НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 2016

КИЇВ * 2018

УДК 904(477)
А-87

Головний редактор
БОЛТРИК Юрій Вікторович, *канд. іст. наук*

Редакційна колегія
БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна, *д-р іст. наук*
ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, *канд. іст. наук*
ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, *д-р іст. наук, проф.*
ІВАКІН Гліб Юрійович, *член-кореспондент НАН України, проф.*
КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович, *член-кореспондент НАН України*
КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна, *канд. іст. наук*
МОЦЯ Олександр Петрович, *член-кореспондент НАН України, проф.*
ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, *д-р іст. наук, проф.*
ПОТЄХІНА Інна Дмитрівна, *канд. іст. наук*
СКОРИЙ Сергій Анатолійович, *д-р іст. наук, проф.*
СУПРУНЕНКО Олександр Борисович, *канд. іст. наук*
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович, *д-р іст. наук, проф.*
ЧАБАЙ Віктор Петрович, *член-кореспондент НАН України, проф.*

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України

Прийом матеріалів:
Польовий комітет ІА НАН України
просп. Героїв Сталінграда, 12
м. Київ 04210
тел. (044) 254-11-37, 254-11-66
факс (044) 418-33-06

Виходить за підтримки
ВГО «Спілка археологів України»

А-87 Археологічні дослідження в Україні 2016 / гол. ред. Ю. В. Болтрик. — Київ: ІА НАН України, 2018. — 354 с.

ISBN 978-966-02-8426-5

Видання є щорічником, який готується до друку Польовим комітетом Інституту археології НАН України. Містить інформаційні повідомлення про роботу археологічних експедицій поточного польового сезону.

Стане в нагоді науковцям, студентам і всім, хто стежить за розвитком сучасної української археологічної науки.

УДК 904(477)

В оформленні обкладинки використано фото: розкоп И в Ольвії (*А. В. Буйських*) і червонофігурний лекіф, Аттіка (*А. В. Івченко*)

ISBN 978-966-02-8426-5

© Інститут археології НАН України, 2018
© Автори статей, 2018

Редактор: *І. В. Черновол*; оформлення обкладинки: *А. В. Панікарський*; верстка: *С. А. Горбаненко*

ПП «Видавництво «Стародавній Світ»
тел.: (044) 599-34-43
e-mail: books@ancientry.org
www.ancientry.org

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3991 від 24.02.2011 р.

Підписано до друку 01.02.2018 р. Формат 60 × 84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Antiqua. Обл.-вид. арк. 43,3.
Ум. друк. арк. 41,2. Тираж 300 прим. Зам. № 27-02.

ЗМІСТ

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ВИНОГРОДСЬКА Л. І. Археологічні дослідження на території Замкової гори у м. Хмільник Вінницької області 7

ВИНОГРОДСЬКА Л. І. Археологічні дослідження у м. Вінниця 9

РУДЬ В., УЛРАУ Р., ФЕДОРОВ С., ЗАЙЦЕВА О. Дослідження на поселеннях трипільської культури Тростянчик та Війтівка 11

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

ВЕРБА Т. В. Розвідки у верхній течії р. Серни. . . . 15

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

РОМАШКО О. В., МАРІНА З. П. Дослідження кургану біля с. Катеринівка у Присамар'ї 17

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ЗАБАВІН В. О., НЕБРАТ С. Г. Дослідження кургану на півдні Донеччини 19

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., ТОМАШЕВСЬКИЙ А. П., ПЕРЕВЄРЗЄВ С. В., ПАВЛЕНКО С. В., ХОПТИНЕЦЬ І. М., СОРОКУН А. А. Палеолітичні стоянки Овруцького кряжу. 20

ПЕТРАУСКАС А. В., ЗОЦЕНКО І. В, ХАДАДОВА М. В. Експериментальні дослідження давньоруських човнів 23

ПЕТРАУСКАС А. В., ІЄВЛЕВ М. М., ТАРАБУКІН О. О., ХАДАДОВА М. В. Археологічні дослідження Житомира 24

ПЕТРАУСКАС А. В., ХАДАДОВА М. В. Розкопки древлянського городища VIII ст. у м. Малині 28

ПЕТРАУСКАС А. В., ХАДАДОВА М. В. Дослідження стародавнього Іскоростеня 30

ХОПТИНЕЦЬ І. М. Розвідки в Лугинському районі на Житомирщині 31

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

КОТИГОРОШКО В. Г., МОЙЖЕС В. В. Дослідження Малокопанського городища. 33

МОЙЖЕС В. В. Дослідження Горянської ротонди 34

МОЙЖЕС В. В. Дослідження Мужіївської середньовічної церкви 36

ПРОХНЕНКО І. А. Дослідження Королівського замку Нялаб 37

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

АНТОНОВ А. Л. Розкопки Запорізького обласного краєзнавчого музею. 40

БІЛЯЄВА С. О., ГУЛЕНКО К. С., ФІАЛКО О. Є. Дослідження Південної Середньовічної експедиції ІА НАНУ 41

ГОЛИК А. А. Розвідка в Бердянському районі Запорізької області 42

ДЖОС В. С. Роботи в Національному історико-археологічному заповіднику «Кам'яна Могила» 43

ДРОВОСЄКОВА О. В. Археологічні дослідження на території історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова» 44

ЄЛЬНИКОВ М. В. Археологічні дослідження поселення «Мечеть-Могила» 47

НИКОНЕНКО Д., МАТЕРА М. Дослідження Консуловського пізньоскіфського городища 49

ПАПАНОВА В. А., ТОЩЕВ Г. М., ГОЛИК А. А. Дмитрівський курганний могильник на північному узбережжі Азовського моря. 50

ТОЩЕВ А. Г., АНДРУХ С. І. Сорокина балка — пам'ятка скіфського часу та середньовіччя біля с. Велика Знам'янка на Запоріжжі 52

ТОЩЕВ Г. М., АНДРУХ С. І., ТОЩЕВ А. Г. Дослідження могильника Мамай-Гора 53

КИЇВ

ІВАКІН Г. Ю., БАРАНОВ В. І., БІБІКОВ Д. В., ЗОЦЕНКО І. В., ІВАКІН В. Г., КРИЖАНОВСЬКИЙ В. О., ОЛЕНИЧ А. М., ПЕРЕВЕРЗЄВ С. В. Науково-рятівні дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ у 2014—2016 рр.. 54

ІВАКІН Г. Ю., БАРАНОВ В. І., БІБІКОВ Д. В., ЗОЦЕНКО І. В., ІВАКІН В. Г., ОЛЕНИЧ А. М. Науково-рятівні дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ у Феофанії 55

ІВАКІН Г. Ю., БАРАНОВ В. І., БІБІКОВ Д. В., ІВАКІН В. Г., ОЛЕНИЧ А. М., СЕРГЄЄВА М. С., ЧМІЛЬ Л. В. Науково-рятівні дослідження архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на вул. Кирилівській, 37 у м. Києві 58

ІВАКІН Г. Ю., БАРАНОВ В. І., ЗОЦЕНКО І. В., ІВАКІН В. Г. Дослідження на вул. Десятинна, 9 у м. Києві 60

ІВАКІН Г. Ю., КОЗЮБА В. К., МАНІГДА О. В., ЧЕКАНОВСЬКИЙ А. А. Дослідження Південного палацу в Києві. 62

КОЗЛОВСЬКИЙ А. О.,КРИЖАНОВСЬКИЙ В. О., Давньоруське кладовище на Копирівому кінці в м. Києві 64

КОЗЛОВСЬКИЙ А. О., КРИЖАНОВСЬКИЙ В. О. Дослідження давньоруського поселення по вул. Кудрявській, 24-а в м. Києві 67

САГАЙДАК М. А., ІВАКІН В. Г., БІБІКОВ Д. В. Археологічні дослідження по вул. Фрунзе, 5 71

ТАРАНЕНКО С. П., ЗАЖИГАЛОВ О. В., БАЛАКІН С. А., ФІНАДОРІНА Д. В., МИСЬКО Ю. В. Дослідження на території Митрополичого саду Києво-Печерської лаври 72

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

ВІДЕЙКО М. Ю., БУРДО Н. Б., УЛРАУ Р., СЛЄСАРЄВ Є., ВІДЕЙКО М. М., ТІДЕ Х., ТІДЕ В. Дослідження поселення трипільської культури в ур. Коломийців Яр біля с. Копачів 75

ГОТУН І. А., КАЗИМІР О. М. Вивчення Ходосівського археологічного комплексу у 2015—2016 рр. . 78

ГОТУН І. А., НЕПОМЯЩИХ В. Ю., ШАХРАЙ Д. О. Обстеження посаду літописного Білгорода Київського 80

ГОТУН І. А., СУХОНОС А. М., КАЗИМІР О. М., СИНИЦЯ Є. В., ГУНЬ М. О. Десятий сезон розкопок поселення Ходосівка-Рославське. 82

ІВАКІН В. Г., БІБІКОВ Д. В., ОЛЕНИЧ А. М., ПЕРЕВЕРЗЄВ С. В. Археологічні дослідження на території м. Вишгород 84

КАЗИМІР О. М., ГОТУН І. А., БАБЕНКО Р. В., СИНИЦЯ Є. В., ШАХРАЙ Д. О., ГУНЬ М. О., ЛОЗНИЦЯ Т. В. Охоронні дослідження південно-західної частини Софіївсько-борщагівського поселення 86

КАЗИМІР О. М., ГОТУН І. А., БАБЕНКО Р. В., СИНИЦЯ Є. В., ШАХРАЙ Д. О., ОСИПЕНКО М. С., ГУНЬ М. О., ЛОЗНИЦЯ Т. В. Розкопки північної частини поселення в Софіївській Борщагівці 88

КРАВЧЕНКО Е., МАНІГДА О., ШЕЛЕХАНЬ О. Хотівське городище: влаштування й інфраструктура 91

ЛИСЕНКО С. Д., ЧМІЛЬ Л. В. Нові пам'ятки доби бронзи з околиць Іванкова 95

МОЦЯ О. П., ГОТУН І. А., ПЕТРАУСКАС А. В., ШАХРАЙ Д. О. Маловідоме давньоруське городище на Середньому Дніпрі 97

ПЕТРАУСКАС А. В. Наукове археологічне обстеження у Мархалівці на Київщині 98

ПЕТРАУСКАС А. В., ГОТУН І. А., ШАХРАЙ Д. О., КАЗИМІР О. М., ГУНЬ М. О. Про роботи в Гребенях на Київщині 99

ЧМІЛЬ Л. В., КОЗЮБА В. К., ПОЧИНОК Е. Ю., ОЛЕНИЧ А. М. Обстеження гут у Київському поліссі 101

ЧМІЛЬ Л. В., КОЗЮБА В. К., ХАМАЙКО Н. В. Археологічні розвідки на Нижньому Тетереві 103

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

ЗАЛІЗНЯК Л., ВЄТРОВ Д., ХОПТИНЕЦЬ І. Дослідження граветської стоянки Троянове 4В під Новомиргородом 105

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., НЕЗДОЛІЙ О. І. Дослідження стоянки Коробчине-курган 108

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., ШЕВЧЕНКО Т. О. Дослідження похованого яру на мустьєрській стоянці Андріївка 4 на Кіровоградщині 112

КІОСАК Д. В. Розкопки багатошарової пам'ятки Мельнична Круча 116

ОРЛИК О. П. Розвідки на Кіровоградщині 117

РУДЬ В., СОБЧУК В., ЗАСЯДЬВОВК Р., ПЕРЕСУНЧАК О., ІВАНОВ М. Обстеження пам'яток археології навколо с. Хащувате Гайворонського району 117

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

БІЛАС Н., ГАВІНСЬКИЙ А., МИЛЯН Т. Вивчення багатошарової пам'ятки Винники-Лазки 120

ГАВІНСЬКИЙ А., БАДЯК В. Дослідження поселення маліцької культури доби енеоліту Ставчани X на Львівщині 122

ГАВІНСЬКИЙ А., БІЛАС Н., РИБІЦЬКА М., ДЯЧЕНКО О. Розкопки поселення культури лійчастого посуду Винники на горі Лисівка 123

ДОВГАНЬ П. М., СТЕБЛІЙ Н. Я. Дослідження Буської археологічної експедиції у 2015—2016 рр. 125

ІЛЬЧИШИН В., ГРЕЧКО Д. Дослідження бронзоливарної майстерні ранньоскіфського часу біля села Гончарівка Золочівського району на Львівщинні 127

КОРЧИНСЬКИЙ О., ПАВЛІВ Д., ПЕТЕГИРИЧ В. Розвідкові дослідження на території історико-культурного заповідника «Стільське городище» . 129

МИЛЯН Т., НАЗАР І., КОВАЛЬСЬКИЙ-БІЛОКРИЛИЙ Я. Дослідження багатошарового поселення Белз-22 131

МИЛЯН Т. Р., НАЗАР І. І., КІСІЛЕВИЧ Ю. Ю., КОВАЛЬСЬКИЙ-БІЛОКРИЛИЙ Я. В. Нововиявлені пам'ятки на території Сокальського району Львівщини 132

НАЗАР І., КІСІЛЕВИЧ Ю., КОВАЛЬСЬКИЙ-БІЛОКРИЛИЙ Я. Дослідження багатошарового поселення Корчів-15 134

СІЛАЄВ О., НАЗАР І. Археологічні вишукування в зоні будівництва магістрального газопроводу-інтерконектора «Дроздовичі — Більче-Волиця» 135

СІЛАЄВ О., НАЗАР І., КОНОПЛЯ В. Розвідки та дослідження на Львівщині 139

ФИЛИПЧУК А. М., ФИЛИПЧУК М. А. (†) Підсумки робіт на території Пліснеського археологічного комплексу 131

ШНІЦАР М. Г., ЛАЗУРКО О. Р. Археологічні дослідження у м. Львові 142

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

БОНДАРЕНКО Д., СМИРНОВ О. І. Розкопки античного поселення Вікторівка-І 144

БУЙСЬКИХ А. В., ТВАРДЕЦЬКИЙ А., НОВІЧЕНКОВА М. В. Перші результати Україно-Польського проекту з дослідження римської цитаделі в Ольвії 146

БУЙСЬКИХ А. В., ФОРНАС'Є Й., КУЗЬМІЩЕВ О. Г. Дослідження ольвійського передмістя біля Західних воріт 148

БУЙСЬКИХ А. В., ШЕЙКО І. М. Дослідження південно-східної частини Ольвії (ділянка р-25) 150

ГОРБЕНКО К. В. Розкопки приміщення 21 на території укріпленого поселення Дикий Сад 151

ІВЧЕНКО А. В. Дослідження на некрополі Ольвії 155

КОЗЛЕНКО Р. О. Дослідження римського форту Кам'янка V 157

КРУТІЛОВ В. В., СМИРНОВ О. І., БОНДАРЕНКО Д. В. Розкопки античного поселення Борисфен (о. Березань) на ділянці «ГШ» 159

ПІСТРУІЛ І. В., ГЛАВЕНЧУК А. В. Дослідження пізньопалеолітичного поселення Анетівка II у 2015—2016 роках 161

СМИРНОВ О. І., СМИРНОВ Л. І. Дослідження поселення Велика Кореniха III 165

ФОМЕНКО В. М., ТОВКАЙЛО М. Т., ДЯЧЕНКО М. А. Дослідження багатошарових поселень і могильників Гард та Лідина Балка в ложі Олександрівського водосховища 168

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

БОГУСЛАВСЬКИЙ Г. С., МАСЮТА Д. О., ОСТАПЕНКО П. В. Розкопки античної Тіри та середньовічного Білгорода 171

КІОСАК Д. В., КОЛЕСНИЧЕНКО А. М. Розкопки на комплексі пам'яток «Кам'яне-Завалля» на Савранщині 172

ТЕРЕЩЕНКО О. І. Підводні дослідження античного вітрильника поблизу о. Зміїний 173

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

ГРЕЧКО Д. С., КАРАВАЙКО Д. В., КРЮТЧЕНКО О. О. Дослідження Більського археологічного комплексу 178

ЗАДНІКОВ С. А. Короткі підсумки досліджень Східного укріплення Більського городища 181

КОВАЛЕНКО О. В., ЛУГОВИЙ Р. С. Розкопки на території сотенного містечка Балаклія 182
МИРОНЕНКО К. М., СИДОРЕНКО О. В., СУПРУНЕНКО О. Б. Обстеження Лубенського Верхнього Валу 184
ПУГОЛОВОК Ю. О., ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я. В. Дослідження Глинського археологічного комплексу 187
РЕЙДА Р. М., ГЕЙКО А. В., САПЄГІН С. В. Дослідження Шишацького могильника 189
РОМАШКО О. В. Розвідки у межах Великого укріплення Більського городища 190
СУПРУНЕНКО О. Б. Дослідження кургану на Замковій горі 191
СУПРУНЕНКО О. Б. Продовження робіт по вул. Стрітенській, 22 у Полтаві 193
СУПРУНЕНКО О. Б., МИРОНЕНКО К. М., СИДОРЕНКО О. В. Обстеження Замкової гори у Лубнах 196
ШАПОРДА О. М. Дослідження експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» території Більського археологічного комплексу 198
ШЕРСТЮК В. В. Археологічні розвідки на території Полтавської області 202
ШЕРСТЮК В. В. Розкопки на території Манжеліївського городища на Полтавщині 205
ШЕРСТЮК В. В., ПРЯДКО О. О. Розвідки на території Оржицького району Полтавської області 207
ШРАМКО І. Б., ЗАДНІКОВ С. А. Результати досліджень могильника Скоробір 209
ШРАМКО І. Б. Дослідження зольника 13 на Західному Більському городищі 210
ЯКОВЛЄВА Л. Розкопки Гінцівського верхньопалеолітичного поселення 211

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

БАРДЕЦЬКИЙ А. Б., ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ Д. Ю., ТКАЧ В. В. Укріплене поселення трипільської культури Мирогоща-15 214
ВОЙТЮК О. Обстеження укріплень доби середньовіччя і раннього модерного часу на Рівненщині 217
ПРИЩЕПА Б. А., ВОЙТЮК О. П., КОЖУШКО О. К. Обстеження пам'яток поблизу сіл Вільгір і Колесники 219
ПРИЩЕПА Б. А., ВОЙТЮК О. П., ЧЕКУРКОВ В. С. Розкопки в урочищі Пастівник у Пересопниці . . . 223
ПРИЩЕПА Б. А., ХАРКОВЕЦЬ Ю. І., ВОЙТЮК О. П. Перші археологічні дослідження Рівненського замку 226
ПШЕНИЧНИЙ Ю. Продовження досліджень місцезнаходження Спасо-Преображенського монастиря у м. Дубні 229
ХАРКОВЕЦЬ Ю. І., ТКАЧ В. В. Розвідки в Дубенському районі Рівненської області. 232

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

ВИНОГРОДСЬКА Л. І. Археологічні дослідження у м. Кролевець в 2016 році 234
ГРЕЧКО Д. С., КОРОТЯ О. В., ОСАДЧИЙ Є. М., КРЮТЧЕНКО О. О. Розвідки на Сумщині. 236
КАРАВАЙКО Д. В., ПЛАКСІНА О. В. Дослідження на Путивльщині. 238
ПЕТРАУСКАС О. В., ФЕДОСОВА Г. С. Розвідки в Шосткинському районі Сумської області. 241

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

ЯГОДИНСЬКА М., СТРОЦЕНЬ Б. Дослідження на території замку в місті Кременець 242

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

ГОЛУБЄВА І. В., ОКАТЕНКО В. М., ГОЛУБЄВ А. М. Дослідження посаду Харківської фортеці 244
КВІТКОВСЬКИЙ В. І. Багатошарове селище П'ятницьке-І на Харківщині. 245
КОЛОДА В. В. Дослідження поблизу с. Мохнач . 248
КРЮТЧЕНКО О. О. Розвідки на території Зміївського району 249
ЛЮБИЧЕВ М. В., МИЗГІН К. В., ВАРАЧОВА К. Г., ШУЛЬТЦЕ Е. Дослідження археологічного комплексу пізньоримського часу біля с. Війтенки. 251
ОКАТЕНКО В. М., ГОЛУБЄВА І. В., СВИСТУН Г. Є. Розкопки в історичному центрі м. Богодухова. 252
ОКАТЕНКО В. М., ГОЛУБЄВ А. М., СЛЕДЮК Д. В. Охоронні археологічні дослідження ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» на території м. Харкова та Харківської обл. у 2016 р.. 254
ОКАТЕНКО В. М., КРЮТЧЕНКО О. О. Дослідження Перекопського валу на Харківщині 257
ОКАТЕНКО В. М., СКОРИЙ С. А. Дослідження скіфського кургану «Турецька Могила». 259
ПЕЛЯШЕНКО К. Ю. Розкопки Циркунівського городища. 263
СНІЖКО І. А., БАБЕНКО Л. І. Дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка. 264
ФІЛАТОВ Д. О., ЛЮБИЧЕВ М. В. Дослідження на могильнику черняхівської культури Зачепилівка 266
ФІЛАТОВ Д. О. Розвідки на теренах Великобурлуцького району Харківщини. 267
ЮРЧЕНКО А. Дослідження в Чугуївському районі. 268

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

СИМОНЕНКО О. В., ДЗНЕЛАДЗЕ О. С., СІКОЗА Д. М., ТЕЛІЖЕНКО С. А. Дослідження на Херсонщині 269
СМИРНОВ О. І., СМИРНОВ Л. І. Розвідки на території Херсонської області 270

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ВЄТРОВ В. С., СТЕПАНЧУК В. Н., КАРМАЗИНЕНКО С. П. Роботи загону Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» 273
ГУЦАЛ А. Ф., ГУЦАЛ В. А., МОГИЛОВ О. Д. Дослідження Рудковецького городища 274
КІОСАК Д. В., КОВАЛЬСЬКИЙ Л. Розвідки пам'яток енеоліту в Ізяславському районі 275
НЕЧИТАЙЛО П. О., ЧЕРНОВОЛ Д. К., СТАРЕНЬКИЙ І. О., БОЛТАНЮК П. А. Археолого-архітектурні дослідження у Кам'янці-Подільському 276
СТЕПАНЧУК В. М., ВЕКЛИЧ Ю. М., ВЄТРОВ В. С., КАРМАЗИНЕНКО С. П., ПОГОРІЛЕЦЬ О. Г. Роботи нижньопалеолітичної експедиції ІА НАН України 280
ЯКУБОВСЬКИЙ В. І., ТИМКІВ С. А. Розкопки городища літописного м. Губин 281

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

БОЛТРИК Ю. В., ПРОБИЙГОЛОВА О. С., КАРМАЗІНА Л. В., КУШТАН Д. П., КОЛОМІЄЦЬ С. П. Дослідження городища на горі Лисуха 283
БОРИСОВ А. В., МАРЧЕНКО О. В. Дослідження у Нижньому Пороссі 287

ВІДЕЙКО М., БУРДО Н., СЛЄСАРЄВ Є., МЮЛЛЕР Й., ХОФМАН Р., УЛРАУ Р. Дослідження поселення трипільської культури біля с. Майданецьке. 288
КУШТАН Д. П., СИВОЛАП М. П., МАРЧЕНКО О. В. Розвідки в Потясминні 293
ЛИЗУН О. М., ШИДЛОВСЬКИЙ П. С., ЦВІРКУН О., ФЕДЬКО В. Ф. Нові верхньопалеолітичні місцезнаходження в Канівському Подніпров'ї . . . 295
ПРЯДКО О. О. Розвідки в Драбівському районі на Черкащині 298
ШИДЛОВСЬКИЙ П. С., ПЕАН С., ЕЗАРТС П., ЛИЗУН О. М. Дослідження Межиріцької стоянки — 50 років по відкриттю 299

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ІЛЬКІВ М. В, ПИВОВАРОВ С. В., БУЙНОВСЬКА Є. В., КАЛІНІЧЕНКО В. А. Дослідження Хотинської фортеці. 302
ІЛЬКІВ М. В., КУЛАКОВСЬКА Л. В., УСИК В. І. Палеолітичне місцезнаходження на території Хотинської фортеці. 304
ІЛЬКІВ М. В., ПИВОВАРОВ С. В., МИХАЙЛИНА Л. П., КАЛІНІЧЕНКО В. А. Розвідкові дослідження в околицях Чернівців 306
ПЕТРАУСКАС О. В., АВРАМЕНКО М. О., МИЛЯН Т. Р., ДІДЕНКО С. В., НАДВІРНЯК О. В. Дослідження біля с. Комарів. 307

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

БОНДАР О. М., ВЕРЕМЕЙЧИК О. М. Дослідження літописного Листвена 309
ВЕРЕМЕЙЧИК О. М., БОНДАР О. М. Дослідження Любецької експедиції. 311
ЖАРОВ Г. В., ЛИСЕНКО С. Д. Нові пам'ятки доби бронзи у Чернігівській області 312
КЕДУН І. С., ПАРХОМЕНКО О. Г. Дослідження на території м. Ніжин 315
КРАВЧЕНКО Р. Розвідки в Менському та Сосницькому районах 316
МОЦЯ О. П., КАЗАКОВ А. Л. Дослідження Чернігова 318
МОЦЯ О. П., КАПУСТІН К. М., СИТА Л. Ф. Дослідження в смт Седнів 319
МОЦЯ О. П., СИТА Л. Ф. Дослідження в смт Седнів у 2015 р. 321
НОГІН Є. В. Розвідки на Чернігівщині та Сумщині 323
СИТИЙ Ю. М., МЕЗЕНЦЕВ В. І. Роботи в Батурині. 324
СКОРОХОД В. М., КАПУСТІН К. М., ТЕРЕЩЕНКО О. В. Дослідження посаду Виповзівського городища. 325
СКОРОХОД В. М., МОЦЯ О. П., ЖИГОЛА В. С. Роботи на Виповзівському городищі 327
ЧЕРНЕНКО О. Є., КЕДУН І. С. Дослідження в Новгороді-Сіверському 329
ЧЕРНЕНКО О. Є., КРАВЧЕНКО Р. А., ЛУЦЕНКО Р. М. Дослідження городища Свердловське-1 330
ЧЕРНЕНКО О. Є., НОВИК Т. Г., МІХЄЄНКО К. М. Дослідження на території стародавнього Чернігова 331

МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ

Перелік пам'яток з біологічними визначеннями (упорядник *С. Горбаненко*) 334
ГОРБАНЕНКО С. А. Палеоетноботанічні визначення 2016 р.. 336
СЕРГЄЄВА М. С. Антракологічні дослідження . . 340
ГОРОБЕЦЬ Л. В. Дослідження решток птахів 342
ЯНІШ Є. Ю. Археозоологічні дослідження 2016 р. 343
ПОТЄХІНА І. Д. Антропологічні матеріали з пізньомезолітичного та енеолітичного могильників у Степовому Побужжі 344
ПОТЄХІНА І. Д. Перший досліджений череп з поселення культури лінійно-стрічкової кераміки на теренах України. 345
КОЗАК О. Д. Комплексні палеопатологічні й антропологічні дослідження 2016 р.. 347
СЛОБОДЯН Т. І. Антропологічний аналіз тілопальних поховань 2015—2016 рр. 349
КОЗАК О. Д. Комплексні антропологічні дослідження поховань Давньоруського та Ранньомодерного Києва (XI—XVII ст.) у 2016 р. 350
ДОЛЖЕНКО Ю. В. Краніологія похованих у Києві XVI—XVIII ст. 351
НІКІТЕНКО І. С., СТАРІК О. В. Петрографіче вивчення козацьких кам'яних хрестів з Дніпропетровського історичного музею 351
ШЕВЦОВ О. А. Дослідження залишків залізодобування з середньовічних селищ округи Києва . 353

Л. І. Виногродська

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАМКОВОЇ ГОРИ У м. ХМІЛЬНИК ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У травні—червні 2016 р. на замовлення Виконавчого комітету Хмільницької міської ради були продовжені археологічні дослідження у м. Хмільник на траншеях 1—3, що були законсервовані з минулого року. Відмітимо, що траншея 1 знаходилася на схилі Замкової гори (валу XIII ст.), засадженому деревами, які частково прийшлося вирубати.

З метою перевірки культурних нашарувань і наявності залишків замкового муру з південно-східного боку траншеї 1 2015 р., перпендикулярно до кладки 1 була прирізана траншея розміром 10,0 × 3,5 м, що сягала бетонного замурування провалля південно-східної башти, а з північно-західного боку була зроблена прирізка розміром 3,3 × 2,7 м (рис. 1). У прирізці до глибини 0,5 м залягав сипкий рушений ґрунт сірого кольору, в якому траплялися фрагменти кераміки від XX до XVII ст., кахлів XVII—XVIII ст., а також великих і середніх розмірів каміння. Проте кладки на цьому рівні не було виявлено, можливо вона проявиться глибше. Навколо кладки 1 2015 р. було знято сипкий перевідкладений ґрунт до глибини підвалини кладки (2,45 м). Під час робіт було виявлено ширину кладки, що сягала 1,6 м. Кладка йшла вниз по схилу й на ньому обривалася. Загальна довжина цього фрагмента складала 2,7 м. З південно-західного боку муру ще минулого року було розчищено завал каміння, що лежав над дерев'яним жолобом, зробленим, мабуть, для зливу води з території замку або примурових приміщень. У цьому році даний завал було частково розчищено і зафіксовано залишки жолоба, що йшов далі назовні муру. Під жолобом знаходився темно-сірий щільний шар, що лежав на материку жовтувато-бурого кольору і мав включення вугликів і фрагментів кераміки XIII ст. З північно-східного боку фрагмент муру також обривався. Зазначимо, що кладка складається з двох частин і це добре видно на її північно-західній стінці. Прибудована частина виходить уступом і між частинами кладки фіксується щілина. Мабуть, ця частина була прибудована пізніше перпендикулярно до основної стіни замку, утворюючи контрфорс, або виступаючу споруду оборонного значення.

Після зняття ґрунту в траншеї, що простягалася до бетонного замурування провалля башти на рівні відмітки 1,82 м була зроблена зачистка і виявлено фрагмент кладки 2. Початок її було зафіксовано на межі квадратів 4 і 5. Висота складала 0,6—0,7 м. Продовжувалася вона з різним ступенем збереженості до забутовки з бетону і проникала під неї. Лицьовий бік кладки був викладений на глиняно-вапняному розчині з великого і середнього за розміром каміння, у щілинах між якими було вставлене дрібне каміння. На нижньому уступі траншеї, що знаходився на глибині 2,46—2,5 м під купою каміння і вздовж стінки уступу, що складалася з рушеного сипкого ґрунту бурувато-сірого кольору, зафіксовано фрагмент стіни другого поверху, яка впала, з цегли-пальчатки на вапняно-піщаному розчині.

Знахідки. З верхніх рушених шарів до глибини 1,5—1,85 м і шару навколо кладки 1 2015 р. зібрано кераміку XVII—XVIII ст. Найбільша кількість посуду відноситься до горщиків, що поділяються на дві основні групи: димлені і світло- та червоноглиняні. Обидві групи тонкостінні, мають прямостоячі або трохи відхилені назовні вінця з заокругленим краєм 2,0—2,5 см заввишки. Діаметр вінець від 10 до 22 см. Плічка зазвичай мають плавний округлий перехід у тулуб. Денця горщиків мають невеликі закраїни у місці стику з тулубом. З утором не траплялося ні одного денця, що говорить про хронологічні ознаки, або ознаки місцевої техніки виготовлення, оскільки утор з'являється на посуді на теренах України наприкінці XVII — XVIII ст. Слід зазначити ще одну важливу ознаку кераміки, що зібрана у траншеї, — це відсутність зовні вінець посередині уступу в переважній кількості горщиків.

Світлоглиняні горщики прикрашені орнаментом, зробленим червоним ангобом у вигляді ком, пасок та вузьких горизонтальних ліній і хвиль по вінцях і плічках. Димлені горщики прикрашені зазвичай гори-

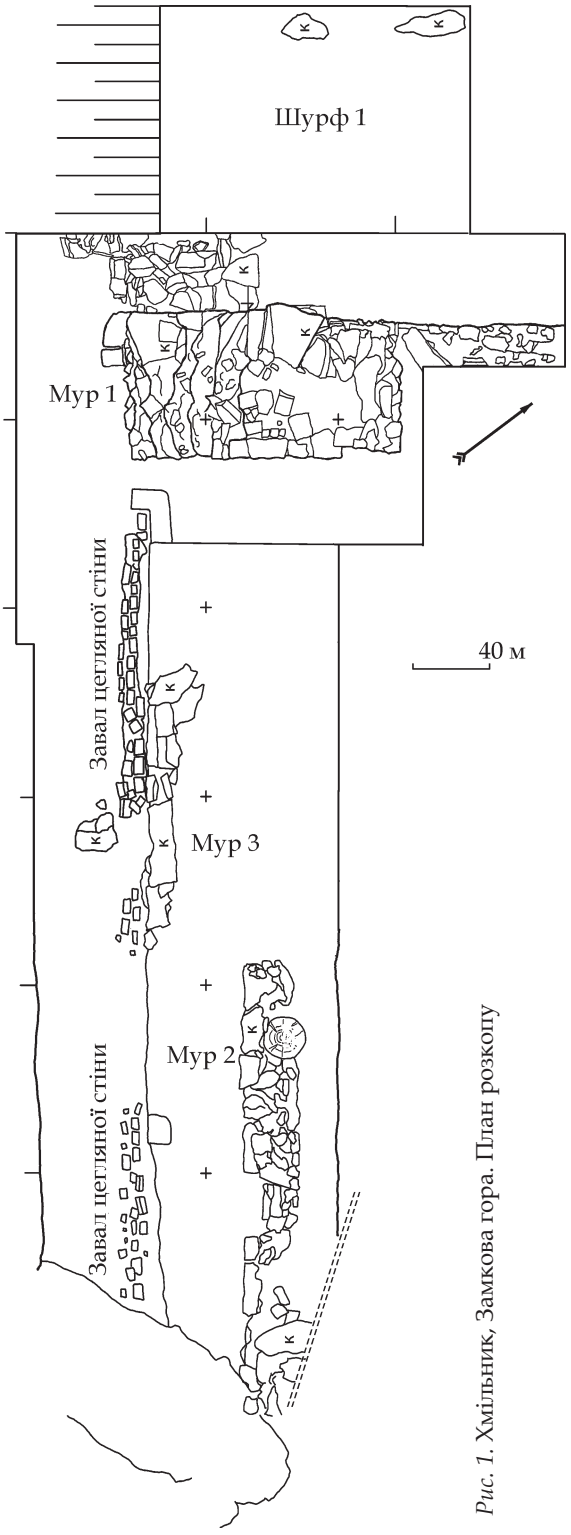

Рис. 1. Хмільник, Замкова гора. План розкопу

зонтально прокресленими лініями ззовні по вінцях і тулубу та штампованим або поглибленим орнаментом коліщатком по плічках. Трапляються фрагменти макітер та поодинокі уламки глеків і тарілок. Те саме можна сказати й про скло. Все воно гутне зі слідами від понтій на денцях. Горлечка пляшок та кварт нерівні, прикрашені валиком під верхньою частиною горла. У верхніх нашаруваннях зібрано колекцію кахлів. Всі кахлі мають рельєфний орнамент рослинного і геометричного характеру без рамки оконтурювання. Датуються достатньо широко — XVII — перша половина XVIII ст. Трапляються кахлі неполивні, вкриті зеленою поливою різних відтінків і поліхромні. Як правило. вони орнаментовані стилізованим листям аканту і вкриті блакитною, салатною, темно-синьою та жовтою поливами. Але трапляються й кахлі з достатньо високою рамкою, декорованою по краю зубцями і вкриті зеленою поливою.

Траншея 2 розміром 2,2 × 10,5 м закладена перпендикулярно до траншеї 3 2015 р. з метою виявлення стратиграфічних нашарувань давньоруського та литовсько-польського періодів і наявності пожеж та нівелювання поверхні. У верхніх нашаруваннях трапляється матеріал XVII—XVIII ст., що подібний до матеріалу з траншеї 1, а на глибині 1,1—1,4 м його прорізає глинистий прошарок нівелювання тогочасної поверхні. На глибині 1,5—1,6 м залягає темно-сірий щільний шар XIII ст. завтовшки 0,8—0,4 м.

Траншея 3 розміром 2,0 × 5,0 м закладена як продовження траншеї 3 2015 р. у східному напрямку, до краю замчища. Метою закладення траншеї у цьому місці була перевірка хронології культурних нашарувань і можливість зафіксувати залишки оборонного муру замку XVI ст., що з'єднував північно-східну і південно-східну башти. Стратиграфія траншеї складалася з сучасних будівельних нашарувань до глибини 0,7—1,0 м. Нижче, до глибини 1,7—2,7 м йшов сірий, насичений вугликами та глинистими включеннями шар давньоруського часу, в якому в західній частині зафіксовано продовження споруди давньоруського часу, відкритої в 2015 р., що опускалася у материк до глибини 3,4 м від поверхні. У заповненні споруди, насиченому фрагментами кераміки кінця XII—XIII ст., у нижній її частині були знайдені матеріали трипільського часу. На жаль, залишків муру XVI—XVIII ст. не зафіксовано.

У верхніх шарах було зібрано фрагменти кераміки кінця XVII—XVIII ст., подібні до матеріалів, зібраних у траншеях 1 і 2. Трапляються як червоноглиняні, так і димлені. З шару давньоруського часу і заповнення споруди зібрано фрагменти червоноглиняних амфор, що датуються XIII ст. Найбільша кількість фрагментів керамічних виробів відноситься до горщиків. Більшість із них вкрита по вінцях зсередини та ззовні білим ангобом. Прикрашені зазвичай горизонтальними прокресленими лініями по тулубу і плечах у сполученні з хвилею. З індивідуальних знахідок у заповненні споруди знайдено два фрагменти бронзового скроневого

кільця у формі знака запитання та фрагмент обробленої кістки.

Таким чином, розкопки у Хмільнику в 2016 р. підтвердили висновки по результатах розкопок попереднього року про існування на території Хмільницького замку давньоруського городища кінця XII — середини XIII ст. Розкопки на території замку в цьому році дозволили відкрити різночасові нашарування як пізньосередньовічного часу, так і давньоруського та трипільського періодів. Замковий мур на траншеї 1 був споруджений на залишках валу городища XII—XIII ст., а городище, в свою чергу, побудоване на залишках трипільського поселення. Матеріали, зібрані під час розкопок як пізньосередньовічного, так й давньоруського періодів, типові для подібних пам'яток на теренах Східного Поділля. Але слід зазначити, що під час розкопок на траншеях у Хмільнику дуже мало траплялося матеріалів XIV—XVI ст., що не характерно для інших подібних пам'яток. Можливо, це пояснюється невеликою площею розкопів, або розташуванням розкопів на краю замкової площадки.

Л. І. Виногродська

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ВІННИЦЯ

У 2016 р. Волино-Подільською археологічною експедицією ІА НАНУ були продовжені розкопки на території Замкової гори (Литовський замок) у м. Вінниця. Оскільки саме замок стояв на скалі, яка була знищена у XIX ст. кар'єром для видобутку каміння, основною метою розкопок було визначення місця розташування рову між замком і поселенням XIII—XVI ст., де у XVIII—XIX ст. знаходилося міське кладовище. Другою метою було виявлення планувальної структури поселення, що обслуговувало замок. На території Замкової гори було закладено один розкоп, дві траншеї та один шурф.

Розкоп 1 розміром 6,0 × 18,0 м був закладений на центральній площадці пригородка, ближче до північного краю. Орієнтований довгими сторонами за віссю північ—південь (рис. 1). У верхньому мішаному шарі сучасного ґрунту до глибини 0,3—0,4 м траплялися матеріали від сучасності до трипільського періоду. До глибини 0,8—1,0 м йшов сипкий перевідкладений шар сірого кольору. В ньому траплялися матеріали (в основному кераміка) середини XIII—XVI ст. Під цим шаром залягав щільний шар бурувато-сірого кольору, що переходив у глинисті нашарування з включенням заповнень поховань. Засипка поховань складалася з плямистого шару з включенням материкової глини. В ній траплялися знахідки від XIII до XVIII—XIX ст. На глибині 1,6 м була зроблена зачистка площі розкопу і зроблено його план із нанесенням поховань. Кістяки більшої частини поховань були порушені, зсунуті. У деяких були відсутні черепи. У той самий час виявлено багато черепів окремо від поховальних ям. Це говорить про те, що кладовище було, мабуть, неодноразово знівельовано і засипане ґрунтом, скоріш за все у XX ст. На нашу думку воно існувало вже у XVIII ст. Під час розчистки поховальних ям, часто під ними фіксувалися ями ранішого періоду, при чому, кістяки у ранніх ямах були зміщені й розтрощені. Іноді поховальна яма прорізала попереднє поховання вздовж і від котрого залишалася тільки половина скелета. Частина небіжчиків знаходилася у трунах, що були збиті кованими цвяхами. В деяких поховальних ямах залишилися фрагменти дерева і деревинного тліну. Але велика кількість небіжчиків була похована без труни. Орієнтація поховань — захід—схід з невеликими відхиленнями, більшість безінвентарні. За попередніми антропологічними даними трапляються поховання як з європеоїдними рисами, так й монголоїдними. Слід відзначити, що у частини похованих руки не лежали на грудях за православними традиціями, а були зігнуті у ліктьовому суглобі й підняті до пліч.

У засипці поховань проглядається невелика кількість фрагментів кераміки XIV—XVIII ст., іноді монети XVI—XVIII ст. та індивідуальні знахідки (хрести, медальйони), що напевно належали небіжчикам.

Знахідки. У похованнях і культурному шарі знайдено велику кількість цвяхів, більша частина з яких походить із трун, кілька підків для взуття, монети, серед яких звертають на себе увагу монети першої половини — середини XVI ст. Це: напівгрош Сигізмунда (Зигмунта) I Августа 1548 р., карбування Вільно; 1 денарій Фердинанда I Габсбурга 1544 р., карбування Кремніца; ше-

Рис. 1. Розкоп 1. Вигляд із південного заходу

Рис. 2. Кадило з поховання 55

ляг Сигізмунда (Зигмунта) I Старого 1539 р., карбування Гданськ. У похованнях знайдено кілька монет Російської імперії та Речі Посполитої. Мабуть, вони попали туди під час засипки поховальних ям.

Крім цього у похованнях знайдено: медальйон двостулковий овальної форми з вертикальним вушком, з лицьового боку на емалі зображення погруддя богоматері (емаль синя, червона, біла); енколпіон у вигляді мальтійського хреста, з залишками червоної емалі по краях балок; металевий натільний хрест з обламаною нижньою балкою; фрагменти скроневого кільця давньоруського часу; два персні жіночих та інші прикраси XVIII—XIX ст.

Звертає на себе увагу поховання 55, в якому було відкрите захоронення православного священика. Він був похований у повному облаченні високого сану (архієрей?). Одягнутий у тонкий шовковий підрясник, рясу з більш щільної тканини з рослинним орнаментом, що були прикрашені по низу смугами вишитого орнаменту з металевими нитками. У похованні знайдено: потир з білого металу на високій фігурній ніжці з широким піддоном (збереженість погана), накритий покрівцем з вишитим металевими нитками хрестом; євхаристійна таріль-діскос (блюдо для поділу проспор) з білого металу, в якій лежали «лжиця» (ложка для причастя) та копіє (двосічний ніж з трикутним лезом для виймання на проскомидії частинок з проскур із хрестом, у верхній частині у вигляді єгипетського ієрогліфа «Анх»); звіздиця (?) з мальтійським хрестом зверху, на перетині — предмет церковного начиння,

що являє собою дві металеві хрестоподібно з'єднані дуги; нагрудний кипарисовий різьблений хрест у бронзовій оправі. В ногах небіжчика знаходилося кадило-курильниця з кришкою (2 фрагменти) на ланцюжках (4 + 2 фрагменти), декороване гравійованим рослинним орнаментом та штампуванням. Зверху кришки знаходився восьмиконечний хрест (рис. 2).

За попередніми даними поховання датується XVIII ст. Найімовірніше, у XVIII ст. на цій території знаходилася церква і біля неї було поховано священика.

Траншея 1 розміром 2,0 × 14,5 м була закладена за напрямом південь—північ до обриву в кар'єр, з метою виявити рів між замком і поселенням. Наряду з відкритими в траншеї похованнями, було зафіксовано достатньо крутий схил у бік кар'єру, що складався з темного щільного шару, в якому траплялися дрібні фрагменти кераміки трипільського часу. В ньому знайдено також фрагмент скляного браслета XII—XIII ст. Над цим шаром знаходилася засипка щільної материкової глини, в якій проглядалися фрагменти кераміки трипільського та пізньосередньовічного часів. Глибина у нижній частині темного шару сягала 3,5 м і він опускався ще нижче у бік обриву. Найімовірніше, поверхня поселення була знівельована під час виникнення кладовища і материковим шаром з поселення було засипано рів.

Траншея 2 розміром 2,0 × 18,5 м була закладена у південній частині поселення з метою виявлення можливих оборонних споруд (вал і рів) з цього боку поселення. Зі східного боку культурного шару майже не збереглося. Але поступово культурний шар наростав і в останніх квадратах сягав уже глибини до 3,0 м. В останніх квадратах на глибині 2,5 м зафіксовано залишки якоїсь споруди, можливо льоху. В споруду вели округлі, вирізані у материку сходинки. На всій площі траншеї траплялися фрагменти поховань.

Шурф 1 розміром 2,0 × 4,0 м був закладений на нижній терасі, ближче до обриву. В перевідкладеному сипкому ґрунті на глибині 0,7—1,5 м проявилися фрагменти трьох поховань, одне з яких було дитяче. Четверте чоловіче поховання збереглося повністю (довжина скелета 1,8 м). У ньому знайдено залізну пряжку від пояса прямокутної форми.

Таким чином, розкопки на Замковій горі у 2016 р. дали цікаві дані щодо планувальної структури поселення та хронології кладовища, яке було розташоване на цій території у XIX ст. Найімовірніше, кладовище почало діяти з кінця XVIII ст., оскільки наприкінці XVI ст. вже було збудовано новий замок на острові Кемпа і розвиток міста почав поступово переходити на правий берег. Відкриття поховання священика дозволяє припустити існування в означений період на цій території церкви, яка пізніше була перенесена в інше місце.

Для остаточного вирішення проблеми існування на території Замкової гори замкового пригородка XIII—XV ст. необхідно розкопати всю площу гори.

В. Рудь, Р. Улрау, С. Федоров, О. Зайцева

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННЯХ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТРОСТЯНЧИК ТА ВІЙТІВКА

Міжнародна Східноподільська експедиція ІА НАНУ та Університету ім. Крістіана Альбрехта у м. Кіль, здійснила геомагнітну зйомку на поселеннях трипільської культури Тростянчик (Тростянецький р-н, Вінницька обл.) та Війтівка (Бершадський р-н, Вінницька обл.). На останньому поселенні також проведені тестові розкопки. Роботи здійснено в межах реалізації інтердисциплінарного проекту з дослідження трипільської культури (керівники д. і. н. М. Відейко та проф. Й. Мюллер). Задля створення топографічного плану поселення Тростянчик та його околиць, співробітник Відділу археології Києва О. Манігда провела також тахеометричну зйомку.

Тростянчик. Поселення площею не менше 3 га, початку етапу BII, розташоване на захід від с. Тростянчик. Воно займає мис плато, утворений вигином русла р. Недотіка, на 3,2 км західніше від місця, де вона впадає в р. Південний Буг. Мис розташований із лівого боку річки та має у плані форму трикутника, витягнутого за напрямком північ—південь. Більшість тери-

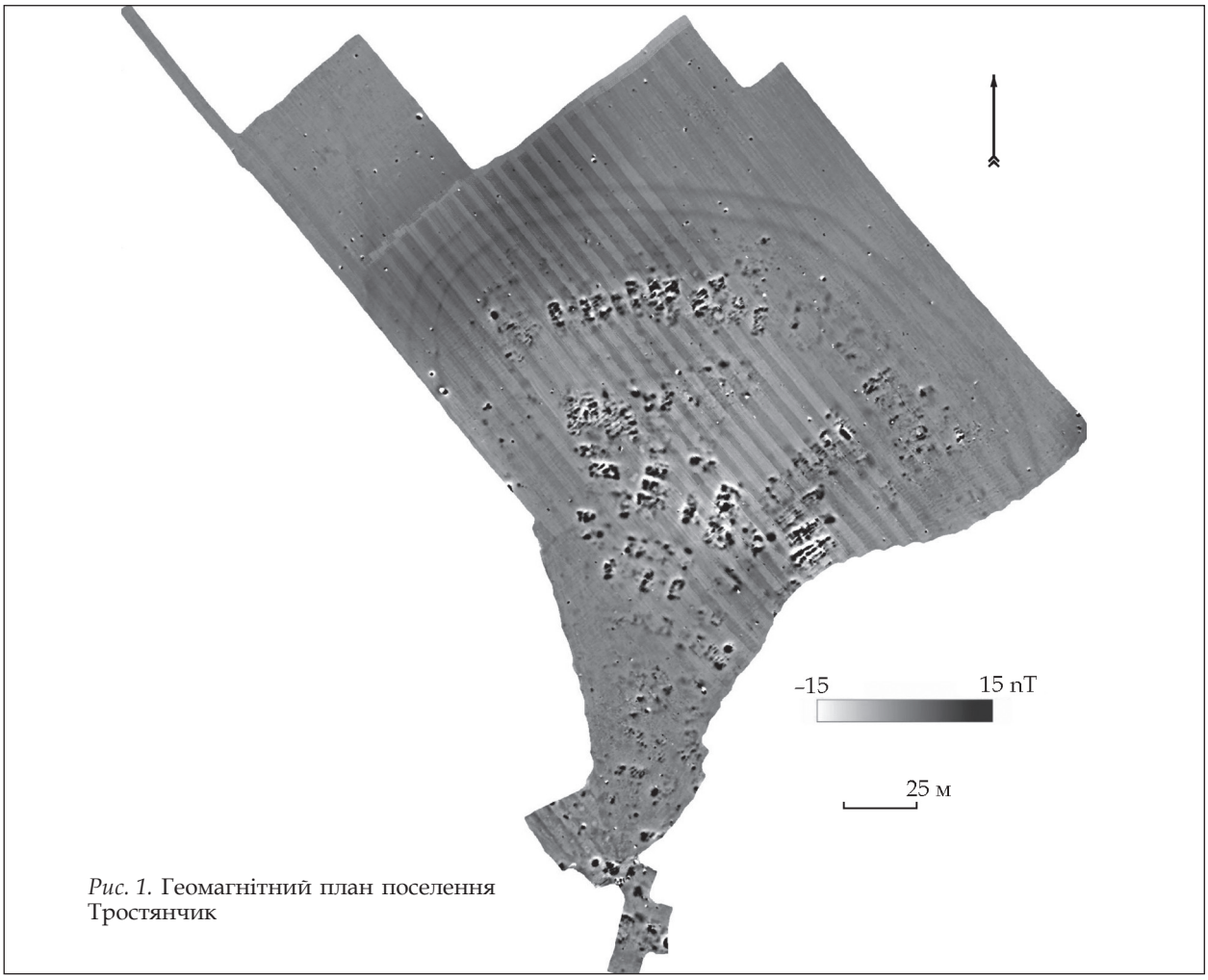

Рис. 1. Геомагнітний план поселення Тростянчик

торії поселення розташовано на пласкій, трохи похилій поверхні. Із заходу, північного заходу й північного сходу поселення обмежене неглибокими балками. З півдня та південного сходу — стрімкі схили, які спускаються до річки. На сьогодні їхній нахил на різних ділянках становить 30—50°. У південно-східній частині мису є вузька смуга схилу з нахилом від 3° до 25°.

Геомагнітна зйомка площею 4,2 га охопила більшу частину території поселення, а також ділянки за його межами. З північної, північно-західної та північно-східної частин пам'ятки простежено дві паралельно розташовані лінійні аномалії, які півколом окантурюють площу поселення. Ширина аномалій 1,5—2 м, довжина кожної з них близько 317 м. Відстань між ними по всій протяжності коливається в межах 5,8—7,3 м.

На території поселення Тростянчик нараховано аномалії від 50 потенційних споруд. З них 24 — це порівняно чіткі прямокутні аномалії, які, очевидно, утворені завалами глини обпалених споруд, інші 26 споруд визначені як еродовані.

Усі споруди за площею поділяються на чотири групи, у яких сумарно виділено сім підгруп. Група 1: підгрупа 1а — 23,1—35,6 м^2 (10 споруд); підгрупа 1б — 37,8—50,85 м^2 (11 споруд); група 2: підгрупа 2а — 53,55—57,19 м^2 (11 споруд); підгрупа 2б — 58,85—63,27 м^2 (7 споруд); група 3: підгрупа 3а — 67—72,96 м^2 (4 споруди); підгрупа 3б — 80,04—100,17 м^2 (5 споруд); група 4: 175,5 та 194,88 м^2 (2 споруди).

На пам'ятці, на тлі усіх аномалій від залишків будівель помітно виділяються дві споруди, зараховані до останньої групи. Вони розміщені у центральній частині поселення. Перша з них — № 1 (південна, площа 175 м^2), зорієнтована за лінією схід—північний схід — захід—південний захід. Вона утворена серією дрібних аморфних аномалій, які формують її контур. Споруда № 2 розташована на північний схід та перпендикулярно відносно першої. Вона створена чіткою аномалією по всій площі у 195 м^2. Частина території поселення (близько 55 × 20 м) північно-східніше торця цієї будівлі є вільною від магнітних аномалій. Понад десяток аномалій розташовані на площі перед ровами, потрапляючи до смуги зовнішнього півкола забудови поселення. Значне переважання за

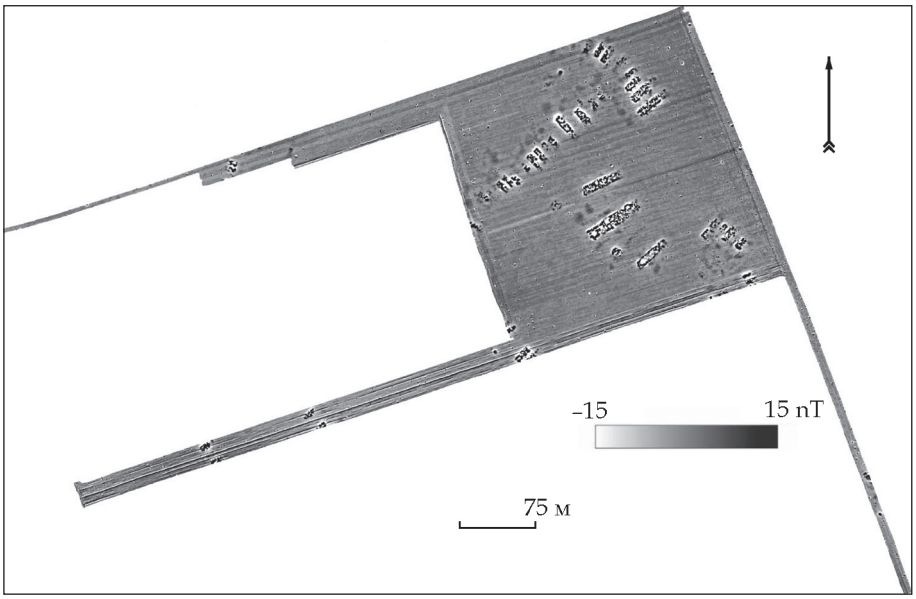

Рис. 2. Геомагнітний план частини поселення Війтівка

площею, а також просторове розташування цих будівель на поселенні дозволяє зарахувати їх до категорії так званих «мегаспоруд» (англ.: *mega-structure*).

На території поселення розпізнано 104 аномалії, які, очевидно, являють собою ями. Їхня форма переважно підовальна, трапляються й аморфні. Розміри від 1,5 × 1,5 м до 6 × 5 м. Також зафіксовано три круглі аномалії, які попередньо інтерпретовані нами як горни для випалу кераміки. Перша з них, у північно-західній частині поселення, має розміри 3,1 × 2,6 м. Друга, південно-східніше центральної частини пам'ятки, за розмірами 3 × 3,3 м. Третя, на півдні пам'ятки, має розміри 2,5 × 3 м. Перша та третя аномалії розташовані у створі торців споруд, за 2 × 2,5 м від них. Друга аномалія — у безпосередній близькості до бічної довгої сторони споруди з північного боку.

Більшість споруд поселення розташовано на відносно рівній поверхні плато із нахилом до 4°, окремі — і на територіях зі схилами до 9°. Загалом об'єкти поширені на місцевостях, стрімкість яких не перевищує 12°. Експозиція схилів, обраних для розміщення основної частини будівель, обернена на південний схід та південь.

Для отримання серії абсолютних дат для поселення Тростянчик було відібрано низку зразків для радіовуглецевого датування. Матеріали отримано розкопками у Тростянчику 2015 р.

Війтівка. Поселення етапу СІ розміщене на великому мисоподібному краю плато. Перепад висот земної поверхні становить не більше 12 м попри значну площу пам'ятки — близько 50 га. Попереднє дослідження планування Війтівки, ще до застосування геомагнітної зйомки, стало можливим завдяки аналізу супутникових знімків. Отже, поселення сплановане двома овалами та трьома прямими вулицями (дві з них радіальні). Останні сполучаються у вигляді П-подібної фігури на краю внутрішнього овалу. Більшість ям розміщені у торцях будівель.

Геомагнітна зйомка площею 9,9 га охопила частину поселення в його північно-східній ділянці. Нам вдалося зафіксувати чіткі аномалії від 41 споруди. Аномалії від трьох споруд відзнято частково. Усі споруди за площею поділено на п'ять груп, в яких сумарно виділено дев'ять підгруп. Група 1: підгрупа 1а — 34,04—40 м^2 (3 споруди); підгрупа 1б — 46,06—50 м^2 (6 споруд); група 2: підгрупа 2а — 54,28—61,8 м^2 (8 споруд); підгрупа 2б — 67,65—74,58 м^2 (6 споруд); група 3: підгрупа 3а — 83,79—91,77 м^2 (3 споруди); підгрупа 3б — 99,68—117,86 м^2 (6 споруд); група 4: підгрупа 4а — 142,72—190,07 м^2 (3 споруди); підгрупа 4б — 252—337,12 м^2 (3 споруди); група 5: 676,2 м^2 (1 споруда).

Як і в Тростянчику, у Війтівці теж є аномалія, в якій можна вбачати мегаспоруду, що значно переважає інші за площею. Також досить великими є три споруди із групи 4б. Дві з них розміщені паралельно до мегаспоруди, з боків від неї. А третя — у місці розриву внутрішнього кола забудови.

На території поселення розпізнано 61 аномалію, які, очевидно є ямами. Переважно вони мають аморфні контури. Площа їхня коливається від 2 × 2 м до 15 × 15 м. Вузькі, довгі аномалії ям розташовуються паралельно до мегаспоруди. Три ями, виявлені біля аномалії, схожої на горно (північна частина геомагнітного плану). Однак більшість ям розташовані за 2—11 м від торцевих частин будинків. На радіальних вулицях вони розташовані у торцях, протилежних від мега-

споруд, у другому овалі жител — у торцях, які спрямовані всередину поселення, а у першому овалі — у торцях, які спрямовані назовні поселення.

Геомагнітною зйомкою у Війтівці вдалося зафіксувати три аномалії, що схожі на горни. Перша (4,1 × 3,6 м) аномалія розташована в північній частині поселення, неподалік місця з'єднання радіальної вулиці з другим овалом, на відстані 25—35 м від найближчих споруд. Друга (3,3—3,7 м) — у центрі поселення, за 20 м на захід від будівель П-подібної вулиці. Третя аномалія (3,5 × 2,7 м) розташована у південно-східній частині, за межами першого овалу жител, на відстані 30 м від них.

Унікальними за формою та розмірами, невідомі раніше для Кукутень-Трипілля, є дві підчотирикутні аномалії в центральній частині поселення. Перша із них розташована на віддалі 18 м на південь від бічної сторони мегаспоруди. Має аномалію, подібну до тих, що представляють добре обпалені глинобитні завали споруд. Її розміри 10,4 × 7,8 м, тобто — 81,12 м^2. Друга аномалія дещо менша (8,5 × 8,7 м — 73,95 м^2), розташована за 25 м на захід від торця великої будівлі, що розміщена північніше від мегаструктури.

Після геофізичних досліджень на Війтівці проведено тестові розкопки. Закладено шурф площею 4 × 4 м у північно-східній частині поселення. Згідно з геомагнітним планом тут знаходиться округла аномалія, яка позначає яму. Вона розташована в торці прямокутної потужної аномалії розмірами 17 × 7 м. Остання, очевидно представляє залишки глинобитної споруди, яка знаходиться у структурі внутрішнього овалу забудови. Діаметр аномалії ями становить 6 м. Нами розкопано лише південно-східну її четвертину. З'ясовано, що яма має лійчасту форму і максимальну глибину від рівня сучасної поверхні майже 2,4 м. У трипільський час глибина ями, мабуть, не перевищувала 1,4 м. Однак заповнено на час існування поселення було лише нижній 1 м. Фінальним шаром, який завершив антропогенний етап заповнення ями, є шар аморфних фрагментів обпаленої глини. Простір ями вище цієї обмазки заповнений внаслідок природних процесів. Відповідно, нижче шару обмазки маємо доволі насичене знахідками заповнення. Переважно це фрагменти посуду та кісток тварин, рідкістю є ламані знаряддя праці з кременю та кістки, а також глиняна пластика. Заповнення вище шару обмазки — це поодинокі дрібні фрагменти обмазки та кераміки. З дослідженого об'єкта відібрано зразки для радіовуглецевого датування, а також палеогеографічних, археоботанічних та палеозоологічних досліджень у лабораторіях Університету в м. Кіль.

Отже, за результатом робіт Східноподільської експедиції вперше для регіону межиріччя Південного Бугу та Дністра отримано сучасні геомагнітні плани двох поселень Тростянчик та Війтівка, завдяки яким стало можливим детально розглянути планувальну структуру трипільських поселень регіону. На досліджуваних пам'ятках виявлено так звані мегаспоруди, які, до речі, орієнтовані на обох поселеннях практично в одному напрямку — за лінією північний схід—південний захід. Території перед мегаспорудами вільні від забудови, очевидно, це вказує на розташування їхнього входу — у північно-східному напрямку. У Війтівці зафіксовано унікальний для Трипілля-Кукутені випадок, коли з боків від мегаспоруди зведено ще дві будівлі, але вдвічі менші за площею. Разом з ямами довкола та ще двома чотирикутними аномаліями вони утворюють цілісний комплекс. Не виключено, що цей комплекс має сакральний характер. Завдяки застосуванню сучасного геофізичного обладнання виявлено два рови, що оточують поселення Тростянчик з напільного боку. Як у Тростянчику, так і у Війтівці виявлено аномалії, що попередньо інтерпретовані як горни для випалу кераміки.

Т. В. Верба

РОЗВІДКИ У ВЕРХНІЙ ТЕЧІЇ р. СЕРНИ

Експедиція Волинського краєзнавчого музею проводила розвідки у Луцькому районі поблизу с. Буяни в рамках програми паспортизації археологічних пам'яток Волинської області. Під час розвідок уточнювали інформацію про уже відомі, але не паспортизовані пам'ятки у верхів'ях річки Серни: Буяни-8, Буяни-9 та Буяни-10.

Розглянемо детальніше кожен із цих пунктів.

Буяни-8. Пам'ятка знаходиться у північно-східній частині села, приблизно за 350 м на південь від кладовища та близько 100 м на північний схід від мосту; географічні координати 50°46′09.2′′ та 25°02′52.2′′. У праці В. Коноплі та В. Івановського описана, як курган невідомого часу, який знаходиться на мисі першої надзаплавної тераси р. Серни. Під час досліджень було встановлено, що курган імовірно був насипаний місцевими мешканцями у пам'ять про церкву, яка знаходилась тут до початку XX ст. Під час візуального огляду було встановлено, що курган знаходиться на мисі висотою 6 м над рівнем заплави, мис має плаский майданчик розмірами 30 × 35 м. У центрі майданчика знаходиться пагорб (курган) діаметром 10 м та висотою біля 1 м із пам'ятним хрестом. Схили пагорба з півдня, заходу і північного заходу носять сліди ескарпування, а зі східної (напільної) сторони мис відрізаний ровом шириною 1,5 м та глибиною до 0,6 м, який значно затягнутий внаслідок змивання ґрунту. Ознак валів не виявлено. Під час візуального обстеження на ескарпованих схилах та на майданчику було виявлено гончарну кераміку, яка за аналогіями датується XI—XIII ст. та кілька фрагментів ліпного посуду тшинецько-комарівської культури. Є всі підстави вважати, що пам'ятка Буяни-8 є городищем давньоруського часу. Для кращого датування було закладено шурф розмірами 2 × 2 м у південній частині городища. Стратиграфія: 0,00—0,05 м — дерен; 0,05—0,6 м — темний гумусований суглинок, з незначними вкрапленнями печини й перетлілої деревини, в якому траплялись давньоруські матеріали (уламки гончарних горщиків і пломба дорогичинського типу) та знаходився потужний пласт людських кісток, в основному з відсутнім чи порушеним анатомічним укладом; 0,6—0,8 м — світло-сірий суглинок, в якому також траплялись

Рис. 1. Вид на городище із заходу

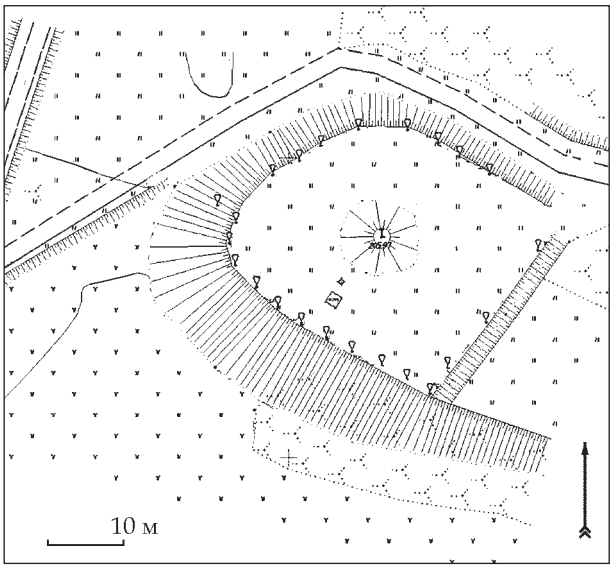

Рис. 2. Інженерно-геодезична зйомка городища

фрагменти кераміки періоду Київської Русі та значна кількість людських решток, 0,8—0,95 м — порушений передматериковий шар, в якому виявлено збережене інвентарне поховання (№ 1), нижче материкова глина.

Поховання № 1 було інгумаційне, тіло розташовувалось горілиць у випростаному положенні, головою на захід. Руки зігнуті у ліктях, ліва в районі тазу, права долонею в районі серця. На фаланговій кістці було виявлено бронзовий перстень, під похованням було знайдено монету солід Густава Адольфа. За знайденими речами і за положенням скелета можна стверджувати, що поховання відноситься до XVII ст.

Буяни-9. Пам'ятка описана В. Коноплею та В. Івановським, як одношарова пам'ятка давньоруського часу, і знаходиться у північно-східній околиці села Буяни на пологому схилі першої надзаплавної тераси р. Серни, приблизно за 400 м на південний схід від кладовища та за 150 м на північний схід від мосту. Географічні координати 50°76′88.58′′ та 25°04′87.90′′. Під час візуального обстеження на пам'ятці виявлено незначну кількість давньоруського матеріалу та багато фрагментів гончарних горщиків XVII—XVIII ст.

Буяни-10. У літературі відоме, як двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду. Знаходиться у північно-східній околиці с. Буяни на схилі першої надзаплавної тераси р. Серни, приблизно за 550 м на південний схід від кладовища та за 450 м на північний схід від мосту. Географічні координати 50°76′87.49′′ та 25°05′37.66′′. На пам'ятці було проведено візуальні розвідки без шурфування. Підйомний матеріал складався з уламків гончарних горщиків XVI—XVII ст. (в основному темного «мореного» посуду) та крем'яних знарядь праці: долота, сокири та скребка.

О. В. Ромашко, З. П. Маріна

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ БІЛЯ с. КАТЕРИНІВКА У ПРИСАМАР'Ї

Експедицією Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара за участю співробітників Дніпровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей були проведені рятівні розкопки кургану поблизу с. Катеринівка Петропавлівського р-ну Дніпровської обл. Він знаходився на краю високого мису корінного берега р. Самара, на відстані 90 м на південь від лінії ЛЕП та 350 м на схід від господвір'я с. Катеринівка. На момент розкопок насип кургану був значною мірою пошкоджений: вершина прорізана траншеєю глибиною 0,7—0,8 м у напрямку південний схід—північний захід; західна пола зрізана сучасною вибіркою ґрунту, особливо інтенсивною у південно-західному секторі. У північно-західній частині кургану зафіксовано скупчення сміття завтовшки 0,6—0,8 м від сучасної поверхні. Уздовж східної поли проходить ґрунтова дорога, що веде у напрямку долини р. Самара. Висота насипу 1,5 м у центральній частині від давнього горизонту, прослідкований діаметр по осі північ—південь — 14 м, захід—схід — 12 м. У кургані досліджено 13 поховань: № 9 — енеолітичне, № 2—8, 10 і 13 — ямної культури, № 12 — катакомбної, № 1 та 11 — зрубної. Встановлено, що насип первинного кургану зміщений відносно умовного центру на південь та зведений над основним енеолітичним похованням (№ 9). З ним же пов'язана кам'яна конструкція (кромлех) у північному секторі кургану. Розміри первинного насипу не фіксуються через значну його порушеність. У центральну частину первинного кургану, на південь від основного, впущено ямне поховання 7, що фіксується у західному профілі центральної бровки. З похованням пов'язане спорудження незначної досипки, що локалізувалася центральною частиною південного сектора кургану та не виходила за межі первинного насипу. Наступним є також ямне поховання 8, викид глини із ями якого зрізаний ямою поховання 3. Для нього здійснено підсипку, що не виходила за межі поховальної споруди. На схід від умовного центру здійснено ямне поховання 2, викид глини з могильної ями якого розміщувався на давньому горизонті. З ним пов'язана доволі значна (до 0,5 м) досипка, яка перекрила східну та центральну частину насипу. Наслідком стало збільшення діаметру у східному напрямку на 4 м. З її рівня до центральної частини кургану впущено ямне поховання (№ 3), що фіксувалося у східному профілі центральної бровки. Яма просіла в могилу ямного поховання 7 та частково зруйнувала його при цьому. Для нього зведена кільцева досипка, яка довела діаметри кургану до 20 та 22 м.

Після цього, напевно, здійснено укріплення південного схилу кургану (у напрямку річки), викладку з дрібного пісковику у вигляді смуги шириною 3,5 м. Каміння покладене щільно одне до одне. Під ним фіксується глиняна посипка, що була взята біля підошви насипу, що прослідковано у профілях центральної бровки. У центральній частині кургану також містилися каміння, які лежали без виявленої системи на глибині 0,2—0,45 м від сучасної поверхні. У трьох випадках каміння знайдене у заповненні ямних могил, що опосередковано свідчить про їхню більш пізню стратиграфічну позицію. Досипка, яка перекрила викладку, може бути пов'язана з одним із ямних поховань 4—6, 10, 13, встановлення співвідношення між якими утруднено через значні пошкодження насипу кургану, про що вже йшлося вище. Найпізніший стратиграфічний та культурний горизонт утворюють катакомбне поховання 12 та зрубні поховання 1 та 11.

Як зазначалося вище, над могилою основного поховання 9 був зведений заклад із різного за розмірами каміння вапняку, який перекривав яму (встановити його потужність та спосіб кладки не вдалося через значну руйнацію кургану). Окремі поодинокі екземпляри фіксувалися за її межами на площі 5,5 × 7,5 м. Яма видовжено-прямокутної форми розмірами 2,6 × 1,4 м, орієнтована північ—південь, у перекритті використані плахи, що покладені упоперек ями. Вони збереглися фрагментарно серед каміння, що у вигляді скупчення фіксувалося у північній

частині ями. Між камінням був поставлений мініатюрний горщик, який має аналогії з посудом поховань так званого «животилівського» типу. Скелет дорослого чоловіка лежав по центру випростано на спині, головою на південь. Руки випростані вздовж тулуба, кисті покладені в районі таза. Дно закривала підстилка зі шкіри, що була у південній частині ями посипана крейдою. Шар крейди зустрічався і на кістках небіжчика.

Усі ямні поховання кургану влаштовані у ґрунтових прямокутних могилах із дерев'яним перекриттям, рослинної або шкіряної підстилки, посипки крейдою та вохрою. Скелети покладені зібгано на спині (в одному випадку з розворотом на правий бік — поховання 5), при орієнтації на північний схід, південний схід та північний захід. У складі інвентарю кераміка, знаряддя з кременю та грудочка руди, яка за кольором близька до вохри.

Вхідна шахта катакомбного поховання 12 не простежена через те, що вона врізалась у могилу ямного поховання 13, що призвело, у свою чергу, до його руйнації (зафіксовано лише південно-західний кут його ями п. 13 із залишками дерев'яних плах від перекриття). Камера поховання 12 овальної у плані форми, орієнтована за віссю північний схід—південний захід. На дні залишки рослинної підстилки з незначною посипкою червоною вохрою у вигляді порошку. Дорослого поклали у зібганій позі на правому боці, головою на північний схід. Перед похованим стояв ліпний горщик, прикрашений відбитками мотузки. На правій нозі зафіксовані сліди оксидів міді від бронзового пластинчастого браслета шириною 5 см. Під східною стінкою, на 0,2 м вище днища, знайдено дуже мацерований череп дорослої людини (можливо, із поховання 13?).

Зрубні поховання 1 та 11 впущені у верхню частину насипу, через що почасти зруйновані. Положення скелетів встановлюється як скорчене на боці у північно-західній орієнтації. Інвентар представлений фрагментами банкоподібного посуду.

Таким чином, час функціонування кургану охоплює період від пізнього енеоліту до пізнього бронзового віку. Отримані у ході робіт матеріали поповнюють археологічну джерельну базу для реконструкції історико-культурних процесів бронзової доби у Присамар'ї.

В. О. Забавін, С. Г. Небрат

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ НА ПІВДНІ ДОНЕЧЧИНИ

Археологічною експедицією Маріупольського державного університету проводилися рятувальні розкопки кургану в Північно-Східному Приазов'ї. Дослідження здійснювалися на території Ялтинської селищної ради Мангушського (Першотравневого) району Донецької області.

Курганна група складалася з трьох насипів, витягнутих ланцюжком з північного заходу на південний схід, розташована на вододільному плато за 6 км на північ від узбережжя Азовського моря між долинами річок Комишуватка і Мокра Білосарайка. На триверстовій військово-топографічній карті в редакції 1861 р. курганна група позначена як «Могила Комишуватка».

Об'єктом дослідження цього року став курган 3. Насип округлої в плані форми, висотою 0,65 м, діаметром 30 м, зведено із ґрунту, на поверхні зустрічається каміння. Насип кургану розорюється. Під час дослідження кургану було закладено чотири траншеї, орієнтовані у напрямку південь—північ.

У кургані було досліджено 13 поховань доби бронзи. Первинний насип виник над могилою ямної культури (поховання 9). Основне поховання дорослого було перекрите кам'яними плитами, поховальний інвентар відсутній. До вже наявного насипу було впущено 12 поховань зрубної культури. Внаслідок розорювання та незначної висоти насипу, встановити кількість досипок не вдалося. Привертає до себе увагу поховання 4 зрубної культури. Дорослого було покладено на шкіряну підстилку у кам'яну скриню. Поховання дуже пошкоджене оранкою. В «обіймах» небіжчик тримав лопатку тварини та дерев'яну паличку, біля голови знаходилася керамічна посудина, перед похованим мушля та залишки напутньої їжі. Всі інші могили зрубної культури є рядовими, їхній супровід складався лише з керамічного посуду.

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

Л. Л. Залізняк, А. П. Томашевський, С. В. Перевєрзєв,
С. В. Павленко, І. М. Хоптинець, А. А. Сорокун

ПАЛЕОЛІТИЧНІ СТОЯНКИ ОВРУЦЬКОГО КРЯЖУ

Овруцький кряж являє собою плато на півночі Житомирщини, що має розміри 60 × 20 км і піднімається над низинами та болотами навколишнього Полісся на 100—120 м. Складене лесовими відкладами льодовикової доби плато було вкрите природними дубовими лісами. Однак у пізньому середньовіччі ліси були зведені під сільськогосподарські угіддя. Водна ерозія поверхні призвела до утворення розгалуженої системи глибоких ярів, у яких ще недавно траплялися у значній кількості кістки плейстоценових травоїдних: мамонтів, носорогів, бізонів, північних оленів, диких коней. На розораній поверхні гребня східної частини кряжу у минулому столітті виявлені місцезнаходження крем'яних виробів характерного для верхнього палеоліту вигляду. Кряж являє собою своєрідний у природно-ландшафтному відношенні, ізольований регіон Полісся, мало вивчений у палеолітичному відношенні.

Овруцька пошукова експедиція ІА НАНУ 2016 р. (начальник Л. Л. Залізняк) працювала, головним чином, на раніше відкритій Житомирською експедицією А. П. Томашевського та С. В. Павленка групі верхньопалеолітичних місцезнаходжень поблизу сіл Желонь та Піщаниця, що на північному сході Овруцького кряжу.

Крем'яні комплекси зібрані на оранці гребня плато, що тягнеться на 5—6 км уздовж північно-східного краю кряжу над дорогою Овруч—Словечно. Експедицією обстежено зі збором матеріалів та шурфуванням місцезнаходження Желонь, Желонь 2, Желонь 3, Гаєвичі, Піщаниця-Клинець, Козулі. Південніше с. Піщаниця відкрито й обстежено нове, перспективне місцезнаходження Келембет, що входить до тієї самої желонської групи верхньопалеолітичних стоянок. Роботами 2016 р. вдалося збільшити чисельність колекцій зазначених пам'яток утричі, що створило умови для їхньої публікації.

Особливо показові колекції крем'яних виробів чисельністю близько 2 тис. кременів кожна, отримані зі стоянок Желонь і Келембет. Знахідки добре представляють як технологію виробництва, так і типологію основних категорій знарядь Желонської групи палеолітичних стоянок Овруччини з однотипним крем'яним інвентарем.

Укриті нерівномірною патиною крем'яні вироби мають середні та малі розміри. Це, вірогідно, зумовлено невеликими розмірами конкрецій кременю, що зустрічаються на дні ярів за кілька кілометрів південніше стоянок. Крем'яна сировина дрібнозерниста, якісна, темно-сірого, часом чорного кольору, однак поверхня конкрецій нерівна, часто пориста.

Судячи з численних ядрищ, сколотих із них пластин та відщепів, техніка первинної обробки груба, із застосуванням жорсткого відбійника. Кілька конкрецій та спрацьованих нуклеусів мають зірчасту забитість, що свідчить про їхнє використання в якості відбійників. У нуклеусів переважають прямі, мінімально підправлені площадки, без слідів абразивної обробки чи зняття карнизу. Те ж саме характерно для відбивних площадок численних відщепів та грубих пластин.

Серед нуклеусів домінують одноплощинні, однобічні. Друге за чисельністю місце належить двоплощинним. Більшість ядрищ зберігає кірку на тильному боці.

Пластини середніх розмірів, грубі, неправильних обрисів, з нерегулярним огранюванням. Площадки не підправлені. Сліди зняття карнизів чи абразивної підправки країв відсутні. Наявна невелика серія реберчастих сколів.

Найчисленнішим типом знарядь стоянки Желонь є скребачки, яких майже 70—80 % інструментарію. Переважна більшість скребачок — невеликі кінцеві на пластинчастих відщепах із масивним відбивним горбком на протилежному лезу базальному кінці. Наявність масивного горбка сприяла кращому утриманню знаряддя в руці. Поодинокими екземплярами представлені кінцеві скребачки на пластинах, подвійні, підокруглі, бічні на відщепах. Деякі скребачки мають ретуш по довгому краю.

На стоянці Келембет знайдена унікальна округла скребачка з димчастого кришталю

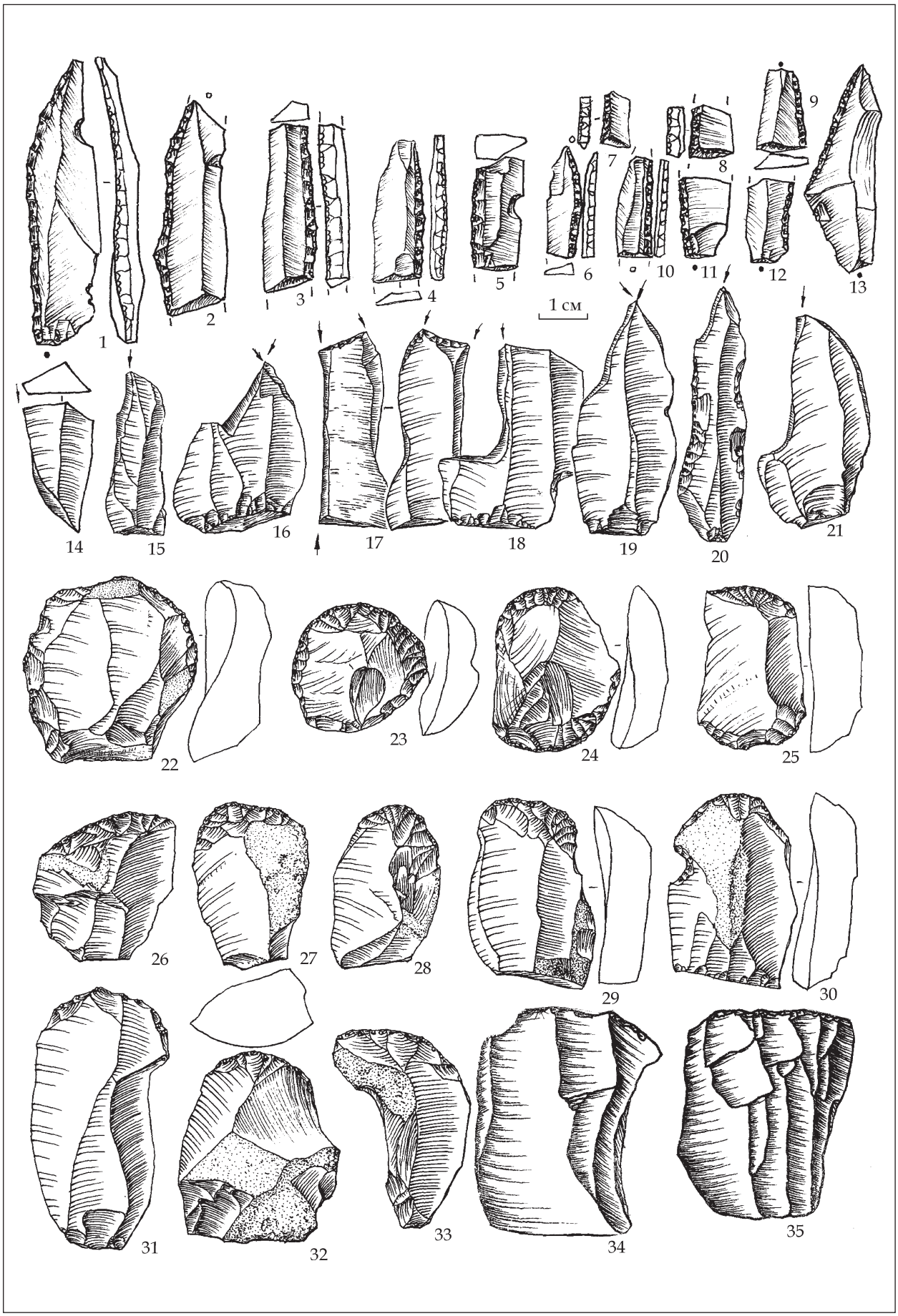

Рис. 1. Стоянка Желонь на Овруцькому кряжі. Крем'яний інвентар

або раухтопазу. Знаряддя розміром 3 × 4 см має відносно високий профіль, ретельно оброблене по всьому периметру скребковою ретушшю.

Різців у 7—9 разів менше ніж скребачок. Виготовлені вони переважно на уламках масивних пластин. Домінують різці на куту зламаних пластин. Представлені також серединні та бічні ретушні.

Найбільш інформативною, культуровизначальною категорією знарядь пам'яток кам'яної доби є оснащення метальної зброї — мікроліти. У крем'яному комплексі стоянок вони представлені мікровкладенями з притупленим краєм (спинниками), якими оснащувалися вістря метальної мисливської зброї. Привертають увагу значні розміри та масивність заготовок, на яких за допомогою стрімкої, дорсальної (нанесеної з черевця) ретуші, що обрубує край пластини, виготовлені вкладні. Великі, масивні мікроліти мали вістря на тоншому, дистальному кінці пластини. Вигнута спинка надавала їм форми ланцетів чи сегментів. Такий великий ланцет з притупленим стрімкою ретушшю краєм довжиною 6 см зображено на рис. 1.

Морфологічно вкладні з притупленим краєм зі стоянок Желонського куща попри значні розміри та масивність, належать до різновидів мікролітів епігравецького типу. Великі розміри й масивність виробів свідчать на користь їхнього використання як оснащення метальних списів, а не наконечників стріл.

Пластини з виразною ретушшю нечисленні. Спорадична ретуш на пластинах, схоже, є наслідком їхнього використання у трудових операціях.

Однією з причин концентрації стоянок на плато у верхів'ях розгалуженою системи глибоких ярів у районі сіл Клинець—Павловичі є родовища кременю, що відслонюються на дні ярів. Досліджені раніше у XX ст. стоянки на південному краю кряжа над річкою Норинь (Довгиничі, Збраньки, Шоломки) тяжіють до нижньої частини тієї самої яружної системи, що містить крем'яну сировину для виготовлення знарядь.

Стоянки на плато в районі сіл Гаєвичі, Желонь, Піщаниця, Клинці дали стандартний крем'яний інвентар епігравецького типу. Однотипність знахідок дає підстави для припущення, що пам'ятки були полишені спорідненими групами мисливського населення, що періодично поверталися на традиційні місця сезонних стійбищ.

Грубість техніки обробки кременю дала підстави дослідникам верхнього палеоліту Овруччини XX ст. І. Ф. Левицькому, М. І. Гладких, Д. Я. Телегіну датувати стоянки регіону початковою порою верхнього палеоліту. Результати роботи експедиції 2016 р. спричинили перегляд старих датувань у бік їхнього омолодження. Умови залягання артефактів (безпосередньо під сучасним ґрунтом), а також характерна типологія виробів дають підстави попередньо датувати знахідки фінальним палеолітом, приблизно 13—12 тис. рр. тому, тобто часом вимирання мамонтів у Європі.

Попри відсутність фауністичних решток на пам'ятках, через несприятливі умови збереженості кістки, припускаємо, що пам'ятки полишені мисливцями на мамонтів та інших стадних травоїдних прильодовиків'я. Про це свідчать неодноразові знахідки відповідної фауни в сусідніх зі стоянками ярах, зокрема бивня мамонта з вигравіюваним ялинковим орнаментом із яру поблизу с. Клинець, знайденого відомим археологом І. Ф. Левицьким ще у 1920-ті рр.

Зазначимо типологічну подібність крем'яного інвентарю (а також стратиграфії) досліджених у XX ст. стоянок над р. Норинь (Довгиничі, Збраньки, Шоломки) з матеріалами обстежених експедицією 2016 р. мисливських стійбищ на плато у північно-східній частині Овруцького кряжа поблизу сіл Желонь—Піщаниця. Маємо підстави говорити не лише про синхронність та однокультурність відомих нині верхньопалеолітичних пам'яток Овруччини, але й про їхню належність до одного своєрідного овруцького локального варіанту епігравету, що датується фінальним палеолітом, вірогідно 13—12 тис. рр. тому. Про своєрідність епігравецьких матеріалів зі стоянки Шоломки писав автор її розкопок Д. Ю. Нужний.

Палеолітичні стоянки Желонської групи Овруцького кряжу потребують подальшого дослідження шляхом повторних зборів підйомного матеріалу та введення його у науковий обіг.

А. В. Петраускас, І. В. Зоценко, М. В. Хададова

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ЧОВНІВ

Не викликає сумнівів важливість ролі водних шляхів для історії Східної Європи. Вони відігравали значну роль в освоєнні території, визначали систему заселення, слугували транспортними артеріями, формували напрямки та вузлові точки торгівлі, впливали на формування міст і державних інституцій на території сучасної України та за її межами.

Основою для пересування по воді слугували різноманітні водні транспортні засоби для перевезення людей, рибальства, транспортування товарів, проведення військових операцій. Проте не зважаючи на їхню виключну роль для розуміння багатьох важливих питань вітчизняної історії, кількість наукових робіт, які присвячені їхньому дослідженню вимірюється одиницями. Виразна диспропорція між важливістю вивчення питання та ступенем його дослідженості пояснюється незначною кількістю решток стародавніх човнів в археологічних нашаруваннях. Подібна ситуація відзначається для давньоруського бортництва, де також, не зважаючи на важливість даного промислу для економіки давньоруського суспільства, кількість робіт присвячених його дослідженню обраховується одиницями.

Одним із перспективних напрямків вивчення даного питання може бути розширення джерельної бази та залучення нових методів досліджень шляхом експериментальної археології, що дозволить створити натурні моделі інструментів, виробничих пристосувань, готових виробів, виробничих процесів, бракованих виробів та відходів виробництва, які можуть бути використані для ефективного дослідження тих нечисленних артефактів, які нині пов'язуються з давньоруським суднобудуванням.

З 2010 по 2015 р. Житомирська археологічна експедиція проводила експериментальні роботи з виготовлення та випробування реплік давньоруського деревообробного інструменту, техніки та технології обробки деревини, яка могла застосовуватися під час виготовлення човнів-однодеревок найпростіших типів, виготовлено декілька натурних реплік човнів і додаткового пристосування до них, зроблено спробу пересування на них річками Уборть, Уж, Прип'ять і Дніпро.

З метою дослідження технології виготовлення стародавніх водних транспортних засобів більш розвиненого типу з розведеними бортами, який надалі може бути використаний для виготовлення лодії, у м. Олевську протягом 2015—2016 рр. було заплановано провести пошуки, відбір і заготовку відповідної деревини; виготовлення човна-однодеревки; розпарювання над вогнем та розведення бортів; нарощування бортів та встановлення внутрішнього опорядження; сплав човна малими притоками до впадіння у Дніпро та проведення човна до м. Вишгород. Вибір місця первинного виготовлення човна в м. Олевськ і початку сплаву (середня течія р. Уборть — права притока р. Прип'ять — права притока р. Дніпро) та кінцевого пункту сплаву — м. Вишгород, обумовлений повідомленнями письмових джерел давньоруського і пізньосередньовічного часу про виготовлення «русами» і населенням пізньосередньовічного часу човнів саме у верхів'ях річок, з яких навесні вони сплавлялись до Києва та нижче, де відбувалось їхнє остаточне оснащення.

За вказаний період було проведено обстеження лісових насаджень у межах Олевського, Ємильчинського та Лугинського районів Житомирської обл. з метою пошуку деревини, яка могла відповідати умовам виготовлення з неї човна-однодеревки. Після місяця пошуків дерев білої верби та осики, які найбільше відповідають вимогам для подальшої обробки, так і не виявили: верба необхідних розмірів не виявлена, а осика, починаючи з діаметра стовбура 0,4—0,6 м мала струхлу серцевину, що робить неможливим її подальшу обробку. Для роботи було використано стовбур тополі звичайної, виявленої на околиці м. Олевськ, який мав відповідну товщину, був прямий на відстані 10 м від землі, без видимих сучків. Не виключено, що саме велика кількість вимог під час вибору деревини для човнів і була причиною того, що і в давньоруський час, і в період пізнього середньовіччя човни-моноксили сплавлялись до Середнього Дніпра із верхів'їв річок, які мали значно більший вибір деревини. Слід відзначити, що і для будівництва також не можна використати деревину будь-якої якості. Так, наприклад, для зведення споруд Києво-Печерської лаври за даними Печерського Патерика використовували ліс, який сплавляли Дніпром.

Зазначимо, що час від часу в малих річках, що поєднуються з Дніпром, виявляють

Рис. 1. Виготовлення човна-довбанки

Рис. 2. Човен-довбанка на воді

стародавні човни-однодеревки, які за своїми розмірами (довжина) іноді співвідносяться з шириною річок, де вони виявлені, що ставить під сумнів можливість їхнього ефективного використання на таких річках. Частина з них має виразно загнуті всередину верхню частину та краї бортів, що надає в перетині човну подібності до труби зі зрізаним верхнім краєм і робить малоефективним їхнє використання як готового транспортного засобу. Можна з великою долею вірогідності припустити, що вони й є тими затонулими з різних причин човнами-моноксилами, що призначалися для подальшого сплаву малими річками до середньої течії Дніпра, де їх чекало подальше оснащення.

Експериментальне виготовлення човна з колоди за допомогою деревообробних інструментів відбувалось у декілька етапів впродовж чотирьох місяців із перервами: 1) окорування колоди; 2) нанесення розмітки; 3) обробка зовнішньої поверхні корпусу човна; 4) встановлення «маячків»; 5) вибирання внутрішнього заповнення; 6) замочування виготовленого човна у воді з метою запобігання розтріскуванню та деформації.

Наступним етапом стало розведення бортів шляхом розпарювання для надання стійкості на воді та створення напрямку стінок та країв бортів для їхнього подальшого нарощування. Було проведено дві спроби протягом травня—червня. Остання виявилась вдалою: за допомогою вогню, гарячої води та розпечених каменів вдалось розвести борти на необхідну ширину. Для надання більшої міцності та збільшення внутрішнього об'єму човна було встановлено 3 шпангоути, носовий та кормовий брус, на яких закріплено по одній нашивній дошці у носовій та кормовій частинах.

Човен разом із двома репліками човнів менш розвинених типів було сплавлено від м. Малин по річках Ірша—Тетерів—Дніпро до м. Вишгород.

Під час перебування на воді відзначено його належні стійкість і задовільну швидкість під час веслування. Дані отримані під час виготовлення, ходових випробувань та відтворення сплаву човнів малими та великими річках можуть бути використані для подальшого вивчення стародавніх водних транспортних засобів і водних шляхів. Виготовлені репліки човнів-однодеревок можуть бути використані також для розбудови експозиції музею стародавніх водних транспортних засобів у м. Олевськ та використання в музеї-скансені «Древлянський град» як чинного експоната.

А. В. Петраускас, М. М. Ієвлев, О. О. Тарабукін, М. В. Хададова

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТОМИРА

Серед стародавніх міст України найменш вивченим можна вважати м. Житомир. Щороку з 1984 р. місто відзначає черговий ювілей, відправною точкою відліку якого є 884 р. Однак, ця дата є досить сумнівною. У жодних літописах у період IX—XIII ст. Житомир не згадується. Більш чи менш вірогідна дата першої згадки міста відноситься до 1394 р., коли його

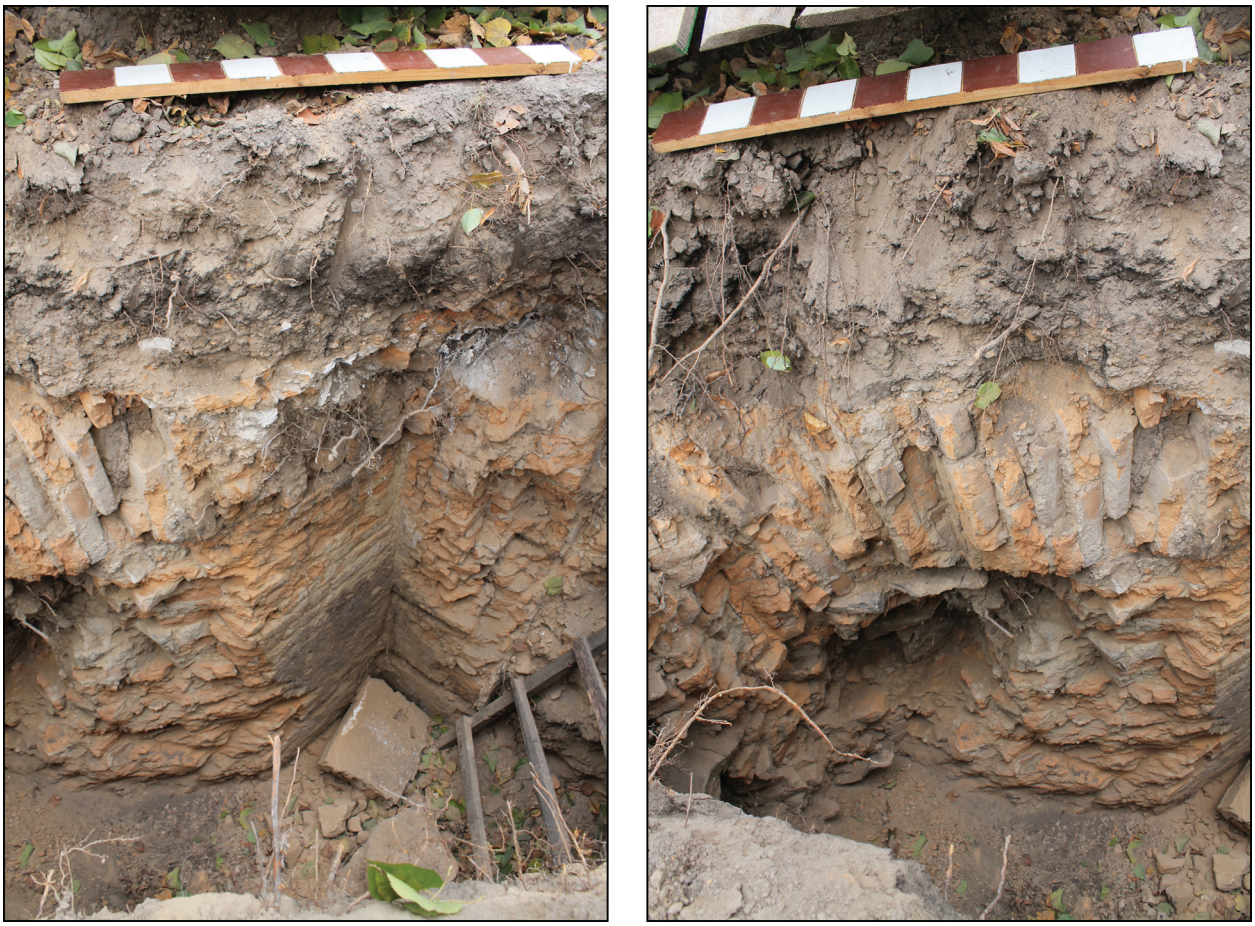

Рис. 1. Стіни та склепіння цегляного перекриття підвального приміщення у шурфі 5

захопили литовські феодали під час походу на Київ. Основну увагу при вивченні історичного минулого міста більшість науковців приділяла писемним джерелам. При цьому, висловлені дослідниками дореволюційного періоду припущення щодо походження та часу заснування міста приймалися без будь-якого критичного аналізу. Згодом з'явилась легенда про вигаданого засновника міста — дружинника Житомира. Були як противники так і прихильники цієї легенди. Однак досі, жоден із краєзнавців ґрунтовно не довів існування цієї особистості. Хибна ситуація, що склалася у вивчення минулого Житомира, завдячує незначній кількості археологічних досліджень у місті, а щонайбільше в його центральній історичній частині.

На території городища на Замковій горі розкопок ніколи не проводили, обмежувались збором підйомного матеріалу. Поза увагою науковців і краєзнавців залишилися також ділянки посаду і навколишніх територій вздовж лівобережної частини струмка Рудавка від вул. Замкової до Замкової площі, безіменне підвищення між Замковою площею, вулицями Костельною та Басейною (район садиби католицького костелу і навколишніх будівель), а також територія міського скверу. Археологічна ситуація на цих ділянках досі залишається невідомою, що зумовлює актуальність проведення поглиблених досліджень.

На замовлення Житомирської Міської Ради за участю Житомирського обласного краєзнавчого музею, згідно з розробленою багаторічною програмою, розпочались археологічні дослідження, які були зосереджені в історичній частині міста. Розвідувальні розкопки проводилися на трьох ділянках: Замкова площа; Міський сквер між вулицями Кафедральною і Рильського та будівлями магістрату і правосуддя; Замкова гора, дитинець. Таким чином розвідувальними розкопками були охоплені території міського скверу (частина посаду) і Замкової гори (городище, дитинець).

Загалом в історичній частині міста було закладено шурфи, а також проведено візуальне обстеження підвальних та підземних споруд, які було виявлено в центральній частині міста по вулиці Велика Бердичівська.

Основним завданням, якому підпорядковувалось проведення археологічного пошуку і, відповідно, вибір необхідної методики, було встановлення культурно-хронологічної належності нашарувань, стану їхньої збереженості, визначення об'єктів перспективних для розкопок та реконструкції, з подальшим перетворенням у туристично привабливі музейні комплекси.

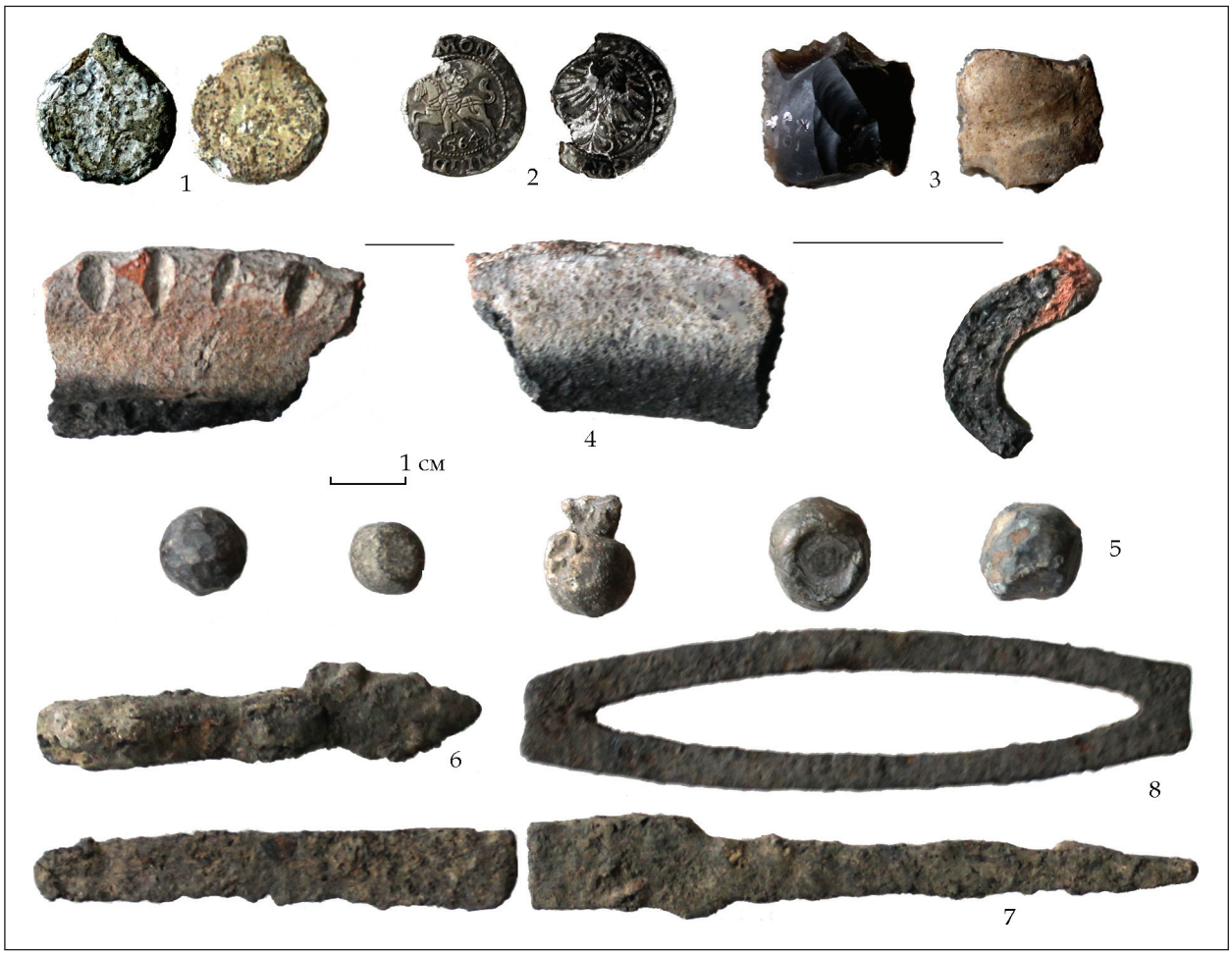

Рис. 2. Свинцева пломба (1), срібна монета (2) та крем'яний відщеп (3) із шурфу 8; вінце ліпної посудини (4), свинцеві кулі (5), залізний наконечник стріли (6), ніж (7) і кресало (8) із шурфу 10

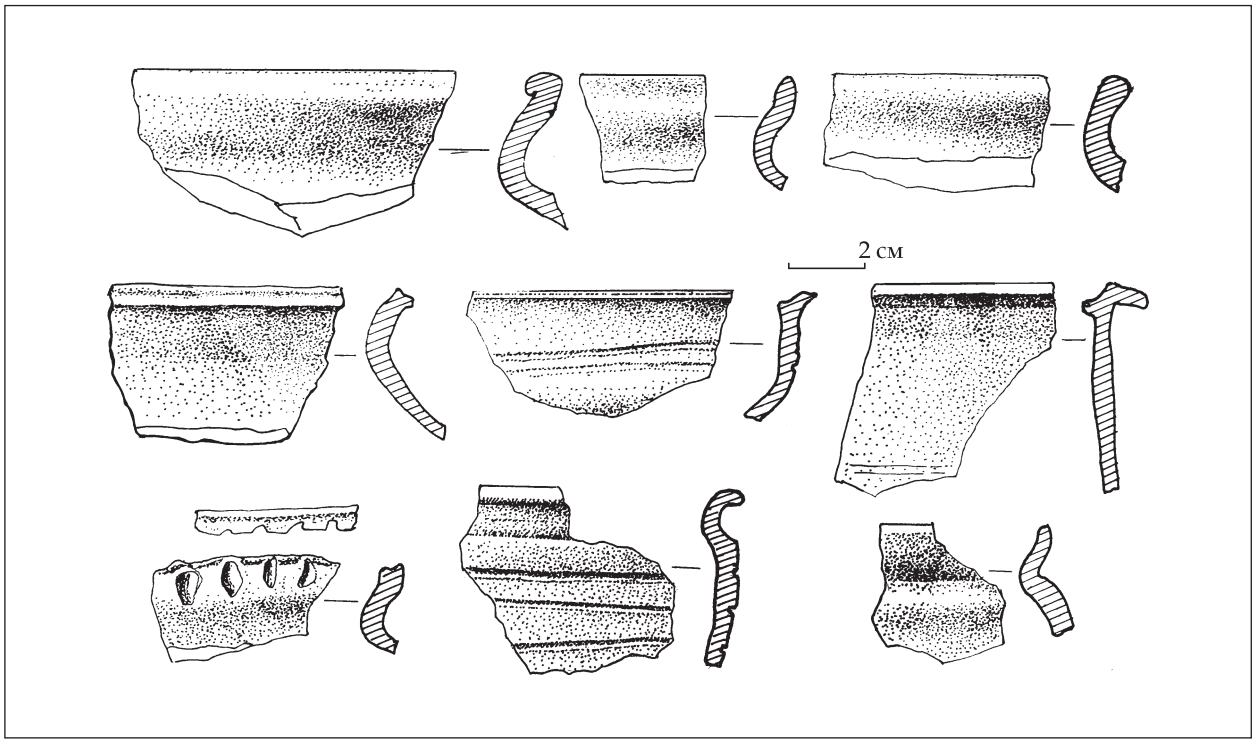

Рис. 3. Гончарна кераміка з шурфу 9, ліпна та ранньогончарна — з шурфу 10

Рис. 4. Склепіння підземної споруди на вулиці Велика Бердичівська

З цією метою до проведення археологічних робіт було запрошено фахівців-геологів Київського національного університету ім. Т. Шевченка: К. М. Бондар і І. В. Цюпу. Вони провели археолого-геофізичні вишукування і визначили місця геофізичних аномалій, що можуть бути співвіднесені зі значними підземними об'єктами, перспективними для подальших досліджень.

Зони для розбивання пошукових шурфів обирались за допомогою геофізичної розвідки аномалій, які можуть бути пов'язані з археологічними об'єктами. Верхній шар ґрунту, який у декількох випадках становив до 1 м і складався з сучасного будівельного сміття. Це були наслідки перепланування центральної частини міста у другій половині XX ст., тому цю верству знімали за допомогою землерийної техніки, наданої міською радою.

Таким чином, в історичному центрі Житомира було досліджено площу близько 50 м^2, за допомогою 15 пошукових шурфів. Потужність культурних нашарувань становила від 1,2 м до 3,6 м. У шурфі 8 нижню межу залягання культурного шару (нижче глибини 4 м) встановити не вдалося, через загрозу обвалу стінок шурфу. Найбільша потужність культурного шару відзначена у південній частині скверу — понад 4 м. Найменша зафіксована поблизу приміщення магістрату та Замкової гори — 1,2 м. Пониження рівня поверхні материка в центральній частині скверу може бути пояснене тим, що свого часу тут було природне падіння рівня поверхні. А Замкова гора була відділена западиною, поставала на окремому мисоподібному останці. Цю картину фіксують шурфи 7 та 8.

Практично в усіх шурфах потужний верхній шар будівельного сміття, містить перевідкладені знахідки як XX так і XIX ст. Нижні нашарування дозволяють виділити потужні горизонти XVII—XVIII ст. зі значною кількістю артефактів. Практично на всіх шурфах Замкової площі представлено культурні нашарування XIV—XVI ст. Старожитності цього періоду та давньоруські матеріали концентруються у північній частині скверу ближче до схилів р. Кам'янки. Зазначимо, що окремі знахідки фрагментів стінок з ознаками ранньої гончарної технології в шурфах 7 та 8, вірогідно, вказують на південний край розповсюдження давньоруського культурного шару. Нам вдалося вперше в історії дослідження центральної частини м. Житомира зафіксувати наявність старожитностей VIII—IX ст., презентованих керамікою райковецької культури. Її розповсюдження в шурфах тяжіє в напрямку Замкової гори, з якої, вірогідно, і почали освоєння території та формування міського центру.

Серед виявлених знахідок присутні також матеріали доби енеоліту-бронзи у вигляді фрагментів ліпного посуду.

У декількох аномаліях, виявлених георадаром, були зафіксовані масивні архітектурні конструкції. Так в шурфі 9 виявлено кладку фундаменту на вапняковому розчині, а в межах пошукових шурфів 4—6 виявлені залишки стін та склепінь підвальних приміщень, які можуть бути співвіднесені зі спорудами XVIII—XIX ст.

У процесі дослідження культурних нашарувань у центрі міста виявлені чисельні знахідки ліпних та гончарних керамічних виробів, скляного посуду, інструментів, побутові речі, прикраси, зброя, монети Золотої Орди, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії та країн Західної Європи.

Окремо слід згадати комплекс підземних споруд, зафіксований по вул. Велика Бердичівська. Він являє собою велике підвальне приміщення та вхідну частину з місцем для розташування масивних дверей, від якої вниз веде мурований цеглою хід.

А. В. Петраускас, М. В. Хададова

РОЗКОПКИ ДРЕВЛЯНСЬКОГО ГОРОДИЩА VIII ст. У м. МАЛИНІ

Дослідник древлянських старожитностей Б. А. Звіздецький зазначав, що одним із найважливіших завдань слов'яно-руської археології є регіональне вивчення поселень. В ареалах розселення племен літописних полян, хорватів та сіверян, тобто у Придніпров'ї, Північній Буковині й Дніпровському Лівобережжі в останні десятиліття активно провадилися дослідження городищ. У той самий час на території древлян, яка в давнину обіймала поліські райони сучасної Київщини та Житомирщини, вивчалися сільські поселення і курганні некрополі. Нехтування такою інформативною категорією пам'яток, як городища, призвело до того, що в окремих підсумкових працях з'явилися апріорні твердження, що древляни не мали власних фортець аж до X ст., а інтенсивне будівництво оборонних споруд розпочалося тут лише наприкінці X — початку XI ст. І в останні роки ця хибна точка зору набуває поширення серед багатьох вітчизняних та закордонних археологів.

Однак ще П. М. Третьяков, провівши 1940 р. розвідки у поліських районах Правобережної України, ототожнював деякі відкриті ним городища з ранніми «градами» літописних древлян. Одним із найдавніших він вважав Малинське городище. Подібного висновку, після розвідки 1973 р., дійшов і М. П. Кучера.

З метою перевірки попередніх даних і одержання додаткової інформації Б. А. Звіздецький у 1987 р. провів стаціонарні розкопки Малинського городища. Основна ціль робіт полягала у визначенні хронологічних рамок функціонування цього укріплення. Для чого було закладено два невеличкі розкопи на майданчику городища та зроблено два перетини валу в його південній та північній частинах.

На підставі отриманих даних Б. А. Звіздецький відніс час формування оборонних споруд до XVII—XVIII ст. А оцінюючи у цілому сукупність знахідок та стратиграфічну ситуацію на городищі він визначив час його утворення до VIII ст.

Така розбіжність у датуванні городища та його оборонних споруд, а також складна

Рис. 1. Фото Малинського городища з квадрокоптера

Рис. 2. Вид розриву центральної частини валу із заходу та сходу

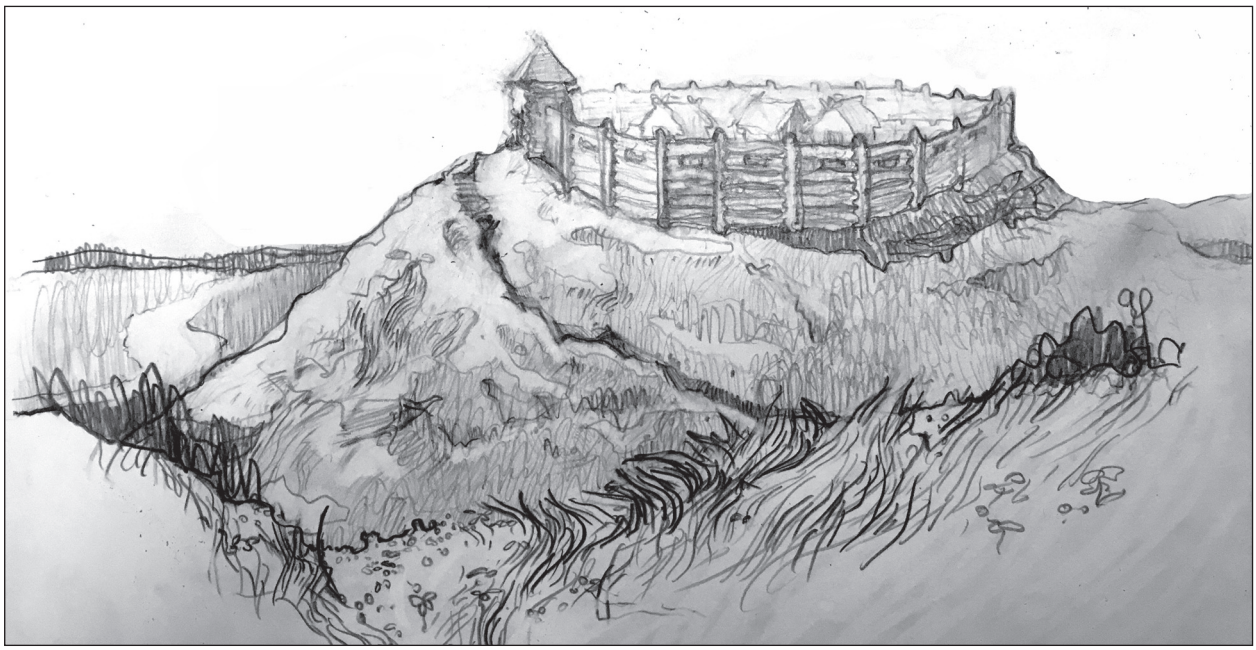

Рис. 3. Графічна реконструкція Малинського городища (*М. І. Довганич*)

стратиграфія його культурних нашарувань викликала зауваження фахівців, частина з яких почала схилятися до думки про формування городища у пізньосередньовічний період.

У 2016 р. на запрошення міської ради м. Малина Житомирської обл. було відновлено планомірні розкопки багатошарового городища по вулиці Городищанській у м. Малині.

З'ясовано, що перетини оборонного рову були зроблені Б. А. Звіздецьким у його крайніх точках. Там рів має найменшу глибину і відповідно, незначну потужність культурних нашарувань, в яких можуть бути випадкові знахідки не пов'язані із його зведенням. Зазначимо також, що через все городище зі сходу на захід проходить котлован новітнього періоду, який перерізає також і оборонний вал.

Зважаючи на ці обставини було вирішено не проводити розкопки широкою площею на городищі, а зробити зачистку південної стінки котловану. Це дозволило отримати переріз городища за лінією схід—захід та встановити його культурно-хронологічні особливості.

У результаті зачистки, ретельного пошуку в архівах та наступного аналізу польової документації П. М. Третьякова, проведеного С. В. Павленком, встановлено, що котлован у своїй основі являє залишки господарського складу поміщицької родини Гижицьких. Склад було спалено на початку XX ст., про що також свідчать чисельні знахідки, виявлені у ході досліджень. У тілі валу під час зачистки було зафіксовано знахідки, які датуються не пізніше X ст. Проте, зважаючи на його висоту до 3 м з внутрішнього та до 6 м із зовнішнього краю, його спорудження варто віднести до кінця XII — XIII ст. Подібні параметри оборонних валів показові саме для городищ XIII ст. на території Древлянської землі (городища Звягеля, Гульська, Олевська та ін). Оборонні споруди X ст. подібної висоти зафіксовані лише у столиці древлянської землі Іскоростені. До того ж в основі валу лежить потужний шар із великою кількістю деревного вугілля та знахідок X ст., який може бути співвіднесений із залишками оборонних споруд саме X ст. Додатковим підтвердженням цього може бути зафіксований під валом і перекритий ним більш ранній оборонний рів. Можна припустити, що виявлені в основі валу культурні нашарування та виразні залишки оборонного рову, перекритого валом, якраз і являють собою рештки оборонних споруд, які були знищені у середині X ст.

Несподіванкою під час зачистки стінки котловану на майданчику городища виявилось відкриття ще одного оборонного рову. В основній частині заповнення рову, яка може розглядатися як така, що утворилась безпосередньо після припинення його використання зафіксовано знахідки грубої ліпної кераміки, що має безпосередні аналоги серед верхніх горизонтів поселення Розтоки та може мати верхню дату не пізніше VIII ст. Відповідно саме із цією датою можна пов'язувати формування найбільш ранньої оборонної споруди й, відповідно, час зведення самого городища, яке може бути віднесене до найраніших міських комплексів Східної Європи.

А. В. Петраускас, М. В. Хададова

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО ІСКОРОСТЕНЯ

Літописний Іскоростень вивчається археологічними розкопками понад сто років. Багато відомих вчених-археологів проводили в ньому розкопки. Певною мірою це можна пояснити тим, що на території сучасного міста Коростень наприкінці XIX — початку XX ст. зберігались не тільки чотири городища, а ще й значна кількість курганних некрополів, які на той час становили основний об'єкт розкопок слов'янських та давньоруських пам'яток, а також тією важливою роллю Іскоростеня у формуванні Київської Русі.

Перші наукові археологічні розвідки в межах літописного Іскоростеня були проведені визначним українським істориком та археологом, професором Київського університету св. Володимира В. Антоновичем. Він не тільки дослідив низку археологічних об'єктів, але й вніс їх до фундаментального реєстру «Археологічної карти Волинської губернії».

У 1900 р. дослідження в місті проводив археолог, меценат, барон Ф. Штейнгель.

Найбільші за розмахом дослідження коростенських пам'яток у той період провів один із фундаторів Київського історичного музею В. Хвойка.

Об'єктом усіх цих досліджень були курганні поховання древлянської столиці. Тоді було розкопано понад 30 поховань, які дали важливий матеріал та інформацію. До того ж, усі ці поховання входили до могильників, яких на сьогодні вже не існує.

Перші розкопки городищ літописного міста були проведені Ф. Козубовським, який в 1924 р. очолив Коростенський краєзнавчий музей, а пізніше став першим директором Інституту історії матеріальної культури України.

У другій половині XX ст. розвідкові роботи в Іскоростені проводили І. Винокур, М. Кучера, І. Русанова та ін.

З 2001 р. дослідженнями Б. Звіздецького розпочато новий етап вивчення старожитностей Коростеня, вдалося відкрити рештки нашарувань, які не зазнали втручань більш пізнього часу. Вперше було отримано великі серії археологічних об'єктів та знахідок: золоті та срібні прикраси, елементи військового обладунку, зброю та побутові речі, які дали змогу уявити особливості матеріальної культури древлян. Вчений виявив незаперечні сліди раптової загибелі городища та прилеглого до нього посаду під час військового штурму. Що й обумовило зосередження основної уваги на багато років саме навколо археологічного комплексу городища 1.

Завдяки проведенню довготривалих планомірних археологічних обстежень городища, якими опікується міська громада міста Коростеня, одержані дані про його історичну топографію, особливості культурних нашарувань, конструктивні атрибути оборонних споруд міста, поповнюється джерельна база для вивчення важливого етапу становлення державності на території України.

У 2016 р. було продовжено вивчення культурних нашарувань на 1-й бермі городища з наступним пересіванням на тонких ситах та застосуванням методів детального розбирання культурного шару і фіксації виявлених знахідок.

У результаті на відносно незначній площі зафіксовано понад сто індивідуальних знахідок: намистини з пасти, гірського кришталю, скла і сердоліку, ножі, деталі ремінної гарнітури (бронзові бляшки), вістря стріл, жорна з пірофілітового сланцю та ін. Під час відбору методом флотації палеоботанічних проб виявлено велику кількість обгорілих зернівок культурних рослин. Сотні та тисячі обвуглених насінин жита, пшениці, гороху, проса, сочевиці, що зберігались на випадок облоги, якими буквально насичені вуглисті прошарки згорілих оборонних стін Коростеня середини X ст., ще раз засвідчують загибель міста під час військового штурму.

Скрупульозне розбирання нашарувань дозволило зафіксувати сильно зітлілі кістки людини — захисника міста (частина черепа та кістки рук) із розташованими поруч елементами одягу та прикрас у шарі пожежі.

Відкриттям у дослідженні старожитностей стародавнього Іскоростеня можна вважати вперше зафіксовані рештки дерев'яної стіни, що оточувала городище на бермі 1 (перша лінія оборони, всього збереглись рештки 2 ліній), що суттєво доповнює джерельну базу майже невивченої оборонної архітектури середини X ст. Слід також вказати, що серед знахідок попереднього сезону зафіксовано інструмент будівничих стародавнього міста — залізне тесло, яке використовувалось для зведення дерев'яної стіни.

Розкоп 2016 р., розпочатий у 2015 р., розташований у західній частині першої берми городища. На початку робіт прогнозована потужність нашарувань оцінювалась приблизно в 0,5—1 м, як і в попередні роки. Насправді відмітка дна розкопу наприкінці

робіт сягнула позначки 2,9 м. Неочікувана потужність культурних нашарувань дозволила прослідкувати послідовність зведення та руйнування оборонної конструкції.

Повною несподіванкою виявилось валоподібне підвищення під останньою верствою вирівнювання майданчика берми. Як його пояснення можна припустити, що це зробили під час одного з етапів формування насипу берми. Або ж із рештками більш ранньої оборонної споруди. На користь останньої версії свідчить тонкий шар гумусу, що встиг утворитися на його поверхні перед подальшою зачисткою. Для більш точного датування її зведення та інтерпретації потрібні проведення додаткових досліджень.

І. М. Хоптинець

РОЗВІДКИ В ЛУГИНСЬКОМУ РАЙОНІ НА ЖИТОМИРЩИНІ

Територія Лугинського району є однією з найменш вивчених у Житомирській обл. Донедавна лише окремі науковці проводили епізодичні розвідки в краю. Найбільш вдалими є дослідження Ю. В. Кухарчука у 1980-х рр., пов'язані з обстеженням окремих населених пунктів району та відкриттям кількох пам'яток кам'яної доби навколо сіл Повч і Степанівка.

Новий етап археологічних досліджень краю пов'язаний із відкриттям комплексу археологічних пам'яток Великий Дивлин. Його першовідкривачем є місцевий краєзнавець, вчитель історії, завідувач шкільного краєзнавчого музею с. Липники М. О. Хоптинець. Про знахідки у 2006 р. перших артефактів кам'яної доби та періоду Київської Русі він повідомив сектор археології та пам'яткознавства Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі ДНЦЗКСТК) і кафедру археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У 2007 р. було проведено розвідки, а починаючи з 2008 по 2012 рр. — шурфування і розкопки різних скупчень комплексу.

Крім того, починаючи з 2008 р., свої дослідження у районі періодично проводили співробітники Овруцької та Східно-Волинської археологічних експедицій ІА НАНУ у тісній співпраці з ДНЦЗКСТК та місцевими краєзнавцями.

Проте, проблемою всіх вище згаданих досліджень є відсутність системного підходу до розвідок. Навіть основна річкова артерія району Жерев була обстежена частково, в околицях кількох сіл.

Зважаючи на цю обставину, було вирішено провести розвідки саме на території Лугинського району, з метою пошуку нових та обстеження відомих пам'яток, а також перевірки даних, поданих краєзнавцем М. О. Хоптинцем. Основним маршрутом було обрано течію р. Жерев і деяких її приток (р. Кремна, р. Літиш, р. Лемеш, р. Мощаниця та р. Повчанка з притокою р. Гнилуша).

Уздовж русла р. Жерев обстежені околиці кількох сіл та просторів між ними. Поблизу с. Рудня Жеревці відкрито місцезнаходження доби бронзи на якому зібрано крем'яні матеріали. Навколо с. Червона Волока було обстежено дві відомі пам'ятки кам'яної доби (відкриті Східно-Волинською експедицією), а також відкрито дванадцять нових пунктів. Більшість із них належать до періоду мезо-неоліту з домішками крем'яних матеріалів епохи бронзи. Проте на одній з них, Червона Волока 11, присутня невелика кількість матеріалів, що відносяться до середнього палеоліту. Серед артефактів вкритих молочно-білою патиною, виявлено уламок біфаса. Під час обстеження пам'ятки Бобричі-1 (відкрита Східно-Волинською археологічною експедицією) та її околиць було відкрито п'ять нових місцезнаходженнь кам'яної доби. У с. Степанівка на приватних городах зафіксовано один раніше невідомий курган. Неподалік від с. Повч було обстежено чотири археологічні пункти. На трьох із них виявлено артефакти періоду мезо-неоліту та доби бронзи, а на четвертому — матеріали архаїчного вигляду, які можна віднести до середньої або навіть ранньої стадії верхнього палеоліту.

Розвідки в басейні р. Кремна було розпочато з південних околиць с. Калинівка. Системно пройдено територію між селами Калинівка, Кремно, Путиловичі, Старі Новаки. У результаті: обстежено місцезнаходження Калинівка, розширено його територію та знайдено кераміку доби раннього заліза; на

городищі Кремно зафіксовано грабіжницькі ями, що виникли, ймовірно, після роботи з металошукачем; зібрано додаткову колекцію для уточнення часу існування стоянки-майстерні кам'яної доби Старі Новаки (всі три пам'ятки відкриті Східно-Волинською археологічною експедицією).

Крім того було оглянуто чотири пам'ятки в околицях с. Липники, три з них відносяться до періоду мезо-неоліту, четверта, зважаючи на архаїчний вигляд артефактів, до середнього палеоліту. У процесі обстеження околиць села було відкрито поселення доби Київської Русі, на якому зустрічаються матеріали мезо-неоліту та пізнього середньовіччя. Також поблизу с. Липники, в басейні р. Літиш було виявлено невідому раніше курганну групу. Розвідки було проведено і на території виселеного після Чорнобильської катастрофи с. Мощаниця, де було обстежено два місцезнаходження кам'яної доби. На одному з них, Мощаниця-1, знайдено фрагменти керамічного посуду пізнього середньовіччя та денце з округлим клеймом (можливо періоду Київської Русі).

Таким чином, у результаті розвідок на території Лугинського району було суттєво доповнено археологічну карту регіону. Відкрито 20 нових, обстежено п'ять раніше відомих пам'яток. А також перевірено 10 археологічних пунктів, виявлених місцевим краєзнавцем М. О. Хоптинцем, з метою введення їх у науковий обіг. Більшість пам'яток належать до періоду мезо-неоліту, проте також виявлені місцезнаходження середнього і верхнього палеоліту, доби бронзи, раннього залізного віку та Київської Русі. Отримані дані свідчать про перспективність археологічних досліджень району.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

В. Г. Котигорошко, В. В. Мойжес

ДОСЛІДЖЕННЯ МАЛОКОПАНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Експедиція Ужгородського національного університету продовжила багаторічні розкопки (з 1977 р.) дакійського городища, що знаходиться на східній окраїні с. Мала Копаня Виноградівського р-ну Закарпатської обл. Це найбільший і найпотужніший укріплений дакійський пункт у регіоні і може бути ототожненим з Сетідавою Птолемеєя.

Пам'ятка займає верхівку гори Рокосівсько-Хустського вулканічного хребта на правобережжі р. Тиса (85 м від урізу води) і витягнута з півночі на південь. Схили гори урвисті зі сходу, півдня та південного заходу. Східне підніжжя омивається р. Тисою, південне і південно-західне — низовинні, які під час повеней затоплюються. Загальна площа городища становить 5 га, з якої на сьогодні досліджено близько 3,2 га.

У звітному сезоні вивчалась північна частина городища. Тут був закладений розкоп XLIII, загальною площею 76 м^2. Потужність його культурного шару становила від 0,6 до 1,85 м. Об'єктів не зафіксовано, але отримані дані свідчать, що на даній ділянці, за допомогою зрізання схилу та підсипання грунту, створювались невеликі тераси.

Під час досліджень був зібраний матеріал, який презентує два культурно-хронологічні горизонти.

Перший середньовічний, який залягав до глибини 0,6 м, представлений значною кількістю фрагментів горщиків X—XI ст. Виготовлені вони з добре підготовленого глиняного тіста з великою домішкою дрібнозернистого піску. Випал добрий, але не завжди наскрізний. Забарвлення уламків часто нерівномірне, світло і темно-коричневе, сіре, жовтувате або рожеве. До середньовічного горизонту належить і виявлена у верхньому шарі деталь поясного набору (рис. 1: 1).

З глибини 0,6 м і до самого материка залягав виключно дакійський горизонт. Він міс-

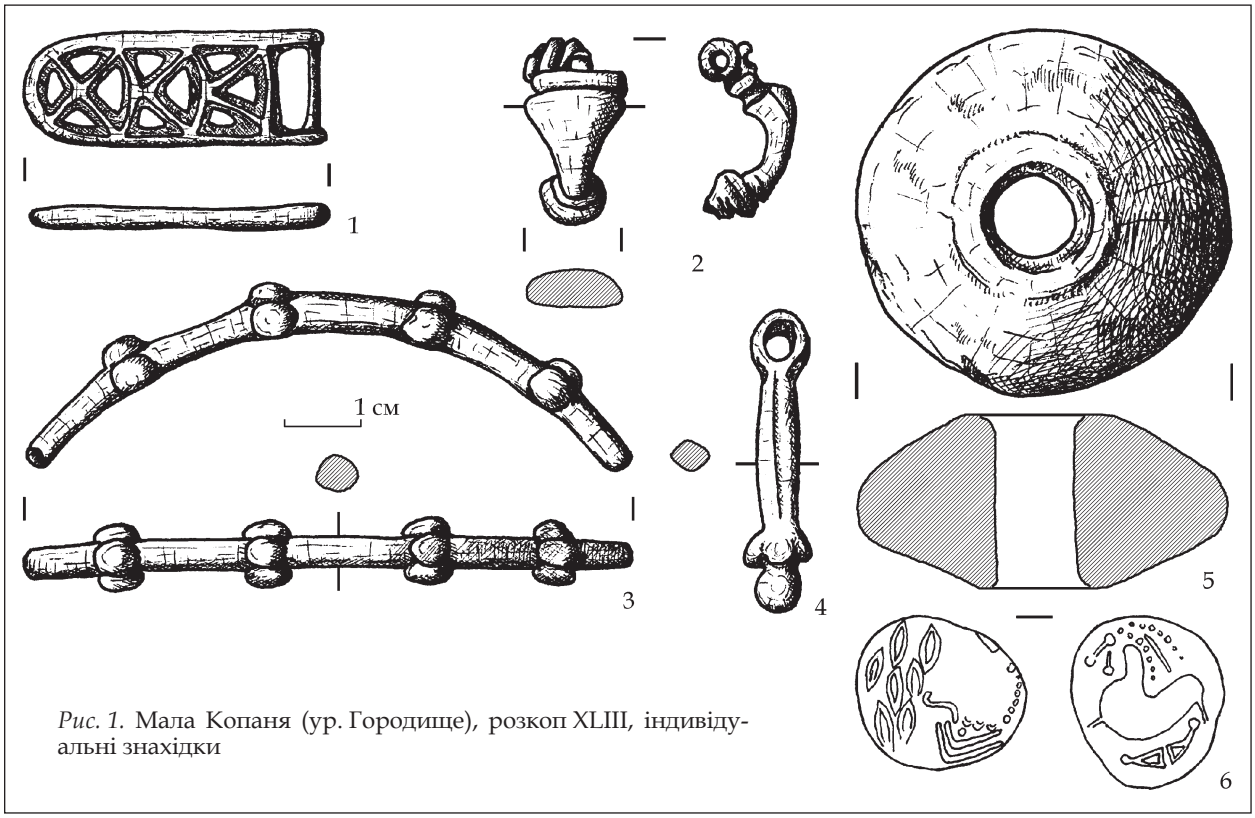

Рис. 1. Мала Копаня (ур. Городище), розкоп XLIII, індивідуальні знахідки

тив велику кількість уламків ліпного (горщики, конічні чаші, корчаги, черпаки, «вази для фруктів») та кружального посуду (сіроглиняний, розписний та фрагменти піфосів), який є характерним для Малокопанського городища і може датуватися I ст. до н. е. — I ст. н. е.

Індивідуальні знахідки цього горизонту за своїм функціональним призначенням виділенні у дві основні групи: знаряддя праці, що представлені декількома жорнами й одним пряслицем (рис. 1: 5) та прикраси й деталі одягу, до яких належать фібула (рис. 1: 2), підвіска (рис. 1: 4), фрагменти бронзових браслетів (рис. 1: 3) та уламок скляної намистини. Також, на ділянці розкопу була знайдена монета — тетрадрахма типу Медіешул Ауріт (рис. 1: 6). Вона характеризується сильною стилізацією зображення, мотив якого запозичений із македонських тетрадрахм. На сьогодні такі монети займають домінуюче місце в монетній колекції Малої Копані, їх нараховується вже понад сто екземплярів.

Отже, вивчення культурного шару Малокопанського городища у північній його частині підтверджує раніше отримані дані про заселення цієї місцевості в період I ст. до н. е. — початок II ст. н. е. і відновлення життєдіяльності городища в добу середньовіччя.

В. В. Мойжес

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРЯНСЬКОЇ РОТОНДИ

Експедиція Ужгородського національного університету продовжила дослідження багатошарової пам'ятки на східній околиці м. Ужгород у мікрорайоні Горяни (ур. Ротонда). Конфігурація урочища трикутна, площею один гектар. У низинній частині (південній) знаходиться оброблювальна земельна ділянка (донедавна тут був фруктовий сад), а в найбільш високій (північно-східній) розташована церква-ротонда. Саме вона і навколишня територія є одним із ключових пунктів для вирішення кардинальних питань середньовічної історії Закарпаття і Карпатського регіону в цілому.

У науковій літературі дана місцевість визначається як одне з можливих місць локалізації слов'янського городища — Унг, яке було захоплене угорцями на рубежі IX — X ст., що знайшло відображення в Gesta Hungarorum. Однак, у ході досліджень, що проводились Ужгородським національним університетом у 2007—2009 і 2012—2014 рр., було встановлено існування тут багатошарового поселення, але матеріалу, який би свідчив про заселення урочища Ротонда у VIII—XI ст. не виявлено.

Для отримання додаткових даних, з метою уточнення хронології та стратиграфії пам'ятки, а також враховуючи матеріали розкопок 2014 р., у 2016 р. було вирішено дослідити виключно північно-східну частину урочища. Тут було розкопано чотири ділянки загальною площею 252 м^2 (рис. 1).

Траншея VII. Була закладена за 20 м на південь від кута нефа церкви. Тут потужність культурного шару становила від 0,4 до 0,85 м і складався він з двох пластів.

Верхній шар — глина однорідного, світло-коричневого кольору, залягав до глибини 0,4—0,65 м. У ньому було зібрано чисельні фрагменти кружального посуду які були виготовлені з ретельно обробленого глиняного тіста з домішкою дрібнозернистого піску. Випал якісний, колір уламків від темно-коричневого до сірого або бежевого, інколи забарвлення нерівномірне, а окремі фрагменти покриті зеленою поливою. Також тут виявлено фрагменти кахлів. За аналогіями пам'яток раннього нового часу регіону, даний керамічний матеріал датовано XVI—XVII ст., у меншій кількості представлені фрагменти XIII—XV ст. Індивідуальні знахідки представлені фрагментом шпори, ножа і монетами XIV—XVI ст.

Нижній шар — глина однорідного жовтуватого кольору. У ньому був виявлений незначний матеріал двох культурно-хронологічних горизонтів: неоліту та пізньоримського часу. Перший представлений лише декількома обсидіановими відщепами, а другий — боковими фрагментами від ліпних та кружальних посудин.

Три інші локації (розкопи I—II і шурф 6), які були закладені у безпосередній близькості до церкви (рис. 1), дали можливість уточнити стратиграфію та хронологію пам'ятки.

Потужність культурного шару на цих ділянках становила від 1,2 м до 2,1 м. На досліджуваній площі, окрім розкопу II, він виявився зруйнованим у результаті закладання

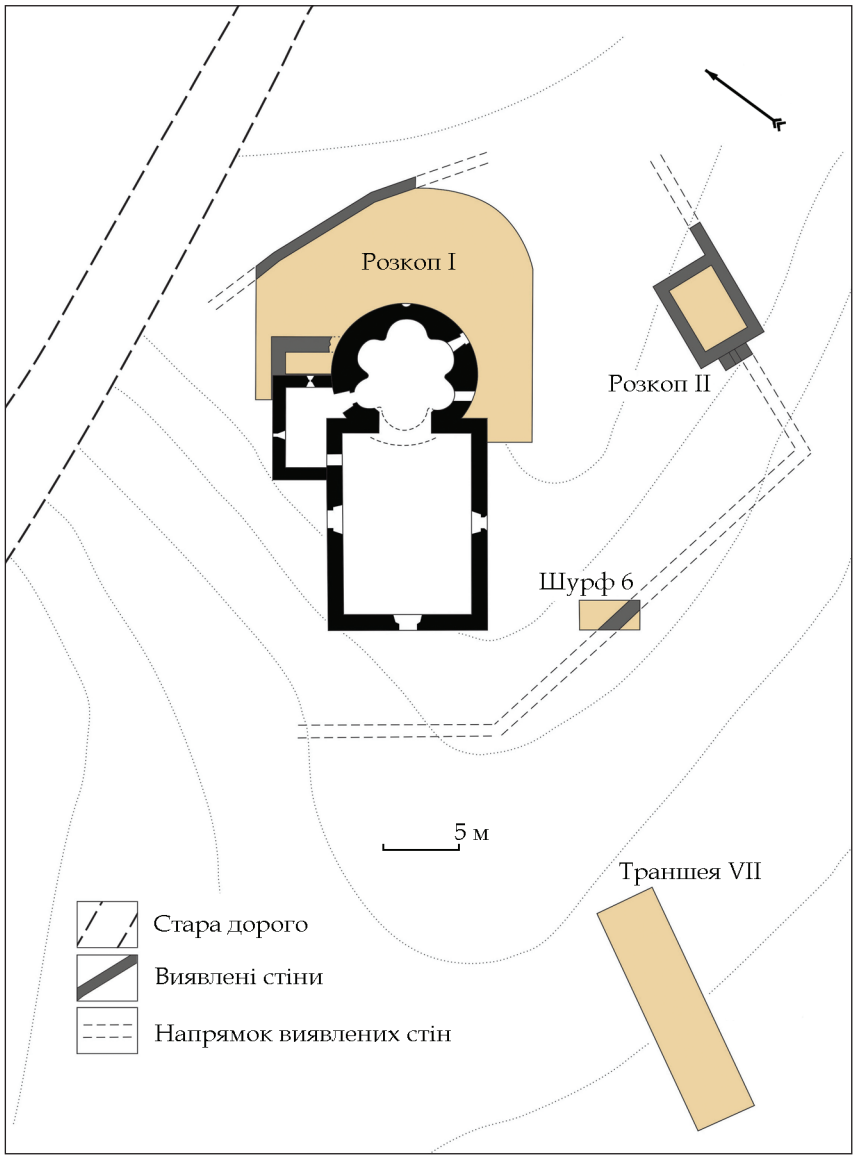

Рис. 1. Ужгород-Горяни. Ситуаційний план північно-східної частини урочища Ротонда та розкопів 2016 р.

тут і функціонування у середньовіччі кладовища, рештки поховань якого на початку XX ст. були вибрані.

Окрім цього були зафіксовані залишки середньовічних стін, які, як встановлено, оточують церкву (рис. 1). Крім того, були виявлені й стіни від невеликої прямокутної споруди, з внутрішньою площею біля 18 м^2 (рис. 1). На жаль, її функціональне призначення наразі не встановлено.

Весь зібраний тут матеріал належить до середньовічного та ранньомодерного часу, а саме — XIII—XVII ст. Переважно це фрагменти керамічного посуду. Індивідуальні знахідки представлені угорськими й польськими монетами та деталями одягу.

Отже, отримані матеріали ще раз підтвердили існування в урочищі Ротонда багатошарової пам'ятки. Також, за виявленими середньовічними артефактами, ймовірний час зведення ротонди наразі є XIII ст. Після чого біля її стін закладається кладовище. Пізніше, наприкінці XIV — початку XV ст. до ротонди прибудовується неф, а навколо зводяться мури, які в свою чергу вже наприкінці XVII ст. були розібрані.

З огляду на отримані дані є доцільність подальших досліджень біля Горянської ротонди задля виявлення та уточнення розташування залишків стін навколо церкви, що дасть можливість відтворити повну картину забудов цієї місцевості у середньовіччі.

В. В. Мойжес

ДОСЛІДЖЕННЯ МУЖІЇВСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЦЕРКВИ

Експедиція Ужгородського національного університету провела дослідження руїн середньовічної церкви, які розміщені на західній околиці с. Мужієво (Берегівський р-н Закарпаття).

Будівля церкви складається з трьох частин — нефу, апсиди та ризниці (рис. 1). Їхня загальна площа становить 136 м^2, внутрішня довжина всієї споруди сягає 17,3 м. Зведена вона з ламаного каменю, а її конструктивні елементи викладені з тесаного каменю. Товщина стін біля 1 м.

Щодо часу будівництва цієї церкви ведуться дискусії. Прямі джерела, які б свідчили про це відсутні, а з огляду на окремі архітектурні деталі — одні науковці відносять її зведення до XIV ст., а інші датують XV ст. Зате достеменно відомий рік припинення її функціонування. Вона була зруйнована у 1657 р. під час карального набігу польських військ під командуванням маршала Любомирського. Отже, в такому випадку можна вважати, що лише археологічні матеріали слугують основою для визначення часу забудови описаної церкви.

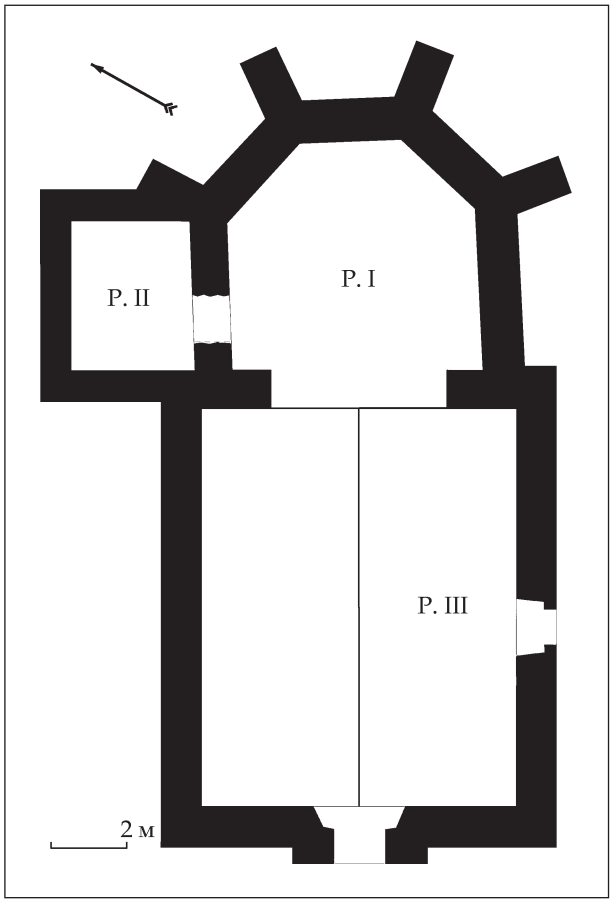

Рис. 1. Мужієво (Зруйнована церква), план церкви та розміщення розкопів

У самій церкві, відповідно до кількості структурних її частин, було закладено три розкопи. Їхнє дослідження дало можливість зібрати необхідний матеріал для визначення часу зведення споруди, а також встановити стратиграфію пам'ятки. Зокрема, було чітко засвідчено присутність тут перекопів. У першу чергу виділялись сучасні (другої половини XX ст. і початку 2000-х рр.). Окремі з цих перекопів пошкодили поховання, що тут знаходились.

Загалом на розкопаній у середині церкви площі було виявлено 23 поховання. Однак, судячи з кількості зафіксованих контурів поховальних ям, їх було значно більше, адже частина з них була пошкоджена або зруйнована пізнішими захороненнями, окремі — через сучасні перекопи, а в апсиді — деякі навіть під час пограбування поховань у другій половині XVII ст.

За антропологічним аналізом решток встановлено, що вони характеризуються внутрішньогруповою гомогенністю, одноманітним набором епігенетичних рис та набором рис фізіологічного стресу, що характерні для однакового органічного раціону й однотипного способу життя.

Керамічний матеріал, що був зібраний при дослідженні церкви, складається з фрагментів посуду і кахлів. Більша його частина відноситься до XVII ст., а окремі зразки можна датувати XIII—XIV ст., але схоже вони потрапили сюди у період зведення та функціонування церкви. Ймовірніше ці уламки відносяться до культурного шару середньовічного поселення — Мале Мужієво, яке, як відомо, існувало тут з початку XIII ст.

Слід зазначити і присутність фрагментів ліпної та кружальної кераміки, зокрема сіроглиняної зі штампованим орнаментом, що свідчить про заселення даної території вже наприкінці II — III ст. н. е.

Таким чином для визначення часу зведення споруди та тривалості її функціонування більш важливими виступають індивідуальні знахідки, що були виявлені у самій церкві. Їхній хронологічний діапазон визначається першою половиною XV — XVII ст. Це де-

Рис. 2. Мужієво (Зруйнована церква), монети

талі одягу і прикраси (застібки, підковки від чобіт, намистини й колечко), понад двадцять монет (рис. 2), а також фрагменти двох навмисно зламаних шабель.

Отже, наразі, наявний матеріал, який безпосередньо можна віднести до періоду зведення і функціонування церкви, датується в межах — перша половина XV — середина XVII ст. Однак для отримання більшої кількості перевірених даних, задля уточнення стратиграфії та хронології пам'ятки, слід продовжити дослідження церкви у 2017 р.

І. А. Прохненко

ДОСЛІДЖЕННЯ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ

Однією з найбільш вивчених пізньосередньовічних та ранньомодерних пам'яток Закарпаття є замок Нялаб, розташований на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського району. Висота замкової гори 52 м. З її верхівки дуже добре проглядається долина р. Тиси, що протікає за 300 м від підніжжя. Центр фортеці, площею 52 × 47 м, у плані підовальної форми, знаходиться в північно-західній частині верхньої тераси гори. Розміщені по периметру житлові приміщення оточують невеликий внутрішній дворик із колодязем посередині. За 20 м на південний схід від основної замкової спо-

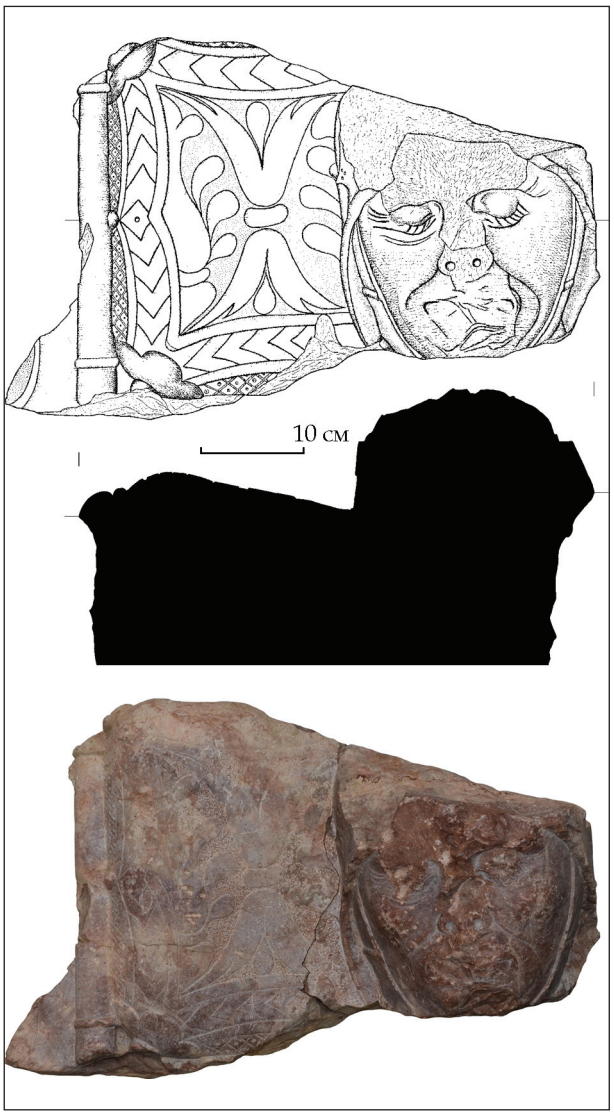

Рис. 1. Королівський замок Нялаб, кімната 3, фрагмент мармурового надгробка

руди проходила додаткова захисна лінія з будівлею прямокутної форми. Основну і допоміжну системи укріплень з'єднував міст, побудований на масивній кам'яній підпорі з арковим отвором у центральній частині. Перед додатковою захисною лінією знаходився рів. Для контролю єдиного зручного підходу до замку, на південно-східному краю урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений бастіон клиноподібної форми.

На фоні інших укріплених пунктів області замок Нялаб відзначається більш складною стратиграфією, а також потужним культурним шаром зі значною кількістю індивідуального та масового матеріалу. Попри це, ще донедавна на території цієї фортеці проводилися лише періодичні незначні археологічні пошуки, зокрема експедицій Угорського Національного музею (м. Будапешт) у другій половині XIX ст., Музею Природи (м. Київ) у 1980-х рр. та Українського науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація» (м. Львів) на початку 1990-х рр.

Систематичне археологічне дослідження пам'ятки почалося з 2007 р. експедицією Ужгородського Національного університету. У польових сезонах 2007, 2011—2016 рр. вивчалися планування замку та його стратиграфія. Аналіз одержаних артефактів свідчить про життєдіяльність на укріпленому пункті від початку XIV до середини XVII ст. Це, переважно, узгоджується з інформацією письмових джерел, які дозволяють говорити про функціонування фортеці у складі північно-східної системи захисту Угорського королівства з кінця XIII до третьої чверті XVII ст.

Зафіксована потужність культурного шару в центральній частині пам'ятки становила від 4,5 до 5 м, а стратиграфічні спостереження дозволили виділити в досліджених приміщеннях два основні горизонти (до і після фінального руйнування стін). Стіни спеціально нищилися за допомогою вибухівки наприкінці 1671 — на початку 1672 р. за наказом австрійського імператора Леопольда I (1655—1687 рр.), який для цього направив до Королівської фортеці гарнізон на чолі з Конрадом Мейєром Бранденбурзьким.

Верхній горизонт у приміщеннях, як правило, складався з масивних уламків стін, завалів великого андезитового каміння, штукатурки та цегли, що однорідною масою заповнили замкові кімнати після вибухів. Нижній горизонт відповідно залягав нижче рівня підлоги. Складався він із глини зі значним вмістом дрібного будівельного сміття (штукатурка, уламки цегли, каміння). Його заповнення становили фрагменти кераміки та інвентар XIV—XVI ст.

У 2016 р. були продовжені дослідження розкопу IV, закладеного в 2015 р. біля південно-західної стіни основної замкової споруди. Розкоп обмежений стінами кімнати 3 (81,6 м^2), яка нині є найбільшим приміщенням із досліджених на території замку. Вивчені раніше господарське приміщення, кімнати 1 і 2 мали значно меншу площу — 7,1; 26,56 та 36,5 м^2 відповідно.

Кімната 3 в плані чотирикутної форми. Її південно-західна стіна, довжиною 12,3 м, яка одночасно була зовнішньою стіною центральної частини укріплень, трохи заокруглена з вигином назовні. Довжина південно-східної стіни — 6 м, північно-східної — 12,1, північно-західної — 7,1 м. Вхід до кімнати та два вікна з шириною отворів 1,6 м знаходилися з північно-східного боку, зі сторони внутрішнього замкового дворика. У східному куті приміщення стіна виступає всередину кімнати прямокутником, зменшуючи житлову площу на 1,84 м^2 (0,8 × 2,3 м). На

більшій площині цього виступу простежені залишки замурованого входу, який, скоріше за все, функціонував до реконструкції замку наприкінці XVI ст.

У 2015 р. при дослідженні верхнього горизонту завалів будівельного сміття потужністю 2 м було виявлено незначну кількість дуже фрагментарної кераміки, кахлів та низку індивідуальних знахідок. Особливу увагу тоді привернув невеличкий, але масивний фрагмент мармурового надгробка (на подушці трохи нахилена вправо голова лицаря в обладунках) (рис. 1). Проведений аналіз дозволив говорити про виготовлення епітафія за італійськими прототипами на початку XVI ст. місцевим скульптором і фальшивомонетником Міклошем із доставленої по р. Тисі заготовки. Присутність фрагментів епітафія в замковій кімнаті пояснюється тим, що він був зроблений саме тут для Габора Перені, який так і не зміг ним скористатися. Як і значна частина угорської шляхти, Габор загинув під час відомої битви під Мохачем у 1526 р. і додому вже не повернувся.

Рис. 2. Королівський замок Нялаб, кімната 3, монети

Матеріали кімнати в комплексі з аналізом даних з інших замків Закарпаття дозволяють прослідкувати діяльність Міклоша. Крім надгробка це були рештки виготовлення фальшивих угорських монет і готова продукція (вісім примірників, виявлених у 2015 р.). У 2016 р. до них додався ще один номінал. Також чітко зафіксовані залишки виплавки кольорових металів, а більшість індивідуальних знахідок віднесено до «лому Міклоша». Здебільшого це уламки бронзових виробів: два фрагменти однієї бомбарди, один уламок гармати і значна кількість дрібного інвентарю (кільце, зім'ятий перстень, зім'ята монета (рис. 2: 2), елементи одягу, частини ножів і товарна суконна пломба). Про карбування Міклошем у кімнаті 3 жетонів з геральдичним зображенням для рахівниць свідчать бронзова муфта і залізний чекан, виявлені біля північно-західної стіни на підлозі приміщення.

Переважну частину керамічної колекції горизонту II кімнати 3 також зафіксовано на рівні підлоги під завалами даху, вкритого товстим шаром глини. Складалася вона з уламків столової та кухонної кераміки XVI—XVII ст. Виявлені в горизонті індивідуальні знахідки представлені залізними знаряддями праці та елементами озброєння (арбалетні болти та фрагмент кам'яного ядра).

Стратиграфічна ситуація в західних квадратах розкопу дозволяє говорити про використання дослідженої розкопом IV кімнати 3 до середини XVII ст. Також встановлене її спеціальне руйнування австрійськими військовими. Датування цієї події підтверджується знайденою над завалом глиняного даху монетою імператора Леопольда I (1662 р.) (рис. 2: 1).

На завершення відзначимо, що отримані на Королівському замку матеріали гармонійно вписуються у схему історії пам'ятки та дозволяють конкретизувати події, пов'язані з періодом перебування на Нялабі майстра Міклоша.

А. Л. Антонов

РОЗКОПКИ ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Загін археологічної експедиції Запорізького обласного краєзнавчого музею провів рятувальні роботи на курганному могильнику (охоронний № 2026), розташованому за 1,5 км на північний схід від околиці с. Гірсівка Приазовського району і курганному могильнику (охоронний № 3528) розташованому за 4,0—4,5 км на схід від центру с. Мордвинівка Мелітопольського району Запорізької області. Необхідність дослідження поховальних пам'яток викликана будівництвом польових доріг. Крім того проводилися дослідження на багатошаровому поселенні урочища Портмашево, ґрунтовому могильнику Балка Пушина білозерського часу, (охоронний № 3987), розташованому за 2,3 км від с. Біленьке Запорізького району.

У кургані 3 біля с. Гірсівка, висотою 0,1 м, діаметром біля 25 м, виявлено 22 поховання. Культурна приналежність — від епохи ранньої бронзи до епохи середньовіччя. Через малу висоту насипу послідовність поховань визначити складно.

Поховальний інвентар являє собою ліпні посудини, кам'яні знаряддя, бронзові вістря стріл.

У кургані 6 курганного могильника (охоронний № 3528), висотою 0,45 м, діаметром приблизно 20 м, виявлено 5 поховань. Курган було побудовано за часів ямної культури, потім у підлозі його насипу було зроблено поховання катакомбної культури. Останнім етапом будівництва кургану є створення скіфського поховального комплексу, який представлено трьома пограбованими в давнину похованнями й огороджувальним ровом.

Поховальний інвентар є ліпним та гончарним посудом, бронзовими наконечниками стріл, залізними наконечниками списів, виробами з бронзи.

У кургані 10 біля с. Мордвинівка виявлено 8 поховань. Висота кургану 0,6 м, діаметр 28 м. Насип кургану почали зводити за часів ямної культури, потім по межі первинного насипу були здійсненні поховання катакомбної культури. У катакомбний час висота насипу була збільшена, а поли були обкладені материковим викидом. За часів зрубної культури зроблено кілька поховань (збереглося одне), про це свідчать уламки ліпних посудин, знайдених у насипу.

В епоху середньовіччя в центральну частину кургану було впущене поховання кочовика, можливо, печеніга. Його поховальний інвентар представлений ліпною посудиною, виробами з бронзи, кам'яними знаряддями, залізною шаблею, кістяними виробами.

Поверхні всіх курганів піддавалися інтенсивній оранці, це призвело до зменшення висоти насипів і до руйнування впускних, неглибоких поховань. Також насипи курганів 6 і 10 мають окопи Другої Світової війни, що призвело до руйнування декількох поховань.

На території поселення урочища Портмашеве та ґрунтовому могильнику Балка Пушина проводилося візуальне обстеження і збір підйомного матеріалу. Встановлена значна руйнація пам'ятки дією води Каховського водосховища.

Знахідки — фрагменти ліпних і гончарних посудин, фрагменти кам'яних знарядь, вироби з бронзи і заліза.

С. О. Біляєва, К. С. Гуленко, О. Є. Фіалко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ

Південна Середньовічна експедиція ІА НАНУ проводила археологічні розвідки у Приморському р-ні Запорізької обл. та Бериславському р-ні Херсонської обл. Під час робіт було здійснено шурфування та закладено пробні розкопи з метою визначення потужності культурного шару та його культурно-історичної належності.

На теренах Приморського р-ну у липні було обстежено місцевості, пов'язані з розташуванням колишніх Генуезьких колоній, відомих за середньовічними картами-портоланами. Розвідка проводилася узбережжям дельти р. Лозоватка та прилеглим берегом Азовського моря. Польовими зборами локалізовані місця знахідок кераміки та виробів із заліза середньовічного часу, уламків посуду доби бронзи, виробів із заліза XVIII—XIX ст.

На узбережжі Азовського моря, у південно-західному напрямку від с. Райнівка, в обриві берега зафіксовані напластування культурного шару, в якому простежено лінзу темного гумусного шару — рештки будівлі з вапняковим камінням. Вздовж берегової лінії було закладено траншею, орієнтовану за лінією північ—південь, завширшки 2,5 і завдовжки 5,0 м, де були зафіксовані залишки заглибленої будівлі. У східній частині траншеї, на глибині 0,85 м, розчищено глинобитну трамбівку потужністю 0,15 м і розташовані по діагоналі фрагменти вапняку, що, вірогідно, залишилися від стіни. Під щільно утрамбованим глиняним шаром до глибини 3,6 м залягав темний гумусний шар. У заповненні трамбівки та під ним знайдені уламки червоноглиняної кераміки з багаторядним стрічковим орнаментом, багато вапнякових важків та кістки свійських тварин.

У серпні були проведені візуальні обстеження та здійснені розвідкові розкопки на багатошаровій пам'ятці Тягинка поблизу с. Тягинка Бериславського р-ну. Є відомості про залишки в цій місцевості поселень доби бронзи, городищ скіфського часу, античних та середньовічних пам'яток, фортеці османського періоду та могильника XV ст. Розкопки на цитаделі городища Тягинка вперше були здійснені у 1914 р. В. І. Гошкевичем. Дослідження Південної Середньовічної експедиції були розпочаті у південно-східній околичній частині пам'ятки, тобто ділянці, що є протилежною розкопу В. І. Гошкевича, де візуально помітні котловани будівель. Тут було закладено траншею, орієнтовану за віссю північ—південь завширшки 1,0 м та завдовжки 9,0 м. Пізніше, у зв'язку з перспективністю подальших досліджень на цій ділянці, площу розкоп було розширено до 64 м^2, із відповідними квадратами розміром 5,0 × 5,0 м. Під шаром дерну, на глибині 0,06—0,1 м, у різних частинах розкопу простежено глиняну трамбівку та камені вапняку, пісковику та ракушняку, правдоподібно, від стін будівель. Під трамбівкою у процесі вибірки культурного шару на глибині 0,45 м зафіксовані залишки глиняно-лозових конструкцій (із чіткими відбитками лози у глині), а також залишки двох стін будівлі, які залягали під прямим кутом одна до одної. Цікавою також є знахідка решток приладу для приготування риби. У цьому місці чітко зафіксовані сліди прямокутної обвугленої дерев'яної конс-

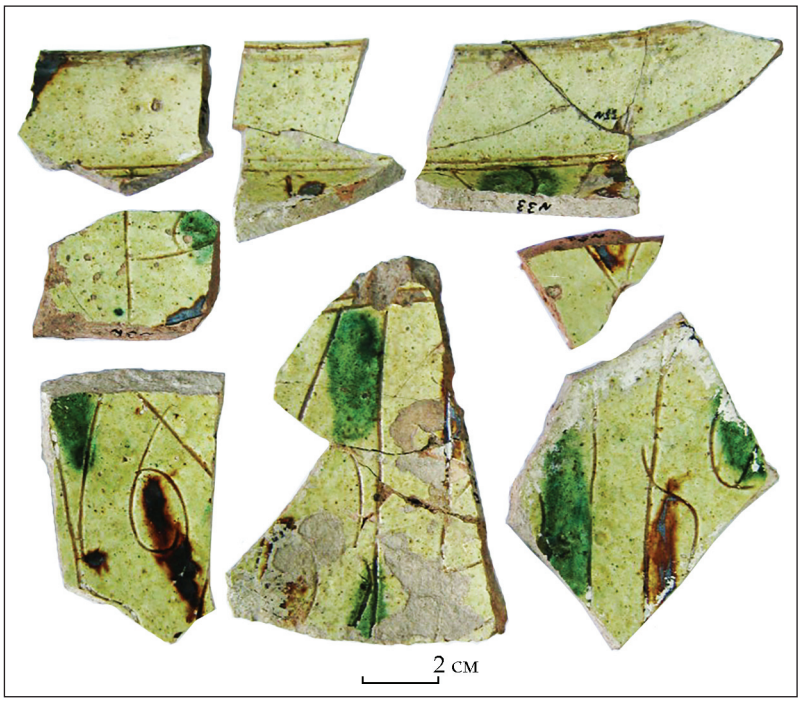

Рис. 1. фрагменти кухонної та столової середньовічної кераміки

трукції зі стовпчиками по її кутках, а також велику кількість кісток риб.

У культурному шарі знайдені фрагменти кухонної та столової середньовічної кераміки без поливи і з зеленою, жовтою поливою та ангобом, фрагменти двох посудин сграфіто (рис. 1), уламки чавунних казанів. Знайдені також окремі уламки вінець середньовічної кераміки XV—XVI ст. Серед цікавих знахідок відмітимо фрагменти водогінних глиняних труб. Поблизу розкопу, на поверхні, знайдено бронзову монету Кримського ханства (?). Отримані результати засвідчують надзвичайну перспективність дослідження пам'яток середньовіччя на теренах Запорозької та Херсонської областей.

А. А. Голик

РОЗВІДКА В БЕРДЯНСЬКОМУ РАЙОНІ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Археологічна лабораторія Бердянського державного педагогічного університету проводила розвідки на узбережжі Азовського моря (м. Бердянськ) і поблизу сіл Азовське й Куликівське Бердянського р-ну Запорізької обл.

Пріоритетним завданням проведення розвідок був пошук нових пам'яток доби неоліту — раннього заліза.

За свідченням місцевих рибалок, після шторму, на узбережжі моря на північний

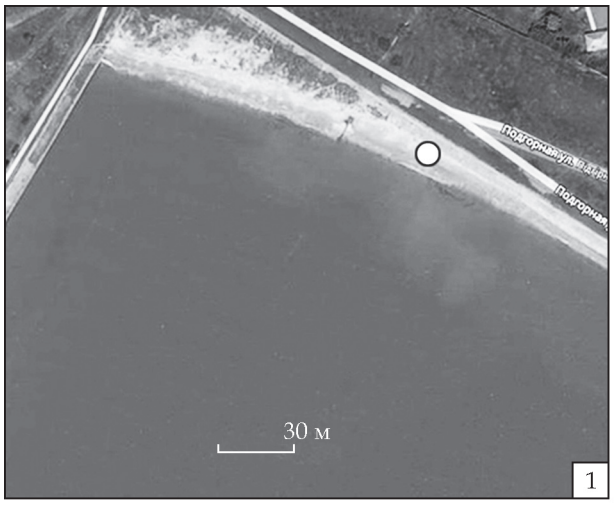

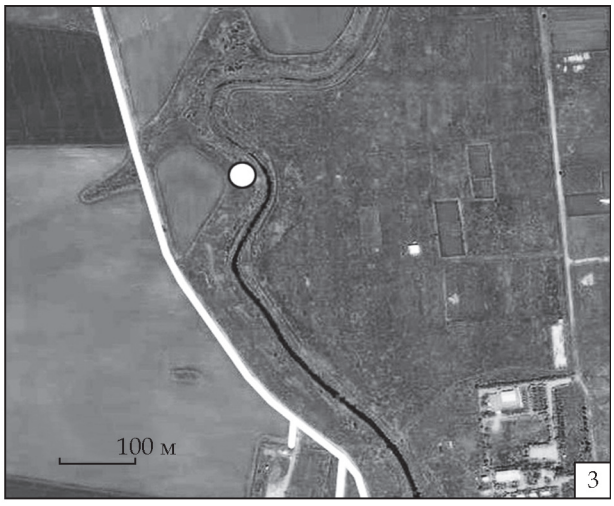

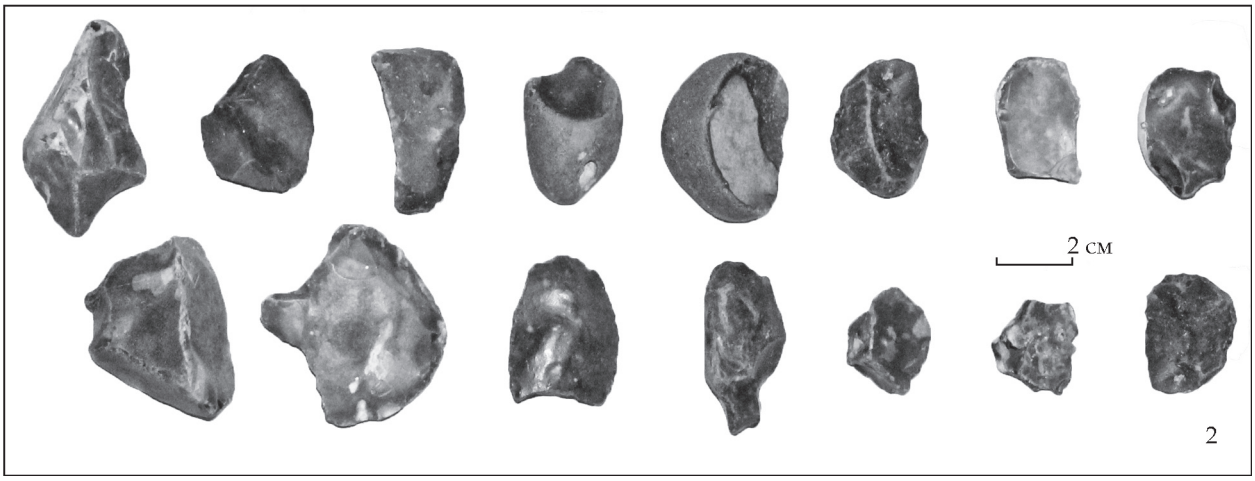

Рис. 1. Місце знахідок кременя на узбережжі Азовського моря північний захід від Бердянського порту (1); знайдені фрагменти кременя (2); місце закладки шурфу (3)

захід від Бердянського порту (рис. 1: 1), на відстані 25 м від кінця вул. Підгірної (район Ліски) з'являється велика кількість крем'яних фрагментів. Тут зібрано понад 100 фрагментів кременя: відщепи, скребки, нуклеуси та ін. (рис. 1: 2). Увесь кремінь дуже обкатаний, але на більшості видно сліди ретуші. Схоже, що стоянку доби неоліту поглинуло море.

На відстані 2,5 км на захід від с. Куликівське (полігон), були знайдені фрагменти стінок амфор часів античності й середньовіччя.

На лівому березі р. Куца Бердянка (західна околиця с. Азовське) був закладений шурф (1 × 1 × 0,5 м), в якому виявлено скупчення фрагментів обгорілих кісток великої рогатої худоби (рис. 1: 3).

В. С. Джос

РОБОТИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «КАМ'ЯНА МОГИЛА»

Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила» здійснив дослідження двох пам'яток археології на своїй території (поруч смт Мирне Мелітопольського р-ну Запорізької обл.).

Було продовжено дослідження багатошарового поселення «Кам'яна Могила-II», що розташоване на південь від пагорба пісковикових брил. Метою цих робіт було дослідження культурного шару доби середньої бронзи, а також уточнення культурної приналежності нижнього культурного шару пам'ятки.

Роботи на поселені були зосереджені у квадратах 3 і 4 розкопу I, закладеного в 2015 р. Загальна площа дослідженої в цьому році ділянки пам'ятки становила 8 м^2.

У результаті цих робіт було досліджено три хронологічні горизонти. Верхній малопотужний культурний шар, який відноситься до часів сарматського періоду, містив невелику кількість кісток тварин, декілька фрагментів червоноглиняних кружальних посудин (стінки, фрагмент ручки і фрагмент денця) та залишки залізного виробу. Нижче шару сарматського періоду залягав потужний (до 0,8 м) шар доби середньої бронзи. Знахідки з цього шару представлені численними кістками тварин, фрагментами ліпного посуду (вінця, стінки, денця), а також уламками кам'яних та крем'яних знарядь. Деякі фрагменти ліпного посуду прикрашені одним або декількома гладкими або розчленованими косою насічкою та пальцевими вдавленнями, наліпними валиками. Заслуговує на увагу знахідка розвалу частини ліпної посудини (фрагмент тулуба та вінця), який належить невеликій посудині, банкоподібної форми. Слід зауважити, що посуд із цього шару має аналогії серед пам'яток степового варіанту культури кола Бабине.

Крім того, нижче культурного шару доби середньої бронзи, був простежений малопотужний шар доби енеоліту. Знахідки з цієї верстви представлені поодинокими кістками тварин (деякі з них обвуглені) та уламками кременю. На жаль, жодного крем'яного знаряддя не виявлено, тому поки неможливо встановити культурну приналежність цього шару.

Також були здійсненні розкопки на самому пагорбі пісковикових брил Кам'яної Могили. Місцем цих робіт стала зона знахідок із крем'яним інвентарем, розташована між місцезнаходженнями з петрогліфами № 9 та № 51а.

До початку робіт ця зона являла собою розщелину поміж пісковикових плит, заповнену піском темного забарвлення, з якого періодично дощами вимивалися вироби з кременю. Саме з цим була пов'язана необхідність дослідження тут.

У результаті розчистки розщелини було встановлено, що вона утворена двома плитами, що розкололися, до того вони являли собою єдину каверну з кам'яним ложем. Заповнення розщелини: пісок брунатного та темно-коричневого кольору, насичений чималою кількістю дрібних уламків пісковику, серед яких залягали вироби з кременю, кварциту та пісковику.

Знахідки зустрічались по всій товщі заповнення розщелини, на різній глибині, але найбільша їхня концентрація спостерігалася в нижній частині розщелини, яка переходила в кам'яне ложе. Серед знахідок слід помітити численні вироби з кременю (знаряддя та відходи виробництва), пісковиковий макогін, а також кварцитові гальки зі

слідами використання. Найбільш показовим є крем'яний комплекс, який презентують ножеподібними пластинами з ретушшю та без неї, скребачками різних типів, вістряминожами на пластинах із ретушшю, значною кількістю вістер стріл підтрикутної форми з двобічною ретушшю, різцями на пластинах і перфораторами. Слід відзначити вторинне використання деяких крем'яних виробів. У цілому крем'яний комплекс можливо датувати добою розвинутого енеоліту.

Крім того, під час дослідження даного місцезнаходження були виявлені нові, до сьогодні невідомі петрогліфічні зображення. Вочевидь ці зображення є проміжною ланкою єдиного комплексу в місцезнаходженнях із петрогліфами № 9 і № 51.

Проведені роботи мають вагоме значення, оскільки можуть допомогти вирішити ряд питань, пов'язаних із датуванням, культурною приналежністю та інтерпретацією петрогліфів грота Бика.

О. В. Дровосєкова

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА «САДИБА ПОПОВА»

Експедицією «Південьгідроархеологія» ДП ОАСУ ІА НАН України продовжено роботи на території історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова», що розташований у м. Василівка Запорізької обл. Це був маєток, що належав родині поміщиків Попових до більшовицького перевороту 1917 р., складався з флігелів, конюшні, церкви, водонапірної вежі, а також центральної споруди — палацу. Будівництво комплексу велося протягом другої половини XIX ст. За радянських часів споруди комплексу використовувалися для різноманітних цілей (школа, комуна, шпиталь), втім руйнування зазнав саме палац. Остаточно він був знищений у 1950-х рр.

З метою дослідження внутрішнього планування «Палацу» археологічні розкопки, як і минулого року, були зосереджені у північно-західному секторі споруди, де закладено чотири квадрати загальною площею 64,5 м^2. У результаті була закінчена розчистка підвальної кімнати 3, дослідження якої розпочато у 2015 р., повністю досліджено підвальне приміщення 4 та частина кімнати 5, відкрито чотири проходи у чотири кімнати. Заповнення становило собою завали з цегли, штукатурки, каміння, сміття, які утворилися внаслідок руйнування палацу за радянських часів. Потужність культурного шару на дослідженій ділянці сягає 3,0 м.

Підвальне приміщення 4, розмірами 6,50 × 1,70 м (рис. 1, 1), являло собою вузьку кімнату, з якої виходять кілька проходів: один у південному напрямку (ширина 1,4 м), два косих у західному (ширина 1,2—1,3 м) та один (ширина 1,1 м) на північ у приміщення 5. У кімнаті збереглася східна стіна, складена з брил ракушняку, зверху викладена цеглою та потинькована, товщиною 1,1 м, максимальна збережена висота 2,34 м (вона є опорною для будівлі). Західна стіна товщиною 0,50 м, максимальна збережена висота 1,7 м, викладена повністю з цегли та має два проходи у два приміщення, які утворюють західне крило палацу (тут простежені залишки трьох стін, які потрапили до квадрата 1). Підлога у приміщенні 4 не збереглася, але за рядом ознак можна стверджувати, що вона була викладена з цегли «ялинкою». Доказом може бути частина такої самої підлоги, що збереглася у сусідньому приміщенні західного крила палацу (розчищена невелика частина, яка потрапила до квадрата 1). При прокопці на глибині 2,27 м (глибина вказана від R_0) вздовж східної стіни було виявлене скупчення 17 елементів оздоблення палацу розмірами 0,2 × 0,2 × 0,28 м, які, вочевидь, утворювали карниз (рис. 2: 5). Крім того, у південній частині кімнати № 4 знайдені частини алебастрової ліпнини геометричних та рослинних форм, фрагменти посуду, цегляні плитки зі штампом «В. П.» (виробництва Василя Петрова м. Харків), частини кахлів зі штампом «Изразцовые заводы И. С. Песельника г. Копысь Мог. губ.» (рис. 1: 3—4). У північній частині кімнати на глибині 2,3 м, біля проходу, виявлено вузькоколійну рейку довжиною 1,7 м, яку використовували як перекриття над дверима чи вікнами.

З приміщення 4 у північному напрямку вів прохід до підвальної кімнати 5, від якого збереглася цегляна кладка шириною 0,75 м.

Рис. 1. Вигляд приміщення 4 (1), канал (2), цегла (3), кахля (4)

Приміщення 5 досліджене частково, в результаті на даний час маємо тільки довжину кімнати, яка становить 4,65 м (рис. 2: 1). У центральній її частині розташована цегляна прямокутна конструкція, розмірами 2,35 × 2,0 м, збережена висота 1,15 м, товщина стін 0,55 м, із входом зі східного боку. У середині виявлені залишки цегляної підлоги, викладеної «ялинкою» та наскрізний отвір (0,55 × 0,35 м) у нижній частині західної стіни.

При прокопці у зазначеному приміщенні 5 серед завалів були виявлені елементи внут-

Рис. 2. Вигляд приміщення 5 (1), алебастрова ліпнина (2), частини чавунної огорожі (3—4), елемент карнизу (5)

рішнього оздоблення палацу: алебастрова ліпнина (рис. 2: 2), мармурові плитки для підлоги та фрагменти сходин, фрагменти білих кахель із залишками розчину, що свідчить про їхнє використання для обкладки стін. Також знайдені фрагменти червоних плиток для підлоги виробництва заводу Е. Е. Бергенгейма (м. Харків). Виявлена досить велика кількість фрагментів паркану з чавуну (рис. 2: 3—4). Крім того зустрічаються кріплення у вигляді гаків, елементи прокладання електрики (ізолятори, стінові втулки для дротів, що характерні для часів функціонування палацу). У великій кількості представлені ковані цвяхи, які використовувалися для більш щільного закріплення штукатурки на стінах, вони були встромлені у фрагменти штукатурки та мали залишки вапнякового розчину. Також виявлені неви-

різні фрагменти посуду, фрагменти скляних виробів (пляшки, стакани). Безперечно, найбільш масовішим матеріалом являється червона та жовта цегла власного виробництва Попова, що має маркування літерою «П». Однак зустрічається і спеціальна цегла — шамотна для камінів і печей з клеймами «BERGENHEIM» (Бергенгейм), «В. В. ШТЕРЦЕР», «М. С. КОПЫЛОВЪ», «RAMSEY».

У північному та східному напрямках із кімнати 5 вели проходи до сусідніх приміщень, один з яких до кімнати 3, де знаходиться досліджена минулого року підвальна піч. При розчистці завалу північної зовнішньої стіни кімнати 3 було виявлено отвір та канал, що викладений з цегли, перекритий невеликим зводом та шаром глини. Він збудований у напрямку від стіни до печі та проходив під підлогою з цегли та цементу (рис. 1: 2). Зазначений канал був аналогічним виявленому в 2015 р. у приміщенні 1, що також був обернений (направлений у бік) до печі. Очевидно, що ця система повітряних каналів пов'язана з опаленням приміщень палацу.

М. В. Єльников

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ «МЕЧЕТЬ-МОГИЛА»

Експедиція «Південьгідроархеологія» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ, спільно з середньовічним загоном археологічної експедиції Запорізького національного університету, продовжувала дослідження золотоординського поселення «Мечеть-Могила» поблизу с. Юрківка Оріхівського р-ну Запорізької обл., розпочаті 2008 р. Роботи велися силами студентів історичного факультету в рамках навчальної польової археологічної практики. Поселення «Мечеть-Могила» розташоване на території ботанічного заказника місцевого значення «Юрківська гора» Василівського лісництва, на високому локальному мису, утвореному відрогами балок Московської і Шаврової, що виходять до лівого берега р. Конка. У ході вивчення джерельної бази і археологічних досліджень з'ясувалося, що поселення Мечеть-Могила є лівобережною частиною великого міста, що розкинулося по обидва береги річки Конка (Кінська, Кінські Води). У науковій літературі цей об'єкт отримав умовну назву городище «Кінські Води». Через ділянку, де знаходилось городище, проходила меридіональна суходільна комунікація, відома з XVI ст. як Муравський шлях.

У ході робіт 2016 р. на поселенні «Мечеть-Могила» досліджувалася центральна частина споруди 1 культового призначення. Досліджено 84 м^2 на глибину до 2,3 м. Зруйнований культурний шар потужністю 2,2—2,25 м, насичений мозаїчними кашинними виробами — профільованою цеглою, вкритою бірюзовою поливою, геометричними плитками від мозаїчного панно, орнаментальні традиції яких характерні для суспільних будівель столиці Золотої Орди — міста Сарай-Бату на Нижній Волзі та мають перські, середньо- і малоазійські (сельджуцькі) витоки. Такими орнаментами прикрашали культові споруди — мечеті, або мавзолеї визначних осіб.

У центральній частині будівлі розчищений поховальний майданчик — гур-хана, квадратної форми, розмірами 6,3 × 6,2 м, обмежений по периметру траншеєю, глибиною до 2,3 м від R_0 і шириною до 2—2,4 м. Траншея відокремлювала поховання від прямокутної зіярат-хани, що примикала до гур-хани із заходу. Бокові стінки поховального майданчика і траншеї укріплені вапняковим рваним камінням, скріпленим за допомогою вапнякового розчину. Долівка гур-хани, зорієнтованої за сторонами світу з незначними відхиленнями, вимощена квадратною цеглою; виявлена на глибині 0,46—0,52 м від R_0, товщиною у дві цеглини, скріпленою за допомогою алебастрового розчину. Зверху цегла, розмірами 0,23 × 0,23 × 0,05—0,052 м, залита товстим шаром алебастрового розчину, потужністю до 0,07 м. Під долівкою майданчика зафіксовано дві поховальні конструкції з регулярною цегляною кладкою на алебастровому розчині (рис. 1: 1).

У північно-східному куті гур-хани розчищено зруйноване поховання дитини (п. 1), прямокутної в плані форми, розмірами 1,55 × 0,9 м (внутрішній периметр 1,3 × 0,47 м). Поховання зроблено в цегляному склепі, в якому слабо випалена квадратна цегла, роз-

Рис. 1. Поселення «Мечеть-Могила»: 1 — гур-хана споруди 1; 2 — поховання 1; 3 — поховання 2

мірами 0,23 × 0,23 × 0,05 м, скріплена за допомогою алебастрового розчину. Склепіння відсутнє, висота стін у сім цеглин — 0,4 м. Долівка також складалася з цегли. Східна стінка відсутня, закладена вапняковими брилами, що виходили у траншею (рис. 1: 2). У чорноземному заповнені зустрічались фрагменти алебастрової обмазки, кристали гіпсу,

залишки дерева, мозаїчна плитка і залізні цвяхи. Кістки дитини збереглися частково, переміщені у північно-західний кут склепу. Біля західного кута зафіксовані залізні скоби і цвяхи від дерев'яної конструкції. Вірогідно, кістяк дитини лежав випростано на спині, головою на захід.

У центрі гур-хани, за 0,3 м від поховання дитини, відкрито поховання дорослої людини — п. 2, також зроблене в цегляному склепі. Поховальна конструкція являла собою вхідний колодязь прямокутної форми, розмірами за зовнішнім периметром 1,8 × 0,7 м, обкладений у пів цеглини 0,22 × 0,11 × 0,05 м. Долівка, що знаходилась на глибині 1,35 м від R_0, також вимощена цеглою, під якою зафіксовано шар піску. За 0,1 м на захід від вхідного колодязя, на рівні фіксації, розчищено цегляну викладку — дві на три цеглини. З півдня до вхідного колодязя примикала поховальна камера прямокутної форми, розмірами за зовнішнім периметром 2,43 × 1,23 м. Цегляна долівка зафіксована на глибині 1,8 м. Поховальна камера складена з цегли, розміри якої аналогічні виявленим у похованні 1. Поховання пограбоване, у західній частині конструкції збереглося східчасте склепіння, складене з цегли на цементному розчині. Небіжчик лежав за мусульманськими канонами випростано на спині, головою на захід. Верхня частина тулуба частково переміщена. По внутрішньому периметру могильної камери виявлено чималі залізні скоби від дерев'яної конструкції. На південь від поховальної камери розчищена ще одна цегляна викладка — сім на три цеглини (рис. 1: 3).

Такі будівельні традиції, що характерні для мусульманських об'єктів Нижнього Поволжя і Північного Кавказу золотоординського періоду, зустрічаються серед пам'яток Кримського півострова, зокрема мавзолею з відрогів гори Малий Агармиш, поряд з фортечним муром міста Солхат. У науковій літературі розглядаються як мечеті-мавзолеї або двокамерні мавзолеї. На теренах Запорізької області мечеті-мавзолеї і цегляні склепи такого типу у спорудах досліджені вперше.

Д. Никоненко, М. Матера

ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСУЛОВСЬКОГО ПІЗНЬОСКІФСЬКОГО ГОРОДИЩА

Починаючи з 2015 р. на Консуловському пізньоскіфському городищі працює міжнародна експедиція, організована Національним заповідником «Хортиця», Інститутом археології НАНУ та Інститутом археології Варшавського університету. Дослідження сезону 2016 р. були сконцентровані на вивченні фортифікаційних споруд пам'ятки та перевірці результатів неруйнівних досліджень минулого року, особливо магніторозвідки та вимірювань електричного опору ґрунту. Останній спосіб зондажу ґрунту виявився найбільш продуктивним.

Вимірювання електроопору ґрунту велося на п'ятьох ділянках, три з яких розташовувались на території видимих на поверхні пам'ятки земляних валів. Перша (E1) знаходилася в районі північного валу внутрішньої лінії укріплень городища (ділянка «цитадель»), у безпосередній близькості біля розкопу I. Друга ділянка (E3) розташовувалась на західному валу цитаделі. Третя (E5) знаходилась у районі північного валу зовнішньої лінії оборони, біля місця розкопок В. І. Гошкевича на початку XX ст. В усіх випадках були зафіксовані лінійні аномалії з високими показниками, на відстані 4—5 м одна від одної. Беручи до уваги, що під час робіт В. І. Гошкевича була відкрита ділянка кам'яної стіни, згадані аномалії були віднесені до залишків фортифікаційних будов.

Ці припущення підтвердилися в ході археологічних робіт. Розкопи I і II, закладені на північній та західній лініях оборони цитаделі, відкрили ділянки кам'яної стіни, спорудженої з місцевого вапняку. Відрізок стіни, відкритий у розкопі II, зберігся краще. Виявлена стіна шириною 2,6 м була двопанцирною, забутованою середнім та дрібним камінням із додаванням глини. Кладка обох фасів постелиста, нерегулярна та виконана з масивного ламаного каменю, покладеного на глиняний розчин. Оборонна стіна споруджена на подушці зі щільно утрамбованого суглинку. Зазвичай така практика використовувалася з метою запобігти сповзанню

стіни в сторону оборонного рову. Проте сама наявність рову ще не підтверджена, відповідь на це питання дадуть лише наступні дослідження.

У розкопі I, закладеному біля східного краю північної лінії укріплень цитаделі, було простежено певні фортифікаційні особливості. В цьому місці перед оборонною стіною, на відстані близько 2,5 м був виявлений фрагмент аналогічної кам'яної стіни завширшки 2,4 м, побудованої паралельно до основної. Між двома стінами на рівні їхньої основи простежений шар щільно утрамбованого суглинку та виявлені чисельні сліди господарської діяльності. Серед них обкладене сирцевими вальками вогнище з фрагментами жаровні та розвалом великого ліпного горщика; округла неглибока (0,3 м) господарська яма з діаметром дна 1,6 м та сліди від жердяно-саманних перегородок. Остаточна атрибуція описаного конструктивного елементу фортифікації можлива лише після її повного дослідження. Попередньо можна стверджувати, що східний край північної лінії укріплень цитаделі, з боку ріки, був посилений додатково. Виявлена частина конструкції могла бути пов'язана із входом до цитаделі у вигляді коридору та подвійних воріт або кутовою баштою.

Отримані під час дослідження знахідки типові для пізньоскіфських пам'яток Нижнього Подніпров'я. Більшу частину матеріалу складають фрагменти ліпного посуду, серед якого чисельну групу становлять лощені гостроребрні миски так званого зарубинецького типу. Гончарний посуд представлений невеликою групою. У її складі фрагменти світлоглиняних амфор; сіроглиняних глеків та мисок; червоноглиняних та червонолакових тонкостінних глеків, мисок і тарілок. Серед отриманих матеріалів найбільше виділяються дві бурштинові намистини з розкопу II. Одна з них кулястої форми, інша оформлена у вигляді метелика із складеними крильцями. Перша з них можливо належала до інвентарю зруйнованого більш пізнього поховання, що примикало безпосередньо до внутрішнього фасу оборонної стіни. Іншу намистину знайдено в шарі кам'яного завалу вже за межами стіни.

В обох розкопах було виявлено антропологічний матеріал. Загалом вісім фрагментів кісток та один зуб. За визначенням О. В. Виноградової кістки та зуб належать різним особам. Ліва плечова, ліктьова, стегнова кістки, три проксимальні фаланги лівої стопи і фрагмент ребра з розкопу II, належали одному індивіду віком 25—35 років. Зуб із розкопу I виявився другим молочним моляром верхньої щелепи (ліва сторона) дитини, віком 7—9 років.

Серед отриманих матеріалів мало хронологічних індикаторів, тим не менш попередньо можна датувати споруди цитаделі городища I ст. до н. е. — I ст. н. е.

В. А. Папанова, Г. М. Тощев, А. А. Голик

ДМИТРІВСЬКИЙ КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК НА ПІВНІЧНОМУ УЗБЕРЕЖЖІ АЗОВСЬКОГО МОРЯ

На південний захід за 0,5 км від с. Дмитрівка Бердянського р-ну Запорізької обл. експедиція Бердянського державного педагогічного університету розкопала ще один курганний могильник (охоронний № 2700).

Тут на правому березі р. Кільчитія досліджено чотири насипи (37 поховань), два з яких були повністю розорені. Ці кургани залишені носіями ямної (курган 3—4), катакомбної культур (курган 1) та скіфами (курган 2).

У кургані 1 розкопано вісім поховань доби бронзи — одне катакомбної культури, п'ять зрубної культури, одне епохи бронзи та одне невизначене. У похованнях зрубної культури знаходилися ліпні горщики.

Насип 2, ймовірно, зведений скіфами. Під ним виявлено округлий в плані рів, дно якого було прокопане на різну глибину. Його було заповнено чорноземом, в якому були виявлені кістки коней та окремі камені. Північний сектор рову був більш звужений. У цій частині на довжину 4,5 м його заклали гранітним камінням різних розмірів. Після зняття бровок та зачистки материка, ні в районі материкового викиду, ні на поверхні материку слідів давніх поховань не виявлено. Вірогідно, це була культова споруда або кенотаф.

До північного сектору кургану 2 впущені сім поховань середини XIX ст. Всі у

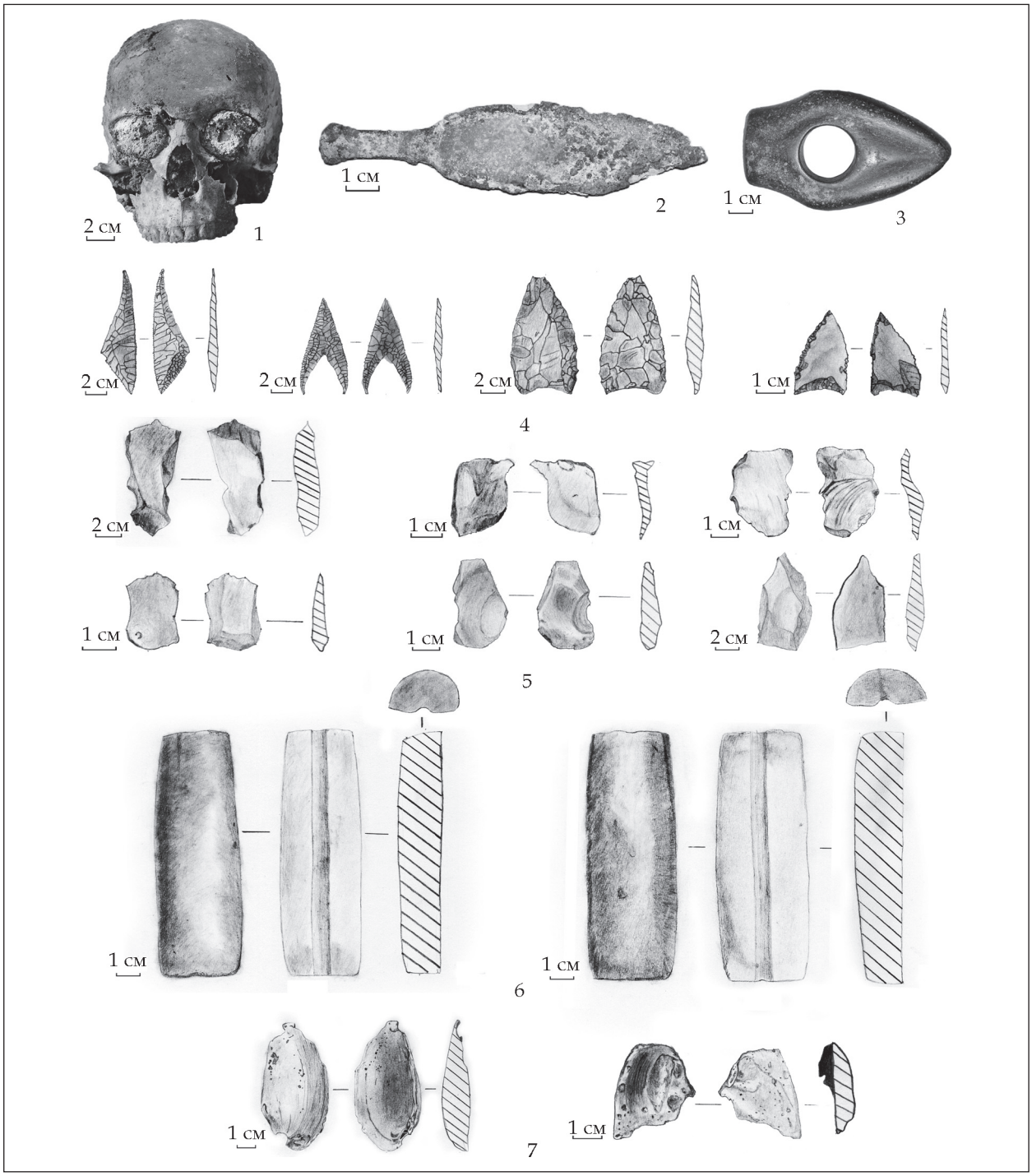

Рис. 1. Поховальний інвентар із поховання 6, курган 3: 1 — модельований череп; 2 — бронзовий ніж; 3 — сокира-молот; 4 — крем'яні наконечники стріл; 5 — крем'яні вироби; 6 — випрямлячі стріл; 7 — мушлі

дерев'яних трунах із західною орієнтацією. У похованні 6 знайдена натільна емалева ікона у бронзовому окладі з зображенням Святої Діви Марії з немовлям.

Добою бронзи датується курган 3 (14 поховань). Поховання 3, 7, 13 належать ямній культурі, а поховання 5, 6, 8—10, 12 і ями 1—2 — катакомбній. До епохи середньої / пізньої бронзи належать поховання 2, 5а, 11, а № 1 і 4 — до епохи середньовіччя (поховання 1 — печеніг, № 4 — половець).

У катакомбі (поховання 6) виявлені кістки дорослого чоловіка та дитини. Очні западини дорослого були закладені охровими затичками (рис. 1: 1). Поховальний інвентар складався з невеличкого бронзового ножа, шліфованої сокири-молота, крем'яних наконечників стріл та скребків, двох випрямлячів стріл, археологічно цілого ліпного великого горщика та двох мушель (рис. 1: 2—7).

Значною кількістю артефактів привертає увагу і половецьке поховання 4. На черепі

і кістках коня, який супроводжував похованого, виявлені бронзові бляшки від кінської збруї різної форми. З них 27 бляшок прямокутної форми та дві — округлої.

Поряд із кістяком людини знайдені залізне вістря стріли, намистини, бронзові: сережка, два фалари, гривня, на якій збереглися рештки текстильного футляра.

У кургані 4 розкопано вісім поховань епохи бронзи — середньовіччя: ямної культури (№ 8), катакомбної (№ 5—7), зрубної (№ 3), епохи середньовіччя (№ 2, 4) і кенотаф (№ 1).

А. Г. Тощев, С. І. Андрух

СОРОКИНА БАЛКА — ПАМ'ЯТКА СКІФСЬКОГО ЧАСУ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ БІЛЯ с. ВЕЛИКА ЗНАМ'ЯНКА НА ЗАПОРІЖЖІ

Влітку 2015 р. співробітників експедиції ЗНУ ознайомили з артефактами, знайденими на схилах Сорокиної (Мамайсуркинської або Олексіївської) балки, яка з півдня впадає до Каховського водосховища (рис. 1). Знахідки датуються скіфським часом і добою середньовіччя. Зображення деяких із них потрапили до звіту археологічної експедиції ЗНУ за 2015 р.

У 2016 р. А. Г. Тощев провів обстеження Сорокиної балки. Не зважаючи на щільні зарості, тут були знайдені вістря стріл, свинцеві прясла, уламки амфор, дрібні фрагменти ліпної кераміки, монета доби середньовіччя, уламок браслету.

У сукупності всі відомі знахідки з району Сорокиної балки (як знайдені під час розвідки, так і ті, що були надані для ознайомлення місцевими мешканцями) належать до двох періодів: скіфського та середньовічного. Перший репрезентований: вістрями стріл та їхніми заготовками, стрижнями-насадками (5 екз.), значною кількістю свинцевих прясел різних форм і заготовок, перснями з зображенням на щитку, монетами, бронзовими виробами у вигляді голів птаха, свинцевими та бронзовими шлаками, уламками амфор.

Дату скіфської пам'ятки визначають монети та уламок ручки амфори з клеймом.

Монета Македонії з мідного сплаву — 336—323 рр. до н. е. На лицьовому боці — зображення голови Геракла у левовій шкірі праворуч. На зворотному боці монети — палиця Геракла ударним кінцем праворуч, під нею — горит, який знаходиться поверх лука отвором ліворуч, між ними напис ΑΛΕΞΑΝΔΡ[ΟΥ]; під горитом диферент «Е».

Монета Пантікапея з мідного сплаву — 320—310 рр. до н. е. На аверсі зображена голова бородатого сатира праворуч. На ре-

Рис. 1. Могильник Мамай-Гора (1); могильник Мамай-Сурка (2); розкопані кургани (3, 5); Сорокина балка (4)

Рис. 2. Матеріали з розкопок: 1 — уламок ручки амфори; 2 — фаланга дрібної рогатої худоби, залита бронзою; 3 — монета

версі — протома грифона, повернутого ліворуч, унизу осетер, по колу напис ΠΑΝ.

Монета Ольвії з мідного сплаву — 400—380 рр. до н. е. На лицевій стороні голова Медузи Горгони анфас. На зворотній — орел на дельфіні ліворуч, крила складені зверху паралельно тулубу; по колу напис О-Л-В-І.

Уламок ручки амфори. Збереглась 1/3 відбитку (рис. 2: 1).

Магістрат «раннього» періоду Трасонід, входить до складу І-С групи, датується серединою 70-х рр. IV ст. до н. е. До цього часу може належати й особлива знахідка — фаланга мілкої рогатої худоби, залита бронзою (рис. 2: 2). Сукупно матеріали можуть бути датовані IV ст. до н. е.

Скіфська пам'ятка Сорокина балка може розглядатися як поселення майстрів-ремісників, які спеціалізувалися на виробництві стріл і прясел.

Матеріали золотоординського часу характеризуються монетами (рис. 2: 3), уламками бронзових дзеркал і браслетів, перснями та кільцями, фрагментами бронзових сережок, залізними вістрями стріл та гвіздками. Нумізматичні знахідки датовані в цілому XIV ст.; пізніші одиничні.

Локалізація артефактів дозволяє виділити дві мікрозони на схилах балки, у межах яких концентруються знахідки — східний з матеріалами скіфського часу, та західний із середньовічним.

Г. М. Тощев, С. І. Андрух, А. Г. Тощев

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА МАМАЙ-ГОРА

У 2016 р. археологічна експедиція ЗНУ продовжила дослідження на Мамай-Горі, які було розпочато у 1988 р. Роботи проводилися на східній та західній ділянках могильника.

На першій, де концентруються ногайські поховання, було виявлено 11 поховань цього часу. Вони здійснені у ямах різних конструкцій (овальних або прямокутних, підбійних та ямах з заплечиками). Поховані лежали випростано на спині, орієнтовані на захід, іноді з відхиленням на південь. В одного з них виявлено три монети початку XV ст. (усього в похованнях могильника знайдено 15 монет).

Загальна кількість ногайських поховань на 2016 р. сягнула 136.

Між похованнями виявлено чотири ритуальні ями, які за супутніми знахідками (уламок ніжки амфори, ліпна кераміка, есхар) датуються скіфським часом.

У центральному секторі могильника розкопано одне скіфське поховання (катакомба 1 типу), пограбоване у давнину. Знайдено залишки двох кістяків (чоловіка та жінки), керамічне прясло, бронзове вістря стріли, залізне шило та бронзові прикраси у вигляді подвоєних кілець, велика кількість кісток малої рогатої худоби.

Дослідження на Мамай-Горі заплановано провести й у наступному, 30-му польовому сезоні.

КИЇВ

Г. Ю. Івакін, В. І. Баранов, Д. В. Бібіков, І. В. Зоценко, В. Г. Івакін, В. О. Крижановський, А. М. Оленич, С. В. Переверзєв

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ У 2014—2016 рр.

Протягом 2014—2016 рр. Архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології НАНУ (далі — ААЕ ІА НАНУ) проведено рятівні археологічні дослідження на 51 ділянці в різних частинах м. Києва. У більшості випадків культурних нашарувань, давніших за кінець XIX — XX ст., зафіксувати не вдалося, проте у п'яти пунктах були виявлені археологічні матеріали, які відносяться до доби середньовіччя (рис. 1).

1. Навесні 2014 р. під час обстеження ділянки за адресою: вул. Мічуріна, 12—14 у Печерському районі м. Київ виявлені перевідкладені фрагменти керамічного посуду та гутного скляного посуду другої половини XVIII ст. Територія ділянки у першій половині XX ст. зазнала значного перепланування території, пов'язаного із забудовою району, але численний археологічний матеріал, виявлений у результаті археологічних робіт, вказує на те, що дана територія у XVIII — на початку XIX ст. входила до периферії київської слободи на Звіринці.

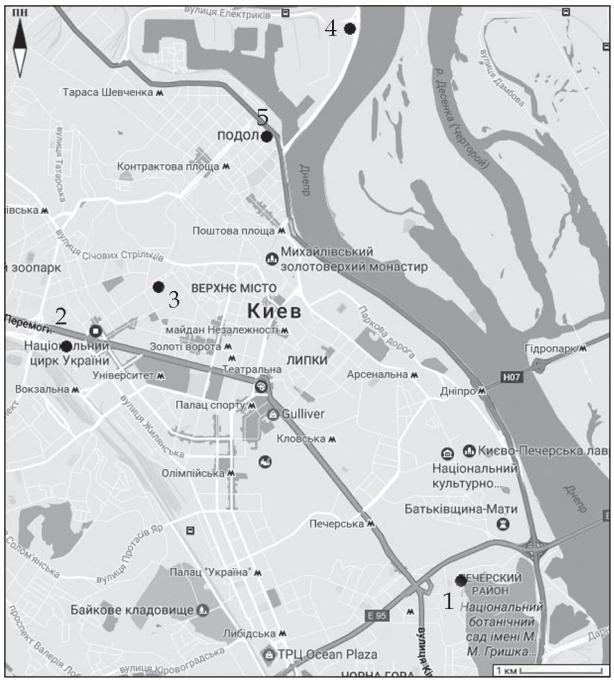

Рис. 1. Карта досліджених ділянок: 1 — вул. Мічуріна, 12—14; 2 — просп. Перемоги, 5-Б; 3 — вул. Бульварно-Кудрявська, 15-А (територія колишнього Сінного ринку); 4 — квартал між вул. Електриків та Набережно-Рибальською; 5 — вул. Спаська, 39а

2. У 2015 р. були проведені дослідження території ділянки новобудови за адресою просп. Перемоги, 5-Б у Солом'янському районі м. Києва. Знахідки фрагментів кераміки XII ст. можуть вказувати, на знищення давньоруських нашарувань у ході нівелювання рельєфу території під час спорудження гаражних приміщень XX ст.

3. Протягом 2015 р. досліджувалася ділянка новобудови за адресою вул. Бульварно-Кудрявська, 15-А (територія колишнього Сінного ринку). Об'єкт археологічних досліджень являв собою схили давнього яру та був розташований у безпосередній близькості до північно-західної фортифікаційної лінії давньоруського «міста Ярослава». Культурні нашарування на ділянці зазнали значних ушкоджень унаслідок планування території та масштабних земельних робіт у другій половині XIX — першій половині XX ст. та під час зведення споруд Сінного Ринку (1949—1958 рр.). В ході досліджень були виявлені перевідкладені культурні шари, які містили археологічні матеріали доби середньовіччя (XII—XIV ст.).

4. Восени і взимку 2016 р. проводилися науково-рятівні дослідження на території Рибальського півострова (квартал між вул. Електриків та Набережно-Рибальською). На глибині 5,9—6,0 м від сучасної денної поверхні було зафіксовано залишки культурного шару (площею 6,0 м^2), насиченого керамікою XVI—XVIII ст., а також кістками тварин. М. Закревський повідомляв, що у XVIII — середині XIX ст. тут розташовувалося поселення київських рибалок, яке і дало назву острову. Археологічні матеріали, зібрані в результаті археологічних досліджень 2016 р., відсувають нижню межу існування поселення до другої половини XVI ст. та доповнюють наші знання щодо топографії пізньосередньовічного Києва.

5. Влітку 2016 р. були здійснені рятувальні археологічні дослідження за адресою: вул. Спаська, 39а у Подільському районі м. Києва. Було виявлено, що в результаті спорудження житлового будинку з підвалом (побудований на межі XIX — XX ст., знесений у 1980-х рр.), давні культурні нашарування були знищені майже на всій площі майбутньої новобудови на глибину 1,70 м. Давньоруські культурні нашарування збереглися на невеличкій ділянці південної стінки котловану, яка перебувала за межами фундаменту старого будинку (стрічка по лінії тротуару вул. Спаської). Давню стратиграфію також вдалося зафіксувати на західній стінці будівельного котловану на глибині 1,70—2,30 м від сучасної денної поверхні. Вивчення вказаних давніх горизонтів свідчить про заселення даної місцевості не пізніше межі XI — XII ст. У результаті науково-рятівних робіт був зібраний нечисленний археологічний матеріал вказаного періоду: фрагменти кухонного керамічного посуду, кістки тварин. Під час вертикальної зачистки стінок котловану виявили залишки опалювального пристрою. На глибині 2,30 м від сучасної денної поверхні науково-рятівні дослідження були припинені через появу ґрунтових вод.

Археологічне обстеження вищезгаданих ділянок ще раз доводять важливість здійснення постійного наукового нагляду за будівельними роботами у м. Києві. Виявленні нові об'єкти, не зважаючи на їхній перевідкладений характер, розширюють наші уявлення про топографію середньовічного Києва та його найближчих околиць.

Г. Ю. Івакін, В. І. Баранов, Д. В. Бібіков, І. В. Зоценко, В. Г. Івакін, А. М. Оленич

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ У ФЕОФАНІЇ

ААЕ ІА НАНУ проводила науково-рятувальні археологічні дослідження на вул. Метрологічна в Голосіївському районі м. Києва (історична місцевість Феофанія). Загальна площа проведених досліджень нараховує понад 1150 м^2. Археологічні нашарування та матеріали були зафіксовані на ділянках 2 та 3, на решті території слідів антропогенної діяльності знайти не вдалося (рис. 1).

Ділянка 1. Досліджувана ділянка знаходиться на розі вулиць Метрологічна та Академіка Лебедєва, північніше ділянки 2. Ця ділянка досліджувалася під час археологічних робіт 2004 р. Тоді було закладено 23 шурфи та одну траншею. Жодних культурних шарів давніх часів тоді не було зафіксовано, археологічні об'єкти та речовий матеріал відсутні.

Були закладені два шурфи у північно-східній та південно-східній частині ділянки, які підтвердили відсутність культурних нашарувань. Скоріше за все, північна межа давньоруського поселення 1 не виходила за межі сучасної вулиці, яка поєднує вул. академіка Лебедєва з вул. Метрологічною.

Ділянка 2. У цьому районі О. В. Сєров відкрив давньоруське поселення 1, яке займало площу, обмежену зі сходу вершинами глибокої вологої балки, що впадає у Хотівський струмок на схід від скіфського городища. Західна частина поселення піддавалася оранці, східна входила до лісового масиву Феофанії.

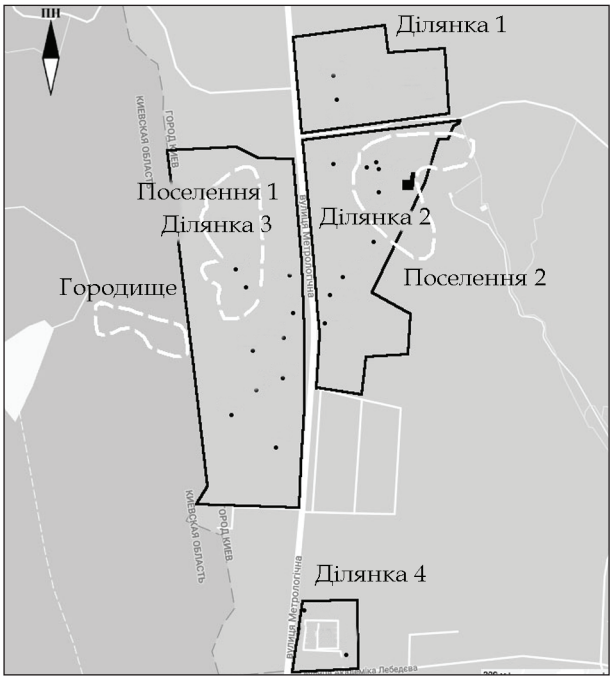

Рис. 1. Схема розташування археологічних пам'яток на вул. Метрологічній та науково-рятівні дослідження у 2016 р.

Розміри поселення були визначені дослідником у межах 300 × 100 м.

Денна поверхня ділянки рівна — 184,32—184,44 м (за балтійською шкалою висот), територія вільна від забудови, частково зайнята багаторічними зеленими насадженнями. У ході досліджень були закладені дев'ять розвідувальних шурфів та три траншеї, в яких зафіксовані старожитності давньоруської доби та епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку. У місці виявлення археологічного матеріалу (північно-східна частина ділянки 2), було закладено стаціонарний розкоп, загальною площею близько 800 м^2. Крім середньовічних старожитностей, було виявлено низку знахідок і об'єктів, які відносяться до епохи пізньої бронзи — раннього залізного віку (об'єкт 4 та ями 4—7, 21, 26), а також три поховання кінця XVIII — XIX ст., які, вочевидь, належали до кладовища Свято-Пантелеймонівського монастиря. Основні науково-рятівні роботи були пов'язані з дослідженням давньоруського поселення 1. На сьогоднішній день досліджений ряд житлових споруд (№ 1, 3, 5, 9, 10, 12 і, можливо, 6, 16), господарських об'єктів та ям (смолокурня — об'єкт 2; зерновик — яма 23; три споруди для просушки снопів — об'єкти 14, 19,

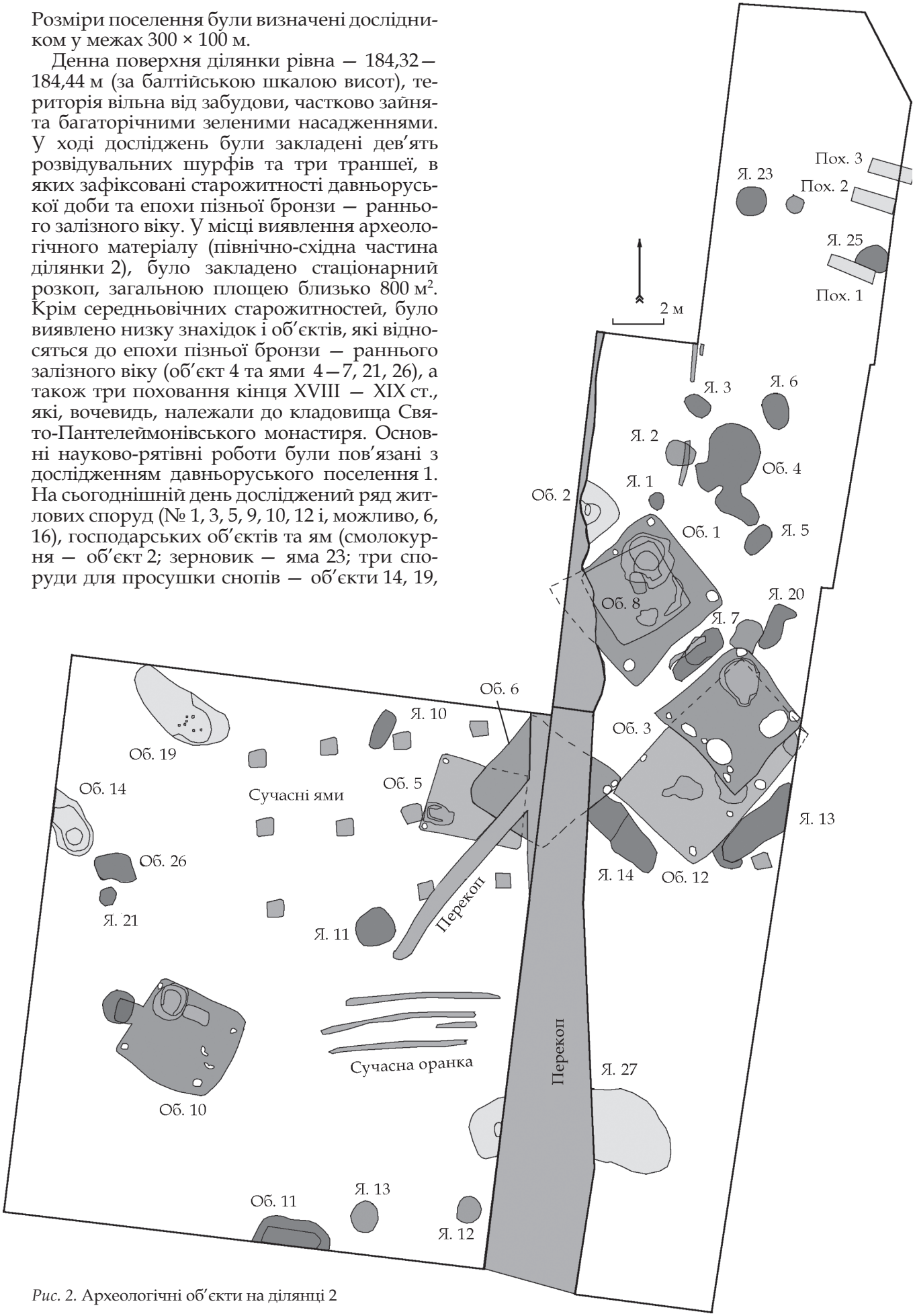

Рис. 2. Археологічні об'єкти на ділянці 2

яма 27), датування яких коливається від останньої чверті XI до середини XIII ст. (рис. 2). На пам'ятці чітко простежено перебудову, пов'язану з пожежею на початку XII ст.

У результаті розкопок зібраний численний та різноманітний археологічний матеріал. З культурного шару та заповнення об'єктів походять як звичайні для давньоруських сільських поселень предмети (серп, фрагмент наральника, жорна, ножі, кресала, уламки відерних дужок, рибальський гачок, бруски, пірофілітові пряслиця), так і неординарні «статусні» речі, а саме: щитково-срединні персні, кручені дротяні кільця, фрагменти декорованих металевих браслетів, елементи поясної гарнітури, амулет у вигляді рогу, деталі спорядження вершника і коня, наконечники стріл тощо. На присутність представників князівської адміністрації вказує знахідка заготовки візантійської вислої печаті з давньоруським графіті. Жіночі прикраси представлені різноманітними скляними намистинами, імпортними скляними браслетами і металевими скроневими кільцями. Знайдено фрагменти візантійської амфорної тари, в тому числі й з графіті. Окремо необхідно виділити досить численні знахідки предметів особистого благочестя. Результатом польового сезону 2016 р стала колекція (12 од.), яка складалася з цілих форм натільних хрестів-тельників, а також їхніх фрагментів. Вони представлені, в основному, наперсними хрестами двох типів — з виїмчастою емаллю і пласких з округлими завершеннями рамен і квадратним средохрестям. Серед знахідок зазначеної категорії особливе місце займає добре збережена лицьова стулка «Борисоглібського енколпіона» з зображенням св. кн. Бориса (другої — третьої чверті XII ст.).

Археологічно вивчена лише частина давньоруського поселення. На сьогоднішній момент ще не зібрано достатньо інформації для реконструкції особливостей забудови даного населеного пункту та оцінки його місця в системі поселень-сателітів городища, проте спроба охарактеризувати його соціальний характер, на наш погляд, вже можлива. Окремі категорії археологічних знахідок вказують на високий соціальний статус мешканців поселення, підкреслюють їхню приналежність до давньоруської феодальної аристократії. З певною мірою обережності ми можемо інтерпретувати дане поселення як садибу-резиденцію представника великокнязівської адміністрації в даному районі, воєначальника, який відповідав за стратегічно важливий фортифікаційний пункт — фортецю, що контролювала підхід до Києва з південного заходу (давньоруське городище у лісовому масиві між селами Новосілки, Хотів і Феофанія було відкрите на початку 1990-х рр. експедицією ІА АН України під керівництвом В. О. Петрашенко та В. К. Козюби.

Ділянка 3. З функціонуванням давньоруського городища було пов'язано і поселення 2, відкрите в результаті розвідок В. О. Петрашенко та В. К. Козюби. Воно прилягало до лісистих балочних схилів долини витоку Хотівського струмка і було витягнуте за віссю північ — південь, його зафіксовані розміри складали 250 × 50 м. Більшість території пам'ятки на момент появи археологів перебувала під міською забудовою, збереглася тільки невелика західна частина поселення. Досліджувана ділянка була вільна від зелених насаджень, на ній було вирито кілька котлованів під будинки та комунікації, в північній частині ділянки було повністю залито фундаменти будинків. На південно-східній частині ділянки завершено спорудження котеджів. На всій ділянці спостерігаються наслідки перепланування. На ділянці було закладено шість шурфів із розрахунком на котловани майбутніх будинків, також здійснено зачистки стінок (п'ять стратиграфічних розрізів) вже виритих котлованів, траншей під комунікації та каналізацію.

У західній частині поселення, за 100 м від городища, в стінках будівельного котловану виявлено дві житлові споруди та дві господарські ями, частково ним пошкоджені. У стінці одного з котлованів було зафіксовано залишки давньоруської печі, керамічний матеріал та металеві вироби (цвяхи, фрагменти оковки). Вочевидь, дана територія відносилася до периферії поселення 2, що пояснює слабку насиченість культурного шару матеріалами давньоруського періоду.

Ділянка 4. Знаходиться південніше ділянки 2 на відстані приблизно 200 м. На ділянці було закладено два шурфи у південно-східній та північно-західній її частинах. Культурних шарів давніх часів не зафіксовано, археологічні об'єкти та речовий матеріал відсутні, що вказує на незаселеність даної території в давнину.

Г. Ю. Івакін, В. І. Баранов, Д. В. Бібіков, В. Г. Івакін,
А. М. Оленич, М. С. Сергєєва, Л. В. Чміль

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ НА вул. КИРИЛІВСЬКІЙ, 37 У м. КИЄВІ

ААЕ ІА НАНУ здійснила науково-рятівні дослідження за адресою вул. Кирилівська, 37 у Подільському районі м. Києва. Попередні розвідувальні роботи (пробиття шурфів) показали, що в археологічному відношенні інтерес представляє лише північно-східна частина ділянки, на якій і було вирішено закласти стаціонарний розкоп. Решта території знаходилася на місці зритого в результаті розробки кар'єру схилу Юрковиці і не містила давніх культурних нашарувань. Враховуючи логістику проведення робіт, пов'язаних із вивезенням вибраного ґрунту, територія розкопу була розбита на дві частини: розкоп 1 (північно-західна частина площею 300 м^2) та розкоп 2 (південно-східна частина — 100 м^2).

Розкоп 1. Стратиграфія виглядає таким чином.

Культурний шар 1 утворився під час функціонування заводу наприкінці XIX—XX ст.

Ранньомодерний період (культурний шар 2) представлений спорудами першої половини — кінця XVII ст. Із цих горизонтів походить багата колекція предметів побуту та кераміки ранньомодерного часу (глиняні іграшки «свистунці» та люльки, польські та західноєвропейські монети тощо). На цей час тут існувала садибна забудова місцевості Плоське, яка розташовувалася між горою Юрковиця та рікою Почайна. У межах розкопу виявлено кілька заглиблених об'єктів — погребів з обшитими деревом стінками та дном. У заповненні об'єктів трапились найрізноманітніші предмети побуту: взуттєві набійки, фрагменти скляного та керамічного посуду, глиняні люльки, п'ять копійок 1763 р. На рівні культурного шару 2 зафіксовано також дерев'яний паркан і залишки легкої огорожі типу «тину».

Житлових або господарських об'єктів XII—XIII ст. (культурний шар 3) не виявлено. Натомість, сам горизонт, густо насичений матеріалами цього часу, перекривали колії дороги. Всього у вигляді окремих відрізків фіксується вісім рівчаків-колій. Під культурним шаром 3 виявлено прошарок мішаної зеленуватої спондилової глини, що утворився внаслідок зсуву. Подібні сліди зсувів і раніше фіксувались у цій частині Києво-Подолу.

Упродовж XI ст. район принаймні тричі страждав від розливів Дніпра, про що свідчать прошарки алювіального піску. У цей період (культурний шар 4) на досліджуваній ділянці виявлено залишки трьох садиб, розташованих у ряд, паралельно схилу гори. Помітно сліди перепланування: паркани, що розмежовували садиби, кілька разів перебудовувались. Більшість парканів повертали в бік Юрковиці та обмежувалися масивними стовповими ямами — залишками в'їздів до садиб. Ворота, обернені в бік північно-східної частини розкопу, однозначно свідчить про існування тут проїжджої частини (рис. 1). Імовірно, продовжувала функціонувати описана вище дорога, котра в цей період знаходилась трохи далі від Юрковиці, в бік нинішньої вул. Кирилівської.

Характерно, що на наступному будівельному горизонті (культурний шар 5) ми бачимо абсолютно аналогічну планувальну структуру, попри те, що їх розділяє досить потужний піщаний замив. Це свідчить про хронологічну близькість між обома горизонтами (можливо, в межах одного покоління). Так само, як і на рівні культурного шару 4, жодних інших об'єктів, окрім парканів та пов'язаних із ними стовпових ям, на садибах практично не виявлено. Єдиний виняток становить надвірна піч, знайдена в південно-східному куті розкопу. Об'єкт лише частково ввійшов у межі розкопу. В глинобитне тіло печі були вмуровані розвали двох горщиків.

На рівні передматерика (культурний шар 5б), на всій ширині розкопу фіксувалися рівчаки (понад два десятки). Очевидно, ми маємо справу з коліями найбільш раннього горизонту функціонування дороги. З їхнього заповнення, окрім фрагментів давньоруського посуду, походили нечисленні фрагменти грубої ліпної кераміки.

Окрім морфологічних ознак, на жваве функціонування дороги на різних хронологічних етапах вказують численні знахідки свинцевих товарних пломб (загалом — майже два десятки) та предметів імпорту (сердолікових намистин, візантійських амфор та фоліси імператора Василія II Болгаробійця (976—1025 рр.). Тому особливо важливим є питання атрибуції цього шляху. Новітніми

Рис. 1. Культурний шар 4, залишки в'їзду до садиби

археологічними дослідженнями доведено безпосередній зв'язок давньоруської вуличної мережі Подолу з планувальною системою цього району до пожежі 1811 р. Остання відображена на карті міста 1803 р., де бачимо і колишню дорогу на Вишгород — нині — вул. Кирилівську. Дорога на Вишгород і Чернігів позначена попід Щекавицею і Юрковицею ще на планах давнього Києва М. В. Закревського — перших візуальних реконструкціях давньоруського міста. Очевидно, саме залишки цього шляху і було досліджено цьогорічними розкопками.

Під культурним шаром 5б починався однорідний масив спондилової глини — корінний схил Юрковиці. У західній частині розкопу закладено шурф розмірами 1,0 × 1,0 м. Материкова глина залягала до глибини 1,4 м, після чого почали стрімко підійматися ґрунтові води. Таким чином, вперше за багато років розкопок на Подолі ділянку вдалося дослідити повною мірою, до материка.

Розкоп 2. Стратиграфічна ситуація майже аналогічна описаній вище. Культурний шар 1 утворився під час функціонування заводу наприкінці XIX — XX ст., культурний шар 2 представлений спорудами першої половини XVII — XVIII ст. У вказаних культурних шарах зафіксовано низку цікавих археологічних об'єктів. Так у південно-західному кутку виявлено масивну цегляну піч та розвал декорованої кахлі. На рівні культурного шару 2 зафіксовано потужний завал цегляної стіни, що ймовірно належав великому будинку XVIII ст. Також на горизонті кінця XVII ст. було зафіксовано великий еліпсоподібний об'єкт із похилими стінками. По внутрішньому краю дна об'єкта було зафіксовано ряд забитих дерев'яних кілочків. У його заповненні виявлено фрагменти пальчастої цегли, кілька фрагментів кераміки та низку виробів із кольорових металів.

У XII—XIII ст. (культурний шар 3) сліди забудови на ділянці також відсутні. Фіксується культурний шар, слабо насичений археологічним матеріалом.

У культурних шарах 4 і 5 зафіксовано залишки садиби, яка у другій половині XI ст. спеціалізувалася на ремісничому виробництві. Були досліджені залишки двох ливарних печей та зібрана низка артефактів, пов'язаних із художньою обробкою кольорових металів (фрагменти ливарних тиглів, численні бронзові та свинцеві оплавки різного розміру, металевий шлак, напівфабрикати виробів із бронзового дроту). З даного горизонту походить різноманітний та численний матеріал: фрагменти давньоруської кераміки та амфорної тари, оброблений пірофіліт, ножі, пряслиця, перстень з білого металу, елементи поясної гарнітури, пломби

Рис. 2. Культурний шар 5б, пічка ранньослов'янського часу

дрогичинського типу, сердолікова намистина тощо.

Тут так само, як і на розкопі 1, зафіксовано кілька рівчаків (дренажні канави?), що орієнтовані від гори Юрковиці в бік проїжджої частини давньоруської дороги. Такі канави зафіксовані, з невеликим відхиленням, у культурних шарах 2, 4, та 5, що також свідчить про постійні проблеми на даній ділянці зі стоком вод з гори.

Найдавніший культурний шар — 5б представлений житлом із піччю, яке за фрагментами ліпної кераміки датується пізнім етапом празької культури (VI—VII ст.) (рис. 2). Саме цей горизонт маркує перше заселення даної ділянки, яке ми відносимо до ранньослов'янських часів.

Науково-рятівні дослідження 2016 р. підтвердили висновок про те, що даний район у давньоруську добу знаходився поза межами подільських укріплень (М. А. Сагайдак, С. П. Тараненко). Загалом на площі близько 400 м^2 виявлено кілька давньоруських культурних горизонтів. Принаймні на двох із них зафіксовано садибну забудову (причому зі слідами перебудов) з низкою об'єктів нежитлового характеру. Заміські садиби неодноразово згадуються на сторінках літописів. Крім того, на кількох горизонтах виразно фіксувались ознаки дороги, котра, вочевидь, сполучала Київ з Вишгородом і Черніговом. Заселення ж ділянки відбулось у третій чверті I тис. н. е. і пов'язане з носіями празької культури.

Г. Ю. Івакін, В. І. Баранов, І. В. Зоценко, В. Г. Івакін

ДОСЛІДЖЕННЯ НА вул. ДЕСЯТИННА, 9 У м. КИЄВІ

ААЕ ІА НАНУ здійснила науково-рятівні археологічні дослідження по вул. Десятинна, 9 у м. Києві (територія посольства Великої Британії). Під час земельних робіт у подвір'ї працівники амбасади виявили людські кістки. На момент появи археологів жіноче поховання 1 було частково відкрите, біля шиї були помітні скляні намистини, нижня частина кістяка була відсутня. У ході подальших досліджень поруч було виявлене ще одне жіноче поховання 2 (рис. 1).

Поховання 1. Було здійснене у лесовому материковому ґрунті сіро-жовтого кольору, в якому досить чітко простежувалися стінки поховальної ями. Орієнтоване головою на північ з 35° відхиленням на схід. Південна частина поховання була повністю зруйнована сучасними земляними роботами, довжина частини, що збереглася, близько 0,9—1 м, ширина— 0,62 м. Поховання здійснене у дерев'яному гробовищі, яке фіксувалося рештками деревинного тліну. Кришка труни зафіксована на висоті 0,07 м від черепа. Поховання покладене на спину, руки витягнуті вздовж тіла. Біля черепа та плечей зафіксовані дрібні вуглики та шматки обгорілої деревини. У похованні досліджено відносно добре збережений скелет молодої жінки 18—20 (25) років. Зріст дівчини — 156—161 см. Враховуючи розвиток рельєфу верхніх кінцівок та зміни в шийному та поперековому відділах можна припустити, що жінка більшу частину життя виконувала сидячу роботу, роблячи рухи руками, досить специфічні для домашніх ремесел — ткацтва, шиття та вишивання (визначення О. Козак). Поховальний інвентар складався з двох срібних (Ag — 91,6; Cu — 6,04; Pb — 0,9) сережок волинського типу та намиста (рис. 2). Перша сережка (маса 2,1 г) знайдена з лівого боку черепа. Діаметр кільця складає 20 мм, складно-зіставна підвіска довжиною 15 мм, її максимальна товщина 5 мм. Підвіска складалася з поясків, спаяних із дрібних литих кульок, які являли собою пірамідоподібне гроно. Поясок з аналогічними кульками нанизаний на кільце. На кільці біля грона підвіски зберігся шматок нитки, зав'язаній на кільці. Фрагмент другої сережки волинського типу вдалося зафіксувати праворуч від черепа. Збереглася частина кільця з поясом, складеним зі срібних кульок (аналогічний № 1). Прикраси вочевидь кріпилися до деталей головного убору та носилися у якості скроневих підвісок. Прикраси відносяться до другої групи «волинських» сережок за типологією Г. Ф. Корзухіної та до типу С за типологією С. С. Рябцевої.

Намисто складалося з 13 предметів. У склад намиста входили такі намистини: так званий єгипетський фаянс (1 екз.), лимоно-

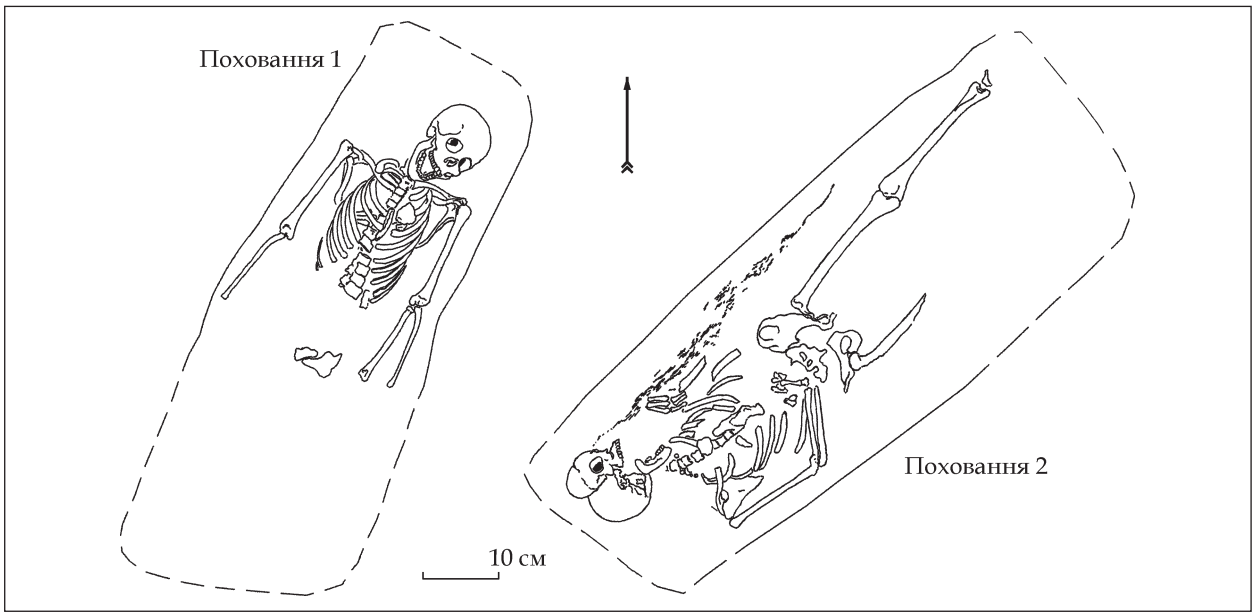

Рис. 1. Плани поховань 1 і 2

Рис. 2. Інвентар поховання 1

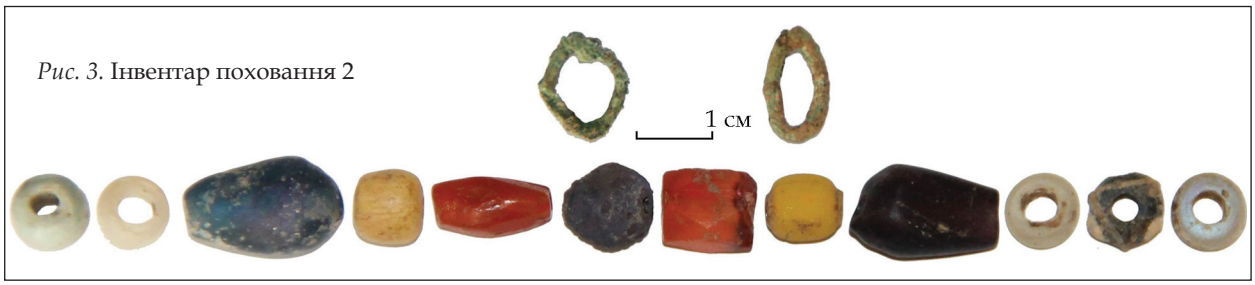

Рис. 3. Інвентар поховання 2

подібні намистини (5 екз.) та багаточастинні пронизки з намистин лимоноподібної форми (3 екз.), зонної (1 екз.) та еліпсоїдної форми (1 екз.), а також 2 екз. намистин лимоноподібної форми з металевою фольгою. Морфологічне дослідження вказує на близькосхідне (Сирія, Єгипет) або візантійське походження знахідок. Загальна дата побутування намистин — X — перша половина XI ст. (визначення О. Журухіної).

Поховання 2 було виявлене на схід від першого поховання, майже впритул до нього. Воно зафіксоване на глибині 0,6 м від сучасної денної поверхні та орієнтоване головою на південь із 30° відхиленням на захід. Південна стінка поховання була зруйнована, довжина частини, що зберігалася дорівнює близько 1,4 м, ширина — 0,83 м. Поховання здійснене у дерев'яному гробовищі, яке дійшло до нас у вигляді тліну. Рівень виявлення кісток черепа — 0,75 м від сучасної поверхні. Кістяк середнього стану збереженості, випростаний на спині. Зберігся на довжину 140 см. Права рука була розташована на черевині, кисть лівої знаходиться в районі ключиці. Череп лежав на лівому боці, трохи розчавлений ґрунтом. Поховання 2 належить жінці 30—35 (40) років, 145—153 см на зріст. Спрацьованість скелету цієї жінки свідчить не лише про значні навантаження на опорно-рухову

систему, але й про загальний стан її здоров'я. Тяжка робота з вимушеним положенням рук та плечей, навантаженнями на спину, та ноги; можливо, часте перебування у вологих і холодних приміщеннях, недостатнє харчування призвели до раннього старіння жінки (визначення О. Козак). Поховальний інвентар складався з двох скроневих кілець та намиста (рис. 3). У складі намиста 12 елементів, які вдалось простежити in situ. Центр намиста складається з металевої кулястої пустотілої намистини, яка складається з двох спаяних половинок. По обидва боки розташовані сердолікові багатогранні намистини; далі — намистини неправильної еліпсоїдної форми, зроблені з фіолетового та синього напівпрозорого скла. Потім — лимоноподібні намистини; наступні екземпляри — це чотири намистини зонної форми з безбарвного прозорого та напівпрозорого скла; одним примірником представлена вічкова намистина кільцеподібної форми з темного непрозорого скла з трьома вічками в обрамленні петельок з непрозорого скла (патина). Половина знайдених намистин має візантійське походження. Дата знахідок за аналогіями — X—XI ст. (визначення О. Журухіної).

Особливості поховального обряду дозволяють віднести поховання 1 та 2 до першого міського некрополя, а виявлений посмертний інвентар (намистові набори, сережки «волинського типу», скроневі кільця) звужує час здійснення поховання до другої половини X — першої чверті XI ст.

Г. Ю. Івакін, В. К. Козюба, О. В. Манігда, А. А. Чекановський

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННОГО ПАЛАЦУ В КИЄВІ

У квітні—червні 2016 р. здійснено археологічний нагляд за земляними роботами, що супроводжували реконструкцію сходів, підпірних стінок і тротуару вздовж вул. Володимирської, 2 (обмежує зі сходу садибу Десятинної церкви з палацовим ансамблем X ст.). Переважна частина земляних робіт провадилась на площі, дослідженій під час розкопок Десятинної церкви і прилеглої території у 1908—1914, 1936—1939, 2005—2011 рр.

Південний палац — пам'ятка архітектури кінця X ст., був розкопаний Д. В. Мілєєвим 1910—1911 рр., а його південно-східний кут — С. П. Вельміним у 1914 р. Під час пониження у 1938 р. рівня денної поверхні на 0,8 м перед воротами-в'їздом на територію садиби Десятинної церкви та спорудження нижньої підпірної стіни у 1939 р. І. М. Самойловський зафіксував відрізок фундаменту in situ східної стіни палацу. За свідченнями дослідника, загальна довжина збереженої ділянки фундаменту становила 7,35 м, його ширина — 0,37 м, глибина — 1,15—1,25 м.

При демонтажі нижньої підпірної стінки навесні 2016 р. було знову відкрито збережену частину фундаменту східної стіни палацу, яка практично збереглася лише у фундаментному рові споруди. На відміну від досліджень першої половини XX ст., на цей раз стала доступною зовнішня (східна) площина зазначеного фундаменту, яка прилягала до зовнішньої стінки фундаментного рову, виритого у материку. Фундамент палацу був розчищений від лесового материкового ґрунту на ділянці довжиною 5,5 м, що дозволило ретельно його оглянути, провести графічну та фото фіксацію.

У фундаменті було використано колотий кварцит різних відтінків (крім одного зразка іншої породи каменю), який було покладено у шість ярусів (рис. 1: 1, 2). Розмір найбільших каменів — 0,5 × 0,3 м. Камені скріплювалися міцним вапняно-цем'янковим розчином світло-кремового кольору, який містить фракції цем'янки, у тому числі великі (до 1 см). Між великими кварцитовими каменями нижнього ряду присутні щілини і пустоти, не заповнені розчином, що може свідчити про заливку фундаменту розчином, починаючи з другого ярусу каміння, та про велику в'язкість консистенції самого розчину. Збережена потужність фундаменту — 0,8—1,1 м. У підошві фундаменту, під нижнім рядом кварциту, прослідковано окремі уламки залізистого пісковика. Майже по центру розчищеної площини фундаменту в розчині простежено тріщину завширшки 2—3 см, яка має давнє походження (рис. 1: 3). У південному торці фундаменту, де він прилягає до поперечної підпірної стінки, у давній кладці зберігся уламок плінфи із скошеним торцем товщиною 3 см, аналогічний плінфі, використаній у Десятинній церкві кінця X ст. (рис. 1: 4).

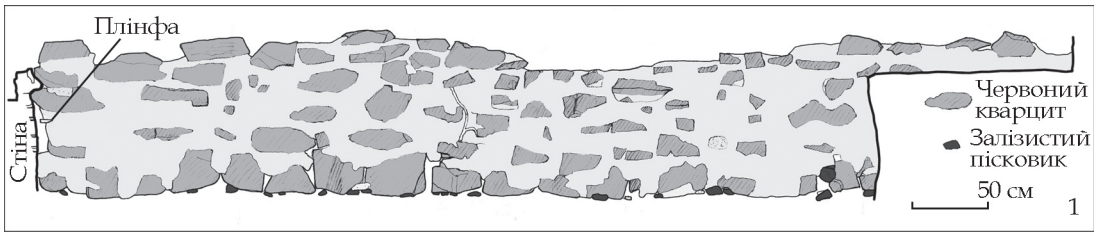

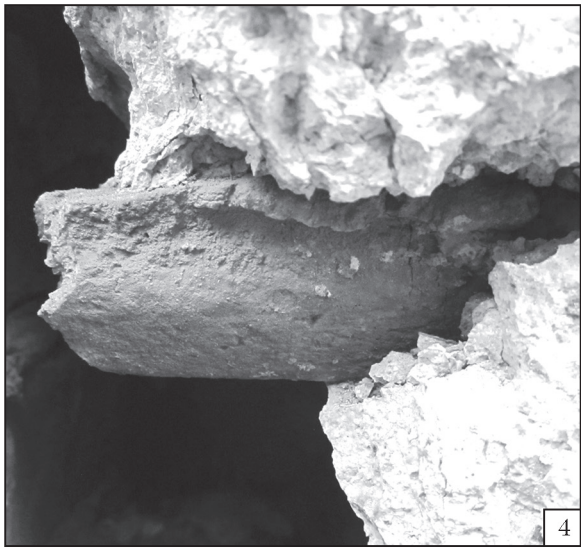

Рис. 1. Фундаменти Південного палацу кінця X ст. на вул. Володимирській у Києві: 1 — креслення східного фасаду фундаменту; 2 — загальне фото розкритого фундаменту; 3 — давня тріщина у фундаменті; 4 — плінфа кінця X ст. у кладці фундаменту

Верхня частина фундаменту, починаючи з 1939 р., піднімалась над землею на 0,2—0,25 м, що спровокувало часткову руйнацію кладки. У 1982 р. її було включено до кам'яної викладки плану фундаментів Південного палацу. Після завершення обстеження фундаменту Південного палацу його було законсервовано реставраторами НЗСК.

Нові дослідження Південного палацу дозволили, спираючись на використання залізистого пісковика та плінфи часів Володимира Великого в фундаменті споруди, підтвердити отримані раніше висновки про паралельне зведення головного ядра Десятинної церкви і Південного палацу на початку 90-х років X ст.

Нагляд за реставрацією сходів, що ведуть із вул. Володимирської до майданчика з фундаментами Десятинної церкви, показав відсутність культурного шару ліворуч (на південь) від сходів і наявність давнього культурного шару ще до будівництва Десятин-

ної церкви, праворуч. Цей шар потужністю 0,4 м містив дрібні уламки кісток тварин і гончарних стінок. Непорушену стратиграфію простежено на довжину 1,5 м у розрізі, розташованому перпендикулярно до підпірних стінок і вул. Володимирської. Ближче до останньої, над нижньою підпірною стінкою, культурні нашарування і сам материк порушені зсувами. Проте, вдалося простежити загальне падіння рівня материка від сходів до початку Андріївського узвозу, яке склало 2,86 м на ділянці в 25,89 м.

А. О. Козловський, В. О. Крижановський

ДАВНЬОРУСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ НА КОПИРІВОМУ КІНЦІ В м. КИЄВІ

Під час робіт по вул. Кудрявській, 24-А в м. Києві у 2016 р., окрім великої кількості різноманітних археологічних об'єктів, було виявлено частину давньоруського кладовища, кілька ділянок якого фрагментарно вже досліджувалися під час розкопок у 1989 р.

На ділянці розкопу було зафіксовано та досліджено 50 поховань, які умовно можна поділити на два періоди: перший період — кінець X — XI ст. (глибокого залягання) — поховання, які, в основному, знаходилися в материку і залягали на глибину до 2,8 м. Другий період — кінець XI — XIII ст. — поховання, які знаходилися в культурному шарі, лише частково заглиблювалися в материк і залягали на глибину до 1,9 м.

До першого періоду належать 22 поховання (№ 1, 4, 10—15, 17—19, 21, 23—24, 26, 30, 34—37, 39, 50), а до другого — 28 поховань (№ 2—3, 5—9, 16, 20, 22, 25, 27, 28 (?), 29, 31—33, 38, 40—49) (рис. 1: 1).

Усі без винятку небіжчики на кладовищі поховані за християнським обрядом трупопокладення: могильні ями мали прямокутну форму, були витягнуті по осі захід—схід (частина з невеликим відхиленням на південь), а небіжчики в них лежали головою на захід. Загальне положення кістяка (витягнутий, іноді, з трохи зігнутими в колінах кістками ніг; рідко повернуті на бік), положення черепа (у більшості — повернуто на той чи інший бік; у кількох — лицем уверх) та кісток рук (іноді витягнуті вздовж тулуба або зігнуті у ліктях, складені (обидві разом чи по різному) на тазі або грудній клітині) характерні для традиційних поз небіжчиків, похованих на православному кладовищі. Залишки (сліди тліну й відбитки) від дерев'яної домовини простежувалися лише в частині поховань, а в іншій частині на її наявність вказували залізні цвяхи, які були знайдені на дні майже кожної могильної ями. Більша частина кістяків мала дуже погану збереженість, яка виражалася у тому, що виявлені під час розчистки кістки повністю або частково зітліли, а ті, що залишилися були дуже крихкими. Та все ж невелика частина поховань, кістяки яких розташовувалися на значній глибині від рівня сучасної денної поверхні (переважно, першого періоду функціонування кладовища), збереглися досить добре. Багато тут і дитячих та підліткових поховань. Також, під час досліджень було знайдено дві порожні похоронні ями (?) (поховання 11 і 48), які, можливо, були вириті заздалегідь та не використані за призначенням.

Серед частини поховань є такі, які зверху сіли або частково перерізали одне одного, були перерізані археологічними об'єктами чи врізалися в них. Наочним прикладом такої групи поховань є поховання 2—5. Це різночасові поховання, які розташовувалися одне над іншим або перерізали один одного. Загальні розміри контурів могильних ям: ≈2,60 × 0,65 м, глибина самого раннього поховання (поховання 4) від рівня сучасної денної поверхні — 2,37 м. (рис. 1: 2).

Поховання 2. Від нього майже нічого не залишилося, окрім кількох кісток нижніх кінцівок. Безінвентарне. Контури могильної ями та чіткі контури домовини зафіксувати не вдалося.

Поховання 3. Від нього залишилася лише фаланга пальця руки. Безінвентарне. Контур могильної ями та домовини зафіксувати не вдалося.

Окремо потрібно відмітити поховання 4 — єдине інвентарне поховання, знайдене під час розкопок.

Поховання 4. Розміри могильної ями: 1,91 × 0,55 м. Кістяк дівчинки-підлітка (?), орієнтований головою на захід, поганої збереженості, череп повернуто на південь і продавлено під тиском ґрунту (?), від кістяка залишилися кістки лівої руки (рис. 1: 3). Вдалося зафіксувати нечіткі контури домовини, від якої

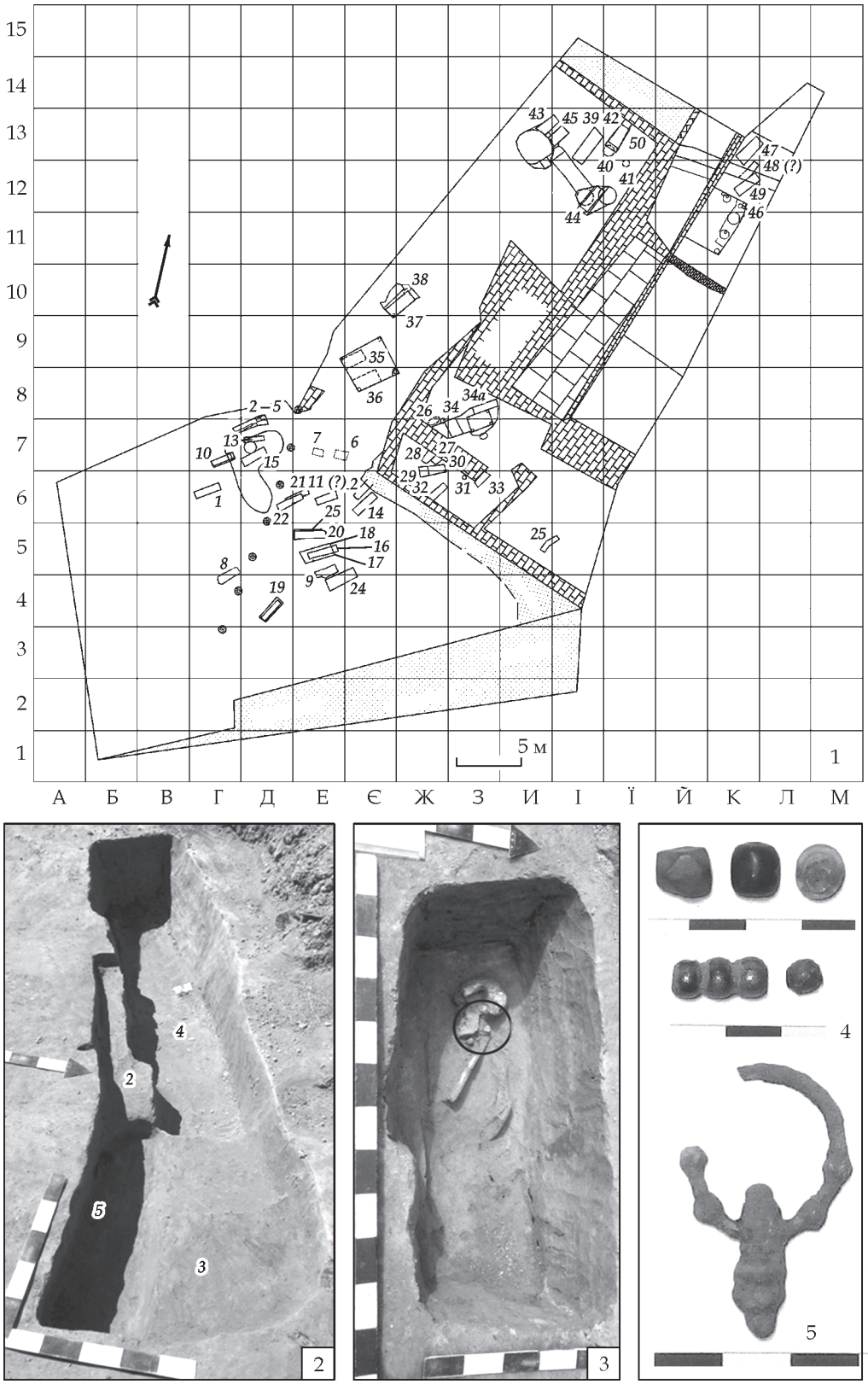

Рис. 1. Загальний план розташування поховань (1); поховання 2—5 (2; 1—2 — *цифрами* позначено номери поховань); поховання 4 (3); речі з поховання 4 (4, 5)

знайдено кілька залізних цвяхів. Інвентарне: в районі шиї знайдено залишки намиста, що складалося з шести круглих намистин, зроблених зі скляної пасти різного кольору; гранованої пірофілітової намистини (рис. 1: 4); в районі черепа — фрагменту бронзового скроневого кільця (рис. 1: 5)

Поховання 5. Вдалося зафіксувати контури могильної ями, розмір якої складав: 0,87 × 0,35 м. Дитяче, від нього залишився

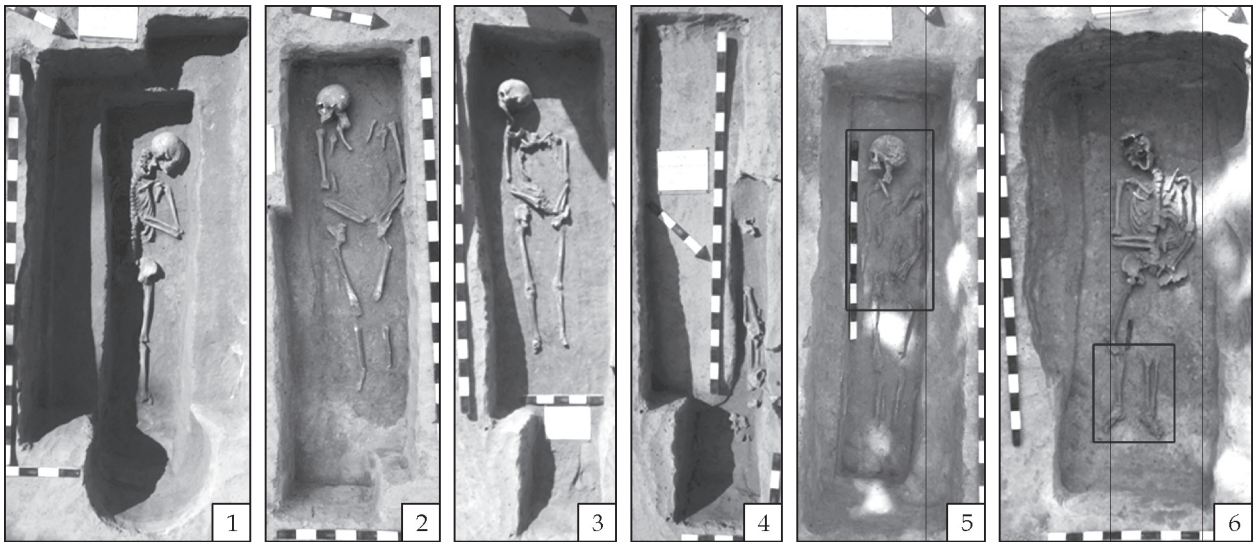

Рис. 2. Поховання, знайдені під час розкопок. Прямокутниками позначено знахідки слідів зеленого барвника (мідного окислу?)

лише фрагмент крихітного черепа. Безінвентарне.

До таких самих груп поховань стали поховання 16—18 (рис. 2: 1), 20—21 (рис. 2: 2) та 22—23 (рис. 2: 3—4).

Поховання 16. Розміри могильної ями: 2,28 × 0,52 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,14 м. Кістяк дорослої людини (?), орієнтований головою на захід, гарної збереженості, череп трохи повернуто на північ. Кістки обох рук складені на грудях. Вдалося зафіксувати чіткі контури домовини, від якої знайдено кілька залізних цвяхів. Безінвентарне. Саме поховання 16 врізалося в поховання 17 і 18, а на нижню частину поховання (східну) зверху була запущена стовпова яма.

Поховання 17. Від нього нічого не залишилося. Усе поховання було зруйноване пізнішим і глибшим похованням 16.

Поховання 18. Від нього майже нічого не залишилося, окрім кількох кісток тазу, руки та хребців. Майже все поховання було зруйноване більш пізнім і глибшим похованням 16.

Поховання 20. Розміри могильної ями: 2,46 × 0,60 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,06 м. Кістяк дорослої людини (?), орієнтований головою на захід, поганої збереженості, череп повернуто на південь. Кістки обох рук були складені на тазі. Відсутні кістки грудної клітини. Вдалося зафіксувати чіткі контури домовини. Безінвентарне.

Поховання 21. Від нього майже нічого не залишилося, окрім кількох невиразних кісток. Майже все поховання було зруйноване пізнішим і глибшим похованням 20.

Поховання 22. Розміри могильної ями: 2,10 × 0,57 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,10 м. Кістяк підлітка (?), орієнтований головою на захід, поганої збереженості. Кістки обох рук були складені на тазових кістках. Відсутні кістки грудної клітини. Безінвентарне.

Поховання 23. Від нього майже нічого не залишилося, окрім розкиданих фрагментів кісток тазу, рук і ніг. Майже все поховання було зруйноване пізнішим і глибшим похованням 22.

Також, під час дослідження давньоруського кладовища було знайдено два поховання — 19 та 24, на яких фіксувалися сліди барвників одягу і взуття (?).

Поховання 19. Розміри могильної ями: 2,05 × 0,68 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,05 м. Кістяк підлітка (?), орієнтований головою на захід, поганої збереженості, череп повернуто на південь. Фрагменти кісток обох рук були складені на тазі. Від голови до поясу кістки небіжчика вкриті зеленим нальотом (залишки від окисів міді або сліди барвника), що залишився від певної тканини (?), якою він був накритий. Вдалося зафіксувати чіткі контури домовини. Безінвентарне. На нижню частину поховання (східну) зверху потрапила стовпова яма (рис. 2: 5).

Поховання 24. Розміри могильної ями: 2,37 × 0,92 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,05 м. Кістяк дорослої людини (?), орієнтований головою на захід, поганої збереженості, череп трохи повернуто на південь. Кістки правої руки покладені на живіт, а лівої — на таз. Слід зазначити, що кістки ніг небіжчика були вкриті зеленим нальотом (залишки від окислів міді або сліди барвника), який залишився від взуття (?) (рис. 2: 6).

Яскравими прикладами поховань, які врізалися в один і той самий археологічний об'єкт стали поховання 10, 13, 15 та 35, 36.

Поховання 10. Розміри могильної ями: 1,82 × 0,54 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,36 м. Кістяк підлітка (?), орієнто-

ваний головою на захід, поганої збереженості, череп повернуто на південь. Кістки правої руки витягнуті вздовж тулуба, а кисть лівої руки лежить біля таза. Вдалося зафіксувати чіткі контури домовини, від якої знайдено кілька залізних цвяхів. Безінвентарне. Це поховання врізалося в об'єкт з північно-західної сторони.

Поховання 13. Розміри могильної ями: 1,57 × 0,40 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,69 м. Кістяк підлітка (?), орієнтований головою на захід, поганої збереженості, череп повернуто на південь і продавлено під тиском ґрунту (?). Кістки обох рук витягнуті вздовж тулуба (?). Вдалося зафіксувати чіткі контури домовини. Безінвентарне. Дане поховання врізалося в цей самий об'єкт з північної сторони.

Поховання 15. Розміри могильної ями: 2 × 0,65 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,83 м. Кістяк підлітка (?), орієнтований головою на захід, поганої збереженості, череп трохи повернуто на північ і продавлено під тиском ґрунту (?). Кістки лівої руки трохи зігнуто в лікті, кисть лежить на тазі. Вдалося зафіксувати чіткі контури домовини, від якої знайдено кілька залізних цвяхів. Безінвентарне. Дане поховання врізалося в цей самий об'єкт майже по центру.

Поховання 35. Розміри могильної ями: приблизно, 1,90 × 0,60 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,45 м. Кістяк дорослої людини (?), орієнтований головою (яка мала аномально малу в порівнянні з усім тілом недорозвинену форму) на захід, гарної збереженості, череп розташовано лицем вверх. Кістки обох рук були складені на животі. Кістки лівої руки перебиті у двох місцях, що вказує на прижиттєву фізичну травму (?). Безінвентарне. Дане поховання врізалося вже в інший об'єкт з північно-західної сторони.

Поховання 36. Розміри могильної ями: приблизно, 1,90 × 0,60 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,45 м. Кістяк дорослої людини (?), орієнтований головою на захід, гарної збереженості, череп повернуто на південь. Кістки лівої руки були зігнуті в лікті й знаходилися на грудях, а кістки правої руки розміщені на поясі. Слід зазначити, що деякі фрагменти кісток черепа вивернуті назовні, що вказує на прижиттєву фізичну травму (?). Безінвентарне. Це поховання врізалося в цей самий об'єкт з південно-західної сторони.

А. О. Козловський, В. О. Крижановський

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОСЛЕННЯ ПО вул. КУДРЯВСЬКІЙ, 24-А В м. КИЄВІ

Старокиївська експедиція ІА НАН України проводила дослідження на земельній ділянці будівництва житлово-офісного комплексу по вул. Кудрявській, 24-А у Шевченківському районі м. Києва, загальною площею 1828,03 м^2.

Ділянка розкопу знаходилася в історичній місцевості під назвою «Копирів кінець», на місці бувшого вертолітного майданчика, а до того — училища радіоелектроніки (знесене у 2004—2005 рр.), від якого залишилися масивні стрічкові фундаменти.

Культурний шар на даній ділянці був відсутній — знищений пізніми перекопами, сміттєвими ямами і будівельними фундаментами. Тому на початку археологічних робіт верхній шар асфальту, будівельного та побутового сміття на майбутній ділянці розкопу до рівня материка (зафіксований на глибині 1,35—2 м від рівня сучасної денної поверхні) було знято екскаватором, після чого вже вручну проводилися дослідження.

Загалом, під час розкопок було знайдено та досліджено 57 археологічних об'єктів різноманітного призначення і часу, серед яких дві господарчі будівлі кінця X — XI ст., сім господарчих будівель XI ст., одна господарча будівля другої половини XIX — початку XX ст.; частина довгої траншеї невідомого призначення XI ст.; канавки від вкопаного дерев'яного паркану (?); шість невизначених археологічних об'єктів, час існування та призначення яких наразі невідомі; сім господарчих ям XI ст., сім сміттєвих ям (?) другої половини XIX — першої половини XX ст., дві господарчі ями, час існування яких невідомий та 20 стовпових ям (рис. 1: 1).

Серед розмаїття археологічних об'єктів, виявлених під час розкопок, слід відзначити декілька досить цікавих, що вирізняються з-

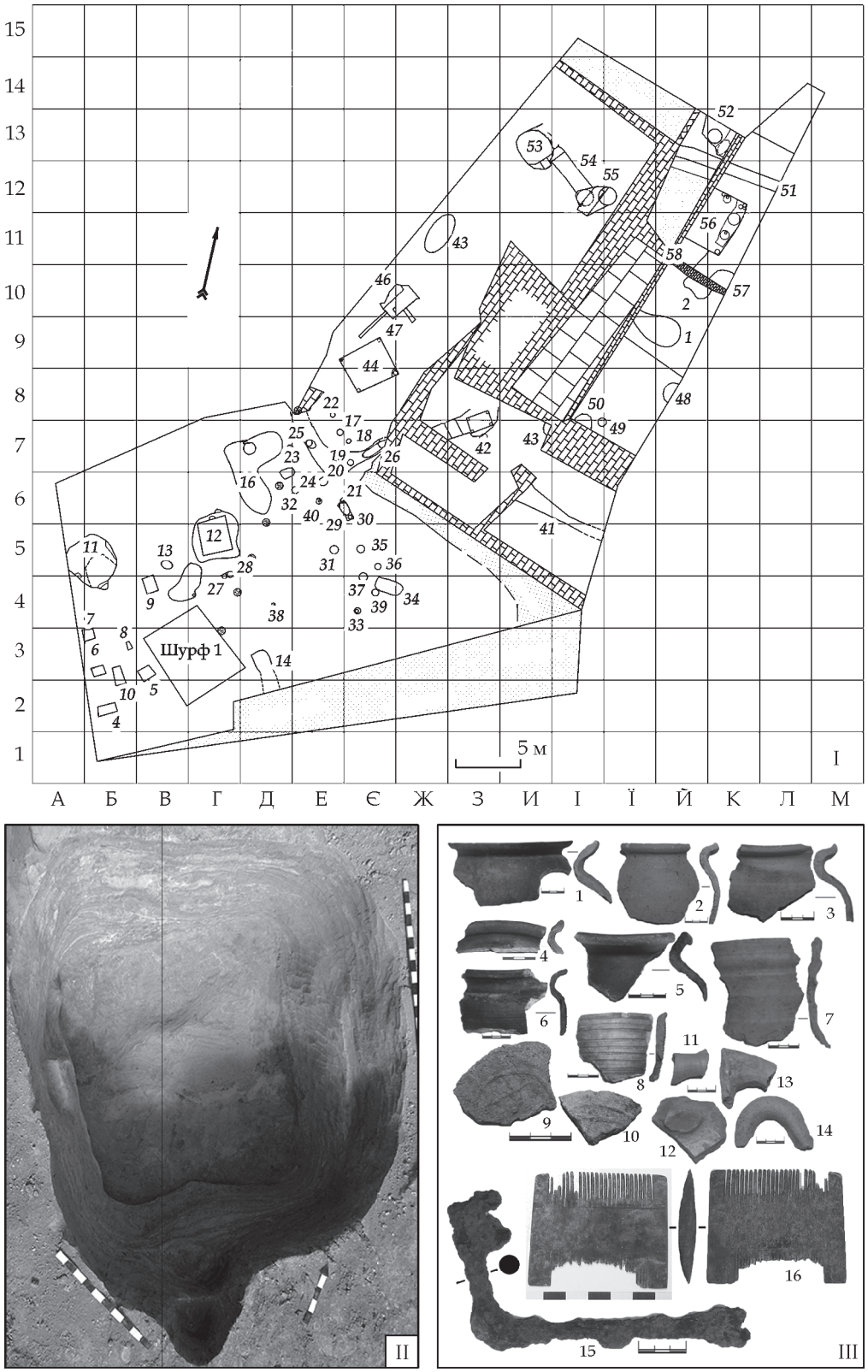

Рис. 1. Загальний план розташування об'єктів (I; *цифрами* позначено номери об'єктів); об'єкт 11 (II); речі із заповнення об'єкта 11 (III)

поміж інших як за своєю конструкцією, так і за заповненням.

Об'єкт 11 знаходився у західній частині розкопу, мав квадратну форму, орієнтований за сторонам світу, з відхиленням на захід, із заокругленими кутами. Розміри — 3,75 × 3,6 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 3,73 м (заглиблений у материк на 1,90 м у найглибшому місці). На висоті 1,1 м від рівня дна об'єкта, по його периметру прохо-

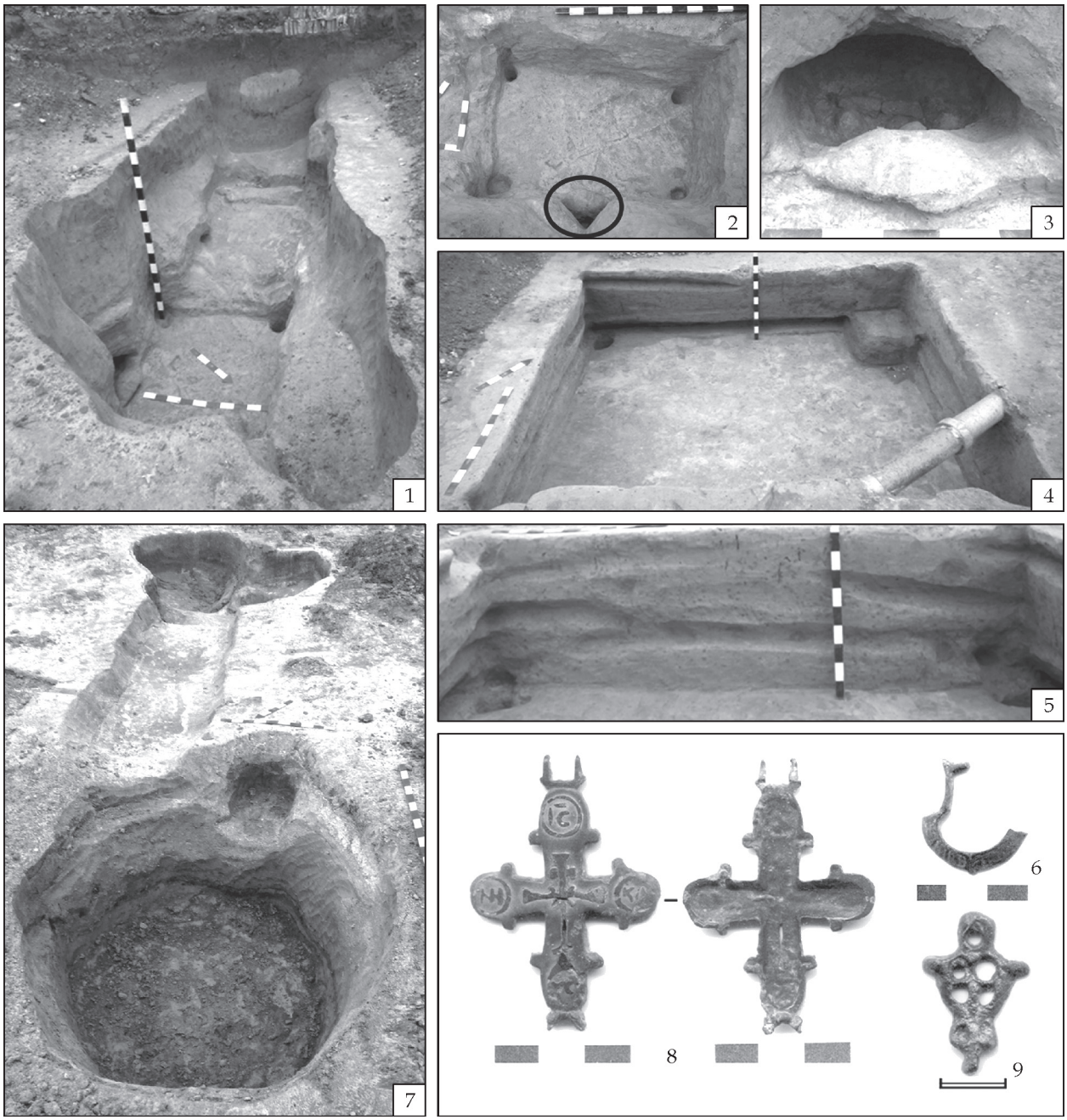

Рис. 2. Об'єкт 42 (1—3); об'єкт 44 (4, 5); фрагмент бронзової пряжки із заповнення об'єкта 44 (6); об'єкти 53—55 (7); речі із заповнення об'єкта 56 (8, 9)

дить виступ завширшки 0,18—0,33 м, на якому, найімовірніше, знаходився дерев'яний настил зі збитих дощок — підлога об'єкта (рис. 1: II). Цей настил накривав невеличкий льох (?). На рівні підлоги, примикаючи до південної стінки об'єкта, зафіксовано частину глинобитної печі округлої форми діаметром близько 2 м, яка сильно опливла.

Заповнення об'єкта було багатошаровим і складалося з прошарків темного-сірого та чорного горілого ґрунту зі шматками печини, великою кількістю вуглинок, попелу та золи, що перемежовувалися з шарами однорідного сірого ґрунту. Ближче до дна заповнення ставало однорідним і складалося зі щільного сірого затьоку, в якому майже не траплялося археологічного матеріалу. Цей шар затьоку завтовшки 5—16 см зафіксовано і на стінках об'єкта, що засвідчує те, що об'єкт тривалий час стояв відкритим, закинутим і не використовувався (?).

У заповненні об'єкта 11 виявлено велику кількість фрагментів столової, кухонної і тарної кераміки, яка датується кінцем X — XI ст. (рис. 1: III: 1—14) Серед великої кількості знахідок також було виявлено залізний ключ (рис. 1: III: 15) та кістяний гребінець (частина зубців надломлена). (рис. 1: III: 16).

Судячи з конструктивних особливостей і заповнення об'єкта 11 можна припустити,

що це будівля господарчого призначення з пічкою та льохом кінця X — XI ст.

Об'єкт 42 знаходився у центральній частині розкопу, витягнутий за віссю захід—схід. Він мав витягнуту овальну форму. Розміри — 4,80 × 2,20 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 3,21 м (заглиблений у материк на 1,65 м) (рис. 2: 1). Із заходу на схід об'єкт має пониження, схоже на широку сходинку, а на дні розташоване заглиблення квадратної форми — 1,80 × 1,20 м з чотирма стовповими ямами по кутках, діаметрами від 15 до 20 см і завглибшки 8—12 см від рівня підлоги (рис. 2: 2). Дно було вкрите щільним шаром печини з горілою закопченою глиною завтовшки 1,5—3 см. У південній стінці, майже на дні об'єкта є заглиблення, де знаходилося невеличке вогнище. Діаметр заглиблення складав 0,55 м, а висота його склепіння — 0,40 см. Всередині лежало п'ять каменюк та один шматок залізної криці, багато золи, а також вугілля від обгорілої колоди. Стінки вогнища сильно обгорілі, на них залишилися сліди від кіптяви (рис. 2: 3).

Заповнення об'єкта складалося з неоднорідних шарів ґрунту світло-сірого, сірого та коричневого кольорів з вкрапленнями печини й вуглинок. У ньому було виявлено значну кількість кераміки XI ст., кілька фрагментів плінфи, фрагменти залізних виробів, шматки печини і залізного шлаку.

Судячи з конструктивних особливостей і заповнення об'єкта 42 можна припустити, що він був частиною будівлі господарчого призначення — можливо, сушарні (?) — стодоли для просушки та зберігання снопів, і датувати XI ст.

Об'єкт 44 знаходився у південній частині розкопу. Він мав квадратну форму. Розміри: 3,50 × 3,05 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 3,02 м (заглиблений у материк на 1,10 м) (рис. 2: 4). У стінках об'єкта 44 на кількох рівнях простежуються довгі горизонтальні, напівкруглі в перетені заглиблення — сліди від дерев'яних дощок (?) (рис. 2: 5), а на його дні по кутках знаходяться чотири ямки від стовпчиків діаметрами від 22 до 30 см і завглибшки 21—27 см від рівня підлоги. Слід зазначити, що у південно-східному куті, біля стовпової ямки, фіксувалися залишки від горілого дерева, щільних шарів злежалої печини, перемежованих прошарками золи і попелу, залишків обгорілих полін та колод, слідів кіптяви навколо. Цей об'єкт із заходу перерізало два поховання.

Заповнення об'єкта 44 складалося з неоднорідних, подекуди, рихлих шарів мішаного ґрунту світло-сірого, сірого і темно-сірого кольорів із вкрапленнями вуглинок та печини. Тут було знайдено значну кількість фрагментів кераміки та речей давньоруського часу, серед яких і уламок бронзової ліроподібної пряжки (рис. 2: 6).

Судячи з конструктивних особливостей та заповнення можна припустити, що об'єкт 44 був будівлею господарчого призначення, стіни якої були обшиті деревом — можливо, також стодоли (?), схожої за призначенням до об'єкта 42, але відмінної від нього за своєю будовою. Час існування будівлі — XI ст.

Об'єкти 53—55 знаходилися поруч у південно-східній частині розкопу, примикаючи один до одного. Це один комплекс споруд господарчого призначення (рис. 2: 7). Розміри такі.

Об'єкт 53 — 2,90 × 2 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 3,95 м (заглиблений у материк на 2 м), квадратної форми із заокругленими кутами. З південної сторони об'єкта знаходиться сходинка (?), розмірами: 0,70 × 0,60 м і глибиною — 0.55 м від рівня материка.

Об'єкт 54 — 3,60 × 1,30 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,56 м (заглиблений у материк на 0,35м), мав вигляд витягнутої траншеї за віссю північний захід-південний схід.

Об'єкт 55 — 2,80 × 1,80 м, глибина від рівня сучасної поверхні — 2,91 м (заглиблений у материк на 0,77 м), підквадратної форми. На дні цього об'єкта знаходилися залишки глинобитної печі, до якої з південного боку примикала яма діаметром 1,35 м, завглибшки 0,77 м від рівня материка.

Заповнення цих об'єктів складалося з неоднорідних шарів мішаного ґрунту світло-сірого, сірого, темно-сірого та чорного кольорів з вкрапленнями вуглинок і печини. У заповненні виявлено значну кількість кераміки та знахідок давньоруського часу.

Судячи з конструктивних особливостей даних об'єктів можна припустити, що вони являли собою великий господарчий комплекс, дуже подібний до коптильні (?) з основним приміщенням для копчення. Комплекс датовано XI ст.

Об'єкт 56 знаходився у північній частині розкопу. Він мав прямокутну форму із заокругленими кутами, а з північного заходу його перерізав фундамент Училища радіоелектроніки. Розміри розкритої частини об'єкта — 4 × 2,80 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 3,08 м (заглиблений у материк на 1 м). На дні, окрім видовженої вздовж південної стінки неглибокої прямокутної улоговини, глибиною — 18 см від рівня підлоги об'єкта 56, а також семи стовпчикових ямок діаметрами від 20 до 40 см і завглибшки 18—47 см від рівня підлоги, розташованих по кутах і вздовж стінок об'єкта, тут було виявлено дві відносно великі і одну трохи меншу ями діаметрами 90,

60 і 58 см, відповідно глибиною — 68, 17 та 38 см, від рівня підлоги, призначення яких не з'ясоване.

Заповнення об'єкта 56 складалося з неоднорідних шарів мішаного ґрунту світло-сірого, сірого, темно-сірого та чорного кольорів з вкрапленнями вуглинок і печини. У щільному заповненні виявлено велику кількість фрагментів кераміки та знахідок XI ст., серед яких частина бронзового хреста — енколпіона (рис. 2: 8), фігурна бронзова поясна пряжечка трикутної форми (рис. 2: 9) та залізна кінська підкова.

Судячи з конструктивних особливостей і заповнення можна припустити, що об'єкт 56 був частиної великої будівлі господарчого призначення (?) XI ст.

М. А. Сагайдак, В. Г. Івакін, Д. В. Бібіков

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПО ВУЛ. ФРУНЗЕ, 5

Досліджувана ділянка знаходиться в західній частині Києво-Подолу, біля підніжжя г. Щекавиця. Роботи мали рятівний характер: на момент прибуття археологів будівельний котлован було відрито на глибину близько 3,5—4,0 м, при цьому зруйновано культурні нашарування XIII—XIX (?) ст. Для з'ясування стратиграфічної ситуації закладено чотири шурфи. Найперспективнішою виявилась південно-західна частина котловану. Тут розбито розкоп 1 розмірами 7,4 × 4,6 м, довгими стінами орієнтований за віссю північ—південь з певним відхиленням на схід. Подальші роботи проводились вручну.

Зафіксовано чотири основних культурно-хронологічних горизонти, розділених потужними прошарками алювіального піску. У їх межах виділено дев'ять будівельних періодів, основна частина яких датована першою половиною — серединою XI ст. (лише верхній шар можна датувати XII ст.).

Упродовж усіх будівельних періодів на території південної частини ділянки функціонувала житлова садиба, парканом відділена від дороги. Сім послідовно змінюваних ліній парканів, що перетинали площу розкопу з заходу на схід, зафіксовано у вигляді рівчаків завширшки 0,25—0,4 м. На нижньому горизонті збереглись дошки паркану завдовжки до 0,55 м.

На території садиби виявлено три різночасові господарські споруди зрубної конструкції та низку стовпових ям. Можливо, житловий характер мала споруда 3 (культурний горизонт 2), виявлена в південно-західній частині розкопу, стінами орієнтована за сторонами світу. Це зруб із колод, виконаний рубкою «в обло». Збереглись нижні вінця північної та східної стін зрубу, укладені в невелике заглиблення. Колода північної стіни має ширину до 0,2 м, простежено її на довжину 3,7 м. Східну, завширшки 0,1—0,15 м простежено (у вигляді окремих відрізків) на 3,85 м. Вінця на 0,2—0,25 м виходив назовні за межі стін зрубу. Вздовж обох стін, практично на рівні виявлення, зафіксовано лави, вирізані в ґрунті, завширшки 0,5—0,55 м. Краї цих лав були обкладені дошками. До північної стіни примикала стовпова яма розмірами 0,3 × 0,25 м, завглибшки 0,3 м. Підлога споруди зафіксована на глибині 0,25 м. В південно-східній частині заповнення виявлено викид печини, імовірно — залишки пічки споруди.

Об'єкт, що імовірно пов'язаний з виробничою діяльністю, функціонував під час будівельних періодів 3—7 (об'єкти 1—3). Має кілька окремих горизонтів заповнення, кожен із яких характеризується великою кількістю вугликів та горілих дошок. Звідси походить більше двадцяти шиферних пряслиць, кілька глиняних тиглів та дерев'яних виробів, в тому числі — фрагментований ківш.

У північній частині розкопу виявлено кілька горизонтів дороги з дерев'яною вимосткою. Паралельно паркану, за віссю захід—схід, укладались опорні дошки або бруси, на які, в свою чергу, було покладено накат із перпендикулярних дошок завширшки 0,25—0,4 м. Характерною є знахідка між дошками срібної (?) монети, наразі не атрибутованої. Від країв накату до парканів фіксувались вимоїни у вигляді поступового пониження нашарувань. На нижніх горизонтах накату не виявлено, натомість, зафіксовано поздовжні колії від возів. Дана дорога під прямим кутом виходила до основного магістрального шляху, що вів на Вишгород. Картографічні дані свідчать про те, що поруч, паралельно їй, дорога існувала і в ранньомодерний час.

Нижче описаних культурно-хронологічних горизонтів зафіксовано ще один потужний прошарок алювіального піску, з якого походили фрагменти кераміки кінця X ст. Однак, через високий рівень ґрунтових вод, дослідження довелося припинити.

С. П. Тараненко, О. В. Зажигалов, С. А. Балакін, Д. В. Фінадоріна, Ю. В. Мисько

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ МИТРОПОЛИЧОГО САДУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Сектор археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (КПЛ), провів стаціонарні дослідження на території Митрополичого саду КПЛ.

Відомий за письмовими джерелами принаймні з середини XVII ст., Митрополичий сад КПЛ являє собою значну за розмірами (1,0 га), функціонально чітко визначену і практично вільну від забудови ділянку Верхньої лаври. Археологічне вивчення цієї території розпочалося в середині минулого століття і, з певними перервами, продовжується до сьогодні. Передусім йдеться про роботи 1951 (В. А. Богусевич), 1961 (С. Р. Кілієвич), 1987–88 (В. О. Харламов), 1989 (О. М. Загребельний), 1993 (О. К. Сиром'ятников), 2002, 2011 та 2014 (С. А. Балакін) років. У результаті досліджень встановлено наявність на зазначеній ділянці Верхньої лаври чотирьох основних культурно-хронологічних горизонтів, а саме пам'яток скіфського, давньоруського, пізньосередньовічного та нового часу.

Останні роботи у Митрополичому саду були зорієнтовані на вирішення декількох самостійних проблем. Перша з них полягала у перевірці даних Археологічної Карти території КПЛ, друга — у верифікації даних георадарної розвідки, і третя, основна — у методичному археологічному вивченні Митрополичого саду для майбутньої реконструкції його території у різних хронологічних періодах.

Розкоп 1 був розбитий у південно-західному куті Митрополичого саду КПЛ, його розміри становили 3 × 6 м (рис. 1). Стратиграфія розкопу виглядала одноманітно та була умовно рівномірна в усіх його стінках, за винятком місць, де зафіксовано запуск та заповнення ям 1, 1а та 2. Там залягали: шар сучасного мішаного ґрунту (потужністю до 0,4 м); шар однорідного сірого гумусованого ґрунту (потужністю до 0,4 м); шар передматерикового лесоподібного суглинку світло-коричневого кольору (потужністю до 1,6 м); далі розміщувався сіро-жовтий материковий лес.

Яма 1 мала округлу в плані форму. Розміри — 1,7 (за віссю схід–захід) на 0,8 м. Рівень виявлення 187,95 м за Балтійською шкалою висот, глибина 0,8 м. Частина заповнення заходить у північну стінку розкопу. Воно мало неоднорідний характер: прошарок різнорідного будівельного сміття, темний гомогенний гумусований ґрунт, сірий однорідний гумусований суглинок, у східній частині заповнення ями розміщувався прошарок гумусованого суглинку, щільно насиченого металевим шлаком, потужністю до 0,1 м. Із заповнення походить такий матеріал: два фрагменти обробленої кістки, уламки керамічних виробів XVII–XVIII ст. та XIX ст.; фрагмент тулуба амфори XI — початку XII ст. За матеріалом та формою яма мала господарське призначення і може бути датована XIX ст.

Яма 1а була безпосередньо під ямою 1, мала округлу в плані форму. Досліджені розміри — 2,6 × 1,2 м (за віссю схід–захід). Рівень виявлення ями 187,47 м, глибина 1,6 м. Частина заповнення заходить у північну стінку розкопу. Стіни конусоподібні з ухилом до центру. Заповнення — темний однорідний гумусований ґрунт. Матеріал — фрагменти кераміки XV–XVIII ст. Матеріал та форма ями вказують на її господарське призначення і вона може бути датована XVIII ст.

Яма 2 мала округлу в плані форму. Досліджені розміри — 1,8 × 1,0 м (за віссю схід–захід). Рівень виявлення 187,15 м, глибина 1,2 м. Заповнення частково заходить у східну стінку розкопу та у південну бровку, утворену через виявлену комунікацію. Стіни з нахилом до центру ями. Заповнення — темний однорідний гумусований ґрунт, у якому розміщувалася лінза з вапна потужністю до 0,2 м, а на рівні фіксації ями до 0,4 м. Вапно щільної морфології, чистого білого кольору. Із заповнення ями походять: фрагменти керамічних виробів XV–XVI ст. та XVII–XVIII ст., частина денця гутного кухля з напівпрозорого скла XVIII ст. За матеріалом та формою яма мала господарське призначення і може бути датована XVIII ст.

Споруда 1. Рівень виявлення — 186,926 м. Орієнтована кутами за сторонами світу. Досліджені розміри — північно-західна стіна — 2,2 м; північно-східна (фрагмент) — 0,5 м. Основна частина споруди заходить у південну бровку. У північному та західному кутах зафіксовані стовпові ями діаметром 0,2 м. У заповненні ям дерево не збереглося, але ґрунт був гумусованим і пухким, вірогідно через перегниле дерево. Стіни рівні, вертикальні. Підлога зафіксована на рівні 186,430 м, рівна крім ділянки біля північного кута — невелике аморфне заглиблення.

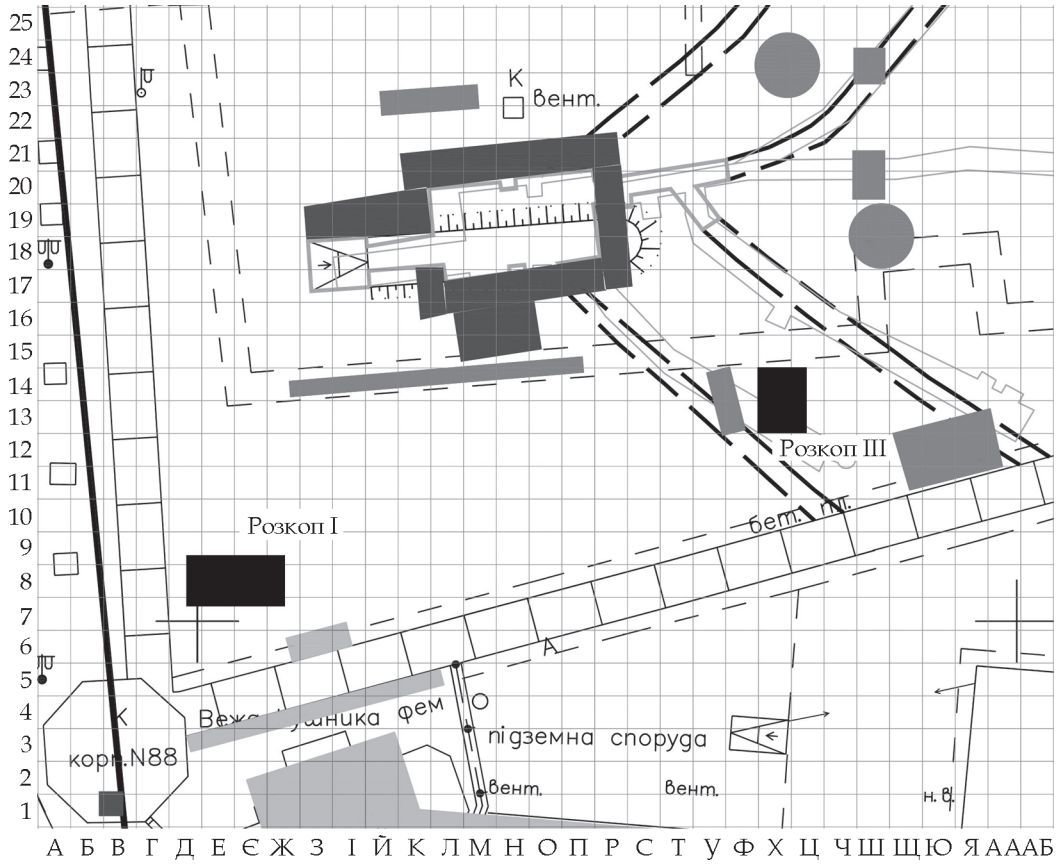

Рис. 1. Плани розташування розкопів

Дерев'яні конструкції не збереглися. Заповнення споруди — слабогумусований суглинок, з якого походить такий матеріал: фрагменти вінець від горщиків XIII, XIV—XV та XVII—XVIII ст.; частини полив'яної кахлі (зелена полива) XVI—XVII ст.; фрагмент покришки XVII—XVIII ст.

Споруда 1 мала каркасно-стовпову конструкцію і, напевне, була господарського призначення. За матеріалом та стратиграфією її можна датувати XVII—XVIII ст.

Під час досліджень був задіяний металодетектор (В. А. Гнера), за допомогою якого у відвалі були знайдені дві монети: солід («боратинка») польського короля Яна II Казимира Вази (1649—1668 рр.) 1664 р. та польський півторагрошовик («півтора» номінал 1,5 гроша), карбований у роки правління польського короля Сигізмунда III Вази (1587—1632 рр.) 1622 р.

З рівня підлоги був узятий забір ґрунту для комплексних біоархеологічних досліджень.

Розкоп 3 розбитий у південній частині Митрополичого саду КПЛ: південна стінка знаходилась за 5,7 м від південної стіни Мазепинських мурів; західна стінка розкопу — 37,5 м від західної стіни мурів. Розкоп орієнтований стінами за сторонами світу, його розміри 3 × 4 м (рис. 1).

Стратиграфічна ситуація аналогічна розкопу 1. У прошарку будівельного сміття виділяється прошарок вапна, який у напрямку північ—південь істотно зменшується до повного зникнення. Можливо, цей прошарок безпосередньо пов'язаний із будівництвом Мазепинських мурів кінця XVII ст. чи пізніших будівельних робіт, і не обов'язково на території монастиря. На жаль, ***розкоп 2*** виявився малоінформативним, був зафіксований єдиний об'єкт — яма 1.

Яма 1 округла (овальна) в плані. Досліджені розміри: за віссю південь—північ — 2,4 × 1,5 м. Зафіксована на рівні 188,34 м у вигляді округлої гумусованої плями чорного кольору. Заповнення ями представляло собою пухкий перевідкладений лесоподібний суглинок, який, вочевидь брався з іншого будівельного котловану. З нього походить побутове сміття другої половини XX ст. На рівні 186,72 м була виявлена дерев'яна конструкція, що розміщувалася по периметру ями і, вірогідно, слугувала для підтримки стін (враховуючи, що досліджена глибина ями становила понад 3 м). Конструкція орієнтована стінами за сторонами світу, складалася з горизонтально розміщених колод, що з'єднувалися у кутах зі стовпами. За стратиграфією та матеріалом яму 1 можна датувати другою половиною XX ст.

Висновки:

- відсутність шарів XI—XIII ст. на розкопах підтвердило наше припущення, що ця ділянка сучасної території Митрополичого саду не входила в межі Києво-Печерського монастиря у давньоруський період;
- зафіксовані об'єкти господарського призначення XVII—XVIII ст. істотно доповнили наші знання про уклад Києво-Печерського монастиря та його периферії для цього періоду. Вони посядуть відповідне місце серед розкопів минулих років та слугуватимуть для реконструкції як планувальної структури монастиря, так і його побуту;
- проведена верифікація даних георадарних досліджень. Використання георадару для подальших археологічних досліджень вважаємо необхідним, але його роль у визначенні місць розкопів залишається тільки консультативною, а не визначальною. Інтерпретація виявлених аномалій та методика сканування потребує вдосконалення. Отриманий досвід засвідчує, що крок сканування має бути зменшений до 0,1 м.

М. Ю. Відейко, Н. Б. Бурдо, Р. Улрау, Є. Слєсарєв, М. М. Відейко, Х. Тіде, В. Тіде

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ур. КОЛОМИЙЦІВ ЯР БІЛЯ с. КОПАЧІВ

Експедиція НДЛ археології Київського університету імені Бориса Грінченка за участі представників університету м. Кіль продовжила дослідження на поселенні етапу BI—II трипільської культури біля с. Копачів Обухівського р-ну Київської обл., відомого з досліджень 2005—2008 р. (рис. 1—4). Завдяки співробітництву з університетом м. Кіль перед початком розкопок було здійснено магнітну зйомку на частині поселення, яка охопила близько 3 га (рис. 1). У результаті виявлено залишки спалених будівель трипільської культури, розташовані двома рядами на схилі вздовж струмка, що протікає по дну долини. Поруч із рештками будівель виявлено аномалії від ям (рис. 1). Відзнята територія розташована вище по схилу від ділянок, на яких проводилися дослідження у попередні роки (2005—2008) і які свого часу зазнали руйнувань культурного шару внаслідок несанкціонованих земляних робіт. Останні показали, що тут розташовувалося від одного до двох рядів жител. Таким чином можна припустити, що загальна кількість рядів жител на поселенні могла досягати чотирьох.

Археологічні дослідження включали збір підйомного матеріалу під час проведення магнітної зйомки та проведених пізніше розкопок. Оскільки поле було зайняте соєю, дослідження були проведені за його межами на кількох ділянках ближче до берега струмка. Тут закладено 5 розкопів (№ 11—15) загальною площею 50,4 м^2.

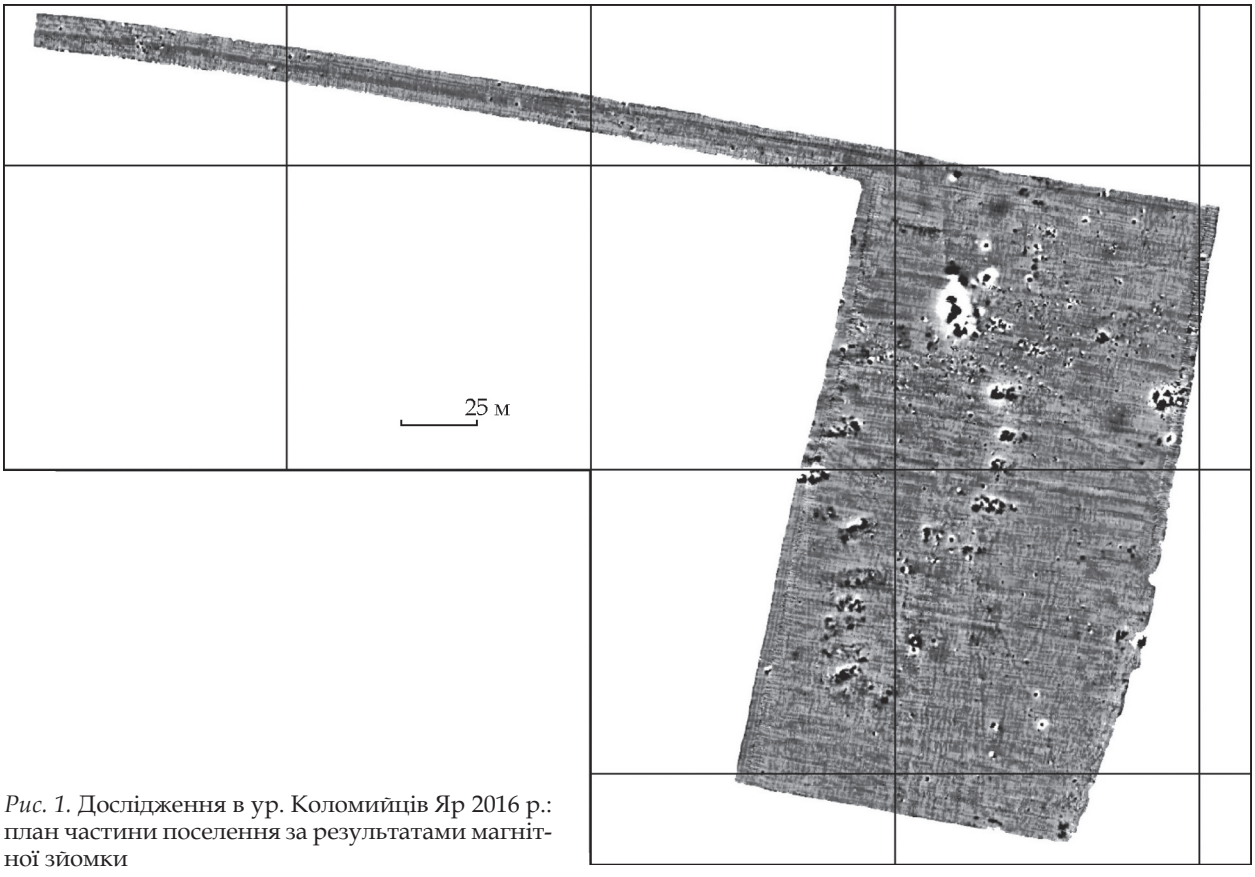

Рис. 1. Дослідження в ур. Коломийців Яр 2016 р.: план частини поселення за результатами магнітної зйомки

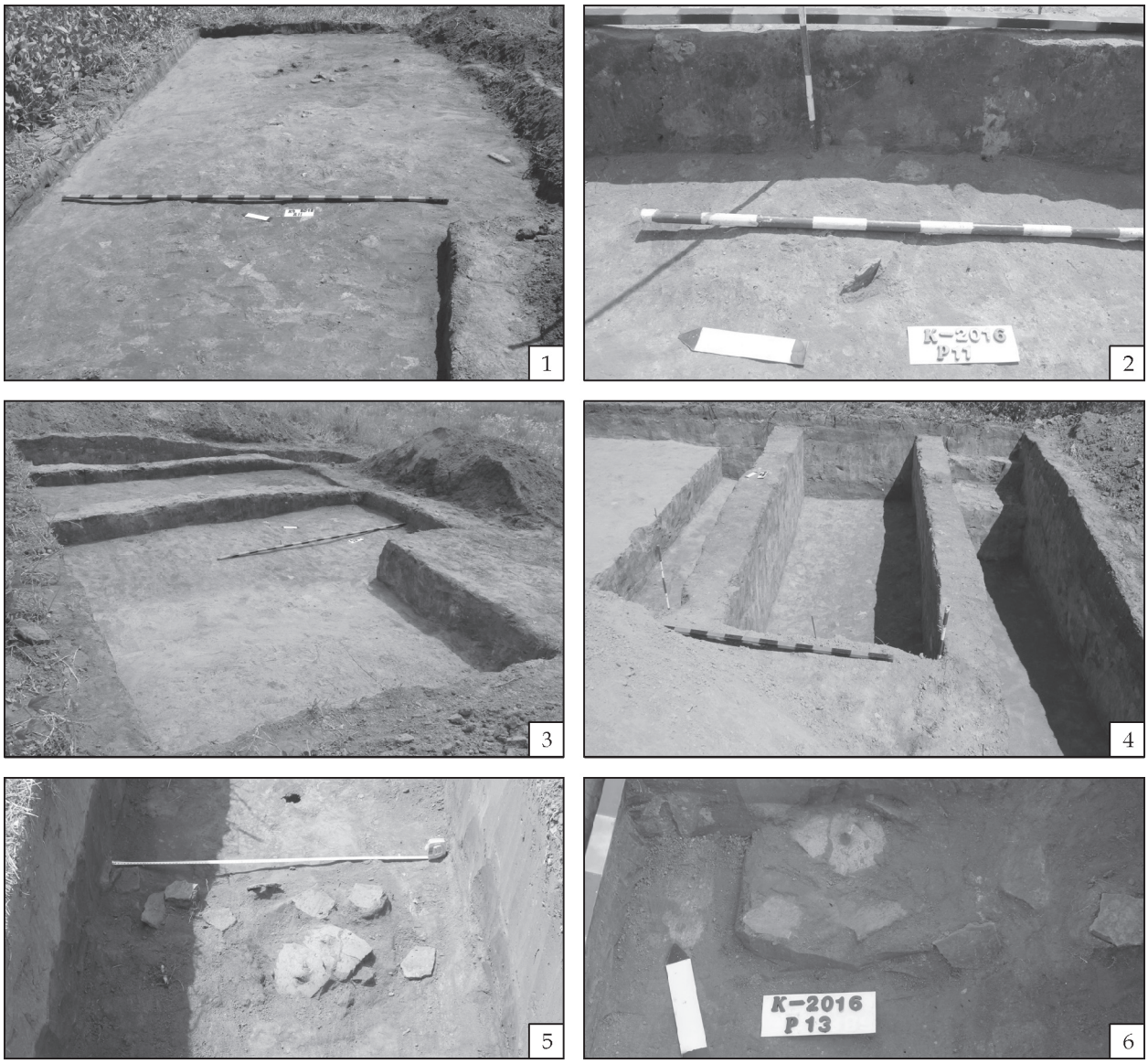

Рис. 2. Дослідження в ур. Коломийців Яр 2016 р.: 1—4 — дослідження на розкопі 11; 5—6 — дослідження на розкопі 13

Розкоп 11 розмірами 6 × 4 м (24 м²) закладено на схилі, де на поверхні виявлено уламки обмазки та фрагменти посуду. Верхній чорноземний шар у цьому місці знесено бульдозером під час земляних робіт 2006 р. Практично з поверхні зафіксовано слабо насичений знахідками (фрагменти керамічних виробів, дрібні уламки обмазки, кістки тварин) культурний шар. Дослідження проведено шарами по 0,2 м із зачисткою та фіксацією знахідок. Для отримання розрізів залишено дві бровки (рис. 2: 1—4). На глибині 0,25 м від сучасної поверхні зачищено розвал шоломоподібної покришки, поруч — великі фрагменти посудин із заглибленим декором.

Розкоп 12 розмірами 2,3 × 0,8 м (18,4 м²) закладено на краю мису, за межами посівів, на місці, де виявлено дрібні фрагменти обмазки. Слідів об'єкта не виявлено.

Розкоп 13 розмірами 6 × 1 м (6 м²) закладено за межами поля, навпроти місця, де на поверхні між посівами виявлено обпалену обмазку — рештки зруйнованого оранкою або земляними роботами житла, зафіксовані за допомогою магнітної зйомки (рис. 2: 5, 6). Місце обрано для розкопок, оскільки тут могла знаходитися яма навпроти короткої сторони споруди. Верхні 0,3 м складалися з шару чорнозему, частково змитого з поля. Нижче виявлено культурний шар, в якому на глибині 0,4 м від сучасної поверхні розчищено розвал посудини (рис. 2: 6) з вушками, розташованими у кілька рядів на її поверхні.

Розкопи 14 і *15* розмірами 1 × 1 м кожен закладено на полі, на місці аномалій, виявлених магнітною зйомкою. Мета — перевірка збереженості та глибини залягання решток споруд трипільського часу. Встановлено, що обпалена обмазка знаходиться на глибині

до 0,2 м від сучасної поверхні. У розкопі 14 збереженість шару обмазки виявилася дуже доброю, він залягав суцільним масивом. Натомість у розкопі 15 — його поруйновано оранкою. Намічено продовжити роботи на розкопах 14 та 15 наступного сезону, аби розкрити об'єкти повністю.

Таким чином у двох розкопах, 11 та 12 виявлено культурний шар, який можливо пов'язати із ямами трипільського часу, розташованими неподалік наземних жител, від яких залишилися об'єкти у вигляді скупчень обпаленої глини.

Під час досліджень отримано значну колекцію знахідок, яка включає фрагменти керамічного посуду та кісток тварин, знаряддя з каменю та кременю, зразки обпаленої обмазки.

Збір підйомного матеріалу (431 од. знахідок) дав змогу отримати представницьку колекцію фрагментів керамічних виробів, а також знарядь праці з каменю та кременю (рис. 3—4). Керамічні матеріали переважно представлені фрагментами посуду трипільської культури, є поодинокі фрагменти, які можна віднести до раннього залізного віку. Знаряддя праці слід віднести до трипільського часу. Згадані знахідки дають змогу насамперед визначити територію поширення поселення трипільської культури, яка охоплювала, з урахуванням схилів долини, включно зі знищеною земляними роботами територією, площу понад 10 га. Нечисленні матеріали раннього залізного віку (рис. 3: 14) траплялися переважно в районі невеликого мису на площі близько 2 га. Скупчення трипільських знахідок співпали з аномаліями від спалених будівель, виявлених магнітною зйомкою, що є свідченням руйнування останніх у процесі оранки. Судячи з кількості зібраного матеріалу (табл. 1), руйнування доволі значні.

Внаслідок проведених досліджень отримано представницьку колекцію фрагментів керамічних виробів, яка налічує 789 од. За виключенням кількох, усі вони належать до етапу BI—II трипільської культури. Матеріал фрагментований, за винятком двох некомплектних розвалів, виявлених у розкопах — посудини з вушками у кілька рядів (розкоп 13) та шоломоподібної покришки (розкоп 11).

Рис. 3. Дослідження в ур. Коломийців Яр 2016 р.: 1—13 — фрагменти керамічних виробів трипільської культури; 14 — фрагмент кераміки раннього залізного віку

Представлені групи посуду, типові для зазначеного етапу у регіоні Середнього Подніпров'я: так званий «кухонний посуд» та «столовий» трьох різновидів: неорнаментований, із заглибленим або прогладженим орнаментом та мальований (рис. 3—4).

Кухонний посуд, виготовлений із маси з домішкою товчених черепашок та / або крупного піску представлено фрагментами горщиків із прямими або відігнутими вінцями (рис. 3). Трапляються вироби з вушками та наліпами (рис. 3: 9). Декор, розташований

Знахідки з урочища Коломийців Яр, дослідження 2016 року.

Місце знахідки	Фрагменти керамічних посудин	Каміння	Кремінь	Кістки	Обмазка	Разом
Підйомний матеріал	415	16	—	—	—	431
Розкоп 11	309	22	2	13	34	380
Розкоп 12	2	—	—	—	2	4
Розкоп 13	62	—	—	—	—	62
Розкоп 14	—	—	—	—	3	3
Розкоп 15	1	—	—	—	3	4
Разом	789	38	2	13	42	894

Рис. 4. Дослідження в ур. Коломийців Яр 2016 р.: 1—10 — фрагменти посуду трипільської культури

на плічках посудин, виконано за допомогою заглиблених ліній, проміжки між якими заповнено відбитками різноманітного штампу, переважно гребінчастого (рис. 3: 9—13). На деяких вінцях вміщено наліпні прикраси у вигляді «перлин» (рис. 3: 3, 5—7). Серед знахідок із поселення Коломийців Яр маємо численні фрагменти типово трипільського посуду з заглибленим орнаментом, який має як домішку черепашки в масі, так і смугасте загладжування на внутрішній стороні.

Столовий посуд із заглибленим та прогладженим декором представлений кубками, амфорами, конічними та шоломоподібними покришками, грушоподібними та біноклеподібними посудинами. Орнаментальні композиції виконані з використанням стрічок, що складаються з кількох паралельних заглиблених ліній (рис. 4: 6—10). Прогладжений орнамент, що нагадує канелюри ранньотрипільського часу, нанесений однією-трьома паралельними лініями. Мальований посуд представлено напівсферичними мисками, амфорками, грушоподібними посудинами. Розпис нанесено в одну (червону або чорну) фарбу або дві — при цьому широкі смужки чорні, вузькі — червоні, також є червоне заповнення контурів, наведених чорними лініями (рис. 4: 1, 4, 5). Неорнаментований посуд представлено напівсферичними мисками з вушками, амфорами, багаторучними посудинами (рис. 4: 2—3). Деякі з мисок мають поверхню, вкриту «рустом» — розводами з рідкої глини (рис. 4). У цілому керамічний комплекс є типовим для пам'яток етапу BI—II у Середньому Подніпров'ї.

Поселення трипільської культури в ур. Коломийців Яр є цікавим для проведення подальших досліджень з кількох причин. Це одне з небагатьох поселень етапу BI—II у регіоні, де є відомості про планування та розташування споруд, у тому числі значних за розмірами (розкоп 14), а дослідження, проведені у попередні роки дали цікавий керамічний матеріал, у тому числі чимало цілих форм. Поселення цього періоду у регіоні востаннє досліджували ще на початку XX ст. В. Хвойка та В. Козловська (Трипілля, Щербанівка, Верем'я), однак матеріали, які висвітлюють початковий етап заселення трипільцями Наддніпрянщини, так і залишилися невиданими і нині практично втрачені для дослідників.

І. А. Готун, О. М. Казимір

ВИВЧЕННЯ ХОДОСІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ У 2015—2016 РР.

Основні роботи на Ходосівському археологічному комплексі, як і в попередні роки, були зосереджені на вивченні селища в урочищі Рославське (див. наступну статтю у цій збірці), але крім них впродовж указаних сезонів було проведено незначні за обсягом розвідки ще на кількох пунктах. У двох випадках увага до них пов'язана з господарським освоєнням ділянок, в одному — контролем за станом пам'яток комплексу,

ще в одному — з пошуками поки що не локалізованого об'єкта, згаданого в літературі минулого століття.

Багатошарове поселення Ходосівка — Чернеча гора відкрите на східному останці останньої працівниками Київського обласного центру охорони пам'яток історії, археології та мистецтва у 2000 р. Площу пам'ятки визначено у 20 га, на її поверхні зібрано значну кількість уламків керамічного посуду доби раннього заліза, давньоруського та козацького періодів. Простежена потужність культурних нашарувань склала 0,4—0,6 м. Згодом пункт неодноразово оглядався співробітниками Північної експедиції, які виявили поширення кераміки XI—XII та XVII—XVIII ст. і на відчутній відстані за межами окресленої раніше території. Обстеження 2015—2016 рр. було викликане освоєнням земельних ділянок для будівництва і обслуговування житлового будинку та супутніх споруд. Одна з них, площею 0,03 га, розміщена у південній частині охоронної зони пункту на вул. Садова. Її оглянуто у зв'язку із проектом переобладнання наявної літньої кухні у малогабаритний будинок з виділенням останнього у окреме домоволодіння на ділянці, що вже перебуває у приватній власності. З'ясування обставин передачі частини об'єкта культурної спадщини у приватну власність — питання окреме; метою обстеження було встановлення можливості вказаного переобладнання. Оскільки територію двору забетоновано, а будівельні роботи полягали у зведенні цегляної стінки на цоколі наявного ґанку, було надано висновок про відсутність заперечень проти них за умови здійснення земляних і будівельних робіт, прокладання мереж і комунікацій, висаджування дерев та кущів лише після охоронних досліджень, про що необхідно укласти охоронний договір із зобов'язанням у випадку виявлення знахідки археологічного чи історичного характеру зупинити подальше проведення робіт і протягом доби повідомити про це орган охорони культурної спадщини і місцевого самоврядування. Інша ділянка, площею 0,09 га, розташована у західній частині охоронної зони поселення на схід від залишків курганного могильника в урочищі «Мóгили». У п'яти шурфах на її площі ознак культурного шару не виявлено: простежений у них коричневий суглинок не містив навіть традиційних дрібних вуглинок чи мікровключень глиняної обмазки. Надано висновок про можливість будівництва за умови укладання охоронного договору із таким самим зобов'язанням.

На включеному до складу Ходосівського археологічного комплексу відкритому у 1991 р. В. О. Петрашенко і В. К. Козюбою багатошаровому пункті трипільської культури, ранньозалізного часу і козацької доби у с. Гвоздів Васильківського р-ну на витягнутому у широтному напрямку пагорбі на південному і східному схилах підвищення лівого берега р. Гвоздовки по вул. Зарічна обстежено заплановану для зміни цільового призначення з ведення особистого селянського господарства на будівництво і обслуговування житлового будинку та господарських споруд приватизовану ділянку площею 0,20 га, яка має виразні сліди значного перепланування поверхні з підрізанням схилу і утворенням горизонтальної тераси та характеризується значним перепадом висоти зі стрімкою південною частиною і майже горизонтальним розташуванням решти площі з незначним ухилом у західному напрямку. Встановлено, що культурні нашарування знищені вказаним підрізанням схилу задовго до обстеження; у закладених дев'яти шурфах простежена відсутність культурного шару, в одному, у східній частині території на її південній межі відзначені вцілілі його незначні локальні залишки — кількасантиметровий гумусований прошарок світло-сірого суглинку безпосередньо під дерном, з якого походив дрібний невиразний недіагностичний уламок стінки ліпної посудини, ймовірно доби палеометалів. З огляду на зміну історичного ландшафту ділянки і знищення на її площі культурного шару, зроблено висновок щодо можливості вказаної зміни цільового призначення та проведення будівельних робіт на її горизонтальній частині з укладанням охоронного договору, де буде обумовлена їх зупинка при виявленні знахідки археологічного або історичного характеру з інформуванням про це відповідного органу охорони культурної спадщини і місцевого самоврядування. У зв'язку з фіксацією у східній частині південного краю ділянки незначної локальної плями з невиразною дрібною керамічною знахідкою, що можна вважати залишками культурного шару, земляні роботи в цьому місці можливі лише після археологічних досліджень.

У ході моніторингу стану відомих пам'яток на території комплексу експедицією виявлено факт приватної забудови площі селища Ходосівка-Рябківщина на надзаплавній терасі правого берега р. Петиль, відомого за розвідками В. О. Петрашенко і В. К. Козюби 1991 р. Розміри поселення визначені як 200 × 200 м потужність шару — до 0,3 м. Північно-східна його частина зруйнована дачами. З поселення походить велика кількість кераміки першої половини — середини XI ст., другої половини XI — початку XII ст., середини XII ст. Під давньоруськими шарами зафіксовано фрагменти посуду ранньозалізної

доби. Піщаний материк знаходився на глибині 1,3 м від сучасної поверхні. У західній частині поселення потужність шару складає 0,4 м, тут зібрано уламки слов'янської кераміки VII—VIII ст. і давньоруської, у східній виявлено зруйнований несанкціонованими земляними роботами котлован житла XI ст., у південно-східній — рештки напівзруйнованої глинобитної печі. Обстеження території в районі розташування пункту (першої та, частково, залісненої другої надзаплавної тераси р. Петиль) у 2004 р. разом з комісією Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва у зв'язку з проектом відведення земельної ділянки для садівництва теж дозволило зафіксувати на площі 100 × 50 м на межі лісу і розораної призаплавної зони шар потужністю до 0,5 м з матеріалами доби бронзи, раннього заліза, раннього середньовіччя, XI—XIV ст. Про руйнування пункту повідомлено органи охорони культурної спадщини.

На початку XX ст. Л. П. Добровольський згадував, що біля південного завершення валу Великого Ходосівського городища навпроти розміщеного з іншого боку долини Круглого городища на сусідньому з селом високому вододільному мисі. наявність кількох ледве помітних курганів. Чотири насипи середнього розміру у вказаному місці відзначені і в 1947 р. експедицією «Великий Київ», співробітники якої вказували також на наявність ще трьох великих курганів далі на південь, у напрямку Підгірців. Цю інформацію містить і «Довідник» Н. М. Шендрик. Перші з них у 2008 р. локалізовані Північною експедицією у Ходосівці на території колишнього колгоспного саду на захід від охарактеризованого селища Ходосівка — Чернеча гора у межах урочища «Мóгили», де старожили пам'ятають наявність кількох насипів: тут при обстеженні земельної ділянки зафіксовано кілька зруйнованих поховань невідомої хронології. Наступний крок, здійснений за участі краєзнавця М. І. Моторного з Ходосівки, полягав у пошуках розташованих південніше трьох інших насипів. Прив'язка до шляху на Підгірці зумовила огляд траси колишніх доріг на землях Ходосівки; спроба поки що виявилась безуспішною. Подальші пошуки у цьому напрямку заплановані на майбутнє на угіддях Підгірцівської сільради.

І. А. Готун, В. Ю. Непомящих, Д. О. Шахрай

ОБСТЕЖЕННЯ ПОСАДУ ЛІТОПИСНОГО БІЛГОРОДА КИЇВСЬКОГО

Північна експедиція ІА НАНУ у зв'язку з відведенням у приватну власність з цільовим призначенням для будівництва і обслуговування жилого будинку, господарських будівель та споруд земельної ділянки площею 0,0464 га по вул. Підвальна, 6-А у с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. (рис. 1) у травні—червні 2016 р. здійснила її наукове археологічне обстеження. Ділянка знаходиться на території посаду літописного Білгорода, занесеного до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного значення (охоронний № 100007-Н). Історія вивчення пам'ятки пов'язана з іменами І. П. Хрущова, В. Б. Антоновича, В. В. Хвойки, Г. Г. Мезенцевої, Є. А. Ліньової та ін. Мета робіт 2016 р. полягала у встановленні наявності чи відсутності культурного шару і, відповідно, надання висновку щодо можливості будівництва й господарського освоєння ділянки.

Обстежена територія на момент робіт була задернованою, з півночі вона обмежена асфальтованою вулицею, з півдня — городами навколишніх мешканців, зі сходу і заходу — сусідніми домоволодіннями. Підйомний матеріал з її площі репрезентований уламком стінки давньоруської гончарної посудини з поливою світлого зелено-жовтого кольору та біконічним пряслицем, виготовленим із пірофіліту темного бузкового кольору (рис. 2: 10, 11). Закладені сім шурфів дозволили простежити під 30-сантиметровим пластом орного шару, що містив фрагменти вінець давньоруського й пізньосередньовічного гончарного посуду (рис. 2: 7, 8) та незначну кількість будівельного сміття — металевих скоб, шматків битої цегли, каміння, скла культурні нашарування потужністю 0,10—0,60 м, представлені сірим гумусованим суглинком, а в шурфах 1—5 також сірожовтим гумусованим суглинком. Перший

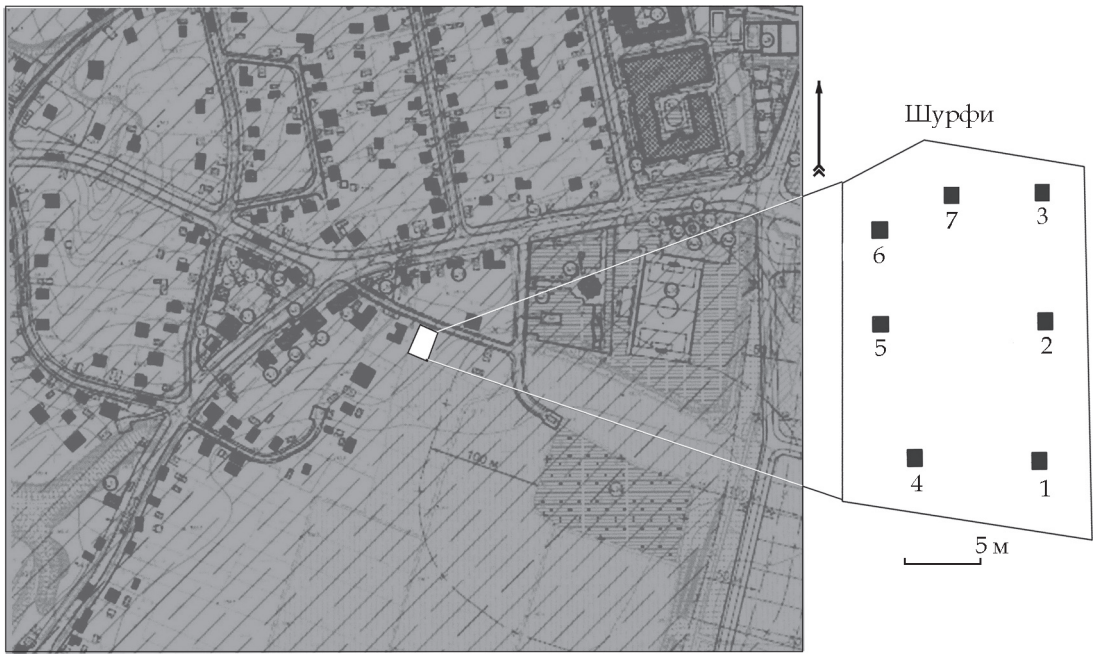

Рис. 1. План-схема розташування обстеженої ділянки та закладених на ній шурфів

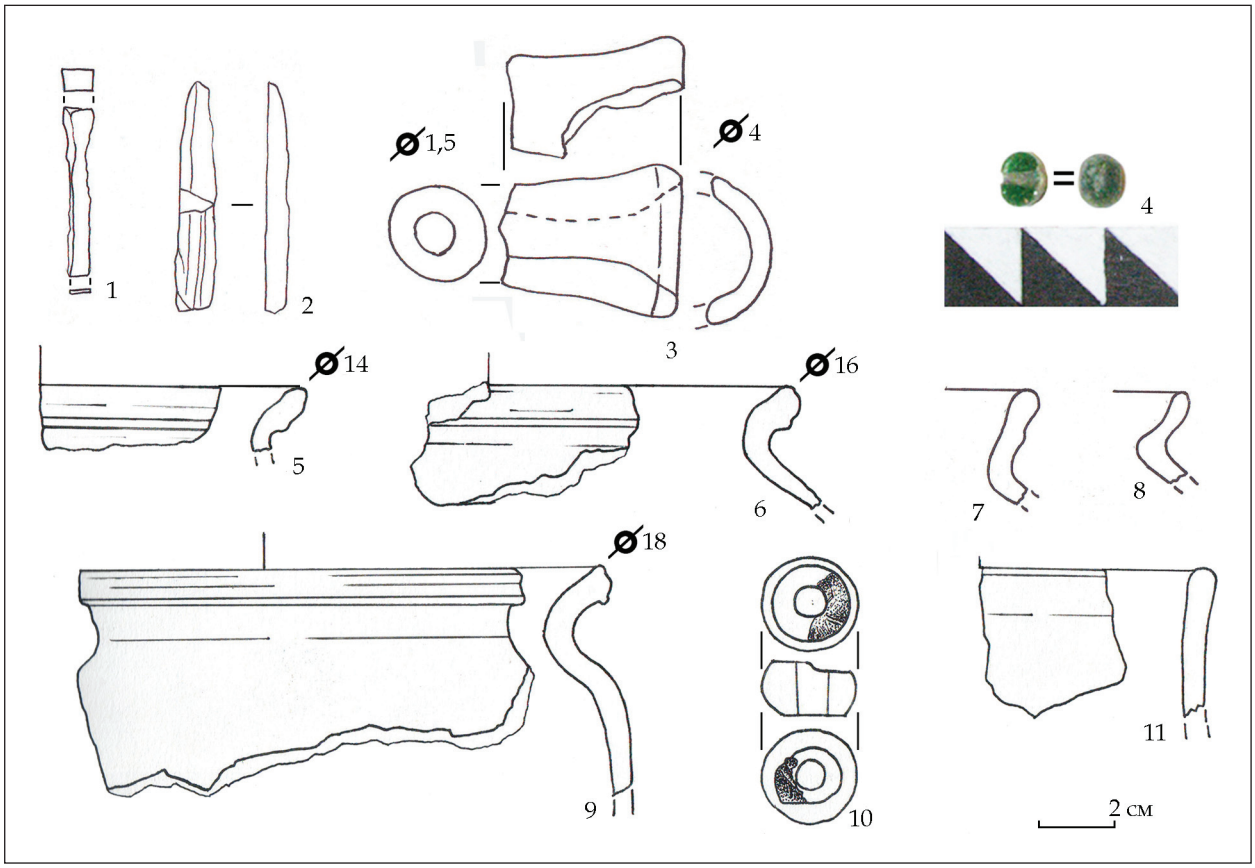

Рис. 2. Археологічний матеріал з ділянки

утримував уламки вінець, стінок та денець давньоруських горщиків кінця X — XIII ст., вироби з чорного металу, шматки необробленого пірофіліту, другий — знахідки вінець гончарних горщиків рубежу X — XI ст., а також стінки й денця кружального посуду давньоруського часу та уламок керамічного сопла (рис. 2: 3, 5). Материк у межах ділянки простежений на глибині 0,70—0,90 м від сучасної денної поверхні.

У одному шурфі на глибині 0,82—0,90 м виявлено частину археологічного об'єкта. Його

сіро-жовте суглинисте заповнення включало вкраплення дрібних вугликів і печини, уламки гончарного посуду рубежу X — XI ст., зонну намистину зеленого скла (рис. 2: 4, 9).

Наявні дані свідчать, що місце розташування обстеженої ділянки було заселене на рубежі X — XI ст., а впродовж XII—XIII ст. на вказаній території зосереджувалось ремісниче виробництво. Результати обстеження цілком підтверджують вказану точку зору.

За результатами здійсненого обстеження надано висновок відносно необхідності укладення власником цієї ділянки охоронного договору з органами охорони культурної спадщини та обов'язкового проведення науково-рятівних археологічних досліджень перед будь-якими пов'язаними з проникненням у товщу нашарувань (будівництво, прокладання мереж і комунікацій, висаджування дерев і кущів тощо) роботами.

І. А. Готун, А. М. Сухонос, О. М. Казимір, Є. В. Синиця, М. О. Гунь

ДЕСЯТИЙ СЕЗОН РОЗКОПОК ПОСЕЛЕННЯ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

Північна експедиція ІА НАНУ за участі студентів-практикантів, волонтерів і науковців із КНУ ім. Тараса Шевченка, НПУ ім. М. Драгоманова, НаУКМА, ДонНУ ім. В. Стуса та інших вишів продовжила дослідження багатошарового селища в ур. Рославське поблизу с. Ходосівка у південних київських передмістях. Роботи були зосереджені на північній та північно-східній периферії пам'ятки, де зафіксовано межі поширення культурного шару. У сезоні планувалось подальше превентивно-охоронне вивчення краю пункту поруч зони господарського освоєння навколишніх угідь. Під час робіт виявлено давню берегову лінію зайнятого поселенням підвищення, простежено характер розміщення різночасових жител та побутово-господарських споруд відносно води і специфіку й динаміку утворення шару в прибережній зоні. Всього за сезон відкрито 534 м^2.

У північній частині дослідженої ділянки властивий пункту культурний шар (темно-сірий супісок) фіксувався як доволі щільно насичена знахідками рубежу давньоруського та монгольсько-литовського часу смуга потужністю 0,10—0,30 м. Її перекривав прошарок темного сіро-коричневого гумусованого суглинку і підстеляв типовий болотний ґрунт з коричневого і сіро-коричневого гумусу, подекуди з лінзами сапропелю, прошарків сірого і чорного супіску вперемішку з жовтим річковим піском — слідами замивів. Знахідки (кухонні та побутові відходи: бій посуду, значна кількість дрібних і крупних кісток тварин, часто подрібнених, інколи — обпалених) виявлені не лише в шарі темно-сірого супіску, а й нижче, в шарах сіро-коричневого та коричневого гумусу, причому їхня концентрація тут доволі висока. Східна частина розкопу займає прибережну дещо підвищену переважно рівну місцевість, яка в давнину затоплювалася під час паводків. Практично всі досліджені в сезоні нечисленні об'єкти, за винятком кількох стовпових ям, виявлені на цій ділянці. Потужність культурних нашарувань коливається тут від 0,40—0,50 м до 0,80—1,00 м. Їхня насиченість знахідками порівняно з іншими частинами пункту доволі слабка, спричинила це віддаленість від зони житлової і господарської забудови селища. Матеріали з ділянки датуються від епохи первісності до XIX ст., та їх найбільша кількість належить до кінця XII — XIII ст. Привертає увагу більша кількість знахідок у понижених ділянках розкопу, особливо на межі переходу зайнятого селищем підвищення у заболочену низовину. Простежена також тенденція до зростання числа речових знахідок і масового матеріалу на ділянках (у тому числі й заболочених), розташованих ближче до зони житлової забудови, тоді як далі від жител їхня концентрація в культурних нашаруваннях стає дедалі меншою.

Загалом у сезоні досліджено 9 об'єктів господарсько-побутового використання. Їх більша частина представлена округлими або дещо видовженими в плані ямами діаметром 0,40—0,80 м, заглибленими в материк на 0,10—0,27 м. Три з них датуються давньоруським та монгольсько-литовським часом, у їхньому заповненні знайдено гончарну кераміку кінця XII — XIII ст., кістки тварин, печину. Ще в одній невеликій ямі знайде-

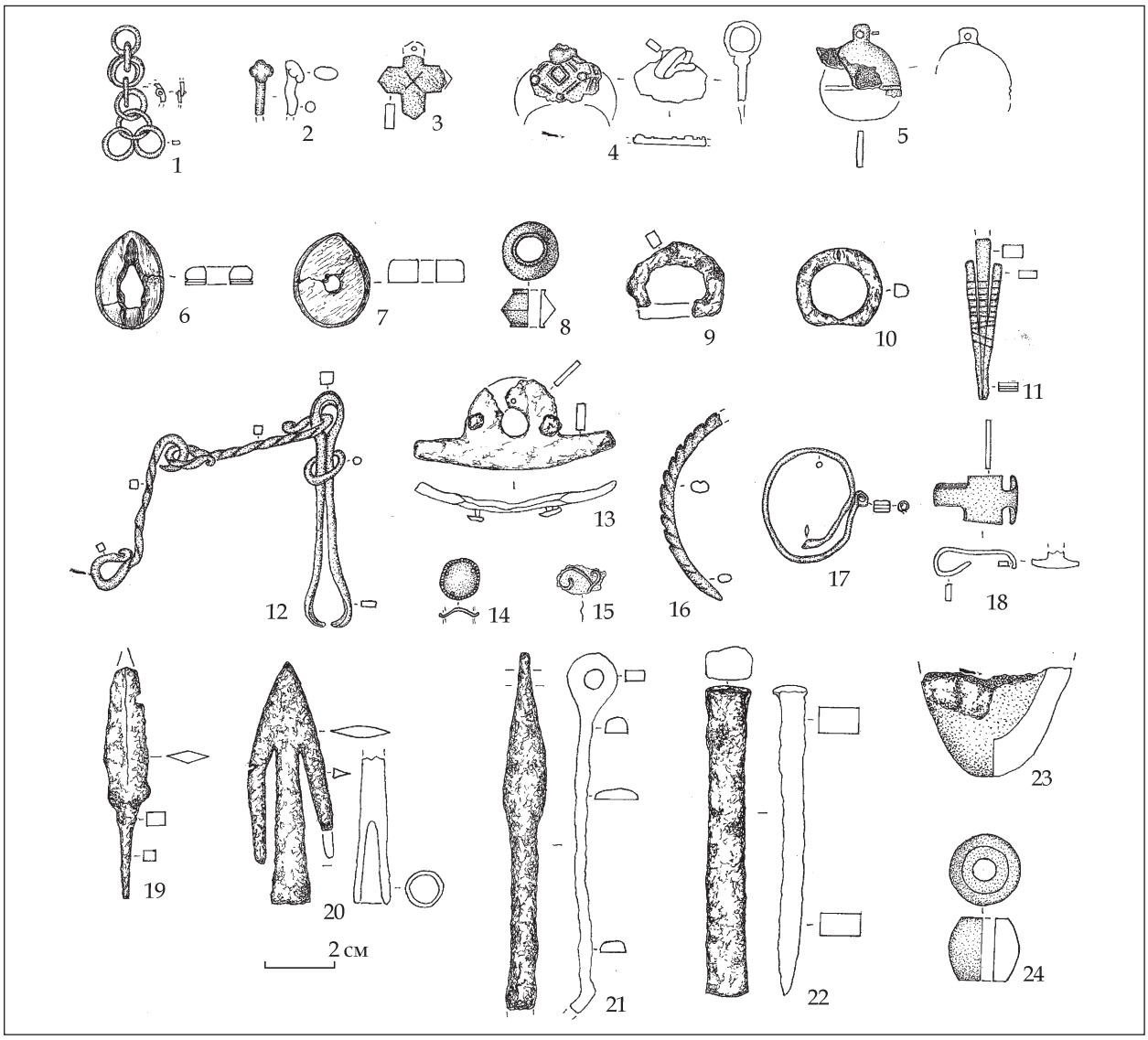

Рис. 1. Зразки речового матеріалу з поселення

но лише один уламок ліпної кераміки, попередньо датованої неолітичним часом, а в заповненні ще трьох будь-які знахідки відсутні, проте за характером та особливостями нашарувань їх слід віднести до періоду палеометалів. З поміж інших вирізняється об'єкт 101 — залишки невеликої наземної конструкції довжиною близько 1,20 і шириною до 0,60 м, оточеної стовповими ямками, залишки трьох із яких вдалося простежити у східній частині будівлі. Рештки заповнення заглиблювались у материк лише на 0,10—0,12 м, проте в культурному шарі в цьому місці фіксувалось скупчення матеріалу, переважно гончарної кераміки XII—XIII ст. та кісток тварин. Залишки ще однієї побутово-господарської споруди середньовічного часу розкопано неподалік, на південний захід від першої. Вона підквадратна в плані, розміром 1,20 × 1,00 м, заглиблена в материк на 0,20 м, зорієнтована кутами за сторонами світу. В її заповненні також траплялась гончарна кераміка XII—XIII ст., кістки тварин, печина, дрібні рештки горілого дерева. Означені споруди, скоріш за все, становили один комплекс із житлом 4, дослідженим неподалік у 2007 р.

На всіх ділянках розкопу в культурних нашаруваннях знайдено репрезентативний матеріал, представлений окрім керамічних та остеологічних, широким спектром речових знахідок, яких зібрано кілька сотень (рис. 1). Вони відображають практично всі сфери життя і виробничої діяльності мешканців селища. Традиційно найчисленніші — уламки скляних браслетів (близько 70), на другому місці — фрагменти жорен (близько 50). Серед інших — залізні частини циліндричного замка (6), ключ, цвяхи і їхні фрагменти (18), шила (3), голки (3), скоби (4), долото, уламок сокири, ножі та їхні уламки (10), наконечники стріл, збруйні (3) та коль-

чужні (5) кільця, неатрибутовані вироби (28), пінцет із частиною ланцюжка; кам'яні розтиральник, пряслиця (3), точильні бруски (9); накладки з бронзи (3) та заліза (2), пластини із заліза (5), бронзи (6) і свинцю (5); бронзові скроневе кільце, бубонець, пряжка, обоймиці, браслет, щиток персня та частини інших прикрас; свинцеві виплески, шматки (13) і ворварка; скляна намистина; керамічні тигель і грузило; ростр белемніта; кістяні лощило, тильник та обоймиця ножа, фрагменти зі слідами обробки (12, у т. ч. роги зі слідами розпилювання); металевий гудзик XIX ст. Досить рідкісний і для Русі загалом, і для сільських поселень зокрема перламутровий хрестик зі стінки мушлі.

На охарактеризованому пункті за десять років розкопок практично не доводилось працювати лише для збільшення певних статистичних показників. Кожен новий сезон був ознаменований відкриттям певної нової сторінки в історії досліджуваної структури, і звітний теж не став винятком, яскраво продемонструвавши, що інформаційний потенціал середньовічних сільських пам'яток ще далеко не вичерпаний.

В. Г. Івакін, Д. В. Бібіков, А. М. Оленич, С. В. Переверзєв

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕОРИТОРІЇ м. ВИШГОРОД

Вишгородська експедиція Інституту археології НАН України поновила рятівні та стаціонарні археологічні дослідження у м. Вишгород Київської обл. Роботи концентрувалися переважно на території середньовічного гончарного посаду, що знаходиться в межах Вишгородського історико-культурного заповідника. Також був закладений розкоп на північній околиці міста.

1. Розкопки на території Музею давньоруського гончарства на вул. Межигірського Спасу, 11 (*траншея 4* з прирізкою) були пов'язані з технічними роботами на його території. На площі 24,5 м^2, що з півдня примикала до фундаменту будинку музею, зафіксовано залишки господарської споруди та кількох ям доби Давньої Русі та епохи Пізнього Середньовіччя. У перевідкладеному культурному шарі було виявлено кілька цікавих індивідуальних знахідок, зокрема — свинцеву підвіску, фрагменти бронзових пряжок, браслетів і натільного хрестика. Споруда (*об'єкт 1*) мала підовальну форму, її довжина з заходу на схід становила 2,95 м, глибина — 0,95 м. Північна частина проникала під фундамент будівлі музею. У західній стінці вирізано сходинку завширшки 0,6—0,8 м. Із заповнення об'єкта походить срібна підвіска-лунниця, а також вістря стріли зі сплюснутим пером та доволі архаїчним черешком, без упора. Споруда датується в межах XI ст.

Розкоп 9, розмірами 4 × 4 м, закладено за 5 м на північний захід від будівлі Музею давньоруського гончарства. Розкоп розташовувався на підвищенні, котре займає всю північну та північно-західну частини музейної садиби. За свідченнями працівників музею, свого часу на місці розкопу під час копання вигрібної ями Р. С. Орлов натрапив на залишки гончарного горна. Планувалася розчистка споруди, її музеєфікація та включення до експозиції. Утім, як показали археологічні роботи, по всій площі розкопу стелився шар утрамбованого насипного ґрунту з великою кількістю сучасного сміття та побутових предметів. Очевидно, все згадане підвищення у північній частині садиби утворене штучно. На глибині 2,7 м від денної поверхні зафіксовано материк, очевидно — частково зритий. Жодних археологічних об'єктів чи матеріалів виявлено не було.

2. У центральній частині посаду (пров. Старосільський, ділянка 42) було закладено дві прирізки до розкопу 6 (2014—2015 рр.).

Особливо цікавим виявився виробничий комплекс, дослідження якого були розпочаті у 2014—2015 рр. (*прирізка 1*). Тоді в північно-західному куті розкопу 6 виявлено частину передгорнової ями (*об'єкт 2*), яка з півдня примикала до гончарного горна (*об'єкт 2-а*). Останній було повністю розчищено ззовні. Горн мав грушоподібну форму, довгою віссю був орієнтований з півночі на південь (рис. 1). Орієнтована довжина споруди — 2,55—2,65 м (північна частина теплотехнічного пристрою виходила за межі досліджуваної ділянки, під Старосільський провулок). Максимальна ширина (по центру випалювальної камери) становила 1,8 м; у південній частині, до устя, об'єкт звужувався до 1,25 м. Устя, орієнтоване на південь, мало ширину 0,35 м і висоту 0,5 м. Стіни збереглись на висоту до 1,05 м. За бра-

ком часу, дослідити конструктивні особливості горна не було можливості, тому об'єкт було законсервовано.

Роботи 2016 р. мали на меті дослідити об'єкт повністю. Через неможливість музеєфікації було вирішено вибирати його заповнення під знесення, попередньо залишивши поздовжній та поперечний розрізи. Це дозволило детально дослідити його конструктивні особливості, а також виділити три окремих етапи експлуатації споруди, під час яких змінювалася не лише її конструкція, але й призначення.

На *першому етапі* споруда була однокамерною. Товщина стін становила 0,15—0,25 м. Нижня частина заповнення теплотехнічної споруди являла собою потужний — до 0,45 м — шар вапна. Беручи до уваги й саму конструкцію об'єкта, можемо з упевненістю інтерпретувати його на початковому етапі функціонування як піч для випалювання вапняку. Подібні споруди були виявлені на вишгородському посаді в 1936, а також в 2014 рр. Черінь підмащено шаром глини потужністю 0,07—0,1 м. По центру споруди, по її довгій вісі, у черені фіксується широка виїмка завглибшки до 0,4 м, що виходила до передгорнової ями і також була заповнена вапном. Швидше за все, заглиблення використовувалось власне для підпалу сировини, а потім — як канал для вивантажування вапна.

В умовах давньоруського міста, вапно в найбільшій кількості було потрібне для потреб кам'яного монументального будівництва: на його основі робились будівельні розчини та облицьовувались стіни. За керамічним матеріалом, перший етап функціонування об'єкта датується початком XII ст. Саме в цей час у Вишгороді завершується спорудження церкви свв. Бориса і Гліба (1112 р.), з яким і пов'язана виявлена вапнярська піч.

На *другому етапі* експлуатації об'єкта він був перетворений на двоярусне гончарне горно (рис. 1). Споруджено теплорозподільний блок з продухами, котрий відділяв випалювальну камеру від топкової та підтримувався за допомогою масивної підпорної стінки-«козла», завтовшки 0,2—0,25 м. Останній було встановлено прямо на міцному шарі вапна, утвореному під час попереднього етапу експлуатації об'єкта (рис. 2).

Підпорна стінка розділяла топкову камеру навпіл. Максимальна ширина західної половини топки становила 0,42 м, східної — 0,47 м; висота — 0,4 та 0,45 м відповідно. Кожна з них мала аркоподібну форму, що мало забезпечувати додаткову стійкість теплорозподільного блоку. Для цього стінки об'єкта з внутрішньої сторони було підмащено додатковим шаром глини потужністю 0,07—0,13 м, що також упирався прямо в прошарок вапна.

Рис. 1. Об'єкт 2-а, вид з південного сходу

Рис. 2. Об'єкт 2-а, поздовжній розріз

Теплорозподільний блок — «решітку» — було виявлено на висоті 0,6 м від черення. При його спорудженні було використано дерев'яну опалубку, котра підтримувала його знизу: тут виразно простежуються відбитки кори. У «решітці» виявлено чотири розташованих півколом отвори-продухи діаметром 0,08—0,1 м.

Внутрішній простір округлої в плані випалювальної камери, діаметром близько 1,45 м, був майже повністю заповнений фрагментами зруйнованого склепіння горна.

Останній, *третій етап* функціонування об'єкта 2-а пов'язаний із ремонтними робо-

тами (імовірно, в результаті завалу «решітки»). Стіни топкової камери з внутрішнього боку були ще раз підмащені шаром глини потужністю до 0,13 м (рис. 2). Загальна товщина стін, таким чином, склала 0,4—0,45 м, а максимальна ширина кожної половини топкової камери зменшилась до 0,3 та 0,4 м відповідно. Як і на попередньому етапі, черенем фактично слугував шар вапна, що лишився після зміни призначення об'єкта.

Також було повністю досліджено передгорнову *яму – об'єкт 2*. Нижня частина ями, розмірами 1,3 × 1,3 м мала квадратну форму і була на 1,05—1,1 м заглиблена в материк. Верхній контур — аморфний. У заповненні ями було виявлено два денця горщиків з клеймами у вигляді знаку Рюриковичів, що підтверджує думку, про виконання вишгородськими гончарами великих князівських замовлень і безпосередній зв'язок посаду з великокнязівською адміністрацією.

Прирізка 3 розкопу 6 розташовувалась у південно-східній частині тієї самої садиби. Невелика ділянка, розмірами 3,5 × 2,0 м, примикала до східного краю прирізки 2 2015 р. Метою прирізки, в першу чергу, було завершення дослідження частково розкопаних раніше об'єктів 8 і 18. У перевідкладеному культурному шарі виявлено фрагменти двох бронзових натільних хрестиків, орнаментованого браслета, залізний ремісничий інструмент (бородок?) та інші металеві предмети. Нижче по всій площі прирізки починалося заповнення великої споруди другої половини XI ст. (*об'єкта 18*), перерізане двома пізніми ямами. Споруда, у свою чергу, перекривала частину житла початку XI ст. — *об'єкта 8*. На жаль, розширити прирізку не дозволила забудова сучасної садиби.

3. *Розкоп 8*, розмірами 8 × 6 м, знаходився у східній частині посаду, котра примикає до краю першої надзаплавної тераси Дніпра (в давнину — дніпровської протоки Коноплянки), було закладено у 2015 р. Всю площу розкопу займало кладовище XVIII—XIX ст. За словами місцевих старожилів, містяни ховали тут померлих ще на початку XX ст. Тоді було виявлено 18 поховань, проте, за браком часу, розкоп було законсервовано.

У 2016 р. виявлено ще 18 поховань, роботи на розкопі 8 завершено. Всі поховання безінвентарні. Поруч з однією могилою виявлено монету 1811 р. Вкрай невиразні залишки імовірних давньоруських об'єктів було практично повністю зруйновано кладовищем. З перевідкладених нашарувань походить численний давньоруський матеріал: велика кількість кераміки, бронзовий натільний хрестик та перстень. Отже, підтверджено думку про те, що східна межа посаду збігалася з краєм дніпровської тераси.

4. Вивчення будь-якого середньовічного міста не має відбуватись «відірвано» від дослідження його сільськогосподарської округи, адже саме село було основою феодальної економіки. Навесні 2015 р. на одному з відрогів високої корінної тераси Дніпра (ур. Хвощ) було виявлене нове поселення, що примикає з півночі до яру колишньої санної, а нині — лижної, траси. Спорудження траси та експлуатація глиняного кар'єру, що примикає до пам'ятки зі сходу, призвели до інтенсивних ерозійних процесів та її руйнування. У 2016 р. на поселенні закладено розкоп розмірами 6 × 5 м (*розкоп 10*). Під культурним шаром потужністю 0,18—0,22 м, слабо насиченим матеріалом XI—XII ст., виявлено паралельні сліди від оранки. Всього виявлено три десятки окремих рівчаків приблизно однакової ширини (0,1—0,13 м) та глибини (0,05—0,07 м). Розкоп 10 є вкрай цікавим для вивчення сільськогосподарської округи Вишгорода.

О. М. Казимір, І. А. Готун, Р. В. Бабенко, Є. В. Синиця, Д. О. Шахрай, М. О. Гунь, Т. В. Лозниця

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ЧАСТИНИ СОФІЇВСЬКО-БОРЩАГІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Борщагівський загін Північної постійнодіючої експедиції ІА НАН України у звітному сезоні на замовлення Софіївсько-борщагівської сільської ради за фінансової підтримки інвесторів Т. О. Цітеладзе та І. П. Коваля продовжив охоронні роботи на проектованій вул. Васнєцова у північно-західній частині розташованого на мисі ставка № 10 по р. Нивка (Борщагівка) багатошарового поселення доби мезоліту — ко-

Рис. 1. Бронзові шпилька і хрестик з ділянки по вул. Васнєцова, 1а (розкоп V) та уламок браслета з території проїзду між вул. Васнєцова і Скіфською

зацьких часів [1]. Вони включали обстеження трьох земельних ділянок (землі загального користування — північна половина проїзду між вул. Васнєцова й Скіфською і південно-західна частина вул. Васнєцова; землі для ведення особистого селянського господарства — вул. Васнєцова, 1а), у результаті якого виявлено археологічні матеріали і надано висновки щодо необхідності рятівних розкопок, а також рятівні розкопки ділянки по вул. Васнєцова, 1а та території підведення комунікацій і мереж у межах північно-східної третини (домоволодіння № 8 та № 8а) південно-західної половини вул. Васнєцова. Роботи на площі самої вулиці примикали до започаткованого у 2010 р. розкопу I і продовжували його систему, тут за сезон відкрито 432 м^2. На відділеній від розкопу I невивченою смугою полотна вулиці ділянці по вул. Васнєцова, 1а розбито розкоп V, де простежено 136,5 м^2 вцілілих культурних нашарувань, а на решті площі зафіксовано перекопи, а також засипаний будівельним та побутовим сміттям відомий за попередніми розкопками колишній яр.

Дослідження показали, що за наявності археологічних матеріалів на площі земель загального користування, протяжністю понад 30 м, культурні нашарування у їхніх межах майже повністю перевідкладені земляними роботами: навколо садиб № 5 і 7 з одного боку вулиці та № 8 і 8а — з іншого зведено огорожі, а між ними прокладено п'ять траншей сумарною довжиною біля 115 м за ширини 1,0—2,5 м і збудовано дві каналізаційні споруди площею близько 25 м^2; сліди ковша екскаватора чітко видно на рівні материка, виявленого на глибині 0,4—0,8 м від сучасної денної поверхні. Це демонструє вразливість ділянок, розташованих поблизу територій, господарське освоєння яких заперечень не викликає і детермінує необхідність першочергового вивчення саме їх.

Незважаючи на знищення основної товщі культурного шару, у межах розкопу було зібрано уламки керамічного посуду періоду палеометалів і часів Київської Русі, побутовий інвентар давньоруської доби та синхронний остеологічний матеріал, а також досліджено два господарські об'єкти.

Об'єкт 171 простежений на глибині 0,40 м від рівня сучасної денної поверхні як округла, діаметром 1,60 м, пляма мішаного сірого гумусованого супіску з вкрапленням вугликів. Його профіль лінзоподібний, дно заглиблене на 0,25 м. Аналогічне виявленому на рівні фіксації заповнення споруди утримувало керамічний матеріал давньоруського часу та перевідкладений період палеометалів.

Об'єкт 172 зафіксований на глибині 0,8 м від рівня денної поверхні у вигляді пошкодженої у західній частині сучасною траншеєю сіро-коричневої мішаної супіщаної овальної плями розмірами 1,6 × 0,8 м. Заглибленій частині споруди властиві прямовисні стінки зі сходинкою завдовжки 0,4 м і заввишки 0,2 м у південній частині, що переходять у пласке округле дно на глибині 0,7 м від рівня виявлення. Заповнення об'єкта, аналогічне за морфологією і кольором простеженому при фіксації утримувало уламки ліпного посуду доби палеометалів і остеологічний матеріал.

Розміри та орієнтація розкопу V зумовлені конфігурацією досліджуваної ділянки. Попри відсутність археологічних матеріалів на більшій частині її площі, вздовж східної межі під змішаним із будівельним і побутовим сміттям суглинком потужністю 1,6—1,9 м простежено 0,20—0,25 м утвореного сірим гумусованим супіском культурного шару, що переходить у світло-сірий передмате-

1. Користуючись нагодою, колектив експедиції висловлює щиру вдячність сільському голові О. Т. Кудрику й інвесторам Т. О. Цітеладзе та І. П. Ковалю за сприяння дослідженням.

риковий прошарок завтовшки 0,12—0,20 м, який, у свою чергу, перекриває озалізнений світлий жовто-коричневий материк. Тут розчищено об'єкт періоду Київської Русі.

Культурний шар навколо *об'єкта 1* перевідкладений пізнішими втручаннями, та нижню частину останнього вдалось дослідити. Споруда репрезентує типову для селища яму для збіжжя — циліндричну, з максимальним простеженим діаметром 1,4 м із незначним підбоєм біля дна. В основі її заповнення — пласти світло-коричневого мішаного супіску з численними насиченими зітлілими злаками придонними гумусованими прошарками. Воно сягало глибини 1,4 м від рівня поверхні материка і містило значну кількість фрагментів давньоруського кружального посуду.

Незважаючи на незадовільний стан культурних нашарувань у цій частині пам'ятки, при їхньому вивченні крім керамічного матеріалу давньоруського часу та періоду палеометалів зафіксовано речі господарського і побутового характеру (цвяхи, окуття, черешок ножа тощо), уламки скляного й бронзового браслетів і натільний хрестик із кольорового металу з псевдозерню на кінцях променів і в середхресті з втраченими трьома променями. На етапі польових досліджень у науковій літературі не вдалось знайти аналогів бронзовій булавці з орнітоморфним навершям та трьома кільцями в ньому (рис. 1). Стилістично річ тяжіє до нечисленних на північноруських землях, переважно у шарах Новгорода, виробів із трилопатевими головками й кільцями і дозволяє вбачати паралелі з властивим пережиткам язичництва зооморфним декором на низці творів металопластики середньовічної доби.

Остання знахідка приводить до постановки питання про гуманітарну катастрофу з культурним надбанням. Фото такого самого та ще одного подібного (зі спрямованою в інший бік головою качечки на навершші) виробів присутні на пов'язаному з незаконним обігом археологічних предметів інтернет-ресурсі, де обидві речі названі знайденими на Чернігівщині. Зображення наступного, досить схожого, але увінчаного фігурою не птаха, а хижака (близького за стилем до навершя предмета з Білорусі, ототожненого з бронзовою копоушкою) з отвором для кільця виробу, наявне на тих самих ресурсахі з прив'язкою до території суміжної Брянщини. Сфотографовану на телефон подібну річ з півником, а не качечкою на навершші, як виявлену нещодавно при копанні ями у Хотянівці на Київщині, вдалось випадково побачити теж у далекої від археології особи. Якщо не враховувати близьку за сюжетом наведену копоушку (?) з Білорусі, доступним для науки залишається лише один із п'яти унікальних для Південної Русі виробів. Таке співвідношення здається більш ніж промовистим.

За результатами розкопок надано висновки щодо можливості приватизації і зміни цільового призначення ділянки по вул. Васнєцова, 1а та щодо можливості земляних і шляхових робіт у північно-східній третині південно-західної половини вул. Васнєцова біля садиб № 8 та 8а з огляду на дослідження цих територій по всій площі. Решту південно-західної половини вул. Васнєцова, як і проїзд між вул. Васнєцова та Скіфською заплановано розкопати протягом наступних сезонів.

Паралельно з описаними роботами загоном завершено дослідження на території шляхових робіт та господарського освоєння ділянок у північній частині поселення, чому присвячена наступна публікація у цьому збірнику.

О. М. Казимір, І. А. Готун, Р. В. Бабенко, Є. В. Синиця, Д. О. Шахрай, М. С. Осипенко, М. О. Гунь, Т. В. Лозниця

РОЗКОПКИ ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ ПОСЕЛЕННЯ В СОФІЇВСЬКІЙ БОРЩАГІВЦІ

Після вивчення на площі багатошарового поселення в Софіївській Борщагівці біля ставка № 10 по р. Нивка (Борщагівка) території садиб з парними номерами у північно-західній половині вул. Васнєцова і окремих домоволодінь з непарними номерами, Борщагівський загін Північної експедиції ІА НАНУ два сезони працював у північній частині пам'ятки, де заплановано дорожні роботи вздовж берега ставка та господарське

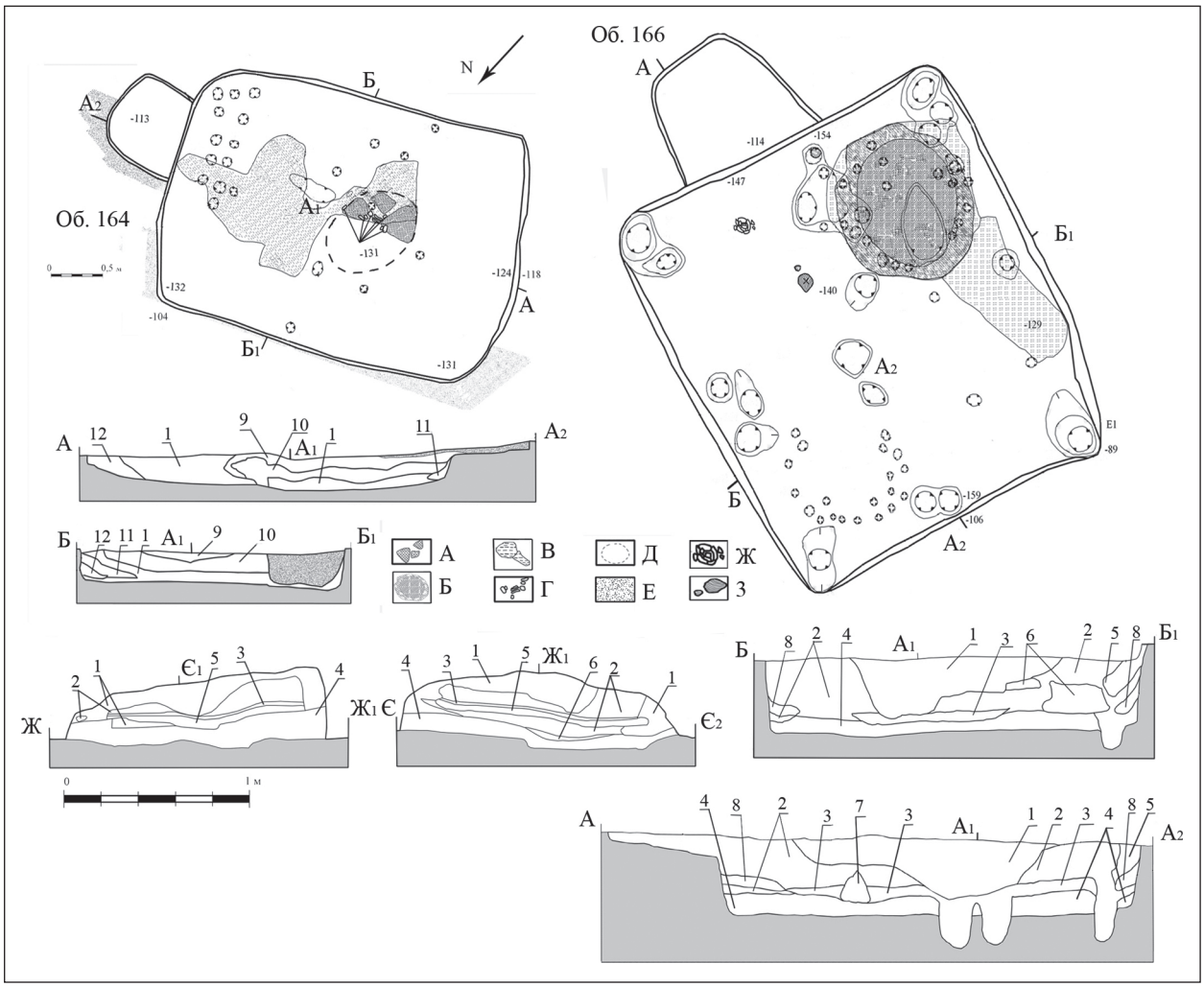

Рис. 1. Вивчені в сезоні житлові споруди з північної частини селища. *Умовні позначення*: А — тіло печі; Б — черінь; В — розвал печі; Г — кераміка у замощенні череня; Д — межі обпаленого шару на місці опалювального пристрою; Е — перекоп; Ж — розвал посудини; З — каміння. *Цифрами позначені на розрізах споруд*: 1 — темно-сірий та темно-сірий мішаний супісок з вкрапленням вуглинок; 2 — сірий мішаний супісок; 3 — темний насичений вуглинками і сажею супісок; 4 — жовта глина з піском; 5 — світло-сірий супісок; 6 — сірий мішаний супісок з гірчичною глиною (розвал тіла печі); 7 — камінь; 8 — коричневий озалізнений материковий суглинок; 9 — світло-сірий мішаний супісок; 10 — сірий мішаний супісок з вкрапленнями гірчичної та червоної обпаленої глини; 11 — сірий супісок; 12 — жовтий супісок; *на розрізах опалювального пристрою*: 1 — сіро-зелена та гірчична глина — тіло печі; 2 — темно-червона та теракотова глина — внутрішня поверхня стін та склепіння; 3 — чорний насичений вугликами й сажею прошарок — поверхня череня; 4 — темно-сірий мішаний супісок із вкрапленнями жовтого піску та коричневого озалізненого суглинку — шар підсипки; 5 — темно-коричнева пропечена глина — черінь печі; 6 — жовтий пісок

освоєння ділянок, що з півночі прилягали до садиб з парною нумерацією. У 2016 р. ці дослідження завершено: вивчено 1,308 м^2, за умови майже повного знищення на ділянці культурних нашарувань (вибирання землі пошкодило тут навіть заглиблені у материк котловани споруд) зібрано представницьку колекцію знахідок і розчищено десять різночасових об'єктів: дві житлові будівлі давньоруської доби (рис. 1), сім синхронних їм споруд побутово-господарського призначення та одну господарську яму періоду палеометалів. Ймовірно, ще одну яму за доби Київської Русі було впущено у товщу нашарувань об'єкта 166, та особливості їхньої стратиграфії не дають змоги стверджувати це беззастережно. Роботи проведені у рамках започаткованої з 2007 р. співпраці між Інститутом і Софіївсько-Борщагівською сільрадою на замовлення останньої за фінансової та організаційної підтримки місцевого підприємця В. Н. М'ялика [1].

Об'єкти 164 та *166* з незначним відхиленням зорієнтовані стінками за осями сторін

1. Маючи нагоду, колектив експедиції висловлює щиру вдячність за допомогу в організації робіт як самому Віктору Ничипоровичу та співробітнику очолюваного ним колективу О. В. Домбровському, так і решті працівників їх підприємства, які долучались до робіт у Софіївській Борщагівці.

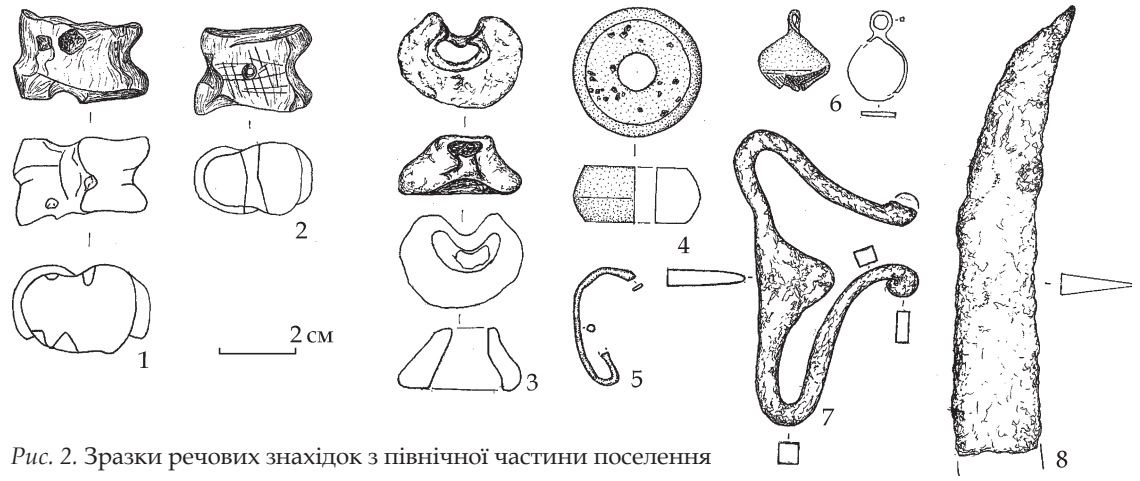

Рис. 2. Зразки речових знахідок з північної частини поселення

світу, підпрямокутні із заокругленими кутами, розмірами, відповідно, 2,40 × 3,30 м та 3,56 × 4,96 м, з невеликим тамбуром-входом зі сходу розмірами 0,8 × 0,8 м та 1,16 × 1,40 м на глибині до 0,17 м. Їхні верхні частини пошкоджені, простежене заповнення заходило у материк на 0,06—0,41 м та 0,48—0,67 м і складене переважно мішаним сірим супіском, який місцями міняв відтінок свого забарвлення від світло- до темно-сірого і включав прошарки з вугликами, печиною, піском, глиною гірчичного кольору — частинами тіла печі тощо. На дні об'єкта 166 наявний шар глини потужністю до 0,25 м, що для підмазки долівки досить забагато. Дно заглиблених частин споруд пласке, стінки дещо похилі. З будівель походили типові для жител знахідки: уламки кружального посуду другої половини XI — середини XII ст., остеологічний матеріал, залізні ножі, цвяхи, шило, кресало, ключ, уламок серпа та неатрибутовані вироби, бронзовий бубонець, шиферне пряслице, кам'яні розтиральники і точильний брусок, кістяні астрагали з прокресленими лініями й отворами тощо. З обох споруд отримано суттєві дані щодо системи опалення. Так, зруйновані залишки печі в об'єкті 164 виявлені у східних та південно-західній чвертях котловану, а рештки череня й кераміка — ймовірні сліди замощення — на площі 1,4 × 1,0 м на оточеному шістьма ямами від кілків — можливими слідами опічка — 1—4-сантиметровому пропеченому материковому останці у його центрі з деяким зміщенням до південної стіни. Челюсті, схоже, спрямовані до входу: тут відсутні сліди каркасу і розчищено невелику (припічну?) яму. З'ясовано, що інтер'єр об'єкта 166 зазнав відчутних змін. Сліди однієї печі у вигляді двадцяти, іноді парних, ям від кілочків простежені навпроти входу у дальньому південно-західному куті. Таке розташування властиве ранньослов'янським будинкам, а за часів Русі трапляється як виняток. Проміжок у каркасі вказує на спрямування її челюстів на вхід, а наявні тут дві пари стовпових ям дозволяють припустити існування додаткових припічних конструкцій, хоча могли залишитись від меблів другого етапу. У кутку біля входу, більш традиційно, челюстями перпендикулярно лінії останнього, на місці ями у долівці на шарі підсипки теж із застосуванням каркасу (розчищено понад 20 ямок від кілків) зведена нова піч розмірами 1,35 × 1,60 м. Дійшла до нас у вигляді розвалу стін і склепіння дещо вище рівня вкритого вуглистим прошарком череня та шматків обпаленої й пластичної глини між вцілілими рештками печі і тильною стіною будівлі. В об'єкті 164 крім опалювального пристрою простежені три окремі ями від стовпів: посередині північної стіни, біля західної половини південної й під піччю, в її центрі. Ще тринадцять розміщені навпроти входу у два-три ряди і, ймовірно, маркують конструкцію, пов'язану з останнім. По кутах та посередині стін об'єкта 166 виявлені ями від стовпів, іноді парні, причому розташована біля входу містила камінь; ще кілька ямок виявлені між вцілілою піччю і тильною стіною житла. Показово, що обидва досліджені в сезоні будинки входять до складу вивченого у цій частині селища локального скупчення низки житлових і побутово-господарських споруд. Зауважимо також, що центральне розташування опалювального пристрою об'єкта 164 та незначні розміри будівлі вказують на те, що ідентифікація з житлом умовна; остаточна функціональна інтерпретація споруди — завдання наступного етапу досліджень.

Давньоруські побутово-господарські *об'єкти (№ 163, 165, 167—170)* зафіксовані на тлі коричневого материкового суглинку як округлі чи близькі до округлих циліндричні з незначним підбоєм і дном, що знижується до центру (№ 165, 168, 169) або лінзоподібні

(№ 163 та, ймовірно, 170) ями діаметром від 0,9 м (№ 163) до 1,5—1,6 м (№ 167, 170). Дещо складніший профіль у об'єкта 167: основна частина близька до циліндричної, а в дні наявне додаткове заглиблення з утворенням на глибині 0,4—0,6 м своєрідної приступки завширшки 0,3 м. *Об'єкт 162* розмірами 1,1 × 1,7 м мав звужені з заходу грушоподібні обриси. Заповнення споруд переважно одношарове, мало потужність від 0,11 м (№ 163) до 1,10 м (№ 168), в одному випадку (№ 170) глибина визначена умовно, оскільки з рівня 0,40 м яма заповнена ґрунтовими водами. Воно складене мішаним темно-сірим, темно-сірим гумусованим (№ 163, 165), однорідним темним (№ 168) або сірим супіском, в окремих випадках — із вкрапленнями жовтого й світло-сірого піску (№ 165, 167, 169) чи включенням печини (№ 162). Відзначено 5-сантиметровий прошарок суглинку у центрі (№ 168); вздовж стін — пласти світлого піску зі світло-коричневою глиною (№ 170) або прошарок світло-сірого супіску у верхній частині (№ 167) — залишки обвалених склепіння чи звуженої горловини ями; шар світло-сірого супіску з печиною (№ 163). Останній об'єкт мав 4-сантиметровий придонний прошарок суміші білого супіску і жовтого піску. У № 170 зафіксовано підмазку стін світло-коричневою глиною. При вивченні цих об'єктів виявлено дрібні (№ 162, 163, 168—170) та значних розмірів (№ 162, 167) фрагменти кружального посуду часів Київської Русі, перевідкладені дрібні уламки ліпних горщиків доби палеометалів (№ 167), зуби й кістки тварин (№ 162, 163, 165), вуглинки (№ 162), каміння (№ 165, 167), а також типові для давньоруських селищ речові знахідки. Три з описаних об'єктів — № 165, 168, 169 — за аналогіями на дослідженому селищі та інших пунктах можуть репрезентувати залишки типових ям для збіжжя, пошкоджених у верхній частині зніманням ґрунту.

Побутово-господарськаяма — *об'єкт 161* — на рівні фіксації овальна, розмірами 0,8 × 1,0 м. Її профіль лінзоподібний, а мішане світло-сіре супіщане заповнення заходило у материк на 0,10—0,24 м. Знахідок в об'єкті не виявлено, та його заповнення, за кольором і морфологією аналогічне заповненню вивчених на пункті об'єктів доби бронзи — раннього заліза, дозволяє віднести побутування споруди до означеного періоду.

У результаті робіт уточнено дані про динаміку розвитку досліджуваної селищної структури, специфіку її житлобудівництва й господарства, виявлено речі, що вказують на особливості життєвої моделі давньої людності: побутовий інвентар, прикраси, знаряддя праці тощо (рис. 2). Надано висновки щодо можливості шляхових робіт у межах вивченої території.

Прикро констатувати, але на означеному неординарному поселенні, наукомісткість матеріалів з якого виходить далеко за рамки вузькохронологічної й вузькорегіональної проблематики, у вересні та грудні здійснено спроби будівельних робіт на недосліджених ділянках. І коли перша (знищено понад 300 м^2 шару майже на всю його глибину) була припинена втручанням працівників експедиції, другою, скоєною по завершенню польових робіт, пошкоджено нашарування на площі майже 1000 м^2. Суттєво, що вивчені суміжні частини пам'ятки демонструють відчутну концентрацію цікавих об'єктів та знахідок.

Е. Кравченко, О. Манігда, О. Шелехань

ХОТІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ: ВЛАШТУВАННЯ Й ІНФРАСТРУКТУРА

Хотівське городище, або городище раннього залізного віку у с. Хотів, не зважаючи на усі перипетії і драматизм своєї долі як пам'ятки археології, виявилося справжнім феноменом української археології. Поставши щирим надгробком на усій нашій пам'яткоохоронній системі, воно показало своє наукове і експозиційне значення, не зважаючи на значні втрати. Пам'ятка розташована у Києво-Святошинському р-ні Київської обл. на самому кордоні з містом Києвом біля історичної місцевості Феофанія на природному пагорбі, що був оточений з усіх боків ярами. Тільки з північного боку пагорб поволі переходив у неглибоку балку. З південного, західного і східного боків біля підніжжя пагорба протікав ручай і його притоки. Його назва у різних джерелах — Хотівка, Сіраків ручай, Сіверка, Вита. Ми називаємо його відповідно до традиційної назви «Вита» з наголосом на останньому складі. Саме городище є не єдиною пам'яткою ранньої залізної доби у цій

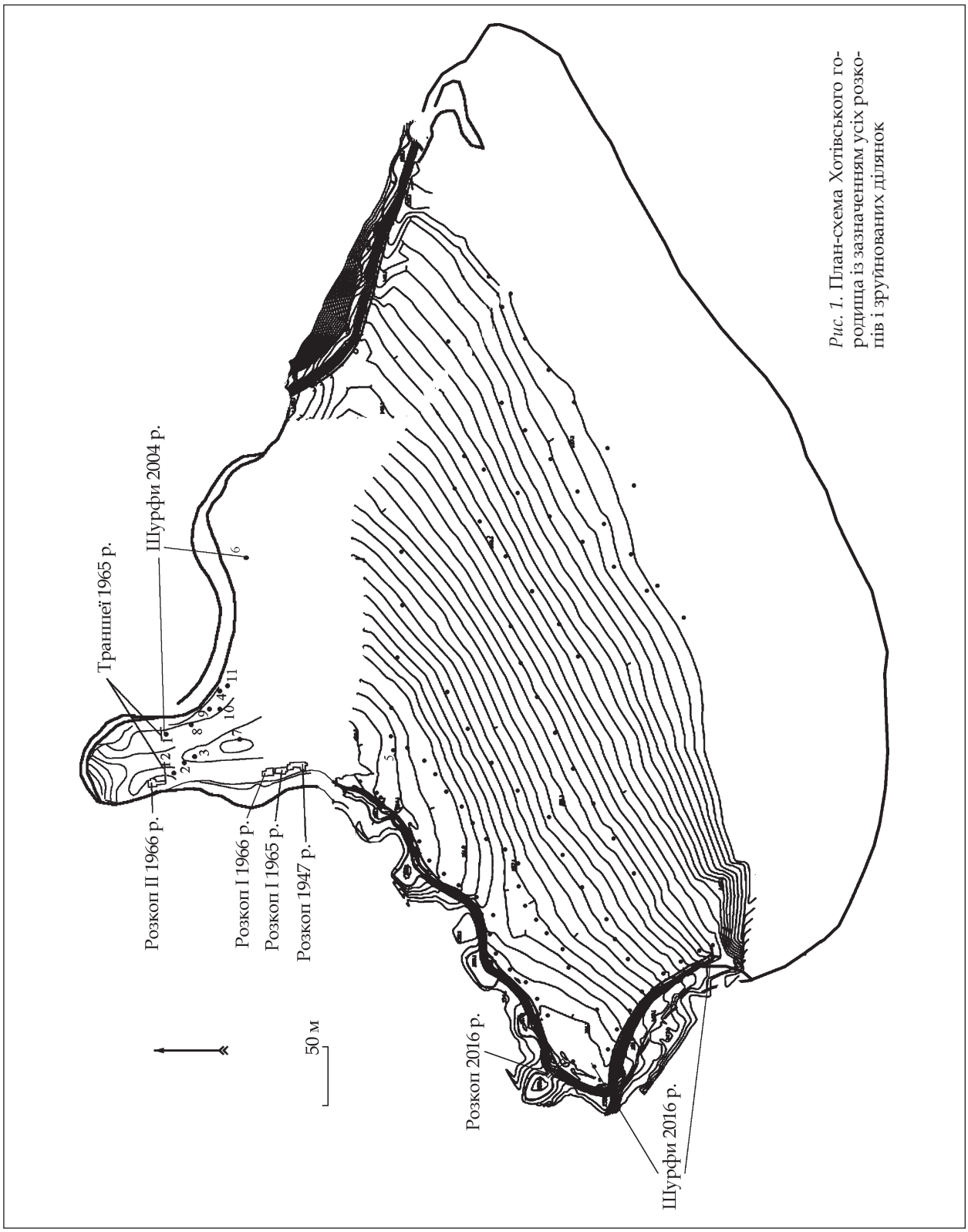

Рис. 1. План-схема Хотівського городища із зазначенням усіх розкопів і зруйнованих ділянок

місцевості. Басейн р. Вита дослідили у 1991 р. В. Петрашенко і В. Козюба. За їхніми результатами тут відомо 13 пам'яток цього часу: три городища (Хотівське, Ходосівське і Круглик), кілька могильників із похованнями скіфського часу і поселення й місцезнаходження, відомі за результатами розвідок. Крім того, деякі земляні укріплення, відомі як Змійові вали, дослідники за знахідками кераміки скіфського часу віднесли до ранньої залізної доби. Нашими цьогорічними розвідками було відкрито іще одне городище, що знаходиться навпроти Хотівського на протилежному березі Вити — Мале Хотівське городище. Воно значно менше, але має потужну подвійну обваловку. Зовнішній вал спускається до русла

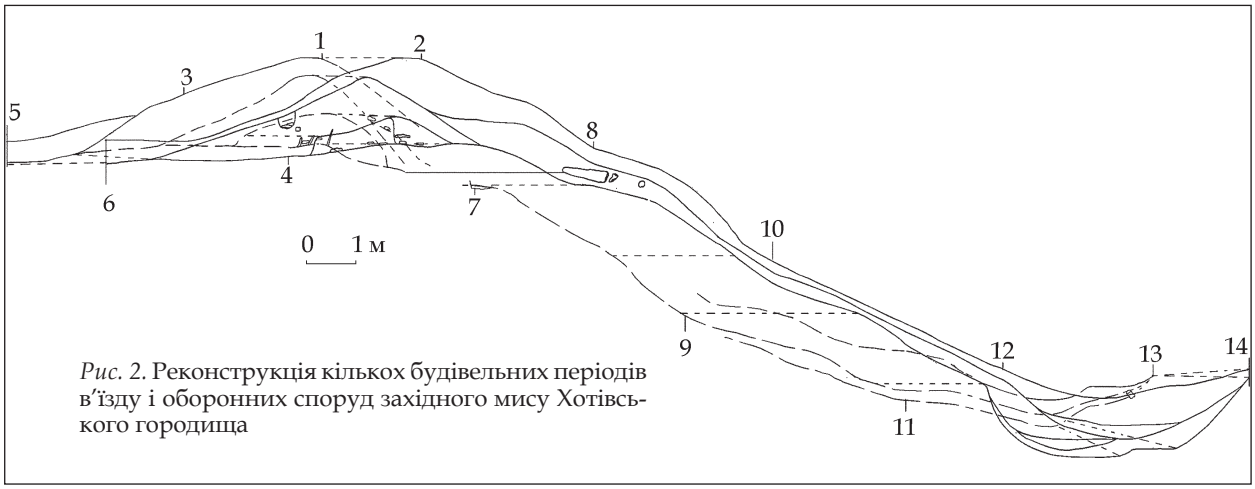

Рис. 2. Реконструкція кількох будівельних періодів в'їзду і оборонних споруд західного мису Хотівського городища

річки, відділяючи таким чином схил від решти прибережної зони.

Вперше Хотівське городище було описано В. Антоновичем ще у середині XIX ст. Він помилково співвідніс його з літописним Звенигородом Київським, проте детальний опис пам'ятки і зараз надає чимало інформації, особливо про його втрачену частину. Так, В. Антонович вказує на шість в'їздів до городища, прохід до яких було захищено якоюсь спорудою, яку він називає «курган». Вдруге городище описала після II Світової війни Є. Ф. Покровська, яка зробила його окомірний план і так само описала шість в'їздів на городище. На жаль, ці дані з її щоденника лишилися не опублікованими. У публікації вона вказала лише 2—3 в'їзди як давні. При роботі з цим планом з'ясувалося, що він досить приблизний. Площа городища також вказана не вірно, воно займало площу близько 70 га, а може і більше, наскільки зараз це можна реконструювати за супутниковими знімками. Роботами 2016 р. зроблено тахеометричну зйомку і топографічний план городища з прив'язкою розкопів 1947—1948, 1965—1967 і 2004 рр. Неушкодженою на теперішній час лишилася його західна і центральна частина із північно-західною лінією оборонних споруд.

Першою на специфічність цієї пам'ятки звернула увагу І. Фабриціус, зазначивши у короткому звіті, що до досліджень цього городища треба підходити дуже обережно і тільки після розкопок перетину оборонних споруд. Тільки після цього вона радила займатися розкопками внутрішньої площі городища. Такий висновок дослідниця зробила після вивчення невеликої ділянки яру з оголенням завалу глиняної обмазки, або, як тоді було зазначено — печини в основі валу. На жаль, розкопок саме перетину оборонних споруд на усю їхню ширину згодом проведено не було. Є. Ф. Покровська після проведення шурфування заклала розкоп у північній частині городища біля західного валу. Тоді було виявлено завал глиняної обмазки, що смугою був витягнутий уздовж обваловки, повторюючи форму краю обваловки.

Згодом у 1960-х рр. розкопки на городищі провела Є. О. Петровська. Вона також досліджувала внутрішню площу городища, прирізавши свої розкопи до розкопу Є. Ф. Покровської. Вони відкрили таку саму ситуацію, як і на розкопі 1948 р. — витягнуті уздовж валів смуги завалу обмазки. Цією обмазкою було перекрито неглибоку западину з внутрішнього боку валу, заповнену культурним шаром. Також на внутрішньому схилі валу зафіксовано кілька стовпових ямок, на верхній точці лінії обваловки прямокутні у перетині заглиблення. У розкопі 1965 р. під шаром обмазки виявлено котлован споруди. Заповнення представляє накопичення обгорілого каміння, сильно перекаленої печини і великої кількості сажі на половині площі котловану. Уся площа була перекрита шаром попелу. У сажистому шарі зустрічалися фрагменти перепаленої кераміки і кісток. Знахідок на дні котловану було не багато — розвали двох горщиків, бронзова крапля, невелика бронзова пластина, дволопасна бронзова стріла з шипом. Під розвалом перегорілого каміння і печини лежали кістки дитини не в анатомічному порядку. Ще один котлован, менший, було перекрито завалом обмазки у розкопі II 1966 р. Його заповнення було непоказове.

Наступні дослідження Хотівського городища були проведені тільки у 2004 р. Тоді у північній частині городища було проведено геофізичні дослідження і перевірено їхні результати розкопками. Усі слабкопозитивні геофізичні аномалії внутрішньої площі городища дали результат, відкриті ними об'єкти були розкопані. Тоді ані топографічна, ані геофізична зйомка оборонних споруд не проводилася. Цікаво, що жодний із цих об'єктів не був житловою спорудою: господарське приміщення з ямою, невелика споруда з амфорним боєм у заповненні, за-

глибленний об'єкт зі скупченням печини на материку майже без матеріалу, кам'яна вимостка на давній денній поверхні у вигляді правильного овалу.

У 2016 р., провівши топографічну зйомку, дослідження поверхні з використанням металодетектора і дослідження шару городища із застосуванням шурфування, найцікавішим виявився західний мис городища. Було закладено розкоп, що перетинав лінію обваловки з майданчика городища на майданчик першої тераси під ескарпованим схилом. Під насипом валу були відкриті залишки оборонних конструкцій, що передували спорудженню валів у цій частині городища. Це були великі обвуглені колоди, що лежали горизонтально і були вкопані у материк вертикально. Вони супроводжувалися великою кількістю фрагментів глини і каміння різного ступеню обпалу. Після розборки завалу давня денна поверхня під ним показала таку картину. У верхній частині на обпаленій давній денній поверхні було знайдено бронзові наконечники стріл двох типів. Дволопасні із шипом вістрям із напільного боку і тригранні вістрям від городища. Крім того там було знайдено на незначній відстані між собою пару бронзових гвіздкоподібник шпильок, розбитий лискований тонкостінний кухоль дном догори із розльотом стінок близько метра. Нижче насипу валу схил північної бровки перетину був значно крутішим за південну і різким перегином опускався у западину рову. На цьому перегині було знайдено обламану втулку від дволопасної стріли з шипом, свинцеву намистину і кістки кінцівок коней. З південного боку перетину давня денна поверхня поволі пандусом опускалася вниз, причому в цій частині западина рову була відсутня. Це було аргументом для закладки поперечного розрізу у нижній частині на місці уявного містка-переїзду, що і підтвердилося розкопками. Ширина містка близько 5 м. На його краї зі сторони зовнішнього майданчика зберігся вкопаний у материк трохи нахилений до містка стовпчик із обвугленого дерева. Давня денна поверхня тут має два горизонти і маркується знахідками поодиноких стінок керамічних посудин, що лежали горизонтально.

Вже після проведення цих досліджень і більш ретельного ознайомлення з матеріалами попередніх досліджень стало зрозуміло, що саме тут і В. Б. Антонович, і Є. Ф. Покровська розміщували останній шостий в'їзд на городище, який ними визначався як один із найцікавіших. Дивно, що це ніяк не увійшло у публікації цієї пам'ятки у ХХ ст.

Хронологія пам'ятки за результатами усіх досліджень може бути визначена так. Шар пожежі і загибель у вогні оборонних споруд західної частини городища може бути віднесена до кінця VII ст. до н. е., на яке приходиться подія штурму городища скіфами. Цей факт також підтверджується великою кількістю знахідок кісток коней, що у рази перевищує показники інших частин городища (розкопки Є. Ф. Покровської, Є. О. Петровської), знахідками наконечників стріл із загнутим від удару об тверду поверхню вістрям у цій частині городища, знахідкою наконечника дволопатевої стріли із шипом у насипі валу над пандусом в'їзду. Антична кераміка за визначенням М. Дараган має дату близько середини VI ст. до н. е., окремі знахідки античної кераміки, люб'язно визначені А. В. Буйських, приходяться на дуже вузький проміжок часу — остання чверть VI ст. до н. е. Але усі ці знахідки походять зі східної, північної і центральної частини городища. Єдиний фрагмент з-під західної обваловки знайдено над шаром обмазки, витягнутої уздовж валів. Звідти ж походить і решта знахідок, чомусь не взятих до уваги М. Дараган. Усе це дає підстави говорити, що городище вже існувало наприкінці VII ст. до н. е., витримало штурм, змінило систему оборони і продовжувало існувати протягом всього VI ст. Чи пережило воно межу VI і V ст. зараз сказати важко, оскільки жорстких реперів цього часу не має, а інший матеріал, як то кераміка, може визначатися у широких межах — VI—V ст. до н. е.

Крім того, маємо констатувати, що ті споруди, які дослідники називали житловими, виявилися виробничими і господарськими комплексами або ж залишками оборонних конструкцій. Жодного житла на Хотівському городищі наразі немає. Отже, постає єдине питання: якщо на городищі відсутні житлові споруди, проте є споруди для зберігання, виробництва і офірування, а оборонні конструкції представляють собою результат дуже вагомих зусиль великої кількості людей, де ці люди мешкали і для чого вони ці зусилля докладали?

Поруч із Хотівським городищем відоме одне невелике поселення скіфського часу, яке не має чіткої дати. Інші поселення знаходяться або в районі валів городища Круглик, або навколо Ходосівського городища. Слідів некрополя або будь-яких натяків на поселення нами в околицях Хотівського городища також виявлено не було. Тут варто звернути увагу на його природне розташування. Воно, окрім штучних оборонних споруд, було вписане у складний природний рельєф, що сам по собі представляв важкодоступну місцевість. Відповідно до цього нами бачиться кілька його основних функцій: збереження майна або продуктів, захист людей і захист священного місця. Причому остання функція могла бути основною і причиною для виникнення двох перших.

С. Д. Лисенко, Л. В. Чміль

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ БРОНЗИ З ОКОЛИЦЬ ІВАНКОВА

У 2014—2015 рр. Л. В. Чміль та В. К. Козюба проводили дослідження археологічних пам'яток в Іванківському р-ні Київської обл. між смт Іванків та с. Запрудка, а також біля сіл Красилівка та Підгайне (див. АДУ за 2014 р.). У 2016 р. колекція ліпної кераміки з розкопок та розвідок була опрацьована у відділі археології енеоліту — бронзового віку ІА НАНУ.

Запрудка. Пам'ятка розташована за 1 км на південний схід від села, на краю пологого підйому лівого берега Тетерева. Матеріал зібраний на ділянці берега довжиною 0,5 км. До колекції потрапило 26 фрагментів ліпного посуду доби бронзи — раннього залізного віку. Знайдений також кременевий відщеп, який можна датувати в широких межах від неоліту до доби бронзи.

12 фрагментів посуду із домішкою жорстви в тісті можуть бути віднесені до середнього етапу сосницької культури тшинецького культурного кола (ТКК). Один з них належить великій товстостінній тюльпаноподібній посудині, орнаментованій у верхній частині горизонтальними глибокими жолобками (рис. 3: 1). Фрагмент шийки посудини із домішкою жорстви та шамоту в тісті, орнаментованої круглою ямкою (рис. 3: 2), на наш погляд, відноситься до пізньої сосницької культури (кераміка лебедівського типу). Найімовірніше, цим самим часом можна датувати і більшість із неорнаментованих стінок посуду із бугристою поверхнею та домішкою жорстви в тісті (12 фрагментів). Невеликий фрагмент вінця із домішкою дрібного шамоту в тісті (рис. 3: 2), вірогідно відноситься до милоградської культури раннього залізного віку.

Іванків, ур. Заплава. Пам'ятка розташована на південний захід від розвилки автотраси при в'їзді до смт Іванків та за 2,5 км на південний схід від с. Запрудка. Займає дюнне підвищення розміром 130 × 65 м і висотою 1,5—2 м у заплаві лівого берега р. Тетерев. Фрагменти ліпного посуду доби бронзи раннього залізного віку зустрічаються по всій площі підвищення. Загальна вибірка з підйомного матеріалу, шурфів та розкопу складає 255 фрагментів ліпного посуду.

Більшість фрагментів товстостінна, із домішкою жорстви у тісті, плямиста (бурого, червоного, оранжевого, сірого, чорного кольору). Поверхня шерехувато-загладжена, бугриста. До колекції входить 11 фрагментів вінець горщиків (рис. 1: 1—11), більшість яких не орнаментована. Один фрагмент прикрашений частими пальцевими вдавленнями по зовнішньому краю; один фрагмент — нігтьовим вдавленням; ще один — «перлинами». Фрагмент вінця горщика із коротким різко відігнутим вінцем мав діаметр близько 140 мм (рис. 1: 2). Знайдено 4 фрагменти плічок тюльпаноподібних посудин, орнаментованих поодиноким гладким наліпним валиком (рис. 1: 12—15); неорнаментований великий фрагмент плічка тюльпаноподібної посудини (рис. 2: 3). До колекції також увійшли фрагменти чотирьох плоских денець (рис. 1: 16, 18—19; 2: 4); діаметр одного з них від великої товстостінної посудини сягає 100—110 мм. Однорідність характеру керамічного тіста, випалу, обробки поверхні

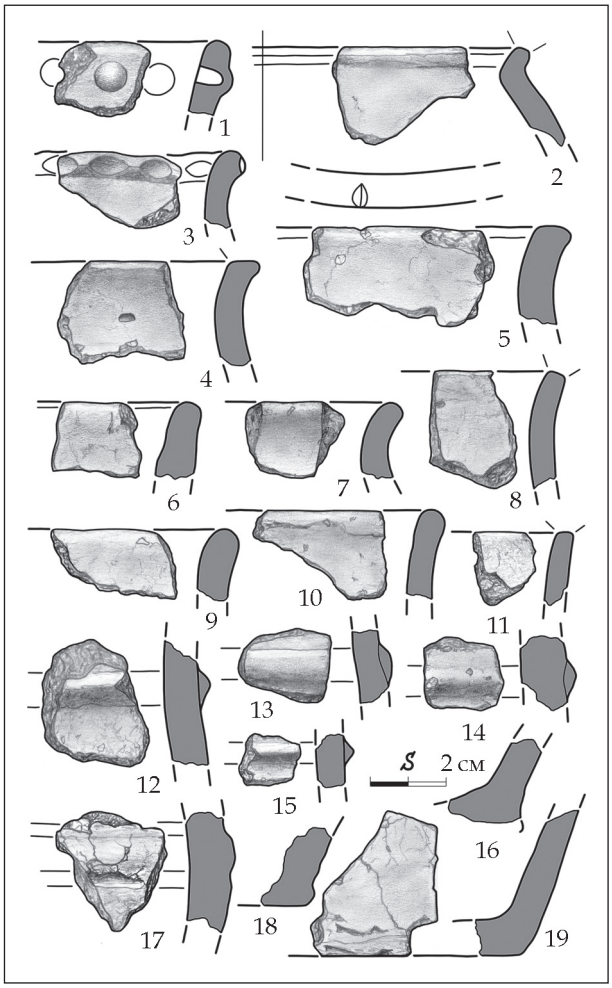

Рис. 1. Іванків, ур. Заплава, кераміка доби пізньої бронзи та раннього залізного віку

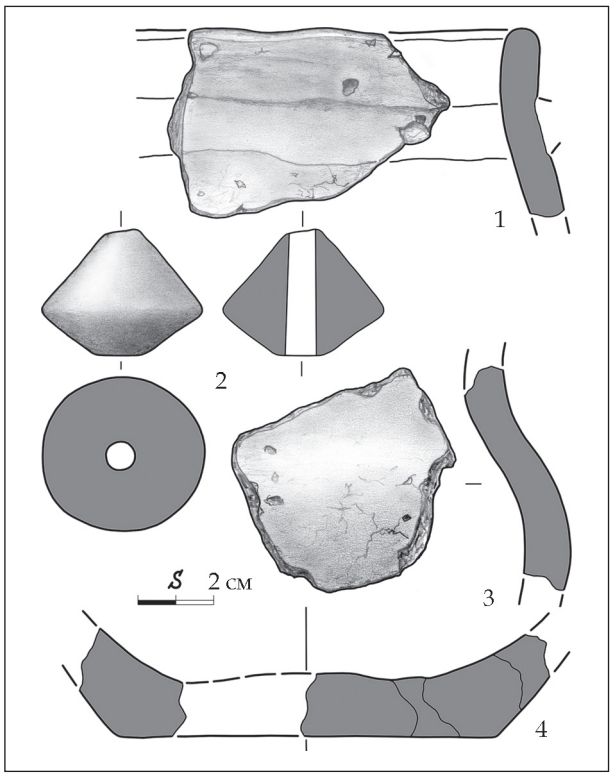

Рис. 2. Іванків, ур. Заплава, кераміка доби пізньої бронзи та раннього залізного віку

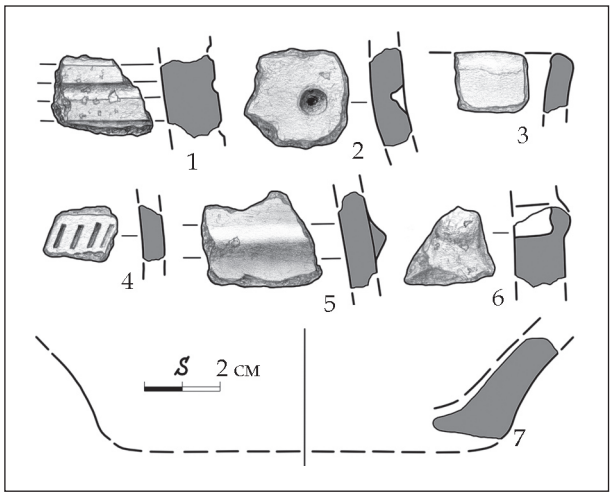

Рис. 3. Іванківський район, кераміка доби пізньої бронзи та раннього залізного віку: 1—3 — Запрудка; 4—5 — Красилівка, ур. Полянка; 6—7 — Підгайне

дозволяє зарахувати більшу частину ліпного посуду з пам'ятки до пізньої сосницкьої культури (лебедівського типу).

Один фрагмент стінки із домішкою крупної жорстви в тісті (розкоп 1, яма 1), орнаментований неглибокими горизонтальними жолобками, може бути віднесений до другої фази середнього етапу сосницької культури (рис. 1: 17). Два фрагменти неорнаментованих стінок за керамічними характеристиками можуть буті віднесені до періоду енеоліту. Один фрагмент вінця із домішкою шамоту в тісті та слідами широкого наліпного валика на шийці, який відшарувався (рис. 2: 1), відноситься до раннього залізного віку.

На пам'ятці також знайдене асиметричне біконічне пряслице (рис. 2: 2). Висота виробу — 32,5 мм, діаметр — 41,1 × 42,4 мм, діаметр отвору — 7,5 мм. Типологічно знахідка може належати як пізній сосницькій, так і милоградській культурам.

Красилівка, ур. Полянка. Пам'ятка розташована на північно-західному краю села, на підвищеному правому березі р. Вересня, що утворює мисоподібний виступ. На розораній площі знайдено 5 фрагментів ліпного посуду доби бронзи — раннього залізного віку. Один фрагмент, орнаментований поясом вертикальних відбитків плоского штампу, належить посудині середньодніпровської культури шнурової кераміки (рис. 3: 4). Можливо, до цієї самої культури відносяться ще два дрібних фрагменти тонкостінних посудин.

До пізньої сосницької культури можна віднести фрагмент тюльпаноподібної посудини із домішкою жорстви в тісті, прикрашений гладким наліпним валиком, підтрикутним у перетині (рис. 3: 5).

Підгайне (кол. Ханів). Пам'ятка розташована на східному краю села та території колишнього колгоспного саду. Переважна кількість знахідок відноситься до поселення давньоруського часу (загальна площа — 200 × 75 м). На різних ділянках пам'ятки зібрано 5 фрагментів ліпного посуду доби бронзи — раннього залізного віку.

Два неорнаментовані фрагменти стінок посуду можна віднести до середнього періоду сосницької культури. Ще три фрагменти посуду відносяться до пізньої сосницької культури. Серед них: фрагмент стінки товстостінної посудини, орнаментованої «перлиною», видавленою зсередини (рис. 3: 6), та фрагмент денця (рис. 3: 7). Діаметр денця — близько 100—105 мм. Всі фрагменти мають домішку жорстви у керамічному тісті.

Таким чином, на поселеннях, досліджених в околицях Іванкова, виявлені фрагменти посуду часів енеоліту, середньодніпровської культури шнурової кераміки, сосницької та пізньої сосницької культур, а також раннього залізного віку.

О. П. Моця, І. А. Готун, А. В. Петраускас, Д. О. Шахрай

МАЛОВІДОМЕ ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІПРІ

Стосовно узбережжя Канівського водосховища укладачі каталогу археологічних пам'яток на його території В. О. Петрашенко і В. К. Козюба відзначали, що попри постійну увагу до цього регіону, де суцільні розвідки почали проводити відразу після війни, береги балок і ярів через густу залісненість і практичну недоступність залишились майже невивченими, хоч наявні окремі скупчення археологічних об'єктів у таких місцях свідчать на користь їх освоєння у давні часи. У справедливості цієї оцінки довелось переконатися в ході робіт Північної експедиції ІА НАНУ. Йдеться про згадане авторами XIX ст. і паспортизоване у 1970 р. давньоруське городище біля с. Гребені, невраховане більшістю праць з археології регіону (докладніше про пам'ятки села див.: *А. В. Петраускас, І. А. Готун, Д. О. Шахрай та ін.* «Про роботи в Гребенях на Київщині» у цьому збірнику).

Л. І. Похілевич свого часу задокументував і нині популярну в Гребенях легенду про обнесений валами табір розбійників, які займались пограбуваннями на Дніпрі (за іншими даними — на шляху з Києва на південь) в ур. Виноградне та їхню підготовку до набігів у сусідньому ур. Янча. Відповідно, оточений валами осередок В. Б. Антонович включив до «Археологической карты Киевской губернии», а М. П. Кучера у 1970 р. склав на нього паспорт, матеріали якого опрацьовані О.В. Бреяк. Але подальші спроби обстежити пункт виявились невдалими. В. О. Петрашенко з В. К. Козюбою з огляду на густі чагарники, що заважали огляду, а також міркування про недоцільність зведення укріплень нижче рівня плато з воєнної точки зору, відмовились від пошуку пам'ятки, хоч і відзначили наявність валоподібного насипу. Згадки у літературі XIX ст. вони віднесли до розташованого поруч зарубинецького городища, вказавши також на безрезультатність пошуків експедиції 1960-х рр. Не йдеться про укріплений пункт і у роботах М. Ю. Відейка, який обстежив поблизу кілька різночасових пам'яток, зокрема й давньоруських. Як результат — оточений валами осередок ні в довідковій літературі, ні в зводах А. В. Кузи й М. П. Кучери, ні в теоретичних розробках про городища вздовж Дніпра врахований не був.

Обстеження 2016 р. переконало у наявності як самого фортифікованого пункту, так і прилеглого до нього селища. Його розташування поруч з бродом, який використовували для переправи на лівий берег худоби при відступі радянських військ у 1941 р., дозволяє суттєво переглянути специфіку функціонування Дніпровської лінії городищ, головне завдання якої — нести сторожову і сигналізаційну службу для охорони столиці від загрози кочовиків як з півдня, так і з лівого берега. Не менш важливе і перебування пункту на торгівельному шляху «із Грек».

Водночас, сподіватися на певні евристичні відкриття щодо матеріальної культури пам'ятки не доводиться: її поверхня вкрита численними слідами пошуків металевих речей із застосуванням спеціального обладнання, причому, традиційними металодетекторами у цьому випадку, схоже, не обмежилися. При огляді однієї з ям на прилеглому до городища селищі зібрано уламки кераміки давньоруського часу (рис. 1).

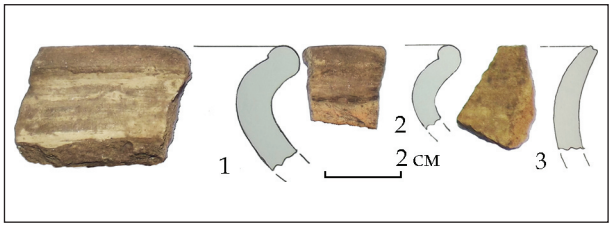

Рис. 1. Фрагменти кераміки з неукріпленої частини городища в Гребенях

А. В. Петраускас

НАУКОВЕ АРХЕОЛОГІЧНЕ ОБСТЕЖЕННЯ У МАРХАЛІВЦІ НА КИЇВЩИНІ

Північна експедиція ІА НАНУ у зв'язку з проектом зміни цільового призначення двох земельних ділянок загальною площею 0,60 га у с. Мархалівка Васильківського р-ну Київської області із земель для ведення особистого селянського господарства на землі для будівництва та обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд, які перебувають у приватній власності, провела їхнє наукове археологічне обстеження. Вони розміщені у межах відомої пам'ятки археології — неукріпленого двошарового поселення доби раннього заліза і давньоруського часу, виявленого В. О. Петрашенко з В. К. Козюбою у 1991 р. і включеного до затвердженого рішенням Київської облради № 099-08-XXIV від 19.06.2003 р. Переліку археологічних пам'яток культурної спадщини Київської обл. для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

На етапі виявлення селище описане як розташоване на високому правому березі р. Петиль на південно-східній околиці с. Мархалівка, на верхній терасі берега навпроти місця злиття двох струмків — витоків Петиля. Зі сходу поселення обмежене невеликою балкою і ґрунтовою дорогою через сад, із півдня — колгоспним садом, із південного заходу — невеликим лісом на схилі берега струмка, з півночі — схилами долини р. Петиль. Пункт витягнутий уздовж зазначеної долини, простежені під час фіксації його розміри сягали 75 × 320 м; поверхня була зайнята під городи, культурний шар інтенсивного темного кольору мав потужність 0,3—0,6 м. На території селища було зібрано близько 10 уламків стінок ліпних посудин ранньозалізної доби, а також велику кількість кружального посуду часів Київської Русі, серед якого дослідники звернули увагу на ранні манжетоподібні вінця гончарних горщиків X—XI ст. та на вінця, особливості моделювання верхнього краю яких властиві кружальному посуду XIII—XIII ст.; до речових знахідок віднесено фрагмент залізної трубки-втулки, щодо якої було висловлено припущення відносно її ототожнення з частиною наконечника сулиці.

Обстежені у 2016 р. ділянки розміщені одна неподалік одної, розташовані у східній частині с. Мархалівка на межі з землями с. Іванковичі (на відстані близько 0,5 км на захід від західної околиці останнього) Васильківського р-ну, на вул. Яблунева, серед забудови з присадибними площами. Західний край обстеженої території обмежений глибоким яром, південно-східний — ґрунтовою дорогою вздовж старого саду, східна частина — ґрунтовою дорогою, вздовж якої за декілька десятків метрів на схід тягнеться високовольтна лінія електропередач, на північний захід площа виходить до схилів корінного правого берега струмка — правого допливу р. Сіверка — правого допливу р. Дніпро; топографічно ділянки займають рівнинну частину правого корінного берега струмка; західна частина обстеженої території розташована на рівнинній частині мисоподібного виступу правого корінного берега. Ділянки мають складну форму: південно-західна частина витягнута з північного заходу на південний схід, північно-східна — з південного заходу на північний схід. Територія задернована, з добре помітними слідами її розорювання у попередній період.

У результаті огляду на переважно задернованій поверхні у незначних відслоненнях ґрунту відзначена наявність знахідок дрібних фрагментів ліпних керамічних посудин доби раннього заліза, які рівномірно розповсюджувались по всій площі, концентрації знахідок відзначено у північно-західній і північно-східній частинах території. У відслоненнях та закладених двадцяти шурфах простежено наявність культурного шару, представленого світло-сірим супіском потужністю від 0,2 до 0,3 м, який утримував поодинокі знахідки дрібних фрагментів ліпної кераміки, кісток тварин, деревних вугликів, шматочків печини та обгорілої глиняної обмазки. Зафіксовані уламки кераміки за своїми особливостями можуть бути віднесені до періоду раннього заліза, остеологічний матеріал та шматочки печини й обмазки, ймовірно, синхронні виявленим фрагментам посуду.

За результатами обстеження надано висновок стосовно можливості будівельних, шляхових та інших пов'язаних із проникненням у товщу нашарувань (висаджування дерев тощо) робіт, прокладання мереж і комунікацій, з огляду на фіксацію культурного шару з археологічними матеріалами виключно після проведення науково-рятівних археологічних досліджень.

А. В. Петраускас, І. А. Готун, Д. О. Шахрай, О. М. Казимір, М. О. Гунь

ПРО РОБОТИ В ГРЕБЕНЯХ НА КИЇВЩИНІ

У ході студіювання впродовж кількох років Північною експедицією ІА НАНУ історичної топографії Ржищева та його округи, привернула увагу сукупність пам'яток від первісності до часів козацтва на території й навколо сусіднього с. Гребені, рівну якій знайти важко. Не дивно, що старожитності місцевості зацікавили дослідників ще на етапі становлення вітчизняної археології, як науки: на прикладі матеріалів із пункту В. В. Хвойка знайомив делегатів XI Всеросійського археологічного з'їзду з особливостями трипільської культури і специфікою скіфських курганів. Але коли знахідки періоду первісності характеризують лише регіон загалом, матеріали зарубинецької і черняхівської культур та культур другої половини I тис. дають уяву про специфіку моделі життя слов'янської людності Середнього Дніпра, демонструючи висхідний розвиток до Київської Русі й козацького періоду. Відповідно, до плану робіт експедиції було включено і розвідки в Гребенях, реалізовані за організаційної й фінансової підтримки ПАТ «Візіком» (директор — В. В. Колінько) і мешканця с. Гребені Р. О. Бердника [1]. На початковому етапі здійснено огляд стану відомих пам'яток і визначено напрямки подальших робіт у регіоні.

Протягом сезону відвідано більшість відкритих раніше, передусім — середньовічних пунктів, відносно частини з них уточнено дані стосовно хронології і площі поширення шару; зібрано матеріал на ділянках, де джерелами наявність пам'яток не відзначена, у т. ч. здійснено роботи по вул. Дніпровській; оглянуто городище, свідчення стосовно якого в літературі суперечливі.

За результатами розвідок М. Ю. Відейка, В. О. Петрашенко, В. К. Козюби між селом і розташованим нижче за течією Дніпра Янчиним яром неподалік поселення трипільської культури в ур. Виноградне на останці мису і терасі корінного берега в ур. Васалівщина, Панський ліс, Оністратів шпильок описані і включені у затверджений рішенням Київської облради № 099-08-XXIV від 19.06.2003 р. Перелік археологічних пам'яток культурної спадщини Київської області для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України кілька об'єктів. Серед них — частково вивчені у 1978—1979 рр. Є. В. Максимовим, Р. В. Терпиловським та І. Б. Зеленецькою пошкоджене польовими фортифікаціями періоду Другої світової війни та дією природних чинників городище зарубинецької культури і селище VII—VIII ст. та обстежене у 1953 р. О. І. Тереножкіним, у 1960 р. М. М. Шмаглієм і Є. О. Петровською та у 1979 р. Є. В. Максимовим й І. Б. Зеленецькою поселення скіфського часу і XI—XII ст. Роботи 2016 р. показали, що між пунктами крім синхронних відомим за даними попередніх робіт уламків посуду другої половини і останньої чверті I тис. та києво-руської доби знайдено кераміку монгольсько-литовського періоду, що суттєво для характеристики розвитку регіону після навали Батия; і якщо щодо перших можна припустити наявність шару давньоруського часу між названими пунктами та у напрямку розташованого нижче за течією Дніпра поселення скіфського часу, VIII ст. і доби Київської Русі в ур. «Янча», то наявність знахідок XIII—XIV ст. стала певною мірою відкриттям; це стосується і уламка візантійської амфори (рис. 1: 4—11, 19—29, 30—36, 41—44).

Принагідно варто відзначити, що на обліку органів охорони культурної спадщини перебуває два розташовані неподалік описаних пунктів кургани з тріангуляційним знаком на вершині. Насправді така пам'ятка в ур. Могила одна, вона відома в дореволюційні часи, а дублювання облікових записів, ймовірно, викликане деякими розбіжностями в описах: діаметр 23 і близько 30 м, висота близько 2 і 2,8 м, відстань від села 400 і 500 м. Не виключено, що йдеться про відзначену джерелами Сторожову могилу — сигнальний пост за гайдамаччини, що попереджав населення про небезпеку і вказував, куди ховатися від польських каральних загонів.

Крім охарактеризованої території археологічні матеріали зібрані у гирлі р. Руда — там, де раніше наявність культурних нашарувань не відзначали (рис. 1: 2, 3, 12—18).

Наявні на території Гребенів знахідки козацької доби слід співвідносити з селом, що, за зібраними Л. І. Похілевичем матеріалами, разом зі Ржищевом та іншими підлеглими останньому пунктами, до XVII ст. належало православному дворянському роду Вороничів. Але крім матеріалів козацької доби зафіксовано й знахідки іншої культурно-хро-

1 Маючи нагоду, колектив експедиції висловлює глибоку вдячність Володимиру Васильовичу та Радану Олексійовичу за допомогу в організації робіт.

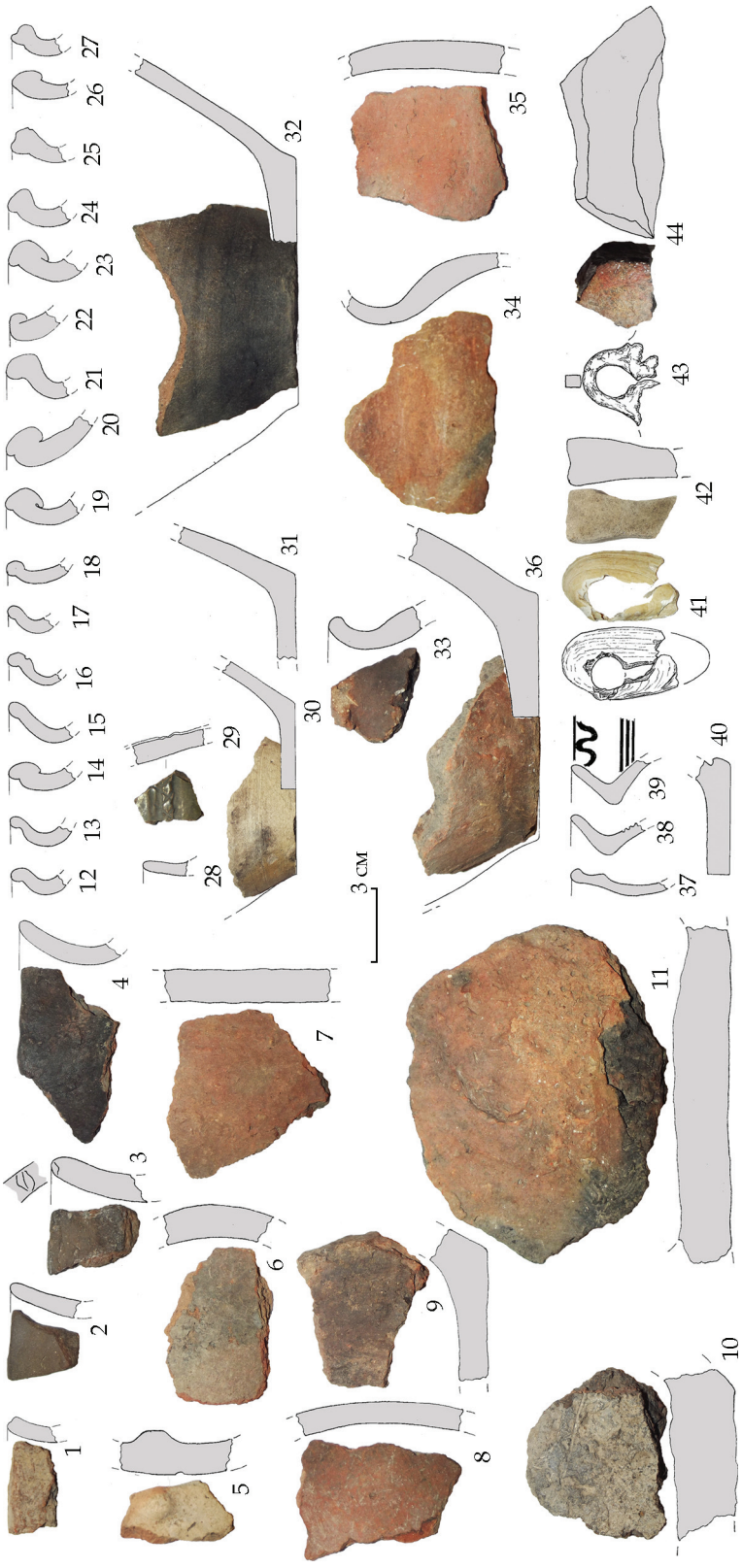

Рис. 1. Уламки різночасової ліпної і гончарної кераміки, просвердлена стулка Unio, вушко казана і точильні камені з ділянки Васалівщина – Оністратів шпильок (4–11, 19–29, 30–36, 41–44), Янчиного яру (2, 3, 12–18) та вул. Дніпровської (1, 37–40)

нологічної належності. Кілька років тому при викопуванні колодязя на вул. Дніпровській на глибині близько 2 м виявлено порожнину з нанесеним кіптявою хрестом на склепінні; у результаті колодязь викопано дещо далі, а утворений провал засипано. Застосування на цьому місці георадарів дозволило спеціалістам простежити аномалію, що продовжувалась у північно-східному напрямку, де, за спостереженням В. Циліцького наявне заглиблення — можливий слід провалу над входом. Закладені поперек схилу і гаданого входу траншеї розмірами 6,2 × 1,5 і 4,0 × 1,0 м, доведені до максимальної глибини понад 5 м (цей показник враховує і нижній 1 м, вивчений зондажами за допомогою буру), але під шарами дерну (10 см) та гумусованого суглинку (15—20 см) простежено лише однорідний лесоподібний суглинок з норами тварин у верхньому горизонті (з огляду на зведення у козацькі часи ходу в товщі замиву давньоруського храму Антонієвих печер у Чернігові, стратиграфія вивчалась дуже ретельно). Водночас, за даними Т. Бобровського, фіксацію георадарами аномалій у лесі могла спричинити різна вологість, що цілком можливо з урахуванням напрямку схилу і пошкодження склепіння камери. Подальші дослідження споруди відкладено на майбутнє. У ході описаних робіт крім кераміки козацької доби зафіксовано уламки посуду періоду палеометалів і черняхівської (визначення Є. В. Синиці) культури (рис. 1: 1, 37—40), хоч для останньої топографія обстеженої території і невластива, та розчищено округло-овальне, діаметром 0,6—0,8 м, скупчення шматків обпаленого граніту і печини — основу виносного вогнища й кістки кінцівок крупного копитного неподалік, що свідчить про відкриття невідомої раніше пам'ятки.

Наведені дані переконливо демонструють перспективність та необхідність детальнішого археологічного вивчення регіону. Водночас, турбують простежені на багатьох пунктах навколо села сліди, властиві для грабіжницьких пошуків рухомих археологічних артефактів з використанням металоскануючої апаратури; крім того, в ур. «Янча» наявні досить глибокі шахти нез'ясованого призначення, викопані кілька років тому прибулими на низці автомобілів «Mercedes-Benz Geländewagen» особами.

Л. В. Чміль, В. К. Козюба, Н. В. Хамайко

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ НА НИЖНЬОМУ ТЕТЕРЕВІ

Авторами було проведено розвідку окремих ділянок лівого берега р. Тетерів у межах Іванківського р-ну Київської обл. Обстеження проводилось між населеними пунктами Фрузинівка—Прибірськ та Іванків—Коленцівське. У результаті було досліджено сім пам'яток, п'ять з яких виявлено вперше, а також зафіксовано шість місцезнаходжень (рис. 1: 1—7).

1. Фрузинівка. Давньоруське поселення розташоване на західному краю села. Відоме з XIX ст. як городище («Оран-город») між сс. Оране і Фрузинівка. Займає мис і частину плато високого (до 10 м) берега р. Тетерів. Орієнтовний розмір пам'ятки — 170 × 50 м. Її більша частина задернована. У східній частині поселення на городі знайдено уламки давньоруської кераміки, фрагменти шлаків і криці, уламок пірофілітового пряслиця. Огляд берегового урвища засвідчив, що на пам'ятці відсутні сліди рову, і вона не є городищем.

2. Оране. Багатошарову пам'ятку відкрито у південно-західній частині села. Вона займає мисоподібне піщане підвищення, що на 2 м здіймається над заплавою Тетерева. Площа поселення частково попсована ямами для виїмки піску. Розмір пам'ятки — 175 × 100 м.

Рис. 1. Схема розташування пам'яток, обстежених 2016 р. на нижньому Тетереві: 1 — Фрузинівка; 2—4 — Оране; 5 — Хочева, 6 — Прибірськ; 7 — Іванків-4

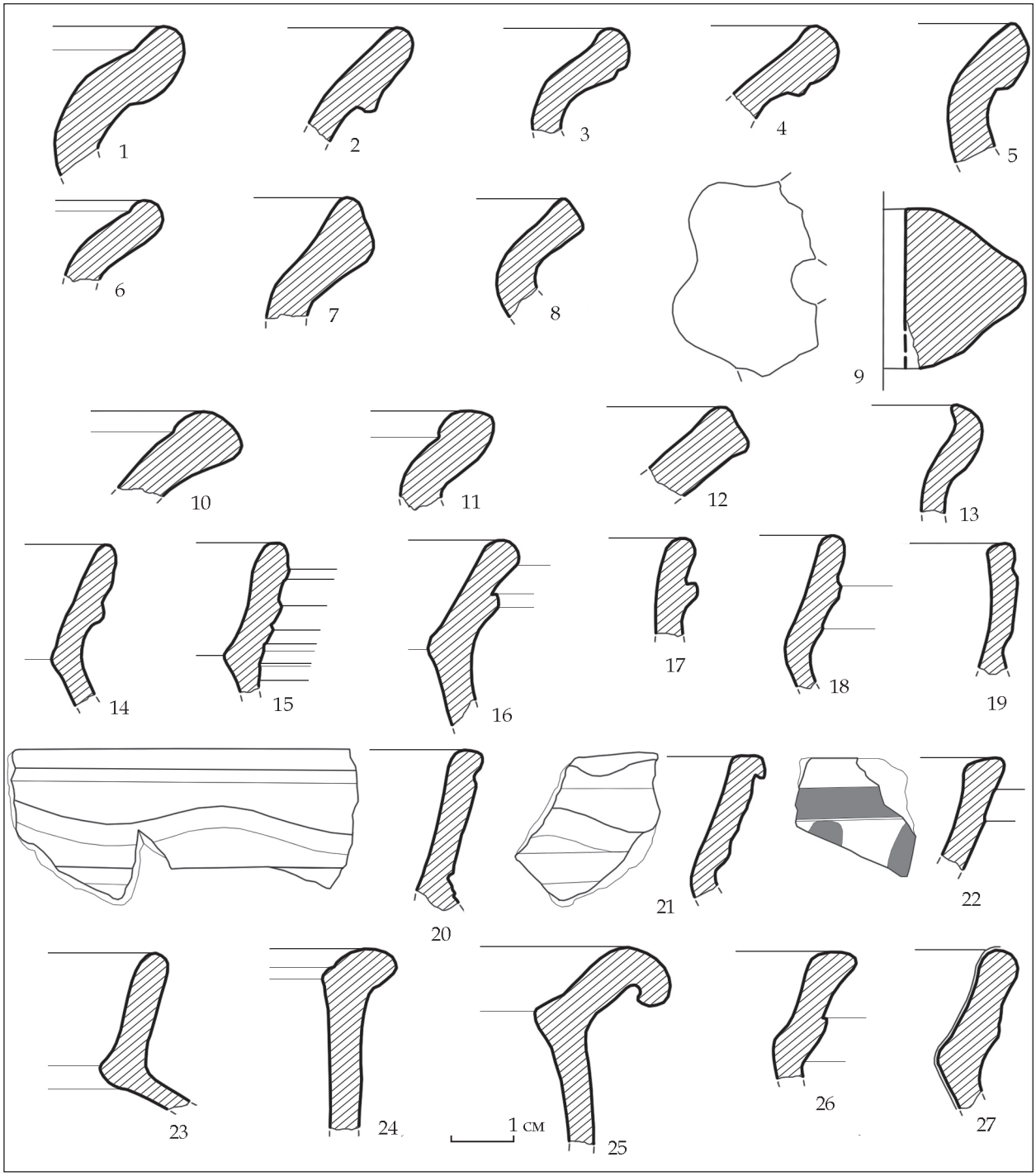

Рис. 2. Кераміка та глиняне прясло з поселень в Ораному (1—9), біля Ораного (10—13), біля Прибірська (14—25), у Хочеві (26, 27)

Серед підйомного матеріалу та з зачисток заглиблень: сколи кременю, кілька десятків уламків ліпної кераміки та фрагмент глиняного прясла (рис. 2: 9) з п'ятьма виступами (збереглися два) доби бронзи — ранньозалізного часу; понад сотня уламків давньоруської кераміки, у тому числі 14 вінець XI—XII ст. (рис. 2: 1—8), стінка амфори (?), уламок пірофіліту; кілька фрагментів кераміки XVII—XVIII ст.

3. Оране. Поселення розташоване на східному краю дюнного підвищення на південно-західному краю села, за 200 м від попереднього. Матеріал виявлено на ділянці розміром 50 × 25 м. Серед знахідок — кілька уламків ліпної кераміки, стінки і вінця давньоруського і післямонгольського (?) часу.

4. Оране. Уточнено місце розташування давньоруського поселення, відкритого розвідкою О. В. Сєрова 1993 р. Пам'ятка займає

край корінного берега на південний захід від села. На поверхні і при шурфуванні знайдено півсотні уламків кераміки, серед якої 4 вінця XI — першої половини XIII ст. (рис. 2: 10—13).

5. Хочева. У північно-східній частині села серед піщаних бугрів правого берега р. Хочева виявлено до півсотні уламків кераміки XVII—XVIII ст., у тому числі вінця першої половини XVII ст. (рис. 2: 26, 27). Матеріали були сконцентровані на ділянці розміром 50 × 30 м.

6. Прибірськ. Велике багатошарове поселення знайдено в заплаві на південний захід від села. Пам'ятка займає дюну розміром 300 × 50—80 м, розташовану біля русла Тетерева. На поверхні зібрано півтора десятка уламків ліпної кераміки з наколами і насічками, серед яких — 2 вінця, що відносяться до доби бронзи (?). Також знайдено понад сотню уламків кераміки XVII—XVIII ст., серед якої 25 уламків вінець горщиків, 2 вінця макітер, уламки тарілок, які, переважно, відносяться до першої половини — середини XVII ст. (рис. 2: 14—25).

7. Іванків-4. У заплаві Тетерева на південний захід від смт Іванкова на дюні розміром 80 × 40 м було зібрано до півсотні уламків ліпної кераміки доби бронзи — ранньозалізного часу, а також кілька — пізньосередньовічного часу, а ще уламок шлаку і криці.

Ще у 6 місцях (Фрузинівка, Оране, Хочева — по 1, Прибірськ — 3) виявлено не численні археологічні матеріали різного часу. Ці пункти, після додаткового обстеження, можуть поповнити перелік пам'яток Іванківського району.

Л. В. Чміль, В. К. Козюба, Е. Ю. Починок, А. М. Оленич

ОБСТЕЖЕННЯ ГУТ У КИЇВСЬКОМУ ПОЛІССІ

У квітні 2016 р. співробітники ІА НАН України Л. В. Чміль, В. К. Козюба, Е. Ю. Починок та співробітник Архітектурно-археологічної експедиції А. М. Оленич провели розвідку південно-західної частини Іванківського р-ну Київської обл. Метою був пошук залишків гут та склоробного виробництва на місці колишніх сіл Гута Ханівська і Тальська Гута, відомих з кінця XVIII ст. У результаті розвідки було виявлено 2 гутища на місці згаданих сіл, а також невідому раніше археологічну пам'ятку на правому березі р. Тетерів. На межі Іванківського та Бородянського р-нів було оглянуто велику земляну споруду, яка відома як «городище XVIII ст.» біля с. Мирча (рис. 1: 1—4).

1. Гута Ханівська. Місце колишнього с. Гута Ханівська розташоване на краю невисокого (близько 2 м) плаского правого берега Тетерева навпроти с. Підгайне (колишнє Ханів) і оточене лісом. На місці пам'ятки на ділянці довжиною 0,7 км зібрано велику кількість підйомного матеріалу, серед якого до сотні уламків кераміки XVIII—XIX ст. (у тому числі 13 вінець і 16 денець) і відходи скляного виробництва — фрагменти шлаків, керамічних тиглів тощо.

Серед підйомного матеріалу — великий фрагмент (1/4) склоплавильного тигля із залишками застиглої опалової скломаси блакитно-зеленого відтінку розмірами 31,5 × 22,5 см, і ще близько 65 дрібних фрагментів тиглів, вкритих білим вогнетривким шаром з потьоками по ньому зелено-жовтого, коричневого та фіолетового відтінків. Товщина стінок тиглів складає 1,1—3 см, переважно — 2,0—2,2 см, денець — близько 4 см. Знайдено 10 вінець тиглів, що мають прямокутний у перетині профіль і горизонтально зрізаний верхній край, які, ймовірно, належали посудинам з дуже великим діаметром (судячи з найбільшого фрагмента) і які звужувались донизу. Товщина вінець — 1—2,5 см. Виявлено 2 фрагменти придонних частин, один з яких містить залишки темної скломаси на дні. Серед інших знахідок — 37 фрагментів

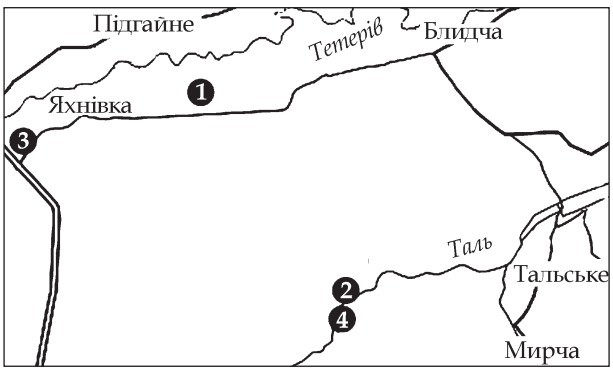

Рис. 1. Схема розташування пам'яток, обстежених у 2016 р.: 1 — Гута Ханівська, 2 — Тальська Гута, 3 — Яхнівка, 4 — Мирча

Рис. 2. Обстеження залишків гути в Тальській Гуті

Рис. 3. Валоподібний насип південної частини буди на р. Таль на захід від с. Мирча

скляних виробів, переважно віконниць, а також фрагменти скломас, більшість з яких — темні непрозорі, деякі — матові безколірні або фіолетові.

У центральній частині пам'ятки збереглося гребенеподібне підвищення розміром 15 × 5—7 м, що має висоту до 1—1,2 м, яке, вірогідно, фіксує місця розташування гутних печей. Це підтвердило шурфування. В одному з шурфів було знайдено 16 фрагментів темної колотої скломаси. В іншому шурфі, розміром 1 × 1 м, виявлено червоно-коричневий перепалений шар потужністю до 0,3 м, що утворився від руйнації гутних печей. Шурф був насичений матеріалами, які цілком підтвердили наявність гутного виробництва у цьому місці. Це — уламки цегли товщиною 5,5—6 см, велика кількість фрагментів тиглів, 5 фрагментів стінок скляних посудинок блакитно-зеленого відтінку, колоті злитки сплавленої скломаси (крупні темні непрозорі, матові безколірні, фіолетового відтінку, дрібні блакитно-зелених відтінків), 10 шматків оплавленої склокерамічної маси з пористою структурою (шлаків), 10 фрагментів оплавлених скляних виробів, а також фрагменти світло-рожевих керамічних виробів товщиною 2,3—2,6 см.

Поруч на поверхні був виявлений фрагмент будівельної конструкції печі, у складі якого помітні уламки тиглів, спечена цегляна маса. Відносно рівна поверхня цього уламку (можливо, черінь плавильної печі) вкрита оплавленим непрозорим молочно-помаранчевим шаром.

2. Тальська Гута. Пам'ятка розташована в лісі на межі Іванківського і Бородянського р-нів на лівому березі р. Таль, приблизно за 8 км від с. Блідча та за 6 км від с. Мирча. На місці виробництва, за 100 м від річки, збереглися 2 курганоподібні насипи, з яких південний пошкоджений великою виїмкою ґрунту (рис. 2). В оголеннях насипу помітний шар помаранчевого кольору потужністю до 0,3 м, над яким чорний шар, насичений відходами гутного виробництва, зокрема, фрагментами тиглів, виготовлених зі світложовтої керамічної маси, на відміну від тиглів попередньої гути. Також знайдені фрагменти скляного посуду, оплавлені фрагменти, виробів, сплавлені злитки скломаси різного кольору, скляні краплі, нитки, стрічки, ошлаковані фрагменти керамічних мас. Привернули увагу виявлені тут фрагменти прозорих скляних трубочок зеленого кольору діаметром 5 мм. Серед великого скупчення матеріалу було відібрано: 78 фрагментів тиглів товщиною 1—3,4 см (переважно 1,6—2,4 см); 3 фрагменти вінець; близько 120 фрагментів оплавлених шлакових мас та колотих фрагментів скломаси; 31 фрагмент скляних виробів; 14 фрагментів оплавлених скляних виробів. Був знайдений лише один фрагмент скломаси з елементами фіолетового відтінку в загальній безколірній скломасі.

Уздовж берега р. Таль протяжністю 250 м знайдено кераміку XVIII—XIX ст. та окремі уламки, пов'язані з гутним виробництвом.

3. Яхнівка. За 2 км на південний захід від с. Яхнівка на правому березі р. Тетерів виявлено нову пам'ятку. Вона займає край берегового підвищення висотою 1,5—2 м над заплавою. Уздовж 100 м зібрано два десятки уламків ліпної кераміки доби бронзи — ранньозалізного часу. Площа пам'ятки та її культурно-хронологічна приналежність потребують уточнення.

4. Мирча. Біля кордону Іванківського і Бородянського р-нів, за 0,95 км від Тальської Гути та за 5,9 км від с. Мирча в лісі на правому березі р. Таль оглянуто велику земляну споруду, яку у 1972 р. обстежив М. П. Кучера і яка є взятою на облік пам'яткою археології — «городищем XVIII ст.». Споруда має діаметр 50—60 м і оточена валом висотою 3—4 м (рис. 3). Із західного боку, від р. Таль, у верхній частині валу простежується виїмка-прохід до внутрішнього майданчика. За усіма ознаками, цей об'єкт є залишком буди — місцем лісохімічного виробництва.

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Л. Залізняк, Д. Вєтров, І. Хоптинець

ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАВЕТСЬКОЇ СТОЯНКИ ТРОЯНОВЕ 4В ПІД НОВОМИРГОРОДОМ

Стоянка Троянове 4В входить до великого скупчення різночасових пам'яток кам'яної доби, що локалізуються в долині р. Велика Вись західніше м. Новомиргород Кіровоградської обл.

Пам'ятка належить до групи пунктів біля с. Троянове, основним з яких є стоянка Троянове 4А. Цей мікрорегіон для археології відкрив у 1980-х рр. краєзнавець з м. Новомиргород П. І. Озеров. У результаті археологічних розвідок ці пункти відвідували О. В. Цвек (1987—1989 рр.), Л. В. Кулаковська (1997 р.), Л. Л. Залізняк, В. М. Степанчук, М. І. Гладких, І. В. Сапожников, М. Т. Товкайло, С. М. Рижов, М. В. Сиволап, Д. О. Вєтров. З 2006 р. в окрузі с. Троянове розпочалися стаціонарні розкопки групи стоянок кам'яної доби археологічною експедицією Національного університету «Києво-Могилянська Академія» та Інституту археології НАНУ під керівництвом Л. Л. Залізняка.

З 2008 р. експедиція НаУКМА розпочала розкопки стоянки Троянове 4В. За відсутності керівника експедиції керував розкопом аспірант ІА НАНУ І. М. Хоптинець, впродовж 2010—2016 рр. безпосередню участь у дослідженні пам'ятки брав Д. О. Вєтров. Влітку 2016 р. нові ділянки розкопів були прирізані у північному, південному та східному напрямках від розкопу 2008 р.

Розташована стоянка Троянове 4В на краю мису з південною проекцією, що утворений відрогами Троянової балки за 500 м на північний захід від крайніх хат с. Троянове.

Дослідженнями 2016 р. розкопано дві ділянки площею 12 м^2. Загальна площа розкопу стоянки за всі роки досліджень сягнула 112 м^2.

Культурний шар досліджувався в метровій сітці координат, горизонтами потужністю 10 см, які були розібрані ножами та лопатами. Проводилися просівання та промивка ґрунту з найбільш насичених матеріалом ділянок горизонтів розкопу.

Стратиграфія скупчення Троянове 4В подібна до Троянове 4А, але на відміну від другого повніша. Крім орного шару (0,0—0,25 м) вона має гумусований лесоподібний прошарок (0,25—0,70 м), що плавно переходить в шар бузького лесу (0,70—1,5 м), накладений на материк витачівського ґрунту. Основний культурний шар стоянки залягає в верхній частині бузького лесу. Знахідки зустрічалися від поверхні орного шару до глибини 1,5 м. Але найбільша їхня концентрація пов'язана з глибинами 0,9—1,3 м. На поверхні та в гумусі більшість кременів мали молочно-білу патину та механічні ушкодження внаслідок тривалого перебування в орному шарі. Патинізація артефактів із суглинків різноманітна. Переважна більшість кременів патинована нерівномірно і має ділянки як взагалі не патиновані, так і вкриті легкою блакитною та глибокою білою патиною. У шарі кремені лежали горизонтально. Краї сколів гострі, не мають слідів ушкодження чи згладженості через переміщення матеріалу природними факторами. Під великими кременями накопичився прошарок вапнякової кірки товщиною до 2—3 мм. Матеріали в усій товщі лесоподібного суглинку типологічно і морфологічно однорідні.

Колекція кременю з розкопу 2016 р. стоянки Троянове 4В нараховує 2108 артефактів. Загальна кількість артефактів за 2008—2016 рр. сягнула 24262 екземплярів.

Сировиною для виготовлення знарядь на стоянці Троянове 4В слугували досить великі жовна якісного темно-сірого кременю з первинних родовищ, розташованих у ярах поблизу стоянки. На даний час відкриті природні родовища кременю відомі поблизу с. Коробчине, що за 7 км від стоянки. Первинна обробка кременю, судячи з великих відбивних горбків первинних відщепів відбувалася з застосуванням жорсткого крем'яного відбійника.

Більшість матеріалів складають відходи виробництва (1669 екземплярів), а саме: 1646 уламків кременю, відщепи та лусочки, один нуклеподібний уламок, 13 сколів підправки площадок та робочих поверхонь нуклеусів, 8 різцевих сколів.

Пластинчасті сколи, що нараховують 281 екземплярів (близько 13 % від колекції),

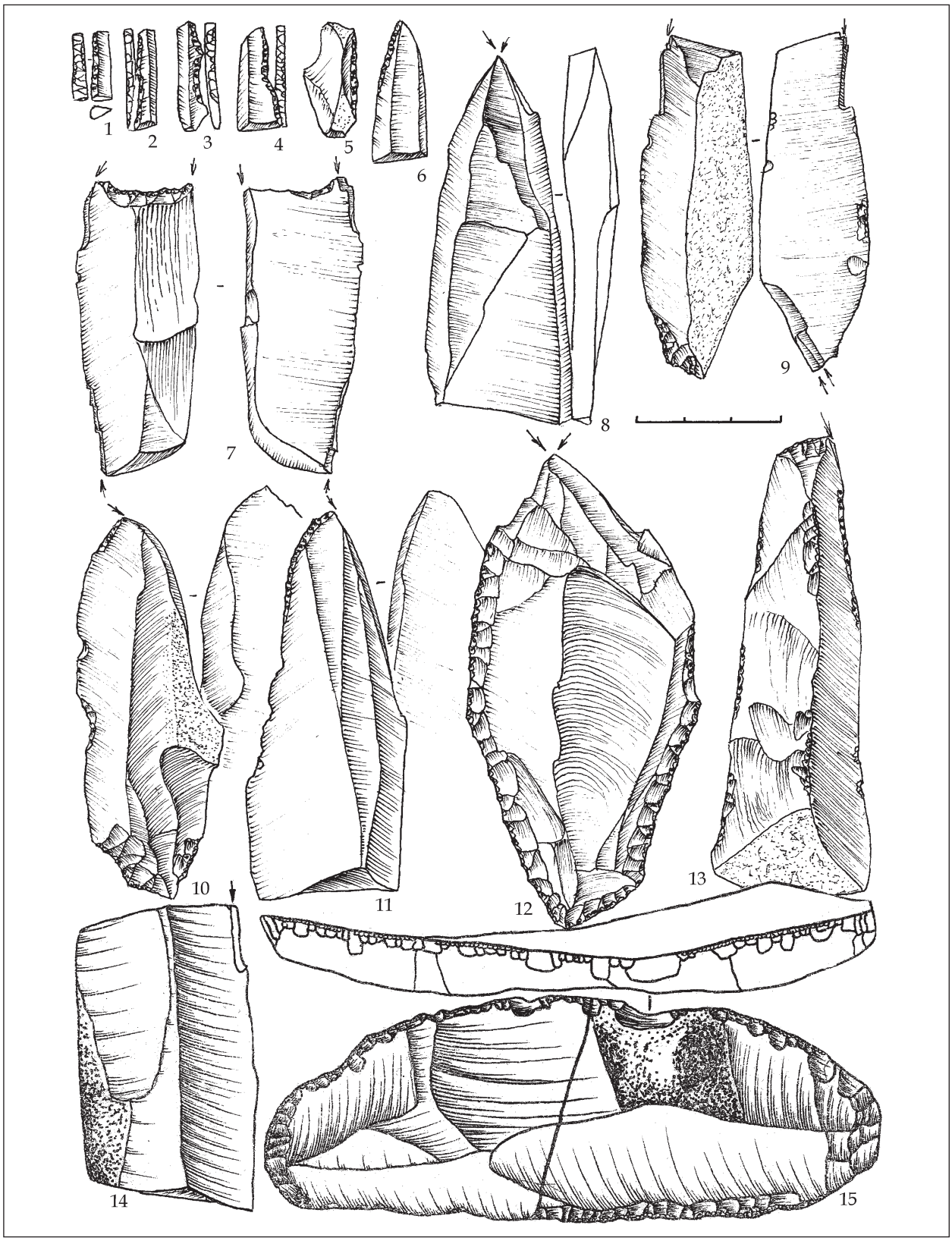

Рис. 1. Троянове 4В 2013—2016 рр., знаряддя праці

демонструють плаский і широкий відбивний горбок із нависаючим над ним краєм ударної площини, що є ознакою застосування м'якого відбійника. Саме вони слугували основною заготовкою для виробництва знарядь праці. Значну кількість їхню складають пластини та їх уламки — 125 одиниць. Також виявлено 78 пластинок та 53 мікропластини, 25 реберчастих пластин, пластинок та мікропластин.

Також у колекції виявлено 1 пренуклеус та 1 відбійник на шматках крем'яної сировини та 4 нуклеуси.

Два нуклеуси двоплощадкові призматичні великих розмірів, спрямовані на отримання великих широких пластин. Вони мають скошені багатогранні площадки, утворені кількома сколами. Ще 2 належать до торцевих одноплощадкових нуклеусів середніх розмірів, спрямованих на здобуття пластинок. На всіх нуклеусах виявлено сліди від прийому редуціювання карнизу.

Кількість виробів із вторинною обробкою в колекції 2016 р. складає 145 екземплярів, що становить трохи більше 7 % усіх знахідок.

Найбільшу кількість із них складають пластини з ретушшю — 107 екземплярів. Добре ретушований один чи два довгі краї з них мають 21 пластина, 10 є тронкованими пластинами та пластинками, 2 пластини мають вентральну підтеску дистального кінця. Ще 32 пластини мають чітко виділену ретушовану виїмку на одному з боків або на куті зламаної пластини, 17 — ретушовану виїмку на дистальному кінці. Ці вироби могли слугувати скобелями, заготовками для бічних ретушних різців або бути частиною технологічного процесу навмисної фрагментації пластин. Значну серію таких виробів має колекція стоянки Троянове 4А.

Лише невелику частину виробів з ретушшю (14 екземплярів) можна віднести до морфологічно завершених ретушованих знарядь.

Серед знарядь у колекції 2016 р. найбільше знайдено різців (8). Вони представлені 2 кутовими, 5 бічними ретушними та 1 комбінованим. Комбінований різець на пластині середніх розмірів є подвійним і має два робочі леза: з одного боку — бічний ретушний різець, із другого — кутовий.

Скребачок у колекції знайдено чотири, одна з яких є кінцевою на зламаній пластині. Три скребачки виготовлено на відщепах. Також була знайдена базальна частина кінцевої скребачки, виготовленої на великій широкій пластині з ретушованими бічними сторонами. Ця скребачка є яскравим прикладом гомогенності комплексу. Вона була зламана під час функціонування стоянки і зібрана лише зараз за допомогою ремонтажу з двох фрагментів, знайдених у різні роки на різних ділянках стоянки, на різних глибинах. Так дистальна її частина, знайдена в 2011 р. у квадраті З/5 на глибині 1,3—1,4 м, а базальна частина знайдена розкопками 2016 р. у квадраті Е/3 на глибині 0,8—0,9 м. Цікавим є і те, що базальна частина була реутилізована та деякий час використовувалася мешканцями стоянки як окремий ретушований виріб (ніж на пластині?). Також ця скребачка є класичним прикладом знарядь цього типу гравецької культурної традиції і має аналогії в граветських комплексах Подністер'я.

У 2016 р. було поповнено колекцію мікролітів стоянки ще двома зламаними мікропластинами з притупленим крутою ретушшю прямим краєм. Ретуш на них, як правило, крута і заходить далеко в тіло заготовки. Загальна кількість мікролітів стоянки Троянове 4В склала 12 одиниць.

Аморфні відщепи та уламки кременю з ретушшю представлені 13 одиницями. Дещо тяжіє до них за своєю морфологією серія з 11 скобелів.

Крім крем'яних виробів на розкопаній площі стоянки Троянове 4В у звітному сезоні було знайдено 9 фрагментів неолітичної кераміки та декілька крем'яних виробів неолітичного часу, що на основі попереднього аналізу можна віднести до буго-дністровської культури. Всі вони знайдені в переміщеному стані, в кротовинах. Також знайдено уламок трубчастої кістки тварини. На жаль, фрагмент виявлено в кротовині, що не дає можливості зарахувати їх до граветського культурного шару.

Розкопками останніх років стоянки Троянове 4В було практично повністю досліджено основне скупчення артефактів. Виявлено ряд нових, дрібніших, скупчень крем'яних виробів, переважно відщепів, пластин та їхніх уламків. Таким чином, майже повністю окреслено межі стоянки. Значно поповнено крем'яну колекцію. Знайдено кілька категорій крем'яних виробів невідомих тут раніше, що підтвердили генетичну схожість матеріалів стоянок Троянове 4А та Троянове 4В.

Попри схожість матеріалів стоянок, колекція з Троянове 4В має свої відмінності. Якщо в Троянове 4А співвідношення одно- та двоплощадкових нуклеусів майже однакове, то в комплексі Троянове 4В перший тип нуклеусів, часто зі скошеними площадками, переважає. Також у комплексі Троянове 4В присутня серія торцевих нуклеусів невідомих на Троянове 4А. Колекція різців Троянове 4В більш різноманітна. Тут є багатофасеткові нуклеподібні різці на великих масивних уламках, подвійні та поперечні різці, що не мають аналогів у матеріалах скупчення 4А. Особливістю стоянки Троянове 4В є наявність серій пластин та пластинок з вентральною підтескою. Крім того, на відміну від 4А, на стоянці Троянове 4В менша кількість скребел на відщепах, проте широко представлені скобелі на відщепах.

Отже, матеріали стоянки Троянове 4В є одними з основних граветських комплексів Центральної України, що постали у період середньої фази верхнього палеоліту (27—19 тис. рр. тому) перед бузьким похолоданням внаслідок просування на схід із басейну Дністра носіїв граветської традиції.

Л. Л. Залізняк, О. І. Нездолій

ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ КОРОБЧИНЕ-КУРГАН

Влітку 2016 р. відбувся сьомий польовий сезон досліджень мустьєрської стоянки Коробчине-курган, які проводить Археологічна експедиція НаУКМА (нач. Л. Л. Залізняк).

Пам'ятка знаходиться в басейні р. Велика Вись на найвищій ділянці плато, за 10 км на захід від м. Новомиргород.

Накопичений у ході щорічних поверхневих зборів підйомний матеріал із південно-західної частини стоянки демонстрував риси техніко-типологічної подібності до знахідок з основного розкопу. Тому з метою виявлення культурного шару та встановлення стратиграфії нашарувань на цій ділянці пам'ятки було проведене дослідження шурфуванням.

У місцях найбільшої концентрації підйомного матеріалу закладено два шурфи, розмірами 2 × 1 м. Нашарування розбиралися умовними горизонтами по 20 см.

Виявлена стратиграфія відкладів в обох шурфах була подібною до нашарувань в основному розкопі. Згори залягав шар чорного гумусу, який на рівні 0,4—0,5 м підстилав голоценовий ґрунт сірого кольору. Культурний горизонт, що містив архаїчні артефакти знаходився в межах бурого витачівського шару, який залягав на глибині близько 1,1—1,6 м. Нижче знаходився удайський лес. Геологічні горизонти пронизані кротовинами, що зумовило незначне розсіювання культурного шару по вертикалі.

Шурф 9 розташований за 70 м від краю основного розкопу. Архаїчний комплекс знахідок із шурфу нараховує 276 виробів, серед них 69 мають сліди вторинної обробки.

Нуклеуси представлені одноплощинними (4 од.) та двоплощинними полюсними (3 од.) ядрищами підпаралельного розщеплення. Ударні площини нуклеусів оформлені сколами, у двох випадках наявні сліди підправки. Два ядрища мають сплощені робочі поверхні, у решти слабко випуклий профіль. Поперечна випуклість поверхні розщеплення підтримувалася за допомогою повздовжніх крайових сколів з ударної площини та поперечних підправок із бокових сторін. Серед двоплощинних полюсних нуклеусів зустрічного зняття у двох ядрищ ударні площини оформлені кількома сколами, в одного — підправлені. Робочі поверхні нуклеусів сплощені та слабко випуклі. Наявні спеціальні бокові підправки.

Наймасовішу групу знахідок становлять відщепи та їхні уламки (110 од.) Серед цілих відщепів без вторинної обробки (33 од.) питому вагу мають відщепи з біповздовжнім та субпаралельним ограненням дорсальної поверхні. Найпоширеніша форма сколів — овалоподібна, середні розміри відщепів становлять 33,9 × 30,8 × 11,1 мм. Індекс фасетування (IF) серед відщепів із цілими ударними площадками складає 40,9, вузький індекс фасетажу (IF_{st}) — 11,3. Середній показник кута сколювання зі сторони черевця становить 117°, від спинки — 78°. При підготовці ударних площадок відмічене застосування прийому зняття карнизу, менше використовувалися редукція зони удару, зворотна редукція та ізолювання поверхні сколювання.

Серед артефактів виявлено 28 пластинчастих сколів та їхніх уламків (10,1 % від усіх знахідок архаїчного комплексу). Серед цілих знахідок без слідів вторинної обробки (9 од.) переважають двоскатні з прямим профілем та субпаралельним ограненням спинки вироби, які мають гладкі та двогранні ударні площадки. Середні параметри пластинчастих заготовок: 45,6 × 22,8 × 8,2 мм.

До категорії знарядь належать три прості повздовжні випуклі скребла. Одне з них вироблене на напівпервинному відщепі (рис. 1: 9) з фрагментованою дистальною частиною і має оброблену вентральною ретушшю протилежну повздовжню сторону. Конвергентне скребло представлене дистальним фрагментом напівпервинного сколу (рис. 1: 7). Скребла оброблені крутою лусковою східчастою ретушшю.

Обушкові ножі представлені виробами із природним (3 од.) та штучним (1 од.) обушком. В останнього акомодаційна ділянка розташована на широкій грані попереднього розщеплення. Один ніж із природним обушком виготовлений на первинному відщепі, а в двох інших — жовнева кірка вкриває лише акомодаційну частину поверхні виробів. Усі обушкові ділянки мають сліди підправок фасетажем. Робочі леза знарядь оброблені пласкою/напівкрутою альтернативною та двосторонньою ретушшю.

Атипове вістря виготовлене на пластинчастому сколі (рис. 1: 5). Робоча ділянка розташована асиметрично осі заготовки та оброблена високим вертикальним фасетажем.

Для зубчастих виробів (3 од.) колекції характерна наявність на робочих лезах широких і глибоких фасеток, що формують зубчастий край знарядь.

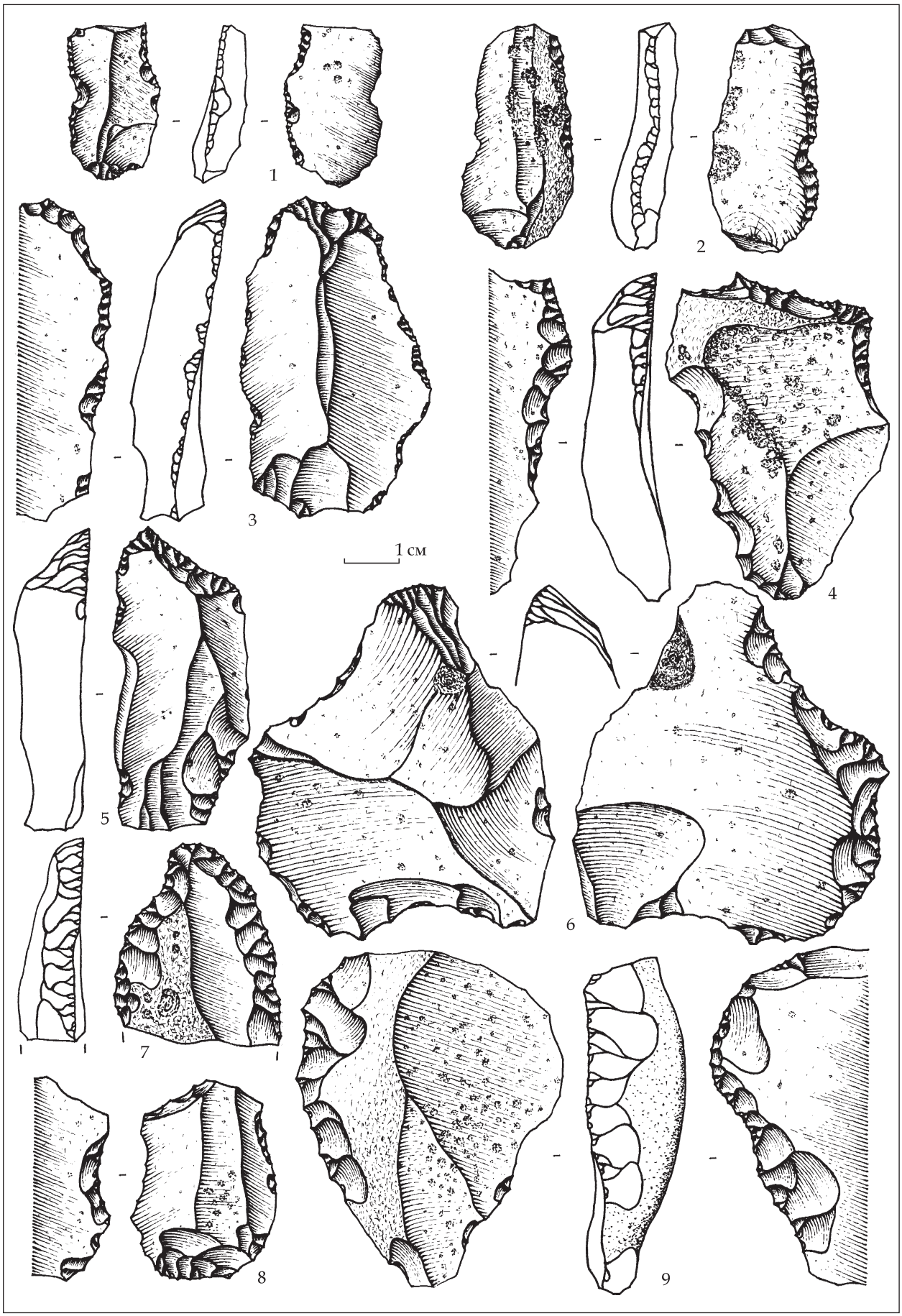

Рис. 1. Коробчине-курган 2016 р., шурф 9, знаряддя

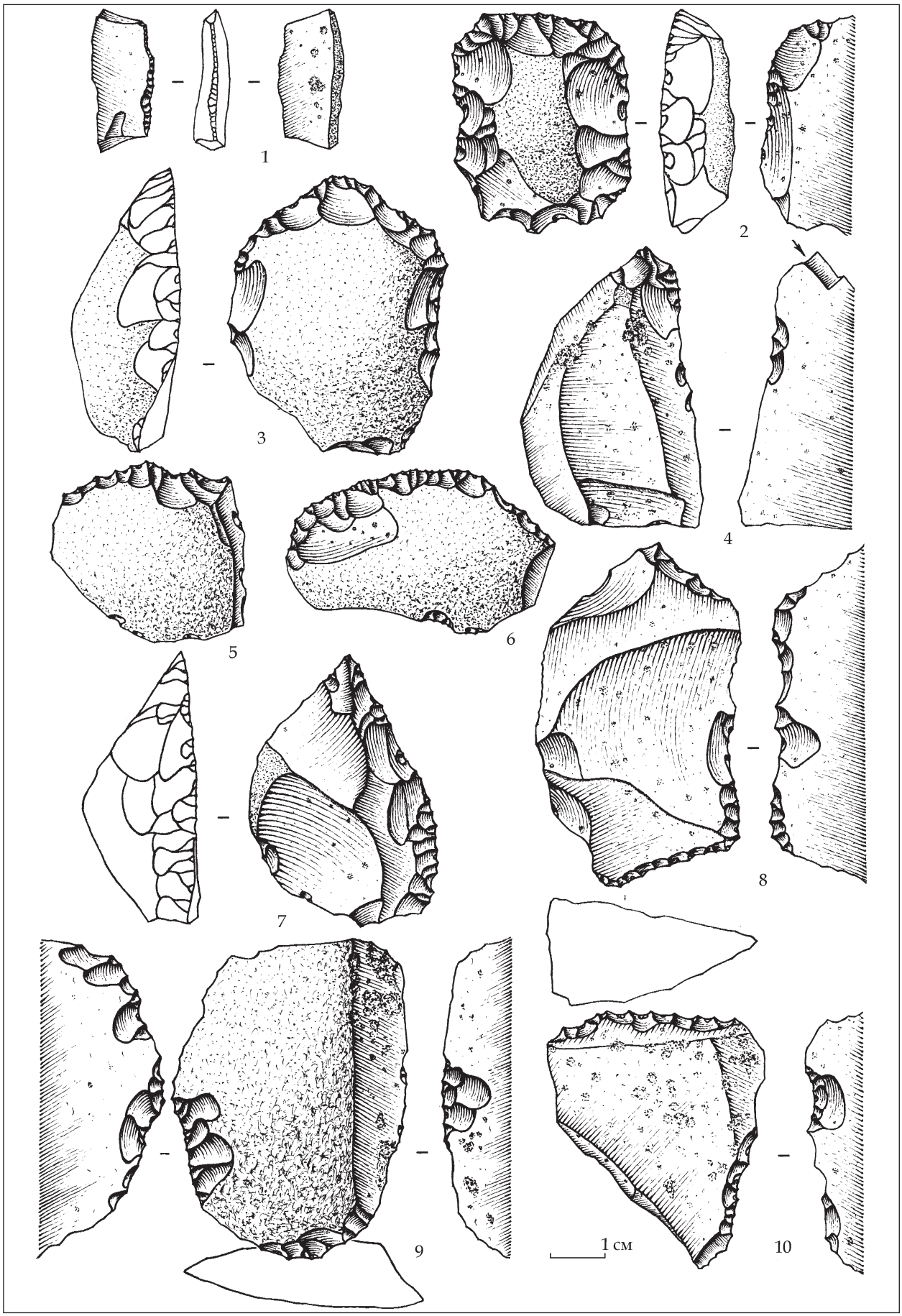

Рис. 2. Коробчине-курган 2016 р., шурф 10, знаряддя

Ретушовані виїмки скобелів (4 од.) виготовлені як на краях пластинчастих заготовок (рис. 1: 8), так і на повздовжніх сторонах відщепів.

Кінцеві атипові скребачки (3 од.) виконані на видовжених сколах (рис. 1: 3, 4) та первинному відщепі. Для всіх виробів характерні окремі зубчасті елементи на робочих лезах знарядь. Два артефакти мають вентральну ретуш на повздовжній стороні.

Серед знахідок виявлена скребачка високої форми з носиком (рис. 1: 6), виготовлена на масивному відщепі. Знаряддя має сліди утинання базальної частини, одна з повздовжніх сторін вкрита пласкою лусковою ретушшю з боку черевця.

Різець виготовлений на уламку відщепу, різцевий скол знятий з підправленої площадки фрагментованої грані.

Виявлені пластинчасті сколи з крайовою ретушшю (рис. 1: 1, 2).

Наявні тронковані сколи (3 од.) та відщепи з вентральним потоншенням (13 од.).

Шурф 10 було розташовано за 60 м від краю основного розкопу й за 35 м від шурфу 9. Архаїчна колекція матеріалів із цього шурфу нараховує 244 знахідки, з яких 51 крем'яний виріб має сліди вторинної обробки.

У комплексі виявлено два нуклеуси з підпаралельною системою сколювання заготовок. Один представлений одноплощинним ядрищем зі слабко випуклою робочою поверхнею. Ударна площина оформлена кількома негативами широких фасеток. Одна з бокових сторін має сліди підправки поверхні сколювання.

Інший нуклеус представлений двоплощинним полюсним варіантом зустрічного сколювання, у якого одна з бічних сторін була використана в якості ударної площини для оформлення другої робочої поверхні на тильній стороні. Обидві поверхні сколювання мають слабко випуклий поперечний профіль. У центральній частині тильної сторони нуклеуса присутні сліди забитості поверхні, які перекривають фасетки розщеплення, що дозволяє припускати можливість використання утилізованого ядрища в якості відбійника.

Знайдено три невеликі за розмірами пальчасті фрагменти конкрецій, два з яких мали сліди несистемної оббивки.

Серед відщепів та їхніх уламків (106 од.) виявлені 22 цілі сколи без вторинної обробки. Для них характерна овалоподібна форма й субпаралельне та біповздовжнє огранення спинки. Середні значення розмірів сколів 34,4 × 30,3 × 9,5 мм. Індекс фасетування (IF) для відщепів із цілими ударними площадками становить 38,7, індекс вузький (IF_{st}) — 9,6. Середнє значення кута сколювання ударної площини зі сторони черевця складає 118°, від спинки — 79°.

З-поміж прийомів підготовки ударних площадок застосовувалося зняття карнизу, відмічена редукція зони удару та зворотна редукція.

Серед 35 пластинчастих сколів та їхніх уламків (14,3 % від комплексу) наявні 5 цілих знахідок без слідів вторинної обробки. Ці вироби мають гладкі й двогранні ударні площадки, прямий профіль та двоскатні спинки з паралельним і субпаралельним ограненням. Середні параметри розмірів пластинчастих сколів 41,4 × 22,6 × 11,4 мм.

До категорії знарядь комплексу належать повздовжні прості скребла (3 од.). Одне знаряддя з випуклим лезом виготовлене на видовженому первинному відщепі (рис. 2: 6). Для формування робочих частин знарядь використовувалася крута лускова східчаста ретуш.

Обушкові ножі представлені виробами зі штучним (4 од.) та природним (2 од.) обушком. Природні обушки являють собою масивні первинні ділянки, вкриті жовневою кіркою. У ножів зі штучним обушком (рис. 2: 8, 9) в якості акомодаційної ділянки використаний широкий негатив попереднього сколу. Більшість обушків мають сліди підправок. Леза знарядь оформлені альтернативним і біфасіальним пласким фасетажем.

Гостроконечники представлені двома виробами. Один виготовлений на високому сколі з фрагментованою у давнину проксимальною частиною (рис. 2: 7). Ретуш крута лускова східчаста. Інший, атиповий варіант, має пошкоджений дистальний кінець і потоншену базальну частину.

Леза зубчастих знарядь (4 од.) виготовлені як на первинних сколах (рис. 2: 5), так і на видовжених крайових ділянках фрагментованих відщепів (рис. 2: 10).

Дві атипові кінцеві скребачки виготовлені на видовжених відщепах і мають часткове пошкодження робочих ділянок унаслідок кородованості поверхні. Виявлені, виготовлені на первинних відщепах, скребачки з ретушшю на площу периметра. На вентральній частині одного зі знарядь (рис. 2: 2) наявні сліди давнього фрагментування, а від робочого леза зі сторони черевця по краю виробу спущена фасетка плаского різцеподібного сколу. В іншого знаряддя частина робочого леза оформлена фасетками напівкрутої лускової ретуші (рис. 2: 3)

У колекції наявні два різці. Один, атиповий кутовий, виготовлений на дистальному фрагменті відщепу. Інший виготовлений на пластинчастому фрагменті й має скошений різцевий скол, який знятий від ретушованої виїмки (рис. 2: 4).

Зафіксовано медіальний фрагмент пластинчастого сколу з крайовою ретушшю (рис. 2: 1). У колекції присутні тронковані вироби (5 од.) та сколи з вентральним потоншенням (8 од.).

Порівняльний аналіз технологічних і типологічних характеристик крем'яного інвентарю, виявленого в обох шурфах, демонструє значні паралелі між двома комплексами.

Засвідчено подібність основних характеристик колекцій із шурфів із відповідними показниками крем'яного комплексу з основного розкопу, окремо відмічено схожість їхніх стратиграфічних і тафономічних умов. Крем'яна колекція з основного розкопу стоянки виділена в окремий тип палеолітичних пам'яток, аналогії якому за окремими показниками артефактів простежуються в матеріалах пізньомустьєрських комплексів стоянок Донбасу (Білокузьминівка, Курдюмівка), Середнього Дону (Шлях), Нижнього Дону (Бирюча Балка 2) та Гірського Криму (Кабазі II).

Л. Л. Залізняк, Т. О. Шевченко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАНОГО ЯРУ НА МУСТЬЄРСЬКІЙ СТОЯНЦІ АНДРІЇВКА 4 НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Донедавна Центральна Україна (Кіровоградська та Черкаська області) була білою плямою на палеолітичній карті країни. Тут були досліджені поодинокі верхньопалеолітичні пам'ятки (Володимирівка, Гордашівка), а мустьєрські взагалі невідомі. У 1980-х рр. завдяки ентузіазму краєзнавця з м. Новомиргорода П. І. Озерова була відкрита група різночасових палеолітичних стоянок на р. Велика Вись. Впродовж останніх 11 років їх досліджує Археологічна експедиція Києво-Могилянської академії (нач. Л. Л. Залізняк).

Особливої уваги заслуговує двошарова мустьєрська стоянка Андріївка 4, на якій вже добуто більше 20 тис. крем'яних артефактів. Її верхній шар є першою в Україні пам'яткою класичного зубчастого мустьє, за дефініцією видатного французького дослідника палеоліту Ф. Борда. Крім того, на стоянці виявлено і досліджено унікальний археологічний об'єкт, аналоги якому невідомі в палеоліті не лише України, але й усієї Європи, — похований яр з мустьєрськими матеріалами на дні та в заповненні. У звітному сезоні експедиція НаУКМА завершила дослідження стародавнього яру мустьєрського часу, перекритого культурним шаром пізнішого неандертальського стійбища.

Крем'яні вироби зубчастого мустьє залягали у верхній частині витачівського ґрунту на глибині 0,9—1,6 м (рис. 1). Яр був впущений з нижнього рівня витачівського похованого ґрунту з 1,8 м у підстилаючий його типовий удайський лес до глибини 4,3 м. Ширина простеженого на відстані 22 м яру від 0,5 м у верхів'ї до 3,5 м у середній частині. Нижче промивина звужувалася до 1,5 м, а ще нижче за 10 м по схилу вона різко розширювалася, а знахідки зникали (рис. 2). Спостерігалося падіння дна яру з верхів'їв у бік річки більш ніж на 1 м.

Таким чином, яр нагадував довгу (20 м), глибоку (2,5 м) і вузьку (1,5 м) траншею. Лише в її середній частині, в місці впадіння короткого (5 м довжини) відвершка, яр розширювався до 3,5 м (рис. 1). Саме в цьому найширшому місці, в придонному шарі заповнення яру спостерігалася підвищена концентрація знахідок. Яр був заповнений бурим витачівським суглинком, який містив непатиновані, зі свіжою поверхнею кремені та уламки кісток тварин (мамонт, бізон, кінь, печерний лев). Крем'яна індустрія нижнього шару Андріївки 4, на відміну від зубчастого мустьє верхнього горизонту, належить до мустьє звичайного з домінуванням однобічних форм та менш численними, але досить виразними біфасами (рис. 3).

Оскільки верхній культурний горизонт перекривав похований яр, то на момент виникнення поселення верхнього шару промоїна яру вже остаточно заповнилася суглинком. Іншими словами, яр функціонував на початку витачівського потепління, датоване 55—27 тис. рр. тому, а поселення верхнього культурного шару — наприкінці цього періоду, коли занесений глиною яр вже припинив існування. Отже артефакти з нижнього шару давніші, а стратиграфічний зв'язок яру з нижнім рівнем витачівського ґрунту дозволяє датувати об'єкт приблизно 50 тис. рр. тому. Дані геології підтверджує дата, отримана за сприяння професора Дж. Хоффекера в радіокарбоновій лабораторії університету Колорадо по кістці коня з нижнього

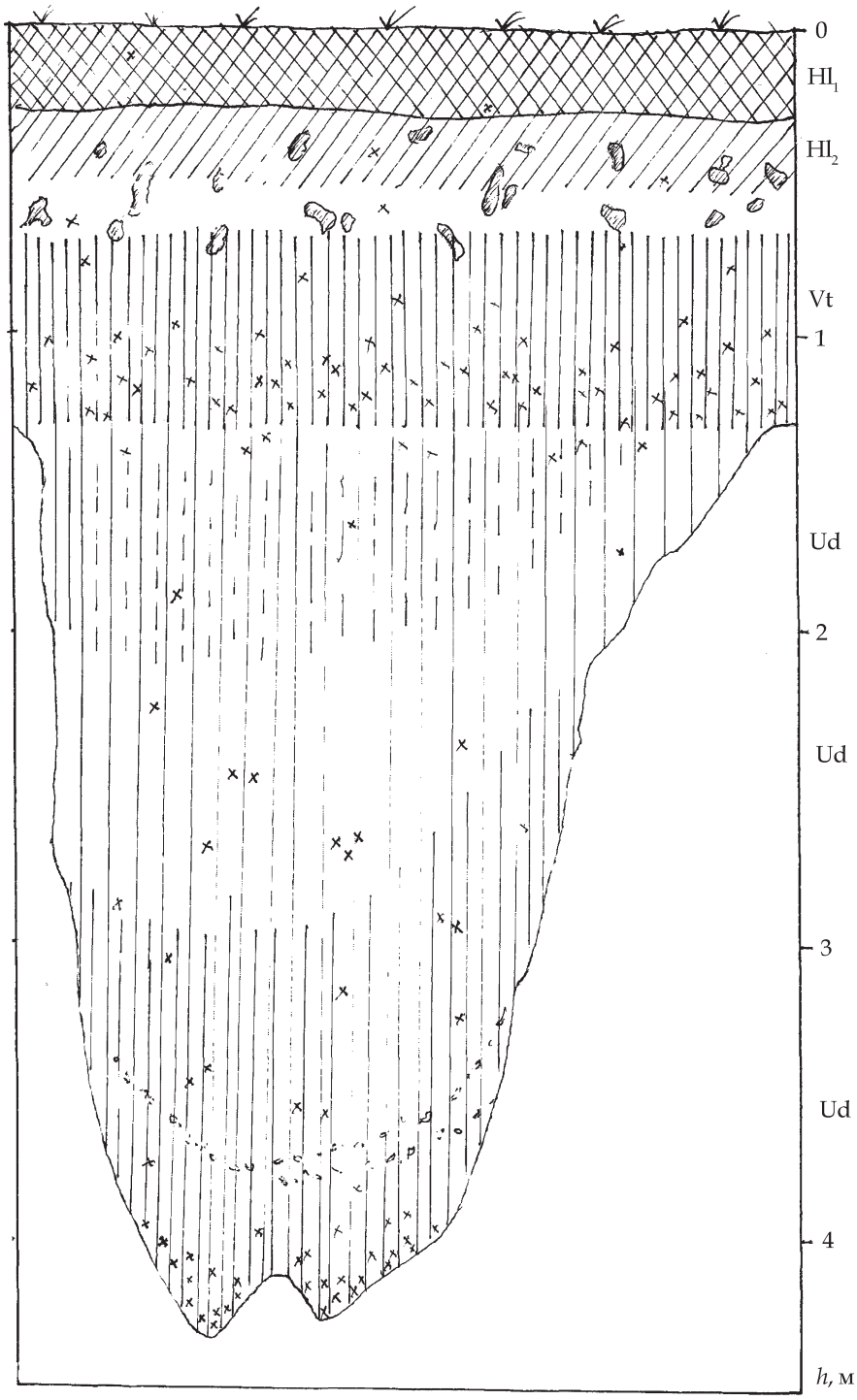

Рис. 1. Андріївка 4, 2016 р. Стратиграфія з розрізом похованого яру

рівня верхнього культурного шару (глибина 1,6—1,8 м) — 40070 ± 990 — CURL 176692.

Цілковита відсутність патини на поверхні кременів із заповнення яру та гарна збереженість кісток вочевидь пояснюється швидкою консервацією решток внаслідок інтенсивного накопичення відкладів у яру, тобто швидкого його заповнення суглинками. Натомість інтенсивна латинізація кременів верхнього шару свідчить про їхнє тривале перебування на поверхні, під дією руйнівних для них природних факторів — сонячної радіації, перепадів температур та вологості тощо. Адже стоянка верхнього шару функціонувала у період витачівського потепління, коли накопичення лесу припинилося.

Безпрецедентність похованого яру з артефактами стоянки Андріївка 4 як унікального геолого-археологічного об'єкта у практиці дослідження мустьєрських пам'яток утруднює його функціональну інтерпретацію. На сьогодні маємо чотири головні версії можливого способу використання ярка неандертальцями.

1. Смітник, куди скидали відходи виробництва та кухонні покидьки мешканці верхнього шару стоянки. Однак мешканці верхнього

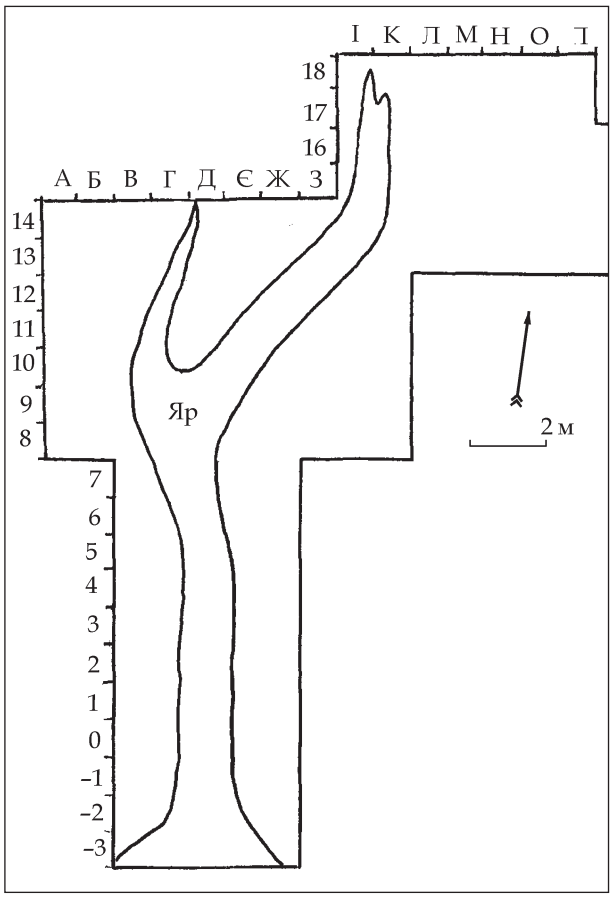

Рис. 2. Андріївка 4 / 2016. План похованого яру на глибині 3,5 м

шару пам'ятки не могли використовувати ярок як смітник хоча б через те, що на час функціонування їхньої стоянки ярка вже не існувало, бо він був заповнений витачівським суглинком із культурними рештками. Іншими словами промивина яру і стійбище над нею різночасові. Яр вже припинив своє існування і був похований суглинками, коли на його місці поселилися неандертальці верхнього шару. До того ж маємо суттєву різницю в технології та типології артефактів з верхнього та нижнього шарів.

2. Сховище крем'яної сировини. На користь цієї версії свідчить знахідка в яру кількох масивних, досить великих (до 30 см діаметром) конкрецій кременю з умисне стесаними виступами (облупнів). За межами яру такі конкреції не знайдені. З етнографічних джерел відома практика закопування конкрецій крем'яної сировини у вологу землю з метою запобігання втрати кременем пластичності через пересихання і розтріскування його поверхні. Тонкі прошарки темно-коричневої глини у придонній частині заповнення свідчать про існування вологого середовища на дні промоїни. Волога глина створювала сприятливі умови для запобігання висиханню крем'яної сировини.

У яру досліджені типові точки — характерні скупчення колотого кременю, які могли утворитися в процесі пробного розщеплення конкрецій сировини, а також виробництва заготовок та завершених знарядь.

Не всі жовна кременю, що зберігалися у вологій глині яру були використані. Деякі з них були забуті чи засипані глиною і через те не втрачені мешканцями стоянки. Не виключено, що конкреції сировини могли бути спеціально сховані на дні промоїни з надією використати їх у майбутньому під час чергового візиту групи до яру.

Одне з великих, обтесаних жовен з яру мало природний отвір по центру. Відзначимо також знахідку невеликої (діаметром 5 см) крем'яної конкреції з природним отвором та камінчика діаметром близько 1 см з отвором на краю. Попри те, що два останні предмети не мали якоїсь практичної цінності для мешканців стоянки, їх принесли на стійбище. Є підстави припускати якусь неутилітарну, можливо навіть сакральну семантику каменів з отворами для палеоантропів, що мешкали на стійбищі.

3. Прихисток від вітру і негоди, а можливо і примітивне житло.

У придонних, найнасиченіших знахідками відкладах яру на глибині 3,4—4,2 м скупчення кременів разом із уламками кісток пізньоплейстоценової фауни займали виразно горизонтальне положення, що нагадувало житлову поверхню стійбища.

Знахідки в яру завершених знарядь свідчать про можливість виконання певних трудових операцій безпосередньо в яру. Досить вірогідно, що яр, принаймні на рівні дна найширшої ділянки, використовувався в якості тимчасового прихистку чи навіть якогось примітивного житла, захищеного від вітру та негоди простою конструкцією з жердин, вкритих шкурами.

Наявність решток життєдіяльності не лише на дні яру, але і у верхній та середній частині його заповнення, можливо, свідчить про неодноразове короткотривале заселення неандертальцями промоїни в борту високої тераси річки. Звертає увагу відсутність слідів вогнищ у заповненні яру, які б однозначно підтвердили його використання первісною людиною в якості помешкання. Можливо розведення вогнища у вузькій і глибокій промоїні утруднювалося нестачею кисню.

4. Яр, як місце розбору туш впольованих тварин і навіть полювання. Таке припущення висловив один з дослідників яру стоянки Андріївка 4 Т. Шевченко на підставі знахідок в яру кісток травоїдних та крем'яних ножів, що можливо, використовувалися для розбору туш впольованих тварин.

Поки що важко сказати достеменно, чи скупчення крем'яних артефактів є результатом якоїсь трудової діяльності в самому яру,

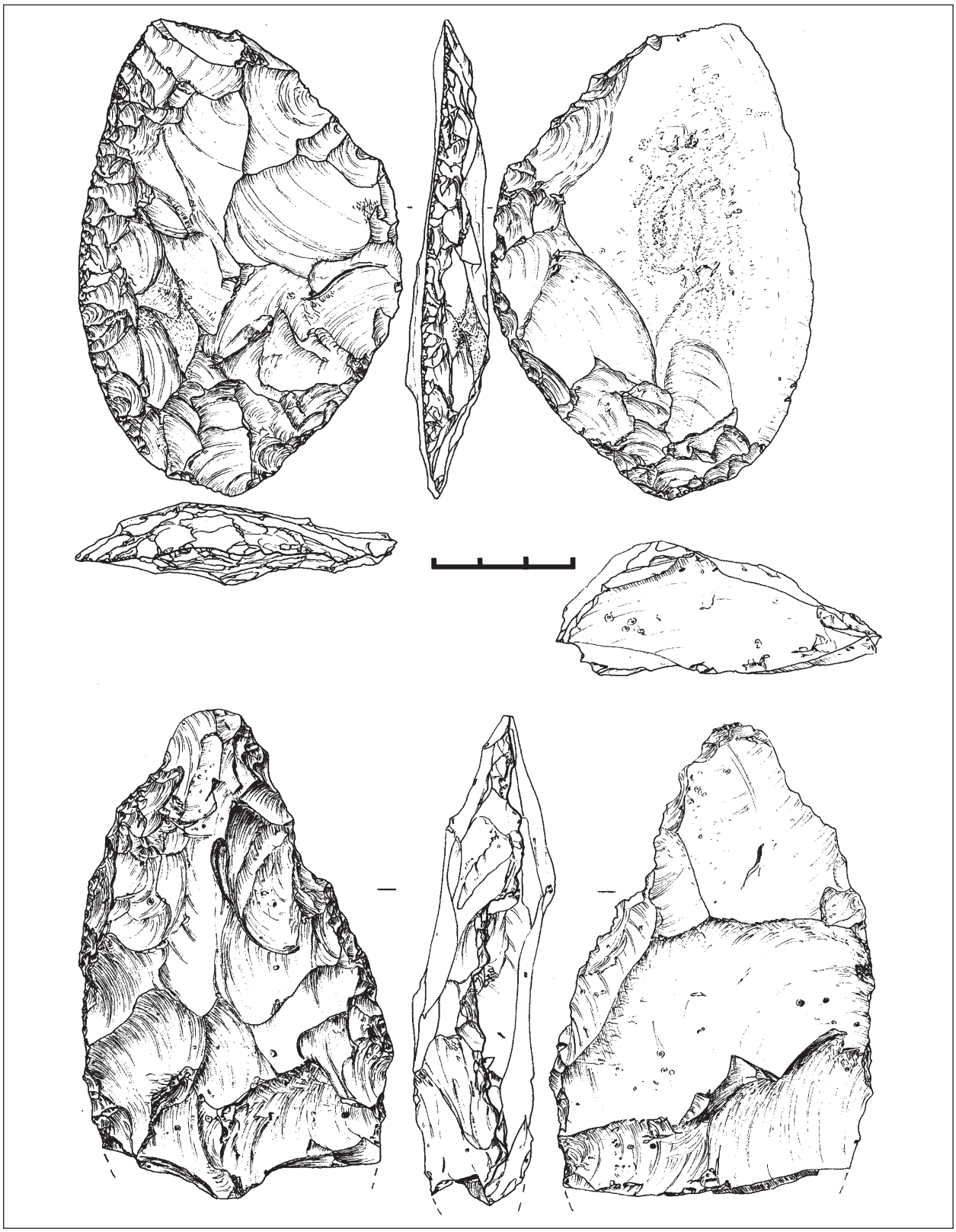

Рис. 3. Андріївка 4 / 2015. Біфаси з заповнення яру

чи вони виникли внаслідок потрапляння до яру кременів та кісток у процесі заповнення цієї промивини. Не можна повністю виключати і використання промивини для зберігання конкрецій крем'яної сировини, а на пізньому етапі її функціонування в якості смітника. Можливо різною мірою мали місце усі зазначені варіанти потрапляння решток життєдіяльності неандертальців до яру. Отже, питання характеру формування нижнього культурного шару в заповненні похованого яру потребує подальших досліджень.

Д. В. Кіосак

РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ МЕЛЬНИЧНА КРУЧА

Мельнична Круча в Благовіщенському районі Кіровоградської області відома, перш за все, як поселення буго-дністровської неолітичної культури. Останнім часом, Д. Л. Гаскевичем виділені в її колекції, яка зберігається в Наукових фондах Інституту археології НАНУ, матеріали пізніших епох — Трипілля ВІ—ВІІ, кераміка типу Пивиха та черепки посуду пізньої бронзи — раннього залізного віку. 2012 р. автор провів невеликі розкопки у західній частині урочища Мельницьке (така його справжня місцева назва) за 2,2 км на південний схід від краю с. Сабатинівка. Розкоп 1 закладено за 8 м від рівня води Південного Бугу на прирічковому валу в заплаві. У розкопі були виявлені три горизонти залягання знахідок. Культурна належність жодного з них не була очевидною.

2016 р. до розкопу 1 було дорізано чотири квадрати 2 × 2 м та на відстані 4 м від його південно-східного кута закладено два шурфи 4 × 1 м кожний, витягнуті вздовж однієї лінії захід—схід, з 2 м проміжку між ними.

На дослідженій площі простежено наступну стратиграфію: 1 — дерновий шар (20—25 см); 2 — темно-сірий гумусований рихлий, супіщаний ґрунт з численними ходами рослинності (62—75 см); 3 — сіре, світло-сіре, супіщане підґрунтя (значно щільніше від горішнього шару) (110—127 см); 4 — перехідний сіро-жовтий пробитий численними кротовинами шар (120—140 см); 5 — жовтий та світло-жовтий супісок з численними мушлями, що темнішає донизу, контакт із нижчим шаром дуже плавний (170—175 м); 6 — сірий, темно-сірий пластичний суглинок з окремими конкреціями та галькою, з рудими плямами (205—220 см); 7 — щільний сіро-зелений шар із численними конкреціями, галькою, плямами оглеєння (простежено до глибини в 260 см).

Археологічні матеріали такі.

У шарі сірого підґрунтя, на глибині біля 1—1,2 м від умовного нуля розкопу — окремі розщеплені кремені, кістки тварин та дрібні уламки ліпної кераміки, в тому числі горизонтально зрізаний край пательні та відігнуте вінце з трикутним наліпним валиком під ним.

У шарі жовтуватого супіску (1,6—1,8 м) — численні розщеплені кремені, в тому числі трапеції та виразна серія пластинчатих заготовок, уламки кісток тварин, мушлі річкової скойки та дрібні шматочки вугілля.

У шарі сірого суглинку — вироби з кременю, в тому числі різці на пластинах, кукрекський вкладень, пластинка з підтескою, олівцеподібний та конусоподібний нуклеуси, кістки тварин, численні частинки вугілля. У шурфах 3 і 4 цей шар розділявся стерильним прошарком у 10—15 см на два горизонти.

Скупчення кісток, виявлене у середньому шарі в розкопі 2012 р., скоріш за все, мало обмежені розміри. Цього року його продовження не виявлено. Отже, зараз можна припускати, що більшість кісток лежали на глибинах від 167 до 172 см, маркованих нівелювальними позначками більших фауністичних решток та скупчення мало овальну форму, дещо витягнуту вздовж ріки, біля 3 × 2 м. З цим об'єктом пов'язані відщепи декортифікації кількох конкрецій світло-жовтого, «медового» кременю.

У цьому самому шарі, але дещо глибше (1,7—1,8 м) на квадратах, ближчих до ріки (кв. 5 і 6) цього року помічено скупчення мушель річкової скойки та частинок вугілля, розміром 1,5 × 2 м, довшим боком від ріки. Тут таки знайдено дві щелепи тварин. У віддалених від ріки квадратах (кв. 7 і 8) на цьому рівні зустрічалися досить численні (біля 60 екз.) кременеві вироби у супроводі кількох уламків кісток тварин.

Нижній шар не містив очевидних структур і мав «суспендований» характер. Знахідки в ньому зустрічалися на глибинах 1,8—1,95 м безпосередньо під середнім шаром, а також після стерильного прошарку, добре помітного у шурфах і дещо гірше вираженого в розкопі, на глибинах 2,05—2,2 м. Нижній горизонт цього шару приніс вироби, достатньо виразні для атрибуції його до кукрекської традиції.

Підйомний матеріал відзначено ще в двох локаціях урочища. За 320 м на захід, неподалік від сучасної обори великої рогатої худоби зібрано кілька розщеплених кременів та уламок стінки ліпного посуду з лискованою поверхнею та канелюрами, який нагадує зразки трипільської кераміки етапу ВІ з неподалік розташованого поселення Сабатинівка 1. За 120 м на північний захід, на південному березі стариці знайдено фрагмент відігнутого заокругленого на кінці вінця ліпної посудини з горизонтальною «ялинкою» з відбитків гребінця під вінцем.

Таким чином, внаслідок робіт 2016 р. вдалося уточнити культурну атрибуцію кількох горизонтів Мельничної Кручі і віднести їх — верхній, хоча б частково — до доби пізньої бронзи, нижній, хоча б його найнижчий горизонт — до кукрекської індустрії. Не зовсім ясною лишається хронологічна позиція середнього шару, який приніс знахідки геометричних мікролітів у формі дещо асиметричних трапецій. Сподіваємось, що це завдання вдасться вирішити подальшими роботами.

О. П. Орлик

РОЗВІДКИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Робочою групою з підготовки тому «Звід пам'яток історії та культури України» по Кіровоградській області проводились розвідки та інвентаризація пам'яток археології, розташованих на території шести сільських рад Знам'янського, Компаніївського, Новгородківського, Олександрійського і Петрівського р-нів.

Потреба в розвідках викликана слабою вивченістю центральної частини Кіровоградщини, особливо у верхній частині басейну р. Інгулець, верхів'ях рік Інгул, Сугоклея, Кам'янка. Також перевірялися землі, виділені для передачі у власність учасникам АТО. При обстеженні територій основна увага була зосереджена на уточненні та фіксації (за допомогою GPS) географічних координат пам'яток та об'єктів археології, візуальній оцінці стану збереженості, зовнішнього вигляду, прив'язок, тощо. Перевірено стан збереженості 42 курганів, виявлено 73 кургани.

Знам'янський район. Продовжено обстеження території Мошоринської сільської ради, розпочате у 2015 р. Виявлено три кургани.

Компаніївський район. Обстежувалась територія Червонослобідської сільської ради. Перевірено стан збереженості двох курганів.

Новгородківський район. Обстежувалась територія Куцівської сільської ради. Перевірено стан збереженості 11 курганів. Виявлено шість курганів.

Олександрійський район. Продовжено обстеження території Протопопівської сільської ради. При огляді земель, які передавались учасникам АТО виявлено, описано 1 курган.

Петрівський район. Обстежена територія 2 сільських рад. Перевірено стан збереженості 29 курганів. Виявлено 63 кургани. Пам'ятки та об'єкти описано та прив'язано до світової системи координат.

Простежується активізації діяльності «чорних археологів». Все частіше зустрічаються сліди пограбування курганів, нищення об'єктів дуже цінних в історичному аспекті. Так, у Бобринецькому районі у відвалах знайдено: фрагменти ліпних горщиків, залізний наконечник списа, бронзові псалії, фрагмент бронзової пластинки (оббивки дерев'яної чаші?), фрагмент вудил «кобанського» типу. Більше року було потрачено на реставрацію артефактів. Вони майже аналогічні знайденим у Носачівському кургані на Черкащині, що датований Г. Т. Ковпаненко VIII—VII ст. до н. е. Виявлені знахідки належать до Новочеркаської групи, а пограбоване поховання датується VIII ст. до н. е.

В. Рудь, В. Собчук, Р. Засядьвовк, О. Пересунчак, М. Іванов

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ НАВКОЛО с. ХАЩУВАТЕ ГАЙВОРОНСЬКОГО РАЙОНУ

Східноподільська експедиція восени провела обстеження земель Хащуватської сільської ради Гайворонського р-ну Кіровоградської обл. Обстежені території розташовані на лівому березі р. Південний Буг. У результаті оглянуто дев'ять раніше відомих курганів, а також виявлено 12 нових об'єктів археології [1] (рис. 1).

Курганна група I знаходиться на відстані 1,8—2,2 км у північно-західному напрямку від с. Хащувате. Насипи розташовані на схилі плато, що обмежене з півночі р. Мощена (права притока р. Південний Буг), з півдня — численними балками та притоками (р. Хащуватка та безіменними), що впадають у р. Південний Буг справа. Складається з п'яти курганів, № 4—8. Діаметр курганів 32—62 м, висота 0,5—1,6 м.

Курганна група II знаходиться на відстані 0,85—0,95 км на північ від с. Хащувате. Займає вершину того самого плато, що і група I. Складається з трьох курганів, № 1—3. Діаметр курганів 25—60 м, висота 0,5—0,9 м.

1. Дякуємо колегам, які допомагали у визначенні зібраних матеріалів: О. Петраускасу, С. Лисенку, Т. Гошко, Л. Мироненко та Є. Слєсарєву.

Рис. 1. Карта археологічних пам'яток Хащуватської сільської ради. Поселення та інші археологічні об'єкти: 1 — Тополі; 2 — Тополі I; 3 — Хащувате-Поліг I; 4 — Хащувате-Поліг II; 5 — Хащувате-Захід; 6 — Хащувате-Чернече I; 7 — Хащувате-Чернече II; 8 — Хащувате-Гирка; 9 — Хащувате-Бражарка I; 10 — Хащувате-Бражарка II; 11 — Хащувате-Поповий ліс

Ще *два кургани*, які не входять до груп, обстежено південно-східніше та північно-західніше с. Хащувате. Їхні діаметри 39 та 45 м, висота обох по 0,5 м.

Хащувате-Захід — місцезнаходження одного крем'яного знаряддя праці на краю рівнинного плато, яке підвищується над лівим берегом Південного Бугу. Зі сходу біля цього місця — глибока балка, порізана численними ярками. Місцезнаходження за 300 м на захід від крайньої західної садиби с. Хащувате, вулиці, яка розміщена над Південним Бугом. Знайдену тут скребачку попередньо відносимо до пізньопалеолітичного часу.

Хащувате-Гирка — поселення трипільської культури етапу BI, розташоване в центрі села, на присадибних ділянках мешканців, безпосередньо на лівому березі р. Південний Буг. Поселення утворене в місці впадіння в Південний Буг струмка зліва. Топографічно пам'ятка Хащувате-Гирка займає рівнинну надзаплавну терасу Південного Бугу. Площа поширення підйомного матеріалу становить близько 1,7 га.

Колекція поділена на дві категорії: знаряддя праці та посуд двох груп. Перші представлені крем'яними виробами та відщепами, а також виробами з каменю — один овальний розтиральник. Посуд групи I — це так звана столова кераміка, яка орнаментована заглибленим і канельованим орнаментом. Група кухонного посуду виготовлена із погано вимішаного тіста з домішкою шамоту та жорстви. Поверхня оброблена недбало. Внутрішня частина посудин загладжена краще, можливо була лискована. Ззовні посуд оздоблений насічками, овальними ямками та рельєфними наліпами.

Тополі — поселення трипільської культури етапу BI, розміщене за 350 м на захід від с. Тополі, на землях Хащуватської сільської ради. Займає територію правого берега р. Мощена, в місці впадіння в неї безіменного струмка. Площа пам'ятки — близько 3,4 га. Найбільшу кількість матеріалу зібрано в західній частині поселення, з боку, що примикає до струмка. Виходи трипільських «площадок» простежено на схилі, який веде до р. Мощена. Їхні руїни вимиває вода на сучасній ґрунтовій дорозі.

У підйомному матеріалі з території поселення маємо знаряддя праці з кременю та фрагменти кераміки. Керамічний посуд презентований

двома групами. Перша група посуду декорована різнотиповою заглибленою орнаментацією та канелюрами. Друга група посуду представлена кількома фрагментами кухонної кераміки із домішкою товченої черепашки.

На території поселення Тополі закладено два шурфи.

Шурф 1 закладено у західній частині поселення, його площа 2 × 1 м. Досліджено частину культурного шару поселення з малою кількістю артефактів. Серед знахідок кілька фрагментів кераміки та дрібних кісток, а також шматок уламок ікла кабана.

Шурф 2 площею 2 × 1 м, закладено в північно-західній частині поселення. Тут вдалося дослідити частину заглибленого об'єкта трипільського часу. Він займає південну частину шурфу на площі трохи менше 1 м^2. Продовження об'єкта спостерігається в основному у східному і південному напрямках. У перетині досліджена частина заглиблення має лійчасту форму. Максимальна глибина об'єкта, яка зафіксована в південно-східному кутку шурфу, становить 1,65 м від сучасної поверхні.

Тополі I. Навпроти (південніше) трипільського поселення Тополі, на високому мисоподібному підвищенні знайдено мікролітичну пластину.

Хащувате-Чернече I — поселення на рівнинному мисоподібному краю плато, за 200 м на захід від західної околиці с. Хащувате. Розміщене по ліву сторону глибокої балки, в якій протікає безіменний струмок. Площа пам'ятки обмежена з півночі та півдня двома глибокими короткими ярами, що врізаються в балку. Схили балки та ярів доволі стрімкі та високі.

На території пам'ятки зібрано одинадцять невиразних фрагментів ліпної кераміки. Стінки посуду порівняно товстостінні (0,5—1,3 см). Для виготовлення використано глиняну масу зі значною домішкою дрібнозернистої слюди, помітні також дрібні зерна шамоту. Колір черепка чорно-сірий, іноді зовнішня частина посудини має сіро-коричневий колір. Попередньо пам'ятку відносимо до кінця II тис. до н. е.

Хащувате-Чернече II — поселення розміщене на крайніх західних городах основного масиву садиб с. Хащувате, за 140 м на південний схід від пам'ятки Хащувате-Чернече I. Їх розділяє два яри, які розрізають глибоку балку зі струмком з лівого боку. Природну обмеженість території маємо з півночі та заходу поселення.

На території пам'ятки зібрано 46 фр. кераміки, за технологією аналогічної до матеріалів з пункту Хащувате-Чернече I; належать тюльпаноподібним формам із нахиленою всередину верхньою частиною посудини та зі злегка відігнутим назовні краєм вінець. Попередньо пам'ятку відносимо до кінця II тис. до н. е.

Хащувате-Поліг I — пам'ятка черняхівської культури, розміщена на схід від північної частини хутора Антоньове, за 300 м на схід від лівого берега р. Південний Буг. Займає високий рівнинний край плато, який з півночі та заходу обмежений крутими схилами, завдяки чому місцина різко підвищена над широкою надзаплавною терасою річки.

На території пам'ятки зібрано фрагменти кераміки і кам'яне точило. Кераміку поділено на три групи: кухонна, столова і тарна імпортна. До першої групи належать фрагменти гончарних посудин, виготовлених з добре відмуленого тіста, цегельно-сірого кольору. Денця посудин на невисоких «піддонах» у кілька міліметрів, або ж пласкі чи трохи увігнуті в центральній частині. До групи кухонного посуду зараховано фрагменти посуду, виготовлені із глиняного тіста, в якому помітні численні домішки зерен слюди та жорстви. Група тарного посуду, безумовно імпортованого з грецьких колоній Північного Причорномор'я, налічує всього три фрагменти. Це дві стінки та одна ручка посудини. Черепок яскраво-цегельного кольору, у глині ледь помітні включення слюди (?).

Матеріал пам'ятки характеризується значною обкатаністю фрагментів кераміки. Також масово прослідковано сліди повторного випалу посуду, про що свідчить нерівномірний колір — від світло-сірого до цегельного. Вказані ознаки матеріалу, а також висока топографія пам'ятки свідчать на користь існування в даному місці могильника черняхівської культури.

В околицях с. Хащувате також виявлено три пункти з матеріалами *кінця XVII — XVIII ст.* Це Хащувате-Поповий ліс, Хащувате-Бражарка I та II. При чому два останні, напевно, належать до одного домогосподарства.

Хащувате-Поліг II. У південно-східній частині сільської ради було виявлено задерновані та густо зарослі кущами та деревами два насипи. Поверхня насипів та територія навколо них містить велику кількість шлаків. Отже, насипи сформовані із відходів кустарного металургійного виробництва у першій половині XX ст.

У результаті розвідок наколо с. Хащувате обстежено 10 курганів. Вісім із них належать до двох курганних груп, ще два стоять окремо. Крім цього отримано підйомний матеріал із двох поселень трипільської культури етапу BI — Хащувате-Гирка і Тополі. До кінця II тис. до н. е. зараховуємо попередньо також два поселення: Хащувате-Чернече I і II. Обстежено і пам'ятку черняхівської культури Хащувате-Поліг I, матеріали якої вказують на існування тут могильника. Незначні матеріали також отримано із трьох пунктів кінця XVII — XVIII ст. Також обстежено два насипи, утворені внаслідок кустарного металургійного виробництва на початку XX ст. Майбутні детальніші дослідження мають підтвердити чи спростувати інформацію про існування пізньопалеолітичної стоянки в околицях с. Хащуватого.

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Н. Білас, А. Гавінський, Т. Милян

ВИВЧЕННЯ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ ВИННИКИ-ЛАЗКИ

Однією з найбагатших археологічних пам'яток у м. Винники, що біля Львова, є поселення в урочищі «Лазки». На пагорбах лівого берега Маруньки фіксуються селища періоду неоліту — княжої доби. Дослідження тут проводились неодноразово, але на сьогодні більшість площі пам'ятки опинилась під новобудовами. Доступною залишається невелика ділянка, площею 300 × 100 м, поміж автотрасою та магістральним газопроводом. Саме в цьому місці спільна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівського національного університету ім. І. Франка та Історико-краєзнавчого музею м. Винники здійснювала розкопки.

У результаті досліджень зафіксовано два об'єкти.

Об'єкт 1 — це житлова споруда, прямокутної в плані форми із заокругленими кутами, орієнтована по лінії захід—схід, розмірами 4,1 × 4,5 м. Вона була вкопана на глибину 0,7 м від рівня виявлення, стінки котловану прямі, дно рівне. До глибини 0,4—0,5 м заповнення складалося з гумусованого ґрунту чорного кольору, під яким залягав горизонт слабонасиченого ґрунту, перемішаного з глиною. На долівці об'єкта по кутах та у центральній частині зафіксовано п'ять слідів від стовпових ям. У повздовжньому профілі, біля східної стінки простежено виступ-прилавок заглиблений на 0,4 м і шириною 0,4 м (рис. 1: I). Рештки вогнища, у вигляді порушеної кам'яної конструкції діаметром до 2 м, висотою 0,9 м, знаходились у північно-західному куті житла. Серед скупчення каміння, перемішаного із заповненням об'єкта, знайдено чималу кількість кераміки, в тому числі більші частини двох горщиків, точильний брусок та кістки тварин. Каміння різних розмірів, найбільші мали довжину до 50 см. На них простежено сліди дії вогню, від чого їхня поверхня — місцями охристого кольору, а структура — крихка. У центральній частині простежено рештки череня у вигляді гумусованого ґрунту, перемішаного з глиною, товщиною 10—15 см, над нею простежено горизонт випаленого ґрунту до охристого кольору, товщиною 5—8 см. Решту заповнення становив ґрунт з інтенсивною домішкою вугілля товщиною 10—15 см.

За 40 м на схід від споруди зафіксовано *об'єкт 2* — яма округлої в плані форми діаметром 1,5 м, глибиною 0,6 м від рівня виявлення. Її стінки прямі, дно рівне. Заповнення складалося з гумусованого ґрунту чорного кольору, перемішаного з материковою глиною. Тут знайдено незначну кількість кераміки.

Виявлений керамічний комплекс у переважаючій більшості представлений ліпним посудом. В основному це фрагменти горщиків зубрицької культури. Вони походять із культурного шару та з об'єктів 1 і 2. Здобута колекція представлена різнопрофільованими опуклобокими горщиками з розхиленими вінцями діаметрами 12—25 см. Згідно Д. Козака, вони належать до різних типів посуду зубрицької культури часу II ст. н. е. Сюди ж можна зарахувати глиняні пряслиця, точильний брусок та залізний ніж.

З-поміж артефактів інших археологічних періодів виділяються крем'яні скребки (неоліт — раннє залізо), частина серпа ранньозалізного часу та посуд липицької культури. Серед останнього виділяється горщик тюльпаноподібної форми, прикрашений пластичним пружком із пальцевими тисненнями та кухлик з високою петлеподібною ручкою.

Результати досліджень засвідчили наявність ще одного культурного горизонту багатошарової пам'ятки Винники-Лазки — зубрицької культури римського часу. Фіксація об'єктів та значної кількості рухомого матеріалу говорять, що це було стабільне поселення, яке вимагає подальших досліджень.

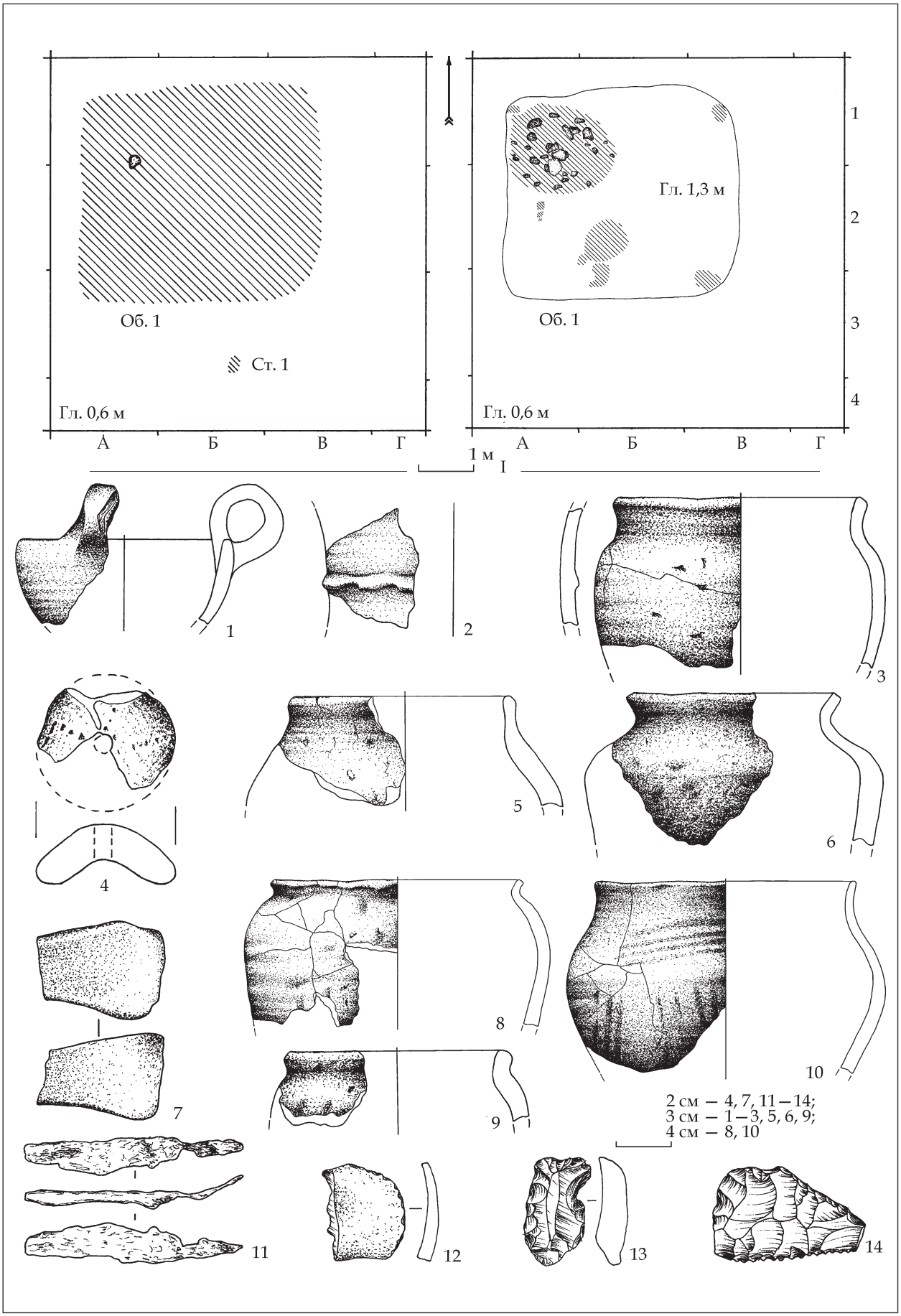

Рис. 1. Винники-Лазки 2016 р. План розкопу (I) та знахідки (II)

А. Гавінський, В. Бадяк

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ МАЛІЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ СТАВЧАНИ X НА ЛЬВІВЩИНІ

Спільна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України і Львівської академії мистецтв продовжила розкопки поселення маліцької культури Ставчани X (Пустомитівський р-н, Львівська обл.). За рахунком це вже четвертий польовий сезон.

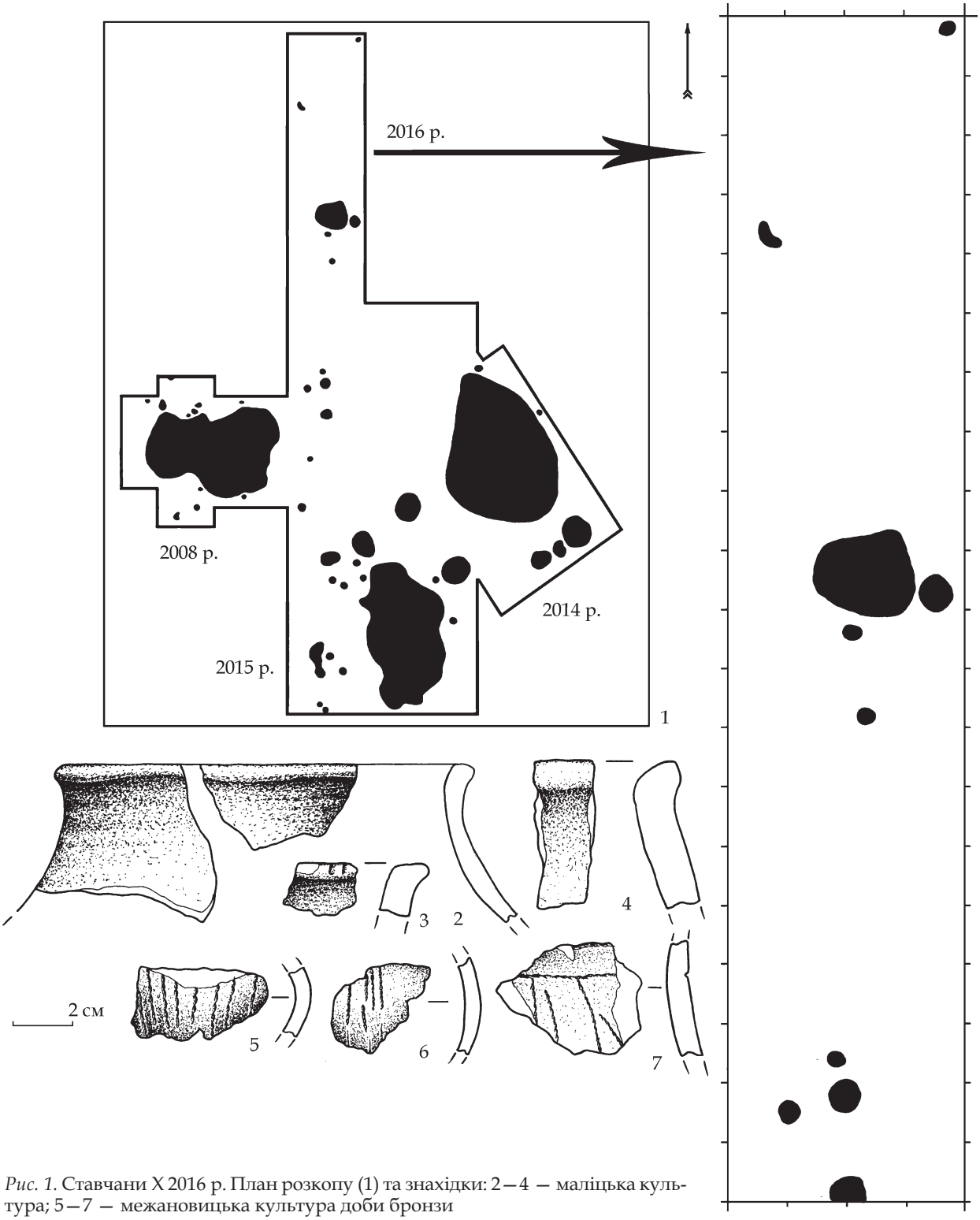

Рис. 1. Ставчани X 2016 р. План розкопу (1) та знахідки: 2—4 — маліцька культура; 5—7 — межановицька культура доби бронзи

У попередні роки основні роботи проводились на південному краю пам'ятки, лівому березі р. Ставчанки. Тут, на площі близько 400 м², зафіксовано чимало об'єктів: 11 ям та 26 слідів від стовпів. На увагу заслуговують три об'єкти великих розмірів площею понад 50 м². У плані вони наближені до овалу, з різною орієнтацією за сторонами світу, мають нерівні стінки та дно. Їх заглиблена частина вкопана в лесовий материк до глибини 1 м. По периметру котлованів фіксуються стовпові ями, які свідчать про наявність наземної конструкції над цими спорудами. У маліцькій культурі такі об'єкти фіксуються досить рідко, але не представлені таким комплексом як у Ставчанах. Так виглядає, що це є виробнича частина поселення звідки його мешканці брали глину для господарських потреб (виготовлення посуду, будівництво жител), тобто це так звані ями-глинища, які разом становлять кар'єр. У цьому році з метою ствердження такої думки вирішено закласти розкоп (20 × 4 м) спрямований у центр пам'ятки — житлової частини поселення. На площі 80 м² зафіксовано вісім слідів від стовпових ям (№ 1—6, 9, 10), сім з яких вкладались в одну лінію, розташованих на відстані 5 та 10 м (рис. 1: 1). Вони округлої в плані форми діаметрами 30—40 см. Очевидно це рештки споруди, можливо житлової. Для маліцької культури характерні житла наземної стовпової конструкції прямокутної у плані форми. Аналогії таких об'єктів маємо з території Польщі: Тарговіско, Розваж, Заґорже та ін. Потрібно відзначити, що на розкритій площі зафіксовано дуже малу кількість артефактів. Видається так, що поселенці прибирали свої оселі, а сміття скидали у ями, які вже втратили функціональне призначення. Тому не випадково у цих глинищах ми знаходимо цілі скупчення битого начиння та кременю.

Кераміка представлена типовими формами посуду. Виділяються опуклобокі горщики діаметрами округлих витягнутих вінець 15 см (рис. 1: 2, 4). Окремі з них по краях орнаментовані прямокутним штампом (рис. 1: 3).

Пам'ятка Ставчани X також представлена горизонтом межановицької культури доби бронзи. До неї належать дві неглибокі ями, розташовані поруч, діаметрами 1,6 та 0,5 м і глибиною відповідно 0,1 і 0,15 м (рис. 1: 1, 7—8). У їхньому заповненні містилась чимала кількість уламків посуду, який відзначається домішкою жорстви. Характерною ознакою виробів є багатий шнуровий орнамент (рис. 1: 5—7).

Таким чином, здобуті результати дають важливу інформацію у вивченні ряду питань розвитку маліцької культури, зокрема планіграфії поселень, виробничих осередків, житлобудівництва, матеріальної культури та ін.

А. Гавінський, Н. Білас, М. Рибіцька, О. Дяченко

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ ВИННИКИ НА ГОРІ ЛИСІВКА

Одним з найцікавіших поселень культури лійчастого посуду (далі — КЛП) доби енеоліту межиріччя Дністра та Західного Бугу є пам'ятка у Винниках на горі Лисівка. Потрібно сказати, що це єдине поселення зазначеного регіону, яке має оборонні укріплення у вигляді рову та валу. Завдяки лісовому покриву досить добре збережений культурний шар. Дослідники неодноразово проводили тут розкопки: М. Пелещишин (1963, 1993 р.), П. Довгань (1999, 2000 рр.), А. Гавінський (2013 р.) (рис. 1: I). Зафіксовано рештки глиняних жител, господарські ями та зроблено припущення про наявність поховального комплексу — мегаліту.

Цьогорічні роботи проводились спільною експедицією Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівського національного університету ім. І. Франка, Жешівського університету та Інституту археології НАН України. Основним завданням було вияснити ситуацію у південній частині поселення, де М. Пелещишин фіксував скупчення обмазки, які могли бути рештками глиняних хат. До слова, житлові споруди КЛП на території України представлені недостатньо, відомо лише кілька об'єктів з волинських пам'яток: Грудек, Зимне та Лежниця. У Прикарпатті на поселенні Которини III виявлено наземні стовпові споруди, щоправда без глиняних стін.

Три розкопи закладено на незначній відстані один від одного. Два з них прирізані до

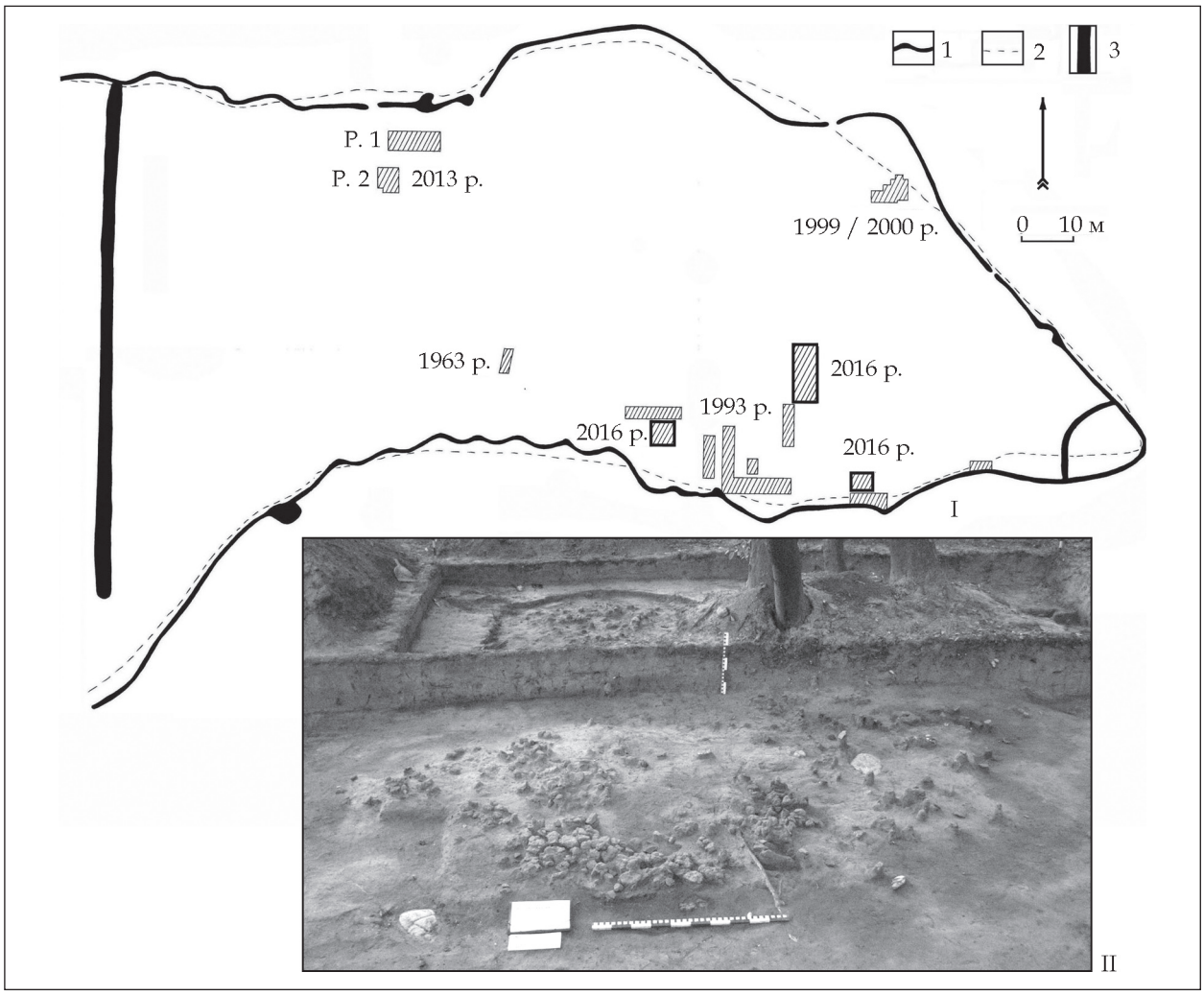

Рис. 1. Винники-Лисівка 2016 р.: I — зведений план (1 — сліди військових траншей; 2 — контури площини гори; 3 — рів); II — рештки глиняного житла

розкопів 1993 р., що біля самого схилу гори. Тут зафіксовано потужний культурний шар товщиною 0,7—0,9 м, насичений значною кількістю дрібних уламків кераміки та обмазки. У меншій мірі представлена фауна і кремінь. Також на різній глибині зустрічалась обмазка й більших розмірів. У розкопі 2 поміж такого незначного скупчення лежала зернотерка, повернута робочою частиною донизу. Третій розкоп, розмірами 14 × 5 м, орієнтований у північному напрямі, ближче центральної частини поселення. Вже на глибині 0,2 м від сучасної поверхні фіксувалось скупчення глиняної обмазки. Розчистивши розкоп до материка ми отримали картину цього румовища. Фрагменти обмазки, в межах відкритої площі, займали ділянку близько 25 м^2 (рис. 1: II). Вони незначних розмірів (5—10 см), охристого кольору, часто крихкі при дотику. Правда, зустрічаються й ошлаковані шматки глини, із сильною дією вогню. На підставі відбитків обмазки можна сказати, що це була стіна з горизонтально переплетеним товстим пруттям діаметром біля 10 см, яке трималось на вертикальних стовпах. Сліди їхніх ям зафіксовано в материку. Серед цього румовища було обмаль кераміки, що характерно для жител КЛП, аналогії маємо з території Польщі. Натомість виявлено значну кількість крем'яних лусок, відщепів та кілька наконечників стріл. Попередньо можна сказати, що відкритий об'єкт є однією зі стін глиняної хати КЛП. Подальші дослідження дадуть можливість повноцінно говорити про вигляд та конструкцію житла.

Речовий матеріал представлений класичними формами лійчастих горщиків, мисок, фляг та кубків. Також знайдено імпорти трипільської кераміки, що свідчить про контакти між цими сусідніми культурами.

П. М. Довгань, Н. Я. Стеблій

ДОСЛІДЖЕННЯ БУСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2015—2016 рр.

Влітку 2015 р. Буська археологічна експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка провела черговий польовий сезон на території Буського археологічного комплексу (м. Буськ Львівської обл.).

Об'єктом досліджень стало Мале городище і прилегла до нього територія — одна зі складових літописного Бужська. Ділянка знаходиться у міському парку, неподалік від впадіння р. Полтви у Західний Буг і має вигляд конусоподібного останця висотою близько 8 м і діаметром майданчика на вершині близько 30 м.

На цій пам'ятці археологічні дослідження проводила у 1985 р. експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Було розкрито 100 м^2 площі, виявлено низку археологічних об'єктів та значний рухомий матеріал, про що було опубліковано повідомлення в «АО 1986 г.», однак жодних слідів цих матеріалів чи наукового звіту про дослідження у фондах колишнього Інституту суспільних наук, а нині Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича нам віднайти не вдалося.

На майданчику Малого городища розкрито 36 м^2 площі (розкоп I). Культурні залишки залягали тут на глибину 2,5—2,7 м. Слабо сформований дерновий шар мав товщину до 8 см. У трьох квадратах до глибини 1,0—1,5 м від рівня сучасної поверхні культурний шар був перевідкладений (зруйнований). У непорушених квадратах під дерновим шаром був прошарок (до 30 см) навізного сірого ґрунту. Нижче від нього, починаючи з 0,2—0,3 м від рівня сучасної поверхні і до 1,2 м від рівня сучасної поверхні, прослідковано шар світло-сірого ґрунту, рівномірно перемішаного з розпливами білої глини із оборонного валу. Із глибини 1,2 м від рівня сучасної поверхні у непорушених квадратах, та з глибини 1,5 м — у порушених, простежено темно-сірий ґрунт із рівномірними вкрапленнями дрібних часточок мергелю та незначною кількістю фрагментів керамічного посуду XII — першої половини XIII ст. Його товщина сягала 0,75—0,80 м. Із глибини 1,95—2,00 м від рівня сучасної поверхні зафіксовано шар чорного ґрунту, у якому практично не було керамічних знахідок. У нижній частині він переходив у передматериковий прошарок коричнево-чорного кольору товщиною 20—30 см. На глибині 2,5—2,7 м від рівня сучасної поверхні починався материк.

У розкопі I виявлено 26 археологічних об'єктів.

Перший із них — частина оборонного валу, який по периметру оперізував центральний майданчик городища. Його споруджено із сильно утрамбованої глини на висоту 1,6 м. На гребені споруди виявлено численні сліди від дерев'яних конструкцій. Досліджено також частину в'їзду із залишками дубових опор і слідами від них. Численний рухомий матеріал, виявлений на гребені споруди, у заповненнях ямок від дерев'яних укріплень (наконечники стріл арбалетів, фрагменти керамічного посуду, залізна шпора) дав змогу датувати функціонування цього оборонного об'єкта XIV ст.

Об'єкти II—XVIII, XXI, XXIV — витягнуті тілопокладення на спині, що представляють три горизонти поховань християнського могильника другої половини XII — першої половини XIII ст. Виявлені на глибині 2,0—2,9 м від рівня сучасної поверхні. Окремі з них частково порушені, одне (об'єкт II) — перепоховання, а два — представлені лише черепами. Зауважимо, що у похованні X (об'єкт XI) було два плоскі камені під головою і великий підтрикутний — у ногах. Окремі трупопокладення супроводжувалися також долівковою поливаною плиткою. Більшість кістяків із поховань цього могильника взято на антропологічні дослідження.

Два об'єкти являли собою залишки заглиблених споруд, можливо жител, X ст. — біля північно-західного кута одного з них був розвал печі-кам'янки.

До IX ст. віднесено об'єкт XIX, представлений частиною опущеного на 0,5 м у материк котловану споруди, орієнтованого за сторонами світу.

Важливе значення у дослідженні Буського археологічного комплексу має більша частина котловану заглибленої споруди зі збереженими розмірами 2,66 × 2,1 м (об'єкт XX). Стінки прямовисні, долівка рівна, добре втоптана. У північно-східному куті котловану був розвал печі-кам'янки. Черінь сильно випечений, дзвінкий. Його товщина по краю — 2 см. Котлован орієнтований стінками за сторонами світу. За виявленими керамічними знахідками із череня печі й долівки житло датовано другою половиною VI ст.

Рис. 1. Розкоп I 2015 р. Вигляд з південного сходу

Рис. 2. Мергелеве пряслице з кириличним написом

Ще два об'єкти — частини котлованів заглиблених споруд — віднесено до висоцької культури.

У розкопі I — культурному шарі та заповненнях об'єктів — віднайдено значну кількість рухомого матеріалу. Найчисельнішу групу складають фрагменти ліпного посуду висоцької, черняхівської, празько-корчацької та луки-райковецької культур, а також кружального посуду IV—XIV ст.

Значну історичну вартість має велика колекція долівкової плитки із церкви, а також інші різноманітні знахідки, зокрема, залізні наконечники стріл арбалетів (болти) і лука, ножі, скоби, цвяхи, ключі, частина циліндричного замка, кільце кольчуги, пряжки, кресало, шпора; бронзовий щиток фібули, свинцева куля для мушкета, частина бронзового дзвіночка та витий перстень; кам'яні точильні бруски, сланцеві та мергелеві пряслиця, в тому числі одне із кириличним написом; кістяні лощила, проколки, прикраси, скребки та кільце; скляні намистини.

Розкоп II, площею 20 м^2, закладено біля підошви Малого городища зі східного боку. Культурні залишки залягали тут на глибину 1,60—1,72 м від рівня сучасної поверхні. Під дерновим шаром, товщиною до 5 см був чорний ґрунт із залишками сучасного будівельного сміття. Нижче прослідковано темно-сірий ґрунт із залишками керамічного посуду XVII—XIX ст. і кам'яно-цегляну вимостку, під якою був шар спресованої білої глини товщиною 50—70 см. Судячи з конфігурації її залягання, цей прошарок трактовано як залишки валу. Із глибини 0,8 м від рівня сучасної поверхні починався темно-сіро-коричневий ґрунт, значно насичений фрагментами керамічного посуду XII — першої половини XIII ст. На глибині 1,3 м від рівня сучасної поверхні він переходив у чорний ґрунт, практично без культурних вкраплень. На глибині 1,40—1,45 м виявлено потужний перехідний горизонт, а під ним — материк.

У розкопі II виявлено п'ять археологічних об'єктів. Перший із них — частину кам'яно-цегляного мощення — паркової доріжки, забутовану дрібним камінням на ширину 2,45 м і товщину 5 см, яке лежало на цегляній основі. Загальна товщина доріжки — 30 см. За характерними ознаками цілої цегли, об'єкт датовано кінцем XVIII — початком XIX ст. У розкопі зафіксовано також округ-

лу господарську яму XII ст., більшу частину котловану заглибленого житла X ст., частину долівки наземної (?) споруди IV ст.

Як і в розкопі I, у розкопі II у культурному шарі та заповненнях об'єктів, виявлено значну кількість рухомого матеріалу. Найбільшу групу складають фрагменти кружальних посудин IV—XIV ст., а також інші знахідки, в тому числі, залізні шпора і скоба; фрагменти жорнового каменя, кістяні проколки, фрагменти витих та гладких скляних браслетів.

Зважаючи на результати археологічних досліджень польового сезону 2015 р., в 2016 р. завданням експедиції було з'ясування характеру культурного шару пізньоримського часу.

Розкрито 32 м^2 площі. Виходячи із мети і завдань досліджень, розкоп I було закладено по обидва боки від розкопу II 2015 р. Стратиграфічна колонка — аналогічна до профілів 2015 р. Виявлено чотири археологічні об'єкти. Перший із них був продовженням виявленої минулого року паркової доріжки.

Дослідження показали, що прошарок зі спресованої лесової глини, трактований у 2015 р. як частина оборонного валу, який оточував Мале городище зі сходу, є підсипкою під паркову доріжку.

Ще два об'єкти визначено як залишки наземних споруд середини — другої половини XII ст.

У культурному шарі розкопу виявлено значну кількість рухомого матеріалу. Окрім залишків кружальних посудин IV—XIV ст., віднайдено погано збережені залізні цвяхи, скоби від дверей, частину ножа або бритви, частину дужки від дерев'яного відра, більшу частину підкови, формові злитки крищі, кам'яні точильні бруски, дуже спрацьоване кістяне лощило, верхні частини проколок, рильця із обламаними вістрями, астрагали, частини витих та гладких скляних браслетів.

Що ж до характеру культурного шару пізньоримського часу, то констатовано його існування, на що вказують численні фрагменти кружальних посудин, три частини браслета (?) з білого металу. Зауважимо, що за формою й орнаментальними мотивами посудини відрізняються від матеріалів, виявлених на еталонному для цього часу поселенні Ріпнів-II, що за 7 км на північний захід від Буська.

В. Ільчишин, Д. Гречко

ДОСЛІДЖЕННЯ БРОНЗОЛИВАРНОЇ МАЙСТЕРНІ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ СЕЛА ГОНЧАРІВКА ЗОЛОЧІВСЬКОГО РАЙОНУ НА ЛЬВІВЩИННІ

Пам'ятки пізньої бронзи — початку ранньозалізної доби біля с. Гончарівка відомі ще з початку XX ст. За описами Б. Януша у 1913 р. в Гончарівці виявлено два поховання висоцької культури із типовим інвентарем. У 1934 р. Т. Сулімірським досліджено одне поховання цієї самої культури. У 1952 р. В'ячеслав Канівець локалізував місце згадуваного могильника та дослідив ще 11 поховань. Пізніше у 1969 р. Л. Крушельницька на цьому самому могильнику дослідила 1 поховання. Цього самого року дослідниця провела розвідку в околицях с. Гончарівка та відкрила 3 поселення. Одне з них відоме в літературі як поселення висоцької культури Гончарівка-Бужок. У 2009 р. працівники РАС НДЦ ІА НАНУ м. Львів, у північно-східних околицях села відкрили одне поселення із горизонтом висоцької культури та давньоруського часу. Впродовж 2013—2014 рр. В. Ільчишин провів розвідки в околицях села, локалізував вищезгадані пам'ятки та виявив ряд нових, у тому числі і бронзоливарну майстерню Гончарівка VIII.

Пам'ятка Гончарівка VIII розміщується на незначному підвищенні у заплаві правого берега річки Золочівка, притоці Західного Бугу, в північно-східній частині села. Було досліджено площу 87 м^2. Загалом, виявлено понад три десятки зливків та крапельок масою від кількох до 50 грамів. Також знайдено бронзові ґудзики, на різних стадіях виготовлення, бронзові заготовки-зливки видовженої форми, половинку бронзової ллячки чи ливарної форми та два трьохгранних вістря стріли (рис. 1: 9, 10). У центральній частині розкопу фіксувалася найбільша концентрація металевих знахідок, кераміки та зашліфованих опечених каменів. У тому самому районі було знайдено ошлакований тигель

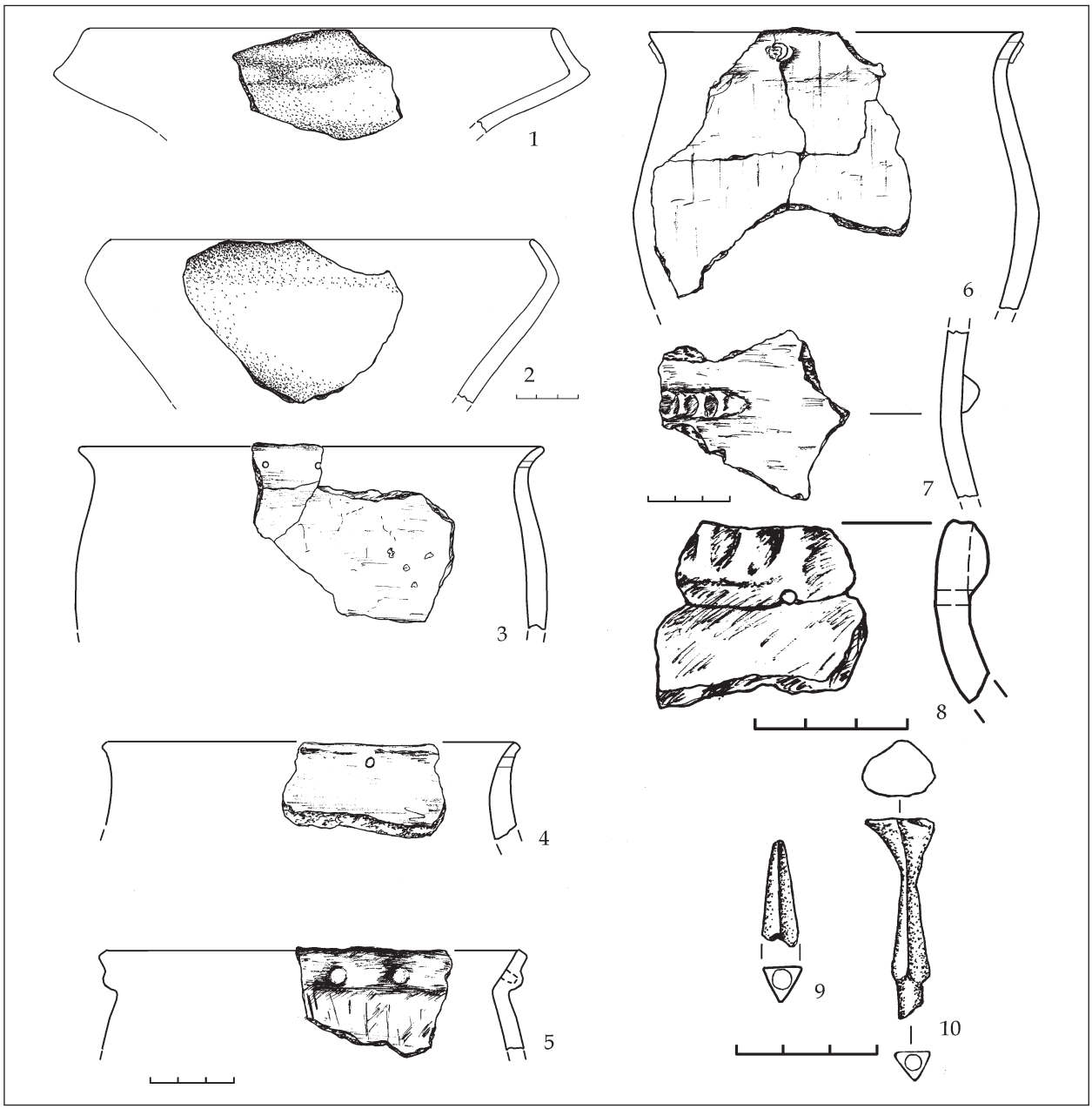

Рис. 1. Поселення Гончарівка VIII: 1—8 — ліпна кераміка; 9—10 — бронзові наконечники стріл (промалювала З. Ільчишин)

конічної форми. Ймовірно в цьому місці і відбувався процес відливки та обробки металевих предметів. Бронзоливарне горно, скоріш за все, було раніше знищене оранкою, а його фрагменти фіксувалися практично по всій площі розкопу.

Домінуючу групу керамічного комплексу представляють приземкуваті банкоподібні горщики із різко відхиленим назовні вінцем із проколами (рис. 1: 3, 4, 6). Подекуди посуд декоровано наколами з внутрішньої сторони, в результаті ззовні утворювалися так звані перлини. Друга домінуюча група належить конічним мискам із загнутим вінцем (рис. 1: 1, 2). Деякі миски були орнаментовані наліпами ззовні по біконічному перелому (рис. 1: 1). Загалом кераміка однотипна, виготовлена із тіста з домішками шамоту та піску, зрідка грубозернистого піску і жорстви. Також часто трапляється застосування ангобу. Деякі фрагменти стінок мають сліди русту та пальцевих розчосів, що є характерним для висоцької культури. Враховуючи стилістику виконання проколів та розміщення валиків, форми мисок та їхню орнаментацію, дану пам'ятку можемо віднести до заключного етапу розвитку висоцької культури, або ж так званої черепинсько-лагодівської групи ранньозалізного віку (за Л. І. Крушельницькою), аналогії в якій ми знаходимо серед керамічного комплексу досліджуваної майстерні. Уточнюють датування знахідки бронзових

тригранних наконечників стріл з виділеною втулкою. Аналогічні наконечники знайдені у курганах біля с. Ленківці на Середньому Дністрі, Старша Могила у Посуллі тощо. Цікаво, що ціла серія аналогічних знахідок була виявлена у шарах погрому на городищі Смоленіца Мольпір у Центральній Європі. Все це дозволяє відносити функціонування майстерні до ранньоскіфського часу.

На даному етапі досліджень маємо унікальний комплекс, що розширює наші уявлення про бронзоливарну справу місцевих племен у ранньозалізну добу. Разом з тим, досліджена майстерня доповнює дані про скупчення бронзоливарних майстерень у верхів'ях Західного Бугу, що в свою чергу підкреслює унікальність цього регіону. Адже, зовсім поруч знаходиться бронзоливарна майстерня біля с. Почапи, досліджена у 1930 рр. Т. Сулімірським та майстерня Гончарівка IV, досліджена В. Ільчишиним у 2014 р.

Подальші лабораторні дослідження металевих предметів, заготовок та шлаку з майстерні Гончарівка VIII привнесуть нові дані в тематику бронзоливарної справи та технологій на початку доби раннього заліза.

О. Корчинський, Д. Павлів, В. Петегирич

РОЗВІДКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «СТІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ»

Розвідковий загін історико-культурного заповідника «Стільське городище», провів обстеження частини залісненого масиву, який розташований на південний захід від с. Ілів Миколаївського р-ну Львівської обл. Ця територія в природно-географічному відношенні належать до Бібрсько-Стільського горбогір'я, що є західною частиною Подільської височини. Обстежена ділянка являє собою високу, вкриту лісом терасу правого берега р. Іловець, лівого допливу р. Барвінки, у вигляді кількох пагорбів, що тягнуться з півночі на південь і через які пролягає дорога від перехрестя шляху Стільсько — Ілів до м. Новий Розділ. Пагорби сягають абсолютних висот 378—390 м над рівнем моря, мають стрімкі східні (в долину р. Іловець) та західні схили і височать над долиною Іловця на 70—85 м.

У ході обстежень виявлено дві групи курганів.

Перша група розташована за 2,7 км на південь з незначним відхиленням до сходу від згаданого перехрестя доріг. Вона займає східну частину розлогого пагорба, видовженого вздовж лінії схід—захід, у східному напрямку від урочища «Гранки». Група нараховує шість курганів, які утворюють два скупчення з трьох і двох насипів та одного окремо розміщеного.

Із трьох насипів першого скупчення найбільшим є *курган 1*, який розташований за 80 м праворуч від дороги на м. Новий Розділ. Курган добре збережений, його діаметр з півночі на південь становить 26,5 м, зі сходу на захід 25,5 м., висота з північного боку сягає 2,30 м, з південного — 2,0 м (фото). З цього самого боку дороги розміщений *курган 2*, котрий віддалений на 65 м у західному напрямку від кургану 1. Його знівельований насип має висоту 0,5—0,6 м, а діаметр 17 м. Останній з першого скупчення *курган 3* розташований за 120 м на південний схід від кургану 1 та за 20 м ліворуч від дороги на м. Новий Розділ. Його діаметр становить 12,5 м, а висота 0,5 м.

Друге скупчення курганів розміщене за 300 м на південь з незначним відхиленням у східному напрямку від кургану 3. *Курган 4* з цього скупчення розташований за 185 м на північний захід від дороги до дач, на краю пагорба, котрий спадає у південному напрямку. Його діаметр становить 17,5 м, а висота 0,5—0,6 м. Ще нижче у південно-східному напрямку на віддалі 170 м від кургану 4 розташований *курган 5*. Його діаметр сягає 10,5 м, а висота по центру — 0,5—0,6 м. Південну частину насипу пошкоджено лісовою дорогою. Останній *курган 6* першої групи займає крайнє південне положення і розташований за 580 м на південний захід від кургану 5 та за 100 м на захід від розвилки доріг на м. Новий Розділ і дач, де побудовано пам'ятну капличку «Борцям за волю України». Курган має діаметр 18 м, висоту 0,7 м, а його північний край пошкоджено.

Друга група компактно розташованих курганих насипів займає центральну найвищу частину пагорба (390 м над рівнем моря), який розміщений за 1,3 км на південь від перехрестя шляху Стільсько — Ілів до м. Новий Розділ. Схили пагорба плавно спадають у східному (до правого берега р. Іловець) та західному (до

Рис. 1. Курган 1 з першої групи курганів. Вид зі сходу (фото Д. Павліва)

лівого берега потічка Ласки) напрямках. Центральну частину його перетинає дорога до м. Новий Розділ, яка розділяє курганну групу на дві частини і, можливо, під час її прокладання були знищені окремі курганні насипи. У групі налічується сім могил різного стану збереження та розмірів. *Курган 1* розміщений праворуч при самій дорозі; північно-східна частина його насипу частково була пошкоджена під час її прокладання. Діаметр кургану біля підніжжя сягає 22 м, а висота 1,4—1,5 м. За 36 м на південний захід від кургану 1 розташований *курган 2*. Він зберігся на висоту 0,7 м, а діаметр його при основі становить 17 м. Навпроти цього кургану — на протилежному лівому боці дороги, за 40 м на схід від її краю міститься *курган 3*. Він добре зберігся. Його діаметр при основі має 17 м, а висота по центру — 1,8 м, За 35 м у напрямку на північ від кургану 3 розташований *курган 4*. Його насип зберігся на висоту 1,8 м, а діаметр при основі сягає 19 м. За 30,5 м на схід від попереднього кургану знаходиться *курган 5*. Його діаметр при основі становить 14 м, а висота сягає 0,5 м. За 16 м у напрямку на північ, знаходиться найменший серед курганів другої групи, *курган 6*. Його діаметр при основі має лише 7 м, а висота насипу сягає 0,4 м. Останній у цій групі *курган 7* знаходиться за 34,5 м на південь від курганного насипу 5. Його висота сягає 0,6 м, а діаметр при основі — 12 м.

Нововиявлені дві курганні групи (13 курганів) суттєво доповнили список пам'яток археології, у т.ч. курганних могильників, відомих за давнішими дослідженнями поблизу с. Ілів. Вони разом з городищем-святилищем розташовані у пам'яткоохоронній зоні історико-культурного заповідника «Стільське городище» і повинні стати об'єктами наукової і туристичної зацікавленості. Специфічне розташування курганів по хребтах найвищих пагорбів, їхні параметри та дані щодо подібних могил, розкопаних на території Бібрсько-Стільського горбогір'я ще в 1930-х рр., дозволяють висловити припущення про їхній можливий зв'язок з культурою шнурової кераміки та тщинецькою культурою.

У південно-східній частині с. Ілів, за 600 м на північний схід від городища та 40 м на схід від крайньої будівлі виявлено рештки поселення відкритого типу. Воно розміщене на лівому високому березі р. Іловець у буково-грабовому лісі. Тут простежено 12 западин, що розміщені вздовж західного схилу гори у межах висотних відміток 381—395 м над рівнем моря, або 76—90 м над дзеркалом р. Іловець. Поселення простягається з північного заходу на південний схід на довжину понад 130 м і 35 м в ширину. Западини, що репрезентують рештки житлово-господарського об'єктів, мають овальну, рідше округлу в плані форму. Розміри овальних западин коливаються в межах від 2,5 × 3,5 до 3,5 × 4,6 м, а округлих від 3,5 до 5 м. У вертикальному перетині їх характеризує лінзовидна форма з плавно нахиленими до середини стінками і лагідно заокругленим, інколи плоским дном, що залягає по центру западини на глибині від 0,5 до 1,35 м. Аналогічні западини були раніше досліджені як на Стільському городищі VIII—X ст., так і на синхронних поселеннях, що його оточують. На окремих западинах, у шарі сірого гумусу виявлено дрібні конкреції деревного вугілля, шматки перепаленої глини, а також уламки глиняного кружального посуду IX—X ст., що вказує на ймовірний час функціонування цього поселення.

Розвідковими обстеженнями на північно-західній околиці Стільського городища виявлено поселення пізньої доби бронзи — ранньозалізного періоду. З метою упередження діяльності скарбошукачів проведено метало-детекторне сканування у східній частині Стільського городища. На віддалі 140—150 м у напрямку на північ від підніжжя Ілівського городища, на пасовищі відкрито рештки ранньосередньовічного об'єкта з наявністю уламків глиняного посуду IX—X ст. та окремих залізних артефактів.

Т. Милян, І. Назар, Я. Ковальський-Білокрилий

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ БЕЛЗ-22

Еспедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України у рамках обласної програми «Охорона і збереження культурної спадщини Львівської області на 2016—2018 рр.» проводила роботи на пам'ятці Белз-22 (ур. Гора), розташованої на території с. Ванів Сокальського р-ну Львівської обл.

Пам'ятка розташована за 1,25 км схід від каплиці св. Валентина, що розташована на дитинці городища в м. Белзі, та 0,37 км на південь від місця впадіння Річиці в Солокію, на території зруйнованого села Гора, за 0,2 км на схід від старого цвинтаря. Займає південну експозицію правого берега Солокії. Історично територія пам'ятки була задіяна у просторовому розвитку Белза, оскільки знаходиться неподалік літописного городища.

Під час польових досліджень проведено розкопки на площі 210 м^2. Дослідження проводились у північно-східній частині поселення. Культурний шар представлений чорним гумусованим супіском потужністю 0,30—1,40 м.

У результаті виявлено рештки 48 стаціонарних об'єктів, значну кількість крем'яних виробів, фрагментів ліпного та кружального посуду, металеві вироби. На основі виявленого матеріалу виділено кілька культурно-хронологічних горизонтів.

Найдавніший хронологічний період представлений фінальним палеолітом — свідерською культурою, серед виявленого крем'яного інвентарю є кілька характерних листоподібних наконечників.

Частина виявлених об'єктів — господарські ями та споруди, вогнища належать до досить широкого кола археологічних культур, починаючи від доби неоліту — культура лінійно-стрічкової кераміки. Також серед виявлених артефактів матеріали культури лійчастого посуду, шнурової кераміки, тщинецької культур.

Значний масив матеріалів належить до ранньозалізного часу, зокрема однією із найбільш яскравих є знахідка бронзового серпа, датованого на НаА (за Рейнеке). За формою, найближчою аналогією до нього є знахідка із с. Убині, Кам'янка-Бузького району Львівської обл. За типологією М. Петреску-Дембовіта серп належить до типу Knopfsicheln / Ресіса. В. Дергачов та В. Бочкарьов таку форму зараховують до серпів Верхньотиської серії — серпи з гудзем типу Koszider.

Римський час представлений великою кількістю матеріалів — фрагменти ліпного і кружального посуду, пряслиця, фрагменти фібул. Серед виявлених стаціонарних об'єктів виокремлюється частина заглибленої споруди із ткацькими тягарцями, які розташовувались в один ряд під стінкою. Деякі із них містилися над цим рядом. Вони були двох типів — конусоподібні і трапеціподібні. Окрім споруди на пам'ятці виявлено також і житло, розмірами 3,8 × 4,6 м, у

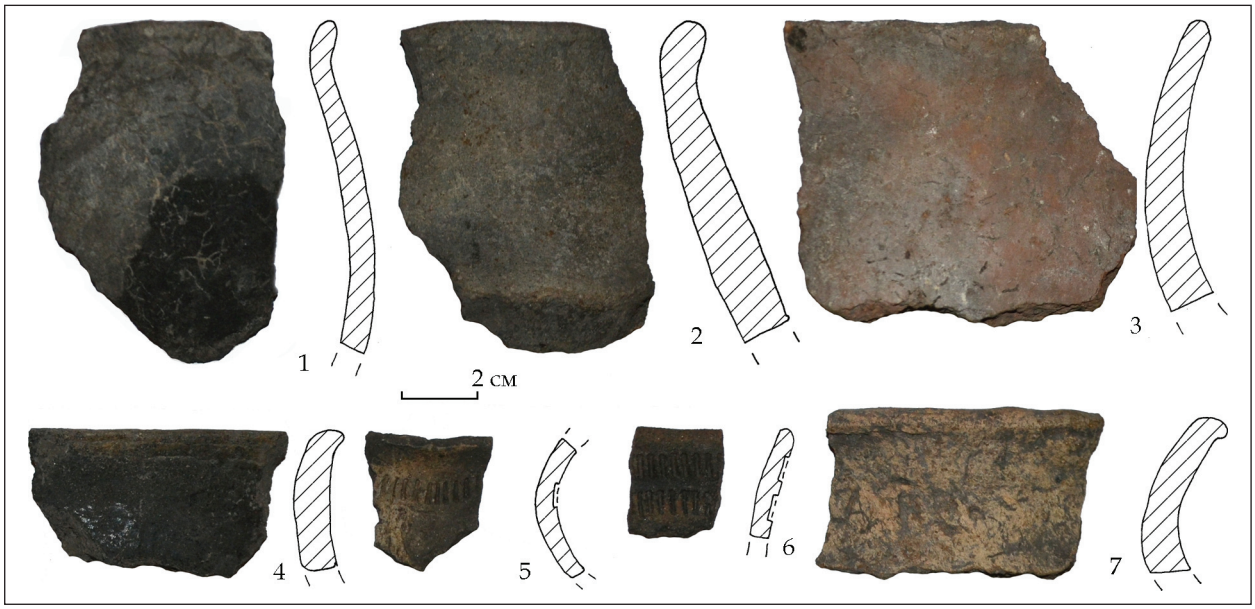

Рис. 1. Фрагменти кераміки із багатошарового поселення Белз-22 (ур. Гора)

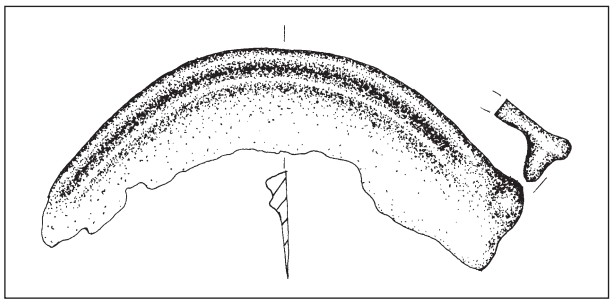

заповненні якого виявлено срібний денарій Коммода.

До давньоруського часу належить керамічний матеріал XI—XIII ст., а також фрагменти скляних браслетів.

Рис. 2. Бронзовий серп із багатошарового поселення Белз-22 (ур. Гора)

Т. Р. Милян, І. І. Назар, Ю. Ю. Кісілевич, Я. В. Ковальський-Білокрилий

НОВОВИЯВЛЕНІ ПАМ'ЯТКИ НА ТЕРИТОРІЇ СОКАЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВЩИНИ

Експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проводились обстеження басейну р. Себечівка у Сокальському районі Львівської області. Вони здійснювались у рамках «Археологічного кадастру Львівської області».

Борятин-4. Двошарове поселення розмірами 110 × 75 м, розташоване за 1,08 км на північний схід від сільськогосподарського двору в с. Борятин, а також 1,4 км на північний захід від очисних споруд с. Добрячин, що розташовані південніше від дороги Добрячин—Борятин, 1,6 км, на захід від залізничного моста. Займає північну експозицію схилу правого берега безіменного струмка. Виявлено матеріали періоду енеоліту (культура лійчастого посуду) та давньоруського часу.

Борятин-5. Двошарове поселення розташоване за 1,2 км на північний схід від сільськогосподарського двору в с. Борятин, а також 1,6 км на північний захід від очисних споруд с. Добрячин, що розташовані південніше від дороги Добрячин—Борятин, 1,7 км на захід від залізничного моста. Займає північну експозицію схилу правого берега безіменного струмка. Хронологічно пам'ятку можна визначити як період енеоліту та XVII—XVIII ст.

Борятин-6. Двошарове поселення розмірами 150 × 100 м, розташоване за 1,3 км на північний схід від сільськогосподарського двору в с. Борятин, а також 1,8 км на північний захід від очисних споруд с. Добрячин, що розташовані південніше від дороги Добрячин—Борятин, 1,7 км на північний захід від залізничного моста. Займає північну експозицію схилу правого берега безіменного струмка ближче до заплави. Виявлено матеріали періоду енеоліту (культура лійчастого посуду) та давньоруського часу.

Борятин-7. Багатошарове поселення розмірами 200 × 140 м, розташоване за 1,4 км на північний схід від сільськогосподарського двору в с. Борятин, а також 1,6 км на північний захід від очисних споруд с. Добрячин, що розташовані південніше від дороги Добрячин—Борятин. За 1,5 км на північний захід від залізничного моста і 0,1 км на південний захід від моста через струмок, зі східної сторони поселення проходить польова дорога. Займає північну експозицію схилу правого берега безіменного струмка ближче до заплави. Виявлені матеріали можна зарахувати до періоду енеоліту, доби бронзи, римського та давньоруського часів.

Борятин-8. Багатошарове поселення розташоване за 1,6 км на північний схід від сільськогосподарського двору в с. Борятин, а також 1,5 км на північний захід від очисних споруд с. Добрячин, що розташовані південніше від дороги Добрячин—Борятин. За 1,2 км на захід від залізничного моста та 0,32 км на південний захід від моста через струмок. Займає північну експозицію схилу правого берега безіменного струмка ближче до заплави. Виявлений матеріал належить до пізнього палеоліту, доби енеоліту — бронзи та давньоруського часу.

Борятин-9. Двошарове поселення розташоване за 1,0 км на північний захід від сільськогосподарського двору в с. Борятин, а також 1,5 км на північний схід від церкви с. Боряти. За 1,2 км на захід від залізничного моста, 1,5 км на південний захід від моста через струмок, 1,4 км на схід від сільськогоспо-

дарського двору с. Бережне, зі східної сторони від поселення проходить польова дорога. Займає північну експозицію схилу правого берега безіменного струмка в сторону до заплави. Виявлений матеріал відповідає добі енеоліту — бронзи та давньоруського часу.

Добрячин-12. Двошарове поселення розташоване за 0,8 км на північний схід від сільськогосподарського двору в с. Добрячин, а також 0,6 км на північ від очисних споруд с. Добрячин, що розташовані південніше від дороги Добрячин — Борятин. За 1,4 км на південний захід від залізничного моста, 0,65 км на північний захід від перехрестя залізничної дороги та дороги на Борятин. Займає невеликий пологий південно-східний схил правого берега безіменного струмка. Виявлений матеріал належить до періоду енеоліту та давньоруського часу.

Добрячин-13. Багатошарове поселення розмірами 400 × 130 м розташоване за 0,8 км на північний схід від сільськогосподарського двору в с. Добрячин, а також 0,8 км на північ від очисних споруд с. Добрячин, що розташовані південніше від дороги Добрячин — Борятин. За 0,94 км на південний захід від залізничного моста, 0,74 км на північний захід від перехрестя залізничної дороги та дороги на Борятин. Займає південно-східну експозицію схилу правого берега безіменного струмка. Виявлений матеріал можна віднести до періоду енеоліту (культура лійчастого посуду), доби бронзи та XVII—XVIII ст.

Добрячин-14. Поселення розташоване за 0,7 км на північний схід від колгоспного двору в с. Добрячин, а також 1,1 км на північний схід від очисних споруд с. Добрячин, що розташовані південніше від дороги Добрячин — Борятин. За 0,6 км на південний захід від залізничного моста, 0,84 км на північний захід від перехрестя залізничної дороги та дороги на Борятин. Займає південно-східну експозицію схилу правого берега безіменного струмка. Виявлений матеріал належить до періоду енеоліту, доби бронзи та XVI—XVIII ст.

Добрячин-15. Двошарове поселення розташоване за 0,8 км на північний схід від колгоспного двору в с. Добрячин, а також 1,3 км на північний схід від очисних споруд с. Добрячин, що розташовані південніше від дороги Добрячин — Борятин, за 0,4 км на південний захід від залізничного моста, 1,0 км на північ від перехрестя залізничної дороги та дороги на Борятин. Займає невисокий північний пологий схил безіменного струмка. Виявлений матеріал можна зарахувати до періоду енеоліту та доби бронзи (стжижовська культура).

Добрячин-16. Багатошарове поселення розмірами 210 × 110 м розташоване за 1,0 км на північний схід від сільськогосподарського двору в с. Добрячин, а також 1,5 км на північний схід від очисних споруд с. Добрячин, що розташовані південніше від дороги Добрячин — Борятин, за 0,6 км на південний захід від залізничного моста, 1,2 км на північний захід від перехрестя залізничної дороги та дороги на Борятин. Займає невисокий північний пологий схил безіменного струмка. Виявлений матеріал віднесено до періоду енеоліту, бронзового часу, давньоруського часу і XVI—XVIII ст.

Завишень-14. Двошарове поселення розмірами 120 × 70 м розташоване в південно-східній околиці хутора Завишень, за 0,4 км на північ від перехрестя залізничної колії і дороги на Сокаль, 0,6 км на захід від південної околиці с. Завишень. Займає невисокий східний пологий схил Західного Бугу. Виявлений матеріал належить до енеоліту та XI—XIII ст.

Завишень-15. Багатошарове поселення розмірами 220 × 110 м розташоване за 0,27 км на захід від перехрестя залізничної колії і дороги на Сокаль, 0,55 км на північ від залізничного моста через струмок, 1,0 км на південний захід від південної околиці с. Завишень. Займає невисокий західний пологий схил. Виявлений матеріал віднесено до періоду енеоліту, бронзового часу, давньоруського часу і XVII—XVIII ст.

Завишень-16. Двошарове поселення розташоване за 0,13 км на захід від перехрестя залізничної колії і дороги на Сокаль, 0,5 км на північ від залізничного моста через струмок, 0,9 км на південний захід від південної околиці с. Завишень. Через поселення проходить ЛЕП 10 кВ. Займає невисокий західний пологий схил. Виявлений матеріал віднесено до бронзового та давньоруського часу.

Таким чином виявлено низку нових, невідомих до цього часу пам'яток археології.

І. Назар, Ю. Кісілевич, Я. Ковальський-Білокрилий

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КОРЧІВ-15

Експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України у рамках обласної програми «Охорона і збереження культурної спадщини Львівської області на 2016—2018 роки» проводила рятівні археологічні роботи на території с. Корчів Сокальського р-ну Львівської обл.

Багатошарове поселення розмірами 150 × 80 м, розташоване в південно-західній околиці села Корчів, за 1,8 км на південний захід від сільськогосподарського двору, а також за 1,25 км на північний захід від ур. Боженка, на лівому березі р. Солокія, де займає невеликий останець в її заплаві. З півночі і півдня поселення обмежене меліоративними каналами.

Під час досліджень розкопано загальну площу 210 м^2. Роботи зосереджувались у південно-східній частині поселення. Культурний шар представлений чорним гумусованим супіском потужністю 0,30—0,40 м.

У результаті виявлено 10 стаціонарних об'єктів, значну кількість фрагментів ліпного та кружального посуду і декілька металевих виробів. Після опрацювання отриманого матеріалу було здійснено його класифікацію та датування, згідно з якими виділено три культурно-хронологічні горизонти.

Найдавніший хронологічний період представлений енеолітичним часом, а саме — культурою лійчастого посуду. Серед знахідок цього часу траплялися фрагменти кераміки та крем'яні знаряддя праці.

Другий горизонт датуємо римським часом. Цей період представлений об'єктами та речовими матеріалами пшеворської культури. Серед об'єктів виокремлюються залишки наземного житла стовпової конструкції. Це житло мало прямокутну форму та було орієнтоване стінками за сторонами світу. Розміри споруди 3,6 × 5,4 м, глибина від рівня материка складала 0,2 м. Стінки дещо похилі, долівка пряма, добре утрамбована. По центру житла та в північно-західному куті простежуються ями округлої форми розмірами 1,3 × 1,6 м і глибиною 0,15 см. Із заходу на схід у центральній частині житла зафіксовано два ряди стовпових ям розмірами 0,3—0,4 м та глибиною 0,2 м від рівня долівки житла.

Культурний горизонт римського часу презентований численними знахідками ліпної та кружальної кераміки (рис. 2). Серед загального комплексу речового матеріалу пшеворської культури відзначимо кістяну проколку (рис. 1: 7), один сегмент кістяного гребеня зі збереженою залізною заклепкою (рис. 1: 3), фрагмент металевого ножа (рис. 1: 6), два фрагменти залізних фібул (рис. 1: 4,

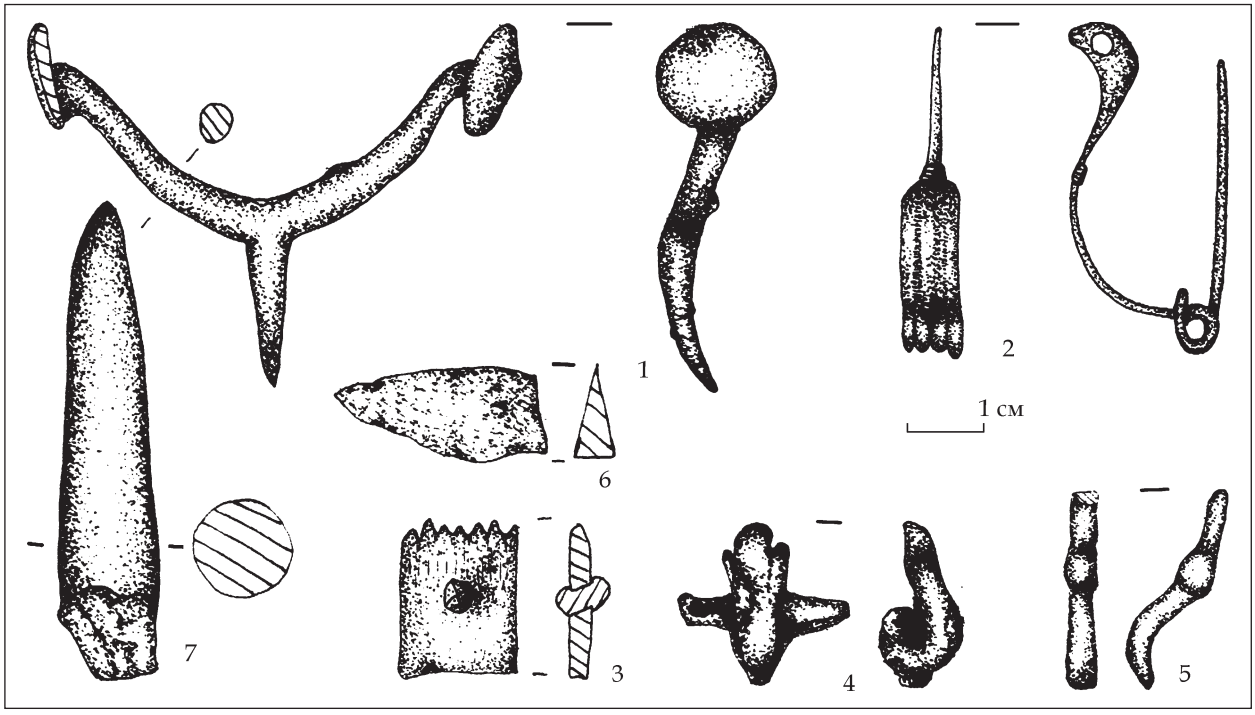

Рис. 1. Металеві та кістяні знахідки римського часу з поселення Корчів-15

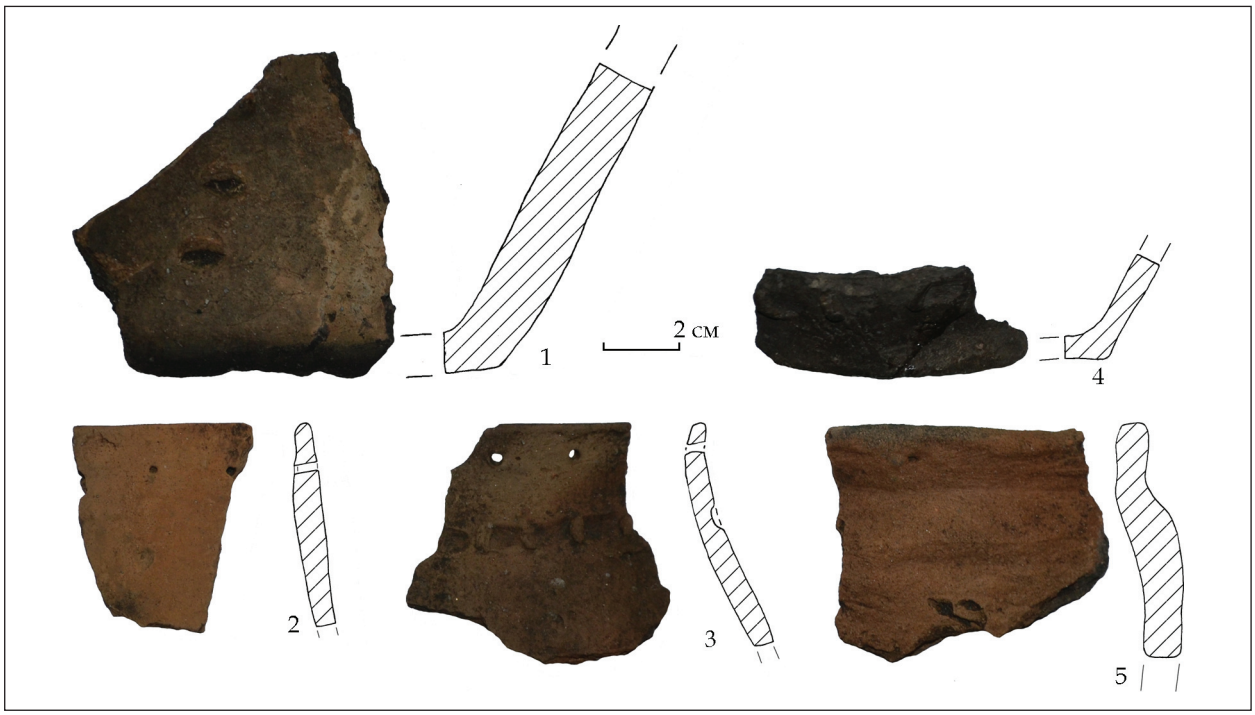

Рис. 2. Керамічний матеріал римського часу з поселення Корчів-15

5), бронзову фібулу (рис. 1: 2), а також залізну шпору (рис. 1: 1).

Односкладова бронзова фібула (рис. 1: 2) відноситься до типу "Jezerine". Висота 4,6 см. Пружинний механізм складається з чотирьох витків округлого дроту, та з ободком, пущеним знизу. Спинка сформована з рельєфної пластинки з повздовжніми смугами. Ніжка від спинки відокремлена накладними декоративними кільцями. На пластинчастому приймачі, сформованому у вигляді гачка, нанесений наскрізний отвір 0,03 см. Загин під голку на приймачі не зберігся. Датується цей тип фібул 30—20 рр. до н. е. — 1—10 рр. н. е. Поширений на теренах Західної України серед носіїв пшеворської та липицької культури.

Знайдена шпора належить до одних з найбільш ранніх типів у Європі. Шпора належить згідно з типологією Я. Гінальського до типу А. На противагу до пізніших за часом екземплярів, вона має делікатно вигнуту спинку та великі зачепи округлої форми. Робоча частина представляє собою дещо вигнутий шип довжиною 2 см. Такий тип шпор був поширений в період LtD2 (А3) — 50 р. до н. е. — 20 р. н. е. Переважна більшість таких шпор знайдено в закритих комплексах пшеворської культури.

Третій хронологічний горизонт представлений незначною кількістю фрагментів боковин та вінець кружальних горщиків XI—XIII ст.

О. Сілаєв, І. Назар

АРХЕОЛОГІЧНІ ВИШУКУВАННЯ В ЗОНІ БУДІВНИЦТВА МАГІСТРАЛЬНОГО ГАЗОПРОВОДУ-ІНТЕРКОНЕКТОРА «ДРОЗДОВИЧІ — БІЛЬЧЕ-ВОЛИЦЯ»

У червні-листопаді 2016 р. експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України проводила археологічні дослідження в зоні будівництва магістрального газопроводу-інтерконектора «Дроздовичі — Більче-Волиця». Газопровід проходить через територію Дрогобицького, Миколаївського, Самбірського, Старосам-

бірського та Стрийського районів Львівської області. Для отримання якнайповнішої інформації про можливі археологічні об'єкти в інженерному коридорі траси газопроводу проведено суцільну розвідку з шурфуванням.

У результаті проведених досліджень у смузі виконання проектних робіт виявлено 27 нових об'єктів археології: 16 поселень, курганний могильник та 10 місцезнаходжень археологічних матеріалів. Із них у смузі проектованого будівництва розташовані 17 об'єктів.

Дві пам'ятки виявлено в межах *Миколаївського району*.

Більче-1. Багатошарове поселення культур лінійно-стрічкової кераміки, волинсько-люблінської, черняхівської культур і давньоруського часу. Розташоване за 2 км на південь від с. Більче, 0,5 км на схід від дороги до с. Кавське. Займає пологий південно-східний схил на гострому виступі надзаплавної тераси лівого берега р. Перекоп (притоки р. Нежухівки) у місці впадіння потічка Ястрибна.

Гірське-1. Місцезнаходження археологічних матеріалів тщинецької та черняхівської культур. Розташоване за 3,2 км на захід від с. Гірське, 0,7 км на північ від великого рибогосподарського ставу, що на північній околиці смт Меденичі. Локалізоване вздовж західного схилу тераси правого берегу р. Летнянки.

На території *Самбірського району* виявлено 14 пам'яток.

Береги-1. Багатошарове пам'ятка з матеріалами пізнього палеоліту (свідерська культура), межановицької й черняхівської культур. За 1,0 км на північний схід від с. Береги, на південь від дороги до с. Чернихів. Займає пологий південний схил вздовж виступу надзаплавної тераси лівого берегу р. Стрв'яж, оконтуреного течією потічка — лівосторонньої притоки.

Береги-2. Багатошарове поселення межановицької й черняхівської культур та княжої доби. За 1,2 км на північний схід від с. Береги, на південь від дороги до с. Чернихів. Замає південно-східний схил на краю високої тераси лівого берегу р. Стрв'яж, оконтуреного течією потічка та витоками джерела.

Берестяни-1. Двошарове поселення культур лійчастого посуду та пшеворської. За 0,5 км на південний захід від с. Берестяни, 0,2 км на південь від дороги Берестяни—Раково, 0,6 км на захід від каскаду ставів. Займає верхівку західного схилу пагорба, розташованого між витоками потічків — правосторонніх допливів р. Болозівки.

Берестяни-2. Місцезнаходження археологічних матеріалів тщинецької культури. За 0,7 км на південний захід від с. Берестяни, праворуч польової дороги до с. Волиця. Локалізоване на гребені тераси між витоками потічків — правосторонніх допливів р. Болозівки.

Велика Білина-2. Місцезнаходження археологічних матеріалів тщинецької та черняхівської культур. За 0,7 км на захід від с. Велика Білина, 0,1 км на північ від автодороги до с. Мала Білина. Локалізоване на пологому північному схилі виступу першої надзаплавної тераси правого берега р. Дністер.

Велика Білина-3. Двошарове поселення городоцько-здовбицької культури та княжої доби. За 0,4 км на південь від монастиря Св. Пантелеймона, на захід від польової дороги між сс. Велика Білина і Залужани. Займає гребінь гряди на вододілі Дністра і Бистриці-Тисьменицької.

Велика Білина-4. Курганний могильник бронзового часу (група з 16 курганних насипів) локалізований за 0,7—1,2 км на південь від с. Велика Білина, 0,4—0,9 км на південний схід від кладовища, 0,9 км на захід від автодороги Велика Білина—Лука. Кургани розташовані вздовж гребеня гряди на вододілі Дністра і Бистриці-Тисьменицької. Більшість насипів сильно зруйновані оранкою та земляними роботами з викорінення чагарників. Діаметр їх становить від 12 до 15 м, висота до 1,5 м.

Велика Білина-5. Селище давньоруського періоду. За 0,4 км на північний захід від с. Велика Білина, на захід від польової дороги до с. Чайковичі і на північ від великого меліоративного каналу. Займає гребінь невисокого останця в заплаві Дністра.

Велика Білина-6. Двошарове поселення культур тщинецької та ранньозалізного часу. За 0,6 км захід від монастиря Св. Пантелеймона, 0,3 км на південь від дороги до с. Мала Білина. Займає пологий північно-східний схил між течіями двох безіменних потічків — допливів Дністра.

Велика Хвороща-1. Двошарове поселення культур лійчастого посуду і тщинецької. На північно-західній околиці с. Велика Хвороща, за 0,2 км на північ від польової дороги до с. Велика Білина. Займає виступ надзаплавної тераси правого берега Дністра в місці впадіння безіменного потічка.

Лановичі-1. Місцезнаходження археологічних матеріалів епохи мезоліту та римського часу. За 0,7 км на північний схід від с. Лановичі, 1,3 км на південний захід від с. Містковичі. Локалізоване на пологому південному схилі виступу тераси лівого берега потічка — правостороннього допливу р. Болозівки.

Лука-1. Поселення римського часу. За 0,8 км на схід від с. Лука, 0,85 км на південний захід від с. Майнич, 0,6 км на південь від автодороги Лука — Майнич. Займає поло-

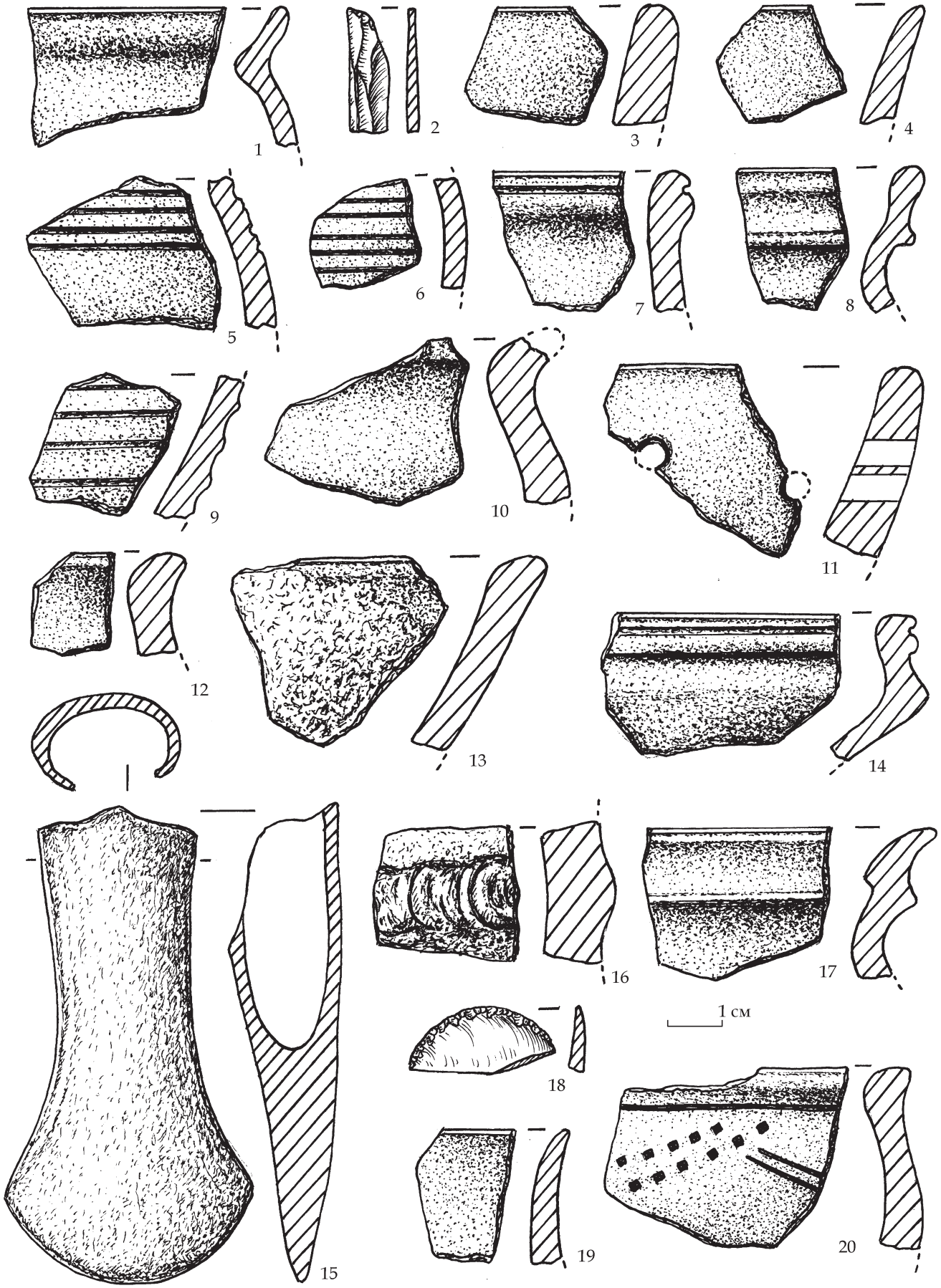

Рис. 1. Матеріали з пам'яток у зоні будівництва газопроводу

гий виступ надзаплавної тераси лівого берега р. Бистриці-Тисменицької між витоками джерел — її лівосторонніх допливів.

Лука-2. Двошарове поселення культур тщинецької і ранньозалізного часу. За 0,3 км на схід від с. Лука, 0,7 км на південь від автодороги Лука — Майнич. Займає пологий південний схил надзаплавної тераси лівого берега р. Бистриці-Тисменицької.

Максимовичі-1. Місцезнаходження археологічних матеріалів епохи мезоліту. За 0,9 км на північ від с. Максимовичі, 0,5 км на схід від дороги до с. Міжгайці. Локалізоване на гребені невисокого останця між течіями двох безіменних потічків.

У межах *Старосамбірського району* виявлено 11 пам'яток.

Биличі-1. Двошарове поселення тщинецької культури і римського часу. За 1,3 км на захід від с. Биличі, 0,6 км на південний схід від старих ферм с. Чишки, 0,1 км на південь від дороги Биличі — Чишки. Займає пологий південний схил лівого берегу р. Болозівки.

Биличі-2. Поселення тщинецької культури. За 1,0 км на захід від с. Биличі, 0,1 км на південь від дороги Биличі — Чишки. Воно займає пологий південно-східний схил на виступі тераси лівого берегу р. Болозівки при впадінні джерела.

Биличі-3. Поселення тщинецької культури. За 0,35 км на захід від с. Биличі, 0,15 км на південний захід від автодороги Биличі — Чишки, 0,32 км на південний схід від автомобільного мосту через потічок. Займає пологий південний схил на виступі тераси лівого берега р. Болозівки на схід від місця впадіння лівосторонньої притоки.

Биличі-4. Місцезнаходження археологічних матеріалів ранньозалізного часу. На західній околиці с. Биличі, праворуч автодороги до с. Лютовиська. Локалізоване на пологому південно-західному схилі виступу тераси лівого берега р. Болозівки.

Грушатичі-1. Місцезнаходження археологічних матеріалів княжої доби. За 0,35 км на північний схід від с. Грушатичі, 0,15 км на північний захід від дороги Грушатичі — Дещичі. Локалізоване на верхівці південно-східного схилу тераси правого берега р. Чижки.

Дроздовичі-1. Двошарове поселення римського часу і княжої доби. За 0,35 км на південний захід від с. Дроздовичі, 0,3 км на схід від с. Вілюничі, ліворуч дороги Дроздовичі — Вілюничі. Пам'ятка займає східний схил надзаплавної тераси в місці впадіння р. Вирви у Вигор.

Дроздовичі-2. Двошарове поселення римського часу і княжої доби. За 0,25 км на захід від садиб південно-західної околиці с. Дроздовичі, 0,3 км на південь від подвір'я тракторної бригади; займає південний помірно крутий схил лівого берега потічка — лівостороннього допливу р. Вирви.

Дроздовичі-3. Багатошарове поселення римського часу, райковецької культури та княжої доби. За 0,35 км на захід від с. Дроздовичі, 0,5 км на південь від подвір'я тракторної бригади, на протилежному від пам'ятки Дроздовичі-2 березі потічка. Займає північний помірно крутий схил і верхівку тераси правого берега потічка — лівостороннього допливу р. Вирви, поряд з краєм лісу.

Дроздовичі-4. Місцезнаходження археологічних матеріалів княжої доби. За 0,35 км на південний захід від с. Дроздовичі, 0,45 км на північний схід від дороги Дроздовичі — Нижанковичі. Локалізоване на гребені тераси лівого берега р. Вирви.

Дроздовичі-5. Місцезнаходження археологічних матеріалів римського часу. За 0,4 км на південь від с. Дроздовичі, 0,07 км на північний схід від дороги Дроздовичі — Нижанковичі. Локалізоване на верхівці східного схилу лівого берега потічка — притоки р. Вирви.

Чижки-1. Місцезнаходження археологічних матеріалів межановицької культури. За 0,4 км на південний схід від с. Чижки, ліворуч польової дороги до с. Саночани. Локалізоване на гребені тераси правого берега р. Чижки.

По результатах досліджень розроблено пам'яткоохоронні заходи з пом'якшення негативного впливу на об'єкти археологічної спадщини, які потрапляють у зону виконання земляних і будівельно-монтажних робіт, відповідно до вимог чинного законодавства України і на підставі методичних рекомендацій щодо проведення рятівних археологічних досліджень у зонах новобудов.

О. Сілаєв, І. Назар, В. Конопля

РОЗВІДКИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЛЬВІВЩИНІ

Співробітниками НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ під час проведення наукової експертизи земельних ділянок на території Львівської обл. виявлено і попередньо досліджено 16 нових пам'яток археології.

Значну частину об'єктів, серед яких одне городище і низка давніх поселень, зафіксовано під час розвідок вздовж берегів р. Кам'янки, лівосторонньої притоки Західного Бугу, при погодженні матеріалів генерального плану Великоколоднівської сільської ради Кам'янка-Бузького р-ну.

Велике Колодно-1. Двошарове поселення розташоване у північній частині села, на присадибних ділянках, поруч з дорогою, викладеною бетонними плитами, за 50 м на захід від містка. Воно займає пологий східний схил лівого берега потічка Жовтанці — одного з витоків р. Кам'янки. На площі пам'ятки виявлено матеріали висоцької культури і княжої доби (XII—XIII ст.).

Велике Колодно-2. Поселення черняхівської культури локалізоване на південний-захід від села, за 60 м на південь від автодороги Жовтанці — Велике Колодно, 0,35 км на схід від залізничної колії, на пологій терасі західного берега ставу, розташованого в місці злиття двох безіменних потічків.

Велике Колодно-3. Двошарове поселення розташоване на південно-західній околиці села, за 0,15 км на північ від автодороги Жовтанці — Велике Колодно, 0,25 км на схід від залізничної колії, на пологому східному схилі біля правого берега потоку Жовтанці. На поверхні пам'ятки зібрано численний матеріал, у тому числі фрагменти ліпної і кружальної кераміки черняхівської культури і княжої доби (XI—XIII ст.).

Печихвости-1. У південно-східній частині села, на виступі високого мисовидного пагорба правого берега р. Кам'янки, розташоване городище-замчище — рештки оборонного замку, письмові згадки про який датуються першою половиною XVII ст. Місцезнаходження замку залишалось не ідентифіковане сучасними дослідниками, хоча на карті Фридриха фон Міга — т. зв. Йосифінській військовій карті Галіції і Лодомерії 1779—1782 рр., він розташований саме в зазначеному пункті (рис. 1). З південно-східної напільної сторони замчище відрізане від пагорба глибоким (7—10 м) та широким (20—30 м) ровом, стінки якого суцільно ескарповані. Внутрішній майданчик додатково укріплений валами і мав форму прямокутника, по кутах якого збереглись основи веж бастіонного типу. Загальна площа його становить близько 0,35 га (52 × 65 м). В'їзд-пандус розташований з північної сторони і передбачав переправу через річку. У центрі майданчика розташоване невелике покинуте кладовище, однак рештки каплиці не збереглися.

Під час поверхневих розвідок на площі замчища виявлено археологічні матеріали у вигляді фрагментів кружальної кераміки, виробів з металу та монет. Переважна більшість знахідок відносяться до пізнього середньовіччя (XV—XVII ст.), однак частина уламків посуду датується княжою добою, а саме — XIII—XIV ст. Форми рельєфу та конфігурація підніжжя пагорба вказують на велику ймовірність існування в цьому місці давньоруського городища мисового типу, яке у пізньому середньовіччі зазнало значної перебудови.

Печихвости-2. Двошарове поселення розташоване на південний схід від села, на тому ж пагорбі, що й городище-замчище і безпосередньо на південь від оборонного рову. Воно локалізується вздовж північно-західного схилу тераси, оконтуреного улоговиною з потічком, що впадає до р. Кам'янки. На поверхні пам'ятки зібрано фрагменти ліпного посуду висоцької культури та кружальної кераміки княжої доби (XI—XIII ст.).

Новий Став-1. Двошарове поселення, велике за розмірами і кількістю знахідок, локалізоване вздовж пологих південних схилів лівого берега р. Кам'янки в західній частині села, праворуч шосе Львів—Луцьк і, частково, в межах присадибних ділянок. На площі пам'ятки виявлено матеріали висоцької і райковецької культур.

Новий Став-2. Багатошарове поселення висоцької і райковецької культур, давньоруського часу (X—XIII ст.) розташоване на високому (4—7 м) виступі корінного правого берегу р. Кам'янки на південно-західній околиці села, поруч зі старими фермами. Крім фрагментованого посуду на поверхні пам'ятки виявлено шматки залізного шлаку і криці.

Честині-1. Двошарове поселення виявлено на західній околиці села, праворуч дороги — виїзду до шосе Львів—Луцьк, за 40 км на північ від мосту через р. Кам'янку та безпосередньо на схід від каплиці. Пам'ятка займає

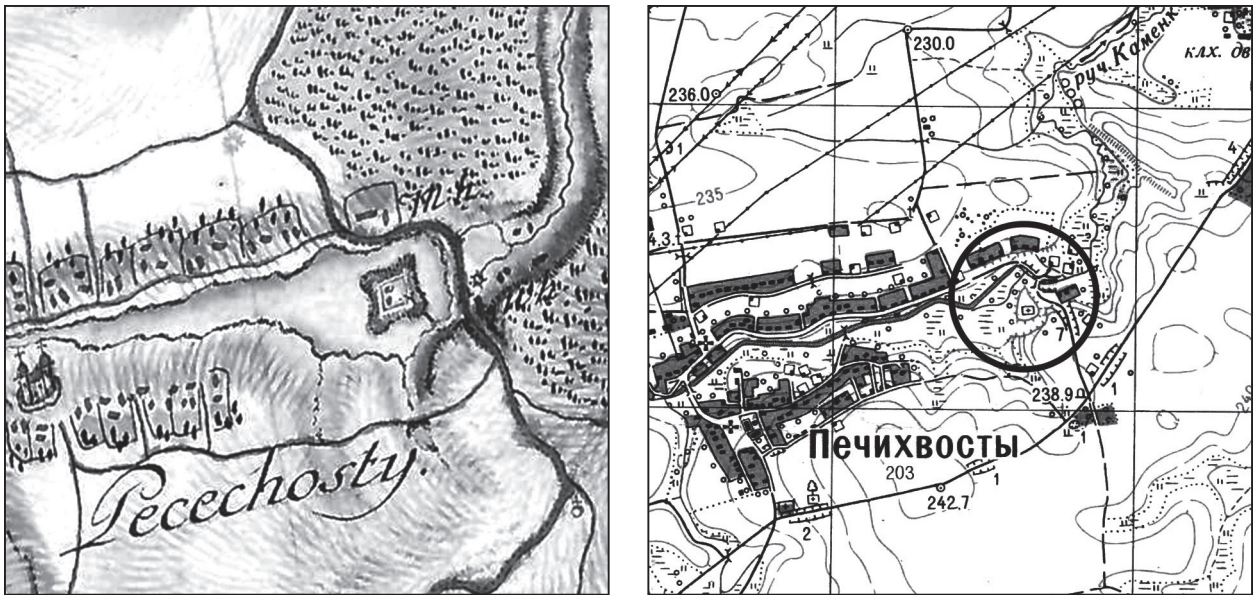

Рис. 1. Замчище в с. Печихвости на карті Ф. фон Міга та сучасній карті (М : 1 25000)

пологі східні схили лівого берегу річки. На поверхні зафіксовано матеріали черняхівської культури і княжої доби (XI—XIII ст.).

Пам'ятки *Єлиховичі-1* та *Єлиховичі-2* були виявлені експертною групою при дослідженні території проектованого кварталу в с. Єлиховичі Золочівського р-ну. Обидві розташовані у північній частині села між хуторами. Перша локалізована на піщаному останці серед заплави, більшу частину якого зруйновано кар'єром. Фрагменти ліпного посуду та кременеві артефакти, зібрані в кар'єрі, належать до висоцької культури. Друга пам'ятка розташована біля краю лісу, на схід від крайніх садиб північної околиці села і є двошаровим поселенням ранньозалізного віку та давньоруського часу.

При проведенні наукової експертизи об'єктів будівництва газової промисловості на території Львівської області виявлено шість нових пам'яток, на трьох проведено археологічний нагляд у місці проектованих земляних робіт.

Ковиничі-1. С. Ковиничі Самбірського р-ну. Двошарове поселення розташоване за 0,75 км на південний захід від села, 0,7 км на південь від дороги Ковиничі—Баранівці, 0,1 км на захід від газокомпресорної станції. Воно займає пологий західний схил тераси правого берега потічка — правосторонньої притоки р. Болозівки. При поверхневому обстеженні виявлено матеріали черняхівської культури та княжої доби. Траса шлейфу-газопроводу перетинала центральну частину поселення по лінії північний захід — південний схід. Під час нагляду на пам'ятці проведено дослідження на площі 60 м^2 у місці проектованого будівництва. Зафіксовано рештки культурного шару черняхівської пам'ятки, а також досліджено рештки трьох об'єктів — відкритого вогнища, господарської споруди та колодязя.

Ковиничі-2. Поселення пшеворської культури, виявлене за 0,7 км на південний захід від села, 0,6 км на південь від дороги Ковиничі—Баранівці. Воно займає пологий південно-східний схил пагорба на лівому березі потічка, протилежному від попередньої пам'ятки. Шлейф-газопровід перетинає центральну частину поселення. На пам'ятці досліджено площу 40 м^2 у місці проектованого будівництва. У результаті виявлено і досліджено чотири об'єкти — дві стовпові ями, наземна споруда і заглиблена господарська споруда. У культурному шарі зафіксовано значну кількість знахідок предметів означеного періоду — фрагменти кераміки, фібули тощо.

Ковиничі-3. Місцезнаходження археологічних матеріалів зафіксоване за 1,4 км на захід від села, 0,25 км на південь від дороги Ковиничі—Баранівці, вздовж пологого правого берега потічка — правосторонньої притоки р. Болозівки. При поверхневому обстеженні тут виявлено кременеві артефакти, які датуються епохою мезоліту. З метою нагляду, у центральній частині пам'ятки, в місці проходження шлейфу-газопроводу, закладено розкоп площею 20 м^2, у якому зафіксовано слабо насичений культурний шар із поодинокими знахідками кременевих артефактів означеного періоду, а також фрагментами кераміки княжої доби.

Рогізно-7. С. Рогізно Яворівського р-ну. Поселення виявлено за 0,9 км на північ від с. Рогізно, 0,4 км у тому самому напрямку від мосту через р. Віжомля та 0,3 км на захід від польової дороги до с. Черчик. Воно займає пологий південний схил тераси правого бе-

рега річки, із заходу і півночі від витоків джерела. При поверхневому обстеженні виявлено фрагментований ліпний посуд висоцької культури. Через північну частину пам'ятки проходить під'їзна дорога до майданчику будівництва свердловини.

Роснівка-2. С. Роснівка Яворівського р-ну. Двошарове поселення розташоване за 0,3 км на південний схід від села, 0,5 км на південний захід від газокомпресорної станції, на піщаному останці біля лівого заболоченого берега р. Шкло. На площі пам'ятки знайдено матеріали висоцької культури та княжої доби (X—XI ст.). Майданчик будівництва свердловини розташований поряд із західним краєм поселення.

Божа Воля-1. С. Божа Воля Яворівського р-ну. Місцезнаходження археологічних матеріалів ранньозалізного віку (кераміка та кремінь) зафіксоване за 0,3 км на південь від села, 0,2 км на схід від дороги Божа Воля — Свидниця, на пологому східному схилі тераси правого берега потічка — правосторонньої притоки р. Шкло. Майданчик проектованого будівництва свердловини розташований в охоронній зоні пам'ятки.

А. М. Филипчук, М. А. Филипчук †

ПІДСУМКИ РОБІТ НА ТЕРИТОРІЇ ПЛІСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕСУ

Силами експедиції Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка та Історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ» проводилися фундаментальні та рятівні археологічні дослідження на території Пліснеського археологічного комплексу.

Об'єктами наукових пошуків експедиції Заповідника стали друга внутрішня лінія захисту слов'янського городища IX—X ст. (розкоп I, 48 м^2) та курганний могильник XI — початку XII ст. (розкоп II, 52 м^2). Об'єктом наукового пошуку експедиції Інституту археології ЛНУ став давньослов'янський культовий центр VII—X ст. (розкоп I, 30 м^2).

Доволі цікаві відомості вдалося почерпнути під час розкопок оборонної лінії № 2. Основна мета робіт полягала у з'ясуванні конструкції та хронології зазначених укріплень. До цих пір це була остання з основних не вивчених внутрішніх ліній захисту. Як виявилося, на зовнішньому (первісно — природному) схилі місцевого валу (об'єкт 1) наприкінці IX — на початку X ст. функціонувало кілька печей для випалу кераміки (об'єкти 9, 9а, 9б, 9в). Оборонний рубіж виник дещо пізніше. Основний час його існування припадає на другу половину X ст. Згодом, на внутрішній стороні нефункціонуючого валу в XI ст. заклали заглиблене житло з пічкою-камʼянкою (об'єкт 10). У період XII—XIII ст. ця територія використовувалася під християнський некрополь. Усього відкрито дев'ять інгумаційних захоронень (об'єкти 2—8, 12, 14), що належали особам різного віку та статі. Найбільш ймовірно, ці поховання мали стосунок до цвинтаря при парафіяльній церкві. Багато з захоронень були дуже порушені оранкою (до 1965 р. територія Пліснеська розорювалася). Уцілілі кістяки головою були зорієнтовані на захід; руки небіжчиків складені, як правило, на грудях або ж на животі. Могили, зазвичай, були безінвентарними і часто доволі неглибокими від рівня тогочасної поверхні. Лише в одному захороненні вдалося зафіксувати перстень з бронзового дроту, ніж, а також рештки ще одного залізного знаряддя. Вочевидь, відкритий християнський цвинтар відноситься до окільної частини давньоруського міста Пліснеськ. У південній частині розкопу вдалося зафіксувати також частину овальної видовженої ями, зорієнтованої як і більшість тутешніх захоронень, однак до самого поховання тут не дійшло (об'єкт 11); поблизу віднайдено частину округлої ями (об'єкт 13).

Початку досліджень на курганному могильнику передували упорядкувальні роботи, що у т. ч. передбачали очищення території некрополя від сміття. Після, для проведення рекультиваційних робіт обрано один з порушених місцевих курганів (об'єкт 1). Тут, під насипом, на рівні тогочасної поверхні у невеликій ямці вдалося зафіксувати сліди тризни, а ось самого поховання так і не було виявлено. Цілком ймовірно, що відкритий курган являв собою кенотаф — свого роду «пусту» могилу. Керамічні вироби, які, ймовірно у т.ч. репрезентували рештки тризни, попередньо датують час насипання кургану кінцем XI — початком XII ст.

В урочищі «Оленин Парк» у південній частині культового давньослов'янського центру Новий розкоп (I) був закладений неподалік розкопів Т. Земенцького (1883 р.) та розкопу М. Филипчука 2015 р. У верхньому (перемішаному) горизонті пощастило віднайти фрагменти керамічних посудин широкого хронологічного діапазону (кінця VII — XI ст.), а також пластинчату й хрестоподібну фібули, точильні бруски. Окрім цього, вдалося зафіксувати об'єкти слов'янського періоду, у т.ч. частину оборонної конструкції X ст. (об'єкт 1).

Восени 2016 р. експедиція Заповідника також провела рятівні пам'ятко-охоронні дослідження на місці ділянок Пліснеського археологічного комплексу в ур. «Високе городиско», «Кицарки» та «Побіч» (де проводилися рятівні археологічні дослідження у зв'язку з руйнуванням, завданим через вийманння кабелю зв'язку). Завданням експедиції було вивчення поширення культурного шару та порушених деструкцій об'єктів; камеральне опрацювання отриманих матеріалів.

У результаті археологічних досліджень (розкопи III, IV; траншеї I—III) було віднайдено багато рухомого матеріалу, а також зафіксовано чимало нерухомих об'єктів.

У розкопі III (18 м^2) було виявлено чотири об'єкти: № 1 (житло заглибленого типу «зламу» XI—XII ст.); № 2 (заглиблену споруду XII ст.); № 3 (заглиблену споруду XII—XIII ст.); № 4 — (побутову глинобитну піч початку XII ст.).

У розкопі IV (24 м^2) виявлено дві побутові пічки кінця XI — початку XII ст. (№ 1, 2).

У траншеї I (9,5 м^2) віднайдено «ровоподібний» об'єкт (№ 1) наразі невідомого призначення, що був закладений не раніше XII—XIII ст.

У траншеї II (11 м^2) зафіксовано рештки трьох заглиблених споруд: об'єкт 1 — перша половина XII ст., об'єкт 1а — XII ст., об'єкт 2 — XI ст.

У траншеї III (14 м^2) зафіксовано деструкції двох заглиблених споруд: об'єкти 1 (XII—XIII ст.) та 2 (XII—XIII ст.).

Окрім цього, вдалося вивчити стратиграфію нашарувань у різних частинах пам'ятки (контрольні стратиграфічні зрізи I—VII), де проходила кабельна траншея та зібрано підйомний матеріал слов'яно-руського періоду.

Отримані в результаті археологічних досліджень відомості суттєвим чином поповнили джерелознавчу базу Пліснеська. Стали відомими велика кількість об'єктів слов'янського й давньоруського періодів, вдалося вивчити останню до цих пір недосліджену внутрішню лінію захисту, а також з'ясувати стратиграфію нашарувань у різних частинах пам'ятки. Опісля завершення польових робіт усі розкопи було законсервовано.

М. Г. Шніцар, О. Р. Лазурко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ЛЬВОВІ

Експедицією НДЦ «РАС» ІА НАНУ проведено дослідження на земельних ділянках у межах історичного ареалу міста Львова.

Зокрема, здійснено шурфування на ділянці по *вул. Б. Хмельницького, 124*, де в минулому знаходилась горілчана фабрика «Юзеф Кронік та син» (заснована 1872 р.), сьогодні цей комплекс більш відомий під назвою «Фабрика повидла». У ході робіт закладено одну траншею та два шурфи загальною площею 10,5 м^2. Шурфи закладено у внутрішньому дворі фабрики, де вдалося зафіксувати лише малопотужний культурний шар XIX ст. Траншею розпланованo ззовні фабрики між будівлею виробничого цеху та хідником вулиці Б. Хмельницького. У результаті було виявлено досить великий рів, що датується другою половиною XVIII ст. Його, очевидно, було прокопано при прокладанні тут у 70-х рр. XVIII ст. нової дороги на Жовкву, коли на зміну традиційній трасі, що проходила по сучасній вул. Жовківській, була прокладена нова, яка повністю співпадала з сучасною вулицею Б. Хмельницького.

На ділянці по *вул. Під дубом, 26* закладено два розкопи площею 16 м^2. Розкоп 1 закладено в північно-західному куті ділянки. У результаті прокопки до рівня материка, що залягав на глибині 2,1 м відносно сучасної денної поверхні не було виявлено жодних археологічних об'єктів. Найдавніші матеріали, зафіксовані в розкопі, датуються XVIII ст. Розкоп 2, аналогічний за розмірами, закладено в південно-західному куті ділянки. Одразу після зняття піщаної подушки під бруківку, у східній частині траншеї було зафіксовано коронку західного муру одного з будинків, побудованих тут у середині XIX ст.

Мур зроблено з вапнякового каміння на вапняно-піщаному розчині сірого кольору, у фундаменті вторинно використано деякі архітектурні деталі. Підошва муру покладена на материк, який у цій частині ділянки залягає на глибині 1,8 м відносно сучасної денної поверхні. У ході робіт здобуто невелику колекцію рухомого археологічного матеріалу, серед якого виділяються фрагменти двох порцелянових люльок середини XIX ст. (рис. 1).

На *пл. Ринок, 4* («Чорна Кам'яниця»), у зв'язку з реставрацією будівлі, проведено шурфування у внутрішньому дворику будинку. Всього закладено два шурфи загальною площею 6 м^2. У шурфі 1 виявлено цегляний мурований колектор XIX ст. та стверджено значні порушення і перевідкладення культурного шару в результаті прокладення інженерних комунікацій у XIX—XX ст. У шурфі 2 на глибині 0,6 м зафіксовано кам'яний реншток, що проходив вздовж межового муру. Над материком, що залягав на глибині 2,1 м, зафіксовано культурний шар XIV—XV ст., перекритий значною кількістю стерильних піщаних шарів.

Також розвідкові розкопки проведено на площі *Св. Теодора*, де до 1783 р., знаходилась однойменна дерев'яна церква (вперше згадується 1453 р.), пізніше на її місці було облаштовано площу, на якій тривалий час знаходилась торговиця. Траншею, розміром 2 × 10 м, витягнуту довшою стороною по осі захід — схід було закладено на газоні в північно-західному куті площі. У східній частині траншеї на глибині 1,5 м від рівня денної поверхні зафіксовано залишки кам'яного бруку першої половини XIX ст. У результаті зачистки траншеї на рівні материка, що залягає на глибині 2,5 м, було зафіксовано дев'ять об'єктів, які відносяться до трьох культурно-хронологічних горизонтів. Горизонт нового часу репрезентують три поховання XVIII ст. (об'єкти 1, 2, 7) та дві невеликі ями (об'єкти 3, 6). Поховання розташовані здовж південної стінки розкопу. Вони безінвентарні, покійники орієнтовані головами на південний захід. До давньоруського часу відносяться дві господарські ями XIII ст. (об'єкти 4 і 8). Найдавніший горизонт представлений частково зафіксованою в межах розкопу спорудою черняхівської культури (об'єкт 9).

Крім цього, ще на кількох ділянках було проведено археологічний нагляд за земляними роботами. Так, у ході робіт на вул. *Б. Хмельницького, 76* встановлено, що культурний шар наявний лише в північній половині ділянки. Рівень залягання материка становить 1,0—1,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Зібраний рухомий археологічний матеріал свідчить про освоєння ділянки не раніше XVIII ст.

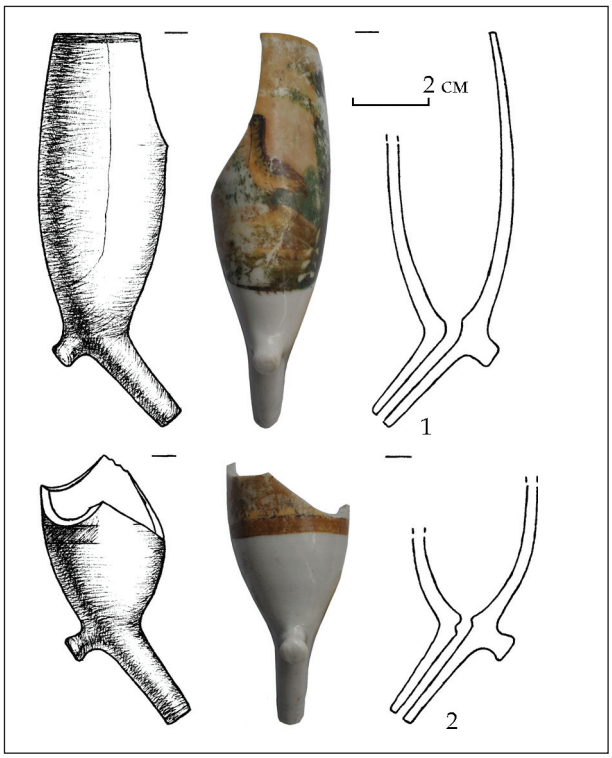

Рис. 1. Фрагменти порцелянових люльок

Під час виконання археологічного нагляду за земляними роботами на території внутрішнього дворика *Вірменського собору* виявлено склепіння двох паралельно розташованих колекторів першої половини XX ст. У центральній частині дворика зафіксовано цегляно-кам'яний колекторний приймач цього самого періоду. Стратиграфічні спостереження вказують на цілковите порушення і перевідкладення культурного шару в результаті прокладення інженерних комунікацій наприкінці XIX — у першій половині XX ст.

У результаті проведення археологічного нагляду на *вул. Гнатюка, 6* по всій площі будівельного котловану (160 м^2) зафіксовано рештки мурів нині неіснуючого будинку, що був побудований наприкінці XVIII ст. Загалом виділено вісім одночасових мурів, які виконано з вапнякового каміння на вапняно-піщаному розчині жовтого кольору. На мурах зафіксовано фрагменти склепінь, що свідчить про існування в будинку підвальних приміщень.

У результаті археологічного нагляду на території ділянки по *вул. П. Чайковського, 31* зібрано незначну колекцію знахідок, що датується XVIII—XIX ст. Стратиграфічні спостереження дають можливість виділити кілька етапів освоєння цієї території, яке розпочалося у XVIII ст. Рівень залягання материка зафіксовано на глибині 3,0 м відносно сучасної денної поверхні.

Д. Бондаренко, О. І. Смирнов

РОЗКОПКИ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ ВІКТОРІВКА-І

Вікторівським загоном Миколаївської археологічної експедиції проводилися розкопки античного поселення Вікторівка-І.

Поселення розташовано на плато правого високого прірвистого корінного берега Березанського лиману за 1,5 км на північ від його гирла та 300 м на південь від с. Вікторівка Лиманівської сільської ради Березанського району Миколаївської області.

З 2013 р. роботи зосереджені на розкопі «Г» у центральній частині плато, де досліджується ритуальний зольник пізньоархаїчної доби, влаштований у виритому в материковій глині котловані. Метою робіт звітного сезону були пошуки західного краю зольника.

Стратиграфія розкопу має такий вигляд: дерен (до 0,05 м), гумус (до 0,23 м); сірозолистий культурний шар (до 0,27 м), материк (жовта глина).

Роботи проведено на площі західної прирізки до розкопу «Г 2013—2014» розмірами 50 м^2, внаслідок чого був розкритий західний край котловану (рис. 1).

Західний край котловану має аморфну форму. У північно-західній, західній та південній частинах прирізки проявився материк; у центральній частині — розкрита західна частина зовнішньої приступки неправильної в плані форми. У західній частині зовнішня приступка переходить в округлий у плані майданчик за рівнем вищий за саму приступку. Цей майданчик заглиблений у материк на 0,83 м та має розміри близько 4 × 5 м, за лініями північ—південь — схід—захід відповідно. З рівня материка на майданчик ведуть материкові сходинки. Спуск на саму зовнішню приступку з рівня материка та округлого майданчика також оформлений у вигляді вирубаних у материку сходинок. Зовнішня приступка у цій частині котловану впущена у материк на глибину до 1,12 м, ширина його сягає 3 м. Ґрунт заповнення котловану золистий, у нижній частині фіксується незначний прошарок глинистого з включеннями гумусу ґрунту, що утворився, вірогідно, внаслідок опливання бортів котловану. У центральній західній частині прирізки на

Рис. 1. Вікторовка-І, західна частина зольника 1, вигляд зі сходу

площі зовнішньої приступки зафіксована підовальна в плані яма з підбоєм. Розміри ями: 1,70 × 1,40 м, за лініями північ—південь — схід—захід відповідно, глибина — 1,26 м від рівня приступки. Підбій заглиблений у західний борт ями на глибину — до 0,63 м, висота його досягає 1,05 м, опускаючись у західному напрямку до 0,24 м. Дана яма може являти собою залишки поховальної споруди доби бронзи, вибраної під час риття котловану під зольник. Ґрунт заповнення ями ідентичний ґрунту заповнення самого зольника.

Таким чином, завершено розкриття головної частини комплексу, що дає нам змогу зрозуміти його основні конструктивні особливості. Об'єкт являє собою штучно виритий у материковій глині котлован для збирання ритуальної золи, отриманої внаслідок спалювання жертовних підношень божествам. Котлован має округлу з нерівними краями форму діаметром біля 20 м, з цілою системою різноманітних ям, приступок та сходинок. Комплекс складався з центрального округлого в плані котловану діаметром близько 4 м та глибиною до 2,33 м від рівня материка і приступки, що оточувала його по периметру. Зв'язок між центральним котлованом, зовнішньою приступкою та давньою денною поверхнею здійснювався за допомогою цілої системи вирубаних у глині сходинок. Унікальним є той факт, що котлован був виритий на місці більш давнього поховального комплексу доби бронзи. Причому будівельники котловану, натрапивши на давні поховання, намагалися не знищувати їх, а обережно обкопували, залишаючи небіжчиків лежати на спеціально влаштованих для цього останцях. При дослідженнях зольника 2013—2014 рр. нами були відкриті 7 поховань, 3 з яких — парні. Однак, окремі людські кістки в заповненні зольника свідчать про те, що частина поховань все ж була зруйнована, і, насправді, їх було більше. Поховальний інвентар супроводжував лише одне дитяче поховання. Він представлений двома посудинами доби бронзи, підвіскою з окатаного шматка вапняку та трьома собачими щелепами. На кістках похованих прослідковуються явні пошкодження: сліди колотих та рублених ран, переломів, розчленування. В одному випадку кістки укладені «пакетом». Все це може вказувати на проведення обряду знешкодження над похованими.

Рис. 2. Статуетка у вигляді свині

Концентрація знахідок у заповненні зольника значно перевищує її в культурних нашаруваннях поселення. Велика кількість знахідок носить на собі сліди прямої дії вогню. Переважна їх більшість належить уламкам керамічних посудин, зустрічаються також риболовецькі грузила (кам'яні, керамічні), пряслиця (керамічні, свинцеві), бронзові дельфінчики, уламки залізних ножів, розтиральники, зернотерки та інші знаряддя праці. Особливої уваги заслуговує теракота у вигляді свині (рис. 2), знайдена в заповненні котловану. Статуетка вкрита білим ангобом, її деталі оздоблені розписом червоною, синьою та чорною фарбами. На животі фігурки розташовані три отвори, вірогідно, для встановлення її на якусь підставку-постамент. У середині знаходяться невеличкі кульки-брязкальця з обпаленої глини.

Таким чином, розкритий комплекс являв собою святилище під відкритим небом, що функціонувало наприкінці VI — у першій чверті V ст. до н. е. на місці більш давнього поховального комплексу доби бронзи.

Також у 2016 р. на Вікторівському поселенні нами були ідентифіковані зольний пагорб та ще два котловани схожої на досліджений зольник конструкції. Один з котлованів був прошурфований, внаслідок чого вдалося дослідити насичений знахідками зольний шар і поховання на материковій приступці. Таким чином, нам відомо про місце знаходження щонайменше ще трьох ритуальних зольників.

Розкриття решти зольників на поселенні поможе нам зрозуміти, чи були вони синхронні за часом, чи однакові культи на них відправлялися, чи була система та стандарти в їхньому спорудженні.

А. В. Буйських, А. Твардецький, М. В. Новіченкова

ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОЕКТУ З ДОСЛІДЖЕННЯ РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ В ОЛЬВІЇ

На виконання Угоди про співробітництво між Інститутом археології НАН України та Національним музеєм у Варшаві (Польща) у 2016 р. розпочато новий спільний науковий проект (з української сторони керівник А. В. Буйських, з польської — А. Твардецький). Він передбачає комплексні дослідження римської цитаделі в Ольвії Понтійській у складі Ольвійської міжнародної експедиції ІА НАН України. З метою реалізації проекту створено наукову програму, яка має декілька напрямів досліджень. Серед них найголовнішими є такі: всебічне вивчення історичної топографії римської цитаделі Ольвії, складання загального плану будівельного горизонту, який містить споруди, пов'язані з діяльністю римського гарнізону, їх подальше системне дослідження з метою загальної реконструкції римської цитаделі та її ролі в житті Ольвії, а на підставі цього — вивчення механізму її перетворення в провінційно-римське місто в II—III ст. н. е.

Для реалізації цього плану було обрано ділянку в найвищому місці ольвійської цитаделі (близько 32 м над рівнем води в лимані), у безпосередній близькості до розкопів Л і Р-25, в яких у попередні роки вдалося дослідити споруди римського гарнізону. За сучасною методикою проведення наукових археологічних досліджень, розкопкам передували геофізичні дослідження під керівництвом Т. Хербіха (Інститут археології та етнології Польської Академії наук). Вибрана для розкопок площа в 0,34 га вивчалася двома методами — електричного спротиву та магнетичного. У результаті вдалося зафіксувати аномалії на глибині близько 2 м від денної поверхні, які свідчать про наявність

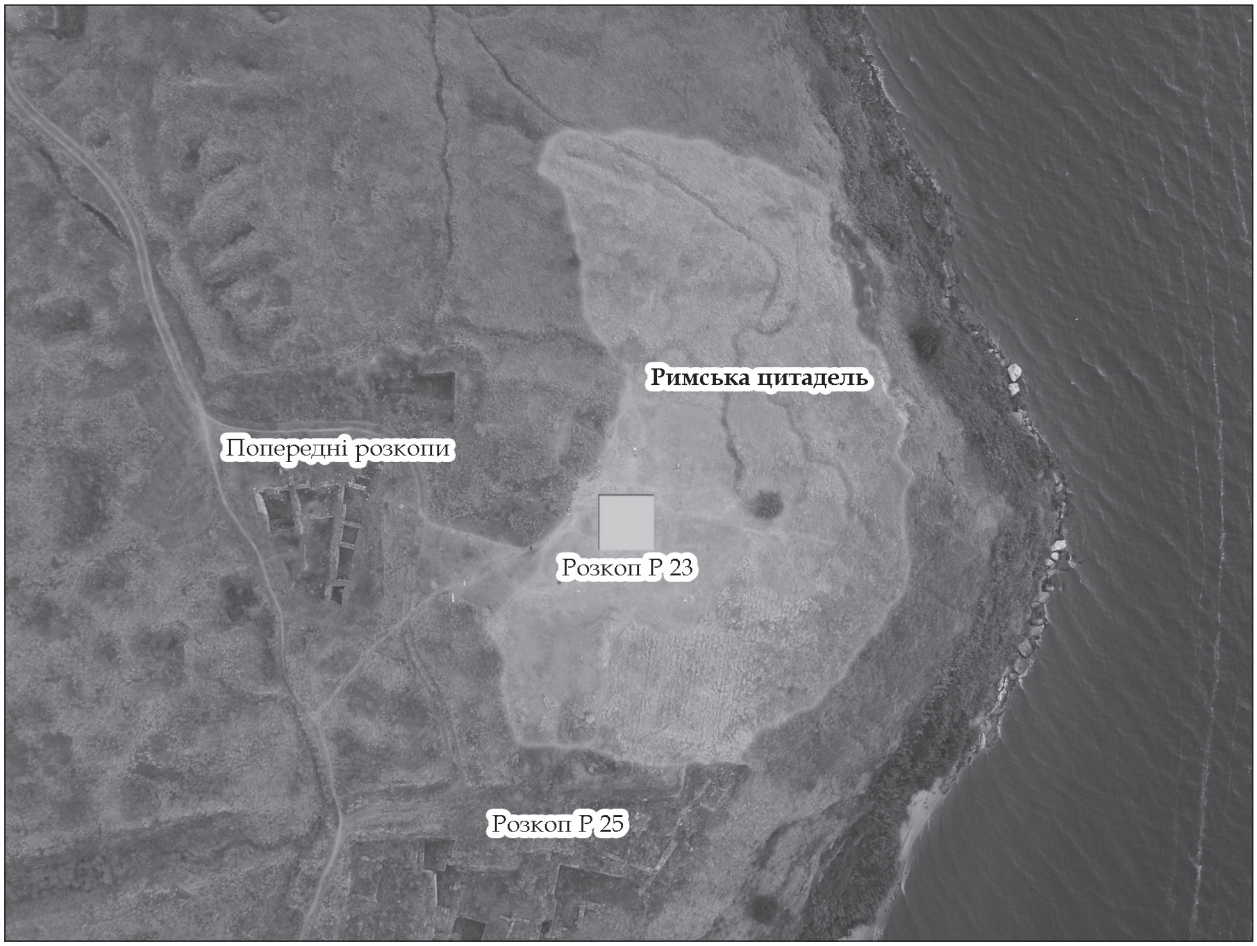

Рис. 1. Розкоп Р-23 та територія римської цитаделі Ольвії, яку заплановано дослідити в рамках українсько-польського проекту (фото з дрону Ш. Млинарчика)

там кам'яних приміщень. Досвід вивчення найближчих ділянок свідчить про наявність на них забудови, що типова саме для місць постійної дислокації військових підрозділів римської армії. Тому ділянку, яка містила аномалії, також з високою долею ймовірності слід віднести до перспективних у плані вивчення римського військового будівництва. З цією метою тут було закладено новий розкоп 23, площею 100 м^2.

Ділянка розкопу 23 (рис. 1) розташована на відносно пласкій території з незначним ухилом до краю тераси на схід, пошкодженій селянськими прокопами для видобутку каменю впродовж всього XIX і до початку XX ст. Нині ці покопи, так само як і викиди від них, є значно заплилими. Тому основним завданням робіт звітного сезону було зняття двох штучних викидів у західній та східній частинах розкопу, дерну та гумованого ґрунту, який залягав на різну глибину, з метою вирівнювання площі розкопу та зачищення верхнього рівня культурного шару. Штучні викиди вирізнялися вкрай подрібненим і змішаним археологічним матеріалом та великою кількістю такого самого подрібненого буту. Після вирівнювання площі розкопу було знято верхній шар дерну, завтовшки подекуди до 0,2 м, який також містив археологічний матеріал. Під дерном було зафіксовано розвал дрібного каменю, аморфний за формою, площею близько 50 м^2. Він зафіксував сліди руйнування останнього будівельного періоду Ольвії, проте, містив і значну кількість будівельних уламків часу існування римської цитаделі. Це фрагменти оброблених кам'яних плит, вапняковий бут, уламки та цілі цеглини ольвійського виробництва, імпортовані мармурові облицювальні плитки та уламок мармурової інтер'єрної колонки. Такі знахідки безперечно свідчать про дотримання типової римської будівельної техніки у споруджуванні цитаделі, а після припинення її існування — використання будівельних матеріалів у спорудах пізньоримського часу. Після фіксації цей розвал було знято і внаслідок ретельної горизонтальної зачистки зафіксовані залишки трамбованих глинистих поверхонь і округлі за формою плями темного ґрунту. Найімовірніше, це сліди від зруйнованих приміщень пізньоримського часу та заповнення сміттєвих ям. На цьому рівні розкоп було вирішено законсервувати і залишити вивчення пізньоримського будівельного горизонту до наступного польового сезону.

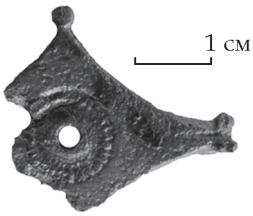

Рис. 2. Фібула-брошка з ромбоподібним щитком I ст. н. е., бронза

Другим не менш важливим завданням став початок системного вивчення масових археологічних матеріалів, що походять із розкопу. Для цього було створено команду фахівців з України та Польщі для наукової обробки окремих видів кераміки — амфорної тари та столового посуду, світильників, скла і скляних виробів, фібул та виробів з металів, лапідарної та керамічної епіграфіки, нумізматики, палеозоологічних решток. Зокрема, матеріали розкопок надали колекцію фрагментів амфорної тари та сіролощеного посуду пізньоримського часу, яка може вважатися еталонною для дослідження пізньоантичного шару Ольвії та навколишніх поселень. Червонолаковий і скляний посуд представлено також значною кількістю фрагментів широкого хронологічного діапазону від I до III ст. н. е. Значним результатом звітного року є те, що вперше в історії археологічного вивчення Ольвії вдалося виділити невелику поки ще групу керамічних матеріалів, які даються другою половиною IV — початком V ст. н. е., що, можливо, дозволить у майбутньому переглянути фінальну дату існування Ольвії. Знайдено також римські провінційні фібули I—III ст. н. е. (рис. 2). Вони, як і дрібні бронзові деталі поясної гарнітури, а також бронзові накладки на шкатулки та інші металеві вироби, пов'язані з довгостроковим перебуванням в Ольвії солдат і офіцерів підрозділів римської армії. Окремо слід зазначити численні (47 екз.) знахідки монет. Серед них виділяються два римські срібні денарії, імператорів Марка Аврелія (161—180 рр.) і Каракали (210—213 рр.). Переважна більшість монет належить ольвійському карбуванню, знайдено також ольвійські литі монети-дельфінчики та рублений литий ольвійський асс V ст. до н. е. серії Горгона — орел на дельфіні-АРІХ.

Дослідження римських та пізньоримських культурних нашарувань та об'єктів планується продовжити наступного року.

А. В. Буйських, Й. Форнас'є, О. Г. Кузьміщев

ДОСЛІДЖЕННЯ ОЛЬВІЙСЬКОГО ПЕРЕДМІСТЯ БІЛЯ ЗАХІДНИХ ВОРІТ

На виконання українсько-германського проекту між Інститутом археології НАН України і Університетом ім. Гете, Франкфурт-на-Майні (Німеччина) продовжені розкопки передмістя Ольвії навпроти Західних міських воріт. Загальна площа ділянки «Некрополь-4» складає 100 м^2 (рис. 1). У результаті робіт відкрито різноманітні об'єкти двох періодів існування передмістя та уточнено їхнє датування.

Закінчено вивчення напівземлянки 15, виявленої минулого року, — розкрито її вхід розмірами 2,55 × 1,1 м. Привертає увагу велика кількість знайдених тут дрібних фрагментів аттичного чорнофігурного посуду та килік типу floralcup кінця VI — початку V ст. до н. е. (рис. 2: 1).З метою дослідження напівземлянки 16, частково відкритої в 2015 р., було прийняте рішення розібрати залишки кам'яного цоколя від сирцевої кладки другого будівельного періоду (друга половина V ст. до н. е.). У результаті напівземлянку розкрито повністю. Вона мала овальну в плані форму, розмірами: 3,12 × 2,45 м, збережена висота стін котловану 1,0—1,15 м. У східній частині напівземлянки виявлено сирцеву піч складної конструкції. Вона складалася з двох камер, з'єднаних каналом, частина однієї з камер була виведена за межі напівземлянки для виходу диму. Піч могла використовуватися для приготування їжі і обігріву житла. Численні матеріали з напівземлянки датуються межею VI—V ст. до н. е. Відзначимо верхню частину хіоської ранньопухлогорлої амфори з двома енгліфічними кружками по горлу і по тулубу (рис. 2: 2), велику кількість фрагментів кухонної і столової парадної кераміки, зокрема стінку аттичного чорнофігурного кратера (рис. 2: 3).

Нові об'єкти другого періоду існування передмістя представлені декількома господарчими ямами. Одна з них велика, мала грушоподібну в перетині форму, діаметр її дна складає 2,3 м. Серед матеріалів заповнення відзначимо фрагментований аттичний червонофігурний скіфос St-Valentin (рис. 2: 4) середини — другої половини V ст. до н. е. Крім того, роботи поточного року підтвердили давнє припущення, що заглиблені в материк споруди мали не лише житлову і господарчу функцію, а й слугували для відправлення культу. На ділянці виявлено та досліджено заглиблений у материк об'єкт, присвячений, ймовірно, хтонічним богам. Це велике заглиблення з нішею, розмірами 1,35 × 1,42 м, яку після припинення її використання було щільно закладено дрібним вапняковим бутом. У вхідній частині ніші

Рис. 1. Ділянка «Некрополь-4». Загальний вигляд із заходу на напівземлянку 16

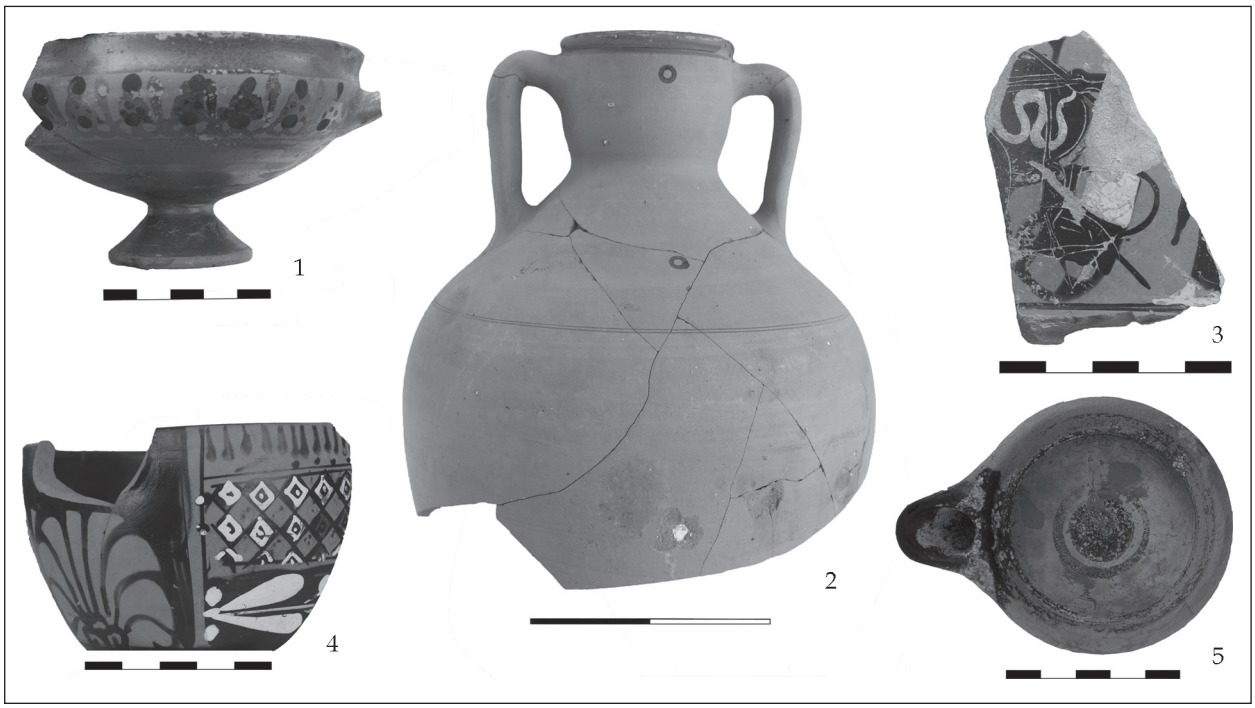

Рис. 2. Знахідки з ділянки «Некрополь-4»: 1 — килік типу floralcup; 2 — верхня частина хінської пухлогорлої амфори; 3 — фрагмент від горла чорнофігурного аттичного кратера; 4 — аттичний скіфос типу St-Valentin; 5 — іонійський світильник

відкрито вапняковий вівтар із чашоподібним заглибленням, встановлений на велику середземноморську гальку. Біля вівтаря знайдено іонійський світильник відкритого типу (рис. 2: 5).

У ході геомагнітних досліджень 2014 р. на території міського некрополя вдалося виявити позитивну аномалію у вигляді лінії понад 45 м завдовжки і 3 м завширшки, і біля неї, з північного боку, — негативну аномалію. Під час їхнього вивчення з'явилося доречне припущення, що вони можуть вказувати на наявність невеликої стіни або огорожі й рову біля неї. За аналогією з геомагнітними дослідженнями на некрополях в інших регіонах Середземномор'я і Причорномор'я такі аномалії можуть відповідати штучній межі між передмістям і частиною приміського некрополю.

Для перевірки цієї версії, паралельно з розкопками ольвійського передмістя, у звітному році закладено розкоп у місці зафіксованої аномалії (ділянка «Некрополь-7»). Площа розкопу склала 75 м^2.У ході розкопок розпочато виявлення рову і сирцевої стіни, яка розпливлася внаслідок руйнування. Також було розкрито декілька невеликих заглиблень аморфної в плані форми. Розвал сирцевої стіни, завширшки близько 4,5 м, було зафіксовано у напрямку захід—схід, його центральна частина (саме стіна) мала дуже щільну структуру. Під час її вивчення не було виявлено жодних залишків сирцевої цегли. Це означає, що сирець для зведення стіни було складено монолітом, ймовірно, з застосуванням дерев'яної опалубки. Рів завширшки 3,5 м заповнено рихлим темним грунтом, матеріал його заповнення змішаний, від пізньоархаїчного до римського часу і щільно вкритий вапном. Це свідчить про те, що рів заповнювався поступово, мабуть, внаслідок дії природних факторів. Відзначимо велику кількість дрібного амфорного бою на ділянці, що нетипово як для вивчених нами культурних нашарувань передмістя, так і для засипу некрополя, і може свідчити про наявність у цьому місці шляху, можливо уздовж стіни і рову.

Серед знайдених матеріалів виділимо знахідку в заповненні рову червонолакової тарілки типу Eastern Sigillata, скляного амулета сирійського або єгипетського виробництва у вигляді мініатюрного птаха, а також бронзову фібулу кінця I ст. н. е. Також було відкрито 20 бронзових монет, у більшості це дрібна розмінна монета ольвійського карбування IV ст. до н. е.

Слід зауважити, що на дослідженій ділянці в звітному році не було знайдено поховань. У цілому, результати першого року досліджень ділянки «Некрополь-7» підтвердили припущення про те, що передмістя в цьому місці не існувало. Вкрай важливим здається те, що вони довели відповідність даних геомагнітних досліджень та зроблених відповідно до них припущень з результатами розкопок. Розкопки на ділянці, в тому числі подальше дослідження сирцевої стіни і рову, буде продовжено наступного року.

А. В. Буйських, І. М. Шейко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ОЛЬВІЇ (ДІЛЯНКА Р-25)

У звітному сезоні тривало археологічне вивчення історичної топографії південно-східної частини римської цитаделі Ольвії (ділянка Р-25) та об'єктів, які передували її будівництву. Для досягнення цієї мети було завершено дослідження пізньоантичного шару в центральній частині верхньої тераси. Як і в попередні роки, він представлений низкою неглибоких ям та великих аморфних заглиблень, розташованих хаотично. Матеріали з їхніх заповнень змішані, дають фрагменти посуду практично всього хронологічного діапазону існування Ольвії з порівняно невеликою кількістю кераміки та скляних посудин кінця III—IV ст. н. е. У культурному шарі найпізнішого часу існування Ольвії знайдено також вотивні підношення у вигляді свинцевих ажурних виробів і теракот, які призначалися для відправлянь культів на Південному теменосі. Останній існував у цій частині Ольвії у догетський час. У результаті досліджень культурний шар пізньоантичного часу прибрано практично по всій площі вивчення.

Заглиблення і ями перекрили горизонт римської цитаделі. До часу її існування, II—III ст. н. е., належить відкритий у попередні роки будівельний комплекс, до складу якого входила велика наземна споруда з льохом, завдовжки 17 м, та анфіладно розташовані приміщення, які впритул прилягали до підпірної стіни на краю тераси. Головне приміщення споруди мало портик, відкритий на південь. Цей портик було звернено на велике внутрішнє подвір'я, вимощене кам'яними плитами. У звітному році, в результаті зняття пізньоантичного шару, північніше портика вдалося відкрити фрагмент кам'яної вимостки з чашоподібним заглибленням, яке могло правити за вівтар для узливань богам із хтонічними функціями (рис. 1). Крім того, відкрито фундамент стіни, яка відокремлювала внутрішній двір споруди від розташованої на північний захід виноробної майстерні. Оскільки ця майстерня і внутрішнє подвір'я мали спільну стіну, то слід припустити, що майстерня входила до одного будівельного комплексу разом із серією приміщень та вимощеним кам'яними плитами внутрішнім двором. Найімовірніше, споруда мала не житлове, а громадське призначення та відносилася до будівель, пов'язаних із функціонуванням римського гарнізону. Серед інших не можна виключати її релігійну функцію. Діяльність виноробної майстерні цілком могла такій функції підпорядковуватися.

До I ст. н. е. відноситься яма глибиною понад 2 м, імовірно, сміттєва, яку було зафіксовано в минулому сезоні під час дослідження цистерни другої — третьої чверті V ст. до н. е. Цистерна входила до виробничого комплексу гончарної майстерні, розташованої на території Південного теменосу. Яма пошкодила цистерну з півночі, через це перемішалися їхнє заповнення, і частину матеріалів I ст. н. е. було описано минулого сезону під час вивчення засипу цистерни. У звітному сезоні серед матеріалів I ст. н. е., до яких відносяться бронзова фібула, фрагменти скляних посудин, у тому числі з глухого червоного скла, фрагменти тарного та столового посуду sigillata, а також світильників. Знайдено велику частину тулуба амфори Хіоса другої половини V ст. до н. е. з діпінто у вигляді свастики на горлі, а також фрагменти аттичного чорнолакового посуду зі штампованими орнаментами третьої чверті V ст. до н. е. Дослідженням ями завершилося вивчення площі в безпосередній близькості до храму Афродіти кінця IV — третьої чверті V ст. до н. е. По закінченню цих робіт із метою консервації та музеєфікації об'єктів усю площу біля кам'яного фундаменту храму Афродіти було знівельовано відпрацьованим ґрунтом; засипано вибірку південної стіни храму, та приміщення кінця VI — середини V ст. до н. е. на краю тераси. Наступного року після усадки ґрунту планується повністю відтворити план храму Афродіти для його повноцінного експонування.

Догетський горизонт представлений різночасовими спорудами, які відносяться до декількох будівельних періодів та по-різному збереглися. Пізньокласичним часом слід датувати фундаментний ряд кладки, виявлений на північ від храму Афродіти IV ст. до н. е. Ця кладка чітко орієнтована, як і храм, вздовж лінії схід — захід, її відкрито практично на рівні денної поверхні храму. Як і північну стіну храму, цю кладку в центральній частині підмощено штучними конструкціями із золи та пресованого сирцю. Для функціональної інтерпретації кладки необхідно додаткове дослідження площі на північ від неї, попередньо ж можна припустити її використання як північної огорожі

Рис. 2. Відкрита частина приміщення другої половини V — початку IV ст. до н. е.

Рис. 1. Частина вимостки внутрішнього двору II—III ст. н. е. з чашею-вівтарем

теменосу класичного часу. Такому припущенню не суперечить і відкриття частини однокамерного житлового приміщення на північний схід від цієї кладки, яке, відповідно до знахідок із підлоги, датується часом розвинутої класики, останньою третиною V — початком IV ст. до н. е. (рис. 2). Від приміщення збереглась частина кам'яного цоколя з добре оброблених плит вапняку, рівень підлоги з трамбованої глини та потужний, завтовшки до 1 м, засип із сирцю. Останній утворився у результаті руйнування сирцевих стін споруди, найімовірніше, монолітних, оскільки не було простежено залишків окремих цеглин. Це приміщення перекрило більш ранню житлову структуру, збудовану в пізньоархаїчний — ранньокласичний час, дослідження якої велося у попередні роки. Цікавим здається той факт, що стіни обох сирцево-кам'яних приміщень мали однакове орієнтування за сторонами світу. Це означає, що розташування однокамерних житлових споруд, безсумнівно, підпорядковувалися регулярному плануванню міських кварталів, яке було запроваджено в південній частині Ольвії вже від кінця VI ст. до н. е.

Завданнями на наступний польовий сезон залишаються подальше дослідження центральної частини верхньої тераси — закінчення вивчення будівельного комплексу II—III ст. н. е. та послідовне зняття культурних нашарувань для з'ясування будівельної історії південної частини Ольвії у догетський період.

К. В. Горбенко

РОЗКОПКИ ПРИМІЩЕННЯ № 21 НА ТЕРИТОРІЇ УКРІПЛЕНОГО ПОСЕЛЕННЯ ДИКИЙ САД

Упродовж липня 2016 року комплексною експедицією науково-дослідного центру «Лукомор'є» ОАСУ ІА НАН України та лабораторії археології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського продовжено дослідження укріпленого поселення доби фінальної бронзи Дикий Сад (м. Миколаїв, перехрестя вулиць Артилерійська та Набережна). Розкопки проводилися на території «ближнього передмістя» поселення (розкоп 25, кв. 1—7; 9—15; 17—23; 28—31) напроти рову «цитаделі». Загальна площа археологічних досліджень склала 100 м^2. Після розчистки території розкопу від побутового сміття та зняття верхнього шару сучасного гумусу, проявилися контури заповнення нового приміщення укріпленого поселення (рис. 1).

Приміщення 21 розташовувалося вздовж оборонного рову «цитаделі» укріпленого поселення (вісь схід—захід), західною частиною примикаючи до приміщення 13 та

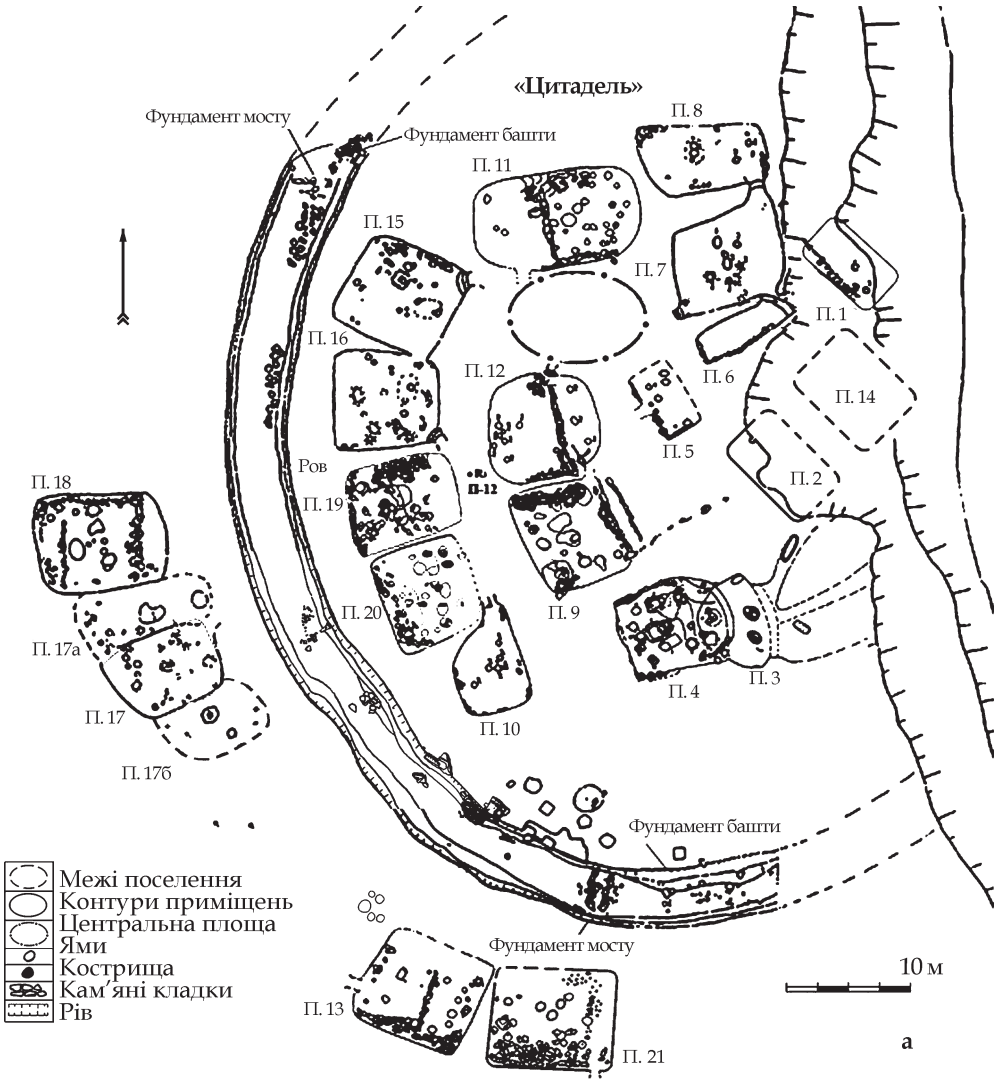

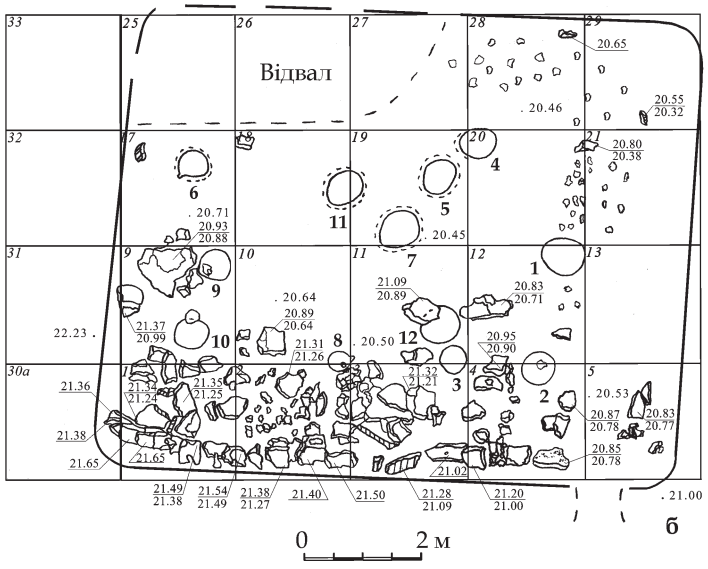

Рис. 1. План ділянки «А» укріпленого поселення Дикий Сад: а — план «цитаделі» та «ближнього передмістя»; б — розкоп 25, приміщення 21

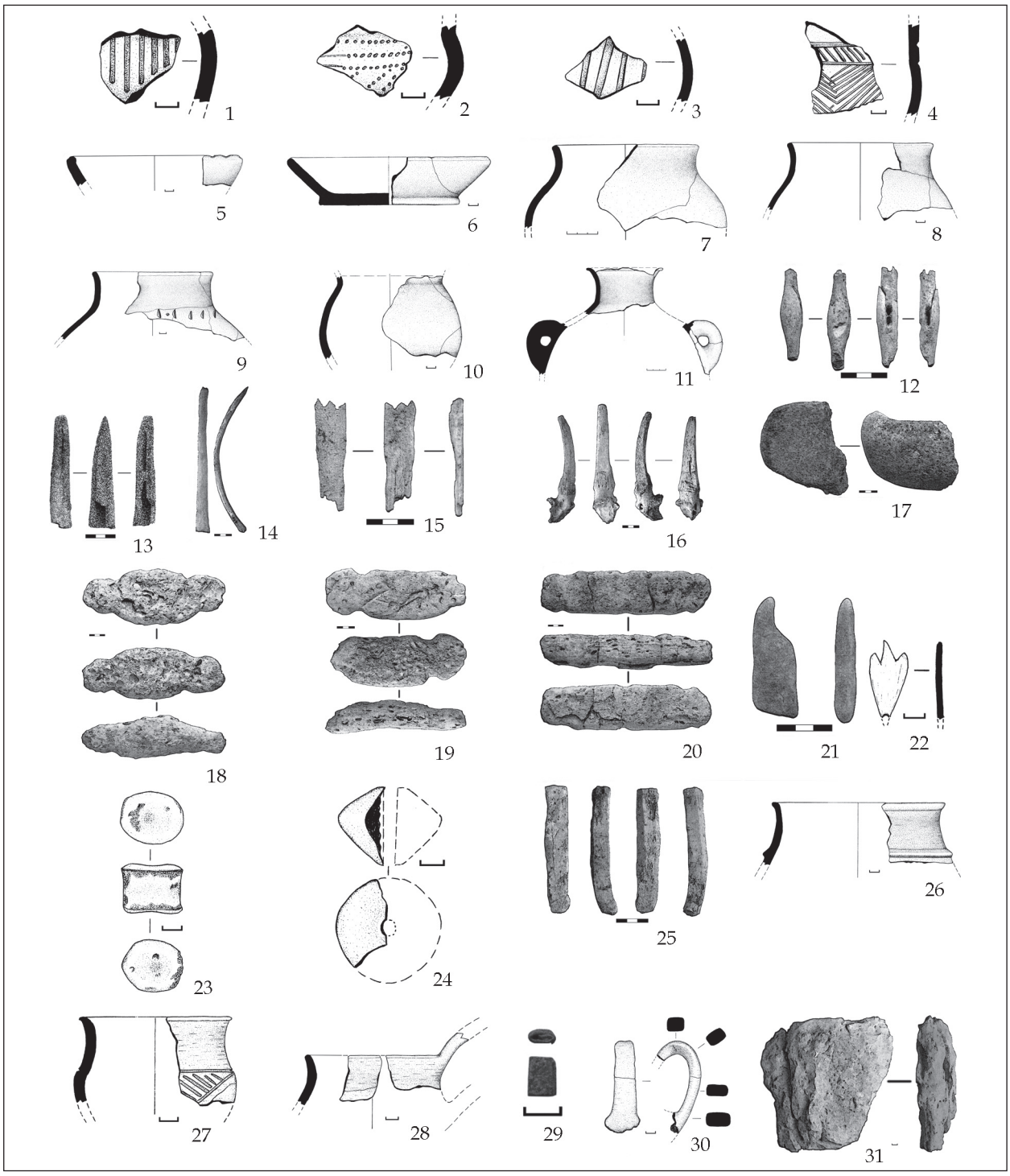

Рис. 2. Артефакти з *приміщення 21* (1—11, 26—28, 30 — керамічний посуд; 12—16, 22, 23, 25 — предмети з рогу та кістки тварин; 17—21, 31 — предмети з каменю; 24 — керамічне пряслице; 29 — бронза): *заповнення приміщення*: 1—4 — стінки кубків з орнаментом; 5—6 — миски-сковороди; 7—10 — фрагменти келихоподібних горщиків; 11 — корчага з ручками; 12 — псалії; 13 — заготівка гарпуна; 14 — фрагмент свайки; 15 — знаряддя для нанесення орнаменту або для обробки пряжі; 16 — заготовка для псалій; 17 — фрагмент зернотерки (розтирач); 18—20 — грузила; *заповнення ям приміщення*: *яма 3*: 22 — ритуальна накладка; *яма 5*: 25 — заготовка псалій; *яма 6*: 21 — кам'яний предмет; 26 — горщик; 27 — келих; 28 — черпак; *яма 8*: 29 — бронзова пронизка; *яма 11*: 23 — котушка; 24 — пряслице; *яма 12*: 30 — ручка лощеного черпака; 31 — антропоморфна стела

орієнтувалося практично за сторонами світу (9,0 × 7,0 м з заглибленням у материк на 0,4—0,5 м). Перепад рівня підлоги приміщення складав орієнтовно 0,20 м (у західній частині 20,70—20,65 м; у східній — 20,50—20,45 м над рівнем моря). Ймовірно, при будівництві об'єкта враховувався природній перепад денної поверхні та рівня виходу материкової глини (зниження з заходу на схід та з півдня на північ). Вхід до приміщення, у формі ко-

ридору з невеликим нахилом та шириною 0,7—0,75 м, розташовувався у південно-східному куті.

Враховуючи характер та структуру верхнього заповнення приміщення та особливості глинистих завалів можливо припустити, що три стіни приміщення (західна, східна та північна) були глинобитними, з домішками середнього та мілкого вапняку, особливо яскраво це простежувалося при досліджені східної та західної частини приміщення (завали, що складалися з понад сотні вапнякових каменів у кожній стіні). Південна стіна мала фундаментальну кам'яну конструкцію, що складалася з великих рваних по шару вапнякових каменів зі слабкими слідами обробки. Вірогідно, при будівництві фундаменту південної стіни використовували комбінований принцип кладки: у західній частині — цокольна конструкція; у східній — облицьована. При цьому, треба наголосити, що кам'яна кладка фундаменту південної стіни залишилася не повністю досліджена. Аналіз її структури та особливостей будівництва стане можливим після продовження розкопок у наступному році.

Верхнє заповнення приміщення складалося з залишків будівельного сміття XX ст. Основний матеріал знаходився практично у нижній частині заповнення. Серед зафіксованих артефактів необхідно відзначити: фрагменти керамічного посуду (рис. 2: 1—11), що є характерним для колекції Дикого Саду (горщики різних типів, келихи, миски-сковороди, пласкі жаровні (близько 100 посудин)), з загладженою та лощеною структурою поверхні та різноманітним орнаментом (прокреслені лінії, канелюри, округлі та овальні вдавлення тощо); кам'яні знаряддя праці (куранти, грузила-якорі антропоморфної форми та у формі фалоса, фрагменти зернотерок) (рис. 2: 17—20); заготовки та предмети (псалії, свайка, гарпун, знаряддя для нанесення орнаменту) (рис. 2: 12—16) з рогів та кісток тварин (бик, сайга, коза). Окремо треба наголосити на тому факті, що в заповнені приміщення у великій кількості (понад 100 фрагментів) зафіксовано роги оленя, кози та сайги зі слідами обробки (кв. 9—11), кістки ссавців та риби (95 і 64 фрагменти відповідно).

На рівні підлоги приміщення зафіксовано 12 ям (рис. 1: б) різної функціональної приналежності (стовпові — № 1, 3, 4, 7; господарчі — № 2, 6, 9, 10; господарчо-виробнича — № 8; господарчо-ритуальні — № 5, 11, 12).

Яма 1 (кв. 12) — округла (діаметр 0,7 м, глибина 0,3 м). Верхнє заповнення — гумус темного кольору з домішкою суглинку (горілий ґрунт). На глибині 0,1 м від рівня впуску, у південній частині ями зафіксовано кістки тварин (лопатка і суглоб), вапняковий товкач, кам'яне ковадло та невиразні фрагменти кераміки.

Яма 2 (кв. 4; 12) — округла (діаметр 0,7 м, глибина 0,9 м; дно — діаметр 1,1 м). Верхнє заповнення — гумус світло-коричневого кольору з домішкою суглинку, золистими вкрапленнями, вапняковим бутом (5 шт.), двома плитками ракушняка й дрібними кістками риби. На глибині 0,2—0,4 м, у східній частині ями зафіксовано великий вапняковий камінь (0,3 × 0,2 × 0,1 м), фрагменти кераміки, вапнякового буту, кісток тварин, глею, кременевий відщеп та фрагмент панцира черепахи.

Яма 3 (кв. 3; 11) — округла (діаметр 0,5 м, глибина 0,25 м; дно — діаметр 0,6 м). Заповнення — горілий ґрунт з фрагментами керамічного посуду; фрагментом кістяної ритуальної накладки (рис. 2: 22) й кам'яним курантом.

Яма 4 (кв. 19; 20) — овальна (0,5 × 0,6 м; глибина 0,25 м). Верхнє заповнення — суглинок світло-коричневого кольору (пробка). На глибині 0,05 м заповнення переходить у горілий ґрунт. В ямі зафіксовано дві щелепи тварини (собака?), невиразні фрагменти кераміки, кістки тварин й стулка раковини морського молюска.

Яма 5 (кв. 19) — овальна (0,55 × 0,65 м; глибина 0,65 м). Верхнє заповнення — гумус світло-коричневого кольору з домішкою суглинку. На глибині 0,25 м зафіксована повна заготовка для псаліїв із рогу сайги (рис. 2: 25) й щелеп тварини. На глибині 0,30 м, зафіксовано два вапнякові камені зі слідами обробки, курант і фрагменти кераміки. На глибині 0,50—0,60 м зафіксовано вапняковий бут (65 шт.), дві частки великої вапнякової плити прямокутної форми з обробленими краями, фрагменти кераміки, кістки тварин та риби. Яма, можливо, господарчого призначення з елементами ритуальних підношень.

Яма 6 (кв. 17) — округла (діаметр 0,55 м, глибина 0,75 м; дно — діаметр 0,80 м). Верхнє заповнення — гумус із домішкою суглинку світло-коричневого кольору (пробка). На глибині 0,35 м заповнення ями переходить у золистий ґрунт з дрібним вапняковим бутом (10 шт.) й вкрапленнями глею. На глибині 0,50 м зафіксовано фрагменти кераміки, великий та дрібний вапняковий бут, курант та астрагал. На глибині 0,65—0,70 м заповнення переходить у горілий ґрунт з вкрапленнями глею, фрагментів керамічного посуду (рис. 2: 26—28), кісток тварин та гальки. Один екземпляр гальки, можливо, використовувався в якості лощила для обробки рогів та кісток (рис. 2: 21).

Яма 7 (кв. 19) — овальна (0,55 × 0,60 м; глибина 0,60 м). Верхнє заповнення — гумус чорного кольору з домішкою суглинку світ-

ло-коричневого кольору, керамічних фрагментів та вапняку (3 шт.). На глибині 0,25 м, у східній частині ями, зафіксовано дрібні каміння, кістки тварин, вапнякова плита трапеціеподібної форми з обробленими гранями.

Яма 8 (кв. 2; 10) — овальна (0,55 × 0,60 м; глибина 0,75 м). Верхнє заповнення — гумус із домішкою суглинку світло-коричневого кольору. У східній частині ями (за рівнем впуску ями) пляма округлої форми (діаметр 0,1 м) відділена від основної частини ями глинистою стінкою (діаметр 0,02 м). Можливо, це отвір для сопла. На глибині 0,15 м ямка поєднувалася з основною ямою. На цій глибині, біля ямки, зафіксовано шматок шлаку. На глибині 0,65—0,75 м зафіксовано фрагменти керамічного посуду, вапнякового буту (10 шт.), дві кістки тварин, курант та предмет з бронзи (пластина скручена в 1,5 оберти), можливо, фрагмент пронизки (рис. 2: 29). На нижньому рівні ями (глибина 0,75 м) — округлий отвір (діаметр 0,1 м й глибиною 0,05 м), що збігається за напрямком із верхнім отвором (можливо, отвори поєднувалися глиняним соплом). Вірогідно, яма призначалася для бронзоливарного виробництва.

Яма 9 (кв. 9) — округла (діаметр 0,60 м, глибина 0,50 м; дно — діаметр 0,85 м). Верхнє заповнення — гумус темно-сірого кольору з домішкою світло-коричневого суглинку. На глибині 0,20 м, по всій площі ями, проявився горілий ґрунт із керамікою та вапняковим бутом (16 шт.). На глибині 0,4—0,50 м ґрунт змінюється на гумус темного кольору. На цьому рівні зафіксовані фрагменти керамічного посуду, кістки тварин, кременевий відщеп та дрібний вапняковий бут (8 шт.).

Яма 10 (кв. 9) — округла (діаметр 0,55 м, глибина 0,45 м; дно — діаметр 0,6 м). Верхнє заповнення — гумус коричневого кольору з домішкою суглинку. На глибині 0,10—0,15 м — скупчення кісток тварин й хребців риби. На глибині 0,3 м проявився горілий ґрунт з фрагментами кераміки, глею та вапнякового буту (11 шт.).

Яма 11 (кв. 18; 19) — округла (діаметр 0,60 м, глибина 0,65 м; дно — діаметр 0,8 м). Верхнє заповнення — гумус чорного кольору та вапняковий бут (20 шт.). На глибині 0,40 м, у західній частині ями, велика вапнякова плита — фрагмент антропоморфної стели. Під стелою — горілий ґрунт, кераміка, кістки тварин, рибні кістки та луска. На глибині 0,60 м зафіксовані: предмет з хребця тварини (котушка) (рис. 2: 23), фрагмент пряслиця (рис. 2: 24), фрагмент панцира черепахи. Можливо, яма 11 мала господарче призначення з елементами ритуальних підношень.

Яма 12 (кв. 11) — округла (діаметр 0,60 м, глибина 0,95 м; дно — діаметр 0,85 м). Верхнє заповнення — гумус із домішкою суглинку світло-коричневого кольору. На глибині 0,50 м проявився горілий ґрунт товщиною 0,1 м (перший прошарок). На глибині 0,60—0,75 м яма забита вапняковим камінням (45 шт.) та керамікою (ручка лощеного черпака з'єдналася з фрагментом ручки з ями 11) (рис. 2: 30). На глибині 0,80 м проявився горілий ґрунт товщиною 0,15 м (другий прошарок). На глибині 0,85 м зафіксовано частину вапнякової плити (уламок з'єднався з фрагментом антропоморфною стели з ями 11) (рис. 2: 31). Під плитою — скупчення горілих кісток тварин; риби та три річкові мушлі. Можливо, яма 12 — господарчого призначення (сховище риби та м'яса) з елементами ритуальних підношень.

Усі артефакти, що зафіксовано у заповненні та ямах приміщення є характерними для колекції матеріальних предметів Дикого Саду.

Отже, у ході польового сезону 2016 року повністю завершити дослідження приміщення, за об'єктивними обставинами, не вдалося. Однак, попри це, досліджена площа та отримані артефакти дозволяють оцінити даний об'єкт як косторізну майстерню зі складною та різною функціональною системою ям.

Повна характеристика приміщення 21 та аналіз артефактів стане можливим після археологічних досліджень 2017 р.

А. В. Івченко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА НЕКРОПОЛІ ОЛЬВІЇ

Роботи на некрополі Ольвії у 2016 р. проходили на розкопі «Орієнт». Досліджено декілька окремих скупчень кераміки й каміння та п'ять різночасових поховань (трупоспалення, ямне та підбійне трупопокладення, в кам'яному саркофазі з двоскатним дахом та

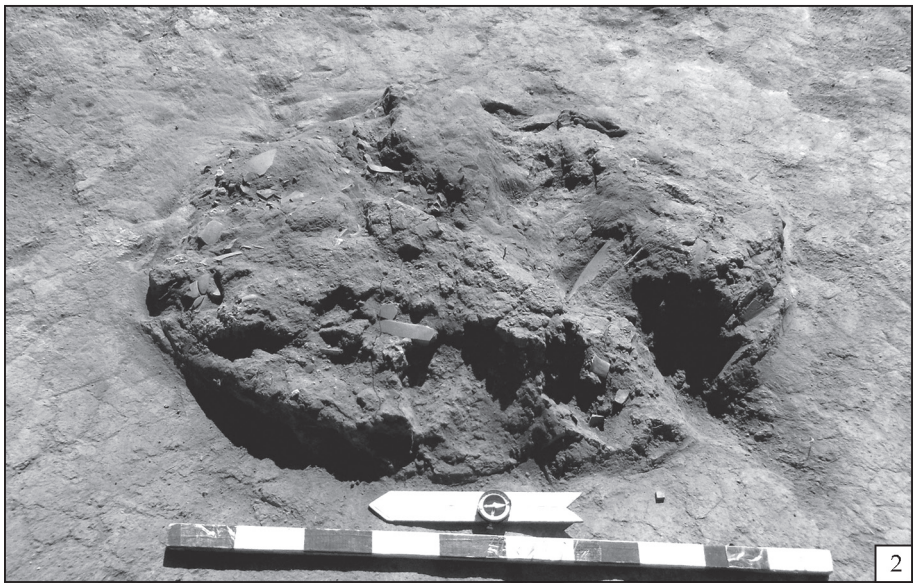

Рис. 1. Поховання 2016 р. на розкопі «Орієнт»: 1 — № 1, перекриття; 2 — № 2, скупчення кераміки

дитяче в амфорі). Об'єкти належать до ранньокласичного (трупоспалення), пізньокласичного (трупопокладення) та римського часу.

Поховання 1: пограбоване трупопокладення (?) у великому кам'яному саркофазі. Він був орієнтований з півдня — південного сходу на північ — північний захід. Його середні розміри 2,90 × 1,80 м, глибина ящика — 1,10 м. Ящик мав двоскатний дах (рис. 1), що складався з десяти великих бокових та трьох фронтонних вапнякових плит. Стінки ящика складали 17 плит, розташованих у два ряди по вертикалі (по шість із довгих боків та три і дві з торцевих).

Дах було зафіксовано з рівня сучасної денної поверхні. Дві плити у південно-східному куті було відкинуто у бік. Через великий отвір, що було створено завдяки цьому, відбулося пограбування поховання та заповнення ящика ґрунтом.

Ящик було споруджено у котловані, що лише трохи перевищував його розміри. У верхній частині заповнення котловану, між

його стінкою та ящиком, було знайдено покладений денцем догори червонофігурний лекіф з пальметами.

Ящик був повністю до самого верху заповнений ґрунтом. Знахідок, що відносяться безпосередньо до поховання, не багато. У заповненні на різних глибинах знайдено декілька дрібних уламків кісток людини (включаючи декілька подушених фрагментів кісток черепа), шість намистин зі скла й каменю та п'ять цілих чи фрагментованих червоноглиняних чи червонолакових невеличких посудин. Червонолакова чашечка (остання чверть I ст. н. е.) та червоноглиняний кубок (кінець I — перша чверть II ст. н. е.) датують це поховання рубежем I — II ст. н. е.

Поховання 2: безурнове трупоспалення. У шарі світлого супіску зафіксовано щільний масив сильно опаленого ґрунту чорного кольору овальної форми, з великими домішками золи та попелу, що був орієнтований з півдня на північ. Його розміри 1,0 × 0,9 × 0,1—0,15 м. Більшість домішок займала центральну частину масиву. У масиві знайдено велику кількість фрагментів кераміки, переважно амфор. Знайдені фрагменти були дуже дрібні. Багато фрагментів склеїлися, але жодної цілої, навіть археологічно, форми не було. Між фрагментами кераміки лежали крихітні, подрібнені фрагменти сильно опалених та кальцинованих кісток людини (рис. 2).

У масиві знайдено великі частки амфор протофасоської (середина VI — початок V ст. до н. е.), лесбоської червоноглиняної (кінець VI — перша половина V ст. до н. е.), лакоських кіліків другої половини VI ст. до н. е. та їхніх місцевих наслідувань. Це дає змогу датувати поховання кінцем VI — початком V ст. до н. е.

Поховання 3: підбійне трупопокладення. Зафіксовано з рівня комбінованого кам'яно-керамічного закладу. Він складався з двох шарів. Верхній складали більш чи менш дрібне каміння та досить великі фрагменти амфорних стінок та горл. Під ним були простежені пласкі камінці середнього розміру. Усі елементи закладу були розташовані єдиним ланцюжком, орієнтованим з півдня на північ. Заклад мав нахил до сходу.

Зі східного боку закладу зафіксовано заповнення поховальної камери світло-сірого кольору. Камера трапецієподібної форми орієнтована з півдня на північ. Її розміри 1,06 × 0,60 (з півночі) × 0,47 м. У північній частині ями збереглися декілька фрагментів черепа, хребта та довгих кісток людини (дитини чи підлітка?). Зліва від кісток знаходилося два невеличких необроблених камінці. На кістках лежала бронзова фібула та декілька бісерин з єгипетського фаянсу. У центрі ями на її дні вертикально було поставлено канфар червоноглиняний з покриттям. Завдяки фібулі та канфару поховання може бути віднесене до останньої чверті I — початку II ст. н. е.

Поховання 4: ямне трупопокладення. Яма мала підпрямокутну форму, орієнтовану з заходу на схід, розмірами 1,32 × 0,64 м. У яму було покладено кістяк людини у випростаному стані головою на схід. Біля голови були поставлені сироглиняний глечик та чорнолаковий кілік. У верхньому шарі засипки ями знайдено чотири астрагали. За керамкоюі поховання датується першою половиною IV ст. до н. е.

Поховання 5: дитяче в амфорі. У шарі супіску знайдено нижню частину (від ніжки до плечиків) світлоглиняної амфори з веретеноподібним тулубом. Її було покладено горизонтально ніжкою на захід. У заповненні амфори було знайдено декілька дрібних та тонких фрагментів кісток людини (дитини). З урахуванням попередніх знахідок, можна припустити, що це дитяче поховання в амфорі. За амфорою воно датується останньою чвертю I ст. до н. е. — першою третиною I ст. н. е.

Р. О. Козленко

ДОСЛІДЖЕННЯ РИМСЬКОГО ФОРТУ КАМ'ЯНКА V

У 2016 р. було продовжено дослідження римського форту Кам'янка V, розташованого біля с. Кам'янка Очаківського р-ну. Об'єкт площею 7 га, з чотирьох сторін обнесений валом шириною 10—15 м (який через багаторічне зорювання дуже розплився) та ровом. У плані прямокутної форми (260 × 270 м), в північно-західній частині існує отвір. Усередині він має два додаткових укріплення розмірами 65 × 65 м, які по окре-

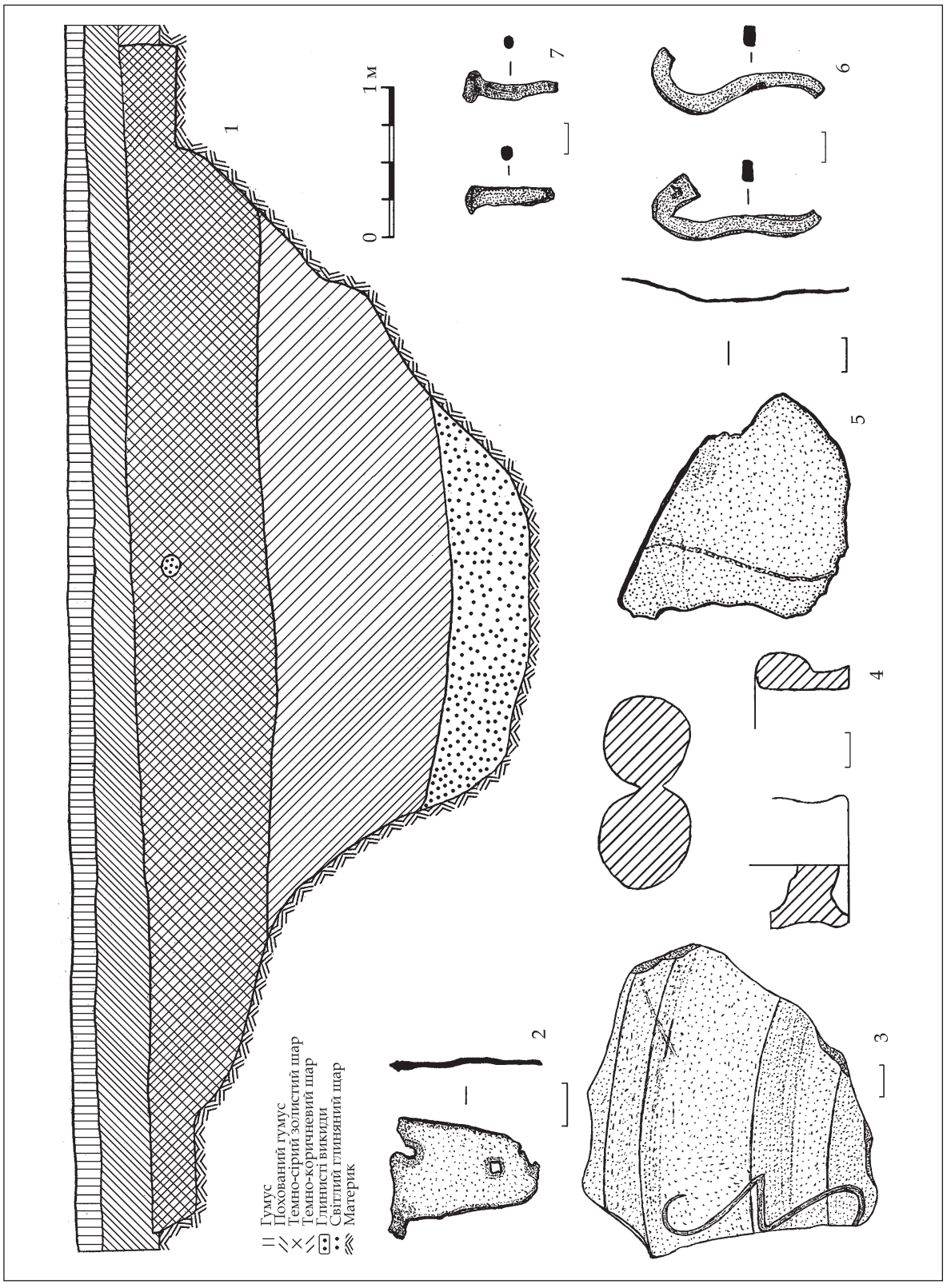

Рис. 1. Матеріали з форту: 1 — розріз рову; 2 — бронзова пластинка; 3 — стінка амфори із нанесеною сарматською тамгою; 4 — профілі ручки, вінця та денця понтійських амфор; 5 — фрагмент залізної пластини; 6 — частини залізних скоб; 7 — залізні цвяхи

мості ідентичні римському табору Дідова Хата III.

Другий за час дослідження форту розріз рову східного внутрішнього укріплення, у вигляді траншеї довжиною 15 м і шириною 2 м, показав, що його глибина від рівня материка — 2,60 м. Ширина по верху — 6,50 м, по низу — 2 м. Північна стінка рову, звернена усередину, доволі крута, з кутом підйому близько 50° (рис. 1: 1). Стратиграфія рову: гумус, похований гумус, темно-сірий золистий шар, темно-коричневий шар, світлий глиняний шар, материк. У заповненні були знайдені кістки тварин, у тому числі щеле-

па коня і оброблені залишки рогів малої рогатої худоби. З глибини 1,75 м — знайдено багато фрагментів (переважно стінок) червоноглиняних та світлоглиняних амфор I ст. н. е. типу Син III, С IVA$_1$ за С. Ю. Внуковим (рис. 1: 4) та фрагменти ліпної посудини. Серед керамічного матеріалу слід виділити стінку світлоглиняної пізньогераклейської амфори з процарапаним графіті у вигляді сарматської тамги (рис. 1: 3).

Серед металевих виробів, знайдених при дослідженні поверхні форту, викликає інтерес бронзова пластина з двома отворами — скоріше за все елемент лускатого обладунку, який відомий як на озброєнні сарматів, так і солдатів римської армії (рис. 1: 2). Також знайдені частини залізної (рис. 1: 5) і гостро зрізаний фрагмент мідної пластин, залізні скоби, невеличкі цвяхи (рис. 1: 6—7), металеві рештки ливарного виробництва. Це може свідчити про польову обробку металу і ремонт виробів у межах форту, що є характерним для не тимчасових римських військових таборів.

Судячи з планування та площі, табір був розрахований на вексиляцію (допоміжне з'єднання, що згадується в ольвійському декреті другої половини I ст. н. е. з-під Мангупу) чисельністю близько когорти римської армії (400—600 чоловік).

Загалом, проведені дослідження дозволяють датувати спорудження фортеці другою половиною I ст. (60-і рр. н. е.), та пов'язати її появу з діяльністю в Північному Причорномор'ї намісника римської провінція Мезія Т. Плавтія Сильвана Еліана.

Розташування форту у степовому просторі, між городищами римського часу вздовж лиманів, на північно-західному кордоні Ольвійської держави, остаточно підтверджує точку зору про існування в цьому регіоні системи фортифікаційних споруд на кшталт римського лімесу. До того ж, найбільший за своєю площею серед відомих у Північному Причорномор'ї, римський форт Кам'янка V є унікальною за своєю фортифікаційною складовою пам'яткою археології.

В. В. Крутілов, О. І. Смирнов, Д. В. Бондаренко

РОЗКОПКИ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ БОРИСФЕН (о. БЕРЕЗАНЬ) НА ДІЛЯНЦІ «ГШ»

Розкоп «ГШ» був закладений у 2006 р. на місці грабіжницького шурфу в центральній частині античного поселення на о. Березань На даний час площа розкопу складає біля 283,5 м^2.

Під час осінньо-весняного періоду 2015—2016 рр. античне Березанське поселення активно грабувалося місцевим населенням. Свідченням цього є частково зруйновані борти розкопу, чисельні грабіжницькі шурфи навколо ділянки «ГШ» та ямки від роботи металодетекторами по усій території поселення.

З метою проведення планомірних розкопок архітектурних залишків і нашарувань архаїчного та класичного періодів, а також поховань доби середньовіччя, у квадратах Б-IV / 350, 370, 390, 391 (3х) була закладена західна прирізка, загальною площею 91 м^2. Розкриття площі прирізки у кв. Б-IV / 350, 370 доведено до давнього античного гумусу (польовки), у кв. Б-IV / 390, 391 (3х) — знятий лише шар гумусу. Ґрунтові об'єкти в 2016 р. не досліджувалися.

Внаслідок археологічних робот були розкриті залишки трьох основних будівельних періодів.

Ранній будівельний період (кінець VI — перша половина V ст. до н. е.) представлений залишками наземного кам'яно-сирцевого будинку — «Будівельний комплекс 2» (рис. 1). Одне приміщення комплексу на сьогодні розкрито повністю, друге — частково. За період функціонування будинок пережив, щонайменше, одне перепланування. На ранньому етапі будівельний комплекс утворювали кладки 5, 8 та 29. Кладки — постелисті, дво-, тришарові, середній шар закладений дрібним та середнім вапняковим бутом. Пізніше на кладках 5, 8 був надбудований ще один ряд постелистої одношарової кладки з великих добре оброблених вапнякових квадрів. Такий самий ряд, вірогідно, існував і на кладці 29, але він не зберігся. Швидше за все, в цей самий час з'являється і кладка 90, що поділяє розкриту частину будинку на два приміщення. Приміщення 1 займало північно-східну частину споруди. Має прямокутну

Рис. 1. Будівельний комплекс 2. Вигляд із заходу

Рис. 2. Групове поховання 82 у процесі розкриття. Вигляд з півдня

в плані форму розмірами по внутрішньому простору 5,90 × 5,45 м (південний захід—північний схід та південний схід—північний захід відповідно). Глинобитна підлога в приміщенні збереглася дуже погано. На її рівні in situ зафіксовані зернотерка, два розвали нижніх частин амфор та невелика вимостка біля кладки 29 із середніх розмірів вапнякових плиток розмірами 1,18 × 0,47 м. Приміщення 2 знаходилося на південний захід

від першого. Воно утворене кладками 29 та 90. На сьогодні розкрита лише його північно-східна частина. На північ від будівельного комплексу 2 досліджена ділянка вимостки вулиці (?), синхронна йому за часом. Вимостка складалася з утрамбованих у глиняний розчин уламків кераміки, кісток та дрібного вапнякового буту.

До другого будівельного періоду відноситься кут приміщення, який був утворений кладками 86 та 87. Вся площа будівлі, окрім зазначеного кута, скрита північним бортом розкопу, тому про призначення та датування споруди говорити ще рано.

Дуже цікаві матеріали дало дослідження могильника доби середньовіччя (XI—XII ст.).

У 2016 р. досліджено 7 поховань, одне з яких групове. Поховання 79 — скелет, укладений у витягнутому на спині положенні головою на південь. Поховання 80, 81 вміщали частково розчленовані скелети. У першому випадку зберігся корпус та права рука, в другому — вся нижня частина скелета до пояса. Верхніми частинами скелети були орієнтовані на захід. Поховання 83 являло собою повне розчленування. Поховання 84, одне з небагатьох на острові, де прослідковано поховальну яму. Вона мала прямокутну форму, кістяк укладений у витягнутому на спині положенні головою на захід, руки покладені на груди та живіт. Біля голови похованого була орфостатно встановлена вапнякова плита. У похованні 85 збереглися залишки дерев'яної домовини. Похований у витягнутому на спині положенні головою на захід, руки складені на животі. У районі грудей зафіксована бронзова кулькова підвіска.

Найбільший інтерес являє групове поховання 82 (рис. 2). У підпрямокутній ямі розмірами 3,10 × 2,50 м та глибиною до 0,35 м було поховано 45 людей різного віку та статі. Тут виявлено декілька видів трупопокладення: витягнутий на спині (варіанти: руки витягнуті вздовж тулуба, на животі, на животі та грудях, підігнуті під плечі), на спині з підігнутими ногами, на спині в позі вершника, витягнуті на боці, скорчені на боці. Переважна більшість похованих орієнтована головою на захід. Деякі з похованих мають явні сліди насильницької смерті. Супровідний матеріал представлений залізним кільцем, сережкою білого металу, бронзовим натільним хрестиком та двома залізними вістрями стріл. Одне з вістер було знайдене застряглим в лопатці одного з похованих.

Таким чином, під час польового сезону 2016 р. на ділянці «ГШ» були досліджені залишки наземних кам'яно-сирцевих споруд та вимостки вулиці (?) архаїчного та класичного періодів античної історії існування Борисфена, а також поховання доби середньовіччя.

І. В. Піструіл, А. В. Главенчук

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЛЕННЯ АНЕТІВКА II У 2015—2016 роках

У 2015 (після трирічної перерви) та 2016 рр. було продовжено дослідження пізньопалеолітичного поселення Анетівка II, яке розташоване біля села Анетівка Доманівського району Миколаївської області, на високому правому березі ріки Бакшали — правої притоки Південного Бугу (рис. 1). Пам'ятка Анетівка II досліджувалася з 1978 р. до сьогоднішнього дня експедицією під керівництвом В. Н. Станко (1978—2007 рр.) та І. В. Піструіла (з 2008 р.). З 1992 р. досліджується північна частина поселення, на якій розташовані виробничі комплекси, де розщеплювалися та оброблялися камінь, кістка, ріг та виготовлялися знаряддя праці і мисливське озброєння. Поселення Анетівка II — стоянка мисливців на бізона, які мешкали у прильодовикових степах 18—19 тис. рр. тому (у період максимуму останнього зледеніння).

У 2015—2016 рр. вивчення стоянки здійснювалось на ділянці ИП/23—30, яка з півночі обмежена давньою балкою, що «впадає» в річку Бакшалу. Ділянка ИП/23—30 знаходиться на північно-східній околиці поселення Анетівка II і прилягає безпосередньо до виробничих мікрокомплексів, що були досліджені на ділянці ЕП/13—22 у 1992—2006 рр. Досліджувана ділянка ЕП/23—30 являє собою давню вимоїну — неглибоку балочку, що утворилася до існування тут стоянки. Ця вимоїна-балочка, певно, захищала людей від холодних північних вітрів. Спе-

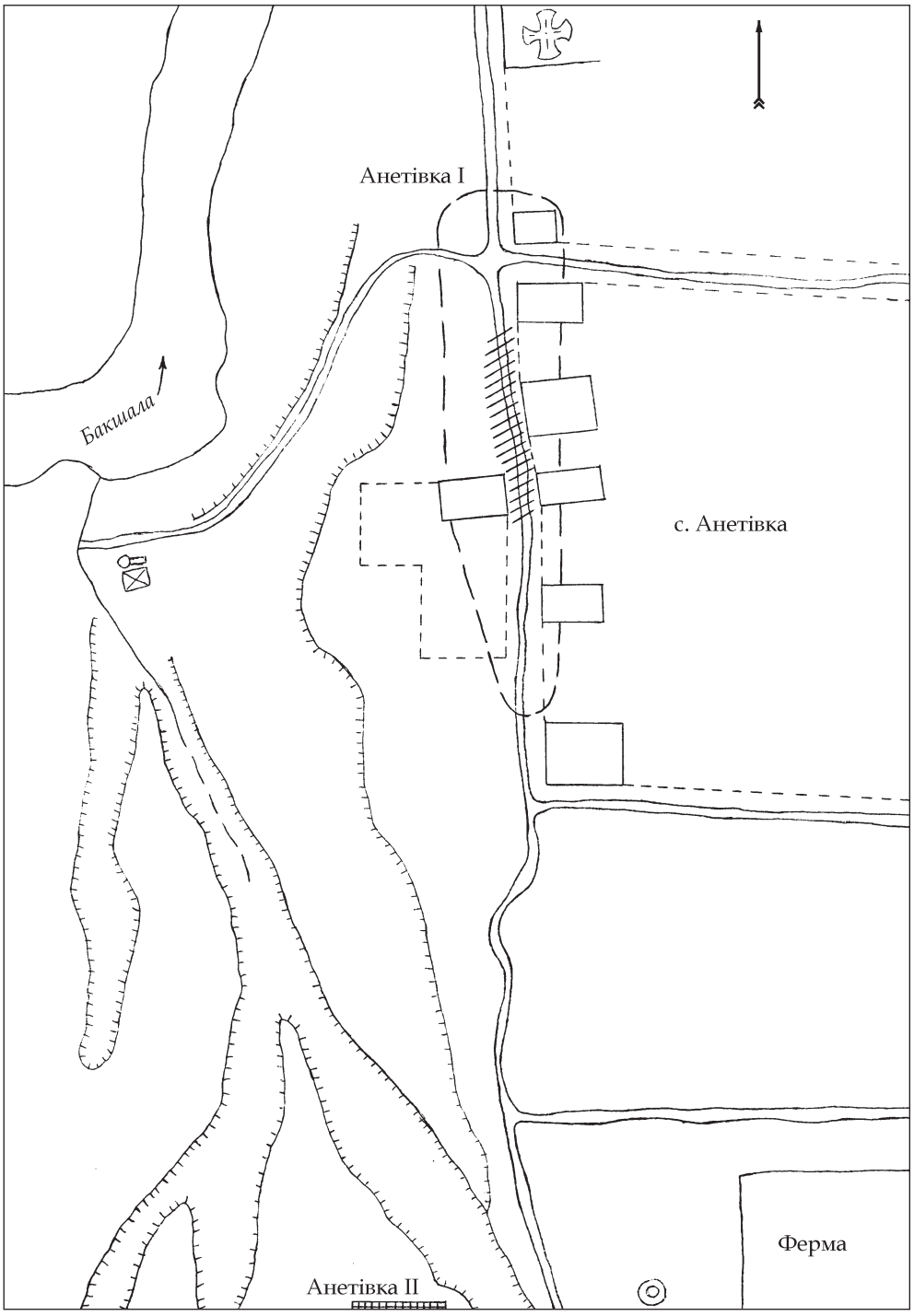

Рис. 1. Розташування стоянок Анетівка I та Анетівка II біля с. Анетівка

цифіка формування, існування, руйнування і захоронення культурного шару Анетівки II на схилі мису дозволила в багатьох місцях зберегти непорушений культурний шар. Під час розчищення культурного шару були виявлені окремі скупчення археологічних знахідок, в їхньому числі — кілька добре збережених скупчень археологічного матеріалу (виробничих місць давніх мешканців поселення).

Ділянка ИП/23—30 є частиною виробничих комплексів по розщепленню та обробці каменю, рогу та кісток. На ділянці наявні робочі місця первісних майстрів (які складаються зі знахідок, що характеризують повний цикл обробки кременю від первинного розщеплення до виготовлення готових виробів, та відходів виробництва; ковадл, відбійників та ретушерів, великих каменів-підставок, предметів мобільного мистецтва та прикрас; остеологічних залишків. Культурний шар у процесі розкопок «розбирався» поквадратно, за умовними мікрогоризонтами зняття потужністю 5—7 см. Ґрунт усіх квадратів був просіяний через сито з діаметром вічка 0,4 см. Методика дослідження ді-

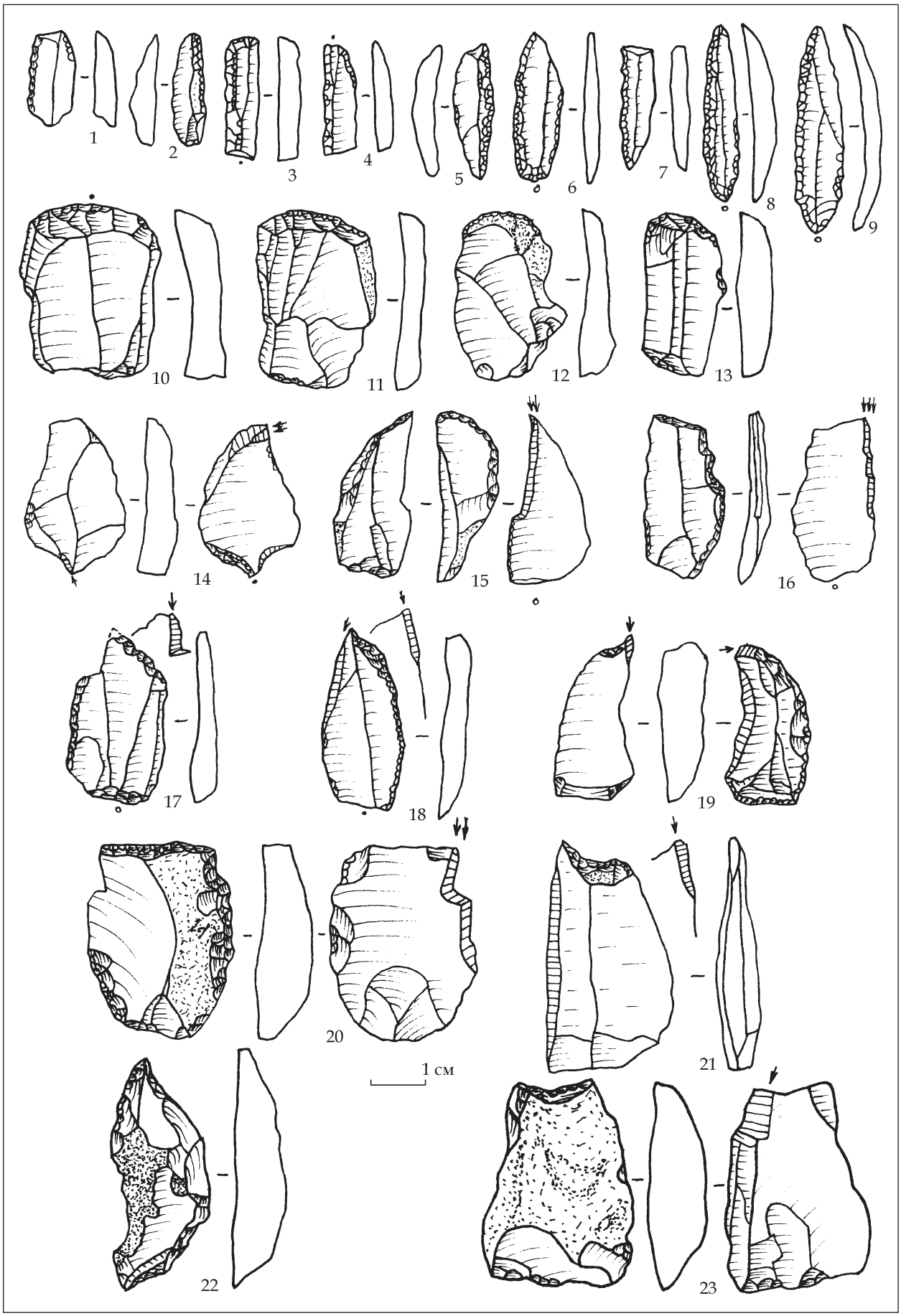

Рис. 2. Кременевий інвентар поселення Анетівка II (2015–2016 рр. дослідження)

лянки також включає обов'язкову промивку ґрунту кожного квадрата водою через сито з дрібними вічками, що дозволило виключити втрати дрібноформатного матеріалу.

У 2015—2016 рр. під час робіт на ділянці з давньою промоїною були досліджені 15—20-й мікрогоризонти зняття культурного шару. Кремінні і фауністичні знахідки залягали у вимоїні нерівномірно. Кількість археологічних знахідок збільшується на північний захід ділянки, до квадратів НП/28—30. З південного сходу знахідки практично вичерпалися. У різних частинах ділянки ИП/23—30 ми спостерігаємо неоднакову літологічну ситуацію. Потужність жовтуватих суглинків, в яких залягає культурний шар пам'ятки Анетівка II, у різних частинах ділянки різна — це пов'язано зі схиловими змивами в давнину і різною потужністю та швидкістю накопичення літологічних пачок. У 2015 р. було розчищене непорушене скупчення археологічного матеріалу, в місці розташування якого жовто-коричневі суглинки лежали відразу зверху шару стародавнього третинного піску білого кольору (літологічні розрізи в інших місцях стоянки в попередні роки показали залягання піску на 1,5—2 м глибше, ніж суглинки з культурним шаром (між ними розташовувались ще кілька пачок інших відкладень, включаючи глини). На північній частині ділянки ЕП/23—30 та у глибокій давній балці поряд з ділянкою виявлені природні родовища вохри (земляна форма вохри, яка складається з глини, пофарбованої окислами заліза) яскравого вишневого кольору.

Загалом у 2015—2016 рр. шляхом розчистки культурного шару знайдено понад 25000 крем'яних предметів. За техніко-типологічним складом колекція, одержана при розкопках 2015—2016 рр. загалом не відрізняється від колекції з розкопок інших ділянок Анетівки II і відноситься до епіграветського технокомплексу. Крем'яні знахідки презентують повний цикл обробки кременю — від первинного розщеплення до виготовлення, поновлення та переоформлення різних знарядь. Серед крем'яних знахідок: оббиті та розколоті жовна та гальки, осколки та уламки різних розмірів, пренуклеуси, різні нуклеуси і сколи їхнього оформлення, оновлення та переоформлення, відщепи, пластини, мікропластини, лусочки, різцеві сколи. Серед знарядь із вторинною обробкою — мікропластини з притупленим краєм, притупленим краєм та кінцем; відщепи, пластини, мікропластини та осколки з різними типами ретуші; скребки, різці, скобелі, вістря та мікровістря, ножеподібні та долотоподібні вироби, тронковані та підтесані пластини та мікропластини, пилки, комбіновані знаряддя, пластини та мікропластини зі скошеним ретушшю кінцем, а також — вироби з макрослідами зношування (видимі неозброєним оком) від використання їх у роботі (рис. 2).

Аналіз крем'яної сировини з розкопок 2015—2016 рр. показав, що кремінь (жовновий та гальковий) — різної якості та різного ступеню патинізації (непатинізованого кременю — мало). Галькова сировина в цілом — кращої якості, ніж жовнова. Але масовість жовнової сировини (в основному місцевої, «бакшальської») дозволяла первісним людям вибирати кремінь потрібної якості в достатній кількості. Легкодоступної сировини на виробничій ділянці пам'ятки Анетівка II було багато, що сприяло її неекономному використанню.

Окрім крем'яних артефактів, отримані й вироби з інших кам'яних порід та мінералів (які є знаряддями праці, прикрасами та виробами первісного мобільного мистецтва). З виробів первісного мистецтва знайдені зооморфні фігурки тварин та антропоморфне зображення. Також виявлені знаряддя з оброблених кісток тварин — вирізані пластини з ребер та трубчастих кісток, кістяні вістря та проколки.

У досліджених мікрогоризонтах також було знайдено понад 9000 фрагментів кісток тварин. Визначення частини фауністичної колекції з розкопок 2015—2016 рр. зробила науковий співробітник ОАМ О. П. Секерська. Нині фауністична колекція не повністю оброблена, але більшість остеологічних знахідок (5798 екземплярів) є дрібними фрагментами трубчастих кісток великих тварин і не піддаються визначенню. Кількість кісток, що піддаються визначенню — 398 фрагментів, з яких 295 — дрібні уламки зубної емалі і 100 фрагментів кісток первісного бізона. Ще 2 екземпляри (зуби) належать широкопалому коню. Багато ребер бізона носять сліди розщеплення та використання.

Розкопки виробничої ділянки ЕП/23—30 ще не закінчені. У польовому сезоні 2017 р. археологічні дослідження ділянки планується продовжити.

О. І. Смирнов, Л. І. Смирнов

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ВЕЛИКА КОРЕНИХА III

Весною, упродовж травня 2016 р. Миколаївська археологічна експедиція (співробітники ІА НАН України, ДП НДЦ «Лукомор'є» та співробітники і студенти навчально-наукового інституту історії, політології і права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського) проводила рятівні археологічні дослідження на поселенні Велика Корениха III, яке розташоване в балці між Південною та Північної частинами мікрорайону (Велика Корениха) на території Заводського району м. Миколаїв.

Дослідження проводились у рамках договору між ДП НДЦ «Лукомор'є» та Управлінням з питань культури та охорони культурної спадщини Миколаївської міської ради.

Миколаїв розташований на півдні області, основна частина міста знаходиться на півострові, який утворений р. Інгул та Бузьким лиманом. На сучасній території міста розташовано багато пам'яток археології. Найстарші з них датуються епохою неоліту. А потім у хронологічній послідовності представлені майже всіма археологічними культурами характерними для регіону від неоліту до козацької доби.

Після заснування міста в 1789 р. та під час будівельних робіт у місті, люди часто знаходили стародавні речі, ці колекції приваблювали до Миколаєва визнаних археологів. У місті працювали такі відомі спеціалісти, як О. С. Уваров, П. Й. Бурачков, В. М. Ястребов, О. О. Спіцин. На початку XX ст. роботами по вивченню пам'яток міста займався директор Херсонського музею В. І. Гошкевич. У 1920—30-х рр. роботу очолив директор Миколаївського музею Ф. Т. Камінський, який долучав до роботи видатного дослідника античності Б. В. Фармаковського. Тоді ж велику роботу по опису археологічного матеріалу Північного Причорномор'я проводила І. В. Фабриціус. Пізніше на пам'ятках міста працювали такі визнані спеціалісти як Ф. М. Штітельман, Л. М. Славін, В. М. Клюшинцев, В. І. Нікітін, В. В. Лапін, І. О. Снитко, Ю. С. Гребенніков, В. Б. Гребенніков, В. В. Рубан, К. В. Горбенко та ін. Ще більше дослідників зверталися до матеріалів, знайдених у Миколаєві та долучалися до їхньої наукової обробки.

На території Заводського району археологічні розвідки проводилися у першій чверті XX ст. загоном Миколаївського краєзнавчого музею у 1960—1980-х рр. силами наукових співробітників сектору археології Миколаївського краєзнавчого музею — В. І. Нікітіним, І. О. Снитко, В. Б. Гребенніковим, а також співробітниками периферійного загону Ольвійської експедиції Інституту археології НАН України — А. В. Бураковим, В. В. Рубаном, С. Б. Буйських, В. М. Отрешком. Під час досліджень району, на його території були зафіксовані залишки різночасових стародавніх поселень та курганів.

На сьогодні у місті ведуться тільки стаціонарні дослідження городища епохи фінальної бронзи Дикий Сад (Білозерської археологічної культури) у історичному центрі Миколаєва.

Поселення Велика Корениха III відкрив В. В. Рубан у 1968 р. та обстежував у 1974 р. Площа дорівнювала понад 10000 м^2 при потужності культурного шару до 0,5 м. Після робіт В. В. Рубан ідентифікував його як поселення черняхівської культури і датував III—IV ст. н. е.

Роботи на об'єкті були відновлені у вересні 2015 р. Упродовж останніх десятиліть поверхня пам'ятки використовувалася під пасовисько для свійської худоби та як несанкціоноване звалище під будівельне сміття та невеликі кар'єри (для видобутку ґрунту). Майже по всій площі трапляється кераміка, яка відноситься до археологічного об'єкта.

По всій площі розкопу 2015 р. на глибину до 0,5 м, був досліджений культурний шар світлосіроглиняного кольору з великою кількістю світлоглиняних запливів та фрагментованих глиняних вальків, вся площа насичена керамікою кінця V ст. до н. е. — II ст. н. е.

З індивідуальних знахідок переважає керамічний матеріал, також присутній і остеологічний матеріал, притаманний античним пам'яткам Нижнього Побужжя, кістки великої рогатої та дрібної рогатої худоби. Слід виокремити знахідку в 2015 р. пірамідального кремнієвого нуклеуса докерамічного неоліту.

У 2016 р. виходячи з картосхеми поселення, було закладено десять розвідувальних шурфів на південному плато Коренижської балки. Роботи були розірвані в часі у зв'язку з дощами. Розміри шурфів 1 × 2 м. Загальна стратиграфія шурфів майже однакова: 0,1 м дерен, далі побутове та будівельне сміття XX ст. до 0,6—0,8 м, перевідкладений гумус 0,2 м, далі глиняний материк з домішками

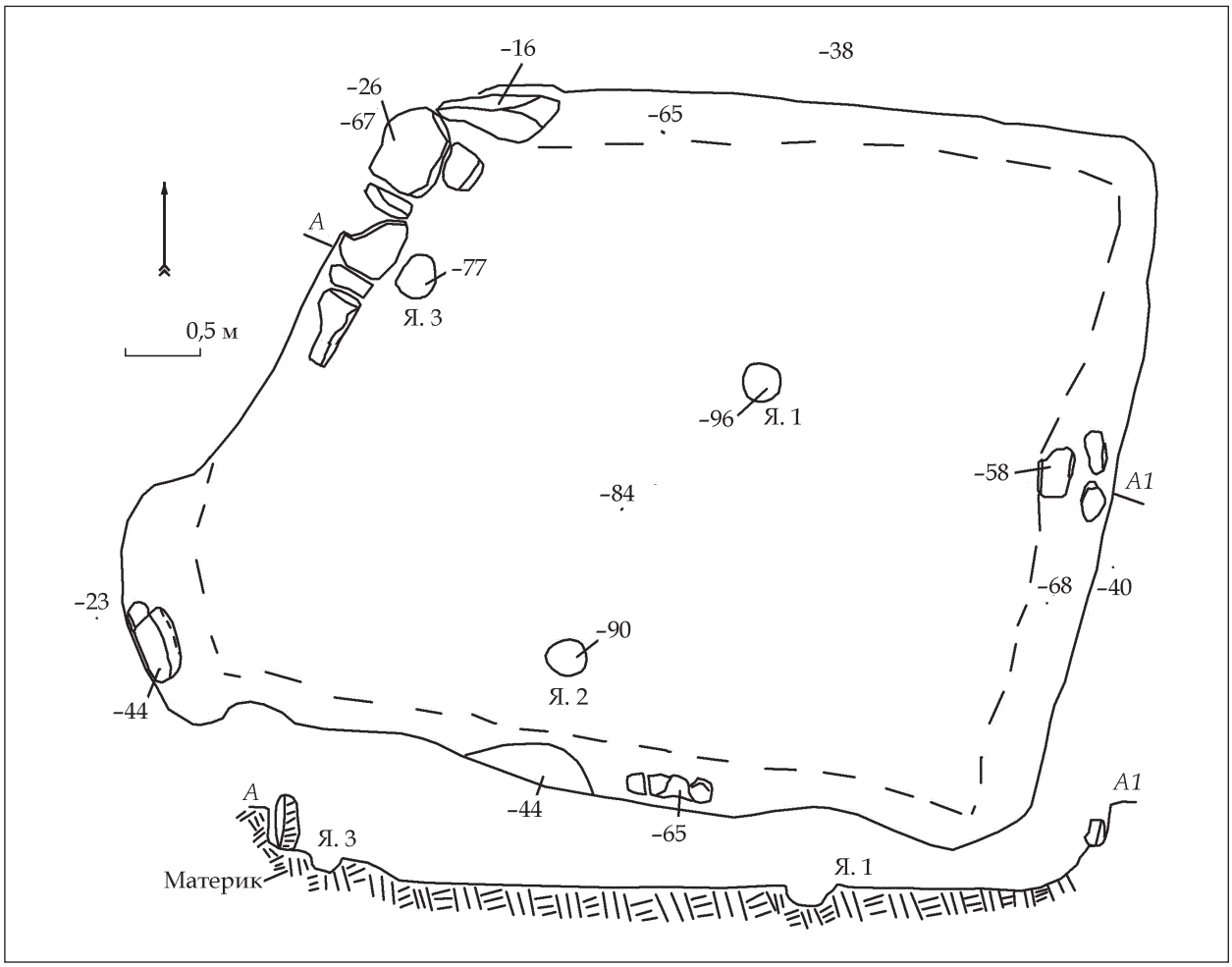

Рис. 1. Велика Кореніха III, розкоп 2, землянка 1

вапнякової жорстви. За результатам шурфування та робіт у 2015 р. було закладено два розкопи 2 і 3.

Розкоп 2 розмірами 8 × 8 м. Верхній шар: дерен 0,1 м, нижче гумус до 0,25 м, під ним чітко простежений культурний шар потужністю до 0,45 м від сучасної денної поверхні. Шар сипкий, частково гумусований сірожовтоглиняний з великою кількістю кераміки.

У центральній частині розкопу виявлено залишки кам'яної кладки (північний кут приміщення). Вони репрезентовані крупними вапняковими плитами. Північно-західний кут приміщення зберігся фрагментарно. Залишки кладки являють собою частину укріплення материкового фундаменту котловану археологічного об'єкту (напівземлянки).

Через увесь розкоп із південного заходу на північний схід проходить стандартна траншея від плантажного механізму під виноградник, глибиною до 0,9 м, забутована мілким та середнім вапняковим бутом, з метою дренажного забезпечення винограду (можливо використовувався вапняк, вибраний з археологічної пам'ятки та берегової зони). Вищезазначена траншея пошкодила північно-західний кут виявленого об'єкта.

На глибині 0,45 м виявлено контури приміщення (напівземлянки). Ґрунт темного кольору, частково з лінзами чорного перепаленого ґрунту з аморфним завалом вапнякових плит та їхніх обломків і вапнякового буту, переміщених плантажем.

Контури об'єкта мають розміри по осі південь — 5,40 м, по осі північ — 5,00 м, по осі схід — 4,10 м, по осі захід — 5,00 м.

Контури заповнення повністю ідентичні розмірам напівземлянки, після дослідження заповнення по контуру об'єкта, де не виявлено каміння, чітко простежується материкова постіль під каміння, яка слугувала поличкою для укріплення глинобитних стін приміщення-напівземлянки (рис. 1).

Зачистка полів об'єкта виявила залишки органічного тліну, підлоги з трави чи очерету. Також досліджені дві стовпові ями діаметром до 0,25 м і глибиною до 0,15 м.

Розкоп 3 розмірами 5 × 5 м розташований за 30 м на північ від розкопу 2. Стратиграфія: дерен 0,1 м, під дерном шар перевідкладеної вапнякової жорстви з гумусом із котлова-

ну несанкціонованого кар'єру. Культурний шар пам'ятки повністю зруйнований.

Класифікуючи кераміку, знайдену у 2015—16 рр., слід зауважити повне домінування античного посуду з дуже незначним відсотком умовно варварського елементу (сіроглиняна та ліпна кераміка). Амфорна тара презентована, в основному, керамікою V ст. до н. е. — це хіоські пухлогорлі амфори, лесбоські червоноглиняні амфори, клазоменські амфори. До другої групи слід віднести гераклейські червоноглиняні амфори та світлоглиняні амфори з двоствольними ручками (незначний відсоток). З індивідуальних знахідок слід відокремити ліпний світильник (рис. 2). Кераміки, яку можливо зарахувати до матеріалів черняхівської культури, на дослідженій ділянці не виявлено.

Попередній аналіз матеріалу вказує нам на те, що поселення Велика Кореніха III не є поселенням черняхівської культури, а є багатошаровим археологічним об'єктом (?). Дослідження В. В. Рубана, ймовірно, проходили на іншій ділянці об'єкта чи в іншому місці Коренихської балки, де основним був матеріал черняхівської культури, носії якої заснували поселення на місці античної пам'ятки чи біля нього, але нове поселення не повторювало площі античного (10000 м^2), а було на порядок менше. Проведені дослідження та античний матеріал, у більшості, підтверджує концепцію С. Б. Буйських і В. М. Отрешка стосовно етапів розвитку сільської округи Ольвії.

Освоєння регіону грецькими колоністами активізується наприкінці VI ст. до н. е. і в цей час доходить до меж сучасного Миколаєва, подальша активізація життя на хорі Ольвійської держави припадає на початок V ст. до н. е. (Велика Кореніха III), що пов'язано не тільки з новими хвилями переселенців із Греції, а також і з внутрішньою колонізацією. Потім настає період соціально-економічної кризи Ольвійської хори та період походу македонських військ у Пониззя Бугу, що приводить до загибелі поселення. Відродження поселення відноситься до II ст. н. е. періоду прямого впливу Римської імперії на Ольвійську державу та періоду відродження хори під прикриттям та за допомогою римських військових.

Рис. 2. Велика Кореніха III, світильник

Подальші роботи на пам'ятці Велика Кореніха III, можуть більш повно та детально відповісти нам на питання культурної приналежності пам'ятки.

В. М. Фоменко, М. Т. Товкайло, М. А. Дяченко

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВИХ ПОСЕЛЕНЬ І МОГИЛЬНИКІВ ҐАРД ТА ЛІДИНА БАЛКА В ЛОЖІ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО ВОДОСХОВИЩА

У 2016 р. Миколаївська експедиція продовжила охоронно-рятівні розкопки у ложі Олександрівського водосховища Ташлицької ГАЕС на Південному Бузі в межах позначок запланованого затоплення 16,0—20,7 м згідно з договором Інституту археології НАНУ з НАЕК «Енергоатом» та ВП «Южно-Українська АЕС». Досліджувались багатошарові поселення Ґард і Лідина Балка, розташовані на правому березі Південного Бугу між сс. Богданівка і Виноградний Сад Доманівського району Миколаївської області.

Поселення і могильник Ґард. Ця знаменита пам'ятка знаходиться за 2,5 км на південний схід від с. Богданівки, в нижній частині клиноватого схилу, обмеженого двома байрачними балками зі струмками (на так званому «ґардовому клині»), навпроти Клепаного (Ґардового) острова і скелі Пугач, утворюючи ніби ворота до Ґарду. Тепер це урочище місцеві мешканці називають Сокур або Сокурі, з наголосом на останньому складі.

У поточному році було розширено багаторічний розкоп і досліджено площу 29 м^2 при товщині культурних нашарувань 2,0 м. У результаті робіт 2016 р. отримано масові археологічні матеріали доби раннього (ранній період буго-дністровської культури) та пізнього (пізній період буго-дністровської культури та Прекукутені 3 — Трипілля А) неоліту, енеоліту (культури Трипілля В та С, середньостогівська й усатівська), доби бронзи (культури ранньоямна, катакомбна та бабинська), римського часу та XIX — початку XX ст, що не лише підтверджують попередні висновки, а й дозволяють вносити корективи в датування та інтерпретацію тих чи інших явищ. Особливо важливими для розуміння етнокультурних процесів, що протікали у Північно-Західному Причорномор'ї в первісну добу, було продовження розкопок, розташованих на території поселення могильників маріупольського та усатівського типів.

Могильник маріупольського типу. Відкритий у 2011 р. і ґрунтовно досліджений у 2013 р. (публікація М. Товкайла і В. Фоменка за 2015 р.). Іще 7 поховань виявлено у 2016 р. Поховання здійснені в індивідуальних ямах безпосередньо під ранньонеолітичним культурним шаром поселення. Вони опущені з поверхні жовтувато-бурувато-сірого, грудкуватого супіщаного горизонту третього (нижнього) голоценового ґрунту на глибину від 0,07 до 0,15 м і порівнюються з верхнім (третім) ярусом поховань у «траншеї» 2013 р. Шість із них (№ 37—42) нововідкриті, ще одне — це решта частково дослідженого у 2013 р. поховання 19 верхнього ярусу «траншейного» могильника. Розташовуючись дуже близько одне від одного (іноді всього за 0,1 м, а в одному випадку ями навіть частково накладаються одна на одну) уздовж кам'яної стіни, що обмежує могильник із заходу, ці поховання фактично є продовженням могильника у північному напрямку (рис. 1: 1).

Могили підпрямокутні з заокругленими кутами, довжиною до 1,8 м, завширшки 0,5—0,55 м. Більшість мають таку ж орієнтацію, що й поховання «траншейного» могильника — північ—північний схід — південь—південний захід. Одне поховання (№ 42) розташоване перпендикулярно до інших. Всі небіжчики покладені випростано на спині, однак, орієнтація їхня нестабільна: частина з них звернена головою на північ—північний схід, інші — на південь—південний захід. Скелет поховання 42 спрямований на захід—північний захід. У засипці ям зустрічалися крем'яні вироби і фрагменти кераміки, які, скоріше за все, потрапили туди з культурного шару поселення. Поховальний інвентар (невеликий кавалок рожевої вохри) було виявлено лише в похованні 38.

Могильник усатівського типу на Ґарді досліджується з 2006 р. Частину поховань станом на 2011 р. опублікували М. Товкайло і В. Фоменко у 2013 р. На сьогодні їх відкрито уже 17, і це лише частина могильника, який на Ґарді займає значну площу. У 2016 р. досліджено 3 усатівські поховання (№ 34—36). Вони скорчені на правому чи лівому боках, із різноманітною орієнтацією. Унікальним є поховання 34, з яким пов'язаний кам'яний кромлех та два менгіри (рис. 1: 2). Кромлех, викладений із каміння середніх розмірів, залягав на давньому схилі тераси (тепер — на глибині 0,8 м від сучасної поверхні). Його зовнішній діаметр дорівнює 3,0 м, внутрішній — 2,35 м. Менгіри виявлено з північно-східного боку за межами кромлеха. Перший із них завалився у бік ріки й лежав майже горизонтально. Він був накритий ґрунтом,

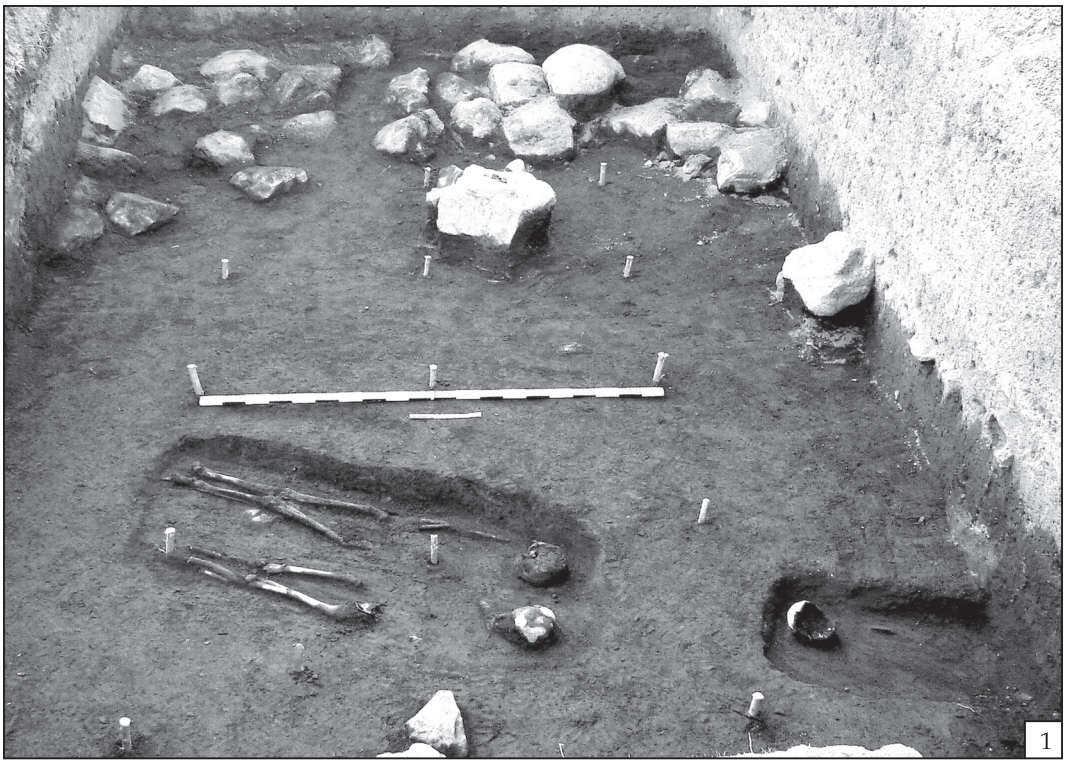

1

2

Рис. 1. Ґард: 1 — поховання могильника маріупольского типу; 2 — менгіри і кромлех усатівського поховання 34

тому зберігся повністю. Брила сплощена й має вигляд антропоморфної стели заввишки 2,5 м; завширшки у верхній частині до 0,75, по середині — 0,65, внизу — 0,48; завтовшки: угорі та внизу — 0,3, у середній частині — 0,2 м. Нижній кінець загострений. Простежено сліди навмисного розколювання каменю. Другий менгір зберігся частково. Він стовпоподібний, стоїть нахилившись під кутом близько 30° до лінії горизонту. Висота збереженої частини — 1,0, ширина — 0,38, товщина — 0,3 м, у нижній частині — загострений. Вочевидь, цей менгір виступав над поверхнею тераси й заважав господарчій діяльності людей, що оселилися тут пізніше. Через це його наземна частина була відбита, про що свідчать сліди поперечних сколів. Біля нижніх кінців менгірів зафіксовано кілька невеликих каменів, що могли служити для підклинювання при їх встановленні вертикально. Отже, обидва менгіри були поставлені один біля одного поруч з кромле-

хом, скоріше всього, на одній глибині з ним. Вертикальне положення менгірів передбачало спорудження якогось земляного насипу (в тому числі й над кромлехом) чи/та додаткової опори, можливо, з каменю, дерева тощо. У центрі кромлеха, на 0,2 м нижче рівня його залягання (за 1,0 м від сучасної поверхні), у товщі пізньонеолітичного культурного шару, виявлене поховання дорослої людини. Контури могили простежити не вдалося. Кістяк лежить скорчений на правому боці, головою на захід. Перед кістяком покладено невелику циліндричну посудинку.

Протягом попередніх сезонів на поселенні серед матеріалів доби середньої бронзи періодично зустрічалися нечисленні й не дуже виразні уламки кераміки бабинської (КБК) культури. Цьогорічна знахідка бабинської кістяної однодірчастої пряжки дає можливість віднести ці матеріали до раннього періоду існування культури.

Поселення Лідина Балка. Поселення відкрите у 2007 р. співробітниками Миколаївської експедиції під час обстеження розмитої берегової лінії водосховища. З 2008 р. й до сьогодні воно досліджується розкопками. Розташована пам'ятка за 3,5 км на південний схід від с. Богданівки. Давня балка під назвою «Лідина» впадає у заплаву Південного Бугу за 0,7 км південніше «ґардового клина» і Ґардового (Клепаного) острова. Її гирло розширюється до річки похилою надзаплавною терасою. Ширина прирічкової частини тераси по лінії північ—південь дорівнює 160—180 м. Береговий зріз був до затоплення підвищений над рівнем води на 3,5—4 м. Два яри (один неглибокий, маловиразний) прорізають терасу з південного заходу на північний схід, поділяючи її на три мисоподібні ділянки. З них середня й північна більш похилі й нижчі за південну. Саме на південному мисі й розташоване поселення.

Роботи 2016 р. загальним обсягом 92 м^2 були зосереджені на кількох ділянках пам'ятки. У прирічкових квадратах ділянок VII та XII, просякнутих фільтрованою при рівні 16,0 м річковою водою, пройдено нижні горизонти культурного шару безпосередньо до валунно-галькової і скельної корінної породи. Тут здобуто більшу частину колекції крем'яних виробів і уламки посуду буго-дністровської неолітичної та інших більш пізніх культур доби енеоліту й ранньої бронзи.

Дослідженнями на ділянках XIX та XVIII вдалося підтвердити стратиграфічне розмежування другого та третього культурних горизонтів. До останнього належить південний сектор огорожі культового комплексу КБК. На ділянці XVIII розчищено більшу частину житла 1 другого (дещо пізнішого) горизонту. Кутовий фрагмент цієї будівлі знайдено 2014 р. у південно-східних квадратах ділянки XIX. Частиною житла виявилось і складне кам'яне скупчення, розкопане 2011 р. у південно-західному куті ділянки XII, суміжної з попередньою. Його ми тоді помилково вважали фрагментом захисної протиерозійної стіни. У цілому форма приміщення (всього виявлено понад три чверті його площі) зараз вимальовується як прямокутна з заокругленими кутами. Повздовжні стіни паралельні, орієнтовані по лінії північний схід — південний захід. Зовні довжина будівлі дорівнювала 9,5—10,0, ширина 8,0—8,5 м. Внутрішній простір становив 8,0 × 5,2 м. Житло належить до будівель із заглибленою підлогою. Глибина котловану невелика (0,2—0,3 м), дно його плавно понижується в середній частині, проте загальний уклон у бік ріки будівельники не усунули. Кам'яна основа стін лежить на тодішній похилій поверхні тераси. Кладки переважно дворядні, завширшки 1,0—1,4 м, і з внутрішнім проміжком 0,6—0,8 м. Уламки різних розмірів встановлені на ребрі, рідше покладені щільно один до одного в один, деінде у два яруси. Міжрядний простір заповнений камінням лише частково, що вказує на використання в наземній частині стін іншого будівельного матеріалу, а саме глинянних чи мулистих вальків, саману тощо. Вхід до житла завширшки 0,8 м з тамбуром, який виступає приблизно на 2,0 м завдовжки, знаходився у деформованій південно-східній стіні, з боку ріки. Значна кількість каміння зрушена зі своїх місць вниз по схилу тераси внаслідок природного досить інтенсивного процесу змиву, судячи з суміші прошарків і лінз чорнозему, піску, суглинку, дрібного каміння, щебеню з жорствою, що фіксувалися у бортах розкопу. У центрі приміщення знаходилася квадратна в плані господарська яма розмірами 1,9 × 2,0 м, завглибшки від рівня підлоги 0,4—0,5 м. Поруч з ямою та в її заповненні траплялося каміння, кераміка, цілі й розколоті кістки тварин.

Будівельні прийоми й сама конструкція житла мають аналогії на територіально найближчих сабатинівських поселеннях доби пізньої бронзи (Виноградний Сад, Щуцьке 1, Бузьке, Ташлик 1 та інших). Археологічні знахідки, пов'язані з житлом 1, представлені невеликими скупченнями уламків кісток великої й дрібної рогатої худоби, фрагментами ліпної кераміки, в тому числі бабинської (КБК) за формою і оздобленням пружками в характерній манері.

Розкопки 2016 р. вкотре підтвердили унікальність стародавніх пам'яток, розташованих у ложі Олександрівського водосховища. Протягом найближчих років їх планується дослідити якомога повніше, як це й передбачає вітчизняне пам'яткоохоронне законодавство.

Г. С. Богуславський, Д. О. Масюта, П. В. Остапенко

РОЗКОПКИ АНТИЧНОЇ ТІРИ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО БІЛГОРОДА

У звітному сезоні було продовжено дослідження на площі Центрального розкопу Білгород-Тірського городища в північній частині Північно-Західної ділянки. Роботи проводилися у межах прирізки 2010 р., а також на ділянці безпосередньо на схід від неї.

На північному краю ділянки, що досліджувалася цього року, було виявлено частину житлової забудови середньовічного міста. Це південна частина приміщення золотоординського часу (приміщення 1103), від якого було відкрито єдину, що збереглася, південну стіну (кладка 1082) та вцілілий коло останньої фрагмент глиняної підлоги розмірами 3,5 × 2,3 м. Окрім цього, була розкопана опалювальна споруда будинку — впущений у підлогу тандир (№ 1105), який частково зберігся на повну висоту. За особливостями кладки, глиняної підлоги та опалювальної споруди, приміщення є типовим для житлового будівництва Білгорода золотоординського часу (публікація Г. Богуславського за 2005 р.). Стратиграфічно приміщення 1103 розташовано нижче «Північно-Західного кварталу» третього будівельного періоду золотоординського часу. Останній датовано 1360-ми рр. Таким чином, нововідкрите приміщення має датуватися більш раннім часом (від кінця XIII ст. до 1330-х рр. включно).

Нижче частини будинку золотоординського часу, так само, як і на ділянці на південь та схід від останнього, у 2016 р. було виявлено комплекс приміщень римського часу. Було продовжено дослідження приміщення 1080, а також зафіксовано нові об'єкти даної частини забудови міста Тіри римської епохи — приміщення 1096, 1098, 1100, 1102. Вони складають єдиний комплекс житлової забудови, оскільки поєднані між собою та зі згаданим вище приміщенням 1080 спільними стінами.

Рис. 1. Розкопки Північно-Західної ділянки 2016 р.

Центральним на цій ділянці та найяскравішим об'єктом римського часу є приміщення 1100. Його заповнення містило виразний матеріал, серед якого превалювали уламки амфорної тари, червонолакової та кухонної кераміки, скляного посуду. Із заповнення приміщення 1100 походять п'ять археологічно цілих червонолакових глечиків, червонолакові дворучний горщик і тарілка, червоноглиняна ойнохоя, ліпний горщик. Слід зазначити знахідки одного ліпного та трьох червонолакових світильників. З категорії тарної кераміки було знайдено фрагментовані причорноморські амфори: пізньогераклейську типу D за Д. Б. Шеловим, синопську типу B Snp I за Д. Кассаб Тезгер та три боспорських типу 75 за класифікацією І. Б. Зеєст. Цікавими є знахідки археологічно цілої середземноморської амфори типу Kapitdn II та посудини, морфологічно близької до амфор Форлімпополі. Окрім керамічних знахідок було зафіксовано чотирнадцять кам'яних жорен та уламки мармурової колони з базою. Нумізматичні матеріали із заповнення приміщення представлені дванадцятьма монетами. Важливо занотувати той простежений нами факт, що більшість з указаних вище знахідок несе на собі сліди вторинного перебування у вогні. Попередній аналіз археологічного матеріалу з приміщення 1100 дозволяє датувати його засип другою половиною II — III ст. н. е.

Разом із тим, під час дослідження даної споруди, в її центральній частині нами було зафіксовано й середньовічний перекоп, який частково порушив цілісність засипки. Судячи з полив'яної кераміки з цього вторгнення, це було зроблено у золотоординський час (друга половина XIV ст.).

Про повну археологічну характеристику споруд та знайденого матеріалу з досліджуваної цього сезону ділянки Центрального розкопу вести мову ще рано. Але маємо зауважити, що розкопки Північно-Західної ділянки 2016 р. виявили перспективу дослідження кількох будівельних комплексів Тіри римської епохи. Подальше вивчення дозволить уточнити характер міської забудови римського періоду в даній частині античного міста.

Д. В. Кіосак, А. М. Колесниченко

РОЗКОПКИ НА КОМПЛЕКСІ ПАМ'ЯТОК «КАМ'ЯНЕ-ЗАВАЛЛЯ» НА САВРАНЩИНІ

Кам'яне-Завалля — поселення культури лінійно-стрічкової кераміки, розташоване на землях с. Кам'яне Савранського району Одеської області. Воно досліджувалося в 2011—2015 рр. Тоді переважно досліджувався об'єкт 1 — «довга яма» пізнього неоліту.

Цього літа розкоп 1 досяг площі в 132 м^2. Об'єкт 1, у вигляді ями з нерівними контурами та дном, тягнувся з південного заходу на північний схід іще на 9 м. У 2015 р. досить чітко простежено його західну межу. Його північно-західний край лише невеликою частиною опинився у квадраті 22, дослідженому в 2016 р. Округла яма (яма 1/6), щільно забутована кістками та обмежена з півночі та півдня двома великими каменями пласким боком донизу, утворювала південний край об'єкта 1 у кв. 29 і 30. Північно-східний кут його не виявлено. Об'єкт 1 продовжився в північну стінку розкопу 1, сягаючи щонайменше 21 м у довжину та 2,5—3 м у ширину в деяких частинах.

Найглибша точка об'єкта 1 має позначку 187 см від умовного нуля пам'ятки (біля 210 см від поверхні). Враховуючи гіпотетичний рівень впуску, тут яма мала глибину біля 1 м. Здебільшого ж вона була меншою — 50—70 см. Де-не-де, у межах ями зустрічаються зовсім неглибокі частини — своєрідні «сходинки», які розділяють її на кілька частин. Так, центральна видовжена частина має практично ідеальну овальну форму (яма 1/1). З північного сходу та південного заходу її обмежують два заглиблення нерегулярної форми (ями 1/3 та 1/2, відповідно). Одне з них — найглибша частина об'єкта 1 — підпрямокутне заглиблення біля 170 см довжиною та 80 см шириною, оточене великими каменями, пласким боком донизу. Деякі з них мають сліди спрацьованості від розтирання (скоріше, йдеться про нижні розтиральні камені).

Вимостку з каміння, виявлену в розкопі 1 2014 р., цього літа досліджено повністю. Вона

розташовувалася за 1,5 м від краю об'єкта 1, на північний захід від нього, на глибинах 48—62 см від умовного нуля, 80—100 см від денної поверхні. Вимостка складалася з пласких та кутастих каменів середнього розміру (10—20 см). Частина їх, ймовірно, була підправлена для того, щоб краще пасувати до конструкції. Первинно камені, скоріш за все, лежали досить щільно один до одного, хоча на момент відкриття вимостка розповзлась і між каменями були щілини у кілька сантиметрів. Серед каміння зустрічалися характерні черепки з «нотним» орнаментом, що лишає мало сумнівів в атрибуції вимостки до пізнього неоліту. Можливо, вона маркує давню денну поверхню часів культури лінійно-стрічкової кераміки.

Неподалік від південно-західного краю об'єкта 1 знайдено ще один заглиблений об'єкт 3. Він являв собою траншейку, орієнтовану з півночі на південь із відхиленнями у бік південного заходу—північного сходу. Ширина об'єкта 3 — 40—60 см, простежена глибина — 60—70 см. У заповненні його знайдені численні уламки глиняної обмазки, кістки тварин та щонайменше три значних за розміром фрагменти від посуду культури лінійно-стрічкової кераміки. Об'єкт 3 нагадує за розмірами та розташуванням траншеї під фундамент наземних жител лінійно-стрічкового населення, широко відомих у Центральній Європі. Разом з об'єктом 1 вони могли б формувати типову схему пізньонеолітичного житлового простору — «довга» господарська яма під стіною «довгого» наземного житла. Це привабливе припущення потребує перевірки подальшими розкопками.

У локусі «перший мис» продовжено шурф, яким минулого року було перерізано видовжене заглиблення, ймовірно, рів. На відстані 9 м від рову 1 на північ простежено заглиблення, яке могло б бути частиною ще одного подібного рову. З об'єкта походить виразний матеріал Трипілля ВІ.

У локусі «Біла Скеля» проведено шурфування в пошуках меж неолітичного поселення. Натомість, у сірому підґрунті виявлено насичений шар черняхівської культури. Шар виділявся сірим «золистим» забарвленням та містив різноманітні побутові рештки, поруч з кількома виразними окремостями шлаку. Декілька таких уламків було під мікроскопом вивчено доцентом Л. З. Скакуном зі Львівського національного університету ім. І. Франка та визначено як частини стін керамічного горна для видобування заліза.

За 1,7 км на південь від Білої Скелі, на південному березі Бугу в урочищі Гнила Скеля, в місці, вказаному вчителем історії з смт Завалля О. С. Пересунчаком, зібрано матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки — характерні черепки ліпного посуду (столового — з «нотним» орнаментом, кухонного — з наліпами) та кременеві вироби. Ймовірно, вони свідчать про наявність тут ще одного пункту пізнього неоліту, а отже, поселення Кам'яне-Завалля не є поодиноким випадком і присутність носіїв лінійно-стрічкової кераміки в Побужжі мала систематичний характер.

Таким чином, роботами 2016 р. на комплексі пам'яток Кам'яне-Завалля продовжені розкопки заглиблення складної форми культури лінійно-стрічкової кераміки (об'єкт 1), повністю розкрито кам'яну вимостку цього самого часу та виявлено новий об'єкт 3. В інших локусах комплексу відкрито насичений культурний шар черняхівської культури з рештками залізообробки, а також заглиблення середнього етапу Трипілля ВІ. Неподалік обстежено ще одне поселення культури лінійно-стрічкової кераміки — Гнила Скеля.

О.І. Терещенко

ПІДВОДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО ВІТРИЛЬНИКА ПОБЛИЗУ о. ЗМІЇНИЙ

В акваторії Чорного моря неподалік від о. Зміїний підводно-археологічною експедицією Одеського Національного університету ім. І. Мечникова у співпраці з Інститутом археології НАН України у сезони 2013—2015 рр. продовжені дослідження затонулого вітрильника «Зміїний-Патрокл». Він лежить на глибині 34 м за 650 м на північний захід від острова. Поверхню дна біля місця аварії було просканована гідролокатором бокового огляду на частоті 770 кГц під різними кутами. На основі сканування була зроблена кар-

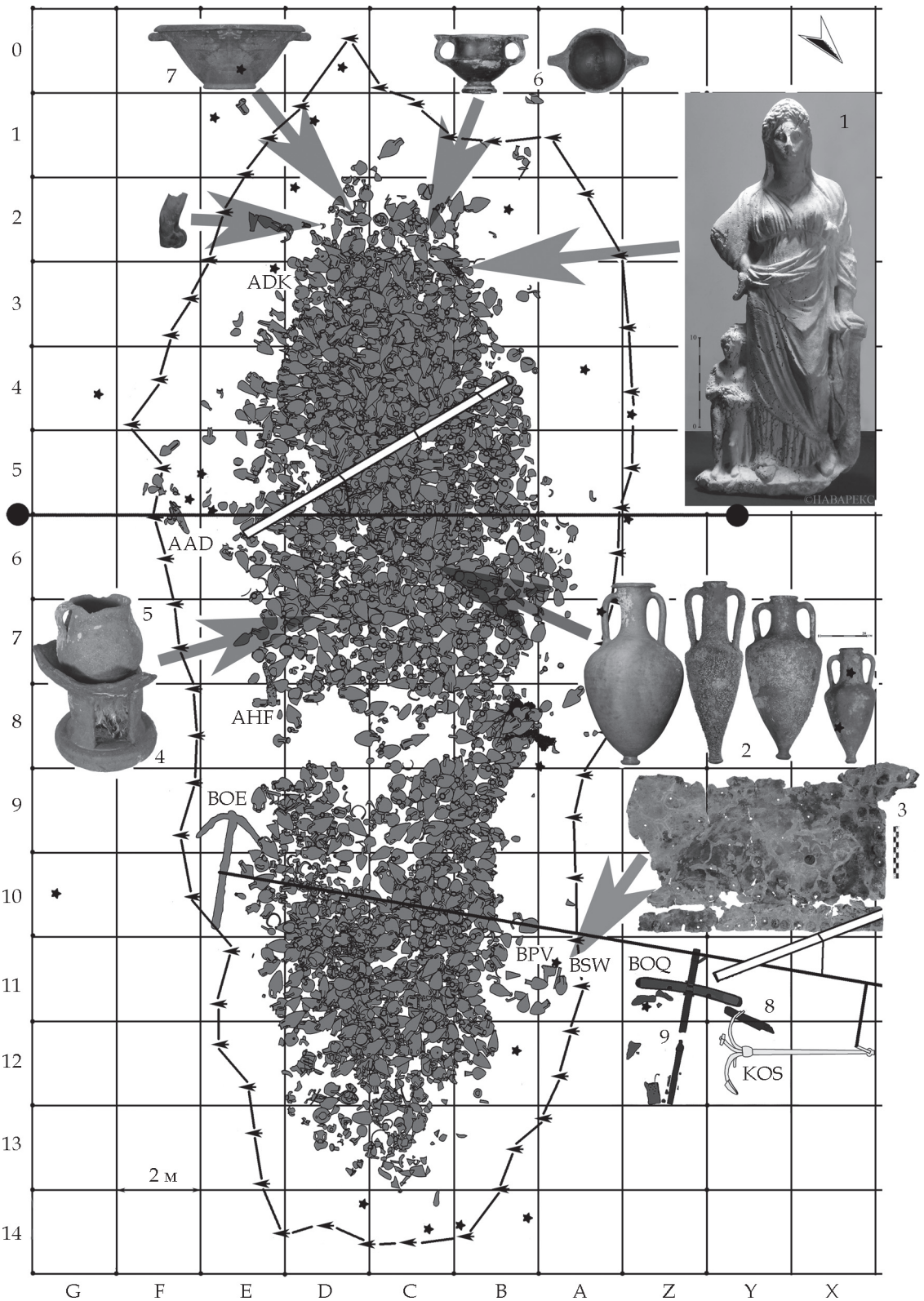

Рис. 1. План-схема античного вітрильника «Зміїний-Патрокл»: 1 — мармурова статуетка Деметри; 2 — типи амфор о. Пепарет; 3 — свинцева обшивка; 4 — гриль; 5 — цитра; 6 — канфар з насічкою та пальметами; 7 — лекана; 8 — перо веслового керма; 9 — дерев'яний якір з дерев'яно-свинцевим штоком

та прилеглої території. Для відеокартування на об'єкт була накладена сітка розмірами 40 × 20 м з кроком 1 м. Відеозйомка була проведена з водяного коридору 1,5—2 м. Для масштабування стоп-кадрів на підводний відеобокс було встановлено лазерний масштаб із відстанню між променями 0,42 м. Відеомозаїка корабельної аварії складається з 2124 стоп-кадрів. На базі відеомозаїки створені план-схема підводного археологічного

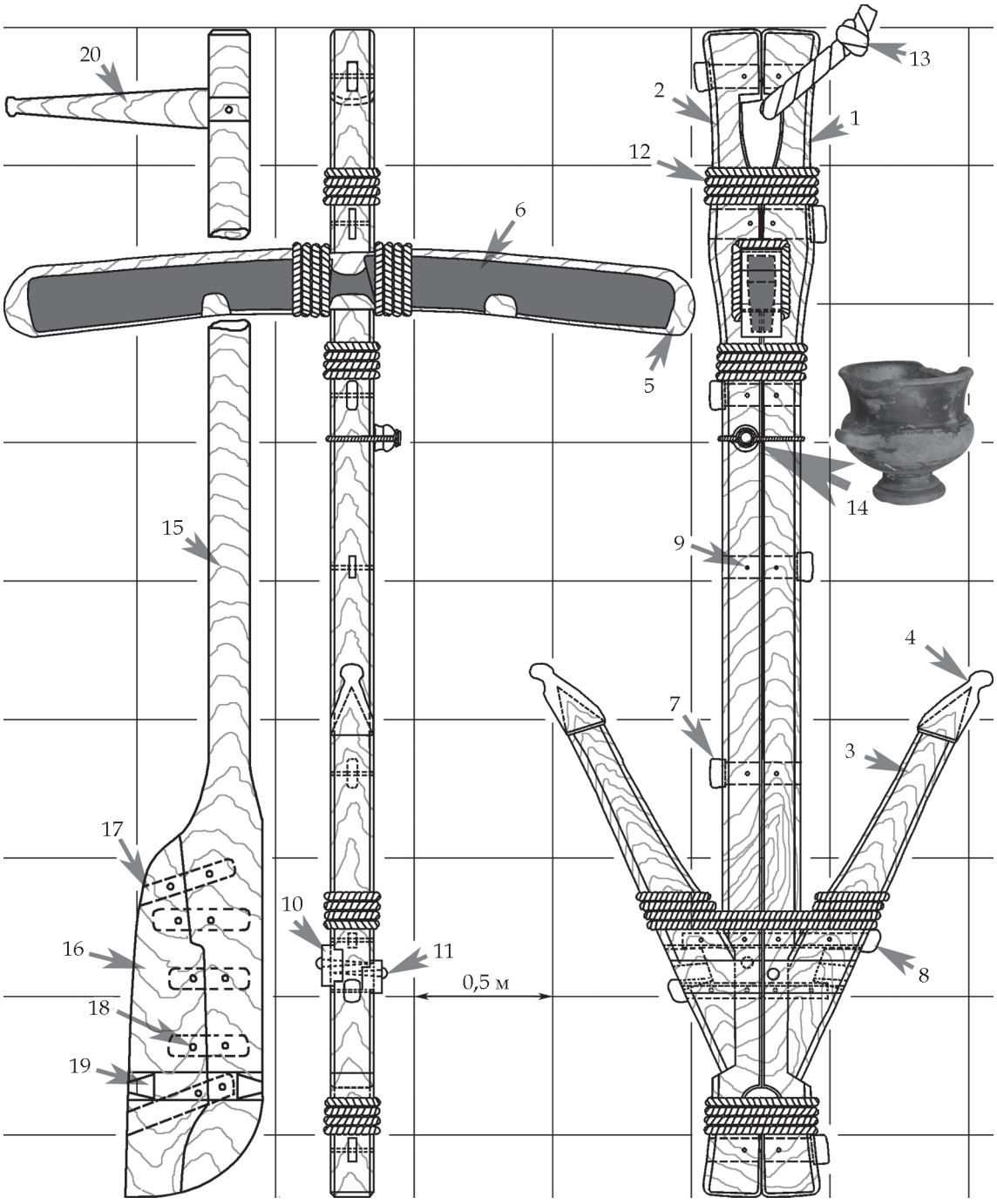

Рис. 2. Дерев'яний якір та кермове весло з античного вітрильника «Зміїний-Патрокл»: 1, 2 — частини веретена якоря; 3 — ріг; 4 — лапа з мідного сплаву; 5 — дерев'яний шток; 6 — свинцевий шток; 7, 8, 17 — шипи; 9, 18 — шпунт; 10, 19 — дерев'яна накладка, 11 — цвях з мідного сплаву, 12 — канатна марка, 13 — якірний кінець, 14 — сакральний канфар, 15 — веретено керма, 16 — перо керма, 20 — румпель

об'єкта, план розташування вантажу та оснащення затонулого дерев'яного вітрильника третьої чверті IV ст. до н. е. (рис. 1).

Об'єкт являє собою нагромадження амфор у вигляді витягнутого еліпса, що повторює контури корпусу вітрильника розмірами 24 × 8 м на поверхні дна. Дерев'яні деталі корпусу вітрильника відсутні, але під донними відкладеннями на глибині 1 м прощупуються залишки дерев'яної конструкції на відстані до 1,5—2 м від амфорної тари. Максимальне піднесення над ґрунтом 1,56 м. Діаметральна площина проходить по курсовому куту 215°. Судячи з курсу корабля, трагедія трапилась, коли він ховався за островом під час південно-західного шторму. Керамічний комплекс амфорної тари представлений як цілими, так і фрагментованими екземплярами. Верхній ряд амфор, що налічує 946 екземплярів, був промаркований бирками. За попередньою оцінкою вантаж корабля складався з 3000 тарних посудин, які

були розташовані у чотири яруси; загальна вага вантажу сягала 100 нетто тон.

Кожен польовий сезон починався з установлення на острові наметового табору; прокладання електромережі; розгортання компресора високого тиску; пункту заправки декомпресійних стейджів чистим киснем; розгортання комп'ютерного намету для збору отриманої інформації, підзарядки освітлювачів та відеореєстраторів. Згодом виставлялись станові буї по GPS та ходові кінці для паркування човнів та проходження декомпресійних процедур над об'єктом. Після того проводили моніторинг об'єкта після зимівлі (відеозйомка судна за поздовжніми смугами), візуальний огляд на предмет несанкціонованих розкопок, розконсервація тогорічних розкопів від мішків з відвальним ґрунтом і поліетиленової плівки, виставлення ерліфтів у вертикальний робочий стан, встановлення фільтрувальних систем.

У 2013 р., застосовуючи сучасні методи, було зроблено детальне відеокартування вітрильника «Зміїний-Патрокл». Для проведення шурфовок було встановлено два ерліфти по 20 м власної конструкції з автономним постачанням повітря. Один на смузі п'ять, а другий над дерев'яним якорем з дерев'яно-свинцевим штоком типу IIB (за Хандале) (рис. 2). Відпрацьована методика фільтрації відвального ґрунту з наступним його дослідженням на березі. При подальших розкопках дерев'яного якоря були виявлені: дерев'яний ріг з лапою з мідного сплаву, канфар, що лежав упритул вінцем до дерев'яного веретена, два великих цвяхи мідного сплаву, канат, яким скріпляли роги до веретена. Розташування канфару змушує припустити, що його було прив'язано до веретена із сакральною метою. На поверхню було піднято шість амфор, чорнолаковий посуд (блюда, тарілки, чаші, гуттуси). Крім того були виявлені вироби корабельного камбуза (мідель перетин судна): керамічний гриль, цитра, глечик. В середині судна були виявлені дерев'яні роги якоря з мідними наконечниками, дерев'яні фрагменти судна, мідні цвяхи, свинцева обшивка, а в відвальному ґрунті — чорний кремінь. Підводні дослідження проводились протягом 165 годин.

У 2014 р. були продовжені розкопки дерев'яного якоря за 5 м від носової частини. Під лапою галерного якоря-кішки (KOS) було виявлено дерев'яне перо веслового керма довжиною 1,3 м і товщиною 0,15 м. Протягом одного метра має п'ять шипів для кріплення до веретена керма. У середній частині судна (кв. B/6) виявлені амфори з відсіченою горловою частиною, куди складався чорнолаковий посуд та харчові продукти, такі як кісточки мигдалю, для транспортування. Колекція чорнолакового посуду поповнилася на: 12 канфарів; 8 чаш-канфарів; 22 чаш-скіфосів; 4 рибних блюда; 1 ехіносу; 6 гуттусів. Графіті *ΦΙ* на чорнолаковому посуді зросло на чотири одиниці. Підняті на поверхню: шість амфор, свинцева обшивка з кріпильними цвяхами, фрагменти кухонного посуду зі слідами ремонту та просмолені, кісточки мигдалю, кістки дрібної рогатої худоби, дерев'яні фрагменти судна, чорний кремінь, кам'яне вугілля. Підводні дослідження проводились протягом 100 годин.

У 2015 р. в кормовій частині судна (кв. C/2, D/2) біля того місця, де знаходилась мармурова статуетка Деметри виявлені: чорнолаковий канфар, що значно відрізняється від канфарів товарної групи, бо має більші розміри й окрім насічки чотири пальмети та не загострені шипи; лекана та кістка дрібної рогатої худоби. Складається враження, що ці артефакти використовувалися з релігійною метою. Був закінчений розкоп дерев'яного якоря (кв. Z/11, Y/11). Веретено і дерев'яно-свинцевий шток були підняті на поверхню. Підйом був виконаний за допомогою спеціального оснащення, двох мішкоподібних куль, закріплених послідовно, та стопорного каната, що гальмував вихід на поверхню. По поверхні підйомна система транспортувалась надувним човном до причалу, де за допомогою підйомного крана судна Косатка була піднята на причал. Свинцевий шток (230 кг) на тракторі був доставлений в острівний музей. Дерев'яні деталі доставлені в консерваційну лабораторію. Також були підняті на поверхню: амфори трьох типів, залишки чорнолакового посуду (канфари з простим вінцем, канфари з профільованим вінцем, чаші-канфари, чаші-скіфоси, рибні блюда), фрагменти кухонного посуду, лекана, чорний кремінь, кістку дрібної рогатої худоби, камінь. Підводні дослідження проводились протягом 125 годин.

Підсумовуючи п'ятирічні підводні дослідження, можна зробити попередні висновки. Торговельний вітрильник мав головні розмічення 21 × 6 × 4 × 2 м (довжина / ширина / висота борту / осадка). На його борту знаходився головний товар — вино в амфорній тарі (тип Пепарет II — 20 л вина + 12 кг глиняна тара = 32 кг — маса однієї амфори) в кількості 3000 одиниць, яке було завантажене по квадратно-гніздовій схемі в чотири шари в трюмних приміщеннях. Доповненням до основного товару були напівамфори типу Пепарет II (78 од.), що вантажилися в отвори верхнього шару, та мали об'єм від 6 до 9 л з кроком 1 л. Залишається не зрозумілим як їх відрізняли один від одного, не маючи відповідних наклейок. До доповнення вантажу слід віднести напівамфори типу Пепарет I

(109 од.) з олією, які також вписуються в отвори верхнього шару. Товарний асортимент доповнювався чорнолаковим посудом (канфари, чаші-канфари, чаші-скіфоси, рибні блюда, тарілки з округлим вінцем, ехіноси, гуттуси — всього 382 од.), вперемішку з кісточками мигдалю, упакованим в амфорні тулуби (напівамфори типу Пепарет I і II з відбитим горлом по плечі), які також завантажувались у центральній частині судна в порожні отвори останнього шару. На денцях чорнолакового посуду було нанесено два типи графіті *ФІ* (13 од.) та *КТН* (3 од.) окрім гуттусів. Товар належав двом купцям — *Филипу* та *Ктесію*. Найбільш популярним чорнолаком були чаші-скіфоси (139 од.), а найменш — гуттуси (13 од.). Амфорна колекція склала 26 од. різних типів (Пепарет I, Пепарет II та Пепарет III). Камбуз розташовувався за щоглою ближче до корми (гриль, мартаріум, цитра, каструля з кришкою, глечики, гідрія, стамнос, вугілля, шлак, кістки дрібної рогатої худоби). Для того, щоб не псувався товар і питна вода в амфори кидали декілька камінців чорного кременю як антиоксиданту. З часом поперечні зв'язки набору судна зруйнувалися і транспортні амфори розсипались віялом та поховали під собою дерев'яні борти і днище судна. Для захисту від корабельного хробака і морських водоростей підводна частина судна була оббита свинцевими листами, починаючи з корми, 40 тис. цвяхів з мідного сплаву з великою шляпкою, що були залужені свинцем. Після загибелі за правий борт судна почали чіплятися якорі впродовж нашої ери це: два дерев'яних якорі зі зйомними свинцевими штоками (кінець I ст. до н. е. — III ст. н. е.); залізний якір з загостреними рогами без лап з дерев'яним штоком, що не зберігся; залізний якір візантійської епохи; залізний якір адміралтейського типу з дерев'яним штоком, що не зберігся, залізний галерний чотирирогий якір османської імперії. Вибір місця постановки на якір не змінювався, це видимість храму Ахілла та контролювання двох бухт одночасно — південної і західної. Власне, якір самого судна знаходився на відстані п'яти метрів, його занесло морськими опадами, що дозволило зберегтися дерев'яним деталям і навіть канатам. Якір піддається майже повній реконструкції. Виявлені на невеликій глибині в грунті фрагменти дерев'яного набору (бімси, дошки палубного настилу, деталі дерев'яних пристроїв) дозволяють припустити, що під амфорним нагромадженням та морськими опадами, збереглося 245 м^2 бортової та трюмної конструкції судна товщиною не менше чотирьох пальців, що відділяє мореплавців від смерті, за висловом Анахарсіса.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Д. С. Гречко, Д. В. Каравайко, О. О. Крютченко

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Більська експедиція ІА НАНУ проводила дослідження на декількох об'єктах комплексу археологічних пам'яток поблизу с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл.: курганний могильник А, курганна група ІІ могильника в ур. Розрита Могила та поблизу Західного укріплення в ур. Царина Могила.

Групу курганів «А» на території Великого Більського городища відмітив ще В. О. Городцов. У 1981 р. експедиція ХДУ під керівництвом Б. А. Шрамка було встановлено, що найзахідніший із трьох курганів був знищений оранкою. В тому самому році було досліджено курган 1, де було виявлено поховання V ст. до н. е. Третій курган, розташований на схід від дороги до с. Лазьки зазнав сильних руйнувань: західна частина його була знищена при будівництві дороги, східна — глибокими ямами від сховища пального. На сьогодні даний курган розташований у лісосмузі. У його західній частині зафіксовано сучасну, вже заплилу, грабіжницьку яму неправиль-

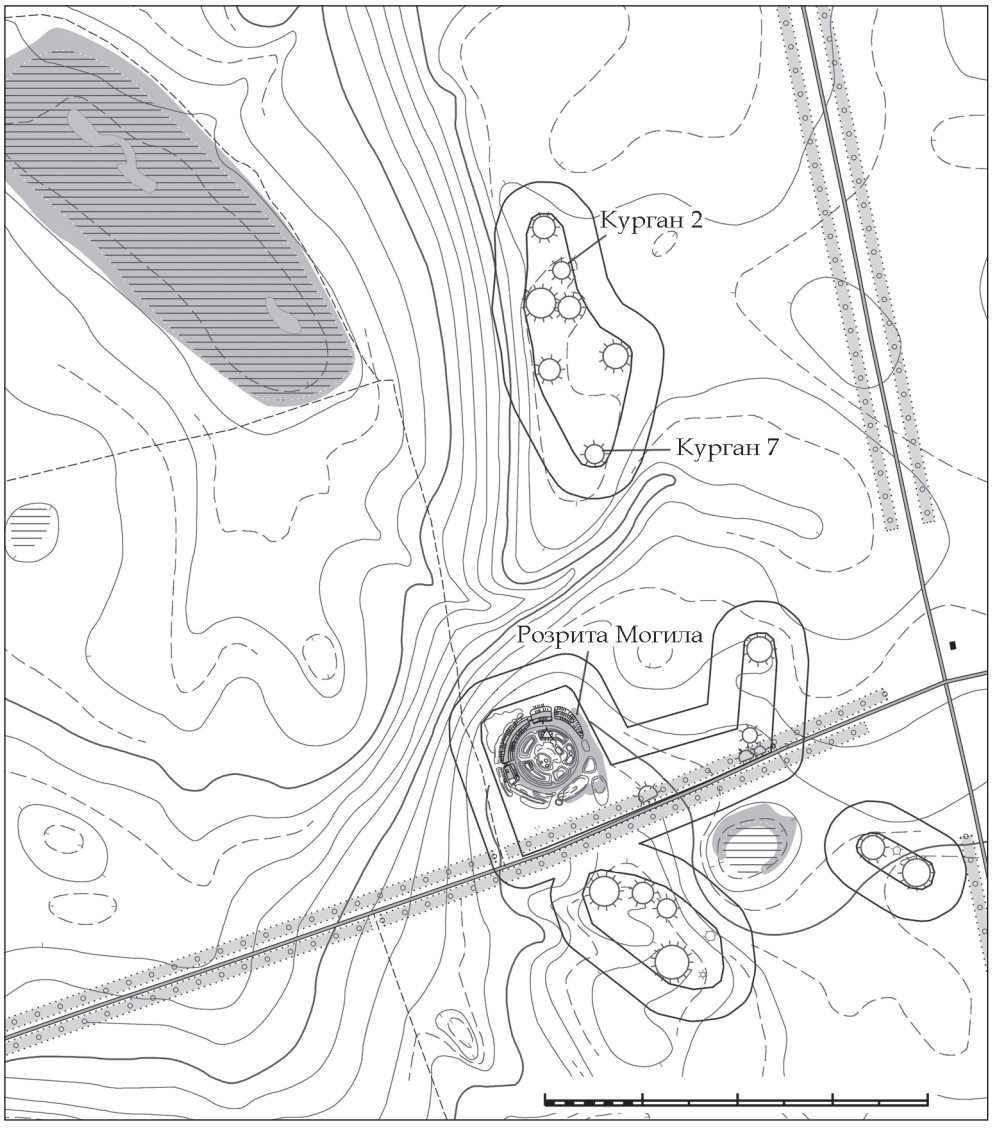

Рис. 1. План другої курганної групи в ур. Розрита Могила

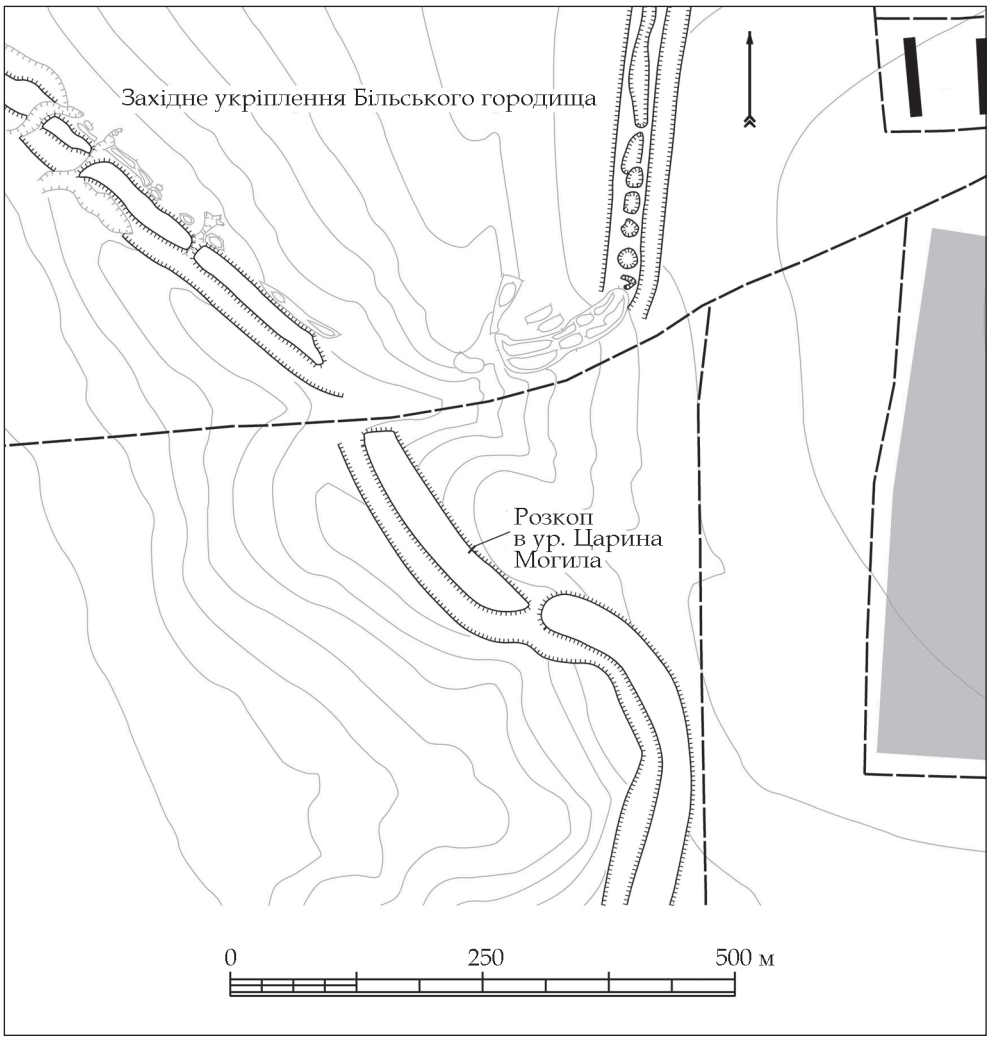

Рис. 2. Місце проведення досліджень в ур. Царина Могила

ної овальної форми розмірами 2,2 × 2,8 м та глибиною 0,65 м. Було вирішено її зачистити, щоб встановити масштаби пошкоджень, спричинених діями грабіжників. Виявилося, що сучасна яма була неглибока (0,9 м від репера) та була вирита в грабіжницькому ході в Новий час. На глибині 0,95 м було виявлено фрагмент гончарного глечика та точило XVII—XVIII ст. Насип складається з чорнозему. У північно-східному куті на глибині 1,35 м були виявлені фрагменти згнилого дерева, яке лежало безсистемно. Біля східної стінки на глибині 1,9 м було знайдено фрагмент черепа людини та уламок стінки ліпної посудини скіфського часу, які знаходились у чорноземному ґрунті давньої грабіжницької ями. Її зачистка дозволила встановити, що курган значно більший за розмірами ніж здається візуально — біля 2 м заввишки. Діаметр встановити важко, оскільки насип сильно постраждав при спорудженні дороги та сховища пального. Поховання кургану було неодноразово пограбоване. Грабіжницька яма була знівельована ґрунтом з відвалу, а відновлений насип може слугувати одним з об'єктів для огляду туристами.

Кургани в ур. Розрита Могила досліджували І. А. Зарецький та А. О. Моруженко. Для розкопок було обрано вільну від посівів групу II, яка складається з 7 насипів, що розорюються. Частина з них ледь помітна на поверхні. Для дослідження було обрано кургани 2 та 7 (рис. 1).

Курган 2 мав 0,5 м висоти та діаметр 13 м. У північно-східній полі насипу було виявлено впускне поховання дитини у зібганому положенні. Контури ями не фіксувались. Біля черепа було розчищено ліпний горщик без орнаменту. Основне поховання було здійснене у прямокутній у плані ямі. Воно пограбоване через грабіжницький хід-тунель, який потрапив до могили з південно-східного кута. Кісток людей in situ не було виявлено. У перемішаному придонному заповненні було виявлено 2 бронзових трилопатевих наконечники стріл. Привертає увагу поховання собаки, впущене в заповнення могили. Курган споруджений не раніше другої чверті V ст. до н. е.

Курган 7 мав висоту 0,75 м та діаметр 23 м. Був споруджений на місці поселення неоліту — бронзи, про це свідчать досить

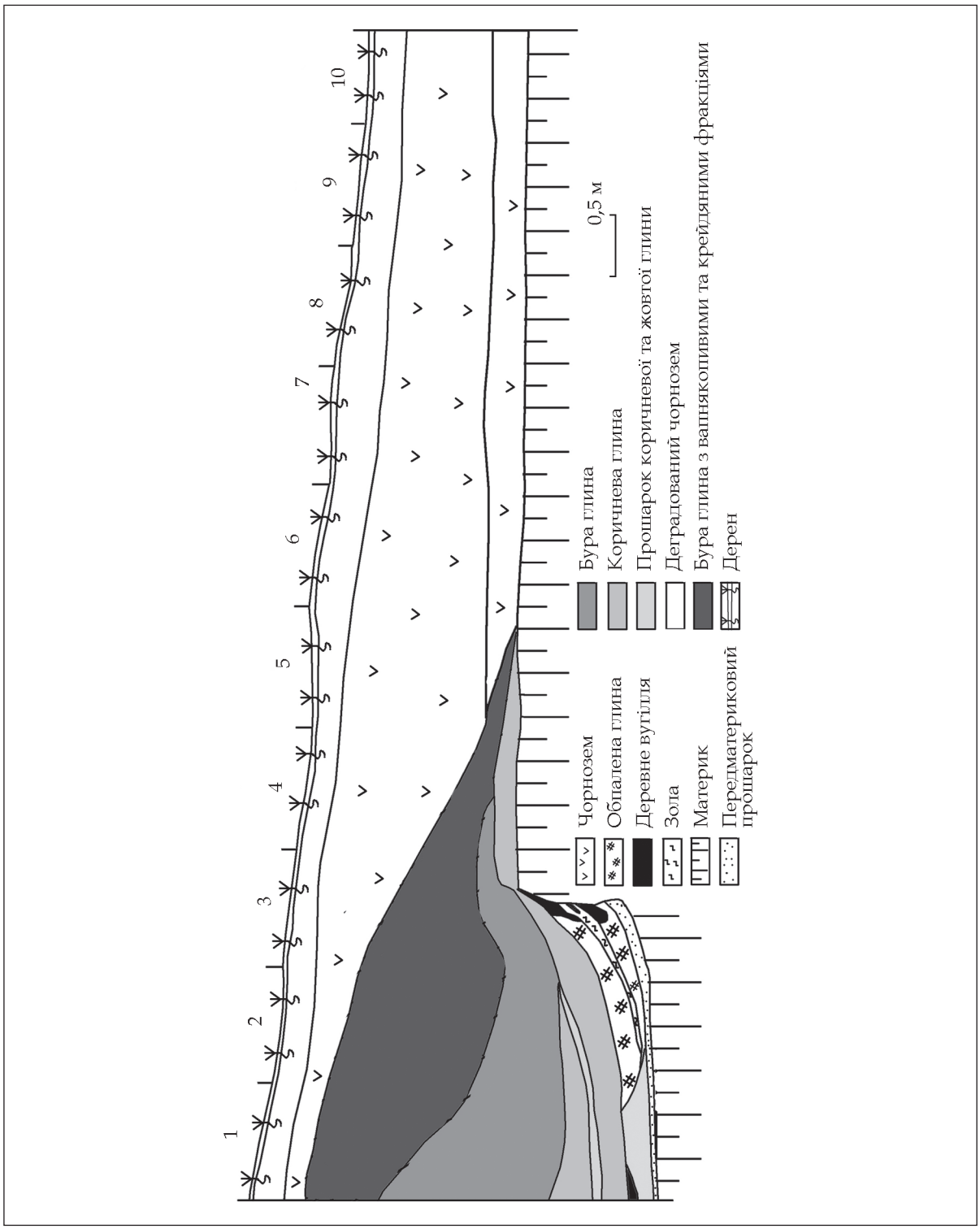

Рис. 3. Профіль північної стінки розкопу в ур. Царина Могила

чисельні знахідки відповідної ліпної кераміки. Центральне поховання здійснене у прямокутній у плані ямі та орієнтоване по осі північ—південь. Могила була пограбована в давнину через хід-тунель з півночі. Саме в цьому ході було виявлено фрагменти кісток людини та частини чорнолискованого ліпного черпака, прикрашеного геометричним орнаментом, заповненим білою пастою. Крім того, поховання вторинно пограбовано «зверху колодязем» у Новий час. У придонному заповненні було виявлено фрагмент залізного ножа та декілька фрагментів чорнолискованих ліпних посудин. Дно могили було вкрите корою, яка збереглася у декількох місцях. Інших елементів дерев'яних конструкцій зафіксовано не було. Поховання відноситься до ранньоскіфського часу.

В ур. Царина Могила було проведено дослідження з метою встановлення часу ство-

рення захисних споруд Великого Більського городища. Закладено розкоп розмірами 2 × 10 м, орієнтований перпендикулярно до лінії укріплень, який розташовувався частково на території поселення, частково — на підошві валу (рис. 2). Було встановлено, що насип валу з тильного боку перекриває культурний шар першої третини V ст. до н. е., на що вказують фрагменти амфор, зокрема, хіоської пухлогорлої. Слід помітити масові знахідки металургійних шлаків у цьому шарі.

У шарі бурої глини з вапняковими та крейдовими фракціями, безпосередньо над котлованом приміщення на глибині 1,36—1,33 м [1], було зафіксоване жертвоприношення вівці або кози та свині (квадрат 5/А) на глибині 1,5 м.

Під цим шаром розташований шар бурої глини, на якому, на глибині 1,43 м, був зафіксований глиняний жертовник тарілкоподібної в плані та лінзоподібної у перетині форми. На жертовнику помітні сліди вогню та зафіксовано прошарок попелу та деревного вугілля.

Під насипом було виявлено сектор заглибленої на 1,2 м у материк споруди, що згоріла (рис. 3). В її заповненні було знайдено значну кількість фрагментів ліпної кераміки, стінку південноіонійської амфори, пряслиця, мініатюрну посудинку, кістки тварин та фрагмент залізної цвяхоподібної шпильки. Матеріал попередньо можна віднести до горизонту В за І. Б. Шрамко (друга—третя чверті VI ст. до н. е.).

У наступному польовому сезоні планується закінчити дослідження цієї споруди, для уточнення часу створення Великого Більського городища.

1. Усі заміри наведено від рівня сучасної денної поверхні.

С. А. Задніков

КОРОТКІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ СХІДНОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Починаючи з 2013 р., одним з основних об'єктів досліджень на відомому Більському городищі стало Східне укріплення. Головну увагу було приділено вивченню його південної частини, для чого був закладений розкоп 35. За три роки на загальній площі 856 м^2 розкрито чимало цікавих об'єктів, завдяки чому вдалося окреслити межі декількох садиб, отримати матеріал для встановлення напрямку господарської діяльності населення, зафіксувати сліди виробничої діяльності, відкрити культові об'єкти, велике скупчення глиняної обмазки від перебудування печей, з'ясувати хронологічні рамки розвитку поселення в північній частині укріплення.

У 2016 р. Скіфською експедицією ХНУ імені В. Н. Каразіна були продовжені роботи на розкопі 35.

Ділянка цього року примикала зі сходу до основного, вже дослідженого масиву. На площі 150 м^2 були знайдені десять господарських ям, заповнених переважно уламками глиняної обмазки, кісток тварин, фрагментами місцевої ліпної кераміки середньоскіфського та пізньогоскіфського часу розвитку землеробських племен Лісостепу. Поза комплексами археологічний матеріал слабко виразний, насиченість предметами матеріальної культури незначна.

Культурний шар у цій частині укріплення значною мірою зруйнований оранкою, тому на багатьох ділянках розкопу безпосередньо під орним шаром починався шар давнього похованого ґрунту, завтовшки від 0,10 до 0,30 м, який поступово переходив у жовтий материковий суглинок.

У розкопі знайдені фрагменти ліпних горщиків, у більшості прикрашених пальцевими вдавленнями та наскрізними проколами. Вироби з заліза представлені уламками ножів. З бронзи відлиті вістря стріл, прут — предмет невстановленого призначення. Доволі цікавою і рідкісною для городища є знахідка бронзового рибальського гачка.

Вироби з глини в цілому традиційні для даного поселення. До них віднесені звичайні пряслиця та уламки зооморфних статуеток. Проте, цього року було знайдено доволі цікаву. В одній із господарських ям було знайдено майже цілу статуетку, що яскраво, з проробленням характерних деталей передає образ овечки.

Античний імпорт в основному представлено уламками стінок грецьких амфор. Слід відзначити знахідку в ямі 47 практично повного профілю чорнолакового кіліка аттичного виробництва. В ямі 53 знайдено чергове скупчення глиняних конусів та пиріжків.

У цілому, знайдений в межах дослідженої ділянки речовий матеріал відноситься до кінця VI — IV ст. до н. е., що підтверджує наше попереднє уявлення про час формування культурних нашарувань у південній частині Східного укріплення.

О. В. Коваленко, Р. С. Луговий

РОЗКОПКИ НА ТЕРИТОРІЇ СОТЕННОГО МІСТЕЧКА БАЛАКЛІЯ

Спільна експедиція Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка та Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського провела археологічні дослідження на території городища в с. Балаклія Великобагачанського р-ну Полтавської обл. Ці дослідження реалізовані в межах наукової теми з вивчення сотенних містечок Полтавського полку.

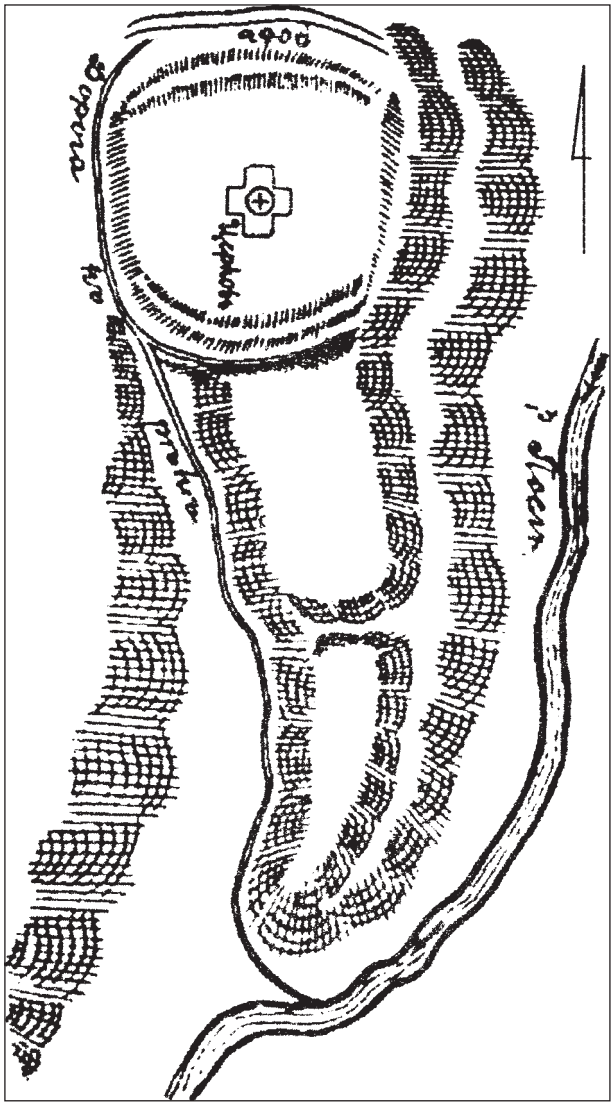

Рис. 1. План Балаклії В. Ляскоронського

Балаклія (Баклея) — сотенне містечко Полтавського полку у 1648—1661 рр. Розташоване на південно-східній околиці села, на відрозі правого берега р. Псел. Це найменш вивчений в археологічному плані укріплений населений пункт Попсілля. Адже, археологічні розвідки на його території проводив лише В. Г. Ляскоронський у 1905 р., який залишив опис його та окомірний план (рис. 1). За яким, територія городища, розміщена на витягнутому мисоподібному виступі правого берега р. Псел, визначається як двочастинна.

Основна частина округлої форми. Укріплення, за його спостереженнями, збереглися в південній та північній частинах городища. На думку дослідника, воно належить до найдавніших городищ, відомих за течією р. Псел. Хоча остання теза поки що не підтверджена археологічними знахідками. У 2008 р. огляд городища та розвідки провели в межах програми «Зводу пам'яток історії та культури Полтавської області» В. О. Мокляк та Р. С. Луговий.

Одним із завдань робіт цього року було встановлення наявності культурних нашарувань та їхнє датування по всій площі містечка, картографування території, встановлення стану збереження укріплень, тощо. У різних частинах сотенного містечка закладено 4 розкопи.

Розкоп 1 має розміри 6 × 2 м, розташований у центральній частині городища, між асфальтованою дорогою 1990 р. будівництва, яка його «перерізала», зруйнувавши частину укріплень, та старою ґрунтовою дорогою. Місцевість була знівельована в ході будівництва дороги.

Стратиграфія.

0—0,28 м — порушений шар, утворений під час будівництва дороги, з матеріалами XVII—XX ст.

0,28—0,96 м — культурний шар: чорного кольору прошарок із великою кількістю попелу і знахідок.

0,96—1,4 м — чорний чорноземний ґрунт без помітних включень, який плавно переходить у передматерик. Відділений від попереднього тонкою смугою білого кольору, товщиною 3—5 см.

1,4—1,65 м — передматерик.

1,65 — материк, жовтий лес.

У розкопі, в профілі та плані, зафіксовані частини плями кількох об'єктів: двох господарських ям та, судячи із прямокутних обрисів та значних розмірів, житла (жодний не досліджувався, законсервовані; дослідження заплановані на 2017 р.). Житло, попередньо датоване першою половиною XVII ст., впущене з глибини 0,9 м, зафіксоване між 1,3 та 3,4 м по східній стінці розкопу та у плані плямою трикутної форми. З його верхньої частини походять фрагменти верхніх частин горщиків, прикрашених прямокутними та овальними вдавленнями по зрізу вінець та накатуванням коліщатком по плечах; фрагменти вінець покришки, миски, прикрашеної лискованими смугами. Посуд декоровано переважно: смугами, вдавленнями, коліщатком з ромбічними та прямокутними відтисками; використання ангобів та червіньки поодиноке.

Розкоп 2 розміщений у східній частині городища, за 32 м на північ від рову південної ділянки укріплень. Культурний шар у цьому розкопі порушений перекопом XX ст. — він потрапив на траншею кабелю, який виявлений на глибині 0,6 м. У перевідкладеному стані виявлені кістки, фрагменти посуду та хрещатих кахлів кінця XVIII — початку XIX ст.

Розкоп 3 розміщений на найбільш витягнутому над долиною річки трикутникоподібному виступі, відділеному від основної частини ровом. Розміри 4 × 2 м. Культурний шар однорідний (0,2—1,0 м від R), з незначною кількістю знахідок. У північній стінці, з глибини 0,6 м, простежена яма, пошарово заповнена: чорно-сірим чорноземним ґрунтом та жовтого суглинкового заповнення, товщиною від 0,3 до 0,15 м.

Рис. 2. Поховання зрубної культури

Розкоп 4 у центральній частині містечка, але розміщений північніше та східніше від розкопу 1, на ділянці місцевості, що вище за рельєфом. Ґрунт має зовсім іншу структуру, його профіль нагадує курганний, знахідки у ньому відсутні. На глибині 1,0—1,53 м досліджене поховання зрубної культури (рис. 2). Яма поховання округлої форми. Розміри по верхньому краю 1,10 × 0,6, по дну 0,8 × 0,5 м. Орієнтація — південний схід—північний захід. Кістяк дорослого похованого покладено у дуже зібганому положенні, головою на південний схід, на лівому боці, обличчям на захід. Руки зігнуті в ліктях, права притиснута кистю до обличчя, під черепом, ліва обхоплює тулуб, пальці в районі ребер, чітко край ліктя правої руки. Ноги зігнуті у колінах. Стопи, впритул до тазу, в більшості їхні кістки зруйновані землерийками. В районі ніг простежувалися ледь помітні фрагменти підстилки коричневого кольору. Біля черепа кілька цяток шкіряного тліну. Поховання безінвентарне. Вірогідно, поховання є впускними похованнями до кургану доби бронзи, насип якого не зберігся.

За часи існування сотенного містечка курган, вірогідно, був добре помітний, тому що культурний шар XVII—XVIII ст. відсутній, лише в орному шарі трапилося кілька фрагментів посудин XIX—XX ст.

К. М. Мироненко, О. В. Сидоренко, О. Б. Супруненко

ОБСТЕЖЕННЯ ЛУБЕНСЬКОГО ВЕРХНЬОГО ВАЛУ

Поселення епохи енеоліту, бронзового віку, скіфської доби, роменської культури і давньоруського часу (літописне «місто» Лубно), залишки городища й осередку Лубенської полкової фортеці козацького періоду — пам'ятка археології місцевого значення, — знаходяться у східній — південно-східній частині м. Лубни, в ур. Верхній Вал, Нижній Вал та Олійниця. Оточує останець третьої надзаплавної тераси правого берега Сули заввишки 52—63 м над рівнем заплави, з розташованими за його поздовжньою віссю (з північного сходу — півночі на південний захід — південь) вул. 1-й та 2-й Верхній Вал. Центральна і, вірогідно, укріплена частина роменсько-давньоруського поселення, а також дводільного Великого і Малого замків полкової фортеці, займала безпосередньо ур. Верхній Вал (рис. 1: 1—2).

Із заходу (вздовж Богинічивого або Олійницького яру) і півночі — це підвищення, відділене від масиву плато глибокими долинами струмків (до 30—50 м) — Богинічивого та дещо більшого Луб'янки — правої притоки р. Сули. Схили лівого берега Луб'янки, навпроти північної частини Верхнього Валу, і прилягаючого до нього із заходу — південного заходу мису корінного берега з ур. Кулябки, а також ділянкою плато між вул. І. Франка і Т. Шевченка, пл. Слави, у давньоруський час були місцем розташування посаду, а пізніше ввійшли до території верхнього міста — «Города», оточеного укріпленнями Лубенської фортеці (рис. 1: 4, 6).

З південного заходу й заходу, від спуску вул. С. Разіна й залишків огорожі полкової фортеці в Олійницькому яру, на це підвищення вели круті підйоми-в'їзди завширшки 2,5—5,5 м, що й наразі використовуються з цією метою чи для підйому на гору пішоходів.

Значною мірою обжитими у давнину були схили Олійницького яру. Практично на всіх більш-менш сплощених ділянках і городах

Рис. 1. Лубни, м., Верхній Вал, ур. Городище і поселення. План комплексу, з нанесенням охоронної зони й зон охорони археологічних нашарувань посаду (основа: М 1: 2 000): 1 — городище в ур. 1-й Верхній Вал, Великий замок; 2 — острог і рештки укріплень в ур. 2-й Верхній Вал, Малий замок; 3 — посад в ур. Нижній Вал та Поділ; 4 — верхній посад в ур. Кулябки; 5 — культурні нашарування вздовж яру Олійниці; 6 — нагірне селище-посад і нашарування центру полкової фортеці; 7 — селища на лівому березі Луб'янки і в основі схилу корінного берега

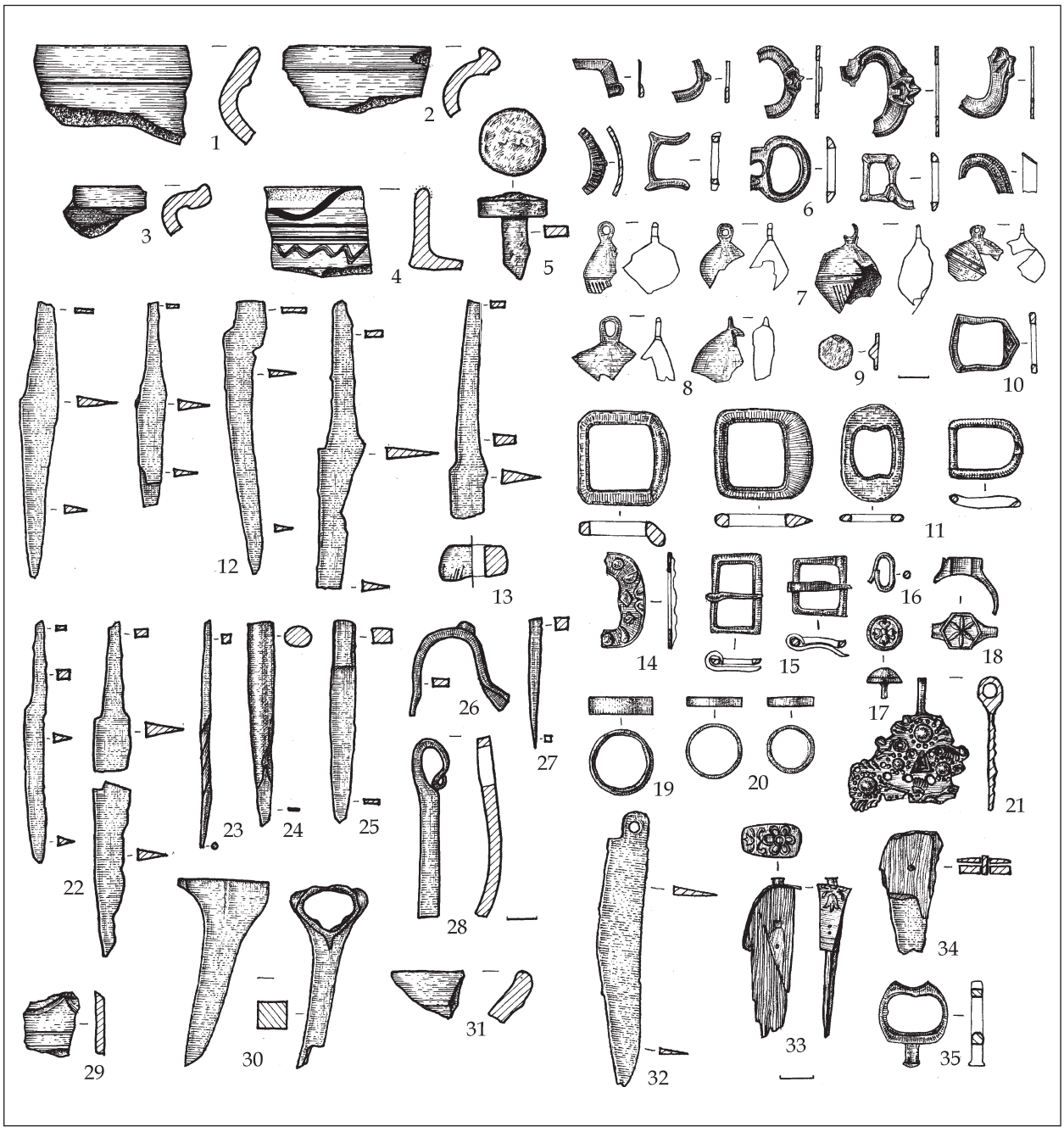

Рис. 2. Лубни, м., Олійниці вул., 2. Знахідки давньоруського часу і козацької доби: 1—4, 29, 31 — кераміка; 5, 9, 12, 15, 22—28, 30, 32 — залізо; 6—8, 10—11, 14—16, 18—21, 35 —мідь, бронза і мідні сплави; 13 — пірофілітовий сланець; 17 — латунь, скло; 33—34 — ріг, бронза

вздовж нього виявлено чимало знахідок ліпного й гончарного посуду роменської культури, давньоруського та козацького часів, відзначені скупчення шлаків й обрубків криці, керамічного шлаку тощо (рис. 1: 5).

Городище обстежували Г. С. Кир'яков, Ф. І. Камінський, К. П. Бочкарьов і В. Г. Лясковронський наприкінці XIX ст., розкопки Г. Я. Стеллецького (1920), М. В. Кузнєцова (1939) та О. В. Сухобокова (1981—1982), розвідки М. Д. Ренського, Ф. Б. Копилова, І. І. Ляпушкіна та ін. Роботи авторів 2015—2016 рр. дозволили уточнити межі цього значного роменсько-давньоруського комплексу, життя на якому було започатковане ще за епохи енеоліту — бронзового і раннього залізного віків, та продовжувалося, зберігаючи стару назву міського центру, за козацької доби. Визначена площа залягання решток культурних нашарувань, що перевищує 35 га, укладений новий план комплексу (рис. 1).

Під час підготовки облікової документації здійснені обстеження напівзруйнованої ділянки культурних нашарувань посаду край підошви Верхнього Валу, по вул. Олійниці, 2, що самочинно очищена власниками 2014 р.

від верхньої частини відкладень давньоруської і козацької епох. Тут виявлені контури кількох заглиблених давньоруських об'єктів XI—XII ст. та рештки господарської забудови козацької доби.

На час обстежень ділянка отримала задернування, в обривах, утворених вибиранням ґрунту з боку схилу Верхнього Валу, з'явився уступ заввишки 1,0 м, у відслоненнях якого проступали контури двох господарських ям. Збори матеріалів і металодетекторне сканування нахиленої в бік спуску площини (40 × 60 м) дали чимало знахідок, котрі характеризують культурно-хронологічний склад і вміст заповнення наявних у цій частині посаду археологічних об'єктів. Представницька добірка кераміки й виробів з металу належить давньоруським старожитностям, дещо менша — домінуючим тут у поверхневих нашаруваннях знахідкам козацької епохи.

З-поміж них — фрагменти давньоруського гончарного посуду кінця XI — початку XIII ст., верхня частина залізного поворотного механізму навісного замка (рис. 2: 1—3, 5, 29, 31). У відслоненні обриву знайдений точильний брусок — профільована масивна мантачка з сірого сланцю довжиною 24,5 см, рожевошиферне пряслице з нарізками на кшталт дитячого малюнку і діаметром отвору 0,7 см (рис. 2: 13). Залізні знаряддя представлені уламком обушкової частини невеликої сокирки з провухом трикутного перетину (рис. 2: 30), пробойцем, уламками напилка (рис. 2: 24—25), шильця і свердла (рис. 2: 23, 27). На ділянці також виявлені фрагменти залізних скоби (рис. 2: 26), добірка цілих та уламків давньоруських черешкових ножів (рис. 2: 12, 22) з уступами в основі черешка, частина з яких має сліди використання як спеціалізованих ріжучих знарядь, виготовлених зі зламаних виробів. Звертає на себе увагу фрагмент залізної шпильки для скріплення полів одягу. Цікаво, що шпилька була зігнута у давнину таким чином, що могла використовуватися як зацеп до петлі ручки невеликої дерев'яної посудини (рис. 2: 28). Є також пласка кругла залізна бляшка-накладка до ременя з коротким стрижнем зі зворотного боку, де помітні накипілі сліди корозованої шайбочки (рис. 2: 9). У центрі ділянки на невеликій площі виявлене скупчення уламків ґудзиків-бубонців кінця XI — початку XIII ст. з мідних сплавів, призначених на переплавку, як, вірогідно, і десяток фрагментів бронзових давньоруських пояс-них пряжок ліроподібної форми та широких рамок пряжок з рельєфними прикрасами із зовні, виступами у вигляді трилисника і заглибленим декором (рис. 2: 6—8).

Предмети козацької доби, що походили практично зі всієї площі ділянки, представлені мідним дротяним кільцем овальної форми (рис. 2: 16), круглою муфтою з внутрішнім уступом для закріплення на древка (рис. 2: 19), литими бронзовими жіночими поясними чи взуттєвими пряжками (рис. 2: 10—11), уламком широкої рамки пряжки до шляпи (рис. 2: 14), фрагментами гончарного (рис. 2: 4) й ґутного скляного посуду. Доволі представницькою є група деталей особистого убору і невеликих пряжок від спорядження вершника й коня (рис. 2: 15). Вирізняються частина латунної катушкоподібної шпонки до одягу з напівкруглою вставкою з ґутного скла, в основі якої на металі вміщено рельєфну восьмипелюсткову квітку (рис. 2: 17); бронзова фрагментована каблучка зі слідами плакування білим металом та втраченою скляною вставкою, шестикутної правильної форми чарункою, в основі якої вміщено розетку з прямих рельєфних ліній (рис. 2: 18); розвал складної бритви зі сталевим прямим лезом з горбатою спинкою (рис. 2: 32), уламками пласких рогових накладок, скріплених бронзовою овальною платівкою з рельєфним візерунком у вигляді розетки і пагонів аканту, трикутниковою композицією з двома крайовими виступами (рис. 2: 33—34), а також профільованим пустотілим штифтом від кріплення ремінця або ланцюжка для підвішування.

Не менш цікавим є уламок бронзового натільного хреста, так званого типу «яблуневий Спас» (рис. 2: 21), у вигляді пізньобарокового, прикрашеного квітками і бутонами прямого хреста, з трикутною композицією «всевидючого ока», Розп'яттям в центрі, з великим овальним верхом. Подібні хрести, відлиті за восковими відбитками дещо давніших виробів християнського благочестя, датуються останньою третиною XVIII ст. і можуть бути пов'язані з появою в Лубнах німецьких колоністів.

Доволі представницька колекція отриманих матеріалів упевнює у збереженні на ділянці ряду археологічних об'єктів, верхні частини яких були знищені вибиранням ґрунту під забудову. У разі проведення будівництва на ділянці конче необхідно провести науково-рятівні археологічні дослідження.

Ю. О. Пуголовок, Я. В. Володарець-Урбанович

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Археологічна експедиція Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАНУ, за участі фахівців Інститут археології НАНУ та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, продовжила планомірні дослідження ділянки давнього поселення, що руйнується несанкціонованим видобутком піску, в с. Глинське Зіньківського району Полтавської області на території пам'ятки національного значення — Глинський археологічний комплекс.

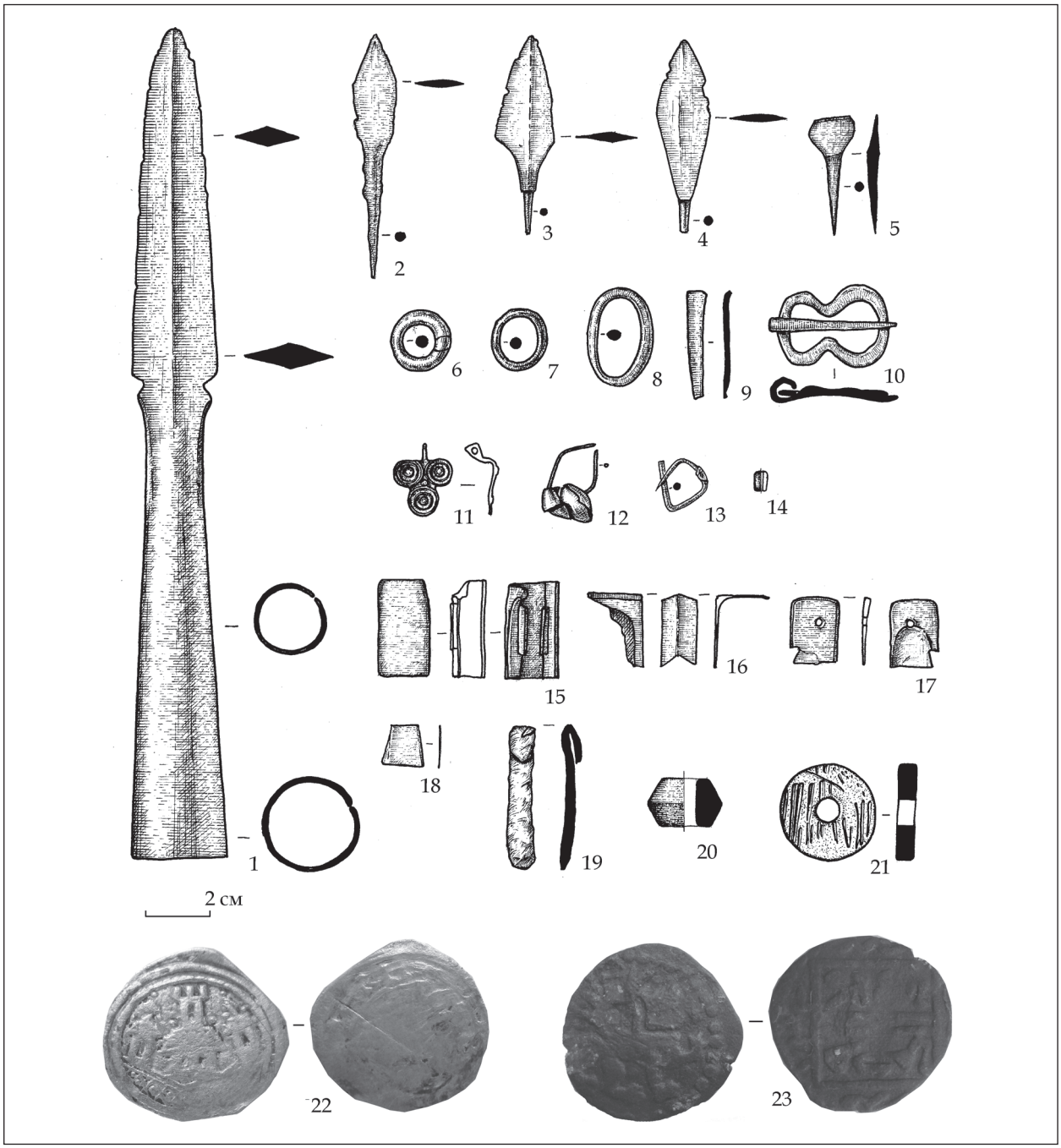

Рис. 1. Глинське, с., індивідуальні знахідки: 1—5 — речі пов'язані з військовою справою; 6—8 — деталі вузди;9—10 — пряжки та їхні деталі; 11—14 — прикраси; 15—19 — неідентифіковані вироби; 20—21 — пряслиця; 22-23 — нумізматичні знахідки

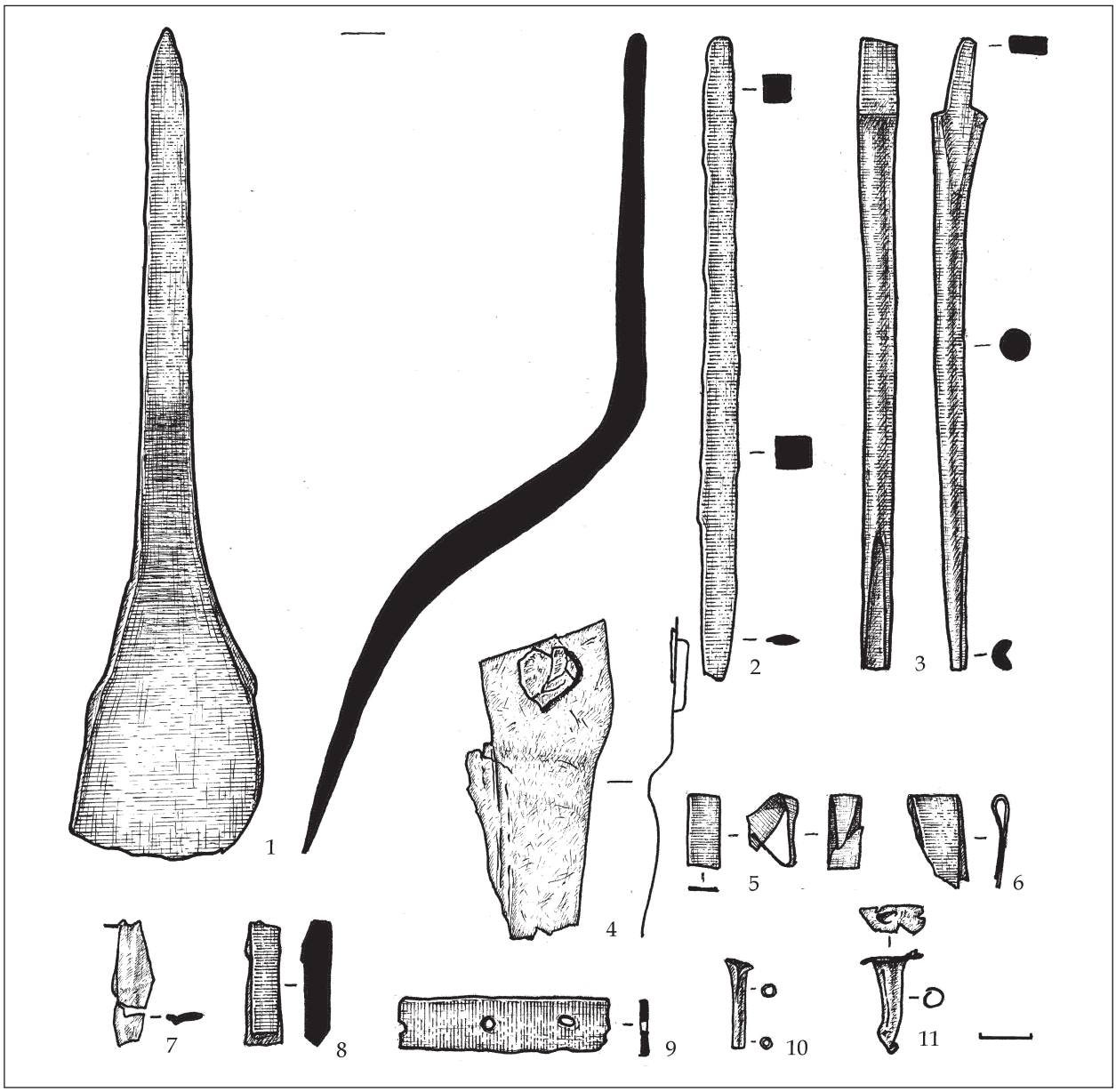

Рис. 2. Глинське, с., індивідуальні знахідки: 1—3 — інструменти; 4—11 — неідентифіковані вироби

Розкопки зосереджувалися на частині поселення в урочищі Леваднюкова Гора. Загальна площа дослідженої ділянки становила 100 м^2. На території були відкриті господарські об'єкти роменської культури та давньоруського часу (першої половини XIII ст.). Окрім цього, відкрито вісім поховань, що варто інтерпретувати як залишки ґрунтового могильника. Припускаємо, що виявлені поховання варто пов'язувати з буремними подіями на східному кордоні Литовсько-руської держави в XIV—XV ст.

Знахідки, що виявлені розкопками представлені керамікою: ліпленою та виготовленою на гончарному кругу, що відповідно належать роменській культурі та давньоруському часу.

У заповненні об'єктів і культурному шарі поруч, виявлено виразні індивідуальні знахідки. У першу чергу це речі, пов'язані з військовою справою — навершя списа чи дротика (рис. 1: 1) та черешкові наконечники стріл (рис. 1: 2—5). У невеликій кількості виявлені деталі кінської вузди (рис. 1: 6—8). У знахідках представлені пряжки та їхні деталі (рис. 1: 9—10). Прикраси представлені: привіскою (рис. 1: 11), двома сережками, одна з яких із додатковими пустотілими кульками (рис. 1: 12—13) та намистиною (рис. 1: 14).

Речі побутового призначення представлені пряслицями (рис. 1: 20—21) та інструментами, вірогідно деревообробними (рис. 2: 1—3). У розкопі виявлено значну кількість різноманітних уламків неідентифікованих виробів із мідного сплаву та заліза (рис. 1: 15—19; 2: 4—11).

Особливо цікавими є знахідки західноєвропейської середньовічної монети (фрізахський пфеніг) архієпископа Зальцбурга, а згодом князя Священної Римської імперії Еберхарда II (1205—1246 рр.) (рис. 1: 22), а також мідної монети Золотої Орди (рис. 1: 23).

Як і в попередні роки, розкопки супроводжувалися цілеспрямованим пошуком біологічних зразків методами флотації та промивки ґрунту. Продовжені дослідження з застосуванням сучасних GIS-технологій, метою яких є укладання уточненого плану археологічного комплексу та створення дистрибутивних картосхем для визначення меж поширення різних категорій матеріальної культури на комплексі.

Виявлені матеріали засвідчують необхідність подальшого вивчення Глинського археологічного комплексу та його околиць. Застосування різних методів роботи з археологічним матеріалом створює передумови для більш детального вивчення та реконструкції палеоекології пам'ятки та матеріальної культури її населення. Також на базі Глинської експедиції утворюється модель для комунікації дослідників різних категорій матеріальної культури, закладаються умови для здійснення експериментальних студій, налагоджуються міжнародні зв'язки, а також створюється археологічний лекторій для студентства, спрямований на популяризацію національної культурної спадщини.

Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

ДОСЛІДЖЕННЯ ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Могильник черняхівської культури біля смт Шишаки, Полтавської обл., вірогідно, належить поселенню, що знаходиться неподалік, в урочищі «Дернова Долина». У дослідженні могильника брали активну участь учні Полтавської обласної гімназії-інтернату для обдарованих дітей ім. А. С. Макаренка (с. Ковалівка, Полтавський р-н) та гуртківці Обласної станції туризму та краєзнавства учнівської молоді (м. Полтава).

Всього досліджено 101 м^2 пам'ятки. На означеній площі виявлено 14 поховань черняхівської культури, здійснених за обрядом тілопокладення (13 могил) та окреме поховання черепа дорослої людини (1 могила).

Основна частина робіт велася в траншеї, розташованій у південно-східній частині розкопу. Культурний шар на переважній частині дослідженої площі некрополя був пошкоджений або взагалі знищений внаслідок підготовки ділянки для експлуатації глиняного кар'єру. Лише зрідка зустрічаються фрагменти посуду черняхівської культури, що був виготовлений на гончарному крузі (рис. 1: 2—5). Також, імовірно, була знищена більша частина поховань за обрядом кремації, які здійснювалися, очевидно, на значно меншій глибині, ніж поховання-інгумації.

Як і в попередні польові сезони, переважну частку склали інгумації, орієнтовані головою

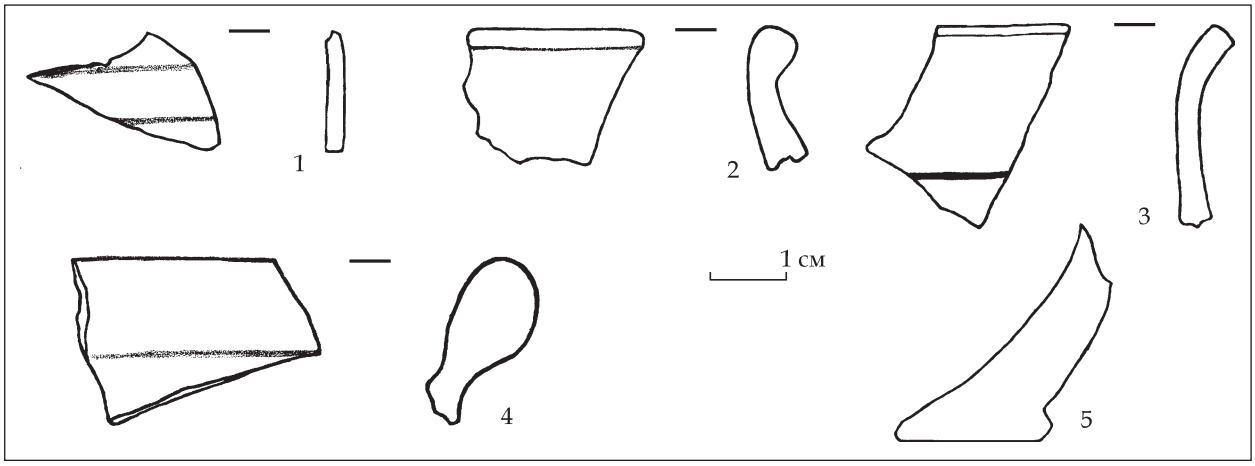

Рис. 1. Фрагменти посуду з культурного шару пам'ятки: 1 — скло; 2—5 — кераміка

на захід (10 поховань), а також трапляються одиничні поховання південно-західного та південного напрямів. Усі вони не містили супровідного інвентарю. Привертає увагу поховання черепа дорослої людини. Матеріали з некрополя відносяться до другої половини IV — початку V ст. н. е.

Поховання, виявлені впродовж досліджень 2016 р. розміщувались відносно ближче один до одного, ніж більша їх частина в середньому по пам'ятці. Частина з поховань розміщувалася на порівняно невеликій глибині (0,8—1,0 м від репера).

Лише одне з трьох похованнь з північною орієнтацією містило типовий для черняхівської культури супровід: гончарний сірого кольору глиняний посуд (горщики та миски), предмети одягу (фрагменти залізних поясних пряжок), прикраси (скляне намисто) тощо.

Також, як і під час досліджень попередніх сезонів, помітну частку серед виявлених займали поховання дітей та осіб, вірогідно, підліткового віку, які в своїй більшості розміщувалися на меншій глибині. Тому можна припусти, що частину таких поховань знищенно під час проведення скришних робіт технікою цегельного заводу.

Ще однією особливістю стало відкриття поховань небіжчиків дорослого віку, які частково перекривали одне одного, здійснені також у верхньому, родючому шарі, на південно-східній ділянці дослідженої площі пам'ятки.

Матеріали з некрополя доповнюють деталі поховальної обрядності населення черняхівської культури на пізньому етапі її існування. Роботи підтвердили необхідність продовження розкопок Шишацького могильника — однієї з найбільших пам'яток цього типу в черняхівській культурі на теренах Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

О. В. Ромашко

РОЗВІДКИ У МЕЖАХ ВЕЛИКОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У 2016 р. цільова археологічна експедиція ДНУ ім. О. Гончара (керівник к. і. н., доцент О. В. Ромашко) провела розвідки в рубежах Великого укріплення Більського городища (у межах Полтавської обл.). Розвідки заплановано, як окремий вид робіт Другої міжнародної польової археологічної школи, яка відбулася на теренах Більського городища з 15 липня по 15 серпня 2016 р. під керівництвом с. н. с. ІА НАНУ Д. С. Гречка за підтримки співробітників комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» (директор І. І. Корост).

Під час проведення польових робіт закладено 20 шурфів на північно-східній, східній та південно-східній околицях с. Більськ, один шурф — у центрі села. Метою робіт було виявлення нових поселень скіфського та середньовічного часу, які гіпотетично розташовувалися за межами Східного укріплення Більського городища. Шурфування проводилося згідно з загальноприйнятою методикою, площа шурфів 2 × 1 м.

Шурфи 1—10 закладені на схилах глибокої балки у північно-східному напрямку від с. Більськ, через яку проходить сучасна лінія електропередач. Глибина шурфів до 0,6 м, що відповідає материковому суглинку, інвентар відсутній.

Шурфи 11—14, 19 локалізувалися на південь від валів північної околиці укріплення Східного городища. Територія обстеження являла собою покриту густим лісом височину над вищезгаданою балкою. Слід відзначити, що з найвищої точки правого схилу балки до означеної території фіксуються невеликі останці валів, вкритих деревами та підліском. Шурфи 12—14, 19 глибиною до 0,6 м до материкового суглинку були безінвентарними. Шурф № 11, глибиною 0,6 м, містив фрагменти вінець та днищ різного за морфологічними ознаками посуду скіфського часу.

Шурфи 15—18 закладені по обидві сторони вздовж дороги Більськ—Котельва на північній околиці с. Більськ, на полях, що парують. Шурфи, глибиною до 0,7 м до материкового суглинку були безінвентарними.

Шурф 20 знаходився на незабудованій ділянці поблизу контори в центрі с. Більськ. Глибина 1,6 м, північно-західна частина шур-

фу влучила у кут землянки XVII—XVIII ст., про що свідчать знахідки кришки-миски та декількох глечиків козацького часу у шарі золи на дерев'яному перекритті підлоги. У верхніх шарах шурфу знайдено декілька десятків фрагментів кераміки XIX—XX ст.

Таким чином, отримані у ході робіт результати дозволяють зробити такі висновки. По-перше, безінвентарність шурфів, що закладені на схилах балки та на околиці с. Більськ свідчить про відсутність за межами Східного укріплення Більського городища залишків культурних шарів, які можна було б пов'язати з життєдіяльністю населення VI—IV ст. до н. е. та більш пізнього часу. Виключенням є матеріали з шурфу № 11, однак його локалізація поблизу Східного укріплення та відсутність слідів культурного шару у близьких до нього шурфах 12—14,19 ставить під сумнів можливість визначення нового поселення. Найімовірніше, можна говорити про розселення незначних локальних груп носіїв культури Східного городища у межах Великого укріплення Більського городища. Водночас, наявність матеріалів часів українського козацтва у шурфі, що був закладений у центрі с. Більськ, дозволяє говорити про перспективність подальших робіт на цій ділянці з метою розкриття історії населеного пункту у XVII—XVIII ст.

О. Б. Супруненко

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ

На околиці м. Лубни Полтавської обл., по вул. Петра Лубенського розташований курганний могильник, що займає північно-східну частину плаского мису правого корінного берега р. Сули — Замкової гори, утвореного долинами струмка Кам'яний Потік і р. Вільшанка. Відносна висота підвищеної північно-західної частини мису становить 51,1 м над рівнем заплави. Форма цього виступу Замкової гори підпрямокутна, звернена широким спрямленим краєм до заплав Вільшанки і Сули. Виступ корінного берега незначно видовжений за віссю північний схід—південний захід. Його розміри: довжина — 205—213, ширина — 172—180 м, площа майданчика — 2,69 га. Мис із північного та південно-східного боків має незначне пониження. Ближче до північно-східного краю і в центрі — помітні руйнування поверхні й об'єктів внаслідок влаштування у 1960-х рр. обвалувань двох артилерійських складів 25-ї гвардійської стрілецької дивізії. Вся навколишня територія зі слідами плантажної оранки 1980-х рр. свого часу була гласісом фортифікаційних споруд палацу Ієремії Вишневецького — Олександрова початку XVII ст., поверхня решток Замчища якого забудована дивізійними складами, внаслідок чого знищені також не менше 15 курганів.

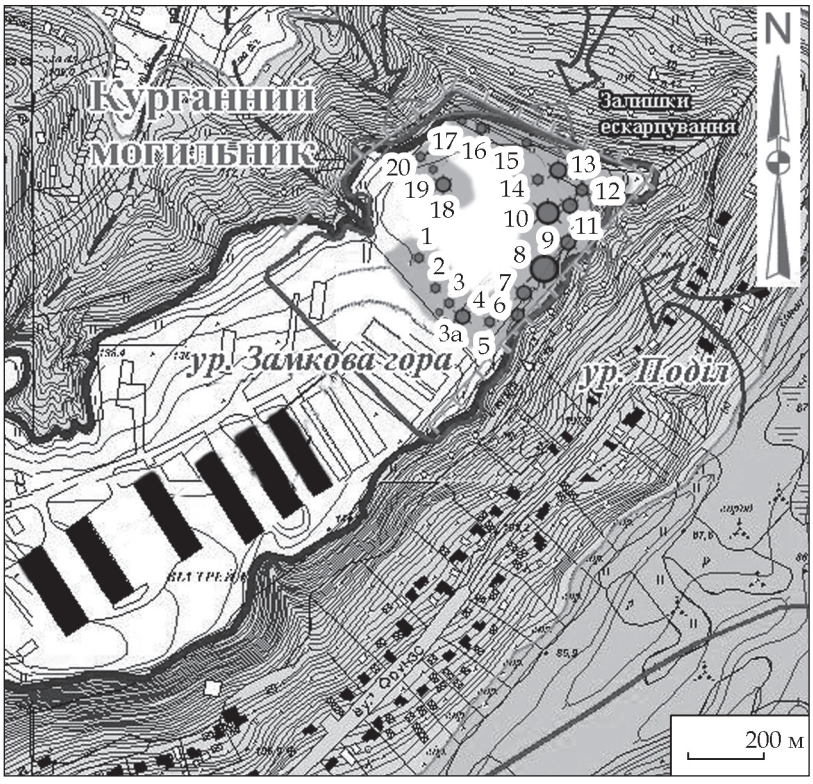

Рис. 1. Лубни, м., Замкова гора. План курганного могильника, з нанесенням смуги ескарпування схилів козацької доби

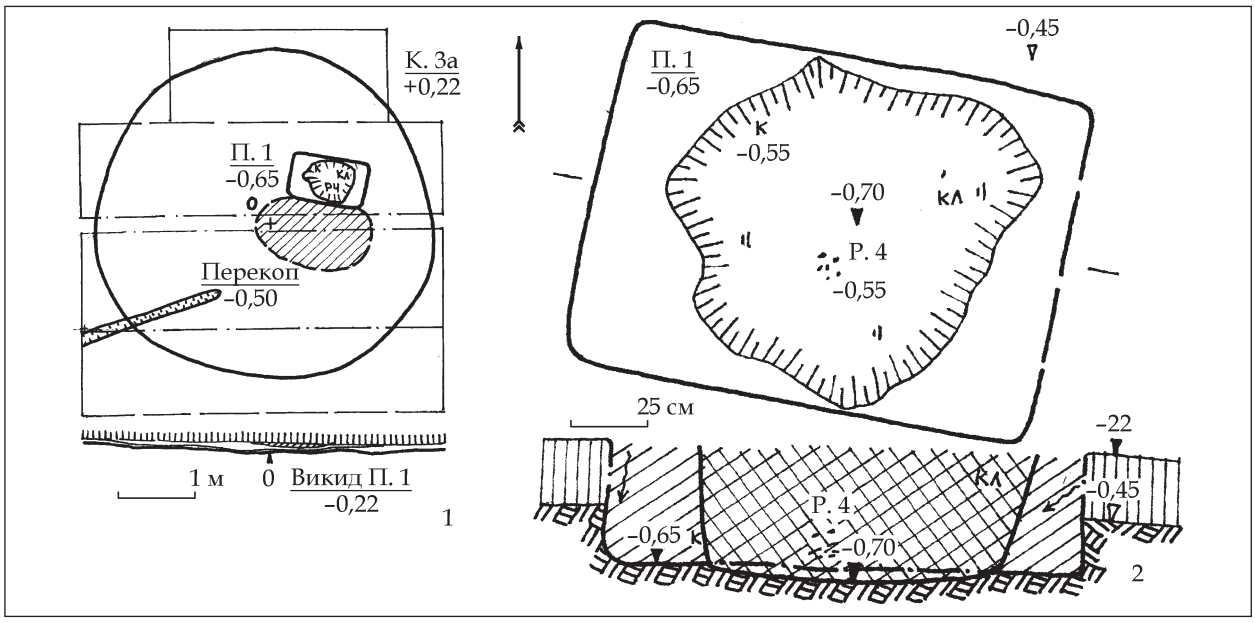

Рис. 2. Замкова гора, ур. Курганний могильник. Курган № 3а/2016 р.: 1 — план і профіль центральної бровки; 2 — план і перетин поховання

Вціліла частина могильника складається з 20 оплилих, округлих у плані невеликих насипів сегментоподібного перетину, вишикуваних дещо скривленими рядами вздовж схилів у напрямках північний схід—південний захід, ближче до широтного — вздовж північно-східного краю, а також двома короткими ланцюжками — з північного заходу на південний схід. Висота курганів — 0,25—1,20, діаметр — 8—26 м. Поверхня більшості з них задернована (рис. 1). Місце в центрі, пошкоджене валами і заглибинами сховищ, вірогідно, було ділянкою спорудження найбільших насипів, ґрунт із яких використаний в обвалуваннях колишніх військових об'єктів. Загальна площа ділянок під вцілілими насипами — 0,4056 га.

Невеликі кургани могильника належать типовому скупченню «кущового» некрополя кількох селищ, посульського локального варіанту культури лісостепового населення скіфського часу, сліди яких відомі за 1,6—1,8 км на захід—північний захід під забудовою житлових кварталів Лубен. Наприклад, вздовж вул. П. Калнишевського (кол. вул. Димитрова і пров. Димитрова), вул. Монастирській (кол. К. Маркса, сучасний магазин «АТБ»). Навпроти могильника, на протилежному правому березі Вільшанки, на території Мгарського монастиря збереглися рештки валів городища-убіжища скіфського часу.

Кургани обстежував Ф. І. Камінський на початку 1880-х рр., який нарахував у складі некрополя 35 насипів. Близько 30 з них описав 1901 р. з-поміж наявних В. Г. Ляскоронський. Про кургани згадував наприкінці XIX ст. К. П. Бочкарьов та 1914 р. Н. Шмиткіна. Інформацію щодо 20 курганів на Замковій горі 1976 р. повідомляв укладачу «Довідника» з археології Полтавщини Г. О. Сидоренко лубенський краєзнавець І. І. Горенко. Оскільки територія курганного могильника до середини 1990-х рр. була недоступна жодному з дослідників, кургани вважалися знищеними будівництвом. У 2004 р. між довгими бетонними ангарами для військової техніки, під час земляних робіт було виявлене жіноче поховання скіфського часу на місці знесеного кургану, що містило дрібні золоті бляшки, склопастове намисто, бронзові дзеркало і шпильки. Виявлені предмети втрачені.

Отже, курганний могильник є частиною більшого некрополя скіфського часу на Замковій горі, у складі, принаймні, 35 відомих за першим дослідником курганів. Частина з них знищена у XX ст., два — досліджені археологічно в 1881 і 1882 рр.

Проведено розкопки решток курганоподібного підвищення, розташованого за 8 м на південний захід від насипу 3 (рис. 1: 3а). Географічні координати (WGS-84) умовного центру цієї, як виявилося, поховальної споруди: 50°01'20,484" північної широти та 33°02'10,529" східної довготи. Курган займав надсхилля плато в бік існуючих складських приміщень. Нівельована висота — 0,22, діаметр — 7,5 м (рис. 2: 1). Був пошкоджений давньою ямою і проляганням через насип польової дороги, на час розкопок виявився задернованим. Вивчався з використанням бульдозера із залишенням вісьової бровки, зорієнтованої у широтному напрямку.

Складався з дернистого чорно-коричневого чорнозему. Влаштований на тонкому

прошарку стародавнього похованого ґрунту (до 0,2 м) і вочевидь мав незначну висоту. У центрі виявлені рештки невеликої поховальної ями (рис. 2: п. 1), пошкодженої грабіжниками, у південно-західній полі — заплила заглибина від кабелю середини XX ст.

Поховання містилося на північний схід від УЦ. Здійснене у незначно заглибленій у материковий суглинок, майже широтно зорієнтованій за довгою віссю, прямокутній за формою ямі, розмірами 1,2 × 1,6 м і глибиною 0,65 м (площа 1,9 м^2). Прямовисні стінки простежені з глибини 0,45 м за слідами запливів, решток перекриття не виявлено (рис. 2: 2). Заповнення зрите в центрі грабіжницькою ямою, заглибленою в центрі у материковий суглинок. На південь—південний захід на рівні похованого ґрунту лежав тонкий шар чорноземно-материкового викиду до 0,2—0,3 м, у плані близький до овалу, розмірами 2,70 × 1,50 м.

У заповненні поховальної ями виявлені крихкі кістки зі складу розвалу черепа, частина одного з хребців, молочний зуб, що належали дитині у віці близько 1 місяця, кістковий тлін. Знайдений також уламок стінки ліпного горщика зі злегка загладженою зовнішньою поверхнею, включеннями шамоту у тісті щільної маси. Крім кількох вуглин, решти поховання жодних знахідок не містили. Проте, за місцезнаходженням у складі могильника та знахідкою уламка ліпного посуду, курган може бути віднесений до числа пам'яток скіфського часу. Підстав для його точнішого датування не отримано.

О. Б. Супруненко

ПРОДОВЖЕННЯ РОБІТ ПО вул. СТРІТЕНСЬКІЙ, 22 У ПОЛТАВІ

Унаслідок розширення котловану на будівництві житлового будинку на 300 м^2 по вул. Стрітенській (колишній Комсомольській), 22 у Полтаві, де велися наглядові роботи 2015 р., виявлені рештки ще чотирьох ґрунтових захоронень скіфського часу та однієї з господарських ям козацької доби.

Залишки *поховання 5* відкриті на місці знесеної офісної будівлі за № 24а. Частина захоронення (до тазових кісток) була зруйнована господарською ямою XVIII ст., інша — знищена більш пізнім перекопом. Досліджена невелика ділянка переддення на межі похованого ґрунту і материкового суглинку, де на глибині 1,45 м виявлені кістки нижніх кінцівок чоловіка у віці 20—22 років, зростом 167,0—170,0 см. Положення однієї з кісток засвідчувало випростану позицію інгумації, головою на захід — північний захід. У заповненні трапився розвал втулки бронзового наконечника стріли.

Сліди *поховань 6* та *7*, знищених перекопами XX ст., позначали уламок лобної частини дитячого черепа (вік — близько 1 року) та стегнова кістка нижньої кінцівки чоловіка у віці 40—45 років, що трапилися у північно-східній частині котловану на глибинах близько 1,5 м.

Поховання 8 вивчалося у північно-західній стінці котловану. Тут під шаром будівельного сміття і викидами XIX ст., з рівня заляган ня стародавнього похованого ґрунту (рис. 1: 2) досліджена частина поховальної ями, заповнена щільним чорноземом з лінзами суглинкових затьоків, вуглинами, шматочками випаленого ґрунту. Вона мала прямокутну в плані форму зі скругленими кутами (0,65 × 1,10 м), досягаючи глибини 1,40 м від сучасної денної поверхні. Яма була зорієнтована за довшою віссю майже в широтному напрямку. Стінки дещо звужувалися до дна шириною 0,90 м (рис. 1: 1), влаштованого на межі передматерика і материка. Під заповненням з переважанням чорнозему, дрібних вуглин і слідів зотлілого дерева, містилося скупчення кісток нижнього поясу скелета чоловіка у віці 40—45 років, що складалося зі стегнових та гомілкової кісток ніг, а також уламків таза, переміщених зі своїх попередніх місць. Просторове орієнтування небіжчика встановлене гіпотетично, з огляду на розміщення супутнього інвентарю, головою на захід випростано на спині.

У північно-західному кутку ями розміщувався розвал ліпного черпака, поряд біля стінки — уламки залізних ножа і шила. На кістках ніг виявлена залізна ворворка (рис. 1: 1: 1—4). Під північною стінкою простежувалися рештки зотлілої колодочки ручки ножа довжною до 10 см (рис. 1: 1: 6).

Черпак ліпний мілкий, з широко відкритою чашечкою, незначно профільованими назовні вінцями, зі сплощеним дном із ямкою посередині, має петельчасту верти-

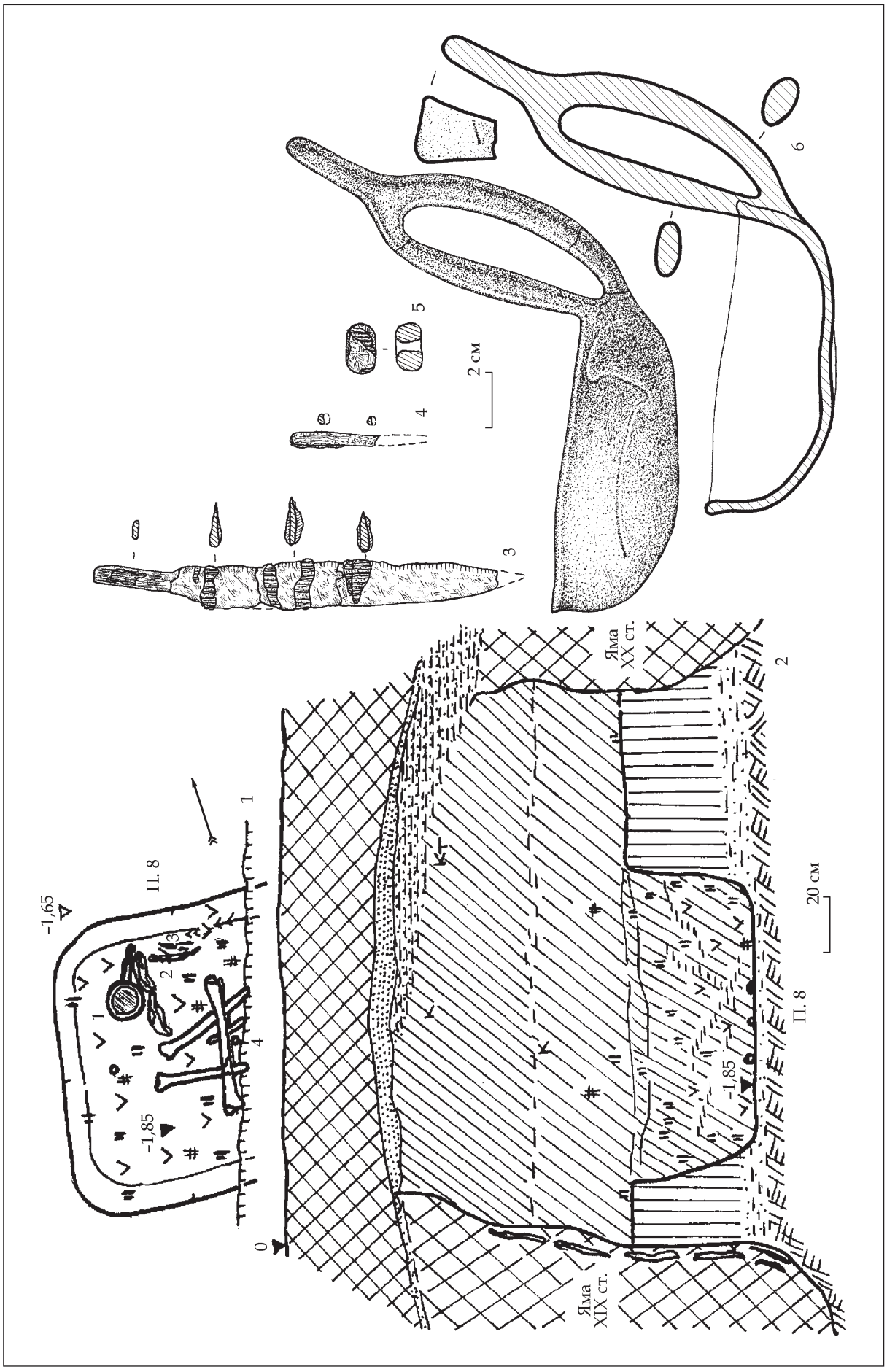

Рис. 1. Полтава, м., Стрітенська вул., 22. Поховання 8. План і перетин. Знахідки (1 – кераміка, 2–4 – залізо)

кальну ручку з відростком, розширеним у вигляді пташиного хвоста (рис. 1: 6). Поверхня лискована чорно-коричневого кольору, неорнаментована. Перетин ручок овальний, відростка — сплощено-видовжений. Висота черпака — 15,1 см; діаметр чашечки — 11,5 см. Внутрішній обсяг чашечки (зі слідами смугастого вирівнювання поверхні) й один з боків зовні вкриті нагаром сіро-чорного кольору від тління якоїсь маслянистої густої речовини. Не включено, що черпак додатково виконував роль своєрідної курильниці. Посудина належить до розповсюджених у басейні Ворскли типів столового посуду VII—VI ст. до н. е.

Ніж залізний черешковий з горбатою потовщеною спинкою, лезом трикутного перетину, з двома уступами в основі, групи I, типу 4, за Б. А. Шрамком (рис. 1: 3), зберігся в уламках. Мав кістяне руків'я з пропилом. Фрагменти ножа містилися в оточенні товстого шару зотлілої шкіри від ременя і піхов. Поперек довшої вісі знаряддя — зверху до середини — лезо на піхвах оповивали чотири ремінці (завширшки 3—7 і товщиною 2—4 мм), прикрашені наколами шильцем. Рештки цих ремінців накипіли на металі. Довжина ножа — 16,0; ширина леза — 1,6 см.

Уламок залізного *шильця* підпрямокутного перетину (рис. 1: 4) з відламаним жальцем. На стрижні відзначені сліди дерева і відбитки шкіри. Довжина фрагмента — 3,1 см, його перетин — 0,3 × 0,3 см.

Ворворка залізна проста біконічної форми, типу VI.1.3, за О. Д. Могиловим, досить масивна. На ній наявні відбитки шкіряного ременя, в отворі — рештки ремінця (рис. 1: 5). Висота — 1,1, діаметри: сплощених основ — 1,2 і 1,4, корпусу — 1,8, отвору — 0,3—0,4 см.

Таким чином, на сьогодні дослідники вже можуть оперувати в реконструктивних та атрибутаційних побудовах рештками восьми ґрунтових поховань Полтавського некрополя ранньоскіфського часу (з робіт 2015—2016 рр.) різного стану збереженості, котрі датовані кінцем VII — першою половиною VI ст. до н. е. і виявлені на ділянці котлована по вул. Стретінській. Зважаючи на умови місцезнаходження й кучність розташування цього могильника, пошкодженого будівництвом XVIII—XX ст., його можна вважати саме некрополем, а не групою захоронень на території Полтавського поселення, віддаленого за кількасот метрів на південь.

Крім поховань, згадаємо господарську *яму 5* фіналу козацького часу, досліджену біля північно-східного кута котлована під перекопом з рівня залягання стародавнього похованого ґрунту. Вона мала круглу в плані, грушоподібну в перетині форму, з розширеними донизу стінками і звуженим

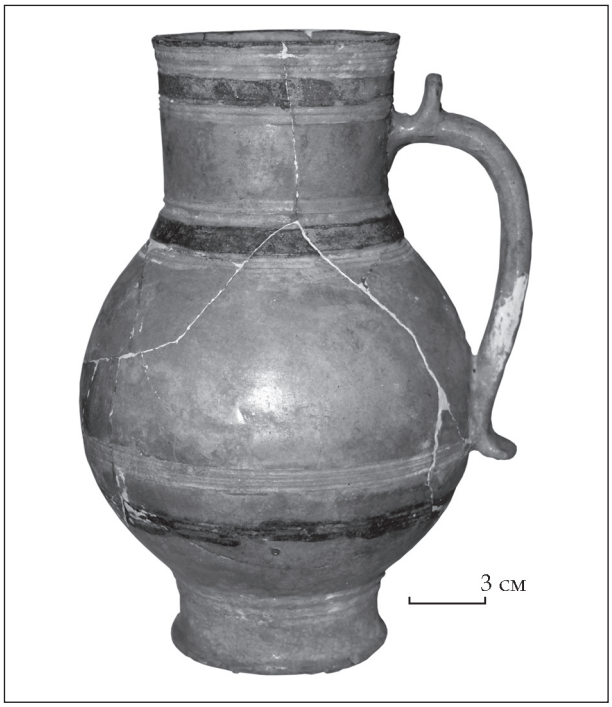

Рис. 2. Стрітенська вул., 22. Яма 5. Глек полив'яний

вирівняним дном, сліди легкого випалу на стінках, вузьку горловину. Глибина ями — 1,2 м від рівня виявлення, діаметри: горловини — 0,75 м, максимальний стінок — 1,40 м. Параметри відповідають розмірам зернових ям козацького часу. Чорноземне заповнення містило тонкі лінзи попелу, вуглини, окремі кістки тварин, одну з обвалених до вмісту кісток поховання скіфського часу й уламки стінок гончарного світлоглиняного посуду зі смужками орнаментації, нанесеними червоно-коричневими і білими ангобами. У нижній частині вмісту виявлені розвали чотирьох скляних кухлів зеленого непрозорого та світло-зеленого прозорого скла, а також імпортну посудину — глазурований глек. Знахідки дозволяють віднести яму до числа господарських об'єктів Полтавського передмістя середини — третьої чверті XVIII ст. Після використання за призначенням вона слугувала звалищем кухонних відходів розташованої поряд корчми або шинку.

З-поміж знахідок вирізняється одна унікальна для полтавських теренів. Це *полив'яний* світлорожевоглиняний *глек*, з циліндричною, дещо розширеною горловиною, рівномірно-опуклобоким тулубом, звужено-конічним приденням, з пласким дном і виділеним утором. До середніх частин горловини і тулуба прикріплена плеската профільована широка ручка, що має вертикальний (на всю ширину) короткий виступ-упор зверху і відведений назовні декоративним гачком нижній край (рис. 2). Посудина — з вишуканою суцільною орнаментацією, нанесеною заглибленими

круговими прокресленими лініями, з декоруванням коричневими і червоно-коричневими ангобами, жовтою поливою, між якими вся поверхня глека глазурована. Зріз вінця, смуги прокресленого візерунку у верхній частині горловини, в її основі та внизу, між прокресленими лініями, вкриті темно-коричневою поливою. Горизонтально розміщена заглиблена орнаментація з ледь підтонованим ангобами тлом глини на тулубі підкреслена акуратно нанесеними пасмами жовтої поливи. Вся поверхня і ручка — з блискучою глазур'ю бірюзового кольору. Внутрішня поверхня також вкрита (більше у верхній частині, на кшталт крайкування) рідкою жовтою поливою. Дно залишене у кольорі глини. Висота посудини — 25,7, діаметри: горловини — 9,6, тулуба — 17,2, денця по утору — 9,2 см. Вірогідно, глек належить до продукції кримських гончарів або ж є зразком столової кераміки, привезеної з Кавказу.

Отже, роботами 2016 р. помітно доповнена інформація щодо складу та особливостей окремих комплексів ґрунтового некрополя ранньоскіфського часу і характеру використання цієї ділянки передмістя у XVIII ст.

О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, О. В. Сидоренко

ОБСТЕЖЕННЯ ЗАМКОВОЇ ГОРИ У ЛУБНАХ

На замовлення Управління культури і мистецтв виконкому Лубенської міської ради Полтавської обл. Центром охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації здійснені чергові обстеження пам'яток території Лубенської міської ради, що мали на меті інвентаризацію й укладання облікової документації на пам'ятки археології та здійснення розвідок зі встановлення наявності (відсутності) культурних нашарувань у межах ур. Замкова гора. Закладено 33 шурфи розмірами 0,7—1,2 × 1,3—5,0 м, дві траншеї 0,7 × 5,0 і 1,2 × 18,0 м та зачистку в 16 м (загальна площа 125 м^2), у більшості з яких не знайдено жодної знахідки. У результаті шурфування й обстежень виявлено кілька археологічних об'єктів і встановлений поганий стан збереженості фортифікації та споруд замку Олександрова — столиці лівобережних володінь українського магната Ієремії Вишневецького другої чверті XVII ст.

***Курган 1**, вул. П. Лубенського, 26.* Насип задернованого кургану висотою 0,7 м і діаметром 19 × 21 м займає край мисоподібного уступу плато над крутим схилом, за 60 м на південь від складських споруд ВІА «Трейд», та на північний схід від ГРП на міському газопроводі високого тиску (рис. 1: IX: к. 1) над вул. Поділ. Поряд помітне незначне курганоподібне підвищення заввишки 0,25 м і діаметром 10 м, що могло входити до складу курганної мікрогрупи в ур. Замківщина.

***Курган 2**, вул. П. Лубенського, 28.* Задернований курган висотою 0,5 м і діаметром 14 × 16 м розташований на краю уступу плато, за 38 м на південь від складських споруд ВІА «Трейдінг» (рис. 1: X: к. 2). Насип дуже розплився, пошкоджений канавами огорожі колишньої військової частини.

Над південно-західним мисоподібним уступом Замкової гори, між двома ярами, неподалік від геодезичного репера 145,4 м по вул. М. Грушевського, над схилом в бік струмка Луб'янки, у траншеї 1 (0,7 × 5,0 м) отриманий перетин вузького ***рову*** навколо позаміської садиби початку XVIII ст., на місці ділянки з господарськими об'єктами XVII ст. (рис. 1: III: тр. 1). Виявлена ширина рову по верху становила 4,3 м. Рів був влаштований з ерозованого за козацького часу рівня поверхневого ґрунту. Його стінки опускалися в материк під кутом близько 45°, а на глибині 2,0 м від «0» звужувалися більш стрімко — під кутом 75°, утворюючи «канавоподібну» заглибину з пласким дном (0,8 м) на глибині 2,95 м. Заповнення рову виявилося стратифікованим, у верхній частині сірокоричневочорноземним; нижче його підстилав більш щільний сірий чорнозем з попелястим вмістом, часом зі слідами материкових затьоків. У ньому трапився залізний утримувач колоди у вигляді літери «М», відкований з квадратного стрижня 1,6 × 1,6 см, з двома отворами на краях під великі цвяхи, уламки гончарного світлоглиняного горщика з вертикальним вінцем, різко відігнутим назовні, прикрашені смугами ангобу коричневого кольору. Подібна кераміка характерна для лубенської округи на початку XVIII ст. Рів перетинав по центру зернову ***яму 1***, вірогідно, кінця XVII ст. з попелясто-суглинковим чорнозем-

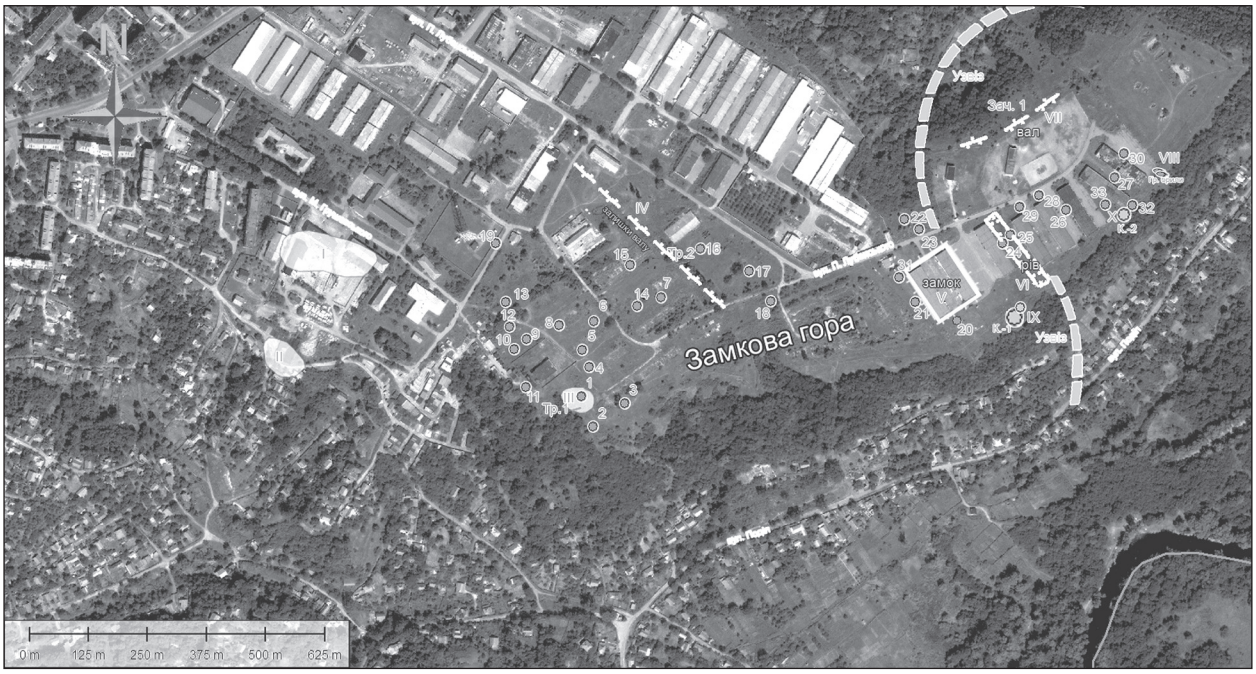

Рис. 1. Замкова гора, ур. Фотознімок з космосу з обстеженими об'єктами, місцями шурфування (1—33), закладання траншей (тр. 1—2) та зачистки (зач. 1): I — рештки поселення по вул. М. Грушевського, 10—12; II — ділянка культурних нашарувань XVII—XIX ст.; III — місце розташування укріпленої садиби XVIII ст.; IV — залишки невеликого валу; V — останець замкового підвищення; VI — рештки рову; VII — надсхиловий вал; VIII — скупчення гранітних брил; IX — курган 1; X — курган 2

ним вмістом, діаметром 0,6—0,7 м та глибиною 1,4 м, у передденні якої виявлені уламки світлоглиняного гончарного посуду і частина денця невеликого кухлика. Залишки рову можуть бути рештками огорожі укріпленої садиби кінця XVII — початку XVIII ст., винесеної поза межі фортеці.

Уздовж крутого схилу північно-західного мису Замкової гори, над долиною струмка Кам'яний Потік, за козацького часу була споруджена ділянка обвалування над невисоким крутим схилом, що фланкувала підйом із заплави у вигляді неширокого узвозу, котра на північний схід — до Вільшанської толоки — переходила у суцільний екскарп з уступом у 7 м.

Ділянка валу простежена на відстані 90 м на висоті 11—12 м над заплавою струмка, дещо нижче поверхні плато. Свого часу цей вал охоплював надсхилля всього північно-західного виступу мису Замкової гори. Зберігся фрагментарно окремими відтинками у задернованому вигляді (рис. 1: VII: зач. 1). На оголенні найменшого з них, ближче до сучасного приміщення конюшні кінно-спортивного комплексу «Замкова гора» по *вул. М. Грушевського, 35* закладена ***зачистка 1***, влаштована шляхом підрізання масиву валу (1,0 × 16,0 м). В ній отримана така стратиграфія: 0—0,25 м — дерен; 0,25—0,60 м — суглинково-чорноземний шар масиву від підсипання ґрунту з надсхилля; 0,60—1,10 м — потужний шар чорнозему зі вкрапленнями суглинку з плато гори, насипаний над основою навалування; 0,65—1,80 м із західного боку —від схилу — масив чорнозему (ширина 5 м, висота 1,3 м) з оголення бермового уступу, з тонким прошарком материкового суглинку й окремими крупними вуглинами на похованій поверхні — основа валу; 1,10—1,75 м, місцями до 1,80 м — товстий масив суглинково-попелястого ґрунту в основі; 1,75—2,00 м — похований ґрун — ерозований шар чорнозему надсхилля; 2,00—2,20 м — передматериковий і з 2,20—2,30 м — материковий суглинок (рис. 2).

Зачистка встановила ширину основи валу — 14 м, ширину його верхньої частини — 4,0 м, висоту — 2,0—2,2 м, наявність в його основі із західного боку підрізаного бермоподібного уступу завширшки понад 3,0 м. Цей вал, вірогідно, був споруджений наприкінці першої — на початку другої чверті XVII ст. для підсилення смуги укріплень над узвозами-спусками від замку з боку долин струмка й р. Вільшанки.

***Останець замкового підвищення**, вул. П. Лубенського, 24 – 26*. Задернований і значною мірою забудований підвищення розгорнутого бульдозерами у 1970-х рр. останця замку, обмежене з напільного північно-східного боку заглибиною рову, знаходиться у звуженій частині мису Замкової гори (абсолютної висоти 144,2—145,4 м), між ангаром № 5 та безпосередньо на ділянці ВІА «Трейд». Край підвищення міститься за 10—12 м на південь

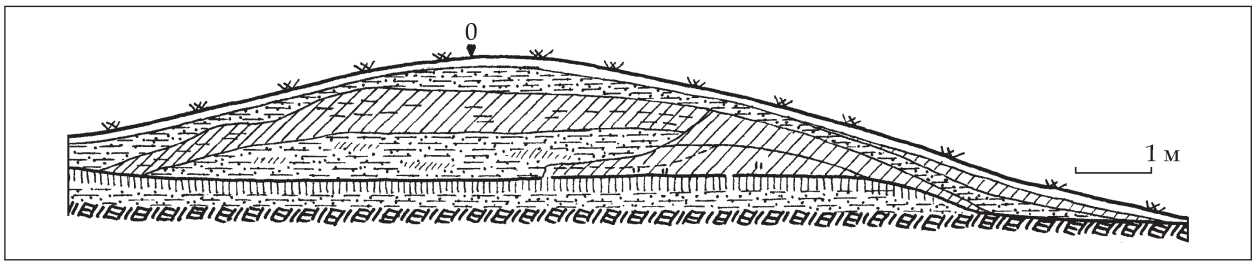

Рис. 2. Замкова гора, ур., північно-східна частина, зачистка 1, профіль перетину валу

від проїжджої частини вул. П. Лубенського, завершуючись за 30—50 м від схилу до Сули (рис. 1: V), на загальній площі 140 × 80 м (1,12 га). Має прямокутну, зі скругленими кутами, видовжену з північного заходу на південний схід форму, висоту над околом 2,8 м. Це підвищення відображене на детальних картографічних матеріалах масштабів 1 : 100000 та 1 : 25000 см другої — останньої чвертей XX ст.

Краї підвищення пологі, зі схилами крутизною 14°—30°, оконтурюють прямокутну ділянку сплощеного майданчика розміром 120 × 70—75 м (площа 0,85 га), який з північного сходу та південного заходу вздовж довшої частини забудований двома великими цегляними ангарами. Центральна і північно-східна частини заасфальтовані. Провести шурфування не дозволили власники та орендарі. На в'їзді до території ВІА «Трейд» наявні рештки закиданого будівельним сміттям провалу колодязя, що стався 2013 р. Він мав розміри — 2,5 × 3,0 м, осунувся до глибини 2,5 м, в основі наближаючись до круглої форми. Кількаразово закидався будівельними рештками.

Останець замкового підвищення залишається потенційною ділянкою для археологічних досліджень, які можливі за вирішення питання отримання дозволу на їхнє проведення від власників.

Ділянка напільного замкового рову по *вул. П. Лубенського, 28* збереглася у вигляді задернованої заглибини розгорнутого бульдозерами у 1970-х рр. рову. Розташована з північно-східного боку від останця замку, у звуженій частині мису з абсолютною висотою 142 м, між ангаром № 5 та межею ділянки ВІА «Трейд». Рештки рову пролягають між будівлями смугою завширшки 28—30 м від проїжджої частини вул. П. Лубенського майже до схилу в бік р. Сули і вул. Поділ (рис. 1: VI), на відстані 78—80 м.

Заглибина зорієнтована з північного заходу—півночі на південний схід—південь. Відносна її глибина — 2,5—2,7 м. Поверхня над ровом знівельована земляними роботами XX ст. Рів загорнутий, перекритий нашаруваннями переміщеного суглинку.

Як наслідок розвідкових робіт доводиться констатувати значне руйнування решток замкових споруд Олександрова, що сталися у третій чверті XX ст. внаслідок військового будівництва, а також сучасну недоступність об'єктів для досліджень через їхнє розміщення на приватизованих чи орендованих ділянках діючих підприємств.

О. М. Шапорда

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКСПЕДИЦІЄЮ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «БІЛЬСЬК»ТЕРИТОРІЇ БІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Одне з основних завдань в діяльності Історико-культурного заповідника «Більськ» — дослідження території та найближчої округи Більського городища (рис. 1). Протягом 2016 р. співробітниками установи обстежено пам'ятки в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області.

Курганний некрополь Скоробір-Осняги-Марченки (рис. 1: 1; 2). Розташований на плато лівого берега р. Суха Грунь, за 1,3 км на захід від Західного укріплення (рис. 2). У ході обстежень некрополь було умовно розділено на три групи. Нині у складі могильника виділено 99 курганів, 15 майданів і 18 курганоподібних насипів.

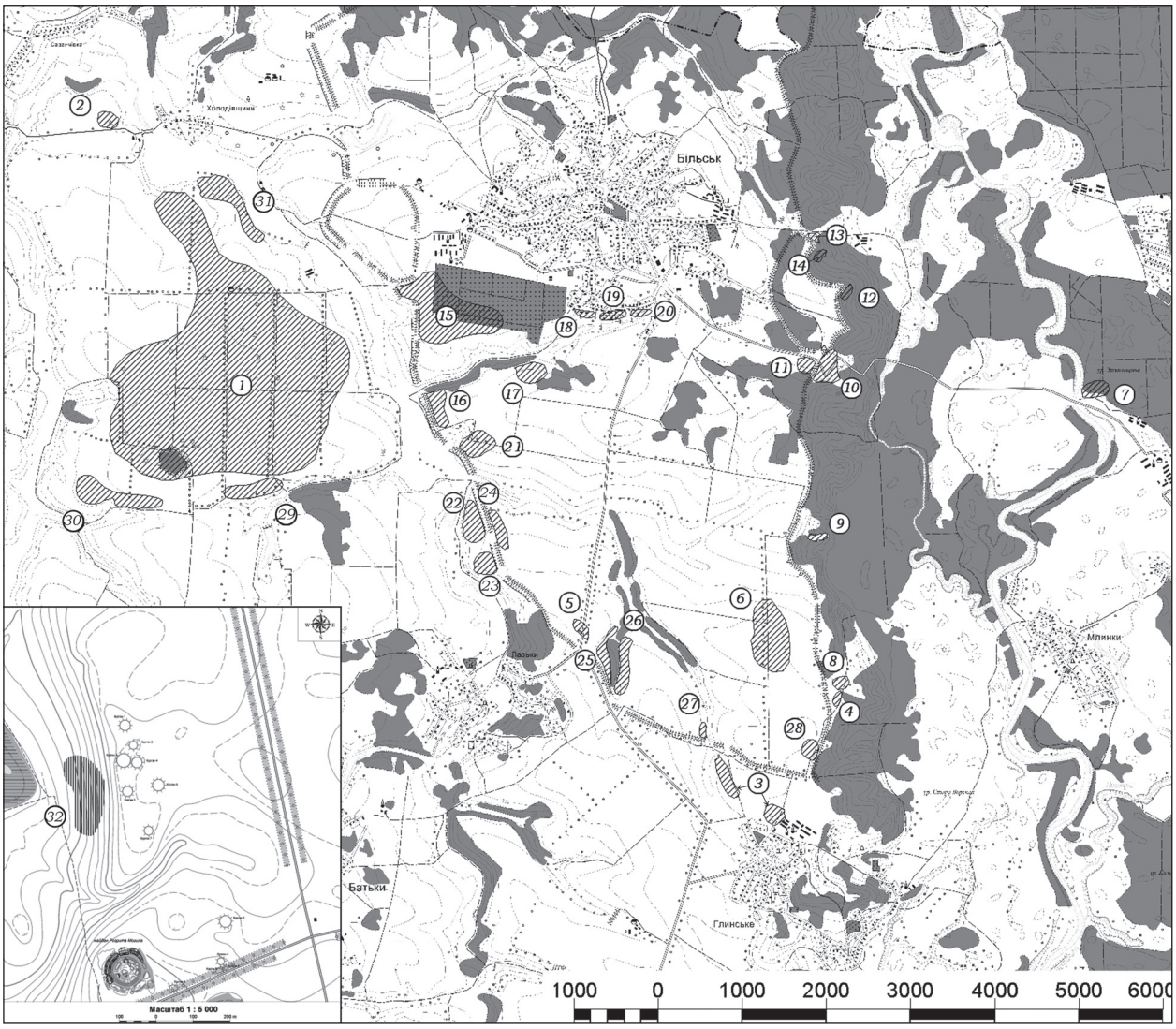

Рис. 1. Більський археологічний комплекс. Пам'ятки, обстежені у 2016 р.: 1—6 — курганні могильники; 7—32 — поселення

Курганна група біля с. Саранчівка (рис. 1: 2). Розміщується на підвищенні лівого берега р. Суха Грунь, за 1,5 км на схід від центру с. Саранчівка. Група складається з двох насипів, які розміщені по лінії північний захід—південний схід.

Кургани південної околиці Більського городища (рис. 1: 3). Розміщуються двома групами на вододільному плато рр. Суха Грунь та Ворскла, між валом Великого укріплення та с. Глинське. Перша група курганів нараховує 7 насипів, які розміщені двома лініями. Друга група розташована за 0,6 км на північний захід від с. Глинське. Складається з двох насипів, які розміщені вздовж ґрунтової дороги по лінії північний захід—південний схід. Ще один курганоподібний насип знаходиться за 0,35 км на північний захід від другої групи. Вірогідно, це — залишки козацького житла, оскільки поряд було виявлено велику кількість археологічного матеріалу того часу.

Курганний могильник в урочищі Безодня (рис. 1: 4). Розташований на мису правого корінного берега р. Ворскла, за 1,8 км на північ від с. Глинське, за 0,15 км на схід від валу Великого укріплення Більського городища. У складі некрополя виділено 6 насипів.

Більський курганний некрополь «А» (рис. 1: 5). Могильник, у складі якого нараховується 3 кургани, знаходиться на підвищенні вододільного плато рр. Суха Грунь і Ворскла, за 1,3 км на північний схід від с. Лазьки Зіньківського району Полтавської області. Насипи розміщені по лінії схід—захід. У ході обстежень могильника визначено на місцевості курган, досліджений Б. А. Шрамком у 1981 р.

Більський курганний некрополь «Б» (рис. 1: 6; 3). Знаходиться в південній частині Великого укріплення, за 2,1 км на північ від с. Глинське Зіньківського району Полтавської області (рис. 3). На сьогодні в складі некрополю зафіксовано 27 курганів та 5 курганоподібних наси-

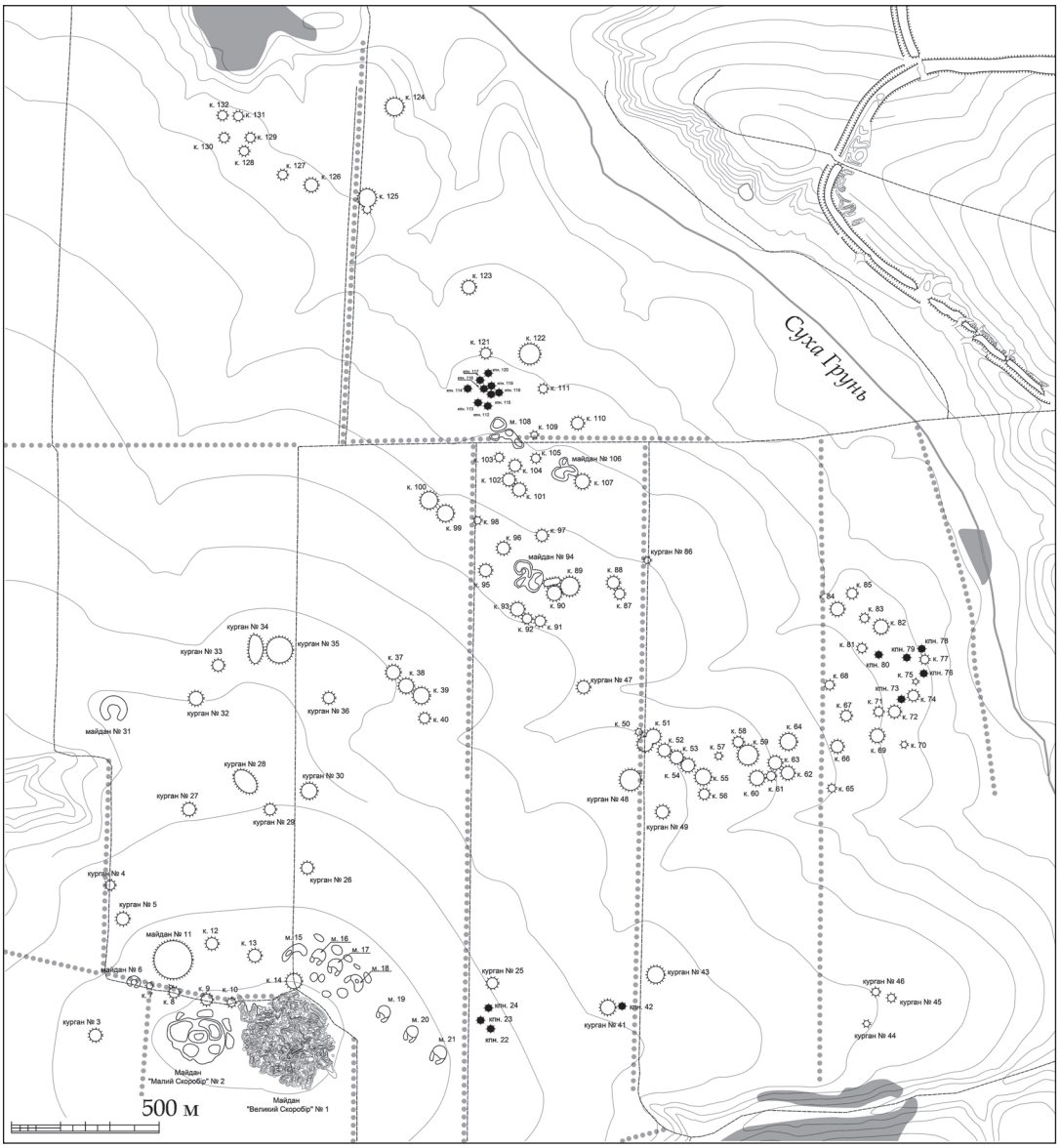

Рис. 2. План курганного могильника Скоробір-Осняги-Марченки

пів. У ході обстежень визначено на місцевості насипи могильника, розкопані в минулі роки.

У 2016 р. особлива увага приділялась поселенським комплексам території та найближчої округи Більського городища.

Різночасове поселення в урочищі Рубіжне (рис. 1: 7). Розташоване на мису другої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла, за 0,95 км на північний захід від західної краю смт Котельва. На території поселення проведено шурфування. Виявлено археологічний матеріал, який відноситься до фіналу епохи бронзового віку і характерний для представників бондарихинської культури (XI—IX ст. до н. е.).

Поселення в урочищі Безодня (рис. 1: 8). Знаходиться за 1,85 км на північ — північний схід від північного краю с. Глинське, на схилі мису правого корінного берега р. Ворскла. Під час шурфування пам'ятки виявлено знахідки, які підтвердили припущення про існування на цій території скіфського поселення. Фрагментарність матеріалів дозволяє датувати поселення лише в межах VII—IV ст. до н. е.

Поселення скіфського часу в урочищі Безодня. Пункт II (рис. 1: 9). Знаходиться за 2,2 км на південь від Східної цитаделі Більського городища, за 0,3 км на схід від валів Великого укріплення. У 2016 р. проведено шурфування поселення, під час якого виявлено фрагменти ліпної кераміки, що датуються VI—V ст. до н. е.

Поселення скіфського часу в урочищі Барвінкова гора (рис. 1: 10). Знаходиться на мису правого берега р. Ворскла, примикає до валів Східного та Великого укріплень. У шурфах зафіксовано велику кількість археологічного матеріалу VI—V ст. до н. е.

Поселення Більськ 8 (рис. 1: 11). Знаходиться поряд з вищевказаним поселенням, з напільної сторони валу Великого укріплення, за 1,8 км на схід від с. Більськ. Під час проведен-

ня шурфування виявлено дрібні фрагменти глиняного ліпного посуду, які маркують поселення лише періодом VII—III ст. до н. е.

Поселення скіфського часу в ур. Цегельня (рис. 1: 12). Розміщене поруч з валом Східного укріплення Більського городища, на підвищенні надзаплавної тераси правого берега р. Ворскла. У шурфах, закладених на території поселення, трапилися невеликі уламки ліпної кераміки, які можна віднести до періоду раннього залізного віку. Знайдено також кілька фрагментів гончарного посуду доби козаччини.

Поселення Більськ 7 (рис. 1: 13). Розташоване на краю плато правого корінного берега р. Ворскла, у безпосередній близькості до північної частини Східної фортеці. У східній частині поселення, майже на краю крутого схилу до заплави р. Ворскла, проведено шурфування. Виявлений матеріал, представлений фрагментами горщика, який відноситься до пеньківської культури і датований V—VII ст. н. е.

За 0,1 км на південний схід від поселення 7, на підвищенні надзаплавної тераси р. Ворскла, проведені розвідки (рис. 1: 14). У шурфах трапилися кілька фрагментів гончарного посуду та два уламки кахлів. Виявлений матеріал датується Новим часом.

Поселення скіфського часу Царина-Сад (рис. 1: 15). Розташовується на ділянці плато правого корінного берега р. Суха Грунь у безпосередній близькості до південної частини Західного укріплення Більського городища. У шурфах трапився археологічний матеріал скіфського часу — уламки ліпної кераміки (VI—V ст. до н. е.).

Поселення в урочищі Холодівський яр. Пункт I (рис. 1: 16). Розміщується на пониженні плато правого берега р. Суха Грунь. Впритул підступає до оборонної системи Великого укріплення Більського городища. Підйомний матеріал із поселення нечисленний та дрібний, через що пам'ятку можна датувати лише в межах VII—III ст. до н. е.

Поселення в урочищі Холодівський яр. Пункт II (рис. 1: 17). Розміщується за 1,1 км на схід — північний схід від валу Великого укріплення Більського городища, на підвищенні плато правого берега Сухої Груні, біля південного схилу Холодівського яру. Під час проведення розвідок виявлено фрагменти ліпної кераміки, які дозволяють віднести поселення до скіфського періоду. Точно датувати пам'ятку неможливо через фрагментарність зібраного матеріалу.

Поселення в урочищі Холодівський яр. Пункт III (рис. 1: 18). Розташоване за 2,1 км на схід від Західної фортеці Більського городища, на підвищенні плато правого берега р. Суха Грунь, поблизу північного схилу Холодівського яру. Підйомний матеріал, який виявлено на пам'ятці, характерний для середньоскіфського часу (VI—IV ст. до н. е.).

Поселення в урочищі Холодівський яр. Пункт IV (рис. 1: 19). Розміщується за 0,17 км на схід від вищевказаного поселення. Підйомний матеріал і знахідки, виявлені у шурфі, представлені фрагментами ліпної кераміки, яка відноситься до епохи фінальної бронзи та раннього залізного віку. Матеріали скіфської культури датуються VI—IV ст. до н. е.

Поселення в урочищі Холодівський яр. Пункт V (рис. 1: 20). Розміщується за 0,07 км на схід від вищеописаної пам'ятки. Підйомний матеріал представлений уламками ліпної кераміки і відноситься до скіфського часу (в межах VI—IV ст. до н. е.).

Поселення скіфського часу в урочищі Опішнянський яр (рис. 1: 21). Розташовується за 2,2 км на південь від Західного фортеці Більського городища, на підвищенні плато правого берега Сухої Груні, у безпосередній близькості до оборонних споруд Великого укріплення. Масовий підйомний керамічний матеріал та артефакти з шурфу дозволяють віднести поселення до ранньоскіфського часу в межах VII—VI ст. до н. е.

Поселення поблизу Лазьківських ставків. Пункт I (рис. 1: 22). Знаходиться за 3,0 км на південь від Західної фортеці, на мису, утвореному правим берегом р. Суха Грунь та південним схилом Опішнянського яру, з зовнішньої сторони оборонних споруд Великого укріплення. При обстеженні території поселення виявлено два округлих насипи, які, попередньо визначено як зольники. На їхній поверхні зібрано матеріал, який характерний для ранньоскіфського часу та дозволяє датувати пам'ятку в цілому в межах VII—VI ст. до н. е.

Поселення поблизу Лазьківських ставків. Пункт II (рис. 1: 23). Знаходиться за 0,6 км на південь від вищеописаного поселення. У межах поселення виявлено зольник, підйомний матеріал з території якого дозволяє віднести пам'ятку до скіфського часу в межах VI—V ст. до н. е.

Поселення поблизу Лазьківських ставків. Пункт III (рис. 1: 24). Розміщене поряд з вищевказаними поселеннями, з напільної сторони валу Великого укріплення. Підйомний матеріал, виявлений на території поселення, датується VI—V ст. до н. е.

Поселення в урочищі Сухе озеро. Пункт I (рис. 1: 25). Знаходиться в південній частині Більського городища, за 4,0 км на південь від с. Більськ, на краю західного схилу балки — південного відгалуження Опішнянського яру (так зване «Сухе озеро»). Підйомний матеріал представлений невеликими фрагментами ліпної кераміки скіфського часу (внаслідок цього точне датування унеможливлене) та уламками гончарного посуду черняхівської культури кінця III — початку V ст.

Поселення в урочищі Сухе озеро. Пункт II (рис. 1: 26). Розташоване за 0,2 км на схід від

попереднього, на краю східного схилу балки. Підйомний матеріал та знахідки з шурфів — фрагменти гончарної кераміки черняхівської культури кінця III — початку V ст.

Поселення в урочищі Опішнянський яр. Пункт II (рис. 1: 27). Знаходиться у південній частині Великого укріплення у безпосередній близькості до його оборонних споруд. Під час поверхневого огляді та шурфування території пам'ятки виявлено уламки кераміки, які датуються лише скіфською добою в цілому.

Поселення в урочищі Кутул (рис. 1: 28). Розташоване на краю плато правого корінного берега р. Ворскла, за 1,0 км на північ від с. Глинське. Зі сходу примикає до валів Більського городища. Зібраний матеріал датується не вужче ніж VI—IV ст. до н. е.

Різночасове поселення в урочищі Мамрої. Пункт III (рис. 1: 29). Розміщується за 0,9 км на схід від майдану «Великий Скоробір», на підвищенні лівого берега обезводненої балки струмка Мамрай (входить до басейну р. Суха Грунь). Зібраний матеріал представлений фрагментами кераміки скіфського часу (в межах VI—IV ст. до н. е.) та черняхівської культури (кінець III — початок V ст. н. е.).

Поселення в урочищі Скоробір (рис. 1: 30). Знаходиться за 1,0 км на південний захід від майдану «Великий Скоробір», на правому березі струмка-притоки р. Суха Грунь. При поверхневому огляді території поселення виявлено кілька округлих насипів, вірогідно — зольників, на поверхні яких зібрано фрагменти ліпної кераміки. Археологічний матеріал маркує пам'ятку VI—V ст. до н. е.

Поселення в урочищі Марченки (рис. 1: 31). Розташоване на межі заплави та першої надзаплавної тераси лівого берега р. Суха Грунь, за 1,3 км на захід від Західного укріплення Більського городища. Огляд території поселення дав змогу знайти неабияку кількість яскравого матеріалу черняхівської культури. У шурфі, закладеному в західній частині пам'ятки, виявлено поодинокі фрагменти кружальної кераміки цього ж часу. Датування поселення — друга третина III — перша третина V ст. н. е.

Поселення в урочищі «Розрита Могила» (рис. 1: 32). Розміщується на схилі між першою та другою надзаплавними терасами лівого берега р. Ворскла, за 0,5 км на північ від майдану «Розрита Могила». У 2016 р. проведено шурфування поселення. Під час робіт виявлено археологічний матеріал, який належить носіям черняхівської культури.

Один з головних здобутків 2016 р. — проведення обстежень стану збереження фортифікаційної лінії Більського городища. Під час досліджень оглянуто та задокументовано всі місця руйнування оборонних споруд, визначено ділянки валів, де проводилися наукові вивчення.

Результатом розвідок 2016 р. стало завершення процесу картографування гігантських некрополів Більського археологічного комплексу та часткова локалізація досліджених у XX і на початку XXI ст. курганів науковими експедиціями України і закордоння. Також встановлені місця розташування і точні межі поселень у межах Більського городища, їх датування та культурна належність. Уперше за останні 15 років підготовлено систематизовану інформацію про селища епохи раннього залізного віку в межах Великого укріплення городища. Подальший етап обробітку накопиченої інформації — підготовка облікової документації як окремо на пам'ятки, так і не весь комплекс разом.

В. В. Шерстюк

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Упродовж 2016 р. на території Полтавської області відбувались невеликі перманентні обстеження, що охопили майже всі райони краю, в тій чи іншій мірі. Останні супроводжувалися картографуванням пам'яток, на більшість із них з часом планується виготовлення облікової документації. Деякі найцікавіші результати наводяться нижче. Наймасштабніші роботи проводилися на території Оржицького району, останні здійснювалися спільно з О. Прядком (м. Переяслав-Хмельницький) і описані окремо.

Окрім великої кількості курганних і майданних пам'яток обстеження та невеликі дослідження проводилися на кількох вартих уваги поселенських об'єктах. Більшою

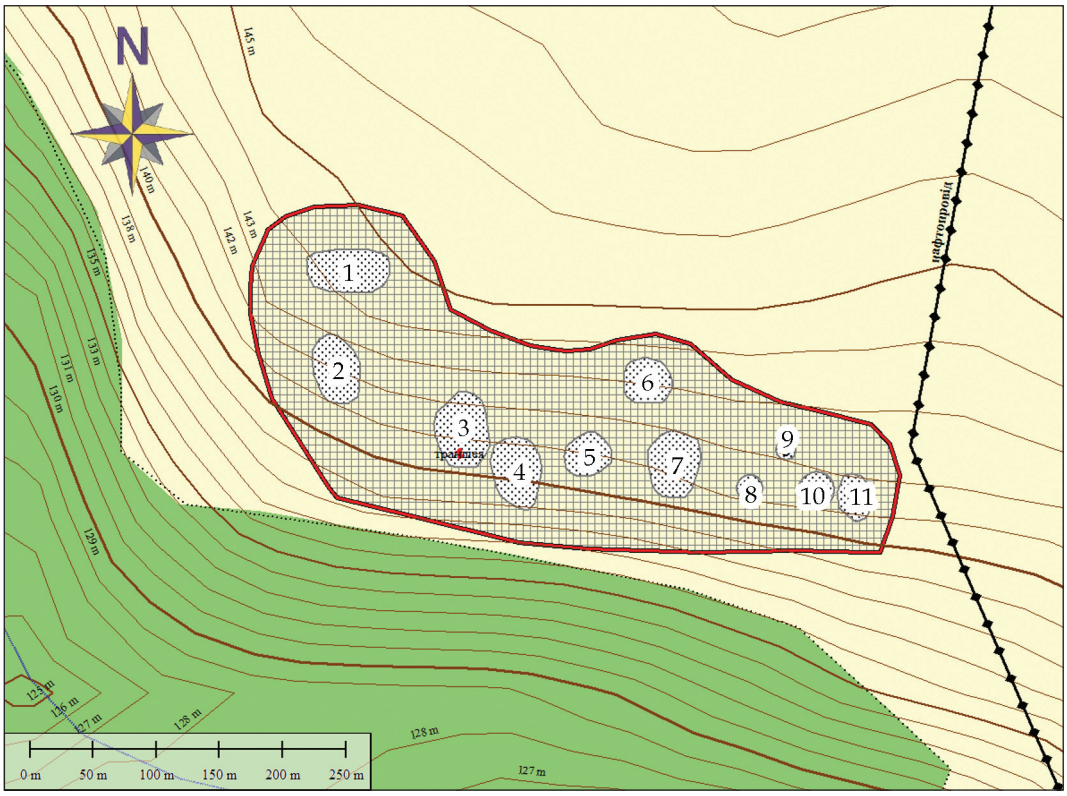

Рис. 1. План поселення Дібрівка I

Рис. 2. Знахідки з селища біля с. Корнієнки: 1—2, 4 — срібло; 3 — бронза

мірою це поселення доби пізньої бронзи та черняхівської культури.

Так, на вже відомому, відкритому минулого року, поселенні доби пізнього бронзового віку біля с. Дібрівка на Миргородщині, було закладено розвідувальну траншею 4 × 1 м на одному з попелищ, для з'ясування характеру та потужності культурних нашарувань пам'ятки. Поселення виявилося одношаровим та одночасовим, з досить потужними (до 0,80—1,00 м), але незначно насиченими відкладами. Певно все ж, воно існувало не надто довго, а значна потужність культурного шару пояснюється розміщенням траншеї в межах зольника та наявністю заглиблення невеликої господарської ями.

Нині це найбільше поселення із зольниками (яких нараховується щонайменше 11) доби пізньої бронзи на теренах краю (рис. 1). Подібних поселень з попелищами епохи, що передувала їхньому масовому поширенню — початку раннього залізного віку, вже виявлена ціла низка в межах області, причому — на широкому територіальному просторі. Їхнє вивчення у майбутньому може дати цікаві результати.

Упродовж року була відкрита й обстежена ще ціла низка селищ черняхівської культури. Біля с. Рунівщина в межах Полтавського району в попередні роки виявлено 3 селища пізньоримської доби, цього року в безпосередній близькості до останніх — ще 2. Це дозволяє окреслити доволі густий концентрований «кущ» поселень зазначеної епохи на р. Свинківка.

Цікавим виявилося й селище біля с. Корнієнки на території Великобагачанського

Рис. 3. Деталі та фрагменти цегли, мозаїки та кераміки із золотоординського мавзолею біля с. Василівка

району. Крім своєї значної площі пам'ятка вирізняється наявністю виразних розораних суглинкових плям від жител?, насиченням культурними рештками та цікавим зовнішнім виглядом кухонної кераміки: остання має численні борозенки на поверхні від значних домішок жорстви у тісті. Подібного характеру уламки посуду досить рідко зустрічаються серед синхронних пам'яток краю, та притаманні більшою мірою селищам Полтавського Подніпров'я. Не зважаючи на численні сліди грабіжництва на поселенні, тут вдалося знайти (окрім чималих керамічних решток) кілька цікавих індивідуальних артефактів (денарії, фібула, лунниця; рис. 2).

Поблизу с. Василівка на Семенівщині повторно обстежено рештки мавзолею золотоординської доби, що були виявлені минулого року. Було зібрано численний підйомний матеріал, що представлений майже цілими чи уламками підпрямокутної цегли-сирцю, що мала (як показало порівняння уламків) 2 різновиди за розміром. Також виділено кілька форм червоноглиняних цеглин з поливою блакитного кольору та ряд мозаїк на цементній (кашиновій?) основі з поливою блакитного, молочного та синього відтінків, з елементами ліній з «позолотою» (рис. 3).

Також було відкрито нове поселення зрубної культурно-історичної спільноти на околиці смт Котельва, кілька невеликих селищ черняхівської культури (наприклад, біля с. Михайлики на теренах Шишацького району), обстежено відоме селище біля с. Писарівка на Новосанжарщині, здійснена спроба локалізації ґрунтового могильника пам'ятки) та інше.

В. В. Шерстюк

РОЗКОПКИ НА ТЕРИТОРІЇ МАНЖЕЛІЇВСЬКОГО ГОРОДИЩА НА ПОЛТАВЩИНІ

У серпні 2016 р. Манжеліївська експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології продовжила науково-рятівні археологічні дослідження на території ділянки городища давньоруського часу та козацької доби на околиці с. Манжелія Глобинського р-ну Полтавської обл.

З метою вивчення прилеглої до ерозійного урвища ділянки пам'ятки було зроблено прирізку до квадратів розкопу 2015 р. Також розкопки мали за ціль з'ясування характеру виявленої раніше споруди. Адже попередніми дослідженнями було виявлено велике скупчення завалів об'єкта з дерев'яною зрубною конструкцією. Враховуючи наявність безпосередньо поруч з ділянкою розкопу підвищення та пониження території попередньо було висловлено припущення про можливість приналежності цих решток передваловим клітям укріплення давньоруського часу, з можливим розміщенням у них ремісничо-складських приміщень.

Це виявилися залишки житлової зрубної споруди. Було розкопано одну зі стін (завал стіни) цього об'єкту. Нерівності поверхні території, як виявилося, були результатом перепланування та розміщення тут об'єктів XVII — початку XVIII ст.

У процесі досліджень 2016 р. було розкрито 20 м² (всього 44 м² без невеликих прирізок). На сьогоднішній день з'ясовано, що одна зі стін цієї спаленої споруди (північна) втрачена (осипалася в урвище), західна розкопана (куток ще не виявлений), пошук інших країв об'єкта — справа майбутнього. У зазначеному житловому приміщенні виявлено рештки повністю розваленої завалом печі та внут-

Рис. 1. Манжелія, с. Городище. Деталь завалу стіни

Рис. 2. Манжелія, с. Городище, окремі знахідки: 1—2 — зерна та суцвіття рослин; 3 — «начиння» ткацького станка; 4 — залізна коса

рішньожитлової перегородки, позначеної в основі кам'яною лінійною кладкою, яка виконувала функцію своєрідного фундаменту для стіни. Остання, певно, мала легку плетену конструкцію (через відсутність помітних збережених її ознак), можливо, на зразок «дранки», решткиякої виявлялися подекуди в межах розкопу. Здогадно, ця перегородка мала вхід з дверима, про що свідчить розрив у кладці та залізний дверний завіс, знайдений у цьому місці.

Більшість зі знайдених матеріалів із розкопу розміщувалися всередині споруди якраз понад стіною, частково і меншою мірою — в середині споруди неподалік печі (кілька горщиків, астрагали-бабки тощо). Можна досить достовірно припустити, що житло було полишене під час раптової пожежі майже в такому вигляді, в якому воно було й за його функціонування. Принаймні, більшість господарського та іншого реманенту залишилася на тих же місцях (за виключенням деяких зміщень, спричинених завалом стін і печі). У майбутньому це дає надзвичайно широкі перспективи для якнайширшої реконструкції життя та побуту населення давньоруського періоду окресленого регіону.

Більшість зі знайдених артефактів та матеріалів ще проходять своє опрацювання спеціалістами, адже переважна їхня частина — це вироби з дерева, берести, текстилю, шерсті, зернівки та інше (як говорилося вище, їх збереження було забезпечено умовами піролізу під час раптової пожежі). Але вже за деякими з цих знахідок можна зробити певні попередні висновки та повідомлення.

Так, значну кількість виявлених матеріалів складають вироби з дерева та берести. Цього року вдалося віднайти та вже частково реконструювати кілька бондарних (таця, аналогічна минулорічній) та точених і різьблених (кілька тарілок, уламки дрібних предметів на зразок блюдець, ковшиків-черпаків, ложок тощо) дерев'яних посудин, та численні рештки берестяних ємностей. Останні були наповнені в окремих випадках їжею чи продуктами (діагностоване просо, горох, інший вміст надто перепалений), а також продукцією збиральництва (ягоди терену чи вишні, плоди травництва — суцвіття та насіння дикорослих рослин). Серед інших виробів предмет на зразок дерев'яного прясличя, палички для мотків з нитками, «зубчики» ткацьких гребенів тощо.

Цікавими є також матеріали з текстилю та їхні заготовки. Неподалік печі розчищено полотняний мішечок з просом, у скупченні матеріалів понад стіною окрім великої кіль-

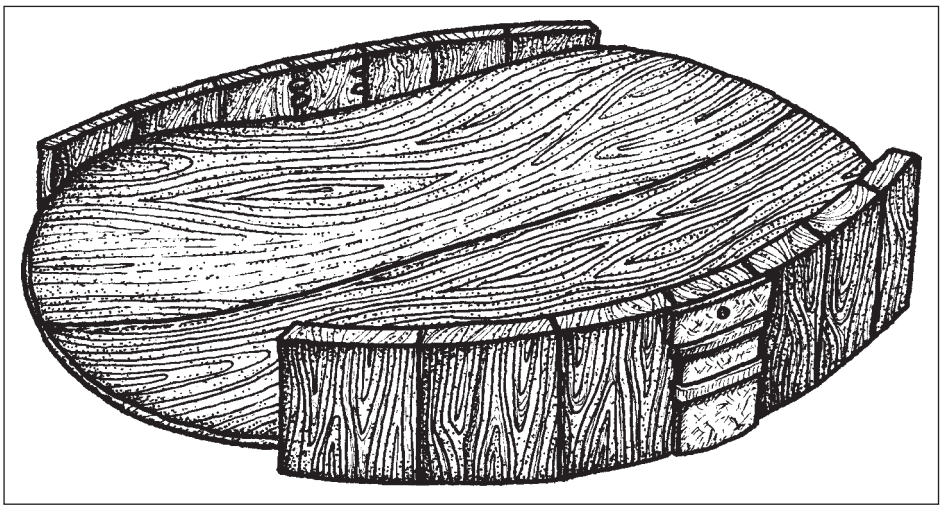

Рис. 3. Манжелія, с. Городище, дерев'яна бондарна таця з розкопок 2015 р.; графічна реконструкція

кості шматків тканин та різних шерстяних заготовок, досліджено предмет, ідентифікований нами як деталь ткацького станка — «начиння». Цей предмет та вище описані матеріали свідчать про розвиток ткацтва як домашнього промислу в цій садибі.

Більша частина інших знахідок представлена розвалами та цілим горщиком, окремі з яких містили в собі рештки їжі у вигляді кісток, переважно — дрібної птиці. Серед металевих предметів — залізна коса, кістень та бронзова коробочка, не виключено — кочівницького походження.

Відсутність знахідок дрібної металопластики означеного періоду, як в основі долівки, так і в культурному шарі, повна відсутність культурних решток за межами стіни споруди, свідчить про нетривале функціонування власне будівлі та опосередковано і самого укріплення загалом. Час загибелі об'єкта можна датувати серединою — другою половиною XI ст. і пов'язати з періодом загострення русько-половецьких відносин у зазначений час.

Повністю об'єкт давньоруського часу перекритий спорудою козацької доби, друга половина XVII — початок XVIII ст. Закритість цього комплексу, наявність та збереження великої кількості «мікрознахідок» (зернівок, рибних решток тощо), також видаються доволі перспективними для досліджень і в цьому напрямку.

Вивчення, реставрація та реконструкція виявлених знахідок ще триває. Неповне вивчення та унікальність цього об'єкта, загроза швидкого його руйнування у майбутньому, спонукає до продовження дослідження цієї ділянки Манжеліївського городища і в наступні роки.

В. В. Шерстюк, О. О. Прядко

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ОРЖИЦЬКОГО РАЙОНУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Упродовж 2016 р. на території Оржицького р-ну Полтавської обл. було проведено ряд розвідкових обстежень, з метою огляду давніх укріплень краю (городищ та змійових валів), і пошуку неукріплених поселень, перш за все — давньоруського часу, в долині р. Оржиця та її приток. Деякі з городищ району (Лукімське, Тарасівське та Чутівське) обстежувалися раніше. Цього року увага була приділена двом менш відомим укріпленням регіону — Яблунівському та Оржицькому. Останні відомі як сотенні фортеці козацької доби. Головною метою розвідок було складання планів збережених укріплень, встановлення характеру культурних нашарувань шляхом шурфувань, та з'ясування можливої давньоруської історії цих об'єктів.

Яблунівське городище. Розташоване в межах с. Яблуневе (рис. 2). Рештки укріплення досить добре збережені чи принаймні вгадуються на всій своїй протяжності, окрім

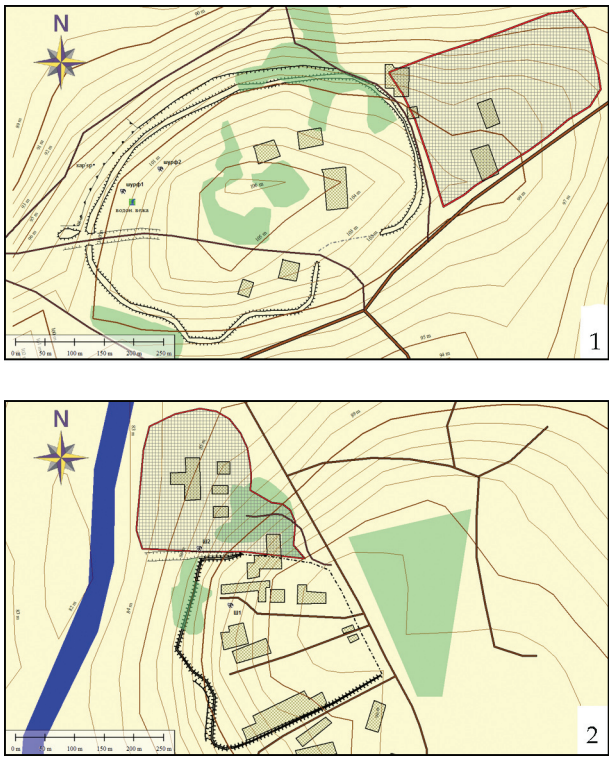

Рис. 1. Плани городищ: 1 — Яблуневе; 2 — Оржиця

невеличкої ділянки. З північного та західного боків, що звернені до долини річки, простежуються навіть ділянки валів, у меншій мірі — зі східного, розміщеного на мису. Досить виразні й збережені ескарпи, що на окремих смугах носять виразні сліди рову, хоч і значно місцями пошкодженого. План майданчика укріплення — овальний, з рваними контурами у західній та південній частині (пізні бастіони?). Максимальні розміри — 375 × 250 м (рис. 1: 1).

Підйомні матеріали досить численні, з абсолютним переважанням слідів бурхливого розвитку містечка та села Яблунів—Яблуневе XVIII—XX ст. Особливо багато останніх на посаді-подолі на схід від укріплення. Знахідок раніших епох майже немає, що, як виявилося пізніше, пояснюється потужними пізніми відкладеннями. Лише кілька знахідок можна було віднести до давньоруського часу та XVII ст. На місці віднайдення означених матеріалів було закладено два шурфи.

Перший із них суцільно потрапив в об'єкт (споруду) XVIII ст. Другий дав виразні результати. Потужні нашарування XVII—XVIII ст. (до 0,60—0,70 м) підстилав прошарок із матеріалами давньоруської доби (XII ст.) (до 1,00 м). Тут же було виявлено край давньоруського об'єкта (ями), що повністю йшов за межі шурфу, а тому повністю не досліджувався. Тут знайдено численні фрагменти кераміки XII ст., залізний ніж та кістяк молодого вовка.

Таким чином, цими роботами підтверджено щонайменше наявність давньоруських коренів Яблуневого. Чи було на цьому місці в той час вже городище — поки що однозначно сказати неможливо, але все ж більшість ознак вказують саме на це.

Оржицьке городище. Розташоване в межах смт Оржиця, на його північно-західному краї, на одному з країв великого витягнутого мису. На сьогоднішній день непогано збереглися ділянки ескарпованого укріплення з ровом лише з західного боку, дещо гірше — з півночі та півдня, повністю знівельовані вони зі сходу. Форма самого укріплення підпрямокутна, з кількома бастіоноподібними вигинами з боку стариці річки (з заходу). Розміри укріплення фіксуються в максимальних межах 205 × 190 м. Це вказує на козацьку традицію вибору місця розміщення містечка та характер фортифікації. Посад-поділ розташовувався на схилі корінного берега з півночі, до річки, з півдня теж, певно існував посад, але його контури, межі, наявність колишніх укріплень з'ясувати на разі важко через щільну забудову (рис. 1: 2).

На території укріплення було закладено шурф. Останній засвідчив відсутність тут нашарувань давньоруської доби, і присутність матеріалів середини XVII—XVIII ст. Ту ж саму картину дав шурф 2 на місці поділь-

Рис. 2. Загальний вигляд на городище у Яблуневому із заплави

ського посаду. Підтвердили виключно «козацьку» історію й підйомні матеріали.

Таким чином, можна з упевненістю виключити Оржицю зі складу потенційних давньоруських пунктів, підтвердити думку тих вчених, які вважали літописну «Съжицу» гідронімом, та віднести зазначену фортецю до класичних козацьких укріплень XVII—XVIII ст.

У долині р. Оржиця та її приток, Сирої та Сухої Оржиці, Чумгака, було виявлено також велику кількість нових поселенських об'єктів. Більшість із них — невеликі різночасові стійбища епохи бронзи, раннього заліза, черняхівської культури і ранньослов'янської доби. Вирізняються серед них кілька селищ з матеріалами давньоруського часу, особливо пам'ятка біля с. Круподеринці. Останнє з доволі виразними матеріалами другої половини XI ст., з невеликою часткою кераміки XII ст., вирізняється значною кількістю матеріалу, доволі великою площею, наявністю культурного шару, близькістю розміщення до Яблуневого та значним масивом уламків пірофілітового сланцю, що дозволяє відзначити можливість наявності тут майстерні по його обробітку.

Усі знахідки давньоруської доби замкнуті всередині смуги між притоками Оржиці (як і саме городище в Яблуневому), утворюючи своєрідний «кущ поселень», та повністю відсутні нижче їхнього злиття, в зоні відкритого степового ландшафту.

У ході експедиційних пошуків здійснено обстеження великої смуги давньоруського Посульського Змійового валу на теренах району. Складено детальний план, здійснено його фотофіксацію. Крім цього обстежено також цілий ряд курганів та майданів.

І. Б. Шрамко, С. А. Задніков

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ МОГИЛЬНИКА СКОРОБІР

У 2016 р. Скіфською археологічною експедицією Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна спільно зі співробітниками історико-культурного заповідника «Більськ» було продовжено планове дослідження некрополів Більського городища. У цьому польовому сезоні було обрано ділянку на полі № 6 в ур. Скоробір.

При візуальному огляді місцевості на ділянці було помітно декілька насипів, яким загороджувало повне знищення в результаті щорічної оранки. Було прийнято рішення дослідити один з таких курганів. Роботи велись за допомогою землерийної техніки.

Для ведення стратиграфічних спостережень було закладено чотири контрольні траншеї. Щорічна оранка практично знівелювала курган. На момент початку робіт він мав висоту 0,2—0,4 м та ледве «читався» на сучасній денній поверхні.

При знятті насипу кургану було виявлено залишки вогневої точки часів Другої світової війни, проте вона не зруйнувала давнє поховання, оскільки була розташована в південній частині насипу.

У центрі, біля країв плями могили під ріллею фіксувалися залишки глиняного викиду завтовшки 0,01—0,07 м. Поховальна камера знаходилась у центрі, мала прямокутну форму з розмірами 3,4 × 2,8 м. Вона являла собою звичайну яму, глибиною 1,0 м від рівня похованого ґрунту, перекриту деревом. З часом дерев'яні балки перегнили та просіли у могилу. Вони залишилися переважно з південної частини комплексу. Решту було знищено при пограбуванні. На перекритті лежав повний розвал миски з піддоном та уламки від іншої миски та кружки.

Давній грабіжницький хід було впущено зверху, у насип кургану. Він добре фіксувався у північно-західній частині поховальної камери. Кругла в плані пляма грабіжницького ходу мала діаметр 1,0 × 0,9 м.

Поховальна яма мала форму чотирикутника. З півночі та півдня в ній зафіксовані дві канавки від кріплення дерев'яного настилу. Дерев'яні плахи настилу мали ширину 0,4 м. На них було покладено померлого(лих). На жаль залишків похованих не виявлено. Оскільки померлі, скоріш за все, були витягнуті на поверхню через грабіжницький лаз ще у давнину. У похованні знайдені лише два зуби, що залишилися в області імовірного розташування голови померлого. Можна припустити, що покійний був орієнтований головою на південь, з незначним відхиленням на захід.

Після пограбування у похованні залишилися лише окремі речі: бронзове вістря стріли, бляшка для перехресних ременів, різні типи намистин, уламок залізного ножа.

У південно-західній частині знайдені цілі та уламки штампованих бляшок від одягу. Бляшки виготовлені з жовтого металу. Знайдено три типи бляшок — із зображенням фігури гірського козла з повернутою головою, чотирипроменеві та підквадратні із випуклими точками. Також серед прикрас виявлено невеличку пронизку та краплеподібну підвіску. На жаль, тільки декілька бляшок лежали на дерев'яних плахах, причому деякі з них були перегорнуті. Більшість фіксувалась у заповнені могили та кротовинах. Штамповані бляшки належали до комплекту, що прикрашав жіночий одяг, скоріш за все, головний убір, за відомими аналогіями (Бобриця, к. 35).

Попередньо відкрите поховання можна віднести до хронологічного горизонту Б-2 (остання чверть VII — перша чверть VI ст. до н. е.), відомого за матеріалами Більського городища, проте подальші дослідження аналізу знайдених речей дозволить уточнити дату цього комплексу. Безумовно, в кургані були поховані представники місцевої еліти. Відкритий комплекс значно розширив уявлення про доволі сталі поховальні традиції давнього населення Українського лісостепу у ранньоскіфский час, поширення відомого типу прикрас на території Східної Європи, а також поповнив новими зразками джерельну базу предметів ранньоскіфського мистецтва.

І. Б. Шрамко

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОЛЬНИКА 13 НА ЗАХІДНОМУ БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

У 2016 р. Скіфською археологічною експедицією Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна були продовжені дослідні роботи на Західному укріпленні Більського городища.

Основні зусилля Скіфської археологічної експедиції були спрямовані на вивчення зольного насипу 13, розташованого в центральній частині укріплення. Перші об'єкти були виявлені під насипом зольника ще під час розкопок В. О. Городцова, проте частина з них не була розкрита повністю. Протягом п'яти польових сезонів, починаючи з 2005 р. було встановлено, що культурний шар зольника формувався з другої половини VII по третю чверть VI ст. до н. е. У південно-східній частині відкриті у більшості культові комплекси та ями господарського призначення. У центральній частині простежено абриси траншей 1906 р. Минулого року розпочате дослідження житлової споруди — землянки (частково була розкрита В. О. Городцовим), у заповненні якої містились матеріали другої половини VII — першої половини VI ст. до н. е. Головною метою досліджень цього року було завершення вивчення даного житлового об'єкта та оточуючого простору. Розкрито південно-західну частину житла. З'ясовано, що приміщення мало овальну форму, максимальні розміри 7,75 × 4 м та було орієнтовано по лінії північній схід — південний захід. Підлога виявилась нерівною та плавно знижувалась у західному напрямку. У східній частині вона зафіксована на глибині 1,25 м, у західній — 1,4 м. На південний схід від центру житла розкрито господарську яму, заповнену золою з уламками кераміки. У південно-східній частині зафіксовано пляму пропаленого ґрунту діаметром 1 м — залишки вогнища.

На ділянці розкопу 2016 р. простежено траншеї 1906 р. Одна з них була орієнтована з півночі на південь з невеликим відхилом на схід та захід. Дуже несподіваним фактом було те, що паралельно першій траншеї було зафіксовано ще одну, що не згадується в щоденнику В. О. Городцова. Вона починалася з-під оранки та закінчувалася на похованому ґрунті на глибині 1,0 м. Також з'ясувалось, що її заповнення насичене невибраним матеріалом скіфського часу, що не є типовим для методики В. О. Городцова, яку ми мали змогу фіксувати протягом різних років.

Поверхня зольника щорічно розорюється оранкою до глибини 0,2—0,4 м. Потужність незруйнованого культурного шару в розкопі сягала 0,4—0,6 м. Найбільш насиченим матеріальними залишками виявився шар зольника, починаючи з глибини 0,3—0,4 м. Більш ранній матеріал другої половини VII — першої половини VI ст. до н. е., концентрувався у центральній частині зольника. Периферійні

ділянки містили предмети матеріальної культури кінця VI — початку V ст. до н. е.

У розкопі цього року знайдені уламки місцевої кераміки, яка типова для цього періоду. Вироби з металу представлені бронзовими дво- та трилопатевими вістрями стріл, залізними та бронзовими шпильками, бронзовою та залізною панцирними пластинками, залізною голкою та залізним різцем.

Античний імпорт репрезентований переважно фрагментами стінок античних амфор різних центрів: Хіос, Клазомені, Лесбос та ін. Особливо треба відзначити уламок бортика світлоглиняного лутерію. Виробів з кістки небагато — уламок руків'я ножа, тупик та струг.

Надалі заплановано дослідити північну частину зольника.

Л. Яковлєва

РОЗКОПКИ ГІНЦІВСЬКОГО ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ

У 2016 р. на Гінцівському верхньопалеолітичному поселенні (с. Гінці, Лубенського р-ну Полтавської обл.) були продовжені планові багаторічні міжнародні археологічні розкопки під керівництвом к. і. н., старого наукового співробітника відділу археології кам'яного віку ІА НАН України Л. А. Яковлєвої.

Польовий сезон розкопок тривав з 15.07 по 27.08 2016 року. Дослідження продовжувались до 4.10.2016 р. Згідно з науковою програмою дослідження цієї пам'ятки, в розкопках та дослідженнях археологічних матеріалів беруть участь французькі колеги Ф. Джінджан і А. М. Моань.

Розкопки, які тривають щороку, починаючи з 1993 р., надають можливість вперше з'ясувати ряд загальних питань щодо:

палеоекономіки прильодовикової зони Східної Європи з пріоритетною роллю мамонтів у житті людей,

критеріїв розташування основного базового поселення в навколишньому середовищі, — особливостей найдавнішої оригінальної архітектури жител із кісток мамонта,

кількості й характеру функціонування житлових і господарчих комплексів та загальної планіграфічної структури мисливського поселення Гінці, яке функціонувало біля 14500 рр. тому (за даними C^{14} AMS).

Дослідження північної (центральної) частини Гінцівського верхньопалеолітичного поселення. Польовий сезон 2016 р. був спрямований на планове продовження польових досліджень верхньопалеолітичного поселення Гінці. Розкопки проводилися на північній частині стоянкового мису, де була розташована центральна частина поселення з чотирма великими спорудами з кісток мамонта.

Загалом, на сьогодення у Гінцях виявлено шість споруд із кісток мамонта: п'ять великих споруд і одна мала. Перша велика споруда була знайдена у 1914 р. В. Щербаківським (житло 1). Всі інші споруди відкрила й дослідила міжнародна експедиція ІА НАНУ під керівництвом Л. А. Яковлєвої.

Сучасні розкопки проводяться під дахом великого металевого ангара, збудованого благодійним фондом «Археологія Євразії» (президент Ф. Джінджан), при підтримці благодійного громадського товариства «Гінцівська спадщина» (президент В. Цибрик). Площа ангару 25 × 40 м перекриває відкриту центральну частину поселення з чотирма великими спорудами із кісток мамонта, ямами-сховищами, робочими ділянками та вогнищами, розташованими навколо них.

Усвідомлюючи унікальність Гінцівського верхньопалеолітичного поселення, яке є унікальною археологічною пам'яткою європейського палеоліту, було зроблено все можливе для її збереження для подальших досліджень та музеєфікації культурного шару *in situ* (рис. 1).

Археологічні дослідження цього року охоплювали площу 23 м^2, на якій були продовжені та завершені розкопки споруди 6 із кісток і бивнів мамонта. Рештки цієї, заглибленої у землю конструкції 3,6 м (S—N) × 2,5 м (E—W), мають вигляд потужного компактного скупчення кісток мамонта овальної форми. Товщина скупчення дорівнює від 25 до 50 см.

Остеологічні рештки мамонтів залягали в лесоподібному світло-пальовому суглинку, із невеликим ухилом з півдня на північ та на північний захід. Кості мамонта залягали го-

Рис. 1. Загальний вигляд розкопу Гінцівського верхньопалеолітичного поселення у 2016 р.

ризонтально та вертикально, що пояснюється архітектурною позицією кожної з кісток цієї конструкції. Споруда 6 була сконструйована з великих кісток дорослих і молодих мамонтів (самців та самок), основними конструктивними елементами якої були чотири типи кісток мамонта: черепи, бивні, лопатки і тазові.

Стан збереженості споруди задовільний. Загальний стан кісток, чисельні лусочки та чисельні дрібні фрагменти від великих кісток, що знаходяться біля них, наочно свідчать, що ця заглиблена у землю споруда простояла просто неба доволі довгий час. Як і у попередніх, розкопаних нами житлах, у конструкції цієї споруди використовувались кості різного ступеня збереженості. Розчистка остеологічних решток цієї споруди проводилася з урахуванням їхнього положення *in situ*. У процесі розчистки враховувалося також те, що кості залягають одна на одній, утворюючи потужне скупчення. Виміри глибини залягання кісток вказують, що споруда була збудована на давній поверхні поселення, яка була заглиблена (у центральній та північній частинах до 50 см). На внутрішній площі споруди (південна частина) були знайдені остеологічні рештки зайця та бабака (визначення А. М. Муань).

За робочою гіпотезою, вірогідно, ця споруда мала житлово-господарче призначення. Остеологічні рештки від п'яти бабаків, знайдених на підлозі південної частини цієї споруди ідентифікують її використання у теплий період року.

Детальні остеологічні та архітектурно реконструкційні дослідження 3D цієї споруди, будуть продовжені у наступних роках.

Біля споруди 6, із північної сторони, було виявлено велике компактне скупчення перепаленого матеріалу овалоподібної форми, яке мало поступовий уклін по лінії схід—за-

Рис. 2. День Відкритих дверей у День археолога в Гінцях, 2016 р.

хід. Основна частина цього археологічного об'єкта мала овальну форму 2 × 2,2 м. Далі на захід простежується продовження цього об'єкта у вигляді компактного попелового матеріалу неправильних контурів. Ця «розмитість» та «витягнутість» контурів пояснюється поступовим переміщенням частини попелових мас завдяки природному пониженню давньої поверхні на захід.

За робочою гіпотезою, ми вважаємо, що спочатку на цій ділянці було влаштовано невелике вогнище, яке поступово перетворилось на зону викидання. Спочатку для збереження та закріплення овальної форми, це компактне скупчення кісткового попелу з північної та західної сторін, по контуру (з урахуванням природного пониження давньої поверхні поселення на захід та північний захід), було зафіксовано бивнем та ребрами мамонта (та їхніми фрагментами). Після його активного використання цей об'єкт почав руйнуватися. Під натиском талого снігу, певна маса попелу та ребра, що утримували овальну форму цього скупчення, перемістилися трохи нижче у західному напрямку.

Це компактне скупчення перепаленого остеологічного матеріалу овалоподібної форми, окрім потужного кісткового попелу та вельмичисельних дрібних фрагментів кісткового вугілля, включало також дрібні фрагменти кісток мамонта, фрагменти кісток північного оленя та 17 розщеплених кременів: пластини, їхні фрагменти, різцевий скол та відщеп. Всі крем'яні вироби були з чорного кременю гарної якості.

Далі на північ, за цим великим скупченням перепаленого остеологічного матеріалу простежується початок іншої конструкції з бивнів та кісток мамонта № 7, яка буде розкопуватись у наступному році.

У цілому, розкопані цього року археологічні об'єкти є ще однією господарчо-житловою ділянкою центральної частини поселення Гінці. Завдяки сучасним розкопкам виявлено, що планіграфічна структура осяжної центральної частини Гінцівського поселення складалася з чотирьох великих житлово-господарчих споруд із кісток та бивнів мамонта (виявлених на сьогодні), які були розташовані компактно, по витягнутому овалу, близько одна біля одної. Навколо цих споруд були влаштовані відкриті вогнища, робочі майданчики, смітникові зони, ями сховища. За даними мікростратиграфії цих споруд і прилеглих до них зон, простежується одночасне функціонування цих структур у межах мисливського поселення.

Подальші розкопки дозволять виявити нові археологічні об'єкти (споруда 7, знайдена в цьому році) та продовжити поглиблені дослідження раніше знайдених об'єктів, для подальшої загальної реконструкції Гінцівського поселення.

День відкритих дверей у Гінцях на день археолога. Кожного року наша експедиція 15 серпня, у День археолога, проводить *День відкритих дверей*. Завдяки нашій ініціативі День археолога у Гінцях став справжнім святом. Свято, в якому беруть участь активісти товариства «Гінцівська спадщина», представники преси, держадміністрації, громадські діячі, французькі археологи, численні пересічні українські громадяни. Під час свята Л. Яковлєва, В. Цибрик та Ф. Джінджан були нагороджені грамотами Лубенської райдержадміністрації (рис. 2).

Окрім того, кожного року під час розкопок керівником експедиції та президентом громадського товариства «Гінцівська спадщина» проводяться роз'яснювальні бесіди про *«роль археологічної спадщини у сучасному українському суспільстві»* з мешканцями сіл Гінці, Духове, Карпилівка, учнями, студентами, журналістами, громадськими діячами та пересічними громадянами.

Роботи по нагляду та консервації культурного шару in situ. Після завершення розкопок, як завжди, були проведені контрольні заходи щобо збереження культурного шару *in situ*. У цьому році, як і в попередні роки, консерваційні роботи проводилися за методикою, розробленою французьким спеціалістом-реставратором Д. Жіллот. Для консервації остеологічних решток житлових споруд із кісток та бивнів мамонта *in situ* був використаний клей ACRILME, який ми привозимо кожного року із Франції. Обробка кісток розчином ACRILME проводилась у вісім етапів. Після завершення робіт по консервації остеологічного матеріалу та детальних досліджень археологічних об'єктів, розкоп із культурним шаром *in situ*, був щільно перекритий трьома шарами тентів. Після цих заходів законсервований розкоп залишається в закритому ангарі під наглядом до наступного року.

Збереження in situ споруд із кісток мамонтів Гінцівської стоянки — як свідчення унікальної архітектури світового значення. Методика розкопок зі збереженням культурного шару in situ дозволяє проводити археологічні дослідження на сучасному науковому рівні на цій всесвітньо відомій палеолітичній пам'ятці.

В Україні завдяки багаторічним розкопкам у Гінцях, вперше є можливість повністю зберегти в непорушеному стані велику центральну частину палеолітичної пам'ятки із житлово-господарчими комплексами, що дає нагоду зберегти унікальні свідчення найдавнішої унікальної архітектури світового значення та вирішувати питання про створення заповідника та музею цієї видатної археологічної пам'ятки України світового значення.

А. Б. Бардецький, Д. Ю. Вертелецький, В. В. Ткач

УКРІПЛЕНЕ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МИРОГОЩА-15

Поселення знаходиться на східній околиці села Мирогоща Дубенського р-ну Рівненської обл. неподалік від аграрного коледжу (рис. 1: 1), де займає правий берег балки, яка розрізає давню широку терасу (понад 1 км) біля підніжжя Мізоцького кряжу. Балка утворюється злиттям двох менших балок, які беруть початок із великих ярів на краю кряжу, і впадає в долину р. Липки — правої притоки р. Ікви. Верхів'я Липки починаються з аналогічної балки за 2 км східніше, а за ними вже проходить вододіл із системою р. Горині. На сьогодні постійний водотік у балці відсутній, проте наявність багатошарових поселень вище на схилах пагорбів кряжу свідчить про існування в минулому тут струмка.

Пам'ятка вперше була відкрита авторами під час розвідки у 2013 р. Після цього на супутниковому знімку Google (зйомка 29.08.2011 р.) помічено чітке зображення кільцевого рову довкола площі найбільшої концентрації знахідок (рис. 1: 3). Навесні 2016 р., під час повторного обстеження, завдяки насиченості ґрунту вологою вдалося зафіксувати цей рів (рис. 1: 4). Ерозією, яку значно посилила інтенсивна оранка, пошкоджено ґрунтовий покрив і в північній частині він був змитий у невелику балку, на схилах якої вже почав виорюватися материковий лес. Після глибокого зволоження, в моменти, коли поверхня висихає, дуже контрастно виділяється площина над ровом, яка довше залишається вологою, однак при повному висиханні пляма візуально вже не читається. За межами рову знахідки майже не трапляються, а зона найбільшої їхньої концентрації знаходиться ближче до краю берега. Тут же було зафіксовано виоране скупчення золи з включеннями значної кількості кераміки, крем'яних виробів і кісток.

Схили балки та край берега частково знищені добуванням лесу в XX ст. У верхній їхній частині залягають перевідкладені крем'яні конкреції розмірами до 0,5 × 0,5 м, які часто виносяться на денну поверхню оранкою та ерозією. Трохи південніше пам'ятки, де ґрунтова дорога проходила по схилу балки, ці конкреції трапляються у великій кількості. Кремінь — волинський, смугастий, чорного і світло-сірого кольору, з прозорою або світло-сірою кіркою, візуально ідентичний тому, з якого виготовлені знаряддя на поселенні.

У колекції знахідок із поверхні виділяються дві невеликі серії крем'яних пластин та пластинчастих відщепів, перша з яких макролітична з глибокою білою патиною, а друга — мікролітична з неглибокою прозорою. Обидві відносимо до кам'яного віку, однак, без уточнення, оскільки не маємо жодних типових знарядь.

Основна кількість знахідок із пам`ятки належить до трипільської культури етапу CII. Кераміка, що закономірно, дуже фрагментована, і репрезентує характерні категорії посуду — горщики, миски, корчаги, а також кружала.

Більшість горщиків мали легко відігнуті назовні вінця (рис. 2: 1), іноді з високою шийкою (рис. 2: 1—4), і часто оздоблювались карбуванням верхнього краю (рис. 2: 1, 4), або під ним із зовнішнього боку (рис. 2: 1—3). Лише один знайдений екземпляр був орнаментований двома одиничними горизонтальними відтисками шнура на верхній частині шийки (рис. 2: 4). Окремі фрагменти мають злегка лисковану поверхню (рис. 2: 2). Горщики виготовлені з добре вимішаної формувальної маси з додаванням дрібного шамоту, переважно черепок має щільну або слабопористу структуру та часто мучнистий на дотик.

Окремому типу посудин, умовно названим корчагами, належала серія фрагментів вінець з відігнутим краєм, що утворював горизонтальний або нахилений бортик, виділений зсередини ребром. Вирізняються вони і значною товщиною стінок, показники якої в середньому вдвічі перевищують показники горщиків (рис. 2: 7, 8). Майже всі екземпляри мали суцільно покриті червоною фарбою внутрішню та зовнішню поверхні, а технологія формувальної маси таких посудин була аналогічною до горщиків.

Фрагменти мисок належали двом типам: напівсферичним (рис. 2: 5) та конічним

Рис. 1. Мирогощa-15: 1 — топографічна карта околиць с. Мирогощa з позначенням пам'ятки (М 1 : 25000); 2 — схематичний план пам'ятки (а — сліди рову; б — площина поширення знахідок на поверхні); 3 — супутниковий знімок Google (дата зйомки — 29. 08. 2011 р.); 4 — фото поселення з позначенням слідів рову, вигляд з півночі

(рис. 2: 6), які в переважній більшості випадків суцільно покриті фарбою червоного кольору на обох поверхнях. Виготовлені вони з додаванням у глину шамоту в помірній або великій кількості. На поселенні знайдено також два фрагменти стінок посудин помаранчевого кольору, виготовлених з відмуленої формувальної маси, розпис на яких не зберігся (рис. 2: 9).

Серед глиняних виробів цікавим є фрагмент конічного кружала з округлими краями, орнаментованого подвійним концен-

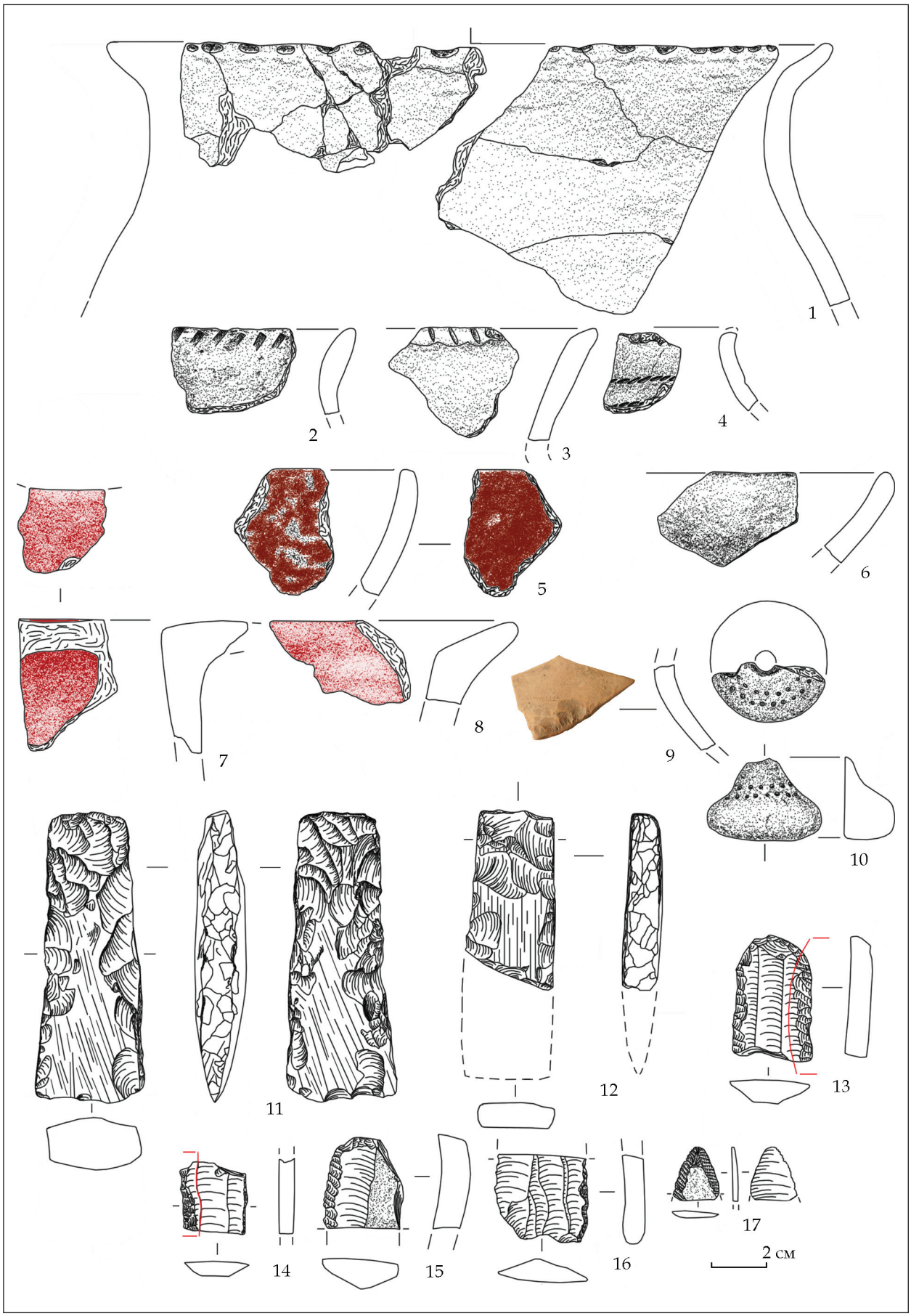

Рис. 2. Мирогоща-15: вибірка матеріалів трипільської культури з поверхневих зборів: 1—10 — кераміка; 11—17 — кремінь

тричним рядом дрібних круглих наколів і виготовленого з глини з додаванням дрібного шамоту.

Сокири мають трапецієподібну, розширену до леза форму, чотирикутні в перетині, а їхні прилезові частини шліфовані. Знайдені в основному фрагменти готових знарядь та один цілий екземпляр (рис. 2: 11, 12). Ріжучі знаряддя, збережені лише у фрагментах, були виготовлені на широких пластинах та пластиноподібних відщепах. Леза, сформовані струменистою ретушшю, сходилися на кінці, який оброблявся особливо ретельно (рис. 2: 16, 17). Іноді вони були комбіновані з кінцевими скребками (рис. 2: 15). Вкладні серпів виготовлені з уламків пластин, з добре видимим залискуванням леза. Один з них мав ретушований подібно до скребка бічний край (рис. 2: 13, 14).

Аналогічна кераміка і подібний склад крем'яних знарядь відомі на таких пізньотрипільських поселеннях Західної Волині як: Костянець-Лиственщина, Костянець-Горби, Малі Дорогостаї-Гайок, Кургани-Дубова, Лози-Городище.

О. Войтюк

ОБСТЕЖЕННЯ УКРІПЛЕНЬ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РАННЬОГО МОДЕРНОГО ЧАСУ НА РІВНЕНЩИНІ

За підзвітний період обстежено три давніх укріплення у Радивилівському та Рівненському районах.

У ході обстеження лівого берега р. Ситенки за 3,4 км на північний захід від с. Срібне Радивилівського району та за 660 м на південь від мосту в ур. Юрків Брід виявлено овальне у плані підвищення розмірами 32 × 28 м, оточене невисоким валом (рис. 1). Ширина валу біля основи 7 м, висота 0,4 м. У південній частині укріплення закладено траншею розміром 2 × 8 м, котра перетнула вал упоперек. За даними стратиграфічних спостережень встановлено, що пагорб було ескарповано (вершину пагорба зрізали й цим ґрунтом насипали вал). Рів читається слабо.

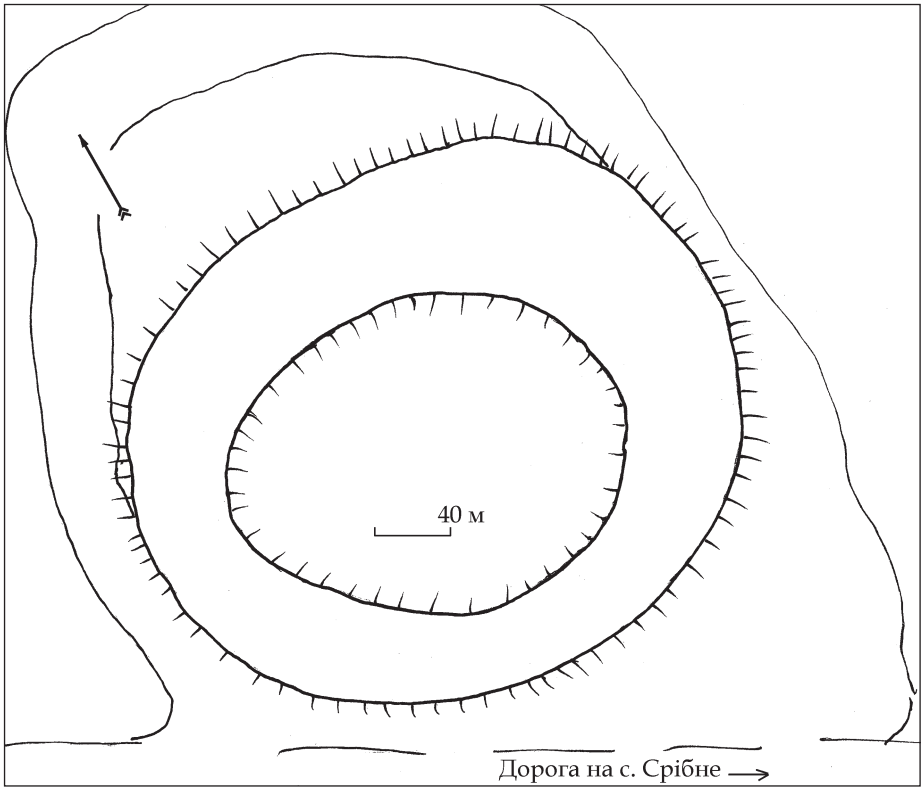

Рис. 1. Городище-сховок біля с. Срібне Радивилівського р-ну

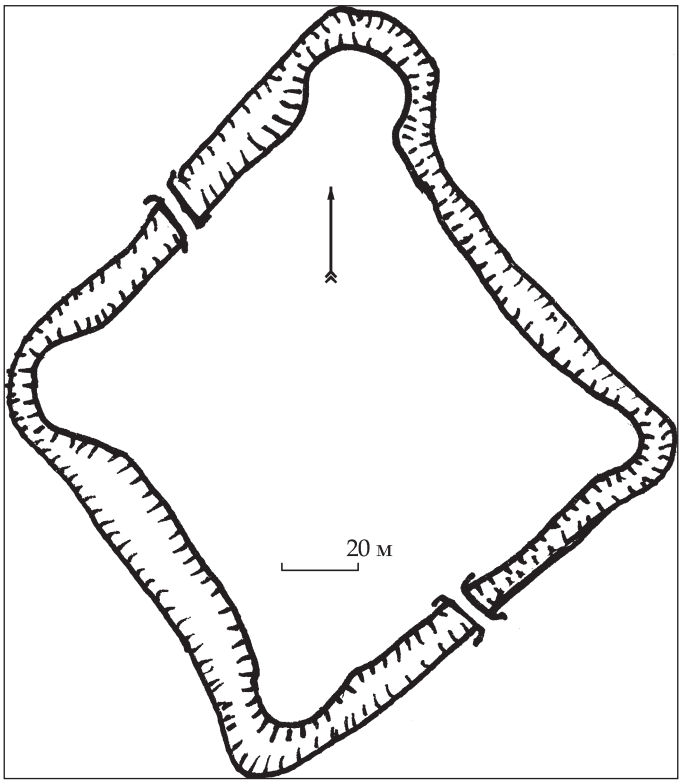

Рис. 2. Замчисько литовсько-польської доби у с. Крупець Радивилівського р-ну

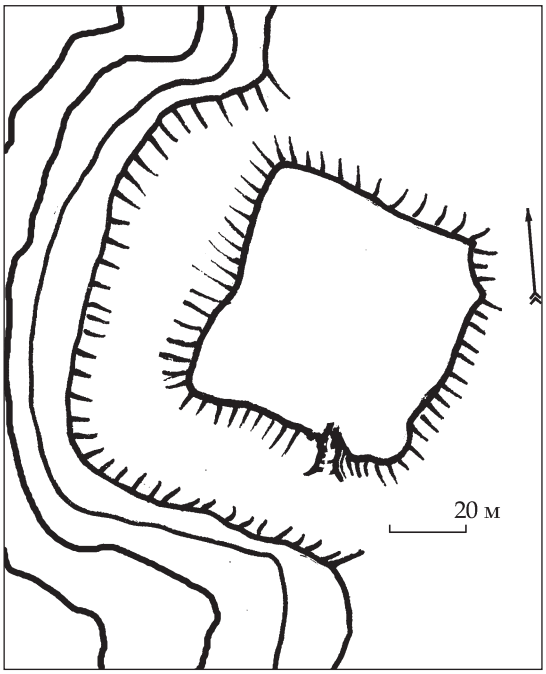

Рис. 3. Замчисько литовсько-польської доби у с. Новожуків Рівненського р-ну

Речові знахідки в шурфі відсутні. З огляду на планування укріплення, його можна віднести до ранньослов'янських городищ-сховищ.

У басейні р. Баранської (притока р. Слоніки) в с. Крупець Радивилівського району збереглося замчисько. Воно розміщене на березі струмка (зараз пересохлий), піднімається приблизно на 2 м над рівнем заплави. На його майданчику знаходяться сільські садиби. По периметру укріплення обнесене ровом, його ширина з північної сторони досягає 13 м. Воно має регулярне планування, розміри чотирикутного майданчика 110 × 116 м, кути з бастіонами орієнтовані за сторонами світу (рис. 2). На найбільш збереженому бастіоні (північному) закладено розвідкову траншею розмірами 1,5 × 5,0 м, орієнтовану стінками за сторонами світу. При прокопуванні насипу бастіону зафіксовано два потужні прошарки дрібних фракцій крейди. Ця крейда потрапила до насипу валу з ґрунтом, викинутим під час прокопування оборонного рову. Центральна частина бастіону була понижена. Під підошвою валу простежено похований ґрунт, у ньому зібрано уламки гончарних посудин XII—XIII ст. Зібрані на майданчику замчища знахідки дозволяють віднести пам'ятку до литовсько-польської доби.

У с. Новожукові Рівненського району (раніше с. Іскра) на лівому березі р. Стубли обстежено територію замку. Це чотирикутне у плані укріплення, орієнтоване за сторонами світу (рис. 3). Майданчик має розміри 62 × 80 м, ширина рову з напільної сторони 25 м. Східна частина замчища частково зруйнована кар'єром. Вздовж південно-східного та частково західного країв майданчика зберігся вал шириною 4,5 м і висотою 1,5—2 м. Перед валом було влаштовано берму шириною 3 м. У південній частині майданчика помітні неглибокі рівчаки, котрі оконтурюють прямокутник, вірогідно, це сліди видобування каменю з фундаментів палацу. З південної сторони замчища простежується в'їзд, він починається від південного кута і піднімається до середини південної куртини. У південній частині (від краю до середини укріплення) закладено ряд (3) шурфів, орієнтовних з півночі на південь (траншеї 2 × 4 м з інтервалом 4 м одна від іншої). При прокопуванні шурфів простежено сліди нівелювання пагорба, зафіксовано материк, котрий залягає на глибині 0,6 м у центрі майданчика і 0,8 м на південному краю. У південній частині виявлено об'єкт, котрий законсервовано до наступного року. Матеріал знайдений у період дослідження можна датувати монетою півторак 1621 р. чекану та значною кількість кераміки і фрагментів цегли-пальчатки XVI—XVII ст.

Б. А. Прищепа, О. П. Войтюк, О. К. Кожушко

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПОБЛИЗУ СІЛ ВІЛЬГІР І КОЛЕСНИКИ

У мікрорегіоні, що знаходиться в середній течії р. Горині, в 2015—2016 рр. було обстежено 15 різночасових пам'яток: два городища, 11 поселень, два курганні насипи (рис. 1). З них сім пам'яток нововиявлені.

На захід від с. Колесники виявлені городище і два курганні насипи. Ці пам'ятки розташовані на схилах вкритої лісом височини, яка обмежена долинами двох струмків, лівобережних допливів р. Горині. Південний струмок впадає у Горинь у с. Колесники, північний — у с. Вільгір.

Городище розташоване за 2,3 км на захід від центру с. Колесники, у верхів'ях струмка (рис. 1: 1). Його збудували на мисоподібному виступі височини, обмеженому з півдня долиною струмка, зі сходу — балкою, а з заходу — лагідним схилом. Майданчик городища округлий у плані, діаметром близько 90 м. По периметру він був оточений валом і ровом. Із напільної північної сторони вал має висоту 1—1,2 м і ширину 6—7 м. Перед валом проходить рів завглибшки 0,5—0,8 м і завширшки близько 5 м. Із протилежної південної сторони майданчика вал зруйнований під час корчування лісу. Майданчик городища влаштований на схилі, тому перепад висот сучасної денної поверхні між північним і південним краєм укріплення становить 2,5—3 м.

У північній частині майданчика городища, за 10 м на південь від внутрішнього краю підошви оборонного валу, прокопано шурф площею 2,5 м². Гумусний ґрунт на цій ділянці має товщину 0,3 м, нижче залягає коричнево-сірий лесоподібний суглинок. В шурфі виявлено східний край об'єкта, заглибленого в материк на 0,4 м. У заповненні котловану зібрано уламки ліпної миски раннього залізного віку з широким пласким краєм вінець, нахиленим до середини посудини, під вінцями вона прикрашена «перлинним» орнаментом (рис. 2: 2). Знайдений тут скіфський бронзовий наконечник стріли належить до ранніх типів і датується VII—VI ст. до н. е. Вірогідно, цим самим часом слід датувати і побудову укріплень.

Курган за 100 м на північ від городища знаходиться на високій ділянці височини, в лісі (рис. 1: 2). Насип зберігся добре, він напівсферичний, заввишки 1,3 м, діаметром 8—10 м. Сліди рову навколо насипу на сучасній денній поверхні не простежуються.

За 350 м на захід від першого кургану знаходиться другий, він також споруджений на високій ділянці височини. Насип другого кургану має овальну в плані форму, витягнутий із заходу на схід, його розміри 10 × 14 м, висота близько 1,6 м. Під час обстеження насипу виявилось, що на його поверхні серед підйомного матеріалу присутня велика кількість ліпних посудин раннього залізного віку. Вони прикрашені під вінцями горизонтальним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями, іноді в поєднанні з «перлинним» орнаментом (рис. 2: 3—6). Трапилося також вінце миски з різко загнутим до середини краєм (рис. 2: 8). Ці знахідки дозволяють висловити припущення, що другий насип є зольником раннього залізного віку.

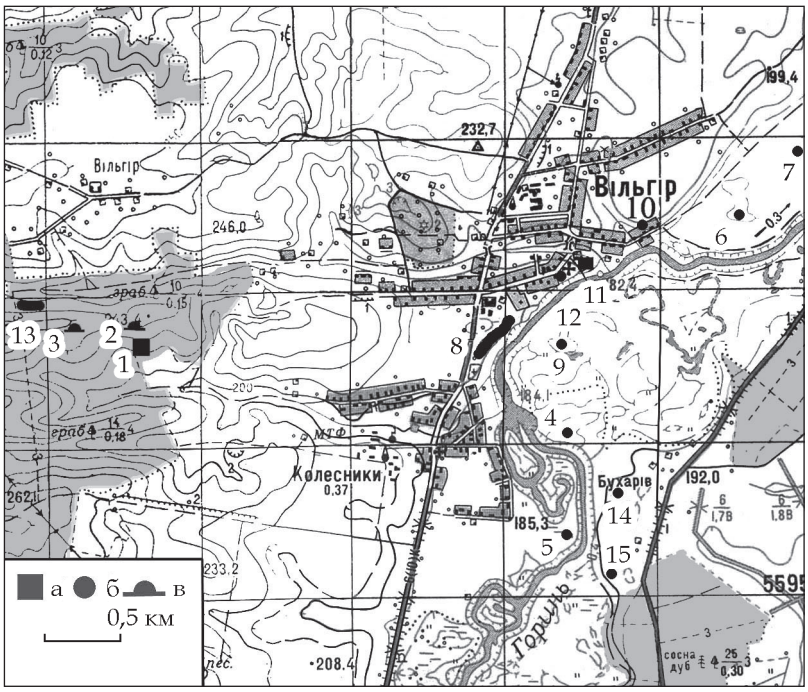

Рис. 1. Пам'ятки археології поблизу сс. Вільгір і Колесники. *Умовні позначення*: а — городище; б — поселення; в — курган

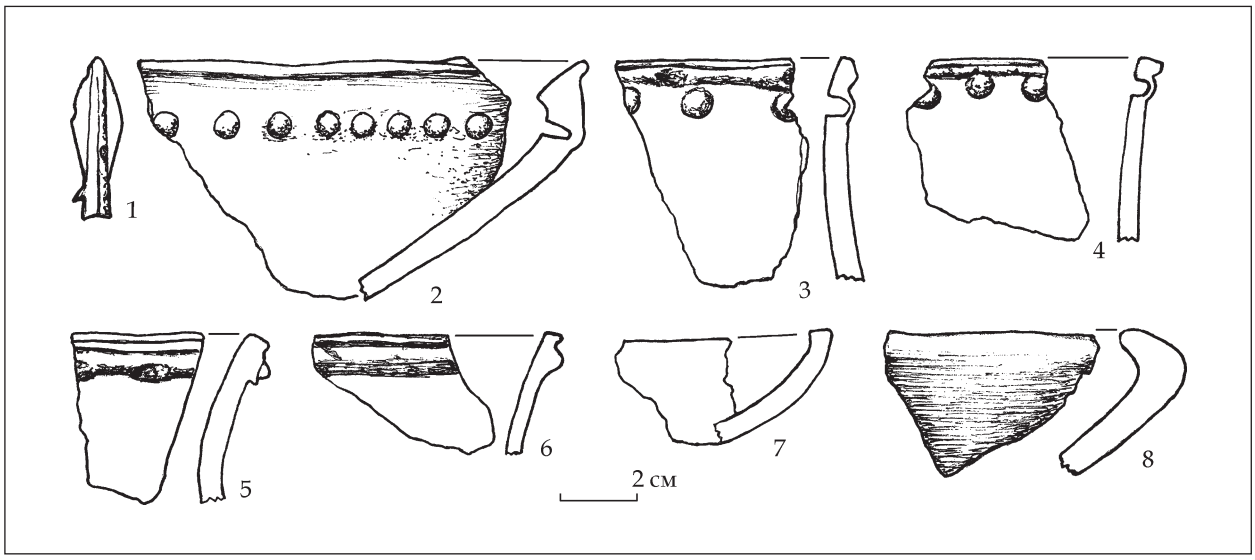

Рис. 2. Знахідки раннього залізного віку із городища (1, 2) і зольника (3—8) поблизу с. Колесники (1 — бронза; 2—8 — глина)

Ще два поселення раннього залізного віку обстежені на піщаних підвищеннях на схід і південний схід від с. Колесники. На поселенні на заплаві правого берега р. Горині (рис. 1: 4) зібрано уламки ліпних посудин раннього залізного віку та бронзову сережку у формі цвяшка. Піщана дюна тепер задернована, її розміри 150 × 300 м. На поселенні в урочищі «Перерва» (рис. 1: 5) у підйомному матеріалі на площі 100 × 60 м зібрані дрібні уламки ліпних посудин бронзового і раннього залізного віків. Трапився також великий фрагмент горщика райковецької культури. Він ліпний, підправлений у верхній частині на гончарному крузі, поверхня коричневого кольору, у глиняному тісті домішка піску. Датується горщик IX — початком X ст.

Виявлено поселення на заплаві лівого берега р. Горині за 1 км на північний схід від Вільгорського городища (рис. 1: 6). Воно знаходиться на слабко вираженому в рельєфі підвищенні розмірами 60 × 80 м. У центральній частині підвищення прокопано шурф розмірами 1,1 × 1,6 м. Материк (жовто-сірий лесоподібний суглинок) залягає на глибині 0,7 м. Археологічні знахідки зустрічаються в чорноземі від першого штика і до передматерикового шару. У шурфі частково досліджено заповнення заглибленого об'єкта, його контури простежено на глибині 0,7 м, на рівні материка. Виявлена ділянка східної стінки дугоподібна у плані. Дно котловану знаходилося на глибині 1,05 м. Стратиграфія нашарувань у шурфі: 1) від денної поверхні до глибини 0,6—0,65 м залягає чорнозем; 2) нижче, в котловані об'єкта, до глибини 0,9 м простежено чорний гумусний ґрунт, насичений шматками глиняної обмазки, печини, фрагментами ліпних посудин; 3) на долівці сформувався шар чорного щільного пластичного однорідного ґрунту завтовшки до 0,15 м із невеликою кількістю знахідок. На дні котловану об'єкта у південній частині шурфу розчищено овальну у плані яму розмірами 0,65 × 0,45 м, завглибшки 0,45 м від дна котловану. Заповнення ями таке саме, як і в придонній частині котловану.

Найбільш масовою категорією знахідок в об'єкті є уламки ліпних посудин: горщиків (рис. 3: 1—3, 5), дископодібних кришок (рис. 3: 6), мисок (рис. 3: 7). Горщики та кришки мають загладжену, слабко горбкувату поверхню, є посудини, де загладжені зони поєднуються зі спеціально ошершавленими. Деякі посудини були орнаментовані нігтевими вдавленнями по шийці, пальцевими вдавленнями по краю вінець. Зустрічаються посудини із підлощеною поверхнею (рис. 3: 4), якісне лощіння мали миски. Серед виробів слід також відмітити глиняне конічне пряслице і бронзову фібулу (рис. 3: 8). Поселення датується I ст. н. е., за керамічним матеріалом воно віднесене до пам'яток зарубинецької культури.

У с. Вільгір на городищі часів Київської Русі було зібрано підйомний матеріал на укріпленому майданчику і проведено зачистку оборонного валу. На майданчику городища розмірами 95 × 50—80 м знаходиться сільська садиба, тут на городах у підйомному матеріалі зустрічаються поодинокі уламки гончарних горщиків X ст. та численні фрагменти горщиків XI—XIII ст. і XVI—XVIII ст.

Давнє укріплення було збудоване на мисі, що підвищується над заплавою ріки на 7—8 м (рис. 1: 11). Майданчик у плані близький до трапеції, із трьох сторін схили мису були штучно підрізані на всю висоту. З напільної

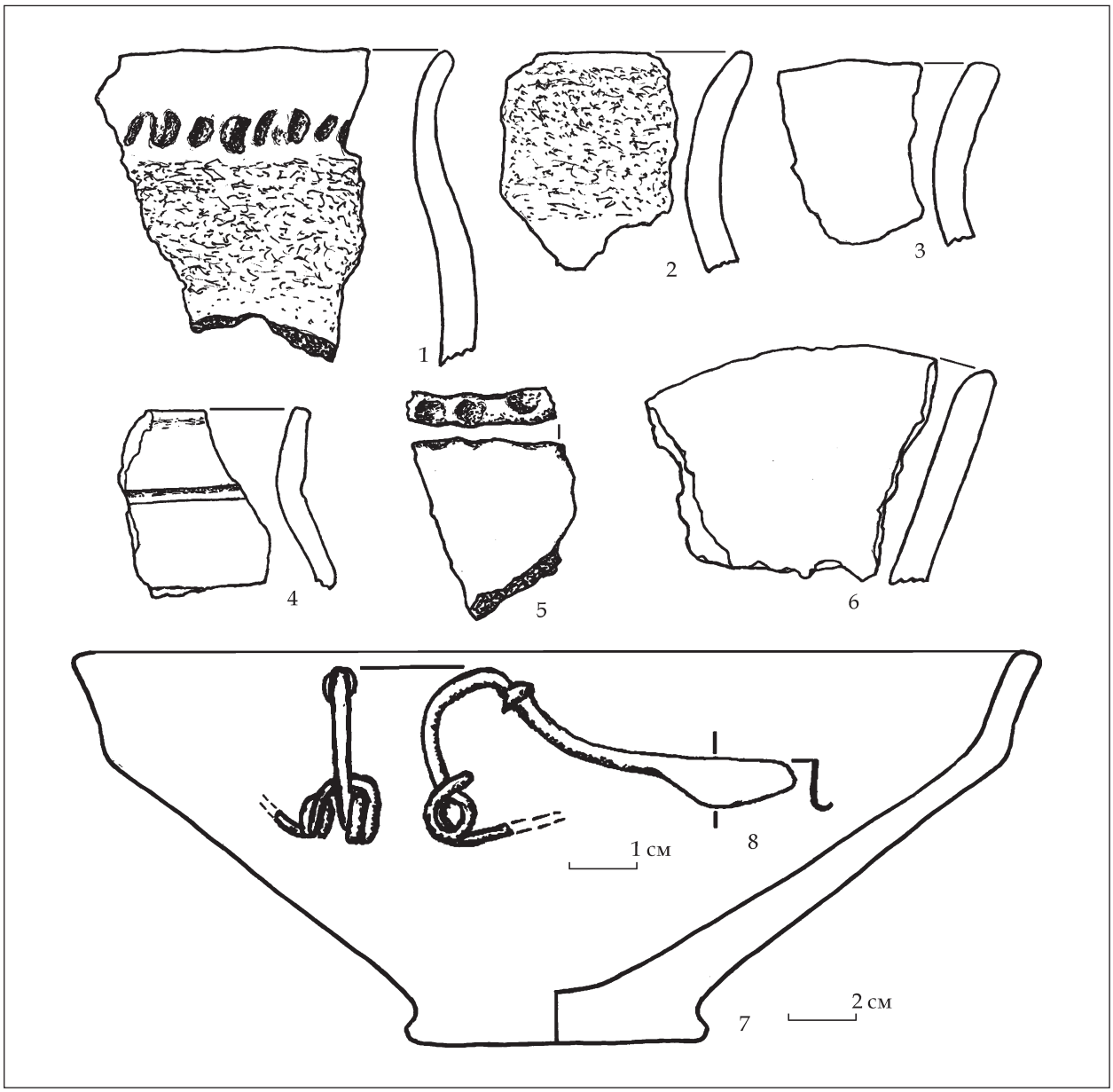

Рис. 3. Глиняні вироби (1—7) і бронзова фібула (8) із поселення зарубинецької культури поблизу с. Вільгір

західної сторони майданчик захищений валом заввишки до 3,5—4,0 м і ровом завширшки до 15 м та завглибшки до 4—5 м. Вал у центральній частині зруйнований, тут у профілі стінки кар'єру вдалося простежити, що він насипаний із материкового жовто-сірого лесоподібного суглинку (рис. 4: 1а). Для того, щоб виявити похований ґрунт під насипом валу, було проведено зачистку валу. Вона починалася від рівня, що знаходиться на 3,25 м нижче вершини валу. Зачистку доведено до відмітки 5 м від вершини валу. Встановлено, що від рівня 3,3 м і до 4,5 м залягає нижній шар насипу валу (рис. 4: 1б), він смугастий, складається із тонких прошарків темно-сірого ґрунту (чорнозему) і материкового суглинку. Археологічних знахідок тут не виявлено. Нижче простежено однорідний м'який чорнозем — похований ґрунт (рис. 4: 1в), насичений уламками глиняних ліпних посудин зарубинецької культури (рис. 4: 2—4).

Обстежено багатошарове поселення в урочищі «Гальопівка» (рис. 1: 8). Воно розташоване на високому лівому корінному березі р. Горині. Ґрунти чорноземні на лесоподібних суглинках, товщина культурного шару до 1,2 м. Знахідки зустрічаються на ділянці розмірами 350 × 50—80 м, яка використовується під сільськогосподарські угіддя. Зібрано уламки ліпних і гончарних посудин пізнього римського часу та уламки гончарних посудин X—XIII ст.

Поселення X ст. обстежено на слабко вираженому в рельєфі піщаному підвищенні на заплаві правого берега р. Горині, за 250 м на південний схід від кладовища с. Вільгір

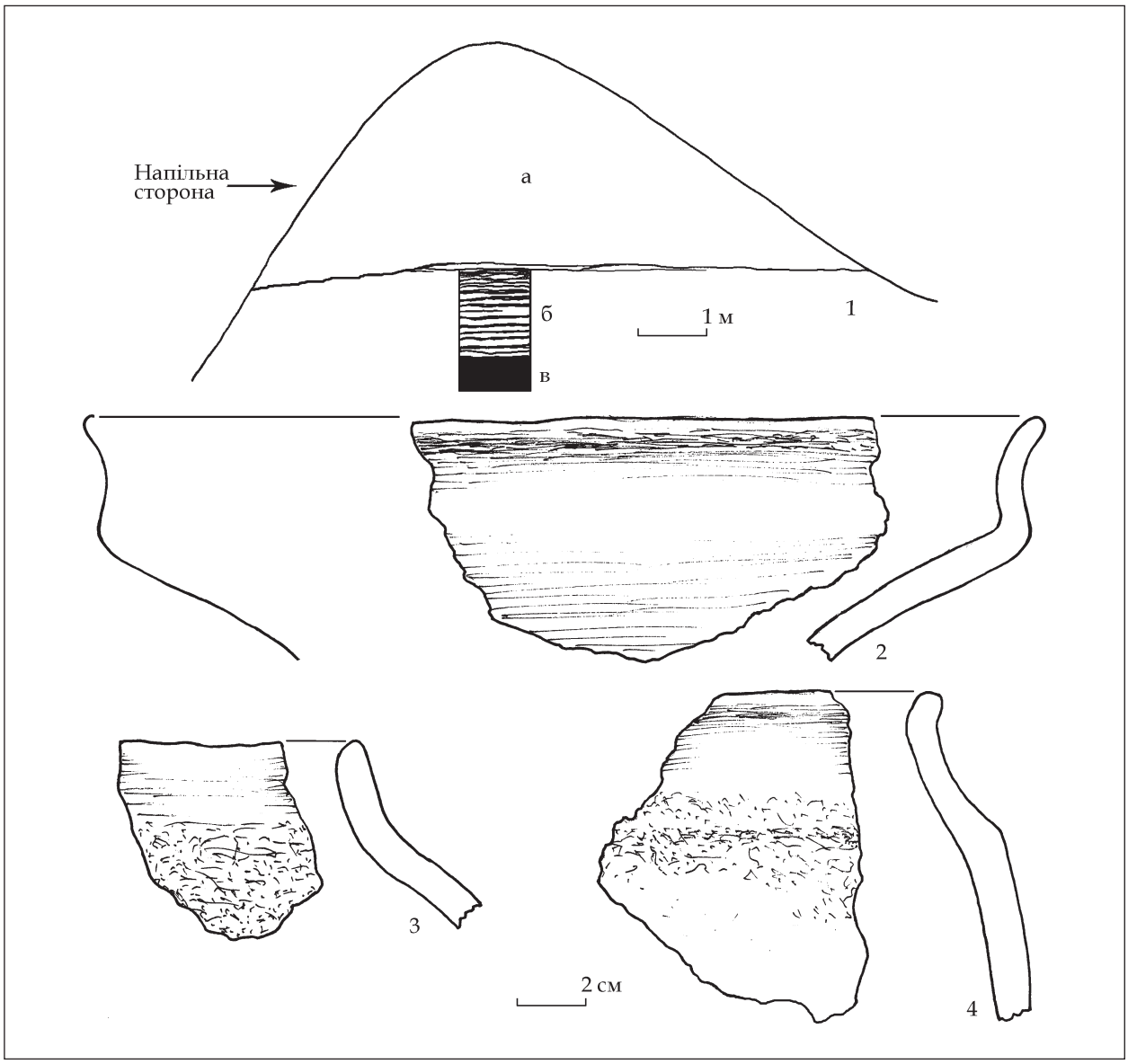

Рис. 4. Профіль оборонного валу городища в с. Вільгір (1) і глиняний посуд із культурного шару під насипом валу (2—4)

(рис. 1: 9). Тут зібрано також уламки ліпних посудин та крем'яні відщепи мідного віку. Інше поселення X ст. виявлено за 350 м на північний схід від Вільгірського городища, на південному схилі мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Горині (рис. 1: 10).

Обстежено поселення на південний захід від Вільгорського городища (рис. 1: 12). Підйомний матеріал X—XII ст. зібрано на площі 1,5 га. Виявлено поселення XI — початку XII ст. за 3,5 км на захід від Вільгірського городища в лісі на правому березі струмка (рис. 1: 13). Його площа близько 2 га. Уламки гончарних горщиків другої половини XI — першої половини XII ст. зібрано на поселенні розмірами 100 × 50 м, що знаходиться на південний захід від с. Бухарів, на мисоподібному виступі правого берега р. Горині (рис. 1: 14). Далі на південь обстежено поселення XVI—XVII ст. (рис. 1: 15), його площа близько 3 га.

Б. А. Прищепа, О. П. Войтюк, В. С. Чекурков

РОЗКОПКИ В УРОЧИЩІ ПАСТІВНИК У ПЕРЕСОПНИЦІ

У 2016 р. були продовжені розкопки на східному краю села Пересопниці Рівненського району в урочищі Пастівник. Роботи проводились на п'яти ділянках (загальна досліджена площа 276 м^2) у південній (розкопи 6, 13) і центральній (розкопи 9, 11, 14) частинах поселення.

У *розкопі 6* на площі 36 м^2 завершено роботи по вивченню котловану будівлі 2 (XII — перша половина XIII ст.), досліджено напівземлянку 3 і споруду 5 (X ст.). На цій ділянці культурні нашарування мають товщину 0,35—0,4 м, вони майже на всю глибину порушені оранкою. Материк (лесоподібний суглинок) залягає на глибині 0,45—0,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Основні роботи по дослідженню будівлі 2 було проведено у 2015 р., а в цьому році завершено розчистку східної ділянки котловану. Будівля мала чотирикутний котлован з округленими кутами розмірами 3,6 × 2,7 м, заглиблений на 0,5—0,55 м від рівня залягання материка. Біля західної стіни котловану виявлено округлу в плані яму розмірами 0,6 × 0,65 м, завглибшки 0,4 м, а в південно-західному куті знаходилися дві стовпові ями діаметром 0,35 м і глибиною 0,1 і 0,2 м.

Котлован напівземлянка 3 чотирикутний у плані, орієнтований стінами за сторонами світу, розмірами 3,1 × 3,5 м, заглиблений на 0,65—0,75 м від рівня материка (рис. 1). Рештки підковоподібної у плані печі знаходились у північно-західному куті, челюстями вона повернута на схід. Основа печі була вирізана у материковому суглинку, вона піднімалася на висоту 0,1 м над рівнем долівки. Черінь був перекритий шаром суглинку із камінням, яке, вірогідно, входило до конструкції стінок печі. Черінь овальний у плані, увігнутий, розмірами 0,5 × 0,7 м, підвищувався біля тильної стінки печі й понижувався до челюстів. Черінь ремонтувався, мав два шари міцно випаленої глини. На долівці житла виявлено ями стовпові та іншого призначення. Котлован напівземлянки був заповнений лесоподібним суглинком, в якому трапи-

Рис. 1. Пересопниця, ур. Пастівник: житло 3 у розкопі 6

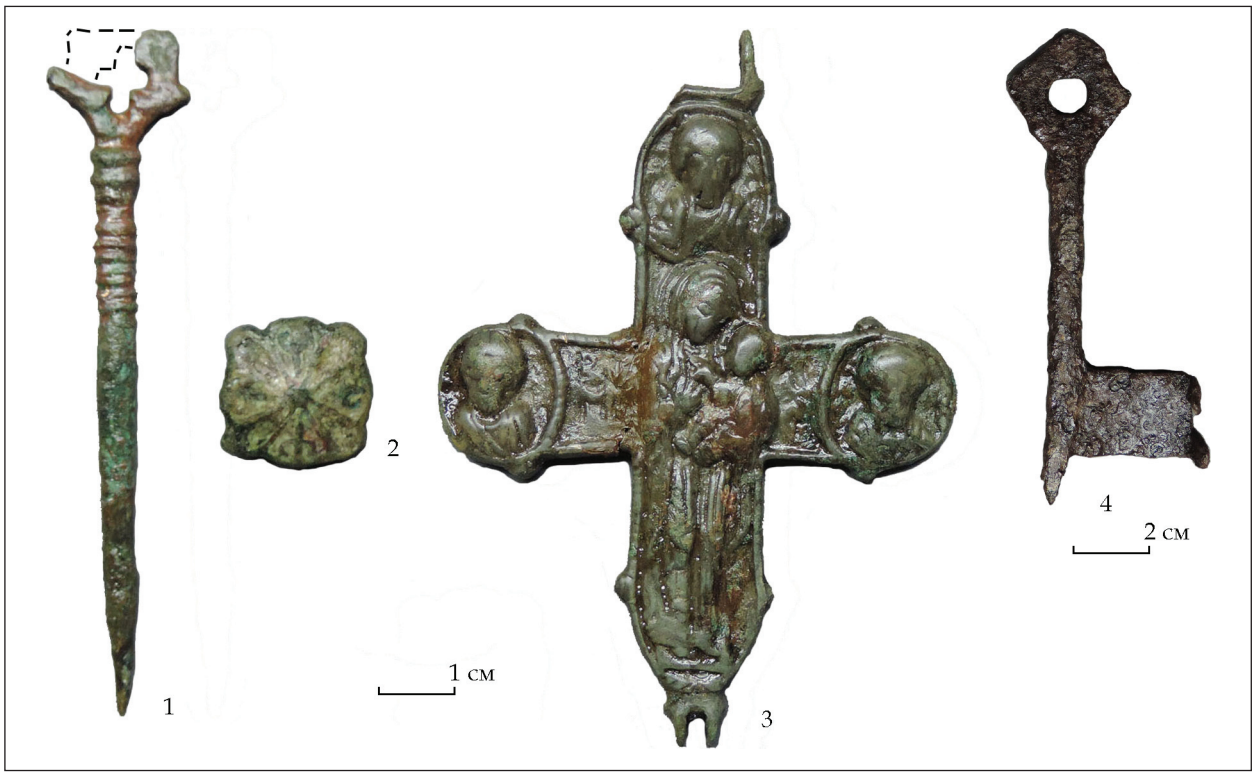

Рис. 2. Знахідки з Пересопниці: 1 — писало; 2 — гудзик; 3 — стулка хреста-складня; 4 — ключ від внутрішнього замка

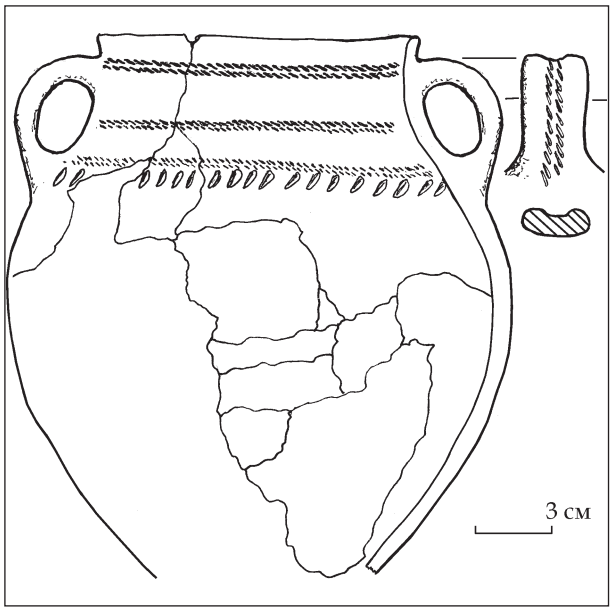

Рис. 3. Пересопниця, ур. Пастівник: глиняна посудина зі споруди 1 в розкопі 13

лось дуже мало знахідок — дрібних уламків гончарних горщиків X ст. та кісток тварин.

Споруда 5 — це заглиблення ночвоподібної форми, витягнуте з заходу на схід. Її розміри 3,6 × 1,2 м, глибина 0,3—0,35 м від рівня материка. Західна частина споруди 5 була викопана у заповненні котловану напівземлянки 3. У споруді 5 виявлено дві ями. Яма 5/1 (західна) округла в плані, діаметром 0,6—0,7 м, завглибшки 0,45 м від дна споруди. Яма 5/2 (східна) грушоподібна у плані, розмірами 0,75 × 0,5 м, завглибшки 0,4 м. У ній знаходилися рештки зруйнованої печі (суглинок, шматки печини і череня). У заповненні споруди 5 зібрано уламки гончарних горщиків X ст.

Розкоп 9 знаходився на захід від кам'яного хреста. Роботи в ньому було розпочато у 2015 р. У 2016 р. розкоп розширено на північ (64 м^2) і зроблено повний переріз рову, виявленого у попередньому році. На площі розкопу ґрунт прокопано до глибини 0,4—0,45 м, на цьому рівні заповнення рову чітко виділялося на фоні передматерикового шару. Переріз рову показав, що його ширина становила 8 м, а дно рову знаходилося на глибині 2,9 м від рівня сучасної денної поверхні. Дно рову горизонтальне, завширшки близько 2 м, а стінки мали крутизну близько 40°—45°. Придонна частина рову була заповнена чорним однорідним гумусним ґрунтом. Товщина цього шару до 0,5 м, у ньому зібрано лише поодинокі уламки гончарних посудин XII—XIII ст. і кістки тварин. Вище рів був заповнений темно-коричневим щільним пластичним гумусним ґрунтом. У ньому знайдено уламки гончарних посудин XII — першої половини XIII ст., стінки північно-причорноморських амфор, кістки тварин, залізні шлаки. Рів проходив із північно-

Рис. 4. Пересопниця, ур. Пастівник: будівля 4 в розкопі 13

го заходу на південний схід, вірогідно, він обмежував із південного заходу ґрунтовий могильник XII—XIII ст.

На території могильника в *розкопі 11* на площі 17 м² досліджено ще п'ять поховань (рис. 2). Встановлено, що могильні ями були прокопані до рівня материка, скелети похованих виявлені на глибині 0,5—0,7 м від рівня сучасної денної поверхні. Померлі покладені випростаними на спині, головами на південний захід, руки зігнуті в ліктях і складені на животі. Всі поховання безінвентарні.

Розкоп 13 (85 м²) знаходився за 8 м на північ від торішнього розкопу 8. Культурний шар у розкопі однорідний — це темно-сірий гумусний ґрунт, насичений шматками печини, кістками тварин та різноманітними знахідками. Найбільше зібрано уламків посуду XII — першої половини XIII ст., до того самого часу відносяться індивідуальні знахідки: скляні браслети, залізні ножі, бронзове писало (рис. 2: 1). Заповнення котлованів давніх об'єктів вдалося простежити на глибині 0,4—0,5 м, на рівні передматерикового шару. У розкопі виявлено шість об'єктів, з них чотири досліджені повністю — це споруда 1 бронзового віку, будівля 4, споруда 2 і яма 5 періоду Київської Русі.

Споруда 1 мала котлован округлої в плані форми, розмірами 2,3 × 2,4 м, завглибшки 2,4 м від рівня виявлення. Стінки котловану поступово звужувалися до глибини 0,55 м і нижче знову розширялися до дна. Дно рівне, горизонтальне, діаметром 2,3 м.

Стратиграфія нашарувань у споруді 1: 1) верхній пласт завтовшки 0,3 м — це чорний гумусний ґрунт із незначною домішкою суглинку, насичений керамікою XII—XIII ст.; 2) до глибини 0,9 м залягає сірий ґрунт зі значною домішкою суглинку, в ньому трапились уламки ліпного глиняного посуду бронзового віку; 3) від 0,9 м до 1,4 м заповнення складається з коричневого ґрунту із вкрапленнями глини, тут знайдено кістки тварин та уламки ліпних посудин бронзового віку; 4) під тонким шаром суглинку завтовшки 0,1 м до дна котловану залягав шар коричневого ґрунту із включеннями значної кількості крейди, він розділений горизонтальним прошарком суглинку, в цьому шарі зібрано кістки тварин, вироби з кременю, уламки ліпної кераміки, зокрема, розвал дворучної амфори (рис. 3). Між нижнім шаром і дном ями простежено тонкий прошарок (до 2 см) спаленої трави. У центральній частині на дні виявлено два фрагменти обгорілого дерева. Знахідки із заповнення споруди дозволяють віднести її до городоцько-здовбицької культури шнурової кераміки.

Будівля 4 мала котлован чотирикутної форми, орієнтований кутами за сторонами світу, розмірами 2,3 × 2,9 м, завглибшки 0,8 м від рівня виявлення (рис. 4). У північному куті розчищено рештки нішоподібної печі, бокові стінки якої були збиті з материкового суглинку. Збережений фрагмент череня був підмазаний тонким шаром випаленої глини, під ним виявлено скупчення фрагментів посуду, кісток тварин і каменів, вони лежали на перевідкладеному суглинку. Рештки другої нішоподібної печі знаходилися біля західного кута котловану будівлі. Добре зберігся округлий черінь розмірами 1,3 × 1,4 м і стінки на висоту 0,2 м. На черені під шаром міцно

випаленої глини поблизу стінок печі простежено замощення з кісток тварин, а центральна частина і ділянка біля челюстів не мали замощення. З двох боків перед челюстями на дні котловану виявлені дві стовпові ямки діаметром 0,1 м і глибиною 0,1 м. Котлован будівлі 4 був заповнений чорним ґрунтом, насиченим шматками печини та уламками глиняного посуду XII—XIII ст. У центральній частині котловану будівлі, у верхніх пластах її заповнення на ділянці розмірами 1,2 × 1,0 м зафіксовано потужний завал зруйнованої глинобитної печі.

Споруда 2 — це господарський об'єкт, від нього простежено котлован неправильної чотирикутної форми, витягнутий із заходу на схід, розмірами 2,4 × 1,8 м. Основна частина споруди розмірами 1,8 × 1,2 м, завглибшки 0,45 м, мала вертикальні стінки і рівне горизонтальне дно. З північного боку знаходилася сходинка, заглиблена в материк на 0,25 м, розмірами 1,6 × 1,4 м. Заповнення об'єкта склалося з чорного ґрунту, насиченого шматками печини й керамікою XII—XIII ст.

Розкоп 14 площею 85 м^2 знаходився за 6 м на південний захід від дерев'яного хреста у центральній частині ур. Пастівник. У розкопі досліджено котлован споруди 1. Він овальний у плані, витягнутий з північного заходу на південний схід, розмірами 4,2 × 2,75 м, завглибшки 0,95 м від рівня виявлення. Котлован був заповнений темно-сірим ґрунтом, насиченим уламками гончарних посудин, кістками тварин. У ньому виявлені також залізні вироби: ключ (рис. 2: 4), наконечник стріли, ножі, відерні обручі, цвяхи, голку. Трапились бронзові пластини й заклепки, кістяний двосторонній гребінець. Датується споруда другою половиною XII — першою половиною XIII ст.

На різних ділянках у культурному шарі знайдені різноманітні вироби з кольорових металів: поясні пряжки, уламки пластинчастих браслетів і перснів, ґудзики сферичні й у формі восьмипелюсткової розетки, вкритий емалями (рис. 2: 2), натільні хрестики, стулка хреста-складня з рельєфним зображенням Богородиці з немовлям у центрі і святих у трьох медальйонах (рис. 2: 3).

Б. А. Прищепа, Ю. І. Харковець, О. П. Войтюк

ПЕРШІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЕНСЬКОГО ЗАМКУ

Розкопки були проведені на замовлення Рівненської міської ради на території, де за картографічними, писемними та археологічними джерелами локалізовано Рівненський замок литовсько-польської доби. У 30-х рр. XVIII ст. тут було збудовано князями Любомирськими палац (рис. 1: В). У 1950-х рр. палац розібрали, а територію знівелювали, так, що в наш час підвищення, на якому знаходився замок, візуально не простежується. У 2016 р. дослідження проведено на площі 160 м^2 двома розкопами (№ 1, 2) і двома шурфами (№ 11, 12).

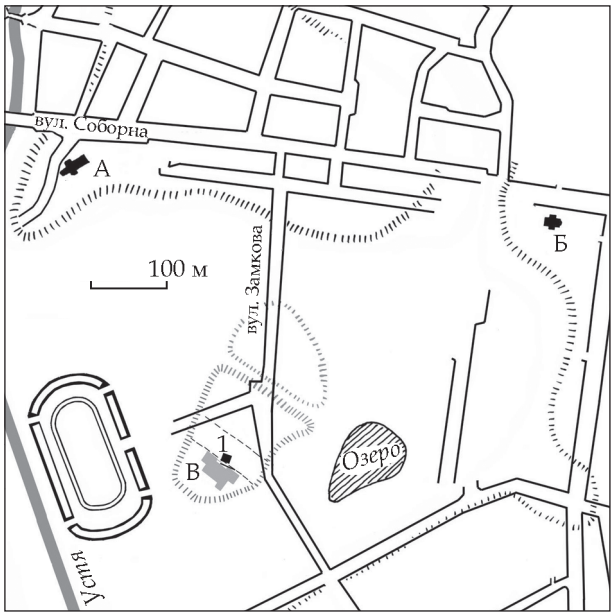

Рис. 1. План центральної частини м. Рівного з позначеним підвищенням, на якому знаходився середньовічний замок. Буквами позначені: А — костел Святого Антонія; Б — Свято-Воскресенський собор; В — місце, де стояв палац князів Любомирських

Розміри розкопу 1 10 × 12 м, роботи проводились на площі 104 м^2 (рис. 2). На дослідженій площі відкрито рештки цегляної стіни (споруда 1), а культурні нашарування в розкопі сформувалися в межах давнього оборонного рову, який захищав дитинець середньовічного замку з північного сходу.

Рис. 2. Рівне, вул. Замкова: загальний вигляд розкопу 1

Внутрішній край схилу оборонного рову простежено у південно-західному куті розкопу на глибині 0,25 м від рівня сучасної денної поверхні, на рівні залягання жовто-сірого материкового суглинку. Стратиграфічні нашарування рову найбільш повно зафіксовані у профілі західної стінки розкопу (рис. 3). Культурні нашарування були прокопані до глибини 2,0 м, але не до дна рову. Як показало буріння, максимальна глибина рову в межах розкопу 1 перевищує 3 м. На внутрішньому схилі рову виявлено шар сірого однорідного суглинку з незначною домішкою гумусного ґрунту (рис. 3: 6). Цей шар виклинювався в нижній частині відкритої ділянки схилу рову. Вірогідно, це ґрунт, змитий із насипу оборонного валу в період функціонування оборонної системи замку. В ньому знайдено нечисленні фрагменти глиняних гончарних посудин XV — початку XVI ст. та уламки цегли-пальчатки. Вище простежено шар темно-сірого гумусного ґрунту, насиченого фракціями світло-сірого суглинку (рис. 3: 5). У нижній частині відкритого схилу рів заповнений чорним гумусним ґрунтом (рис. 3: 8). Він вологий, тому добре зберігає органічні матеріали. На глибині 1,84 м і нижче на схилі виявлено три масивні дошки завширшки близько 30 см і завтовшки 6—8 см. Поряд розчищено багатошарову конструкцію із жердин діаметром 4—8 см. Жердини утворювали решітку: один шар клали вздовж рову, а зверху перекладали поперечними жердинами. Вірогідно, і вище заповнення рову включало подібні шари деревини, але від них залишилися лише прошарки деревного тліну коричневого кольору (рис. 3: 3).

Очевидно, рів був цілеспрямовано засипаний під час будівництва палацу Любо-

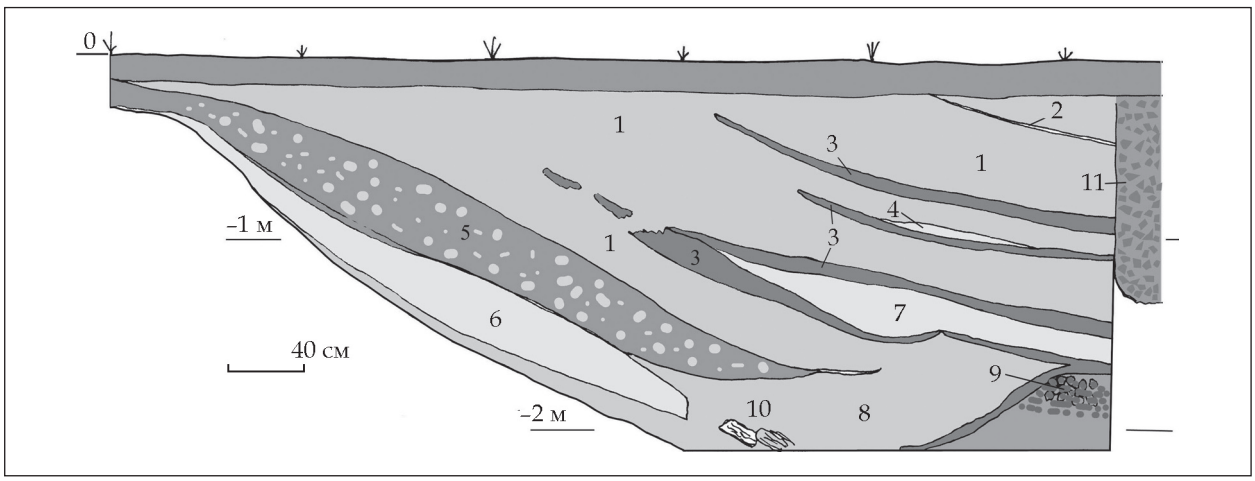

Рис. 3. Рівне, вул. Замкова: стратиграфічний профіль західної стінки розкопу 1

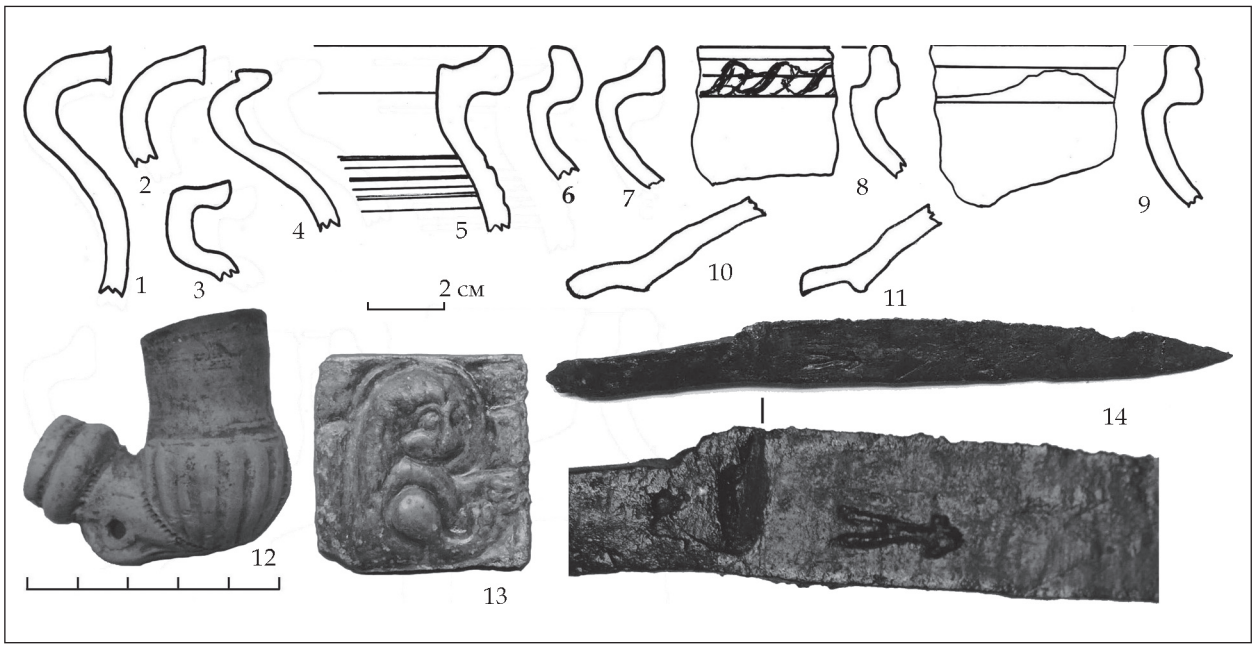

Рис. 4. Знахідки з заповнення оборонного рову Рівненського замку: 1—12 — керамічні вироби; 13 — бронзова пластина з зображенням лева; 14 — залізний ніж

мирських у 20—30-х рр. XVIII ст. Для того, щоб прискорити цей процес, використали дерево: хмиз, жердини, колоди й бруси зі споруд, які вже не використовувалися. У заповненні рову зібрано велику кількість кераміки, виробів зі скла, заліза, кольорових металів, монети XVII—XVIII ст. (рис. 4). Найбільше знайдено уламків глиняних посудин XVII—XVIII ст., значно менше трапилося кераміки XV—XVI ст.

Внутрішній схил рову відкрито також за 20 м на південний схід від описаної вище ділянки в розкопі 2. Простежені тут профіль рову і його заповнення такі самі, як і в розкопі 1. Планіграфічні спостереження дозволяють зробити висновок, що оборонний рів був прямолінійний і перетинав давнє підвищення з північного заходу на південний схід. Вірогідно, цей рів відділяв головну укріплену частину замку (дитинець) від другої укріпленої частини.

Для того, щоб встановити ширину оборонного рову, було прокопано шурф 11 за 13 м на північ від розкопу 1. Розміри шурфу 11 5 × 1 м. У ньому виявлено зовнішній схил рову та прокопано нашарування заповнення рову до глибини 2,2 м, а на схилі рову — до глибини 2,6 м. Отримані дані дозволяють зробити висновок, що ширина оборонного рову дитинця становила близько 30 м.

Ділянку підпорної стіни завдовжки 10 м, змурованої з цегли на піщанисто-вапняковому розчині, відкрито в розкопі 1. Стіна дугоподібна в плані, завширшки 1,5 м, побудована там, де раніше знаходився оборонний рів. Вигин стіни зорієнтований на північний схід. Верхній ряд цегли виявлено на глибині 0,2—0,25 м від рівня сучасної денної поверхні. Всього на окремих ділянках простежено до 6 рядів цегли. Для будівництва використали цілі цеглини і половинки. Цілі цеглини завдовжки 28,5—30 см, завширшки 15—16 см, завтовшки 6,5—7,0 см. Такі параметри цегли дозволяють визначити час її виготовлення XVIII — початком XIX ст. і пов'язати з палацом Любомирських. Вірогідно, ця стінка повинна була забезпечувати стійкість пандуса, який був влаштований перед фасадом палацу. Оскільки ґрунти в зоні оборонного рову виявилися ненадійними, то провели додаткові роботи по укріпленню підпорної стіни: було забито велику кількість дерев'яних паль діаметром 0,25—0,35 м, змуровані два контрфорси, які підпирали стіну з північного сходу. Контрфорси опущені в ґрунт на глибину 1,35 м від рівня сучасної денної поверхні, в той час як підпорна стіна була опущена до глибини 0,65 м.

Проведені археологічні дослідження дали цінні матеріали для вивчення планування, оборонних об'єктів і матеріальної культури Рівненського замку XV—XVIII ст. Встановлено, що на окремих ділянках на території замку збереглися також раніші культурні нашарування, які свідчать про заселення цього підвищення на заплаві р. Усті в мідному віці та в пізній римський час.

Ю. Пшеничний

ПРОДОВЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ У м. ДУБНІ

Дослідження території острова Кемпа, де був розташований Дубенський Спасо-Преображенський монастир, розпочалися з розвідки в 1997 р. В. Д. Гупало і відтоді продовжувалися В. В. Ткачем та автором. Шурфування і розкопки на пам'ятці відбулися в 2012—2014 рр. наслідком чого стало відкриття фундаментів монастирських келій, будівництво яких було віднесене до другої половини XVI ст. У 2016 р. роботи продовжилися на південному схилі острова, де за 8 м від південної стіни церкви було закладено розкоп, площею 30 м^2 (рис. 1: 4). Від денної поверхні залягав насипний ґрунт потужністю до 1 м, утворений у ході будівельних робіт та благоустрою у XIX—XX ст. Нижче залягав насипний шар чорнозему, перемішаного з лесоподібним суглинком, потужністю до 1,2 м, у який були опущені могильні ями. Вони добре читалися на фоні вертикальних зачисток північної, західної та східної стінок та відзначалися темнішим заповненням із зеленкуватим відтінком. У цьому шарі було досліджено всього 17 поховань, як у збереженому, так і в порушеному стані (рис. 1: 1). Усі поховані без винятку мали положення головою на захід. Кістки рук у збережених кістяків були складені в області грудей, живота чи паху, в одному випадку випростані вздовж тіла. Залишки домовин зафіксовані у вигляді решток зітлілого дерева, а також у знахідках від декількох до десятка залізних цвяхів. Спостереження показують, що поховання поблизу південної сторони церкви були розташовані досить щільно, в окремих випадках вони залягали у три яруси, що свідчить про інтенсивне використання монастирського кладовища.

У більшості випадків супровідного інвентарю не виявлено. Однак слід відзначити такі винятки. Під похованням 1, дещо збоку було знайдено бронзовий ґудзик з петельчастим вушком, діаметром 2,5 см. Голівка має конічну злегка опуклу форму і прикрашена рельєфною шестипелюстковою квіткою, низ дещо випуклий (рис. 2: 23). Типологічно близькі ґудзики виявлені в похованні 4 крипти 2 Дубенського бернардинського монастиря, яка датована XVIII ст. У заповненні ями поховання дитини віком 4—6 років (поховання 9), знайдено фрагмент білоглиняної зеленополив'яної кераміки XVII—XVIII ст. та книжну застібку (рис. 2: 24). В похованні № 13 біля стоп кістяка знайдено дві підківки до чобіт, які використовувались у XVII—XVIII ст. Під час розкриття поховання № 17 під ліктями, тазовими та бедреними кістками виявлено 6 покладених по одній монет — різьких грошів від Сигізмунда III до королеви Христини (рис. 1: 2). Найраніша з монет карбована до 1622 р., а найпізніші 1635—1640 рр. Найбільш цікавим з точки зору матеріального супроводу є поховання 10. Від нього залишилися рештки труни, оббиті зовні золототканою тканиною з допомогою коротких бронзових цвяшків з круглими голівками. Усього їх зібрано близько сотні. Внаслідок окислення вони сприяли збереженню решток домовини та тканини в місцях їхнього кріплення. Вздовж кісток тіла від грудей до бедрених кісток виявлено 16 мідних, покритих жовтим металом ґудзиків, діаметром 1,4 см (рис. 2: 25) та три таких самих, діаметром 1,2 см (рис. 2: 26). Вони мають дещо опуклу голівку та плоский низ із припаяним петлеподібним вушком. Ще один кістяний дископодібної форми ґудзик з центральним отвором знаходився в області пояса. На грудях похованого лежав натільний литий із бронзи чотирикінцевий хрест (48 × 24 мм). На його лицевій стороні зображено лінійний восьмикінцевий (православний) хрест з написами та атрибутами розп'яття. На тильній стороні вписано слабо виражені рядки тексту, ймовірно, молитви (рис. 2: 22). Аналогічні хрести перебували у широкому вжитку серед мирян та духівництва України у XVII—XVIII ст. і носились у тому числі й уніатами. Вище ключичних кісток, навколо черепа і під ним знаходились рештки парчевої тканини, яка добре простежувалась завдяки окисленню металевих ниток, але сама мала рихлу структуру каштанового кольору. Особливості положення решток парчі відносно кістяка свідчить, що вона, вочевидь, становила колись священицький убір — єпитрахиль. Тому поховання 10 визначене, як поховання чоловіка священицького сану, віком 60—70 років.

Наявні матеріали з поховань, а також спостереження за рівнями їхнього залягання, дозволяє визначити, що найбільш інтенсивно кладовище поблизу південної сторони монастирської церкви діяло від середини XVII — протягом XVIII ст. Окрім духівництва на ньому хоронили також світських осіб.

Нижче насипного шару з похованнями залягав прошарок сірого ґрунту насичений вугіллям, який розширювався вниз по схилу від 0,1 м до 0,4 м. Тут обидва шари були розділені скупченням битої цегли з окремими каме-

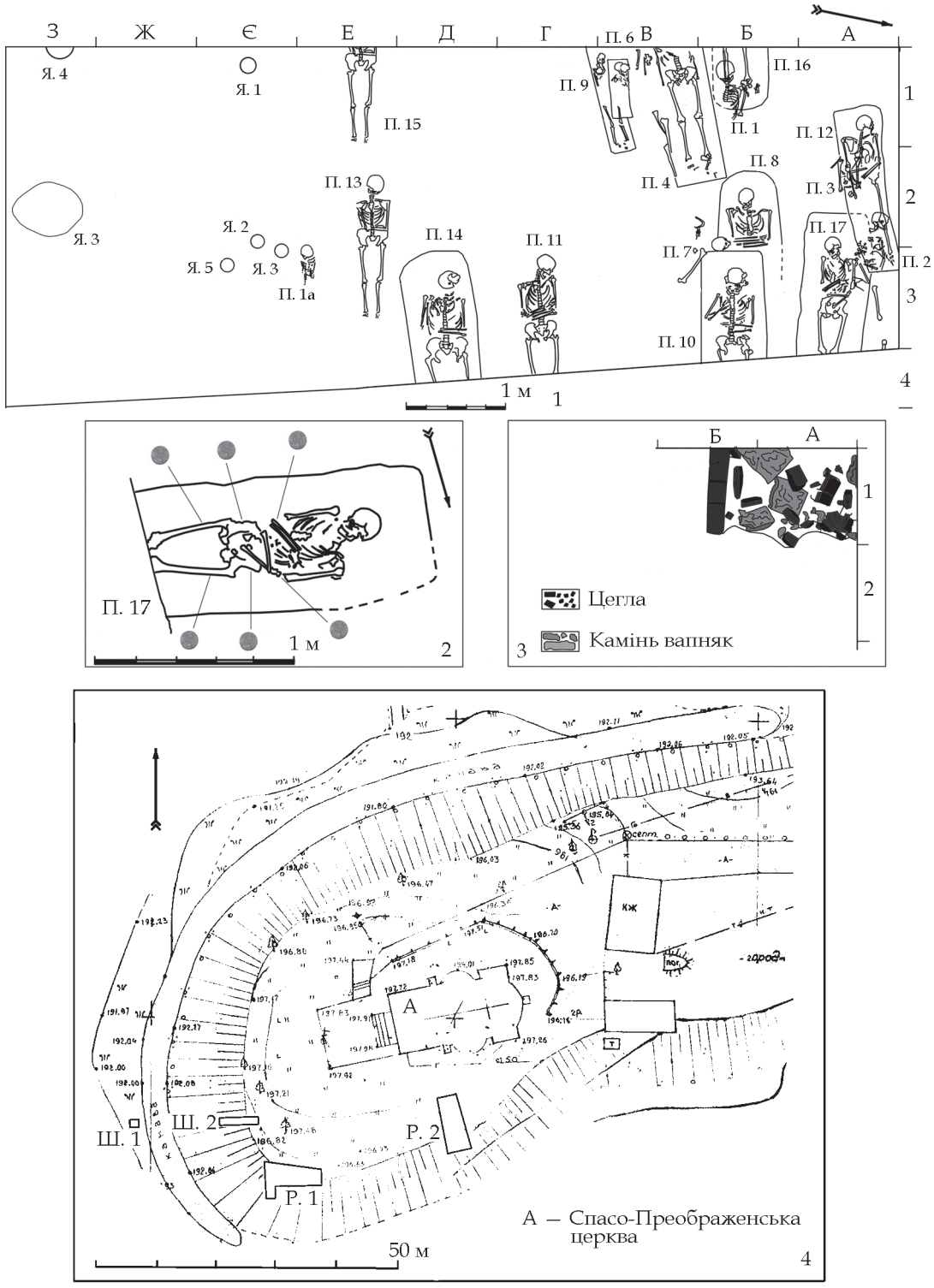

Рис. 1. Дубно, Спасо-Преображенський монастир: 1 — план розкопу 2; 2 — поховання 17; 3 — об'єкт 2; 4 — ситуаційний план розташування розкопів на острові Кемпа

нями вапняку та великою кількістю фрагментів печних кахлів. Сірий вуглистий прошарок ґрунту містив керамічні вироби (рис. 2: 7—15), уламки цегли «пальчатки», кістки птахів, риб і ссавців. З нього походять також такі монети: стертий коронний півгріш Яна Ольбрахта 1492—1498 рр., ельблонзький гріш Сигізмунда Старого 1535 р., денарій Сигізмунда II Августа 1557 р., подвійний денарій того самого короля 1566 р. карбування. Фрагменти посуду з цього шару за типологічними ознаками, технікою виготовлення та оздоблення характерні для другої половини XVI ст.

Вуглистий прошарок сформувався у відносно короткий часовий проміжок. Наявні у ньому розвали окремих посудин, фрагменти перегорілих колод вказують на його появу у ході чищення приміщень монастиря від ста-

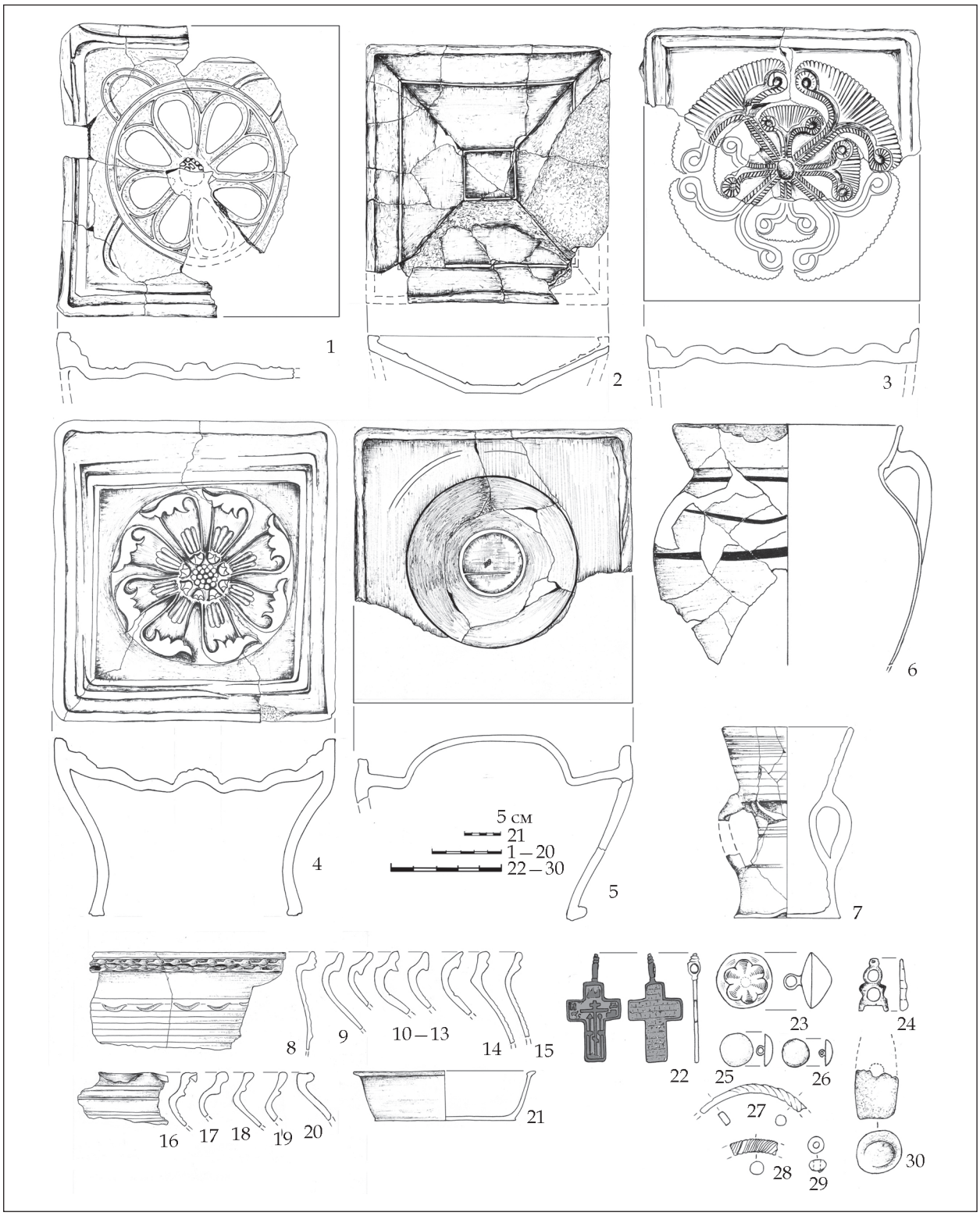

Рис. 2. Дубно, Спасо-Преображенський монастир. 1–5 — кахлі зі скупчення битої цегли; 6–21 — матеріал із вуглистого прошарку; 22–26 — інвентар із поховань; 27–30 — індивідуальні знахідки

рого посуду та демонтажу самих будівель, рештки яких було спалено на схилі. Картину інтенсивних будівельних робіт доповнює матеріал зі скупчення битої цегли, що перекривало вуглистий прошарок внизу схилу. У ньому абсолютно переважала маса фрагментів та розвалів коробчастих і мископодібних кахлів. Коробчасті кахлі, у більшості не полив'яні, з високою круглою по краю румпою та високим, часто складно профільованим, бортиком довкола лицевої сторони. У формовці лицевої сторони переважає випукла півсфера (рис. 2: 5), різні варіанти концентричного рельєфного зображення квітки (рис. 2: 1, 3, 4),

чотирьох увігнутих площин, що сходяться до центрального квадрата (рис. 2: 2). Подібні кахлі за пам'ятками Польщі датуються XVI ст., а у Білорусі серединою — другою половиною XVI ст. Вони ідентичні за типами та декором кахлям із вуглистого прошарку та в декількох випадках становлять уламки одних і тих самих виробів. Велика кількість і різноманіття кахлів, а також фрагменти глиняної обмазки для їхнього кріплення вказують на те, що практично одночасно були розібрані декілька (якщо не всі) опалювальні пристрої у житлових будівлях монастиря. Їхній зв'язок зі скупченням битої цегли та каміння вказує на те, що це могло бути пов'язано з перебудовою самих будівель із дерев'яних на мурувані. Датування матеріального комплексу з обох шарів дозволяє визначити час проведення будівельних робіт на території монастиря у межах третьої чверті — кінця XVI ст.

У квадраті 1/А—Б відкрито кут підвальної споруди (об'єкт 2), від якої на висоту 1,22 м збереглася стінка, змурована на рідкій глині з необпаленої цегли (рис. 1: 3). Споруда була завалена відходами будівництва XIX ст., а тому, вірогідно, припинила використовуватись внаслідок перетворення монастиря на приходську церкву в 1833 р. Під сміттям виявлено рештки дерев'яної підлоги. Визначення часу будівництва об'єкта 2 ґрунтується на тому, що він перекривав поховання 12 та перерізав поховання 3, а тому був збудований у XVIII ст. Вірогідно цей підвал був пов'язаний з розташованою поблизу мурованою кухнею, що згадана за описом 1769 р.

Під сміттєвими скупченнями на глибині 4,4 м у нижній частині розкопу зафіксовано три одиничні та три групові стовпові ями, розташовані чотирикутним обрисом. Спостережено, що ями прорізали скупчення битої цегли та вуглистий прошарок, а отже стовпи вбили на цьому місці пізніше. Це відбулося у XVII—XVIII ст., про що свідчить виявлення в заповнені ями № 3 кахлі цього періоду. Оскільки конструкція, яка стояла на стовпах, була максимально наближена до води та мала розміри не менше як 1,5 × 2 м, вірогідно, вона становила поміст.

Починаючи з насипного шару, а найбільше в нижніх шарах піску та гумусу, виявлено значну кількість матеріалів трипільської культури, з яких становлять інтерес фрагменти посуду, покритого брунатною фарбою та уламок глиняної сокирки (рис. 2: 30). У цих самих шарах виявлено матеріали XII — першої половини XIII ст. Окрім горщиків, це фрагмент червоноглиняної покришки, покритої білою фарбою, два уламки скляних браслетів (рис. 2: 27, 28), скляна бірюзова намистина (рис. 2: 29). Крім того виявлено кераміку волинської неолітичної культури, могилянської групи, ліпну кераміку райковецької культури.

Ю. І. Харковець, В. В. Ткач

РОЗВІДКИ В ДУБЕНСЬКОМУ РАЙОНІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На території Дубенського р-ну було проведено розвідки з метою виявлення нових пам'яток. Принагідно здійснювався огляд відомих раніше пам'яток з метою визначення стану їхньої збереженості та збору підйомного матеріалу.

Нововиявлені пам'ятки переважно розташовуються на північному краю плато Мізоцького кряжу.

Гірники-1. Сліди стоянок доби палеоліту, мідного та бронзового віку, поселення XIX ст. Займає поле під лісом, на схилі під ґрунтовою дорогою Дубно—Гірники.

Гірники-2. Поселення періоду палеометалів, точніший вік не встановлено через дуже погану збереженість кераміки. Займає берег невеликого озерця в лісі, за 0,78 км на північ від колишньої будівлі тракторної бригади.

Гірники-4. Поселення доби бронзи. Займає край плато за 0,7 км на захід від кута Іваниницького лісу.

Гірники-5. Поселення доби бронзи. Займає край плато за 0,5 км на південний захід від кута Іваниницького лісу.

Гірники-6. Поселення доби бронзи. Займає край плато за 0,65 км на північний захід від кута Іваниницького лісу.

Гірники-7. Поселення доби ранньої бронзи. Займає схил плато за 1,3 км на північний захід від кута Іваниницького лісу.

Мирогоща-21. Поселення мідного віку та доби ранньої бронзи. Знаходиться на плато Мізоцького кряжу, за 0,3 км на схід від вежі ОРТПЦ.

Декілька нових пам'яток виявлено в заплаві р. Іква та її приток.

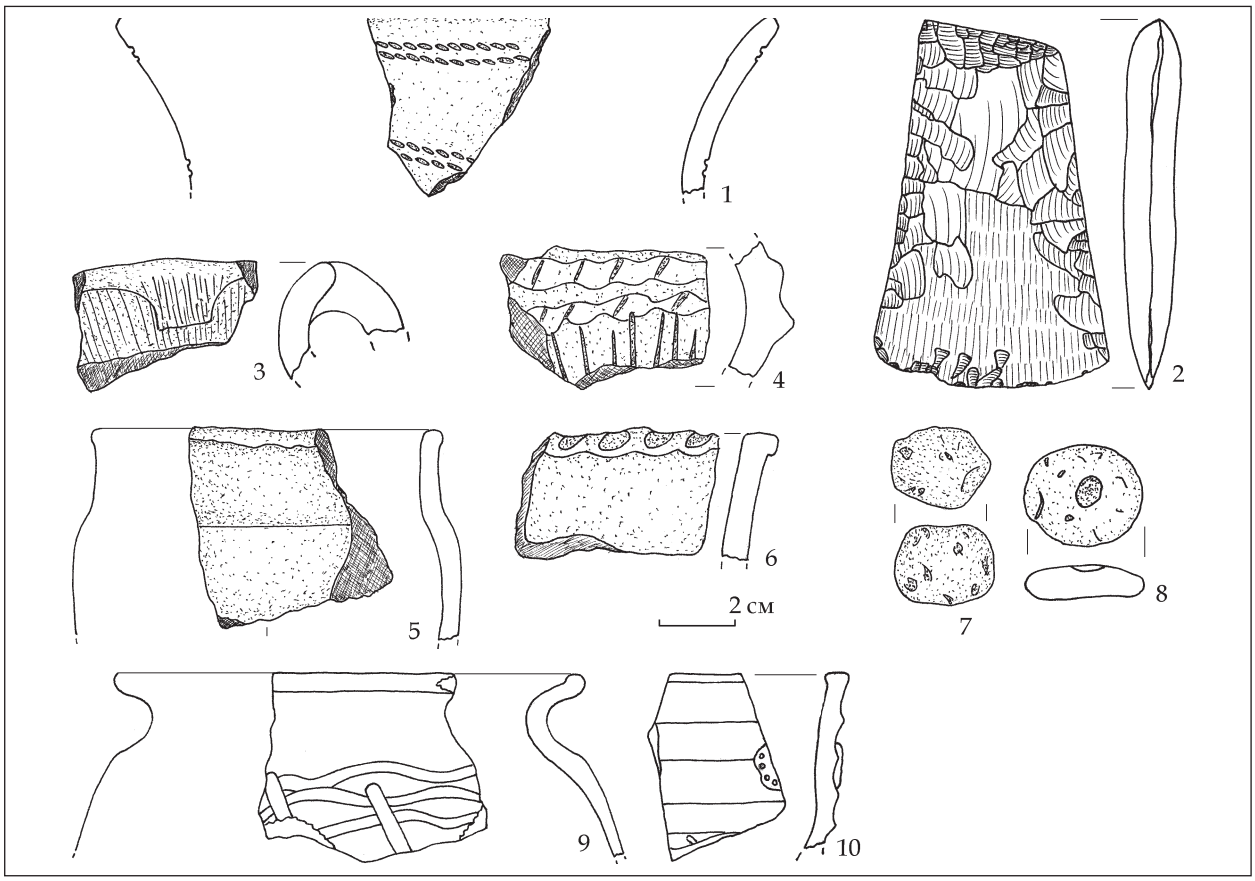

Рис. 1. Підйомний матеріал з поселення Тараканів-5: 1, 3—6 — ліпна кераміка, 2 — кремінь, 7, 8 — глиняні «хлібці», 9, 10 — кружальна кераміка: 1, 2 — межановицька культура, 3 — стжижовська культура, 4 — бабинська культура, 5 — тшинецько-комарівська культура, 6 — райковецька культура, 7, 8 — слов'яно-руський час, 9 — XIII ст., 10 — XVI ст.

Івання-9. Поселення межановицької культури доби бронзи. Займає частину острова в заплаві р. Ікви за 1,67 км на північ від перехрестя автотраси Київ—Львів та бруківки Дубно—Млинів.

Тараканів-11. Поселення межановицької та тшинецько-комарівської культур доби бронзи. Займає мис берега струмка за 0,4 км на північ від східного кута споруд Дубенського форту.

Рачин-7. Поселення межановицької та стжижовської культур доби бронзи. Займає частину острова в заплаві р. Ікви та р. Липки при перетині ґрунтової дороги Рачин-Панталія з руслом Липки.

Грядки-4. Поселення доби бронзи. Займає дюну на східному краю села, на межі лісу поруч з забудовою.

Грядки-5. Стоянка доби мезоліту. Займає південний схил останця Мізоцького кряжу за 0,34 км на захід від цвинтаря.

Обстежено також відомі багатошарові пам'ятки, з поверхні яких зібрано підйомний матеріал:

Тараканів-3. Зібрано матеріали межановицької, стжижовської, бабинської, тшинецько-комарівської культур доби бронзи, X — початку XI ст.., XII — першої половини XIII ст., XIV—XVI ст.

Тараканів-4. Зібрано матеріали культури кулястих амфор, межановицької, тшинецько-комарівської культур доби бронзи, X — початку XII ст., XIV—XVI ст.

Тараканів-5. Зібрано матеріали межановицької, стжижовської, бабинської, тшинецько-комарівської культур доби бронзи, X — початку XI ст., XII — першої половини XIII ст., XIV—XVI ст.

Тараканів-7. Зібрано матеріали межановицької, тшинецько-комарівської культур доби бронзи, X — початку XII ст. другої половини XIII—XVI ст.

Дубно-Сурмичі-3. Зібрано матеріали доби фінального палеоліту, межановицької, стжижовської, бабинської, тшинецько-комарівської культур доби бронзи, X — початку XI ст., XII — першої половини XIII ст., XIV—XVI ст.

Дубно-Волиця. Зібрано матеріали межановицької, стжижовської, бабинської, тшинецько-комарівської культур доби бронзи, вельбарської культури, X —першої половини XIII ст., XIV—XVI ст.

На поселенні *Кам'яниця-Заболоття-3*, яке інтенсивно руйнується самовільним добуванням піску, було виявлено і досліджено частково зруйновані заглиблені споруди межановицької культури доби бронзи.

Л. І. Виногродська

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У м. КРОЛЕВЕЦЬ В 2016 році

У листопаді 2016 р. на замовлення Виконавчого комітету Кролевецької міської ради проведені археологічні дослідження на території колишньої Базарної площі (нині парк Слави) м. Кролевець.

Основним завданням експедиції було вивчення археологічних об'єктів на території середмістя (Базарна площа XIX ст.), де за історичними даними знаходилася фортеця XVIII ст. На історичних картах міста план фортеці займає центральну територію, що охоплює частину парку ім. Пушкіна з церквами, що існували у XVIII—XIX ст. Фортеця мала конфігурацію неправильного чотирикутника, що одним випнутим кутом підходила до р. Свідні. Для перевірки хронології культурних нашарувань на цій території було закладено траншею 1 та три шурфи.

Траншея 1 розміром 42,0 × 2,0 м була закладена у нижній частині паркового пагорба, навпроти корту (рис. 1). Культурний шар 0,5—1,3 м завтовшки складався з нашарувань другої половини XVIII—XIX ст., в яких траплялася кераміка цього самого періоду. Цей шар лежав безпосередньо на передматерику, що був поритий кротовинами й потовщувався до центру паркового пагорба. Якщо у перших квадратах фіксувалося в стратиграфії тільки два нашарування — верхній темно-сірий рихлий шар та передматерик, то вже у квадраті 7 з'являється ще один прошарок — бурувато-попелястий, що містив у собі сліди пожежі (вуглики, фрагменти печини та інші елементи). Він поступово потовщувався до кінця траншеї. У квадратах 19—21 у цьому шарі проявилося заповнення об'єкта (споруди?), що простягалося до закінчення траншеї. Воно складалося з рихлого попелястого шару, що перемежовувався зі щільнішими попелястим і бурувато-сірим шарами. У верхньому шарі на всій протяжності траншеї та попелястому шарі, особливо у заповненні об'єкта, зібрано багато дрібних фрагментів кераміки й скляних виробів XVIII — початку XIX ст. Серед кераміки в великої кількості трапляються фрагменти світло глиняних і димлених горщиків, що мають прямостоячі вінця трохи відхилені назовні, з заокругленим краєм і виділеним ребром у місці переходу вінець у плічка зсередини. Світлоглиняні горщики розписані по вінцях і плічках червоно-брунатною фарбою у вигляді горизонтальних ліній, хвиль, ком і зигзагів, а димлені — горизонтально прокресленими лініями по плічках, іноді по шийці. Більшість горщиків мала в місці переходу тулуба у дно утор — хронологічну ознаку кінця XVII—XVIII ст. Звернемо увагу на фрагмент вінця горщика, знайденого у попелястому шарі споруди. Він мав відігнуте назовні вінце з краєм округлої форми, що плавно переходив у похилі плічка. Поверхня фрагмента димлена, а середина — бурувато-червоного кольору. Прикрашений горизонтально прокресленими лініями по плічках. Подібні горщики трапляються під час розкопок на пізньосередньовічних пам'ятках і датуються загалом XIV—XV ст. Серед інших керамічних виробів трапляються фрагменти макітер, покришок-мисок, вінець глеків, мисок, тарілок (як світлоглиняних, так і димлених) та дрібних посудин столового призначення, вкритих поливою коричневого і зеленого кольорів.

Небагато траплялося дрібних фрагментів кахлів з рельєфним орнаментом рослинного і геометричного характеру. Всі вони зроблені у глиняній формі, орнамент часто розмитий, недбалий, орнаментальні композиції переходять на інші кахлі. Відзначимо знахідки шашок, зроблених зі стінок керамічних виробів.

Зі скляних виробів у траншеї знайдено невелику кількість фрагментів пляшок так званого рейнського типу, що являли собою товстостінні темно-зеленого скла посудини з циліндричним тулубом, яке трохи розширювалося і заокруглювалося до дна і було високо вигнуте наверх. Датуються вони загалом XVIII ст. Кілька фрагментів відносяться до пляшок з вузьким високим горлом і високими плічками. Відзначимо також фрагменти круглої віконниці з гутного скла світло-зеленого кольору діаметром 16,0 см, яка використовувалася на теренах Лівобережжя до кінця XVIII ст.

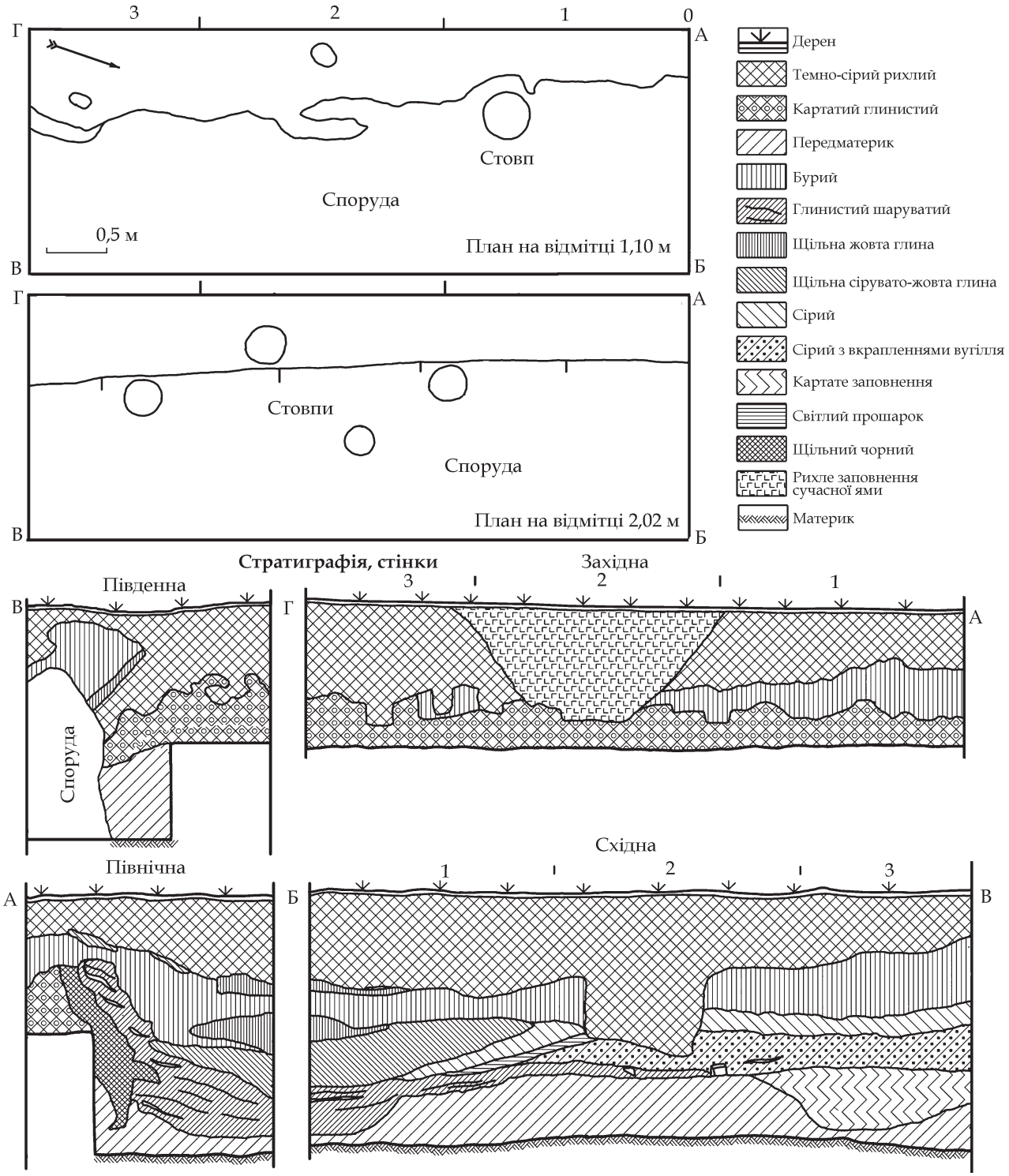

Рис. 1. Плани та стратиграфія шурфу 2

У *шурфі 1* культурний шар складався з темно-сірого гумусу, що лежав безпосередньо на материку на глибині 1,8 м. У цьому шарі майже не було знахідок, окрім дрібних фрагментів кераміки XVIII—XIX ст.

Цікавими були розкопки у *шурфах 2 – 3*, де зафіксовано підземну споруду, що частково увійшла в межі шурфів. У шурфі 2 прорізала його вздовж, а в шурфі 3 — поперек і продовжилася за межі шурфу. Найімовірніше, це був підземний хід, що прямував із фортеці до річки. Глибина його від поверхні фіксувалася від 2,6 до 3,4 м. Стінки були обкладені дошками, вздовж яких знаходилися стовпи (рис. 1). Відзначимо, що у шурфі 3 дно підземного ходу опускалося значно нижче і доходило до глибини 3,40 м від поверхні. Його нижнє заповнення складалося зі щільного темно-сірого шару, в якому траплялися матеріали кінця XVII—XVIII ст., ідентичні ма-

теріалам із заповнення ходу в шурфі 2. На глибині 3,4 м простежується кам'яна вимостка (кладка?).

Матеріал зібраний у підземному ході датовано кінцем XVII — XVIII ст. і майже ідентичний матеріалам, знайденим у споруді траншеї 1.

У заповненні підземного ходу серед кераміки, як і в траншеї № 1, у великій кількості трапляються фрагменти світлоглиняних і значно менше димлених горщиків, що мають прямостоячі вінця, трохи відхилені назовні, з заокругленим краєм і виділеним ребром у місці переходу вінець у плічка зсередини. Світлоглиняні розписані по вінцях і плічках червоно-брунатною фарбою у вигляді горизонтальних ліній, хвиль, ком і зигзагів, а димлені — горизонтально прокресленими лініями по плічках, іноді орнаментованих по вінцях штампованим орнаментом. Звернемо увагу на фрагмент горщика з ребром у місті переходу плічок у тулуб. Таке ребро з'являється на горщиках наприкінці XVII ст. і широко розповсюджується у XVIII ст. на теренах Середнього Подніпров'я і Лівобережжя України.

Зі столового посуду трапляються фрагменти світло глиняних тарілок, вкритих зеленою поливою і декорованих по крисах гребінчастим хвилеподібним орнаментом. Ці тарілки мають цікаву ознаку — багатокутні краї крис, що зустрічається вперше. Трапляються також фрагменти червоноглиняних тарілок, розписаних червоно-брунатною фарбою і плямами зеленої поливи по ангобу та вкритих прозорою поливою. Подібні тарілки знайдені також і в культурних нашаруваннях траншеї 1, що підтверджує єдиний хронологічний період у розкопаних об'єктах у парку. Серед іншого керамічного матеріалу трапляються в значній кількості фрагменти мисок. Деякі за конфігурацією вінець нагадують вінця макітер, але у далі мають профіль мисок. З питного керамічного посуду знайдено майже цілий димлений кухоль з ручкою. Подібні кухлі використовувалися для пиття у шинках та помешканнях бідних міщан.

У заповненні ходу трапляється багато фрагментів кахлів із рельєфним рослинним і геометричним орнаментом, що загалом датуються кінцем XVII—XVIII ст. Декор переважно рослинний, характерний для кахлів кінця XVII—XVIII ст. Це криноподібний орнамент із включенням у середину трилисника винограду або малини, орнамент змішаний рослинно-геометричний та геометричний. Звернемо увагу на кахлі з геометричним орнаментом у вигляді кіл. Кахлі з таким орнаментом знайдено під час розкопок у Батурині й датуються вони кінцем XVII — початком XVIII ст. Знайдено також глиняний виріб від конструкції груби, аналогічний знахідкам у Батурині.

У заповненні споруди зібрано велику колекцію скляних виробів, що загалом складають фрагменти питного посуду та посуду для зберігання рідини. Крім цього, у підземному ході знайдено багато фрагментів круглої віконниці. Питний та столовий посуд для зберігання рідини відрізняється багатим декором у вигляді смуг із защипами по дну кухлів та наліпів стрічок з гофруванням по тулубу. Серед посудин для пиття виділяються бокали округлої форми з увігнутими денцями, що зазвичай використовувалися наприкінці XVII — середині XVIII ст.

Д. С. Гречко, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий, О. О. Крютченко

РОЗВІДКИ НА СУМЩИНІ

Археологічні розвідки було проведено на території м. Суми, Лебединського, Конотопського та Охтирського районів Сумської області. Метою розвідок було встановлення точного місцезнаходження відомих пам'яток та уточнення даних про їхні розміри та конфігурацію.

Біля с. Куземин Охтирського р-ну було проведено роботи по уточненню координат ділянок валу Великого Більського городища та встановлення стану їх збереженості на території даного населеного пункту. Розвідки проводилися у межах Куземинської сільської ради Охтирського р-ну. Загальна довжина валу на цій ділянці становить 6 км. Висота валу коливається від 2 до 2,5 м, глибина рову — 3—3,5 м. Вал має пошкодження, що ділять укріплення на 16 частин.

Було обстежено відкрите у 2015 р. поселення Куземинські Ставки III та закладено шурф розмірами 2 × 1 м у східній частині поселення. Культурний шар має потужність

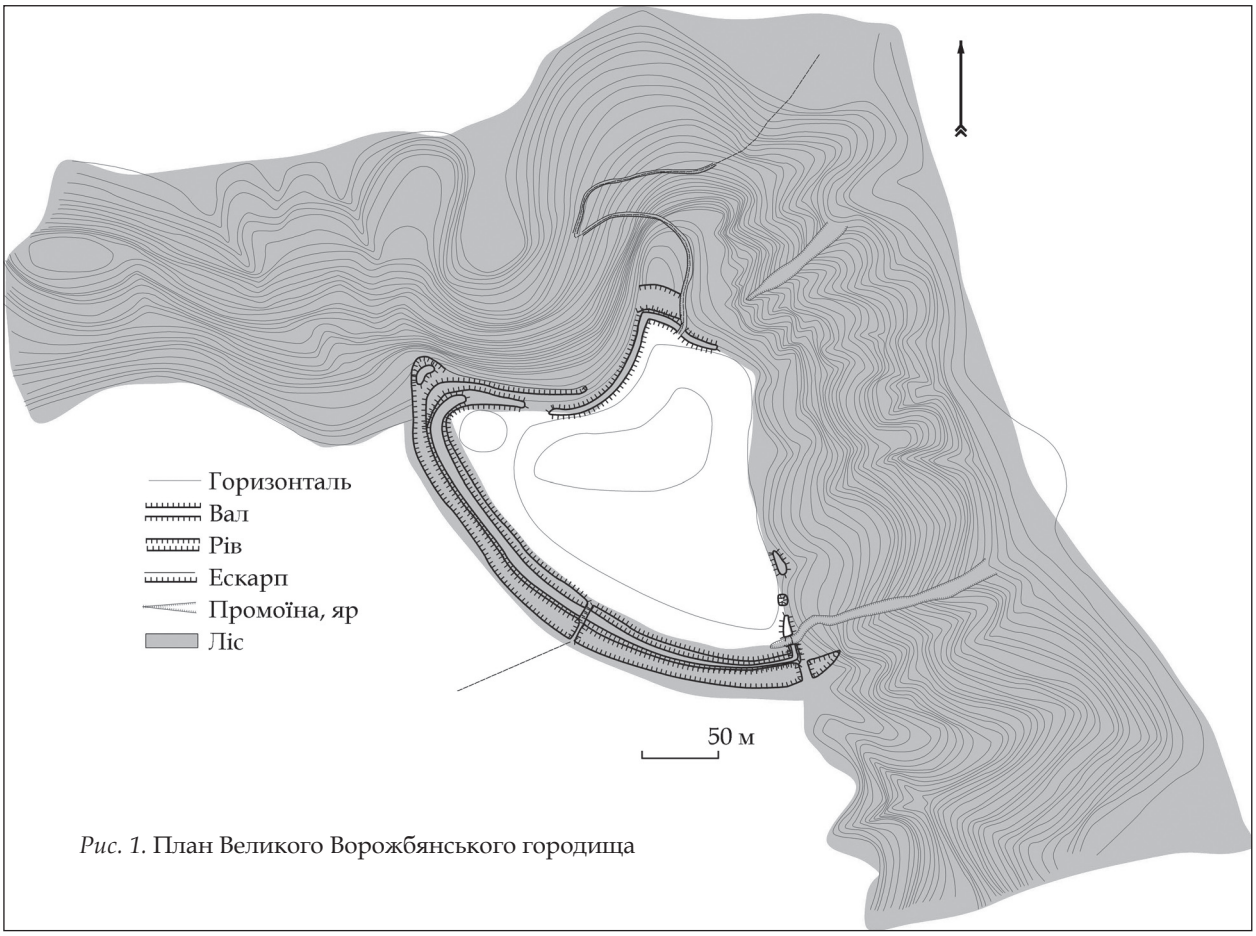

Рис. 1. План Великого Ворожбянського городища

0,2—0,3 м. Знахідки представлені дрібними фрагментами стінок ліпних посудин скіфського часу.

У Лебединському районі біля с. Боброве було виявлено нове поселення скіфського часу та підготовлено його план. Об'єкт розташований за 100 м на північ від північної околиці с. Боброве. Займає ділянку плато правого корінного берега р. Псел. Поверхня рівна. Висота над рівнем заплави становить близько 40 м. Розміри поселення становлять 440 × 50 м. Із території поселення походять фрагменти ліпного посуду скіфського часу та глиняне пряслице.

Поблизу с. Пісківка Лебединського р-ну було оглянуто Велике Ворожбянське городище та уточнено його план. Укріплення розташоване на відстані 1,4 км на схід від північної околиці с. Пісківка. Займає мис правого корінного берега р. Псел, утворений схилом берегової тераси та довгим яром. Схили яру круті, мають значну кількість стрілок та природних промоїн, викликаних ерозією. Поверхня городища піднімається у північну сторону, перепад висоти становить 2 м. Висота над рівнем заплави 44 м. Городище відоме за роботами архієпископа Філарета та І. І. Ляпушкіна, досліджувалося В. В. Приймаком у 2000 р. Площа 4,1557 га. Розміри — 271 × 158 м.

З напільного боку городище укріплене дугоподібною системою укріплень, що складається з валу та рову. Рів має ширину 10—12 м і глибину 1,5 —1,7 м. Вал висотою 1,7 м має ширину 13—15 м. По верху валу простежується канавка шириною 0,5 м. Північно-східний схил укріплений ескарпом висотою до 4 м та валом висотою 0,5—1 м і шириною 4 м. Північна стрілка мису відрізана ровом шириною 15 м і глибиною 1,5 м.

Крім того, було уточнено місце знаходження декількох курганів та курганної групи поблизу с. Шевченкове Конотопського р-ну.

с. Курилівка (колишнє Жовтневе), Жовтнева с/р, Конотопський р-н. Курган розташований за 0,65 км на південь від східної околиці с. Кирилівка, в полі. У 1980-ті рр. оглядав В. В. Приймак. Насип округлої в плані форми діаметром 65 м і висотою 4 м. У південній та західній полах насипу зафіксовані грабіжницькі ями.

с. Шевченкове, Шевченківська с/р, Конотопський р-н. Курганний могильник Шевченкове 4 розташований на відстані 1,5 км на південь від південно-західної околиці села та за 1,9 км на південний захід від розвилки доріг від с. Шевченкове до населених пунктів Кошари та Великий Самбір. Займає край

плато правого берега р. Куколка. Висота над рівнем заплави становить 20 м. Складається з трьох курганів. Відстань між ними становить 15—50 м.

Крім того, було оглянуто курган на території м. Суми. Насип розташований у північній частині міста, поблизу госпіталю для ветеранів війни. Займає підвищення правого берега р. Псел. Курган округлої в плані форми, діаметр насипу становить 40 м, висота — 1 м.

с. Верхнє Піщане, Сумська міська рада. Курган розташований за 410 м на південь від південної околиці села Верхнє Піщане та за 0,8 км на північний захід від північної околиці м. Суми, в полі. Насип округлої напівсферичної форми. Висота становить 1,5 м, діаметр — 45 м.

Розвідки дозволили відкрити нові об'єкти та уточнити дані про вже відомі археологічні пам'ятки. Дослідження старожитностей раннього залізного віку на території Сумщини планується продовжити.

Д. В. Каравайко, О. В. Плаксіна

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПУТИВЛЬЩИНІ

Після незначної перерви було продовжено систематичне обстеження городищ раннього залізного віку в межах Путивльського Посейм'я. Впродовж польового сезону було обстежено вісім городищ, на сімох з яких закладено шурфи, та виявлено поодинокий курган. Роботи проводилися в межах Глухівського та Кролевецького р-нів Сумської обл.

Городища поблизу с. Вікторове в урочищі «Барвінкова Гора». Два укріплення розташовано на одному довгому мисі. У результаті шурфування північного городища, влаштованого на краю мису, виявлено частину споруди з господарськими ямами, отримано виразний матеріал скіфського часу. Передусім, це кераміка, прикрашена вдавленнями та проколами. Серед інших виробів з глини хлібець та пряслиця (рис. 1: 2—3). Цікава знахідка кістяного руків'я, що складалося не менш як із трьох пластин, з'єднаних за допомогою 12 залізних заклепок (рис. 1: 1). У центрі отвір для підвішування. Велика кількість фрагментів глиняної обмазки свідчить про те, що споруда загинула у вогні. Знахідка стінки лощеної корчаги може свідчити на користь ранньої дати пам'ятки. На противагу північному, південне укріплення не мало виразного культурного шару. Знахідки кераміки скіфського часу доволі дрібні й не чисельні.

Городище поблизу с. Іоніне (Перемога). Пам'ятка виявлена нещодавно Ю. О. Коваленком. Обстеження показали наявність у центрі майданчика культурного шару товщиною 0,5 м. Особливістю керамічного комплексу є те, що на рівні материка трапляється кераміка скіфського часу лісостепового вигляду разом з фрагментами посуду юхнівської культури (рис. 1: 7—8).

Городище поблизу с. Будища. Пам'ятка багатошарова. В закладеному шурфі до глибини 0,8 м знайдено матеріал і раннього залізного віку, і доби Київської Русі. В нижній частині шару фіксувалися фрагменти глиняної обмазки — вірогідно залишки стін споруди. На її дні знайдено залізний виріб, ймовірно призначений для різання по дереву (рис. 1: 6). Нижній шар потужністю 0,4 м датується скіфським часом. Знахідки представлено типовими фрагментами посуду та двома пряслицями (рис. 1: 4—5).

Городище поблизу с. Спаське (колишнє Ленінське) в урочищі Лобанова Гора. Так само пам'ятка багатошарова. Зафіксовано два періоди заселення — скіфського часу та Давньої Русі. Городище доволі сильно пошкоджено грабіжниками, які не лише використовували металошукачі, а й проводили «розкопки». При огляді цих місць, у викидах, знайдено дві намистини. Одну — сердолікову, іншу — з глухого синього скла. На місці грабіжники залишили й чисельні вироби з заліза, які їх не зацікавили. Серед них ножі, скоби, фрагменти пластинок від захисного обладунку, фібула, серп, струг та ще ряд речей, інтерпретація яких ускладнюється з об'єктивних причин (рис. 2). Вочевидь, у XI ст. на цьому місці існувало доволі заможне поселення міського типу.

Кераміка скіфського часу поодинока та доволі типова для пам'яток цього регіону. Як виключення, на одному з денець знаходився орнамент у вигляді нігтьових вдавлень, що проходили по краю. Подібна орнаментація якщо й не одинична, то вкрай рідкісна для

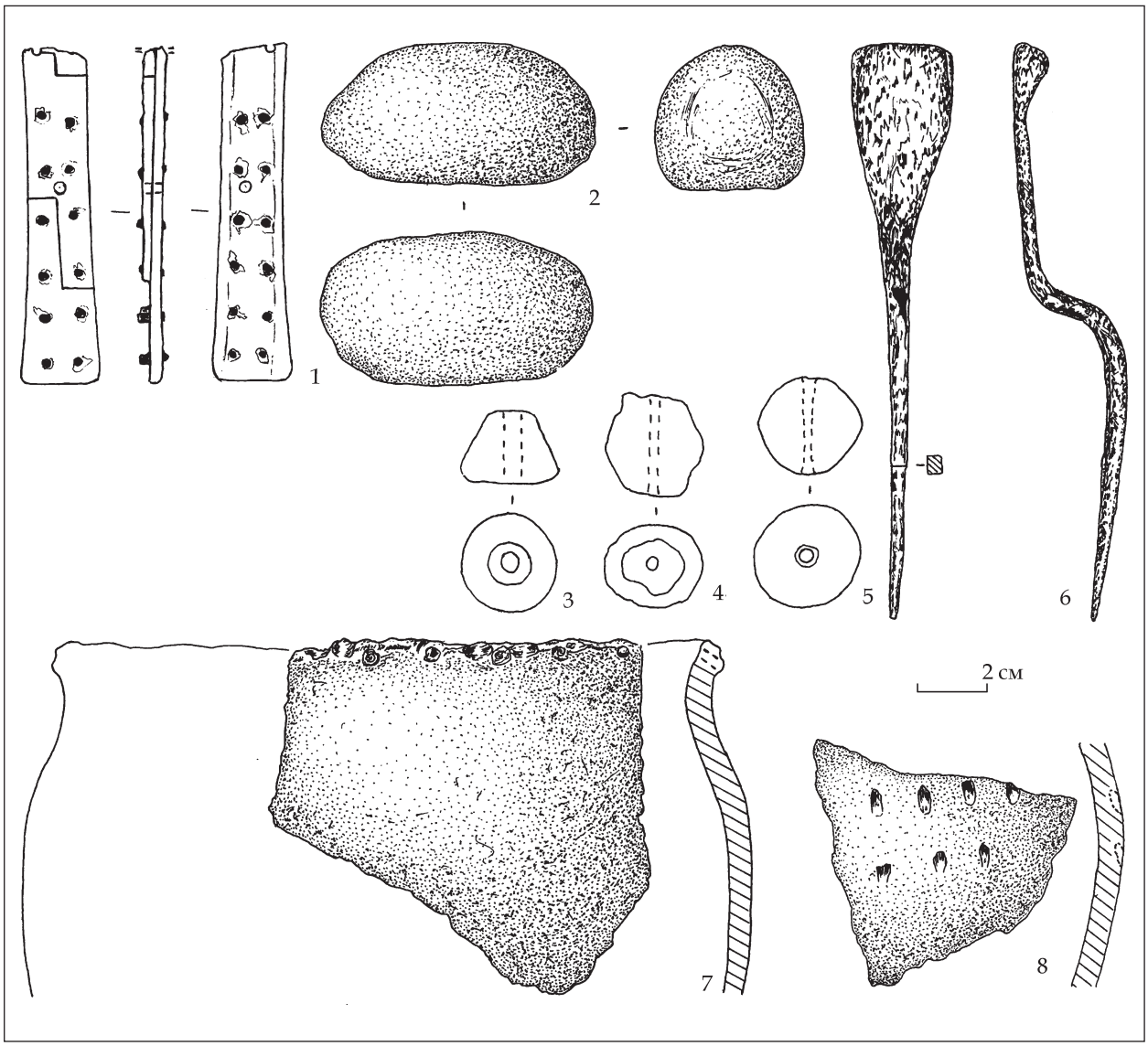

Рис. 1. Знахідки з городищ Путивльського Посейм'я: 1—3 городище Вікторове північне «Барвінкова Гора»; 4—6 городище у с. Будище; 7—8 городище Іоніно

всього Лівобережного Лісостепу. Знайдено й одне вінце, що належить горщику юхнівської культури.

Городище поблизу с. Божок (колишнє с. Червоний Ранок). Пам'ятка відома здавна. Невеличкі розкопки на городищі проводив О. В. Сухобоков. Матеріал, що походить звідси, датується скіфським часом і періодом існування роменської археологічної культури. Є і фрагменти гончарного посуду. У результаті шурфування розчищено частину заглибленої на 1,25 м від рівня материка споруду. Залишки горілої підлоги, що рухнула, фіксувалися на глибині від 0,15 м до 0,7 м. Тут і на рівні материка виявлено сліди печі. Основний матеріал належить роменській культурі. Переважно, це типові ліплені горщики, орнаментовані гусеничним орнаментом та залишки пателень. Знайдені дві кістяні проколки та пряслице цього самого періоду. Кераміка раннього залізного віку не чисельна і трапляється переважно на поверхні майданчика по його краях.

Городище поблизу с. Мутин. Пам'ятка була виявлена цьогорічними розвідками. Городище розташоване за 0,2 км на схід від східної околиці села. Його розміри (245 × 150 м) доволі значні в порівнянні з іншими укріпленнями цього регіону. Так само вражає і висота напільного валу — 4—4,5 м. У двох шурфах неподалік від валу знайдено поодинокі доволі дрібні фрагменти стінок горщиків скіфського часу. Культурний шар потужністю 0,4—0,45 м не має виразних слідів життєдіяльності. За 450 м на схід від городища у лісі знаходиться курган, згадки про який відсутні. Його висота на сьогоднішні 1,3 м, діаметр — 10 м. У центрі — грабіжницька яма. З певною обережністю можна казати про зв'язок поховальної споруди з городищем.

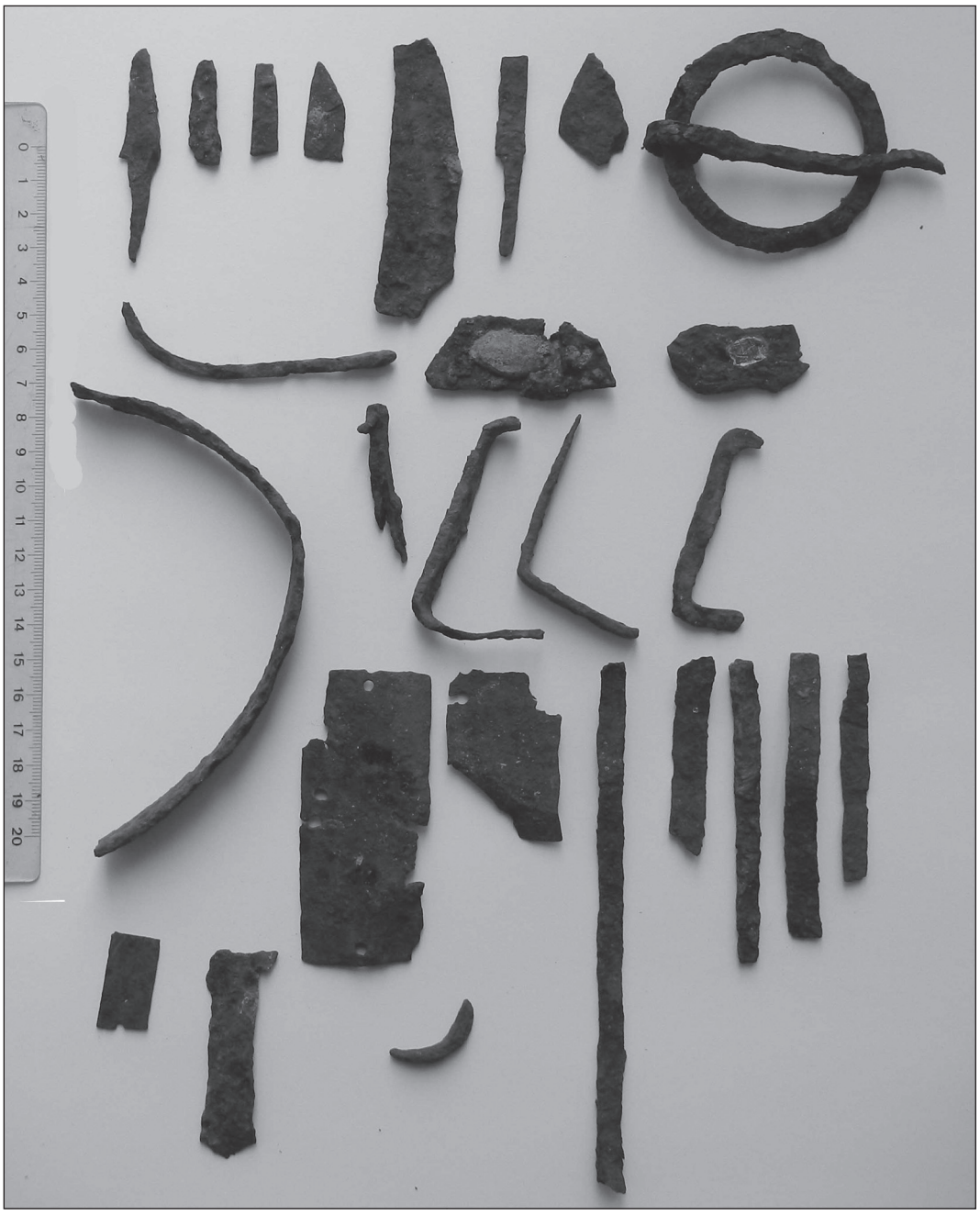

Рис. 2. Металеві предмети з городища у с. Спаське, «Лобанова Гора»

Основними досягненнями археологічних розвідок 2016 р. стало не лише збагачення джерельної бази по вивченню регіону. Були зняті нові якісні плани пам'яток. Кожна з них отримала чітку «прив'язку» у системі координат. Залишається констатувати масштабність грабіжницьких розкопок. Всі городища, окрім тих, що не мають виразного культурного шару, доволі сильно пошкоджені ямами від металошукача.

О. В. Петраускас, Г. С. Федосова

РОЗВІДКИ В ШОСТКИНСЬКОМУ РАЙОНІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Співробітниками відділу археології ранніх слов'ян ІА НАНУ та Шосткинського краєзнавчого музею проведено розвідки на території Шосткинського р-ну Сумської обл.

Головним завданням пошукових досліджень стало створення археологічної карти одного з адміністративних районів країни України (Шосткинського р-ну). Під час цих робіт проведено обстеження вже відомих за літературою та відкрито ряд нових об'єктів.

Район знаходиться в межах поліської геофізичної зони України. Більшість його площі зайнята лісами, чагарниками та задернована. Крім того, район не входить до регіонів активного орного сільгоспвиробництва. Ці чинники з одного боку ускладнюють проведення повноцінних археологічних обстежень пам'яток, а з іншого боку створюють умови для збереження об'єктів археологічної спадщини.

Такі природничі та антропогенні умови створюють певні труднощі для пошуку, відкриття та визначення всіх характеристик об'єктів (обмежена площа для візуального обстеження, труднощі з локалізацією раніше відкритих пам'яток, визначення характеру та площі пам'ятки тощо). Все це вплинуло на методику ведення розвідок. Прокладання перспективних маршрутів відбувалося з урахуванням попередніх досліджень (відомі пам'ятки, випадкові знахідки, наявність доступних ділянок для обстежень тощо). Для виявлених об'єктів, крім традиційної форми подання інформації, провадилися їхня прив'язка до координат за допомогою сучасних технологій.

Перші відомості про пам'ятки в Шосткинському районі відомі з кінця XIX ст. На сьогодні, завдяки роботам І. С. Абрамова, І. Ф. Іванченка, А. В. та О. В. Петраускасів, Л. І. Белинської, Н. А. Милованової та інших, реєстр пам'яток району нараховує близько 70 пунктів, які відноситься до різних культурно-хронологічних періодів давньої історії України: від доби пізнього кам'яного віку до давньоруського та козацького часів (XI—XVII ст.).

У 2016 р. нами проведено чотири маршрути розвідок. Головним чином вони проходили вздовж перших надзаплавних терас рр. Свірж, Івотка, Шостка та Осота (ліві допливи р. Десни).

Всього обстежено 13 пам'яток, шість з яких були відомі в літературі, а сім — нововідкриті.

Серед уже відомих пам'яток обстежені кургани біля с. Гукове (І. С. Абрамов згадує про близько 25 насипів, розкиданих навколо села, нам вдалося локалізувати одну групу з двох курганів); багатошарові поселення — Пирогівка 1 та 2 (відкрили І. Ф. Іванченко та Я. М. Морачевський); Шостка-Локотки 1 та 2 (відкрив В. Б. Звагельський); Івот 1 (відоме як «Ображиєвське селище» обстежив В. Є. Куриленко).

Крім того, відкрито кілька нових археологічних об'єктів. Зокрема, це поселення та місцезнаходження: Гамаліївка (друга—третя чверті I тис. н. е.); Вороніж 1 (перша половина I тис. н. е.); Вороніж 2 (доба бронзи — раннього заліза); Масиків 1 (доба бронзи — раннього заліза, давньоруського та пізньосередньовічного часу); Богданка 1 (перша половина I тис. н.е, давньоруського та пізньосередньовічного часу); Собичеве 1 (доба бронзи, друга—третя чверті I тис. н. е., друга половина XIII—XIV ст.); Макове 1 (курганна група з п'ятьох насипів) та Ображіївка 1 (доба бронзи, друга—третя чверті I тис. н. е.)

Отже, під час розвідок для пам'яток уточнена прив'язка, отримано нову інформацію про сучасний стан об'єктів та їхні культурно-хронологічні особливості. Також слід зазначити, що на більшості обстежених пам'яток наявна велика кількість слідів нелегальних пошукових робіт.

М. Ягодинська, Б. Строцень

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАМКУ В МІСТІ КРЕМЕНЕЦЬ

Кременецький замок на горі Бона є пам'яткою національного значення і входить до складу Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника. З метою проведення ремонтно-реставраційних робіт наземної частини колодязя-студні та спорудження накриття — ротонди, розроблення відповідної документації, керівництвом заповідника були залучені спеціалісти ДП «ОАСУ «Подільська археологія».

Територія кременецького замку вивчалася дослідниками у різні часи. Найбільш масштабними були розкопки, що проводились під керівництвом Є. Пламеницької у 1970-х рр. Окремі роботи там проводили співробітники Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника. Щодо колодязя, то його розпочали розчищати ще наприкінці XIX ст. Але, як часто буває, розпочали й проводили ці роботи не спеціалісти, а ентузіасти, і тому культурний шар біля

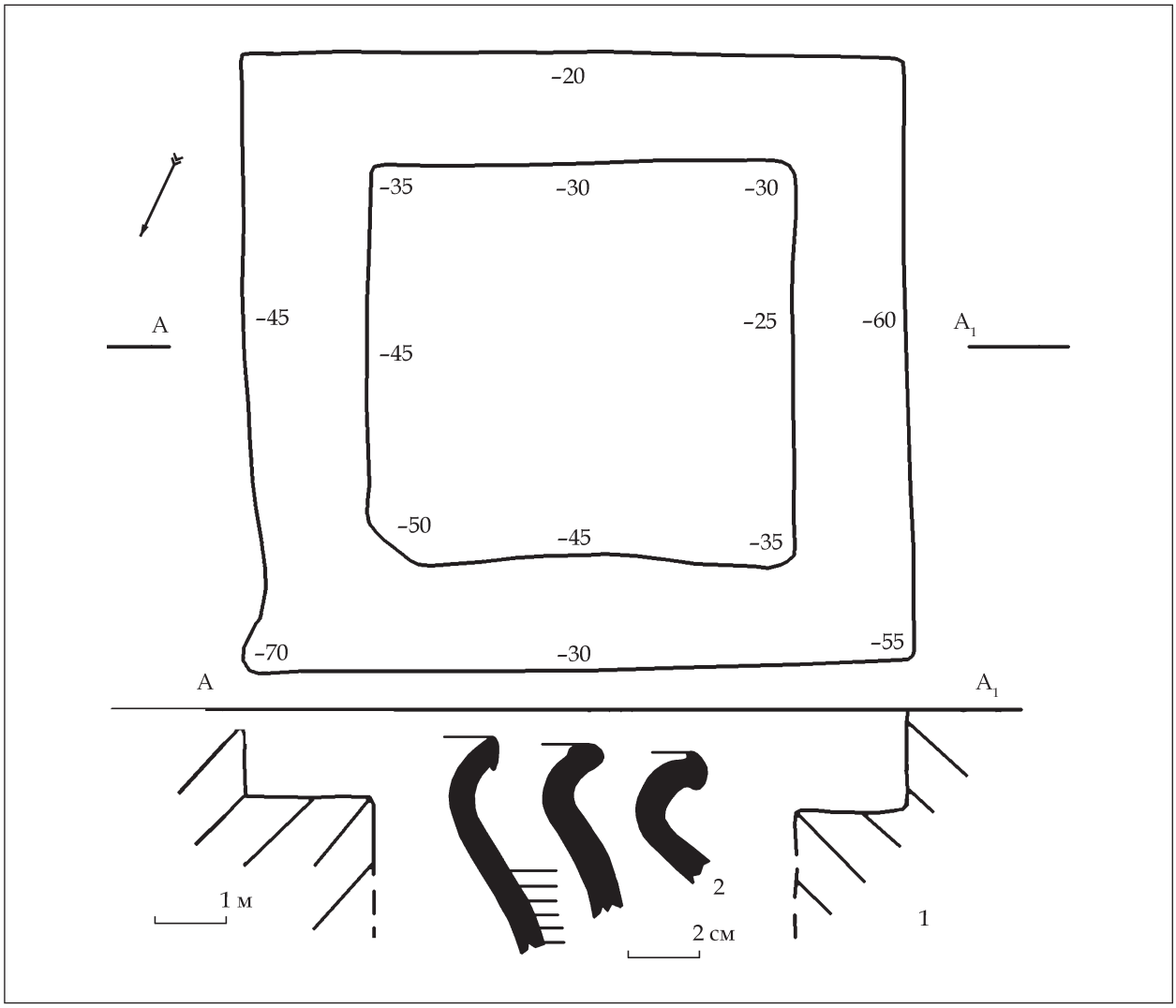

Рис. 1. Кременець, замок: 1 — план та розріз колодязя; 2 — фрагменти кераміки X—XI, XII—XIII ст.

Рис. 2. Дослідження колодязя на території замку в м. Кременець Тернопільської обл.

нього станом на 2016 р. був у перевідкладеному стані. Його нам і довелося досліджувати, щоб встановити конструкції наземної частини криниці.

Розкоп був закладений над колодязем, що знаходився у східній частині замкового подвір'я, недалеко від старої надбрамної башти «Черлена», по контуру наявної ями розмірами 5,0 × 5,0 м.

У результаті досліджень було виявлено наступне. Глибина входу в колодязь від сучасної денної поверхні складала до 3,0 м. Він був зроблений в скельній материковій породі на відміну від криниці Теребовлянського замку, зовнішній периметр якої збудований з великих тесаних брил. Розміри колодязного отвору — 2,45 × 2,3 м.

Навколо в скелі були зроблені кам'яні «лежаки» для зрубу. Ширина «лежаків» була різною: північного — 0,7, східного — 0,7, південного — 0,64, західного — 0,65 м. Розміри колодязя разом з «лежаками» складали 3,6 × 3,85 м (рис. 1: 1). Висота виходів скельної породи над «лежаками» також була різною — від 0,2 до 0,6 м.

У процесі дослідження культурного шару, стало зрозуміло, що ґрунт постійно перекопувався. В таких умовах, у межах невеликого розкопу встановити рівень давньої денної поверхні не вдалося. В той самий час це місце є перспективним, адже тут у перевідкладеному культурному шарі зафіксовано багато різночасових артефактів, серед яких виділяються частини уламки горщиків X—XVII ст., XII—XIII ст. (рис. 1: 2), цвяхи, пряжка від кінської збруї, залізний столовий ніж XVI—XVII ст., численні фрагменти скляних віконниць, бокалів та чарок.

Перспективними для досліджень є два об'єкти, виявлені у виробничій траншеї біля надбрамної Шляхетської башти, що знаходиться у північно-східній частині замкового подвір'я. Один об'єкт датується давньоруським часом, попередньо за керамікою та залізними предметами XII—XIII ст., другий за двома срібними монетами — XVI ст.

І. В. Голубєва, В. М. Окатенко, А. М. Голубєв

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ХАРКІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» проводила рятівні розкопки в історичній частині м. Харкова на майдані Павлівському і вул. Клочківській, ріг вул. Ботанічної. Обидві ділянки розміщені на посаді Харківської фортеці й місцями зберегли неушкоджені нашарування розвиненого середньовіччя, одна з них частково займає територію ґрунтового могильника часів Золотої Орди.

Культурний шар козацького часу на ділянці «майдан Павлівський» був практично повністю знищений розбудовою сучасного міста (рис. 1) і тільки окремі артефакти є археологічним підтвердженням того, що ця територія входила до меж фортеці. Саме на майдані Павлівському були зафіксовані об'єкти доби Золотої Орди і «перевідкладені» рештки давніх поховань. Інтенсивна забудова вказаної території відбувається від часів існування Харківської фортеці і не припиняється й донині, тому після зняття верхніх шарів асфальту тут часто фіксувався одразу жовтий материковий пісок або сучасні інженерні траншеї з комунікаціями.

Друга ділянка розташована на розі вулиць Клочківської і Ботанічної, у прилеглій до пойми р. Лопань території (рис. 2). На ній, ближче до першої надзаплавної тераси, виявлено нежитлове приміщення з матеріалами першої чверті XVIII ст. Інша територія у давнину була заболоченою місцевістю.

Колекція, отримана у ході робіт, складається з артефактів Золотої Орди та козацької доби. Виявлені речі дуже сильно фрагментовані і мають поганий стан збереженості, що пояснюється практично знищеним автентичним культурним шаром, його перевідкладеним характером та малою кількістю об'єктів, виявлених у місцях розкопів.

Залишки речей XVIII ст. презентують різні категорії гончарних виробів: побутових (посуду) та окремі взірці архітектурно-декора-

Рис. 1. Аерофотозйомка місця проведення досліджень на ділянці «майдан Павлівський» у Шевченківському районі м. Харкова

Рис. 2. Аерофотозйомка місця проведення досліджень на ділянці «вул. Клочківська, ріг вул. Ботанічної» у Шевченківському районі м. Харкова

тивних (кахлів). Усі уламки гончарного посуду відносяться до черкаського типу, вони переважно світлого кольору прикрашені червоним ангобовим орнаментом та зеленою поливою. Останньою були крайковані вінця окремих горщиків, вона ж покривала суцільним шаром і уламок світлоглиняного полумиска з рельєфним орнаментом. Траплялися також уламки скляних виробів.

Археологічні об'єкти козацького часу були зафіксовані тільки на вул. Клочківській. Колекція речей тут представлена сильно розбитими уламками різної категорії гончарного посуду черкаського типу, теракотовими коробчастими кахлями, скляними виробами, робочою сокирою, мідним натільним хрестом. Нумізматичний матеріал, що виявлений на обох ділянках відноситься до XVIII—XIX ст.

Були продовжені археологічні роботи в історичній частині м. Харкова — посаді Харківської фортеці часів заснування та функціонування у другій половині XVII—XVIII ст. Фіксація археологічних об'єктів (господарських ям) другої половини XIII—XIV ст. розширює наше уявлення про межі стаціонарного поселення, яке існувало тут у період Золотої Орди. Визначене ймовірне місце розташування ґрунтового могильника часів Золотої Орди (досліджена ділянка зруйнована земляними роботами XVIII ст.).

В. І. Квітковський

БАГАТОШАРОВЕ СЕЛИЩЕ П'ЯТНИЦЬКЕ-І НА ХАРКІВЩИНІ

Слобожанська ранньосередньовічна експедиція продовжила дослідження багатошарового поселення П'ятницьке-І, розташованого на лівому березі р. Велика Бабка (права притока Сіверського Дінця) в Печенізькому р-ні Харківської обл. (рис. 1). Роботи велися на розкопі 6, що розташований у північній частині селища, за 250 м північніше розкопу 3, який досліджувався в останні роки. У цій площі було досліджено 14 господарських комплексів салтово-маяцької культури (VIII—X ст.) та значний речовий матеріал.

Розкоп було розширено в південному та південно-західному напрямку. За звітний сезон

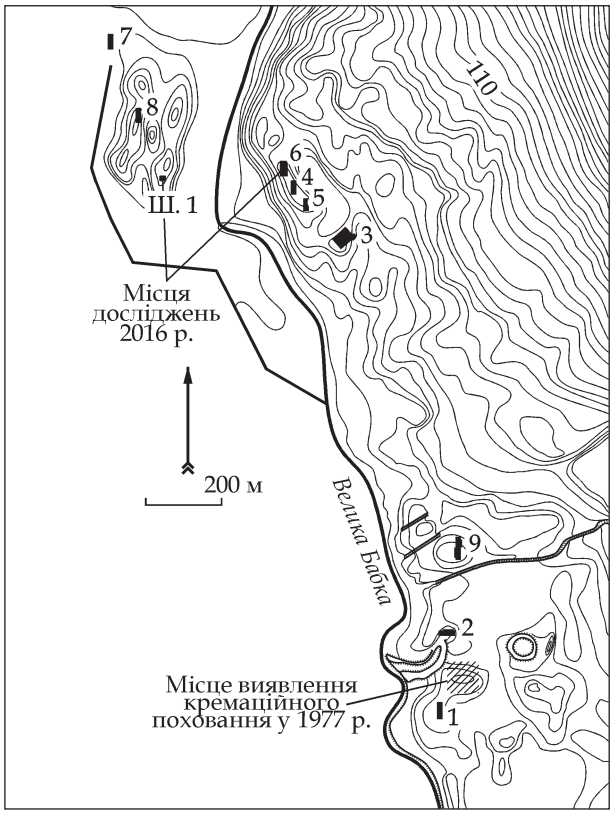

Рис. 1. Топографічний план селища П'ятницьке-I з позначенням місць і номерів розкопів

вдалося дослідити 83,5 м^2. Таким чином, його загальна розкопана площа склала 173,5 м^2.

Потужний культурний шар, місцями до 1 м, був насичений артефактами салтово-маяцької культури. Серед них можна виділити різні категорії: амфори, гончарний й ліпний посуд, кістки тварин та каміння. Окрім салтівських старожитностей, у розкопі були знайдені й фрагменти кераміки пеньківської культури (V—VII ст.).

Металеві вироби були представлені одиничними знахідками побутових речей: залізного шила та уламка ножа, а також бронзового кільця.

У розкопі було виявлено 15 комплексів салтівського часу, серед яких два житла. Комплекси були різночасовими, й іноді перерізали один одне (рис. 2).

Серед усіх досліджених об'єктів найінформативнішим виявився комплекс 25 — заглиблене житло із піччю-кам'янкою у куті (рис. 3).

Комплекс ще під час роботи на глибині 40 см виділявся великою кількістю знахідок. По зачистці на глибині 60 см пляма комплексу добре фіксувалася на тлі піщаного материка.

Розчистка комплексу, яка відбувалася зі збереженням стратиграфічної бровки, показала, що він являє собою підпрямокутне житло із піччю-кам'янкою в північно-західному куті. Воно було орієнтоване своїми стінами за сторонами світу й мало дещо закруглені кути. Паралельними були лише північна та південна стіни. Розміри житла за віссю північ—південь та схід—захід, склали 3,2 × 3,7 м (рис. 3).

Комплекс 25 своєю північною частиною, перекривав більш раннє житло (комплекс 18).

У південній частині західної стіни розміщувалася невеличка ніша 60 × 20 см. Можливо, саме тут був вхід в котлован житла. Ще

Рис. 2. Загальний план західної ділянки розкопу 6

Рис. 3. Житло з піччю-кам'янкою (комплекс 25)

одна ніша, схожого розміру (60 × 30 см) знаходилась у південній стінці. У ній була знайдена овальна стовпова ямка.

Східна стіна була не рівною. Від північного кута вона простягалася 2,4 м майже по лінії північ—південь. Далі під кутом 45° повертала на південний захід і закінчувалася вже описаною нішею в південній стіні. Вздовж цього повороту східної стіни знайдені 3 стовпові ямки овальної та прямокутної форми. Ямки мали глибину 30—40 см від рівня зачистки (80 см від денної поверхні), і розміщувалися як у площині котловану, так і за його межами.

У північно-західному куті житла були знайдені залишки печі-кам'янки, які являли собою завал каміння висотою 30 см та розмірами 1,2 × 1,0 м. Піч була дуже зруйнована, тому якоїсь системи кладки не простежувалося. Розбір завалу дозволив виявити овальний (1,0 × 0,85 м) черінь, розташований на рівні материкової підлоги, яка була пропечена на 4—6 см.

У розвалі печі вдалося дослідити залишки глиняного склепіння, яке являло собою глиняну жаровню з бортиками. Внутрішня сторона частин склепіння мала відбитки від прутяного каркаса, на якому його зводили.

Окрім того, в завалі печі було знайдено багато фрагментів гончарного та ліпного посуду салтово-маяцької культури. З південного сходу до неї примикала кругла, діаметром 1,1 м, передпічна яма. Її глибина склала 30 см від рівня підлоги.

Зауважимо, що подібна конструкція печей не притаманна для домобудування населення салтово-маяцької культури, але має широкі аналогії в слов'янських старожитностях.

Отриманий в розкопі 6 матеріал доволі схожий з матеріалом із розкопу 3, який досліджувався у попередні роки. Але виділяється й ряд особливостей. Так, у розкопі 6 значно більша частка ліпної салтівської кераміки, яка складала до половини від всіх керамічних знахідок. Більша тут і насиченість комплексів, що може свідчити про більш активну господарську діяльність й довше перебування населення на цьому місці. Звертає на себе увагу й наявність ранньослов'янського матеріалу та слов'янізоване житло.

Окрім робіт у розкопі 6, нами було відкрите нове селище зрубної культури бронзової доби (XIV—XII ст. до н. е.), на правому березі р. Велика Бабка. Воно розташовувалося на одній з піщаних дюн, у заплаві річки. Зараз вона засаджена хвойним лісом. Під час візуального огляду на площі дюни були виявлені дрібні фрагменти кераміки бронзової доби.

Тут було закладено розвідувальний шурф 1 (рис. 1) 2 × 2 м, в якому було досліджено комплекс зрубної культури. Він являв собою овальну яму, витягнуту за лінією північний схід—південний захід, (1,1 × 0,8 м) з невеликим підбоєм. Її дно, розташоване на глибині 0,9 м, було викладено дрібним камінням, яке мало сліди впливу високої температури. Окрім каміння, в заповненні ями була зафіксована зола, велика кількість вугілля та кераміка зрубної культури. Судячи з усього, в ямі на кам'яній вимостці, було влаштоване багаття.

Відзначимо, що матеріали епохи бронзи постійно зустрічаються в межах селища П'ятницьке-I та в його околицях. А в розкопах 3 та 9 (рис. 1), були виявлені комплекси бронзової доби.

Продовження робіт у розкопі 6, як і на пам'ятці в цілому, вважаємо необхідними й перспективними для вивчення історії бронзової доби та раннього середньовіччя в контактній зоні степу та лісостепу Лівобережної України, та басейну Сіверського Дінця.

В. В. Колода

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ с. МОХНАЧ

Середньовічна експедиція Харківського національного педуніверситету ім. Г. Сковороди продовжила дослідження в с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. та його окрузі. Головна увага була зосереджена на розкопках північного двору городища Мохнач, що відноситься до салтівської археологічної культури (друга половина VIII — середина X ст. н. е.). У цьому сезоні роботи продовжено у спільному розкопі X (у попередньому році він був з'єднаний з розкопом XI, а з цього року він повністю поглинув його). У 2016 р. розкопано 523 м^2, що збільшило єдину площу загальної ділянки до 7162 м^2.

Потужність культурного шару сягала від 20 см (на сході) до 60 см у південно-західній частині (на схилі). У ранньосередньовічному горизонті інколи зустрічалися артефакти скіфського та нового і новітнього часів. Серед салтівських артефактів переважають, зазвичай, уламки гончарного посуду, індивідуальних знахідок відносно небагато, хоча вони представлені практично всіма категоріями. До знарядь відносяться: черешкові ножі, шильця, зубила, долото, серп (залізо), уламки кварцитових жорен та точильних каменів. До артефактів, що пов'язані з місцевим виробництвом заліза, слід віднести численні шматки чорнометалургійного шлаку, а невеликий зливок кольорового металу свідчить по місцеве ливарництво. Зброя представлена вістрям дротика, уламком сокири та скобою від сагайдака. Серед предметів одягу та прикрас слід відзначити залізні булавки, що прикрашені волютами, скляні та пастові намистини, а також перстень зі вставкою з синього скла, на якому є гравіроване зображення бика (рис. 1: 1).

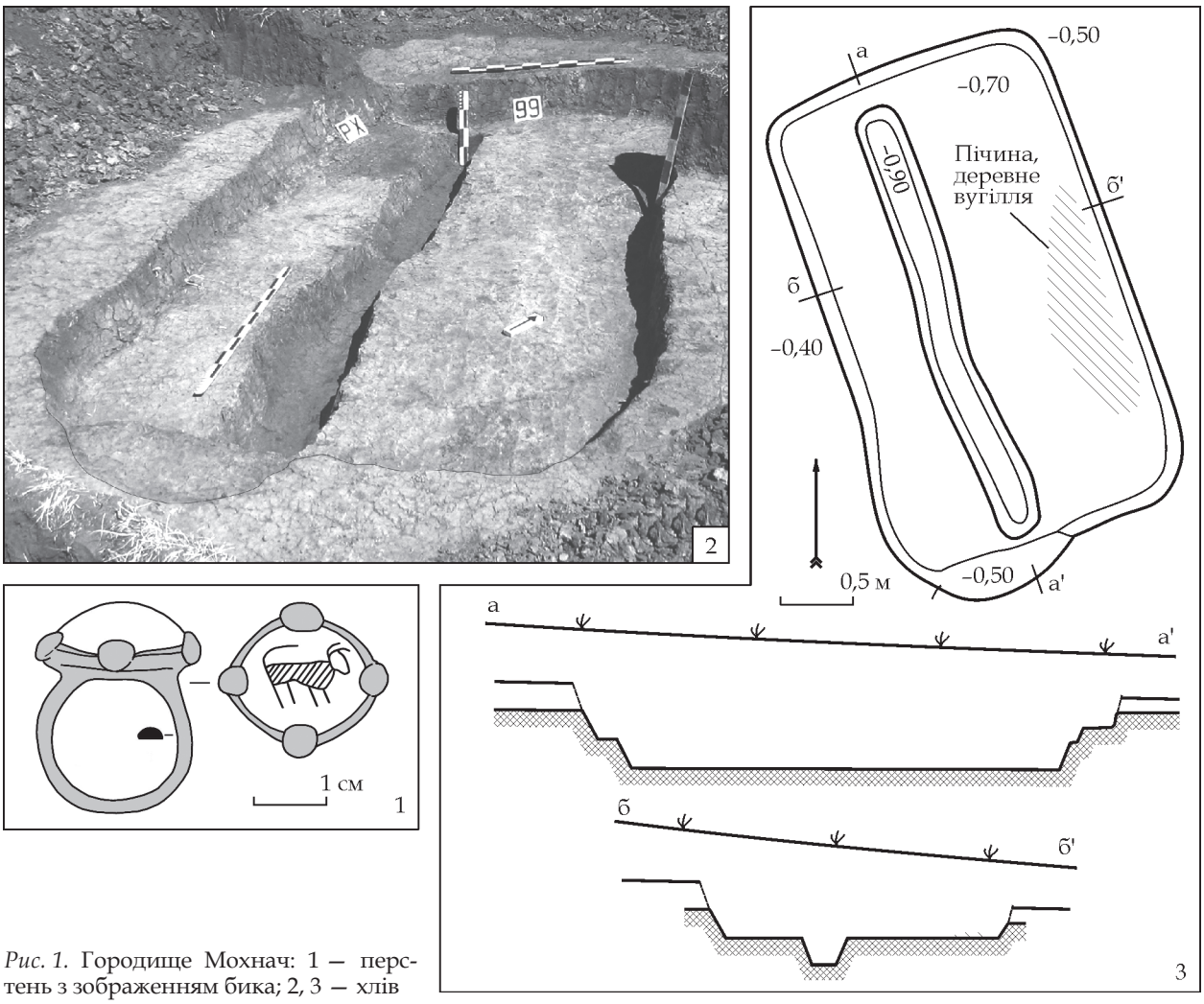

Рис. 1. Городище Мохнач: 1 — перстень з зображенням бика; 2, 3 — хлів

У цьому році вивчено дев'ять комплексів (всі салтівської культури): житло, хлів (характерною ознакою якого є дренажна канава — рис. 1: 2, 3), господарча будівля, погріб, господарча яма та 4 зернові ями. В одній з ям останньої групи виявлено значну кількість залізних предметів, серед яких привертають увагу 3 уламки коси, серп, три ножі, «стакан» від піхов шаблі, розвали амфори та столового сіроглиняного лощеного глека.

За 5 км на південь від городища винайшли нове поселення — Мохнач-V, на якому виявили: невиразний культурний шар бронзової доби та відкладення салтівської культури. З останнім періодом пов'язане і єдине дослідження кремаційне поховання, яке супроводжувалося військовим інвентарем: бронебійне вістря списа, бойова сокира, пара ножів, пара серпів — всі з заліза, рогові пластини (накладки на лук?), крем'яне кресало. Окрім того, там були присутніми: гончарний чорнолощений глек та ліпна кубушка.

Роботи на городищі в с. Мохнач постійно приносять яскраві комплекси та унікальні знахідки, що стимулює подальше дослідження даної пам'ятки. Той факт, що, не зважаючи на більш ніж півстолітнє вивчення округи городища, тут практично щорічно виявляються нові пам'ятки, підкреслює необхідність подальшого її обстеження.

О. О. Крютченко

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗМІЇВСЬКОГО РАЙОНУ

Розвідки 2014 р., в яких крім автора, брали участь старший науковий співробітник Харківського історичного музею К. Ю. Пеляшенко та гуртківці Харківської обласної станції юних туристів на чолі з А. О. Беліменко, дозволили уточнити плани городищ Велика Гомільша та Таранівка. Крім того були виявлені чотири нових, раніше не відомих, поселення скіфського часу, обстежене вже відоме селище біля с. Пасіки, а також продовжено обслідування Таранівського городища та його округи.

Таранівське городище скіфського часу розташоване на землях Таранівської селищної ради Зміївського р-ну Харківської обл., північно-західною частиною виходить до озера Жуківка. Вперше воно згадується у пояснювальному тексті до археологічної мапи Харківської губернії Д. І. Багалія. У 1976 р. роботи тут проводила експедиція під керівництвом Ю. В. Буйнова. Дослідником був складений план городища та зібраний підйомний матеріал. У 1995 р. городище відвідав із розвідками А. В. Криганов. Роботи з уточнення плану городища у 2012 р. провів загін під керівництвом О. О. Крютченка.

У 2014 р. за результатами обстеження пам'ятки було уточнено її план (рис. 1), окрім цього, закладено чотири шурфи та зібрано підйомний матеріал. Городище площею 2,2 га, займає мис підтрикутної в плані форми, який із заходу та сходу оточено ярами. У північній частині мису простежується тонкий перешийок, що з'єднує його з корінним берегом (у цьому місці розрив у фортифікаційних спорудах окреслює давній в'їзд на городище). Оборонні вали простежуються з західної, південної та північно-східної частини укріплення. Загальна довжина валу становить 420 м. У північно-західній частині, зі сторони озера, вали візуально не простежуються, схил до озера ескарпований. Висота над рівнем поверхні озера коливається від 17 до 23 м.

З південної (напільної) сторони городище відсікає ділянку мису валом та ровом. У цьому місці невисокий вал 1,3 м має ширину біля 14 м. Рів шириною 9 м має глибину 1,2 м. На південно-західній ділянці схил мису підрізаний та впирається у рів, глибина якого становить 2,45 м. Невисокий вал на цій ділянці має ширину 11 м при висоті 0,7 м. У північно-східній частині городища вал має ширину 18 м, його висота складає 1,3 м, а рів шириною 12 м має глибину 1,9 м. На західній ділянці штучна крутизна схилу збільшена з 10 до 15—20° на глибину 4,3 м. Північно-західна ділянка ескарпована до нахилу схилу до 30°.

Матеріали шурфування та підйомний матеріал дозволяють віднести пам'ятку до V—IV ст до н. е.

Городище Велика Гомольша, розташоване на північно-західній околиці с. Велика Гомольша Зміївського р-ну Харківської обл. Згадується у пояснювальному тексті до археологічної мапи Харківської губернії Д. І. Багалія. У 1920-і рр. городище відвідував М. К. Фукс.

С. А. Семенов-Зусер у 1949 р. проводив тут розкопки.

Пам'ятка займає мис підпрямокутної форми орієнтований північний захід—північний схід та південний схід—північний захід. Орієнтовні розміри городища 350 × 180 м. На сьогодні культурний шар значно пошкоджений щільною забудовою, практично вся його територія знаходиться під приватними садибами. У південній частині розташований парк. Оборонні споруди суттєво постраждали у результаті господарчої діяльності місцевих жителів. У 2014 р. було уточнено план пам'ятки та зняті профілі оборонних споруд.

Поселення скіфського часу в «ур. Заповітне» на території Таранівської селищної ради Зміївського р-ну Харківської обл.

Виявлене розвідками 2014 р. поселення розташоване за 4,5 км на північний захід від залізничної станції Широніно. На час обстеження територія, на якій розташована пам'ятка, була вкрита лісом. Крізь поселення проходить лісова дорога з смт Таранівка у с. Беспалівка. За топографією поселення розташоване на схилі лівої безіменної притоки р. Вільшанка.

Площа поселення приблизно становить 550 × 300 м та вкрита 24 зольними насипами. На поверхні зібрано підйомний матеріал, що дозволяє віднести його до скіфського часу.

Поселення скіфського часу біля с. Пасіки Великогомільшанської сільської ради Зміївського р-ну Харківської обл. Відомо за розвідками Б. А. Шрамка. Розташоване на північній околиці с. Пасіки, на вододільному плато, ближче до відрогів рр. Вільшанка і Гомільша (притоки правого берега р. Сіверський Донець). Поверхня має ухил у південному і північному напрямках. Розміри поселення визначені візуально за підйомним матеріалом і складають 500 × 200 м (довгою віссю орієнтовано по лінії схід—захід). Зараз територія пам'ятки використовується для сільськогосподарських потреб. На поверхні поселення зібрані фрагменти стінок ліпного посуду.

Поселення скіфського часу «Козачка», біля с. Козачка, Великогомільшанської сільської ради, Зміївського р-ну Харківської обл.

Поселення розташоване на північ від південно-західної околиці села Козачка. На наш час територія об'єкта використовується для сільськогосподарських потреб. Поселення займає територію між двома відрогами ярів, що є початком р. Вільшанка. Поверхня має ухил у південному і південно-східному напрямку. Орієнтовні розміри поселення

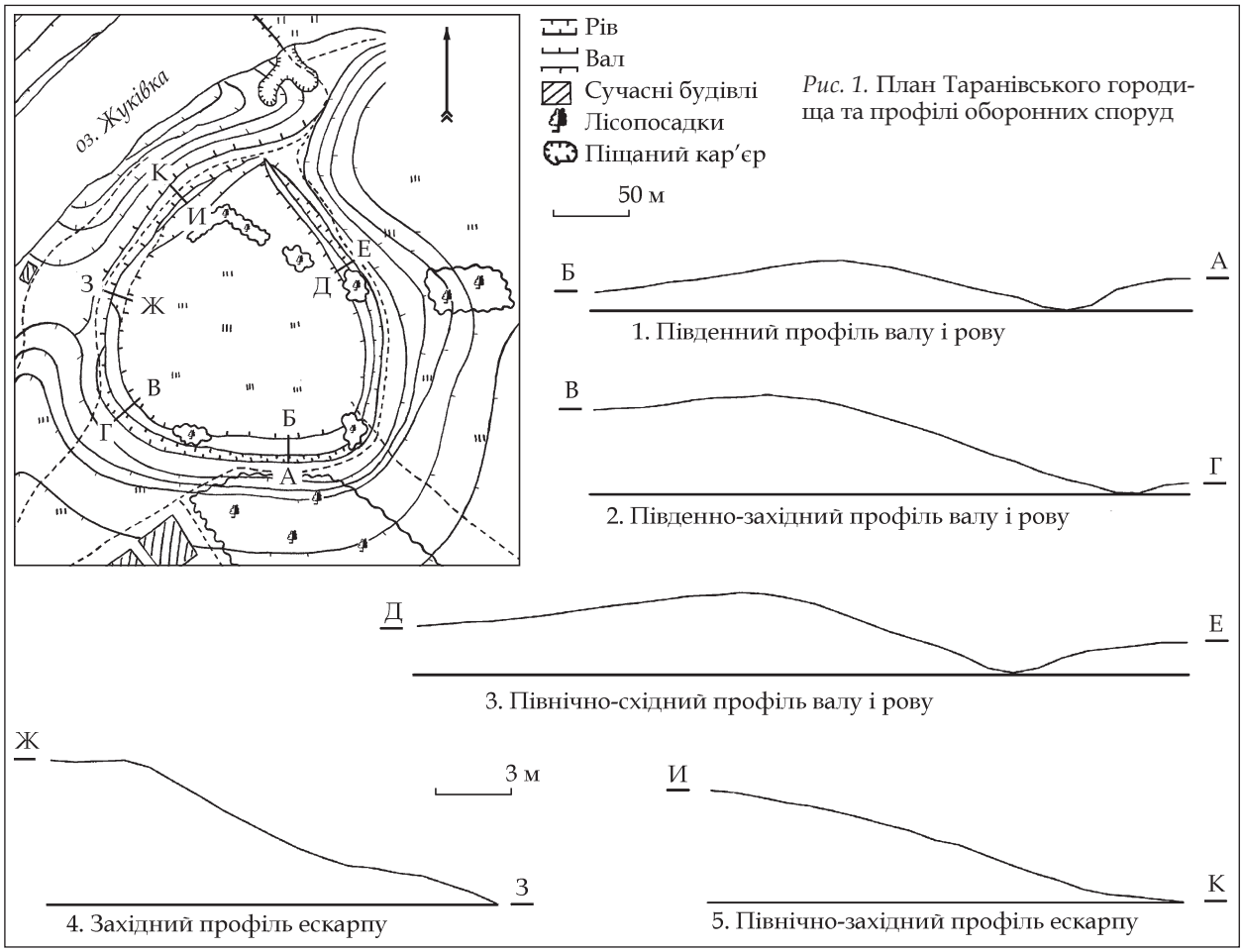

Рис. 1. План Таранівського городища та профілі оборонних споруд

встановлені за підйомним матеріалом і складають приблизно 300 × 300 м.

На поверхні поселення зібрано фрагменти донних частин і стінок ліпного посуду, частина шийки ліпної посудини декорована проколами.

Поселення скіфського часу «Безпалівка», біля сс. Безпалівка і Таранівка, Таранівської сільської ради Зміївського р-ну Харківської обл.

Поселення розташовано за 1 км на північний схід від с. Безпалівка та на південній околиці східної частини с. Таранівка (на мапах середини XX ст. ця частина позначена як населений пункт Козачка). Територію поселення перетинає ґрунтова дорога з с. Безпалівка до с. Таранівка. Поселення розташоване на схилі до однієї з приток р. Вільшанка та має ухил в північному напрямку. Орієнтовні розміри поселення встановлені за підйомним матеріалом і складають приблизно 200 × 200 м.

Знахідки представлені фрагментами стінок та донних частин ліпного посуду, двома уламками стінок античних амфор і кам'яним кварцитовим розтирачем.

Шурф, закладений біля ґрунтової дороги, мав таку стратиграфію: від 0 до 0,25 м — орний шар, від 0,25 м — материковий суглинок жовтого кольору. У чорноземному шарі виявлено одну стінку ліпного посуду.

Поселення скіфського часу «Таранівка Дачі», на східній околиці села Таранівка Таранівської сільської ради Зміївського р-ну, Харківської обл.

Виявлене в 2014 р. поселення розташоване на східній околиці смт Таранівка, вздовж ґрунтової дороги на с. Безпалівку. Територія пам'ятки перебуває під дачною забудовою. Поселення розташоване на відрозі р. Вільшанка, його розміри визначені за підйомним матеріалом і складають 600 × 200 м (довгою віссю орієнтовано за лінією південний захід—північний схід).

На поверхні поселення зібрано фрагменти вінець та стінок ліпного посуду.

М. В. Любичев, К. В. Мизгін, К. Г. Варачова, Е. Шультце

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. ВІЙТЕНКИ

Германо-Слов'янська експедиція Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, у тісній кооперації з Євразійським відділом Німецького археологічного інституту, продовжила дослідження на археологічному комплексі пізньоримского часу — початку доби Великого переселення народів біля с. Війтенки (Валківський р-н, Харківська обл.).

Починаючи з 2011 р., дослідження на поселенні зосереджені на його ділянці Б, і в основному на ділянках, які за даними геомагнітної зйомки мають геомагнітні аномалії. Розкопки проводились на території двох парцел: В та частково Г (парцела — квадрат розмірами 20 × 20 м). Усього у 2016 р. було досліджено площу у 404 м^2. У культурному шарі досліджених ділянок виявлено велику кількість фрагментів кружальної кераміки (як столової, так і кухонної), а також фрагменти глиняних грузил, прясельця, вироби з металу (уламки ножів, цвяхи, проколки, бронзові фібули і пряжки, тощо) та кістки. До предметів імпорту відносяться знахідки фрагментів амфор та римський денарій.

Під час розкопок на поселенні було досліджено залишки трьох заглиблених об'єктів (ями 17/Б, 18/Б та 19/Б), один наземний (об'єкт 28) та один, який мав залишки наземної та заглибленої конструкцій (об'єкт 29). Ями 17/Б та 18/Б — достатньо великі за роз-

Рис. 1. Поселення Війтенки 1, ділянка «Б», об'єкт 29 — залишки наземної глинобитної споруди (фото)

Рис. 2. Могильник Війтенки. Поховання 214 (фото)

мірами, відповідно прямокутної та округлої форми. На дні ями 18/Б знайдено скупчення з семи необпалених трапецієвидних глиняних грузил ткацького верстата. Вочевидь, з цією ямою пов'язана яма 19/Б, яка знаходилась поруч та була зафіксована в чорноземній верстві завдяки світло-жовтому суглинистому заповненню. Об'єкт 28 являв собою залишки наземної конструкції у вигляді невеликої (0,88 × 0,85 м) площадки з горизонтально вмащеними у глиняну верству фрагментами гончарних посудин та верствою обпаленої глини над ними. Подібні об'єкти мають на поселенні Війтенки численні аналогії, досліджені у попередні роки. Нарешті, об'єкт 29 презентує досить щільне скупчення фрагментів перепаленої глиняної обмазки, під яким знаходився заглиблений об'єкт (яма) великих розмірів (2 × 2,41 м; глибина 3,04 м від рівня сучасної поверхні). Під час дослідження остатнього виявлено три періоди його існування. Знахідки у всіх досліджених об'єктах також представлені фрагментами гончарної кераміки черняхівської культури.

На могильнику розкопки проводилися у північно-західній частині з метою виявлення кордону пам'ятки. Досліджена площа 284 м^2, виявлено два поховання-інгумації (№ 214, 215). Обидва поховання було зроблено у материкових чотирикутних ямах і вони вміщували велику кількість поховального інвентарю (6 та 10 кружальних посудин відповідно, рогові гребінці, намистини, підвіски), а також жертовну їжу. Виходячи з характеру поховального інвентарю можливо стверджувати, що обидва поховання належали жінкам. Одне з поховань було частково порушене у давнину.

В. М. Окатенко, І. В. Голубєва, Г. Є. Свистун

РОЗКОПКИ В ІСТОРИЧНОМУ ЦЕНТРІ м. БОГОДУХОВА

ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» провела охоронні розкопки в історичному центрі м. Богодухова — на посаді Богодухівської фортеці середини XVII—XVIII ст., з північного боку від периметра її оборони.

Місто Богодухів є старовинним, має частково збережений історичний ареал. Об'єкти культурної спадщини та пов'язані з ними перепланування і форми забудови є типовими для певних періодів розвитку міста.

У топографічному відношенні Богодухівське городище розташоване на другій надзаплавній терасі правого — піднесеного, порізаного балками і ярами — берега р. Мерла (ліва притока р. Ворскли).

Богодухівська фортеця на території сучасного центру міста заснована у 1667 р. У 1786 р. російська імператриця Катерина II затвердила нове планування міста (рис. 1: 1), яке було здійснене шляхом масштабних перебудов.

Дослідження здійснювалися в межах сучасної господарсько-житлової забудови між вулицями Чернієнка і Міліцейською. Були закладені розкопи 2 і 3 на місці запланованого будівництва (розкоп 1 2012 р. знаходився в межах укріплень) (рис. 1). Необхідність двох, розташованих поряд, на відстані 2 м одна від одної ділянок для розкопок, була зумовлена наявністю капітальних стін сучасних господарських будівель. Загальна досліджена в 2016 р. площа склала 16 м^2. Глибина розкопів (по 8 м^2 кожен) до материкової геологічної основи сягала 1—1,2 м. Були виявлені культурні нашарування доби раннього заліза V—III ст. до н. е. та козацьких часів і Російської імперії XVIII—XIX ст. Серед основних результатів цього дослідження слід зазначити уточнення розповсюдження та стану культурних нашарувань указаних вище історичних періодів, характер та ступінь насиченос-

ті відкладень артефактами. Зокрема, були знайдені фрагменти ліпного керамічного посуду скіфського часу з пальцево-нігтьовими защипами по краю дещо відігнутого назовні вінця і проколами під ним (рис. 2: 8). Придонні частини горщиків мають закраїни (рис. 2: 9, 10). Тісто обпалене до коричневого кольору та має дрібні мінеральні домішки. Знахідки доби раннього заліза розміщувались безпосередньо на рівні передматерика, що нині підтоплюється ґрунтовими водами.

До періоду козаччини та Російської імперії відносяться чисельні знахідки фрагментів гончарного та скляного гутного посуду, знарядь праці, елементів одягу та взуття, побутові речі богодухівських поселян, а також архітектурно-будівельна кераміка, нумізматичні матеріали. Вони заповнювали шари загальною потужністю до 1 м.

Зокрема в шарах другої половини XVIII — першої половини XIX ст. виявлено розвал гончарного горщика з одним руків'ям, сплощеним у перетині, широким, ледь відігнутим назовні тонким вінцем зі сплощеним верхом (рис. 2: 1). Посудина прикрашена фарбовим геометричним орнаментом, нанесеним ангобом бурого відтінку. Тонкостінне тісто виробу має коричневий колір та рівномірний випал. Окрім цього горщика, мали місце знахідки інших гончарних посудин: глечиків, мисок, макітер, покришок тощо.

Також мала місце знахідка грального фішки — «креймаха», що виготовлена з коричнево-глиняної гончарної посудини з дуже вираженим рифленим лінійним нарізним орнаментом. Тісто має нерівномірний випал (із внутрішнього боку сірого кольору) та незначні дрібні неорганічні домішки чорного та білого кольорів (рис. 2: 2).

Ці знахідки уточнюють сучасні уявлення щодо побуту населення за нових та новітніх часів, допомагають з'ясувати окремі нюанси торгівельно-культурних зв'язків із сусідніми територіями.

Ймовірно, елементом оздоблення меблів є бронзове кріплення з декоративною квіткоподібною голівкою з вісьмома пелюстками, поділеними між собою прямолінійними насічками. На сплощеній ніжці виробу простежуються сліди поперекового циліндричного фіксатора (рис. 2: 3).

Фрагмент залізного черешкового серпа має гладке лезо та профільоване в поперековому профілі полотно, яке, скоріш за все, свідчить про зварний біструктурний характер кованого виробу (рис. 2: 4).

Залізний симетричний ключ має по дві борідки з кожної сторони від циліндричного штоку. На борідках у середній частині ключа виражені виступи для підйому сувальд і здвигу хвостовика засова. Овальна голівка зі

Рис. 1. Територія розкопок в м. Богодухові: 1 — співвідношення забудови міста різних історичних періодів з визначенням місць археологічних досліджень; 2 — фрагмент сучасного плану забудови в місці проведення досліджень

сплощеної смуги металу має кріплення до штока за допомогою циліндричної втулки (рис. 2: 5).

У розкопах мали місце знахідки мідних російських монет XVIII—XIX ст.: деньги, копійки та ін. (рис. 2: 5, 6).

Декоративна кераміка представлена частинами коробчастих кахлів із геометрично-рослинним орнаментом, розповсюдженим у XVIII ст. на теренах Лівобережної України. Їхнє керамічне тісто має сірий та коричневий кольори, внутрішня сторона закопчена. Румпа має складку назовні по краю.

Також мали місце знахідки фарфорового та фаянсового посуду: помадних баночок, тарілок та іншого призначення, частина з яких має надглазурні та підглазурні клейма заводів-виробників. Всі клейма належали фабрикам М. С. Кузнєцова, що розташовувались в Будах, Дулеві та інших виробничих центрах.

Наперстки з насічкою та потовщеним обідком по краю були виготовлені з міді та бронзи, мали різні пропорції, що дає можливість розділити їх на чоловічий і жіночий.

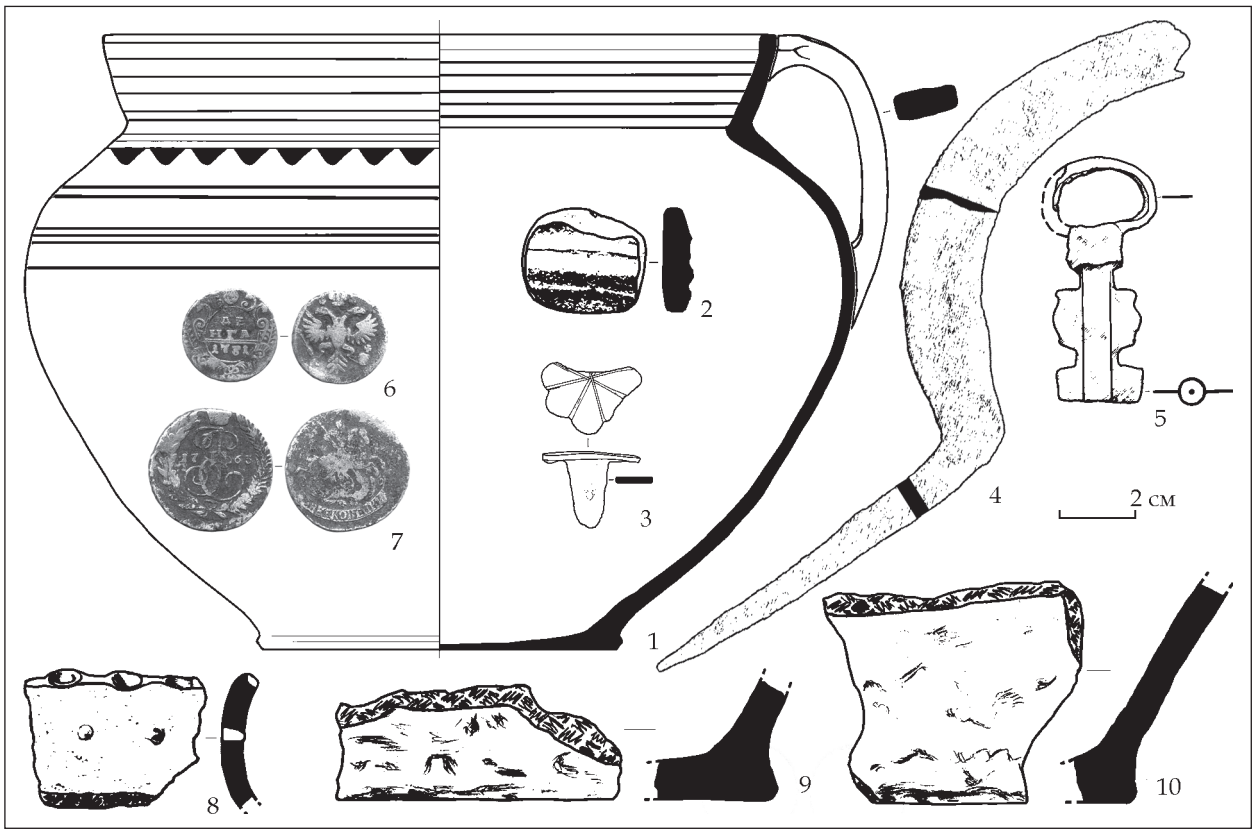

Рис. 2. Знахідки 2016 р. в історичному центрі м. Богодухова

Окрім того, до особливих знахідок можна віднести: циліндричний свинцевий обрубок, що міг слугувати як заряд картечі; залізна підкова для чобота; будівельні ковані цвяхи різних типів та розмірів; ґудзик з написом на внутрішній поверхні «Ф : М : К : Г : Г : В»; клеймо напівпрозорого штофа або напівштофа зеленого відтінку у вигляді корони і напису «DИН»; скляні пляшки, частина яких мала на своїх бокових стінках зображення медалей і написи, один з яких (найповніший) був реконструйований як «ДВЪ БОЛЬ[ШИЯ МЕ]ДАЛИ Харьковское Акц Общ НОВАЯ БАВАРИЯ» і місткістю на денці «1/20»; кістяна зубна щітка тощо.

Дослідженнями уточнено топографічне розповсюдження та стан культурних залишків раннього залізного віку та межі міської території доби козацтва та часів Російської імперії, виявити елементи побуту мешканців м. Богодухова XVIII—XIX ст., що допоможуть реконструювати побут містян у минулому.

В. М. Окатенко, А. М. Голубєв, Д. В. Следюк

ОХОРОННІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДП ОАСУ «СЛОБІДСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА СЛУЖБА» НА ТЕРИТОРІЇ м. ХАРКОВА ТА ХАРКІВСЬКОЇ обл. У 2016 р.

Співробітники ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» традиційно проводили дослідження (наукові експертизи) та розвідки з метою обстеження вже відомих і відкриття нових пам'яток (нанесення на мапу, прив'язки за допомогою GPS приймача, фотофіксація, складання планів, культурна атрибуція). Цього року вперше на Харківщині під час проведення розвідок і розкопок пам'яток системно здійснювалася

аерофотозйомка за допомогою безпілотного літального апарата DJI Inspire 1, на камеру X-550. Усі отримані знімки мають GPS-Glanas прив'язку центрів, у системі координат WGS84. Обробка матеріалів аерофотозйомки проводилася з використанням програм Pix4d, Autodeck Civil3D, QGIS.

Замовлення на археологічні дослідження у м. Харкові проводилися переважно в його історичній частині — посаді Харківської фортеці (у зоні пам'ятки археології місцевого значення). Так, на пров. Лопанському у Холодногірському р-ні та вул. Лисаветинській в Основ'янському р-ні, зафіксовані культурні нашарування XIX ст. з поодинокими речами XVIII ст. На північно-східній околиці міста, по вул. Серебрякової (нова пробивка), у Київському р-ні, обстежені вже відомі поселення «Велика Данилівка-5» і «Велика Данилівка-6», що відносяться до доби енеоліту — бронзи. Роботи виконувались здебільшого у м. Богодухів, Краснокутському, Зачепилівському та Печенізькому районах. У м. Богодухів, як і минулого року, по вул. Пушкіна зафіксована ліпна кераміка доби бронзи — раннього заліза на місці зруйнованого ще у XX ст. поселення, а по вул. Центральна, на дюнному підвищені, виявлено поселення доби бронзи. Під час проведення експертизи також обстежено курган біля с. Колонтаїв у Краснокутському р-ні. Він знаходиться на плато правого берега р. Мерефа, його діаметр — 20 м за висоти — 1,5 м. Окрім проведення наукових експертиз, співробітники «Служби» отримали інформацію щодо руйнування «Чубатої Могили» на території Писарівської сільради у Золочівському районі. Інформація не підтвердилася, натомість, курган був додатково обстежений. Він знаходиться поряд з автодорогою, що йде на м. Золочів, його діаметр — 25—30 м за висоти —3 м. Також, відповідно до звернення краєзнавця Романа Міщенка, нами був здійснений виїзд на місцевість у с. Комарівка Ізюмського району. Тут оглянуто давні поселення, розташованіупівнічно-східній —старовинній (за Філаретом, відома з 1706 р.) — частині села в лісосмузі, на підвищенні правого корінного берега р. Оскіл (Оскільського водосховища). На сході берегова смуга активно розмивається, наявні активні зсуви та обвали, внаслідок чого руйнуються культурні нашарування, в яких присутні, попри інші, залишки будівель та людських поховань (кладовище). У ґрунті, що внаслідок ерозії осипався вздовж берега, та на поверхні плато мали місце знахідки артефактів бронзового віку та XVIII—XIX ст., розповсюдження яких дало змогу окреслити ареали двох поселень відповідних хронологічних рамок. Вони займають плато правого берега р. Оскіл висотою 5—7 м від рівня води та прибережну смугу водосховища. Орієнтовні розміри пам'яток: бронзового віку — 250 × 50 м; XVIII—XIX ст. — 400 × 500 м. Розвідки були зосереджені здебільшого на дослідженні пам'яток (поселень, могильників, окремих курганів), розташованих вздовж Муравського шляху, що існував із ранньої залізної доби до середньовіччя. Слід зазначити, що за останні роки на теренах Харківщини було виявлено біля двох десятків укріплених поселень-городищ. Деякі з них вже обстежено й атрибутовано Г. Є. Свистуном, В. М. Окатенком, М. І. Саяним, В. І. Квітковським та Д. Ю. Юшковим, що отримало відображення у науковій літературі. Більшість укріплень були виявлені завдяки наявним у відкритому доступі супутниковим зйомкам. Так, у 2016 р. ми візуально оглянули (зробили GPS прив'язку, фотофіксацію, склали плани) низки щойно виявлених пам'яток. Ці укріплення зафіксовані в басейні Сіверського Дінця біля однойменних населених пунктів: Іллюхівське, Костів, Одринське, Стара Водолага, Нова Водолага, Ракитнянське в Валківському і Нововодолазькому районах.У басейні р. Ворскла цікавою є фортеця Іллюхівська, розташована неподалік від Ізюм-

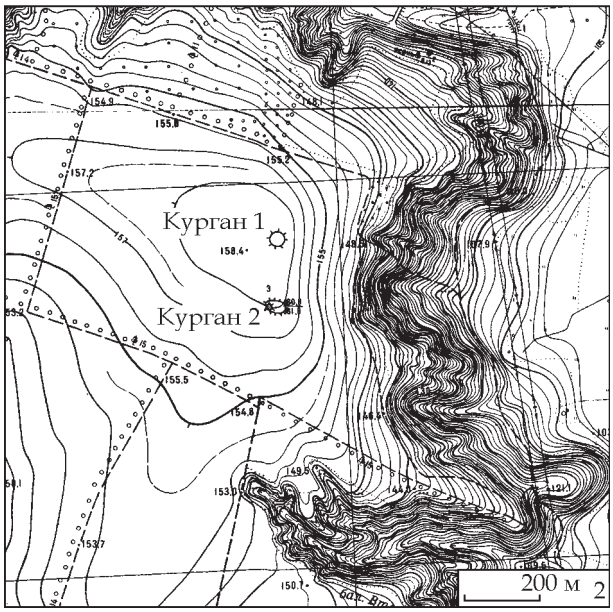

Рис. 1. Курганна група на території Роганської сільради Харківського р-ну Харківської обл.: 1 — аерофотозйомка; 2 — розташування на топографічній мапі

ської лінії укріплень. На нашу думку, городища біля колишнього с. Ілюхівка (сучасне с. Кузьмівка) та Старих Валок (АДУ за 2014 і 2015 рр.) Гонтово-Ярської сільської ради були фортецями у системі оборони разом з Перекіпським валом, який перетинав Муравський шлях на вододілі, між сучасними населеними пунктами с. Високопілля та с. Перекіп.

Спорудження Перекіпського валу саме у скіфський час у рамках експедиції «Служби» цього року своїми дослідженнями довів О. О. Крютченко. Окремо слід зазначити, що навколо цих укріплень, які тяжіють до Муравського шляху, розташовано велику кількість неукріплених поселень із зольниками та поодинокі невеликі курганні групи. Також важливо підкреслити, що нами був проведений тільки первинний огляд і фіксація зазначених укріплень (без шурфувань), тож культурна і хронологічна атрибуція більшості з них є відкритою і чекає на подальші ретельні дослідження. За допомогою безпілотного літального апарата влітку і восени виконані цифрові висотні моделі (ортофотоплани, мікрорельєф місцевості) деяких вже відомих городищ і курганних могильників раннього залізного віку та доби середньовіччя (за участі С. А. Скорого, І. В. Голубєвої, Г. Є. Свистуна). Так, нами уточнено плани фортифікаційних укріплень скіфського часу в уроч. Городище (за оформленням внутрішнього простору і використанням рельєфу нагадує грецькі поліси) і розташованого в лісі Старовалківського городища. Крім того, були обстежені середньовічні Цареборисівська і Валківська (Можеський острог) фортеці.

Цікавими виявилися подібні дослідження для складання планів великих могильників і невеликих курганних груп. Наприклад, аерофотозйомка поодиноких курганів дає їх об'ємну візуалізацію і прив'язку (рис. 1). Дослідження ж могильників, розташованих неподалік Перекіпського валу (біля сс. Високопілля і Перекоп) і Баранівського городища, дозволило не тільки виявити та зафіксувати розорані насипи, вже не помітні візуально, а й встановити деякі мікродеталі (рис. 2: 1—2). Курганну групу на північ від с. Баранове взагалі не зазначено на жодній із мап і навіть не помітно на супутникових зйомках. Крім того, дослідження за допомогою безко-

Рис. 2. Цифрові висотні моделі курганних груп, розташованих біля Перекіпського валу Харківської обл.: 1 — Перекіпська с/рада (на північний захід від села); 2 — Високопільська с/рада (на схід від села)

нтактного зондування майдану одного з могильників, що біля Перекіпського валу, дало змогу виявити поглиблення у його центрі. Ця обставина може вказувати на те, що колись це був «курган-лідер», зруйнований в процесі селітроваріння (рис. 2: 2). Наочним для науковців є вигляд із повітря і самого Перекіпського валу зі співвідношенням із топографічними умовами його розташування та археологічними об'єктами, що знаходяться поряд. Окрім досліджень у Валківському р-ні, масштабні роботи з безпілотними літальними апаратами на курганних некрополях проводились також у Харківському р-ні. Передусім — були досліджені найбільші «кургани-лідери» скіфського часу, що знаходяться серед сучасної забудови — Хомякова Могила (висота — 8,5 м) Пісочинського могильника в смт Пісочин та три кургани на території Люботинської міської ради. Найбільший із них (7 м заввишки) розташований на в'їзді Олексіївському, а інші 2 — поряд на Дуншівському кладовищі (близько 4 м). Неподалік від цих курганів розміщується центральна група одного з найбільших на Сіверському Дінці Люботинського могильника, що повністю знаходиться у лісі. Узимку було знято його ортофотоплан. Два витягнуті кургани діаметром 30—40 та 30—50 м зафіксовані на землях Роганської сільської ради, що імовірно відносяться до доби бронзи (рис. 1: 1—2). У ході розвідок неподалік від с. Суха Гомільша Нижньобишкинської сільської ради Зміївського р-ну зафіксовано поселення скіфського часу з зольниками (близько 10 шт.). Поряд зі скіфським поселенням обстежено відомий у літературі сухогомільшанський кремаційний могильник салтово-маяцької культури. У результаті — уточнено його межі. Також, проведені попередні роботи на щойно виявленому могильнику салтівської культури «Печенізький» у смт Печеніги Печенізького р-ну. Могильник розташований у північно-східній частині селища в лісосмузі, на підвищенні, яке має назву Лиса Гора. На заході могильник обмежений яром. Через центральну частину пам'ятки, з півдня на північ, проходить яр та сучасна ґрунтова дорога. У топографічному плані могильник займає південну експозицію плато правого берега р. Сіверського Дінця (на наш час Печенізьке водосховище). Орієнтовні розміри пам'ятки 130 × 170 м. Під час огляду території були виявлені пограбовані поховання, здійснені по обряду кремації. У розритих могилах та у ґрунтових викидах були знайдені кремаційні людські кістки, фрагменти керамічного посуду, елементи одягу, прикрас та військового спорядження салтово-маяцької культури.

Таким чином, у 2016 р. були продовжені охоронні роботи в зонах пам'яток археології місцевого значення. На жаль, майже всі вони звелися до попередніх археологічних експертиз у межах поселення Харків (Харківської фортеці) і м. Богодухів (Богодухівської фортеці). В інших районних центрах Харківської області замовлення на археологічну експертизу були поодинокі. Основні ж зусилля співробітників «Служби» зосередилися на обстеженні відомих і щойно виявлених пам'яток за допомогою як традиційних методів археологічної розвідки, так і з використанням сучасних технологій безконтактного зондування місцевості.

В. М. Окатенко, О. О. Крютченко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕКІПСЬКОГО ВАЛУ НА ХАРКІВЩИНІ У 2016 р.

Перекіпський вал — одна зі збережених ділянок системи укріплень Московського царства, зведених у 1679—1680 рр. задля захисту від набігів кримських татар та ногайців. Свою умовну назву — «Ізюмська черта», ця система отримала з руки В. П. Загоровського за ім'ям м. Ізюм, що розташоване у середній частині оборонної лінії. Сам вал, відігравав у ній важливу роль, знаходячись між верхів'ями річок Мжа та Коломак, він використовувався для прикриття найбільш небезпечної ділянки — вододілу зі сторони Муравського шляху.

Перша згадка про існування тут укріплень датована 1627 р. У Книзі Великому Кресленню вказано «а меж Мжа и Коломока на Муравской дороге рву версты с 3, а ров в ширину сажени с полторы, а в глубину сажень, а инде и больши. А по сторонам того рву обойти нельзя: пришли леса и болота».

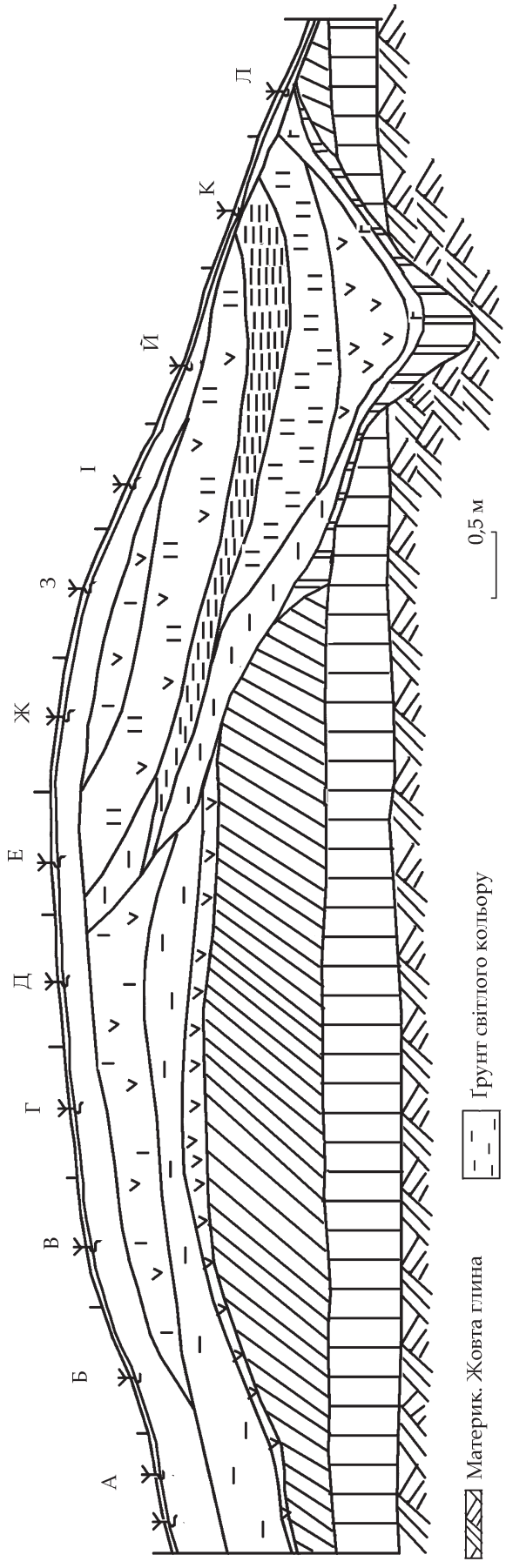

Рис. 1. Профіль валу біля с. Перекіп

Інформація про наявність тут оборонних споруд, що існували задовго до будівництва Ізюмської черти, а також дані про знахідку на валу «кладу римських монет» дозволили Б. А. Шрамко зробити припущення про те, що вал був збудований ще у скіфський час.

Сьогодні загальна довжина валу становить біля 5,3 км, східна його частина простежується у межах с. Перекіп, звідки лінія укріплень йде на захід, де по ньому протяжністю 2,8 км проходить асфальтована дорога; біля самого Високопілля дорога повертає на південь, а вал прямує у бік села. Ділянка від дороги до с. Високопілля збереглась відносно непогано, попри те, що тут існують штучні розриви, утворені у результаті господарчої діяльності місцевих жителів у XX ст. Оборонна споруда зорієнтована на південь, у бік степу.

У жовтні 2016 р. окремим загоном експедиції ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба», з метою стратиграфічних спостережень була проведена підчистка валу на місці одного з таких розривів, що утворився при прокладенні дороги до смітника крізь вал. Зріз був закладений виключно в межах валу, його довжина склала 12 м.

У зрізі спостерігалась така стратиграфічна картина (рис. 1). Над жовтою материковою глиною йшов шар давнього похованого ґрунту потужністю від 0,6 до 0,4 м. З його рівня з напольної сторони був впущений підтрикутний в плані рів, верхня частина якого дорівнювала 2,3, а глибина 1,15 м. Первинний вал мав чорноземну структуру розмірами 6,7 в основі та 1,15 м заввишки. Над ним потужністю 0,7 м простежувались два шари глинисто-чорноземної підсипки.

Рів мав два типи заповнення. До першого слід зарахувати 0,45 м — чорноземний затік на дні, що сходив лінзою з похованого ґрунту та чорноземного насипу валу. Над ним простежувалися шари, що мали характер засипання та більш рихлу структуру. Прошарок бурої глини, що йшов по зовнішньому краю заповнення 0,15 м, зверху перекритий чорноземним шаром лінзоподібної форми 0,6 м. Його перекрив шар світло-бурої глини 0,5 м, що відповідно був перекритий шаром білої глини 0,2 м. Зверху над ним простежувались два шари глинисто-чорноземної засипки потужністю 0,7—0,3 м. Над всім розкопом простежувався шар мішаного ґрунту, що утворився у результаті ерозії внаслідок утворення тут штучного розриву. Поверхня валу була повністю задернована. Серед знахідок слід вказати на наявність лише двох стінок ліпного горщика, що були знайдені у тілі чорноземного валу.

У результаті розкопок було встановлено, що в тілі Перекопського валу знаходяться вал та рів більш раннього періоду, які були перекриті в результаті фортифікаційної діяльності 1679—1680 рр. Час зведення первинної оборонної лінії можна, з великою долею вірогідності, віднести до доби раннього заліза.

В. М. Окатенко, С. А. Скорий

ДОСЛІДЖЕННЯ СКІФСЬКОГО КУРГАНУ «ТУРЕЦЬКА МОГИЛА»

Влітку 2016 р. експедиція ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» спільно із співробітниками ІА НАН України здійснила розкопки найбільшого в околиці м. Харкова кургану скіфського часу, що отримав у народі найменування Турецька Могила. Пам'ятка знаходилась на вершині вододілу між р. Харків і її притокою, в районі сучасної забудови «Бугор» Циркунівської сільради Харківського р-ну (рис. 1: 1).

У роботі експедиції, окрім археологів, брали участь фахівці Інституту ґрунтознавства та агрохімії ім. О. Н. Соколовського (проби ґрунтів), Ботанічного саду (проби деревини, палеоботаніка) і Музею природи (антропологія, палеозоологія) ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Перед початком робіт була виконана топографічна зйомка і GPS-прив'язка насипу кургану за допомогою тахеометра. Прив'язки GPS і аерофотозйомка під час проведення досліджень були отримані навігаційним приладом БПЛА «Inspire-1» (камера X-5) і GPS-приймачем «MagellaneXploristGC».

На момент дослідження кургану його насип був ґрунтовно зруйнований на третину і досягав у центральній частині висоти близько 4,0 м, при діаметрі 40 м (рис. 1: 2). Не дивлячись на низку здійснених охоронних заходів, похованню загрожувало подальше руйнування, а згодом і повне знищення (АДУ за 2015 р.).

Враховуючи стан насипу на момент розкопок, були пробиті траншеї по довгій осі

кургану, що збереглася (лінії південний схід—північний захід) із залишенням 4 контрольних профілів. Спостереження стратиграфії і планіграфії дозволили зафіксувати і простежити наявність у кургані впускного і повністю зруйнованого ним основних скіфських поховань. Вони розташовувалися в центральній частині підкурганної поверхні.

Над основним похованням спочатку був споруджений насип зі щільного, світло-сіро-

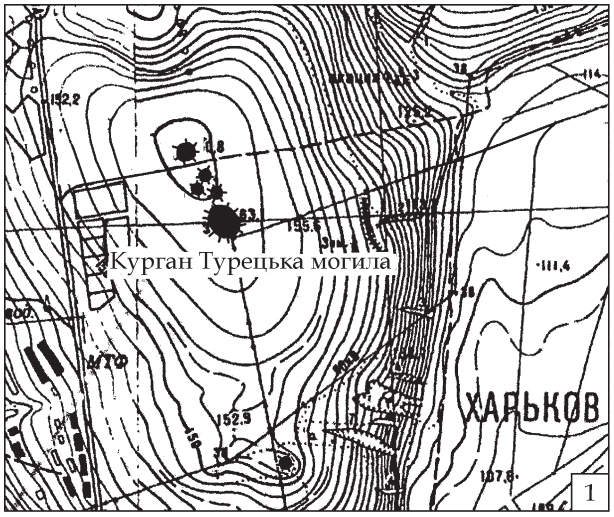

го ґрунту, заввишки близько 3,0 м і діаметром 22,8 м. Він прекрасно фіксувався візуально в усіх профілях кургану. Цей насип обмежувався кільцевим ровом діаметром 29,0 × 28,3 м з двома перемичками, орієнтованими за віссю північний схід — південний захід. Максимальна ширина рову зверху 1,6, максимальна глибина від рівня давнього горизонту 0,95 м. Мінімальна ширина — 0,7, мінімальна глибина — 0,2 м. Ширина перемичок дорівнює 1,8 (північний схід) і 2,2 м (південний захід).

Судити конкретно про форму і розміри основної могили вкрай складно. Вона фіксується, передусім, двома лінзами материкового викиду, з двох сторін від вертикальної ями впускного поховання, що прорізає основне. Лінзи викиду лежать на рівні давнього горизонту, при цьому вони різні за потужністю. Ширина однієї з них до 2,0 при висоті до 0,5, а ширина другої до 1,0 при висоті до 0,3 м. Орієнтована основна могила, швидше за все, була за віссю північний схід — південний захід, відповідно до розташування перемичок кільцевого рову.

Материковий викид основної могили був обкладений дубовими обтесаними дошками,

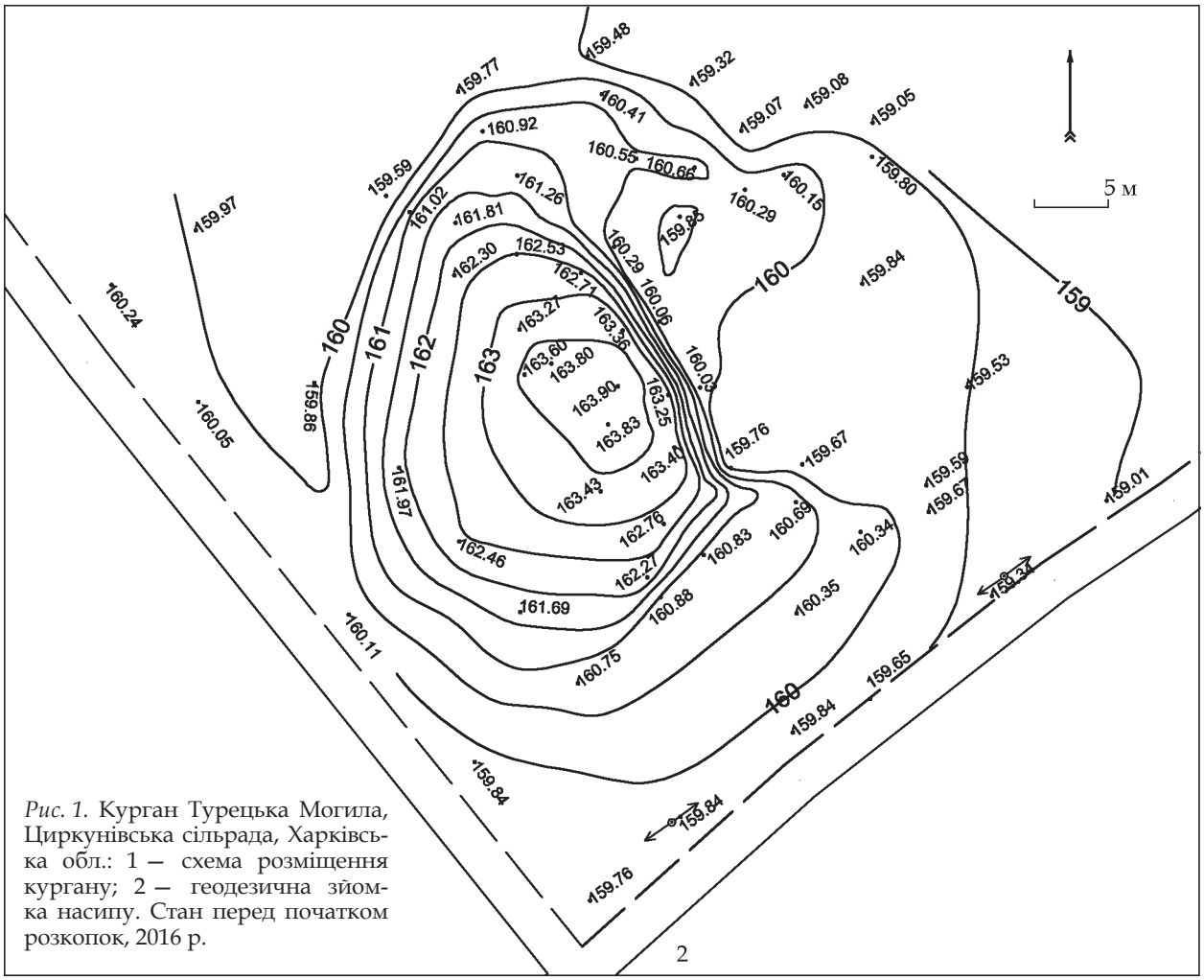

Рис. 1. Курган Турецька Могила, Циркунівська сільрада, Харківська обл.: 1 — схема розміщення кургану; 2 — геодезична зйомка насипу. Стан перед початком розкопок, 2016 р.

Рис. 2. Знахідки античного імпорту з Турецької Могили: 1–2 — лекіф (впускне поховання); 3 — амфора, Хіос (тризна)

сліди яких виразно фіксувалися на поверхні викиду. Вони мали одну ширину — до 10 см. До викиду, ймовірно, по усьому периметру, примикала дерев'яна відмостка, що дуже погано збереглася (тлін) діаметром до 15,5 м. Практично по всій відкритій площі відмостки зустрічалися сліди горіння. Використання вогню з метою ритуального очищення місця поховання (майданчики) широко зустрічається в похоронній практиці населення Лісостепу скіфської доби, у тому числі й на Лівобережжі Дніпра, включаючи басейн Сіверського Дінця. Судячи з палеоботанічних досліджень золи під першим насипом, поховання в основній могилі здійснене у квітні–травні.

Датувати основне поховання складно, оскільки предмети поховального інвентарю з самої могили не збереглися. Проте, в нижній частині заповнення рову серед залишків тризни виявлені фрагменти двох посудин.

1. Приземкуватий ліпний горщик, з широким гирлом, коротким вінцем і дном без закраїни. Його поверхня сіра, злегка підлощена.

Найбільш близькими за формою і розмірами посудині з Турецької Могили в ареалі Дніпровського Лісостепового Лівобережжя є горщики з кургану 3, 13 у с. Попівка, кургану поблизу с. Будки (Посулля), дата яких не виходить за межі VI ст. до н. е.

2. Частина тулуба досить великої, піфоїдної амфори. Відновлена з декількох фрагментів. Черепок помаранчевий — світло-коричневий, у зламі пористий, з досить великими білими (слюда) і темними включеннями. Відсутність профільних, морфологічних частин амфори також ускладнює її датування.

Після певного часу в кургані було здійснене друге, впускне поховання. Впускна могила була поховальною конструкцією, що складалася з двох основних частин, — власне поховальної камери і вхідної ями. Могила орієнтована за віссю північний схід — південний захід.

Загальна довжина поховальної споруди 9,90 м. Поховальна камера має вигляд прямокутної ями з округленими кутами. Її розміри: довжина — 5,45, ширина по центру — 3,27, глибина від рівня давнього горизонту — 2,00 м. Вхідна яма примикає до поховальної камери з південного заходу. У плані вона неправильної прямокутної форми, також із округленими кутами і значно розширюється біля входу. Її розміри: довжина — 4,45, ширина біля камери — 2,18, ширина по центру — 2,18, ширина південно-західної стінки — 2,72, глибина від рівня давнього горизонту — 1,0–1,3 м.

Вхідна яма впускної могили була цілком заповнена материковою глиною, будь які знахідки тут відсутні. Вхід у похоронну камеру з боку вхідної ями перекривався

дерев'яною заставою з декількох дощок, які збереглися дуже погано. Які-небудь стовпи для закріплення застави були відсутні. Південно-західний кут вхідної ями частково прорізається круглою в плані ямою діаметром зверху 1,70 м і глибиною 1,88 м від рівня материкового краю. Яма звужується до дна, маючи в перетині форму конуса. Вона була викопана з рівня давнього горизонту і забита щільним чорноземом. Згори над заповненням ями фіксувалася пляма невеликого вогнища. Будь які знахідки відсутні. Призначення цієї ями не зрозуміле, хоча зв'язок її з поховальною конструкцією — безперечний.

Впускна могила (а точніше — її поховальна камера) була, як мінімум, двічі пограбована: в давнину, за допомогою горизонтальної похилої траншеї, що вела з північного заходу до широкої стіни похоронної камери, і в пізніший час. Ймовірно, у кінці XIX або початку XX ст. грабіжники зробили прокоп у північній частині поли кургану, який вів у самий центр поховання. Саме тут у мішаному ґрунті також були виявлені кістки і фрагмент червоноглиняної амфори.

Після другого, пізнього, спустошливого пограбування впускної могили, жоден із предметів похоронного інвентарю, що залишилися, не знаходився *in situ*. Усі нечисленні речі, окремі кістки людини і тварин, були в перевідкладеному стані. Виняток становлять лише ділянки дерев'яного поховального помосту, який, судячи з усього, займав значну частину похоронної камери.

Знайдені розрізнені людські кістки належать двом похованим небіжчикам: чоловікові (вік 40—60 років) і молодшій особі, можливо, жінці (?). Від м'ясної напутньої їжі збереглися нечисленні кістки коня і корови.

На різних глибинах у заповненні поховальної камери і на його дні були знайдені такі предмети поховального інвентарю: декілька залізних пластин і бронзових кріплень від щита, цілий ряд окремих панцирних пластин різних розмірів, 11 бронзових трилопатевих вістер стріл другої половини V ст. до н. е., залізний вток списа, 3 залізні ворворки, фрагмент біметалевих псалій S-подібної форми V—IV ст. до н. е. і фрагментований арибалічний лекіф.

Лекіф арибалічний, чорнолаковий, червонофігурний (рис. 2: 1—2). Лак дуже хорошої якості. Зображення правостороннє — котячий хижак, що лежить, імовірно, пантера. Тварина розташована на горизонтальній площині, прикрашеній овами. Відомі знахідки лекіфів із зображеннями пантер, під малюнками на яких зображені ови, відносяться до другої половини — кінця V ст. до н. е.

Судячи з віку молодої корови (6—7 місяців), м'ясо якої було покладене до могили як напутня їжа, впускне поховання було здійснене в кінці осені.

Після здійснення поховання на кургані, на схилах первинного насипу і в рову була здійснена тризна. Її сліди у вигляді досить численних кісток тварин (коня, корови) зустрічалися майже по всій поверхні насипу. На одній з північно-західних ділянок рову, у його верхньому заповненні, окрім дрібних фрагментів ліпної кераміки і кісток, був зафіксований розвал червоноглиняної амфори.

Амфора червоноглиняна, Хіос (рис. 2: 3). За типологією С. Ю. Монахова, відноситься до варіанту ботрос типу IV. Дата: остання чверть V ст. до н. е. або, найімовірніше, 420—410 рр. до н. е.

Аналогії предметам поховального інвентарю з впускного поховання Турецької Могили дають досить підстав обмежити його хронологічні рамки останніми десятиліттями V ст. до н. е.

Після здійснення поховання і тризни, насип Турецької Могили був значно збільшений шляхом досипання, яке перекрило і кільцевий рів. Діаметр кургану при цьому зріс до 40 м. Уся поверхня вторинного насипу (судячи з профілів кургану) була обмащена рідкою глиною, яка після висихання перетворилася на своєрідну крепіду. Товщина шару глини коливається на різних ділянках насипу від 0,15—0,20 до 0,45—0,50 м.

Така незвичайна конструктивна особливість закріплення насипу кургану зустрічається вкрай рідко. Передусім, це скіфський царський курган Солоха в Нижньому Подніпров'ї і курган 1 у с. Ільїнка у Лісостеповому Побужжі. Надзвичайно важливо, що напрями дуг обмазки насипу, від краю до вершини, що добре фіксуються в профілях, дають об'єктивні дані про висоту кургану в скіфську епоху. Отже, є усі підстави вважати, що за часів скіфів курган мав висоту не менше 7,0 м.

Завдяки німецькому фотоархіву часів Другої Світової війни, встановлено, що в районі с. Велика Данилівка існував курганний могильник з 5 насипів, при цьому «лідером» серед них була Турецька Могила (рис. 1: 1).

Про приналежність поховання до скіфської кочової еліти, окрім поховального інвентарю, свідчать і розміри насипу Турецької Могили. Треба підкреслити, що курганів великих розмірів подібних тим, що є в степу Північного Причорномор'я або на Посуллі, у басейні Сіверського Дінця, відомо зовсім небагато. Зважаючи на це і виходячи із принципу соціальної стратифікації курганів скіфської знаті Північного Причорномор'я, з огляду на їхні обсяги, що отримали визнання скіфологів, ми маємо підстави вбачати у впускній могилі кургану Турецька Могила поховання одного з регіональних лідерів.

К. Ю. Пеляшенко

РОЗКОПКИ ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Археологічна експедиція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова продовжила розкопки пам'ятки національного значення — городища скіфського часу біля с. Циркуни. Городище знаходиться на правому березі р. Харків (басейн р. Сіверський Донець), на території Циркунівської сільської ради, Харківського р-ну і обл.

Дослідження цього року проводились у центральній частині другого (північного) двору городища (розкоп 13). Траншеї розкопу були прирізані до західної частини вже дослідженої ділянки. Загальна розкопана площа склала 292 м^2. У межах дослідженої ділянки фіксується єдина стратиграфічна картина: до 0,05 — лісовий дерен, від 0,05 до 0,25/0,30 — чорнозем із матеріальними залишками, від 0,25/0,30 до 0,35/0,45 м — суглинок і поодинокими знахідками, що поступово переходить у материкову глину. Культурний шар, за виключенням деяких ділянок, слабо насичений матеріальними залишками.

У розкопі зафіксовано 11 заглиблених у материкову глину об'єктів. Більшість із них господарські ями, округлої або округло-овальної форми з прямими або розширеними до дна стінками, з діаметром верхньої частини 1,0—1,5 та глибиною 0,6—1,65 м від сучасної денної поверхні (рис. 1: 3). Одна яма (№ 17) складалася з двох округлих частин різного діаметру (0,9 та 1,4 м) та глибини (1,35 та 1,2 м відповідно), простір яких розділяла сходинка. Подібні ями вже неодноразово фіксувалися на Циркунівському городищі. На дні ями 14 зафіксований щільний шар зернівок ячменю плівчастого потужністю до 7 см [1]. Інтерес також викликає яма 22, що складалася з округлої ями діаметром 0,7 і глибиною 0,7 м, до якої з півночі примикав коритоподібний у розрізі й напівокруглий у плані рівчак, глибиною 0,55 м (рис. 1: 1). За 0,5 м на схід від нього зафіксовано пропечений майданчик діаметром 0,6 м, зверху обмазаний глиною зі слідами підмазування поверхні (рис. 1: 2). Подібні об'єкти ряд дослідників лісостепових пам'яток скіфського часу інтерпретують як жертовники. Культурний шар у межах пропеченого майданчика і ями 22 був дуже насичений фрагментами ліпного посуду.

Серед знахідок, найбільшою кількістю представлені фрагменти ліпного посуду: горщиків, мисок, глечиків, корчаг, посудин малого розміру. В меншій кількості виявлені шматки пісковику (серед яких є фрагменти зі слідами заточки знарядь) та кварциту, уламки зернотерок, розтиральники, кістки тварин. Імпортний посуд репрезентований фрагментами античних амфор і сірогліняної гончарної кераміки. Вироби з глини

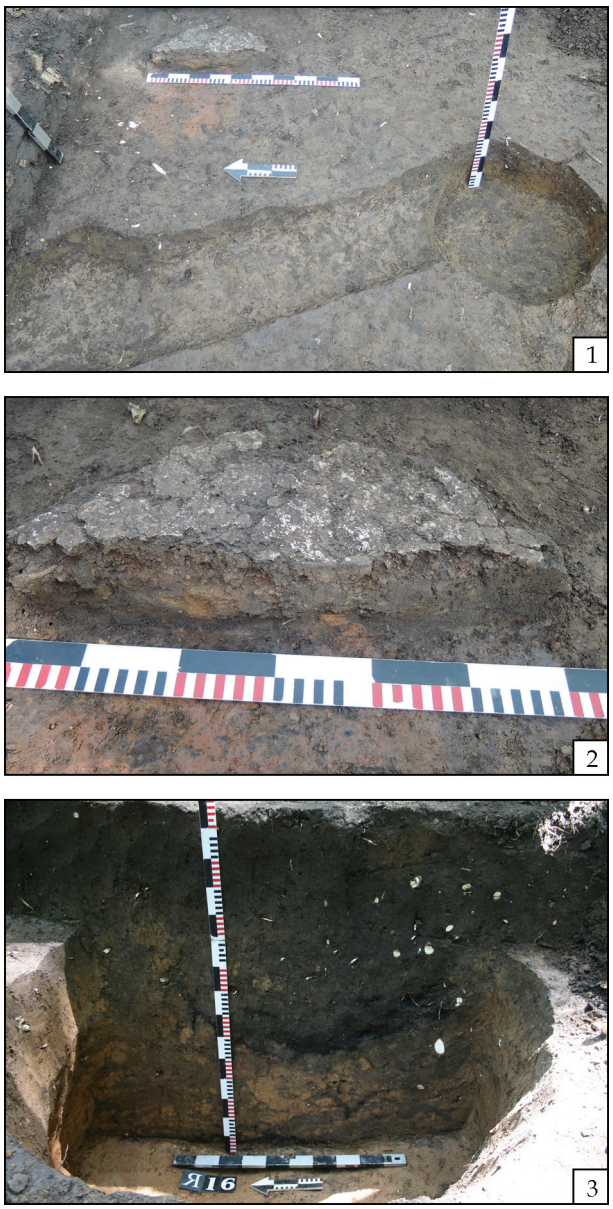

Рис. 1. Розкопки Циркунівського городища в 2016 р.: 1 — яма 22 і пропечений майданчик; 2 — пропечений майданчик (розріз); 3 — стратиграфічний розріз ями 16

1. Палеоботанічні дослідження здійснювались під керівництвом С. А. Горбаненка.

представлені також пряслами, «колесоподібним» предметом, уламками глиняних «жаровень». З культурного шару та комплексів походять вироби з металів: бронзові та один залізний наконечники стріл, фрагменти залізних ножів та браслета, залізні панцирна пластинка, сагайдачний гачок, проколки, голка і фібула, уламки бронзового браслета, бронзові шпилька і кінська зооморфна (?) бляшка. У розкопі знайдені дві пастові намистини.

Дослідження 2016 р. дозволили отримати додаткову інформацію про фінальний етап існування Циркунівського городища. Окрім артефактів кінця V—IV ст. до н. е., виявлена серія предметів сарматського часу (залізні фібула, сагайдачний гачок, черешковий наконечник стріли, фрагменти бронзового браслета з «шишечками», сіроглиняна гончарна кераміка), що дозволяють датувати пізній період перебування населення на пам'ятці в межах III—II ст. до н. е.

І. А. Сніжко, Л. І. Бабенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА

Експедиція Харківського історичного музею в 2016 р. продовжила дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. Пам'ятка знаходиться на високому мисі при впадінні в р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки р. Суха Кам'янка (рис. 1: А). Мис являє собою горизонтальну терасу, що піднята над рівнем р. Сіверський Донець на 8—10 м. Пам'ятку відкрито під час розвідок 2004 р., загальна розкопана площа становить 164 м^2, колекція крем'яних артефактів налічує понад 8,5 тис. предметів.

Культурний шар визначається рівнем розповсюдження знахідок, розтягнутий по вертикалі, не має специфічного забарвлення, представлений розщепленим кременем, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками вохри. Найбільша концентрація знахідок спостерігається частково в темно-коричневому, світло-коричневому та жовтувато-палевому суглинку, окремі артефакти зустрічаються також у гумусовому горизонті та в типовому лесі. Відзначено деяке падіння залягання культурного шару з півдня на північ і з заходу на схід, що відповідає зниженню рельєфу в бік обох річок, та пов'язане з особливостями ґрунтоутворення в голоцені. На ділянках, де можна простежити рівень первинного відкладання знахідок, він корелюється з жовтувато-палевим суглинком, що відноситься до верхньопричорноморського підгоризонту.

Крем'яні знахідки мають добрий стан збереженості, не обкатані, поверхня вкрита шаром патини від молочно-білої до блакитної димчастої. Як сировина використовувався темно-сірий, майже чорний напівпрозорий крейдяний високоякісний кремінь місцевого походження.

Пам'ятка досліджується суцільною площею, з використанням методики розкопок шару умовними горизонтами з фіксацією артефактів на місті знахідки. Метою робіт на пам'ятці в сезоні 2016 р. було дослідження південно-західної частини розповсюдження культурного шару. Ділянка площею 18 м^2 на загальній сітці квадратів має позначки 6—7/Д—Л (рис. 1: А, Б). З розкопу походить колекція з 419 артефактів, що нерівномірно були розміщені на його площі (рис. 1: В). Найбільш насиченими виявилися квадрати 6/Є, 6—7/Ж. Невеличке скупчення простежено на межі квадратів 6і/6И, південна та північна ділянки розкопу містять поодинокі предмети. У квадраті 7і зафіксовані 2 пластинки емалі зуба, вірогідно, бізона. Скупчення кременю в квадратах 6/Є—Ж, що, скоріш за все, є робочим місцем майстра з обробки кременю, складалося з кубоподібного спрацьованого нуклеуса, 23 відщепів та пластинчастих відщепів (7 напівпервинних), 6 пластинок, бокового різця на первинному відщепі, сколів підправки нуклеуса, лусочок та уламків. Компактне скупчення в квадраті 7/Ж містило нуклеподібний уламок, 9 відщепів (більшість пластинчастих), 9 пластинок, реберчасті соли підправки, лусочки, уламки. У скупченні на межі квадратів 6і/И включало нуклеподібний уламок, 3 відщепи, 4 пластинки, наконечник із боковою виїмкою, 2 сколи підправки, кілька лусочок.

Знахідки свідчать, що на поселенні відбувався повний цикл розщеплення — від

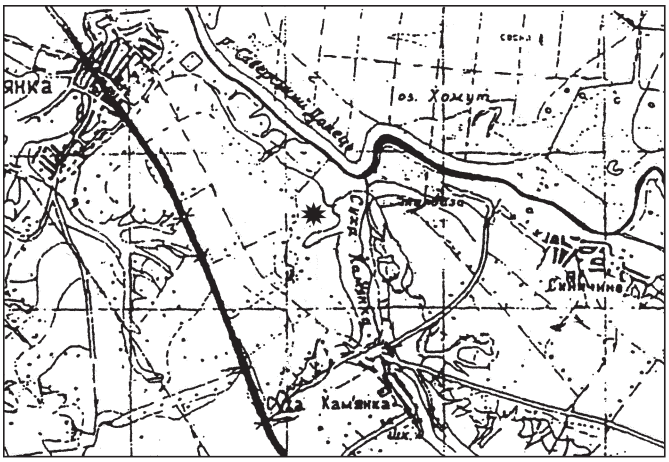

Рис. 1. Місце розташування розкопу

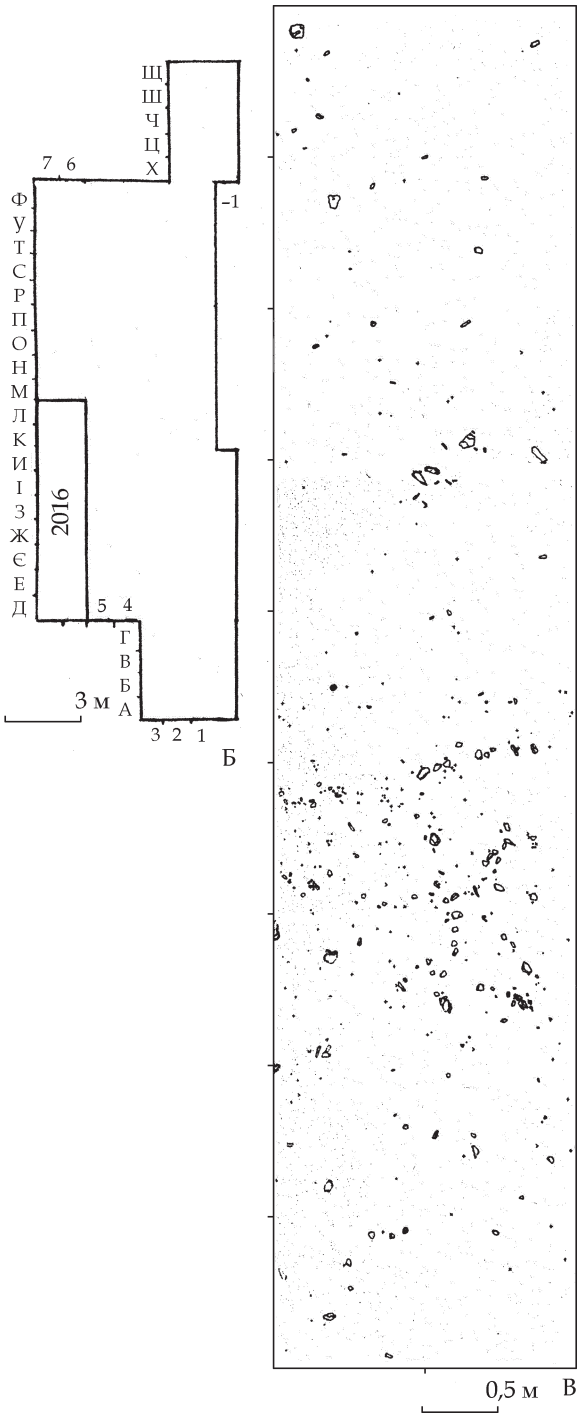

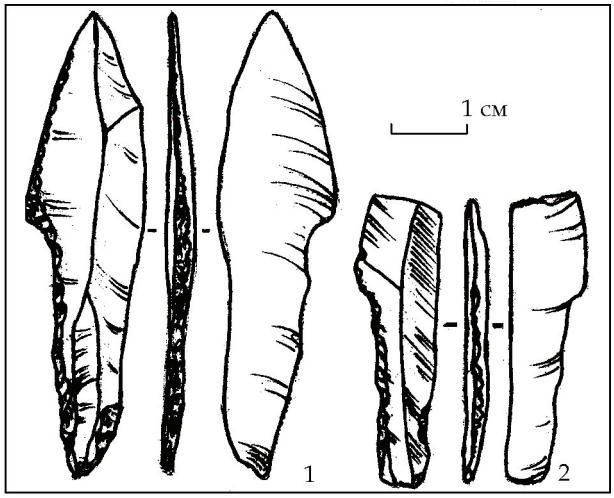

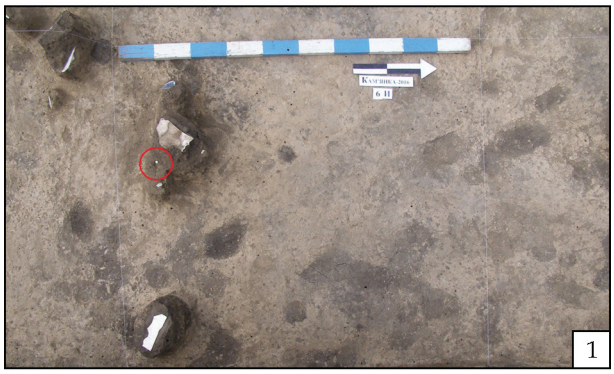

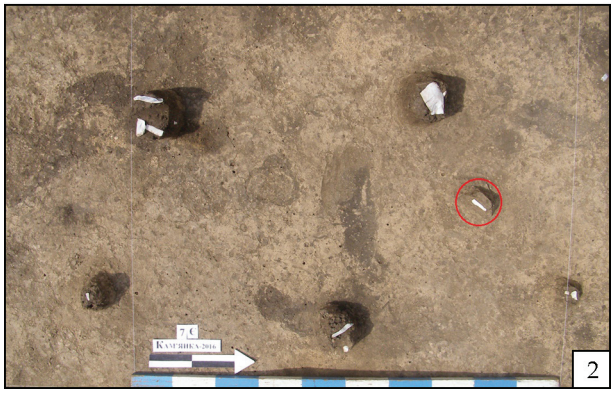

Рис. 2. Знахідки і місця їхнього знаходження

заготовок нуклеусів до залишкових ядрищ і утилізованих знарядь. До колекції, що походить з ділянки, дослідженої 2016 р., входять нуклеуси: кубоподібний спрацьований, двохплощадковий та одноплощадковий торцеві; 5 нуклеподібних уламків, з яких один використовувався як відбійник. Процес виготовлення та підживлення нуклеусів представлено реберчастими сколами і відщепами. Значна кількість заготовок і сколів з жовновою кіркою свідчать, що джерело добування кременю знаходилось порівняно недалеко від стоянки. Метою первинного

розщеплення були заготовки у вигляді видовжених пластинок та відщепів: 81 відщеп (з них 24 мають ділянку жовнової кірки), 74 пластинчасті відщепи (9 напівпервинні), 50 пластинок та 11 мікропластинок. Знаряддя з вторинною обробкою представлені заготовкою біфасу на масивному напівпервинному відщепі, двома кутовими різцями, 3 відщепами та 2 пластинками з ретушованими ділянками та 2 наконечниками з боковою виїмкою — цілим та фрагментом. Останні є найбільш цікавою знахідкою, оскільки не мають аналогій не тільки в матеріалах розкопок попередніх років, а й у колекціях пам'яток суміжних територій.

Цілий наконечник довжиною 6 см та шириною 1,6 см має круту ретуш, що зліва формує черешок та виїмку, та пологу ретуш, що тягнеться майже до вістря. З правого боку в нижній частині також невеличка ділянка крутої ретуші (рис. 2: 1). Фрагмент наконечника є черешковою частиною з крутою ретушшю зліва до виїмки та ділянкою крутої ретуші праворуч у нижній частині (рис. 2: 2). Подібні знаряддя походять з верхнього шару стоянки Костенки I, Гагаріно, Краков-Спадзиста, Борщево I тощо. Наскільки правомірним є припущення про належність стоянки біля с. Кам'янка до цього кола пам'яток покажуть майбутні дослідження.

Д. О. Філатов, М. В. Любичев

ДОСЛІДЖЕННЯ НА МОГИЛЬНИКУ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗАЧЕПИЛІВКА

У польовому сезоні 2016 р. Германо-Слов'янська археологічна експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, у тісній кооперації з Євразійським відділом Німецького археологічного інституту, продовжила дослідження могильника черняхівської культури біля смт Зачепилівка (Зачепилівський р-н, Харківська обл.). Роботи тут було почато у 2012 р. і вони продовжуються щорічно. Частину могильника знищено піщаним кар'єром, існує небезпека подальшої його несанкціонованої розробки, і роботи мають рятівний характер. У цьому році дослідження були зосереджені навколо котловану кар'єра і більшість траншей примикали до розкопів 2015 р., інші були закладені таким чином, щоб охопити край усього кар'єру.

Рис. 1. Могильник Зачепилівка, поховання 25 у ямі з підбоєм (фото)

Загальна досліджена площа у 2016 р. склала 492 м^2. Нечисленні знахідки з культового шару могильника репрезентовані дрібними фрагментами кружального та ліпного посуду пізньоримського часу, а також фрагментами неолітичної ліпної посудини.

У цьому польовому сезоні на могильнику досліджено 15 поховань: 11 інгумацій та 4 кремації (поховання 25—39), одну яму (№ 2).

На відміну від попередніх років, більшість інгумацій містила кістяки в доброму стані збереженості. Це можна пояснити значно більшою глибиною їхнього залягання. Поховання 25 було зроблено в підбої, покійного супроводжував інвентар, який складався з 12 посудин (10 кружальних та 2 ліпних), рогового гребінця, бронзових фібули та пряжки,

залізного ножа. Поховання 28 у шарі сірого піску містило дві кружальні посудини. Поховання 29 було зроблено у підбої, покійного супроводжував інвентар, який складався з двох посудин, кружального горщика та ліпної миски, двох бронзових пряжок та намистини, біля небіжчика знаходилися залишки жертовної їжі. Поховання 30, зроблене у підбої, містило дві посудини (кружальну вазу, ліпний горщик) та залишки залізного предмета. Поховання 33 не було зроблено у шарі сірого піску, кістяк залягав у скорченому стані на боку, поруч знаходився фрагмент ліпної посудини. Поховання 34 було зроблено в підбої, містило чотири кружальні посудини, дві пряжки (бронзову та залізну) та бурштинову намистину. Поховання 35 залягало у шарі сірого піску, кістяк наполовину зотлів. До інвентарю поховання входили дві посудини (ліпна та кружальна) та кілька скляних намистин. Зруйноване у давнину поховання 37 містило залишки двох ліпних посудин, у тому числі мініатюрну ліпну мисочку конічної форми. Кістяк у похованні 38 не зберігся (зотлів), проте у комплексі знаходилось вісім посудин (2 кружальні та 6 ліпних), бронзова фібула, глиняне пряслице, сердолікові та скляні намистини. Поховання 39 залягало у шарі сірого піску, дитячий кістяк майже не зберігся, до інвентарю поховання входили дві ліпні посудини.

Усі поховання-кремації були урнові. Поховання 26 містило залишки чотирьох гончарних посудин, роль урни виконував гончарний горщик. У похованні 27 урною слугував ліпний горщик, а поруч знайдено фрагменти ще двох гончарних горщиків. Поховання 31 — кремація в ліпному горщику, перевернутому догори денцем. У похованні 32 ліпний горщик-урна, накритий зверху перевернутим догори денцем конічної ліпної миски. Поховання 36 містило 3 посудини (1 ліпну, 2 кружальні), роль урни виконував ліпний горщик.

Рис. 2. Могильник Зачепилівка, поховання-кремація 36 (фото)

Привертає до себе увагу наявність великої кількості ліпного посуду у складі інвентарю поховань, що є характерною рисою цього могильника разом з його розташуванням на піщаній дюні у заплаві річки, досить незвичайним топографічним становищем для могильників черняхівської культури.

Д. О. Філатов

РОЗВІДКИ НА ТЕРЕНАХ ВЕЛИКОБУРЛУЦЬКОГО РАЙОНУ ХАРКІВЩИНИ

Наприкінці 2015 р. співробітникам Германо-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна надійшла інформація про знахідки металевих речей пізньоримського часу біля с. Голубівка Великобурлуцького району Харківської області. Раніш, у 1975 р. О. Г. Дяченко надав інформацію про селища Голубівка та Плоске у цьому регіоні. Восени 2016 р. на місці знахідки було проведено розвідки, зокрема обстежено три пункти.

У лісі, на південь від автотраси Печеніги — Великий Бурлук, біля повороту на с. Яїчне, на північний схід від с. Голубівка, місцевими мешканцями було випадково знайдено набір з металевих підвісок, скроневих кілець та намистин, а також дві залізні сокири, місце розташування яких було зафіксовано за допомогою системи GPS. Всі знахідки відносяться до пізньоримського часу. Інших артефактів поруч під час розвідки не виявлено.

За 2 км на південь від с. Голубівка, на лівому березі р. Великий Бурлук (тепер — Ве-

ликобурлуцьке водосховище), на мису обстежено поселення пізньоримського часу (Голубівка 1). Площа пам'ятки близько 3—4 га. Знято координати поселення, зібрано нечисельний підйомний матеріал.

За 2,5 км на схід від с. Сірий Яр, біля витоку р. Великий Бурлук, на пологому лівому схилі балки, оглянуто раніше не відоме поселення пізньоримського часу (Сірий Яр 1). Орієнтовна його площа — 6—7 га. Як і в попередньому випадку, було знято координати пам'ятки та зібрано нечисельний підйомний матеріал.

Відкриття нових поселень у Великобурлуцькому р-ні Харківської обл. поширює знання про ареал пам'яток пізньоримського часу в басейні Сіверського Дінця, зокрема постає питання про реальний східний кордон ареалу черняхівської культури, що традиційно позначається багато років течією Сіверського Дінця.

А. Юрченко

ДОСЛІДЖЕННЯ В ЧУГУЇВСЬКОМУ РАЙОНІ

Експедиція Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна за активної участі студентів історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна провела розвідки в Чугуївському та Печенізькому районах Харківської обл. Метою розвідок було виявлення неукріплених поселень салтівської культури та уточнення меж уже відомих пам'яток.

На поселенні Кочеток-Джерело та на Поселенні за будівлями Виробничого управління водопровідного господарства «Донець» у смт Кочеток метою закладання шурфів було встановлення хронологічної приналежності пам'яток. 2015 р. над джерелом питної води в смт Кочеток (вул. Кірова) на другій надзаплавній терасі правого берега р. Сіверський Донець було виявлено поселення з матеріалами XII—XIII ст. Закладений шурф дав мало інформації. Тому цього року було вирішено ще раз дослідити поселення. Для шурфу обрано найвищу точку місцевості, вільну від приватних городів. Насиченість культурного шару в цьому місці була також мінімальною. Отже, поселення являє собою короткочасну пам'ятку і, вірогідніше за все, основну частину культурного шару було змито з пагорба.

У ході піших розвідок околицями смт Кочеток навесні 2016 р. виявлене двошарове поселення за будівлями Виробничого управління водопровідного господарства «Донець». Підйомний матеріал становила кераміка бондарихинської культури XI—VII ст. до н. е., а також фрагменти стінок амфор та ліпного посуду салтівської культури раннього середньовіччя. З метою уточнення потужності культурного шару було закладено шурф розміром 2 × 2 м. Вона становила до 0,8 м від сучасної денної поверхні. Проте, матеріали різних часів становили єдиний шар. Комплексів не виявлено.

Шурф на поселенні біля дачного кооперативу Хутір Лаптєва (лівий берег р. Уди за 1 км від озера Поди) потрібен був, аби дослідити повністю господарську споруду бронзового часу, виявлену в 2015 р. Поселення виявлене в стінках неофіційного кар'єру з видобутку піску місцевими жителями. Зібраний підйомний матеріал, а також матеріал із двох шурфів, в одному з яких і була досліджена господарська яма, підтверджує датування пам'ятки епохою бронзи. Матеріали належали до кола старожитностей бабинської, що датується XXII—XVIII ст. до н. е., та зрубної (XVIII—XII ст. до н. е.) культур.

Також було оглянуто так звану Бубонисту гору — пагорб за с. Киціївка. За інформацією місцевих жителів саме звідти походять знахідки зброї салтівської культури. На пагорбі виявлено сліди грабіжницьких дій та незначні фрагменти.

Восени з'явилась інформація про виявлення та розграбування кремаційного могильника салтівської культури біля зупинки «Берізка» на околиці смт Кочеток. Після огляду імовірного місця знаходження могильника, інформація про його активне знищення грабіжниками підтвердилась. Було вирішено закласти шурф на не перекопаній частині поля. Розміри шурфу становили 1 × 4 м. Вдалося дослідити одне безурнове кремаційне поховання з супровідним матеріалом. Так, у похованні знайдено 12 сердолікових намистин, один фрагмент бронзового браслета, а також три залізні ланцюжки довжиною до 5—6 см. Залишки людських кісток були поганої збереженості.

Отже, отримані результати досліджень говорять про заселення краю як в епоху бронзи, так і за Хозарського каганату.

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

О. В. Симоненко, О. С. Дзнеладзе, Д. М. Сікоза, С. А.Теліженко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ХЕРСОНЩИНІ

Херсонська експедиція ОАСУ ІА НАНУ (керівник д. і. н. О. В. Симоненко) провадила розвідки вздовж північного узбережжя затоки Сиваш (Чюрюк Денгіс, Улу Деніс, Лімені Сапра, Чуваш, Гниле озеро) у зоні запланованого будівництва об'єктів вітроенергетики. Досліджувалися узбережна ділянка затоки на південний захід від с. Веснянка (Новодмитрівська селищна рада, Генічеський р-н) та територія навколо озера Овер'янівського (с. Овер'янівка, Сивашівська селищна рада, Новотроїцький р-н). У результаті досліджень були встановлені GPS координати виявлених побутових та поховальних пам'яток, проведено збори на поверхні, здійснювалися шурфування та фотофіксація.

Біля с. **Веснянка** на терасоподібному підвищенні, що здіймається над південно-східною частиною безіменного озера (у минулому затока Сивашу), на розораній площі виявлено два поселення: одне ногайське, середини-кінця XVIII — початку XIX ст., і друге — з матеріалами від мезоліту до середньої-пізньої бронзи. На південний схід від поселень зафіксовано курганне поле, яке складається з 16 насипів діаметром від 22 до 40 м та заввишки від 0,2 до 1 м.

Овер'янівка. Навколо оз. Овер'янівське зафіксовані поодинокі кургани заввишки до 2,5 м та діаметром до 11 м. В охоронній зоні одного з курганів виявлений фрагмент червоноглиняної керамічної посудини доби середньовіччя.

Пізньоскіфська експедиція ІА НАНУ продовжувала планові дослідження могильника **Червоний Маяк**. У роботах брали участь студенти Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Було досліджено чотири земляні склепи-катакомби. Вхідні ями всіх поховань прямокутні, вхід до камери влаштований у торцевій північній стінці та закритий кам'яною брилою, підпертою кількома малими. Камери овальні, орієнтовані перпендикулярно вхідній ямі, середнім розміром 2 × 1,3 м.

Поховання 130 містило скелети двох маленьких дівчаток, що лежали на спині, головами на південний захід. Їх супроводжувало багате начиння: чорнолакова гончарна чашка, срібні браслети і сережки, разки намиста, бронзове люстро, каблучки. Комірець сукні однієї з похованих був прикрашений чотирма золотими пронизками. Цікавою є знахідка срібного туалетного набору, представленого коповушкою, нігтечисткою і мініатюрним ножичком. Усі три предмети виконано в одній стилістичній манері. Ручки предметів мали отвори у вигляді волют, за які вони підвішувалися до пояса.

У *похованні 131* випростано на спині, головами на захід лежали скелети чоловіка і жінки. Чоловіче поховання супроводжувала бронзова суттєво профільована фібула III серії за В. В. Кропотовим та три залізні черешкові трилопатеві наконечники стріл. За головою жінки знайдені гончарні сироглиняні та червонолакові дві чашки і два келихи. Поряд лежали залізний ніж, шило, пряслиця, дерев'яна піксида з рожевими рум'янами. Руки похованої прикрашали бронзові каблучки. Біля черепа знайдено бронзову і срібну сережки, вздовж тулуба — дві бронзові сильно профільовані фібули III серії та одна з дугоподібною спинкою та кнопкою на кінці приймача 2 варіанту за В. В. Кропотовим.

На шиї похованої було намисто з сердоліку, бурштину і скла. Рукави одягу також буди розшиті намистинами. Біля правого стегна було простежено тлін шкіряної сумочки з набором амулетів і дрібних речей: фаянсова намистина, бронзові підвіски зі зламаної фібули та грибоподібної шпильки скіфського часу, дзвоник, бронзове тригранне вістря стріли IV ст. до н. е.

Шаровари було розшиті дрібними намистинами, які простежені вздовж гомілок.

Поховання 132 належало жінці похилого віку. Скелет лежав випростано на спині, головою на захід. За черепом простежено тлін двох дерев'яних напівсферичних чашечок, на черепі знайдено бронзову дротяну сережку з застібкою «петля-гачок». На грудях — залізна одночленна дротяна лучкова підв'язна фібула. На шиї — разок намиста з сердоліку і скла (10 шт.) і дрібний бісер від розшивки комірця. Шаровари похованої було також розшито бісером.

Поховання 133 містило три різночасові скелети, що лежали на спині, головами на північний захід. Під дальню стінку камери було відсунуто скелет жінки більш раннього поховання. Кістки лежали майже в анатомічному порядку, в районі таза розчищені кальциновані кістки кремації та кілька фрагментів гончарних сироглиняних миски і чашки. Решта фрагментів цих посудин та кальциновані кістки кремації виявлено у верхніх відділах заповнення вхідної ями. На шиї і ногах похованої знайдено намисто.

Згодом було здійснено поховання чоловіка і жінки, скелети яких лежали поруч, у центрі камери. Чоловіка супроводжував довгий залізний меч із черешковим руків'ям, без перехрестя. На рівні вустя піхов зібрано п'ять бронзових заклепок діаметром 0,3 см. На черенку знайдено шість залізних заклепок, що кріпили дерев'яні накладки ручки.

Похованому належали також залізний ніж з горбатою спинкою, сланцеве точило з отвором для підвішування, бронзовий накісник у вигляді литого кільця, опуклого ззовні і прикрашеного кульками, знайдене під черепом, а також залізна «маркоманнська» пряжка, що лежала на правому плечі. На правій руці та в області тазових кісток чоловіка знайдені великі намистини. На шиї, руках, в області тазових кісток жінки знайдено подібне намисто.

У верхніх відділах заповнення вхідної ями знайдено кальциновані кістки, залізне кільце, частину прямокутного точила, фрагменти сіролощеної, червоноглиняної та червонолакової кераміки і світлоглиняних амфор. Виходячи із стратиграфії, рештки кремації та фрагменти кераміки потрапили до поховання під час виконання якихось ритуалів, пов'язаних з більш пізнім похороном чоловіка й жінки.

Усі досліджені в цьому сезоні поховання могильника Червоний Маяк можна датувати першої половиною — серединою II ст. н. е.

О. І. Смирнов, Л. І. Смирнов

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Співробітниками НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ ІА НАНУ була проведена археологічна експертиза з метою з'ясування наявності культурного шару, встановлення площі його розповсюдження, культурно-хронологічної приналежності.

Земельна ділянка, яка розташована на землях Олександрівської сільської ради Бериславського р-ну Херсонської обл. була обстежена щодо наявності пам'яток археології на місцях будівництва платформ під агрегати вітроелектростанцій.

Пункти огляду знаходяться у лісопосадках, на схилах невеликих прибалків та плато, покинутому зрошувальному каналі, на зруйнованих будівлях. Центральна підстанція — у невеликому прибалку несущої Олександрівської балки.

На території земельної ділянки було закладено понад 60 шурфів (1 × 1 м) за звичайною методикою по лінії північ — південь. Стратиграфія показала, що здебільше верхній шар — дерен потужністю 0,15—0,2 м, подекуди оранка до 0,5 м. На глибині 0,15—0,5 м верхній шар переходить у гумус потужністю до 0,6 м, який переходить у материковий ґрунт (глина жовтого кольору). У шурфах археологічний матеріал та культурний шар не зафіксовано. Обстежено ділянки загальною площею 48,74 га (рис. 1).

Під час проведення робіт вивчалися архівні дані та паралельно проводився огляд відомих пам'яток археології і пошуки нових об'єктів.

Перші фахові археологічні розвідки на території сучасної Херсонщини пов'язані з діяльністю О. Чиркова, Г. Скадовського та П. Бурачкова. Вони носили або вузько-тематичний, або ж вузькорегіональний характер. Показовою у цьому плані була розвідкова діяльність В. Гошкевича, яку він проводив з 1890 р. (після переїзду з Києва до Херсона) і до середини 1910-х рр. Особливо важливим було розпочате у 1909 р. з Б. Фармаковським, виявлення та дослідження низки пізньоскіфських городищ, які зараз є головними археологічними родзинками Херсонщини. Важливим внеском В. Гошкевича у збереження пам'яток старовини є й ідентифікація та дослідження ним на початку XX ст. залишків турецької фортеці Тягин та Кам'янської й Олешківської Запорозьких Січей.

Продуктивний етап у проведенні обстежень та пошуку пам'яток розпочався у 1973 р.

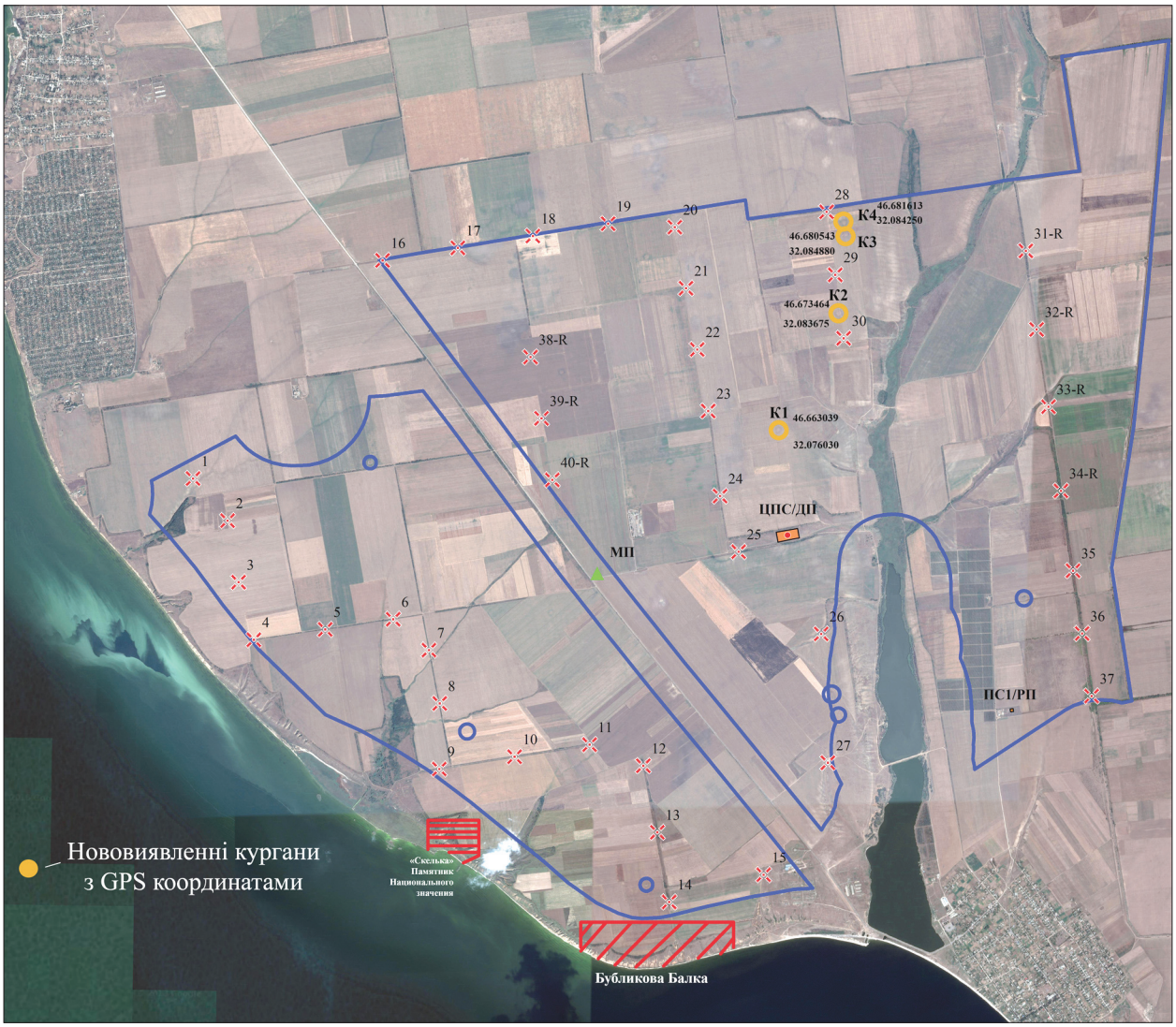

Рис. 1. Розташування ВЄС з пам'ятками археології

Він пов'язаний з початком досліджень на Херсонщині М. Оленковським. За три з половиною десятиліття (до 2008 р.) цей дослідник обстежив усю територію Херсонської області. Відкрито понад чотири сотні стоянок, стійбищ, поселень, ґрунтових могильників, з яких біля 60 поставлено на державний облік та узято під державну охорону, крім того обстежено усі пам'ятки, відкриті іншими дослідниками. Відкрито та поставлено на облік понад 2 тисячі не охоплених раніше паспортизацією курганів.

Стосовно ділянки, де проводилися археологічні дослідження:

На вказаній території на державному обліку знаходиться дев'ять об'єктів.

Античне поселення Олександрівка-І. Знаходиться на корінному березі Дніпровського лиману, за 1 км на південь від села. Відрите у 1895 р. В. Гошкевичем. Обстежувалось у різні роки В. Гошкевичем (1909 р.), М. Абікуловою (1977 р.), М. Оленковським (1977 р., 2000 р., 2002 р.), І. Ратнером (1978 р.), О. Шкроб (1996 р.). Обстеження та шурфовки пам'ятки не раз здійснювали загони Ольвійської експедиції ІА АН України (1947—1948 1976, 1987 рр.).

Площа поселення на момент перших досліджень складала до 4,5 га. На сьогодення збереглося не більше третини, потужність культурного шару складає 0,3—0,7 м.

Пам'ятка багатошарова. Тут простежено поселення: другої половини VI — початку V ст. до н. е., початку IV — середини III ст. до н. е., III—IV ст. н. е. (черняхівська археологічна культура).

Об'єкт знаходиться в поганому стані внаслідок природної ерозії та дій грабіжників (рис. 1).

Античне поселення Бубликова Балка. Знаходиться за 3,5 км на захід від села, на розі Бубликової балки та берега Дніпро-Бузького лиману, на куті, утвореному лівим схилом балки Бубликової та берегом лиману. Відкрите у 1947 р. загоном Ольвійської експедиції ІА АН України. Обстежували С. Буйських

у 1976 та 1987 рр., М. Оленковський у 1998 та 2000 рр. За даними С. Буйських, поселення двошарове VI—III ст. до н. е. Об'єкт інтенсивно знищується природними факторами, вцілила частина поселення не перевищує кількох тисяч квадратних метрів, а потужність культурного шару не більше 0,6 м.

Об'єкт знаходиться в незадовільному стані внаслідок природної абразії та дії грабіжників (рис. 1).

Античне городище Скелька 1. Має статус пам'ятки археології національного значення. Знаходиться за 8 км на північний захід від села, на березі Бузького лиману, в урочищі «Скелька». Відкрите у 1895 р. та обстежене у 1909 р. В. Гошкевичем, шурфувалося в 1947—1948 рр. Стаціонарні розкопки здійснювались Периферійним загоном Ольвійської експедиції у 1978—1979 рр.

Міститься на високому корінному березі. Зі сходу та заходу обмежене глибокими давніми балками. Поділяється на дві частини яругою. Наявність у ній зольника засвідчує існування яруги за часів функціонування поселення. Пам'ятка двошарова. Основні культурні шари датуються кінцем V—III ст. до н. е. та I ст. до н. е. — III ст. н. е. Площа пам'ятки сягає 25—30 тис. м^2. Потужність культурного шару складає 1,2 м.

Верхня верства культурного шару і є власне залишками укріпленого поселення — городища. Нижній шар — залишки неукріпленого поселення. За даними С. Буйських городище входило до оборонної системи Ольвійської держави після гетського періоду. Розкопки на об'єкті дослідили фортифікаційний комплекс із ровів, валів, кам'яної кріпосної стіни, башти.

На час проведення розвідок майже вся територія пам'ятки пошкоджена великими грабіжницькими шурфами та розкопами (рис. 1).

Курган — за 50 м на північ від села, на плато. Обстежений М. Оленковським у 2003 р. Висота 2,7 м, діаметр до 31 м. Первинно був округлий у плані, півсферичний. Південна пола насипу зрізана до рівня оточуючої поверхні. Насип не розорювався (Мал. 1).

Курган — за 2,9 км на захід від села, на плато, що примикає до берега Дніпровського лиману. Обстежений О. Шкроб у 1986 р. та М. Оленковським у 2003 р.

Висота кургану 2,3 м, діаметр 29 м. Насип первинно був округлої конфігурації. По усій окружності насипу, на середині висоти кургану, простежуються залишки окопу «кругової оборони» періоду Другої Світової війни. Абсолютна висота верхівки насипу кургану складає 44 м над рівнем моря. Насип не розорюються, але дуже пошкоджений військовими об'єктами (рис. 1).

Курган «Могила Терпилова» — за 8,1 км на північний захід від села, на плато, за 1,3 км від берега Бузького лиману, біля межі Херсонської та Миколаївської областей. Обстежений О. Шкроб у 1986 р. та М. Оленковським у 2003 р.

Висота кургану 3,5 м, діаметр — 45 м. Підокруглий у плані. Верхівка насипу зрізана, має абсолютну висоту 40 м над рівнем моря. Насип не розорюється (Мал. 1).

Курганний могильник (Курганна група) — за 2,2 км на північний схід від села, на плато, над правим бортом долини Олександрівської балки, навпроти утвореного в її усті трансгресивного озера «Солонець». Обстежений О. Шкроб у 1986 р. та М. Оленковським у 2003 р.

Могильник складається з двох курганів. Основним є курган висотою 4,5 м, діаметром — 55 м, насип округлий, підсферичний. На верхівці простежуються залишки кільцевого окопу часів Другої Світової війни. За 50 м від нього на південь — курган підокруглої в плані конфігурації, висотою до 1 м, діаметром 35 м, насип великого кургану не розорювався, меншого — сильно розтягнутий оранкою (рис. 1).

Курган — за 3,6 км на північ від села, на плато, біля лівого борту долини Олександрівської балки. Обстежений О. Шкроб у 1986 р. та М. Оленковським у 2003 р.

Висота кургану 4,0 м, діаметр до 60 м, насип первинно був круглим у плані, асиметричний у перетині. Абсолютна висота верхівки кургану складає 44 м від рівня моря. Східна частина поли вибрана до рівня окружної поверхні, поли розорюються (рис. 1).

Курган — за 2,5 км на північ від села, на плато, що примикає до схилу лівого борту долини Олександрівської балки. Обстежений О. Шкроб у 1986 р. та М. Оленковським у 2003 р.

Висота кургану 1,6 м, діаметр — 30 м. Первинно насип округлий у плані. У північну половину насипу врізаний зрошувальний канал (завширшки до 3 м, на глибину нижче окружної поверхні), поли розорюються (рис. 1).

Крім зазначених об'єктів під час проведення розвідки, виявлені нові археологічні пам'ятки — два кургани та курганна група (з двох насипів), всі об'єкти знаходяться під оранкою (рис. 1). Матеріали щодо нових курганних могильників готуються до подання в Управління охорони культурної спадщини Херсонської обласної державної адміністрації.

В. С. Ветров, В. Н. Степанчук, С. П. Кармазиненко

РОБОТИ ЗАГОНУ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «МЕЖИБІЖ»

У польовому сезоні 2015 р. роботи загону Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» відбувалися на території Летичівського р-ну Хмельницької обл. Ці роботи проводилися в тісній співпраці з Нижньопалеолітичною експедицією НАНУ. Метою таких спільних досліджень було накопичення даних по стратиграфії та геоморфології Меджибізького мікрорегіону в фазах пліоцен-плейстоцен, а також пошук палеолітичних місцезнаходжень. У роботі брали участь директор ДІКЗ «Межибіж» О. Г. Погорілець, геологи к. г. н. С. П. Кармазиненко, к. г.-м. н. Ю. М. Веклич, Ж. Б. Тимофєєва; археологи к. і. н. Є. В. Синиця, О. В. Надвірняк.

Головну увагу було приділено стратиграфічним аспектам дослідження гранітних, вапнякових та піскових кар'єрів, а також крутих схилів та урвищ лівого і правого берега Південного Бугу і його притоки р. Вовк.

Рис. 1. Шурф у балці біля місцезнаходження Меджибіж А

Рис. 2. Розріз плейстоценових відкладів лівого берега р. Південний Буг

Найбільша увага з геологічної і археологічної точки зору була приділена контактним зонам верхнього пліоцену та нижнього плейстоцену у проявах пісковиків, прошарків гальки та седиментів. Роботи супроводжувалися встановленням стратиграфічних зачисток і шурфів. Найперспективніші ділянки виявлено поблизу с. Терловка і с. Ревуха.

Розкопом площею 2 м^2 підтверджена наявність матеріалів *in situ* на багатошаровому нижньопалеолітичному місцезнаходженні Головчинці-1, яке було виявлене в минулому році. Артефакти представлені розколотими кременевими гальками та сколами з них. Вирізняються відщепи, чопери, скребла, атипові вістря, відщепи з ретушшю. Схожий матеріал зафіксований у шурфах, зачистках і розрізах між багатошаровими нижньопалеолітичними місцезнаходженнями Меджибіж 1 і Меджибіж А.

А. Ф. Гуцал, В. А. Гуцал, О. Д. Могилов

ДОСЛІДЖЕННЯ РУДКОВЕЦЬКОГО ГОРОДИЩА

У с. Рудківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл. розташоване городище передскіфського часу. Пам'ятка великої площі (біля 115 га) займає плато, яке піднімається на 150 м над рівнем Дністра і крутий схил (біля 6 га), що відходить від плато і стрімко опускається до самої води. Заселеною була та частина городища, що займала схил. Тут у 1970-х рр. проводилися дослідження експедицією Кам'янець-Подільського пединституту.

Основні роботи цього року велися на плато. Вони були зосереджені у крайній східній частині городища. Тут, на валу, що з цього боку захищає городище і проходить по самому краю плато, було закладено п'ять траншей шириною 2 м і довжиною до 10 м. Сам вал на всій протяжності читається досить чітко, але збереженість його не найкраща. До нього близько підходять сільські садиби. На окремих ділянках він пошкоджений перекопами, ямами, а в крайній північній точці зазнав серйозних руйнувань у результаті функціонування кар'єру з видобування каміння. З внутрішньої сторони вал значно знівельований і сучасна його висота становить 0,8—1,7 м. Зовнішня сторона виходить на крутий схил і зливається з ним.

Дві траншеї були заглиблені до материка. Кожна з них показала, що вал споруджено з глиняно-земляної суміші і покрито зверху шаром каміння завтовшки 0,2 м. Каміння переважно дрібне, масою 0,5—3 кг. Але трапляються екземпляри 6—10 кг і більші. Встановлено, що у валу були дерев'яні конструкції. У траншеї 3, на відрізку 2,5 м зафіксовано три стовпові ями діаметром 22—28 см, віддалені одна від одної на 0,9 і 1,3 м. Крім цього в одному місці між двома сусідніми ямами простежено сліди ще двох спарених ямок діаметром 15 і 18 см. Дві ями від стовпів діаметром 18 см простежені й у траншеї 4. Це явні свідчення того, що по валу була споруджена якась конструкція з дерева, можливо у вигляді стіни. Але це не були потужні укріплення, подібні тим які зафіксовані у фортифікаційних спорудах на схилі.

Ще п'ять траншей глибиною 0,6 м і завдовжки 14—51 м було прокопано на ділянці, яка примикає безпосередньо до валу. Всі вони дали однаковий результат. Виявилось, що заповнення траншей зверху на 15—20 см складається з чорнозему і дрібного каміння, а далі йде біла глина, щебінь, присутні частки піску. Явних ознак культурного шару не простежувалося. Тим не менше, окремі невеликі уламки черепків IX—VII ст. до н. е. зрідка (один на 15—20 м довжини траншеї) все-таки траплялися.

Ділянка городища на схилі в передскіфський час була щільно забудована. На жаль, вона серйозно постраждала внаслідок будівництва Дністровської ГЕС. Коли рівень водоймища піднявся на 50 м, то дві третини ділянки з культурним шаром були повністю розмиті. Те, що не потрапило під затоплення виявилося остаточно понівечене бульдозерами у 1980-х рр. при нарізанні терас для заліснення берегової лінії. Це привело до того, що зараз скільки-небудь значної ділянки, придатної для дослідження, знайти важко. Лише де-не-де, серед стовбурів дерев, можна знайти кілька квадратних метрів, які обминула техніка. На одному з таких майданчиків, розташованих поряд із розкопом 1 (1972 р.), закладено невеликий розкоп площею 4,2 × 7,2 м. Як виявилося, культурні нашарування тут виходили на поверхню і їхня потуж-

ність становила до 0,2 м. Представлені вони уламками кераміки поганої збереженості, притаманними для передскіфського часу, й дрібними кусками глиняної обмазки. При подальшій розчистці було зафіксовано сліди наземного житла, межі якого не встановлено. У будівлі функціонували (очевидно в різний час) дві печі, розташовані поряд. Одна піч мала овальну (чи, точніше, грушоподібну) основу розмірами 0,88 × 1,32 м, викладену з кам'яних плиток. У другій — черінь був складений із дрібної гальки й замащений глиною. Зберігся він не повністю й нагадував у плані трикутник із сторонами 0,79 м. Обидві печі розташовувалися так, що між ним не було розриву. Обмазка зосереджувалася у західній частині розкопу смугою завдовжки 3,2 м і шириною 1,8 м. Її слабо насичений розвал вказував на місце однієї із глинобитних стін, залишки інших — не простежені.

Територія городища по схилу захищена трьома лініями валів і ровів, які спускаються зверху вниз. Всі вони розмиваються хвилями водосховища. Причому у воду сповзають все нові й нові відрізки валів. Оскільки ці фортифікації зазнали в давнину сильної дії вогню і складаються із потужного пласту, випаленого до стану цегли ґрунту, то на їхньому місці з води зараз проглядають яскраві червоно-коричневі смуги обпалених фракцій, що все більше розповзаються. На середньому валу, там де його руйнують дністровські хвилі, зроблено вертикальну зачистку. Висота насипу дорівнювала 2,6, ширина основи 14,6 м. Практично весь він складається із суцільного нагромадження ошлакованої землі та глини з відбитками дерева, серед яких зустрічаються прошарки попелу, окремі вуглики. Горілий шар від валу тягнеться також у внутрішню сторону ще на 4,3 м. Із досліджень попередніх років відомо, що попід валом знаходилися різного роду будівлі. Саме вони і палали разом з оборонними спорудами.

Цьогорічні роботи на пам'ятці дозволили уточнити її площу, яка становить біля 120 га. Це — чи не найбільше городище чорнолісько-жаботинського кола старожитностей на всій території Дністро-Дніпровського лісостепу. Без сумніву, це був визначний політичний, адміністративний, культурний центр величезного регіону, залишки якого потребують належної охорони та продовження досліджень.

Д. В. Кіосак, Л. Ковальський

РОЗВІДКИ ПАМ'ЯТОК ЕНЕОЛІТУ В ІЗЯСЛАВСЬКОМУ РАЙОНІ

Ізяславщина являє собою частину «крайньої Півночі» ареалу трипільсько-кукутенської спільноти. Всього тут нараховувалось три пам'ятки Трипілля. Одну з них, Білів, нанесено на карту поширення городсько-волинської групи М. М. Шмаглія (1966 р.). Ще дві, Клубівку та Шельвів, з посиланням на колекції В. І. Канівця, які зберігалися в фондах Інституту археології АН України, додає В. О. Дергачов (1980 р.). Трипільські пункти розташовані тут на виходах «волинського» кременю, що надає їхній кременевій індустрії характерного вигляду.

Збір підйомного матеріалу 2016 р. було проведено на новій пам'ятці Трипілля — поселенні Бездна. Воно розташоване на південний захід від с. Поліське, на високому пагорбі, що, фактично є вже частиною плато, відокремленою улоговинами з заходу та обмеженою допливом р. Горинь з півночі та сходу, а також її меншою притокою — з півдня. Пагорб досить круто обривається на південь та похило спускається у бік півночі та сходу. Поселення займає майже горизонтальну площадку на його вершечку. На схилах знахідок відчутно менше; вони можуть бути в переміщеному положенні.

Поверхня пам'ятки ділиться польовою дорогою на дві частини — південну, зайняту орним полем та північну, розорану під городи. На південній частині зафіксовано значну кількість виробів із розщепленого кременю, дещо менше уламків жовто-гарячої кераміки з тонко-структурного тіста. Особливо багато знахідок було у трьох скупченнях. Найбільше з них мало розміри біля 25 × 10 м та було орієнтоване з заходу на схід у напрямку оранки. З нього походять 235 кременевих артефактів та біля 100 черепків глиняного посуду.

На північній частині у напрямку з південного заходу на північний схід тягнувся ланцюжок з чотирьох скупчень, максимально насичених черепками посуду. Кременеві

знахідки, хоч і не менш яскраві, все ж таки поступаються тут керамічним чисельно. Ймовірно, скупчення знахідок відповідають розораним археологічним об'єктам. Характер останніх поки що не зрозумілий. Шматків глиняної обмазки виявлено небагато; вони всі дуже обпалені, фактично являють собою керамічні шлаки. Загальна площа зборів підйомного матеріалу сягає понад 30 га.

Керамічний посуд представлений майже виключно значно еродованими фрагментами з тонко-структурованого тіста, з жовтогарячим кольором поверхонь та зламу, рідше зустрічаються червоний та сірий кольори. Найімовірніше, йдеться про столовий посуд Трипілля з утраченим розписом та ангобом. Черепків грубої ліпної кераміки лише чотири одиниці — і всі вони представляють собою неорнаментовані фрагменти стінок.

Кременева індустрія — виразного екстенсивного модусу. Значні розміри виробів свідчать про наявність місцевої високоякісної сировини неподалік від пам'ятки. Кремінь — пластинчастий, прозорий у тонких сколах, темно-сірий та сірий, часто «смугастий». Нуклеуси — до 15 см довжиною, призматичні та підпризматичні, здебільшого з правильною пластинчатою огранкою робочих поверхонь, іноді двоплощадкові зі спільною робочою поверхнею. Виразною серією представлені правильно-огранювані пластини та їхні фрагменти з паралельними та субпаралельними краями. Ширина їх може сягати кількох сантиметрів. Переважно, їх знято з фасетованої, чи просто двогранної площадки. Технічні сколи представлені повним розмаїттям типів, відомих для індустрій цього часу — реберчатими та напівреберчатими пластинами, сколами підняття рельєфу робочої поверхні та оновлення ударної площадки, масивними продольними сколами, сколами переорієнтації та підправки тощо.

Набір знарядь праці виглядає досить спрощено — з невеликою кількістю виробів формальних типів. Здебільшого йдеться про відщепи та пластини з частковою крайовою ретушшю. Присутні також прямі вентральні та дорсальні скребла, кінцеві скребки на пластинах та вироби з різцевими сколами.

Таким чином, Бездна — нова пам'ятка Трипілля на Волині. Яскрава кременева колекція змушує припускати місцеве виробництво пластинчатих заготовок для знарядь праці. Технічні прийоми розщеплення знаходять аналогії на відомому поселенні Бодаки, розташованому за 60 км на південний захід вздовж долини р. Горинь. Хронологія Бездни потребує уточнення. Поки що, найімовірнішою виглядає її атрибуція до розвинутого етапу Трипілля ВII—C1.

П. О. Нечитайло, Д. К. Черновол, І. О. Старенький, П. А. Болтанюк

АРХЕОЛОГО-АРХІТЕКТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Звітного сезону 2016 р. археологічні дослідження та нагляди проводились на понад семи ділянках Старого міста та Нового плану. На вул. Троїцькій було відкрито гончарно-виробничий комплекс XV—XVI ст. Матеріали та заглиблені об'єкти XVII—XVIII ст. було відкрито на вул. П'ятницькій, 12. Велися нагляди за земляними роботами в районі башти Водної та при відкритті фундаментів так званого будинку Фаренгольца. У запропонованій статті подано стислий огляд результатів дослідження трьох ділянок (рис. 1: 1).

Францисканська, 10. У південно-західній частині Старого міста, за умовною адресою Францисканська, 10 було відкрито такі об'єкти (рис. 1: 2).

Фрагменти південної та північної стін башти (Сільницького, Турецька), яку використовували впродовж XVII — першої половини XVIII ст., як оборонний, житлово-господарчий, воєнно-промисловий об'єкт (рис. 1: 2, № 1—2).

Піч-кам'янку початку XVII ст. (рис. 1: 2, № 5).

Ділянку міського оборонного муру вздовж каньйону, кінця XVII — першої половини XVIII ст. (рис. 1: 2, № 4).

Військово-промисловий об'єкт (гарматну ливарню, людвисарню) 1708—1730-х рр. (рис. 1: 2, № 7).

Ділянку артилерійських батарей Св. Яна першої половини XVIII ст. (рис. 1: 2, № 4—3).

Рис. 1. Дослідження в Кам'янці-Подільському: 1 — місця розкопів (1 — гончарний комплекс на вулиці Татарській; 2 — людвисарня на Францисканській, 10; 3 — енеолітична металообробна майстерня на Польському ринку; 4 — розкоп на Польському ринку у міському сквері; 5 — башта Водна; 6 — будинок Фаренгольца; 7 — П'ятницька, 12); 2 — планіграфія розкопу на Францисканській, 10 (*умовні позначення*: 1 — трасування стін № 1 та № 2; 2 — валганг; 3 — стіна № 3; 4 — скупчення цегли; 5 — скупчення глини та каміння; 6 — скупчення каміння): № 1—2 — фрагменти Пн і Пд стіни вежі Сільницького; № 3 — стіна початку XIX ст.; № 4 — західна стіна, під консерваційним накриттям; № 5 — піч-кам'янка початку XVII ст.; № 6 — заповнення між стінами вежі; № 7 — людвисарня; № 8 — «ліньовка» (водовідвід) XX ст.

Зважаючи на знахідки фрагментів кераміки в передматериковому шарі: трипільської культури, давньоруської, XIV, XV—XVI ст., можемо стверджувати, що досліджувана ділянка міста в цей час була в активному використанні.

Першою на ділянці досліджень зведено башту (вежу), біля якої побудували госпо-

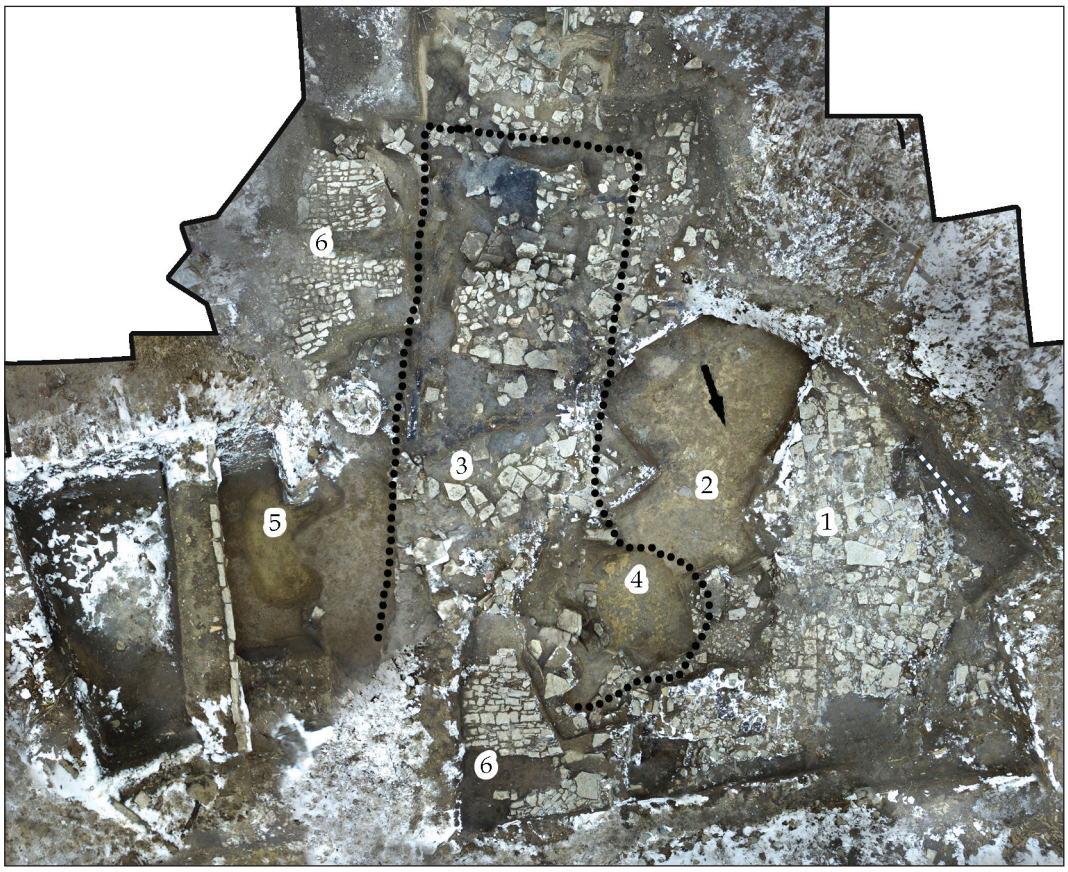

Рис. 2. Аерофотозйомка розкопу на Польському ринку у міському сквері (виконавець Droneservice, С. Коваленко). Пунктир — контури садиби першої половини XVIII ст.; 1 — бруківка XVIII ст.; 2 — енеолітичний шар; 3 — садиба першої половини XVIII ст.; 4 — погріб; 5 — господарська яма; 6 — бруківка XIX ст.

дарську піч. Судячи з керамічного комплексу, виявленого на робочій площадці біля печі, вона датується початком XVII ст. Вежа була збудована або в той самий час, або незадовго до того, наприкінці XVI ст. Принаймні, XVI—XVII ст. датують башти Руської брами та Захаржевського, що мають однакову з досліджуваним об'єктом товщину стін (1—1,2 м) та розташування (у першій лінії оборони міста, над каньйоном).

Мур, що з'єднував вежу та міські ворота з'явився під час «турецького» періоду історії міста. Його немає на планах XVII ст., а опис міста 1700 р. згадує про нього як про вже існуючий. З чого випливає, що будівництво муру належить туркам.

Найімовірніше, при будівництві людвисарні східна стіна вежі (Сільницького, Турецька) була розібрана і використана для спорудження ливарного комплексу, відкритого під час другого етапу робіт. Оскільки, стіни вежі зведені виключно з каменю на глиняному розчині. Ливарня — з каменю та цегли. Цегла «пальцівка» виявлена у заповненні між стінами вежі та використана при побудові ливарного комплексу могла бути або частиною внутрішніх стін вежі, розібраних при будівництві людвисарні, або походити з інших архітектурних споруд, розміщених неподалік. Опис міста 1700 р. фіксує в даній частині міста багато пустих ділянок.

Стіна № 3 з'являється на міських планах на початку XIX ст. (рис. 1: 2, № 3).

Військово-виробничий комплекс «Людвисарня» має добрий стан збереженості та є унікальним об'єктом міжнародного значення. Нам невідомі подібні пам'ятки, що дійшли до нашого часу в такому стані.

На дослідженій території вдалося прослідкувати цікаву стратиграфічну ситуацію. Насип бульвару 1830-х рр. законсервував залишки стін, фундаментів міських укріплень та власне, місця де відливалися гармати. Валганг захистив від руйнування господарську піч початку XVII ст. Така історична консервація похованих об'єктів сприяла їхній добрій збереженості та проведенню консерваційних заходів з метою подальшої музеєфікації.

Енеолітична металообробна майстерня на площі Польський ринок 3/1А. У північній частині площі Польський ринок за умовною адресою 3/1А, на розкопі площею 25 м^2 було відкрито об'єкт часу трипільської культури (рис. 1). Це були залишки споруди з гли-

нобитними стінами на дерев'яній основі. Довжина виявленої частини споруди становить 4 м, ширина 2 м. У центральній частині споруди зафіксовано яму під завалом стіни будівлі. Яма мала розміри 2,9 × 2,1 м, глибину 1,2 м від рівня горизонту наземної споруди. Рухомий археологічний матеріал із даного розкопу налічує понад 940 одиниць. Це кістяні та крем'яні вироби, інструменти та численні фрагменти кераміки. Кераміка місцевого виробництва поділяється та столову та кухонну. Крім того, з дослідженого об'єкта походить понад десять культових жіночих статуеток та імпортна кераміка з територій сучасної Румунії та Польщі. Особливу цінність мають залишки мідноливарного виробництва у вигляді краплин, пластин міді, шлаку, кісток зі слідами мідного окислу та кілька десятків фрагментованих ливарних чаш, форм у яких плавили метал.

Віднайдене місце є найдавнішою майстернею з виготовлення мідних виробів та обробки міді, виявленою на території України. Її дослідження підтверджують наявності такого виду ремесла у населення трипільської культури та широкого кола торговельних зв'язків.

Розкоп на площі Польський ринок у міському сквері. У ході пошуку залишків енеолітичної забудови на території сучасного Польського ринку трипільським загоном Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції було виявлено фрагмент стародавнього мощення, що залягало на глибині 0,4—0,8 м від сучасної поверхні (рис. 1: 1, № 4). Розмір відкритого фрагмента бруківки становив 7,20 м у довжину та 2,7 м у ширину. Мощення зроблене з пласких вапнякових плит (рис. 2: 1). Плити викладені в 7 рядів, які орієнтовані за віссю південний захід—північний схід. Стратиграфія, писемні джерела, а також знахідки керамічних люльок у щілинах між плитами дозволяють датувати це мощення серединою XVIII ст. У жовтні 2016 р. під бруківкою XVIII ст. було відкрито фрагмент горизонту, поверхня якого була вкрита дрібним камінням, мілкими уламками цегли. У рівень із цією підсипкою були покладені більші камені, впущені в супіщаний ґрунт, насичений фрагментами кераміки XV—XVI ст. Стратиграфія дає змогу датувати даний рівень горизонту Польського ринку не пізніше XVII ст. Мощення площі XIX ст. лежало на сучасному рівні (рис. 2: 6).

Впритул до північно-східної частини мощення 1760-х рр. було відкрито споруду 15 × 4,7—5 м, з орієнтацією південний захід — північний схід (рис. 2: 3). Споруда залягала на рівні 0,4—0,5 м від сучасної денної поверхні. Її збудували на кам'яному фундаменті, який не був заглиблений до материка. Фундамент виглядав як 2—3 ряди вапнякового каменю, нижні з яких були заглиблені (20—40 см) у похований чорнозем, в якому траплялися фрагменти кераміки XIV—XVII ст. У деяких місцях споруди верхні ряди кам'яної основи формували мощення підлоги будинку. Над кам'яною основою будинку залягав шар глини (місцями перепаленої) та горілих дерев'яних конструкцій, під яким фіксувалися дрібні уламки світлоглиняної полив'яної кераміки, деревне вугілля та ґрунтове заповнення будинку у вигляді супіщаного та перевідкладеного чорноземного ґрунтів. У заповненні будинку були також знайдені уламки цегли «пальцівки», маломірної цегли та цеглин з жолобом. Зібрано розбиті пічні кахлі. У конструкції будинку були повторно використані фрагменти білокам'яних архітектурних деталей.

Стратиграфічна ситуація, вивчення архітектурних залишків споруди та порівняння отриманих даних з писемними джерелами дозволяє визначити її тип. Згідно з ілюстраціями Кам'янця XVIII ст. — це дім (*dom*), найбільш розповсюджений тип будинків. На відміну від дорогих кам'яниць, дерев'яні будинки на кам'яному фундаменті були більш доступними. Аналіз писемних джерел М. Г. Крикуном доводить, що доми (*domy*), становили собою тип забудівлі, що домінував у місті в першій половині XVIII ст.

У споруді простежено дві частини:

- житлово-господарська (земляний льох — рис. 2: 4, господарська піч, господарська яма — рис. 2: 5, наземний поверх);
- ремісницька (виробнича — два робочі майданчики, складені з каменю).

Житлово-господарська частина займала північну сторону дому 7,2 × 4,7—5 м. В її заповненні було знайдені уламки керамічного посуду, будівельні матеріали, монети, фрагменти прикрас, фрагментована залізна зброя та ядра. Особливу категорію знахідок становлять керамічні люльки для паління тютюну (знайдено понад 200) та фаянсові чашки для кави на кільцевому піддоні (до 50). Реміснича (виробнича) частина дому — 7,8 × 4,7—5 м, складалася з робочого майданчика № 1 (прямокутної кам'яної вимостки) та робочого майданчика 2 (плями деревного вугілля, на якому лежав кам'яний тигель (лллячка) для переплавляння металу. У результаті пошуків південного краю споруди було розчищене ливарне місце 3 для виплавки бронзи та міді. Знайдено тиглі, шлаки, фрагменти виробів. Утім, чи відноситься виявлене робоче місце до дослідженої садиби — питання відкрите. Ґрунтове заповнення навколо майданчиків було насичене вугіллям, шлаками, фрагментами керамічного посуду, кахлів, залізних виробів, кістяних виробів, скляного посуду, обрізків кольорового металу та

виробів з нього, кістками тварин з плямами синього окису.

Сезон 2016 р. у Кам'янці-Подільському став багатим на знахідки унікальних об'єктів. Більшість пов'язані з обробкою металу. Над людвисарнею коштом замовника (ТОВ «Панорама-форт») зведено тимчасове захисне накриття, законсервовано частину садиби та бруківки на Польському ринку з метою подальшої музеєфікації. Наступного польового сезону планується продовження досліджень на території Польського ринку за сприяння міської влади.

В. М. Степанчук, Ю. М. Векличь, В. С. Вєтров, С. П. Кармазиненко, О. Г. Погорілець

РОБОТИ НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАН УКРАЇНИ

Розкопки та рекогносцирувальні роботи проводилися в заплаві Південного Бугу поблизу смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. Роботи велися спільно з Державним історико-культурним заповідником «Межибіж».

Розкопувалося місцезнаходження Меджибіж А (49°25'С, 27°23'В, 276 м н. р. м.). Тут, до розкопу минулих років на рівні підошви схилу була прирізана ділянка загальною площею близько 12 м^2. На дослідженій площі виявлено рештки кількох культуровмісних горизонтів. Практично по всій площі було прослідковано лише найнижчі верстви з археологічними матеріалами, а саме шари V та VI. Молодші верстви не збереглися по всій площі розкопу, натомість, внаслідок дії схилової ерозії, більшою частиною, були знищені та перевідкладені. Виявилося також, що верхня частина відкладів потерпіла від дії ярка (що нині знаходиться частково в похованому стані), що почав активно розвиватися на рівні верхів завадівських відкладів і призвів до часткового зсуву відкладів, у тому числі й культуровмісних. Внаслідок досить інтенсивних природних процесів руйнації на дослідженій ділянці практично повністю були відсутні рештки наймолодшого I шару, а рештки II шару були виявлені у вигляді вузької смужки вздовж тилового профілю розкопу, проте були досить численними і виглядали інситними. Рівні III—IV шарів за площею поширення були більшими за рівень шару II, але містили лише поодинокі артефакти. Багатий на артефакти шар V на окремих ділянках демонстрував наявність двох горизонтів, відокремлених прошарком світлих пісків. Нижня частина відкладів, а саме та, що містить рештки VI шару, виявилася перенасичена вологою, розчищені ділянки швидко підтоплювалися ґрунтовими водами. Такі нестандартні умови змусили використати методику тотальної евакуації культуровмісних відкладів за межі розкопу та наступну їхню тотальну промивку. Лабораторне опрацювання промитого матеріалу виявило численні артефакти.

З археологічного погляду всі комплекси галькові. Шар II містив також рештки наземної фауни. У шарах V та VI виявлено статистично важливі (до кількох сотень у кожному) серії артефактів, що дозволить детально охарактеризувати технічну і типологічну сторону індустрій. Шар II корелюється з ранньою фазою Завадівського етапу, а шари V та VI — із Широкинським (дані Ж. М. Матвіїшиної та С. П. Кармазиненка). За результатами досліджень Ю. М. Векличем терас Південного Бугу та фаціальних особливостей розрізу розкопу шари алювію нижче завадівських відкладів з культуровмісними горизонтами найімовірніше охоплюють менший віковий діапазон і співвідносяться лише із Лубенським етапом.

Загоном ДКІЗ «Межибіж» проведено шурфування вздовж лівого берега Південного Бугу на відрізку між місцезнаходженнями Меджибіж А та Меджибіж 1. У точці так званого пункту Ласкарєва локалізовано ділянку з інситними відкладами, що містять плейстоценову фауну. В шурфах поблизу Меджибожа А виявлено кам'яні артефакти, що залягали в горизонтах, що попередньо порівнюються з V та VI шарами основного розкопу. Курувалися роботи на місцезнаходженні Головчинці, на якому виявлено кілька горизонтів з чисельними нижньопалеолітичними матеріалами.

У роботах експедиції традиційно брали участь фахівці-четвертинники з різних науково-дослідних установ України. Були відібрані зразки ґрунтів, археологічні і геологічні зразки, які будуть опрацьовуватися в лабораторіях України та за кордоном.

Польові дослідження 2016 р. частково підтримувалися НАНУ — PICS 3-16.

В. І. Якубовський, С. А. Тимків

РОЗКОПКИ ГОРОДИЩА ЛІТОПИСНОГО м. ГУБИН

Експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка здійснила розкопки на городищі середньовічного міста Губин, руїни якого знаходяться у південній правобережній частині сучасного с. Губин, у Старокостянтинівському р-ні Хмельницької обл.

Означений об'єкт являє собою археологічний комплекс, що складається з чотирьох частин (роботи 1997—2007 та 2009—2015 рр.) — Північний, Південний, Південно-Західний та Південно-Східний укріплені майдани.

Продовжено дослідження на території Південного укріпленого сектора. Розкоп

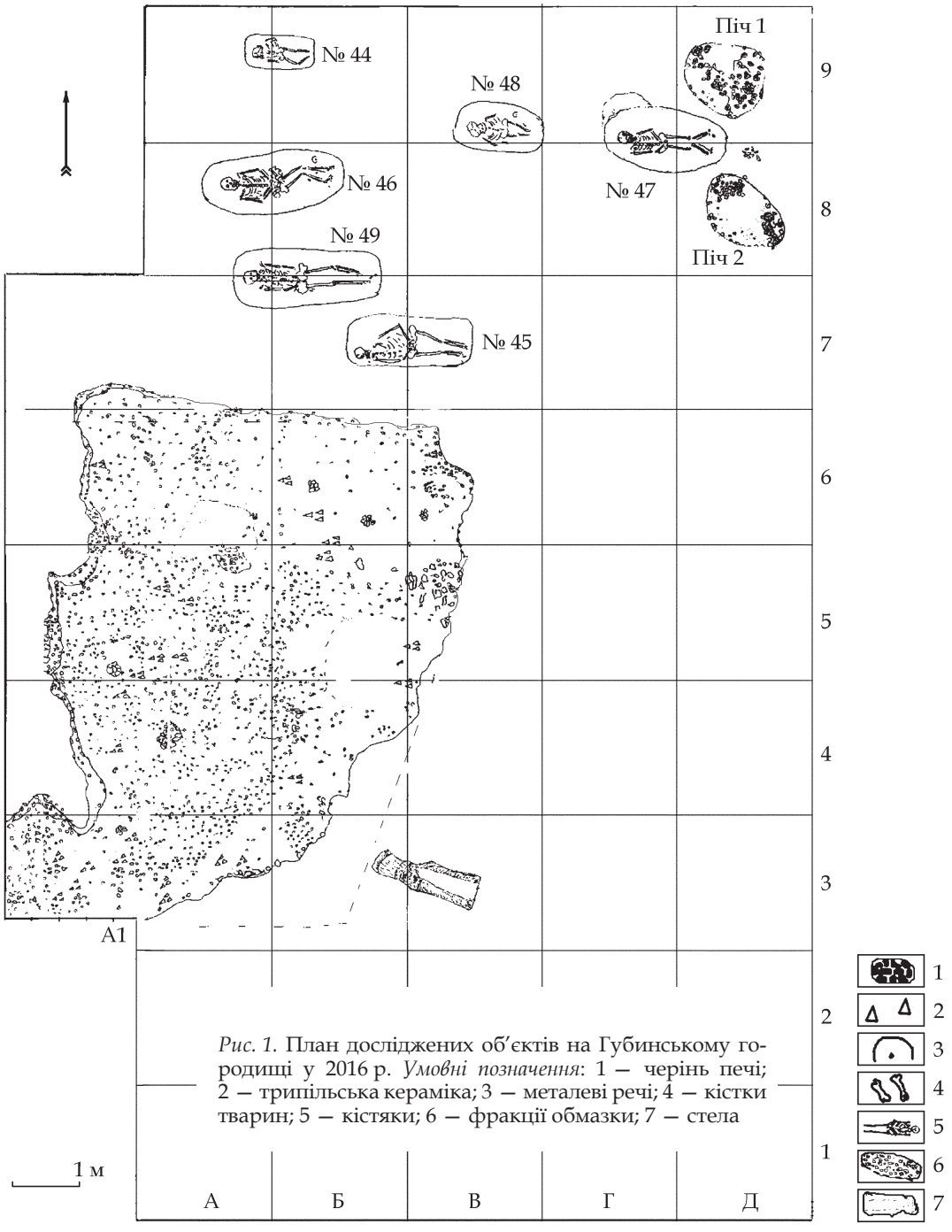

Рис. 1. План досліджених об'єктів на Губинському городищі у 2016 р. *Умовні позначення*: 1 — черінь печі; 2 — трипільська кераміка; 3 — металеві речі; 4 — кістки тварин; 5 — кістяки; 6 — фракції обмазки; 7 — стела

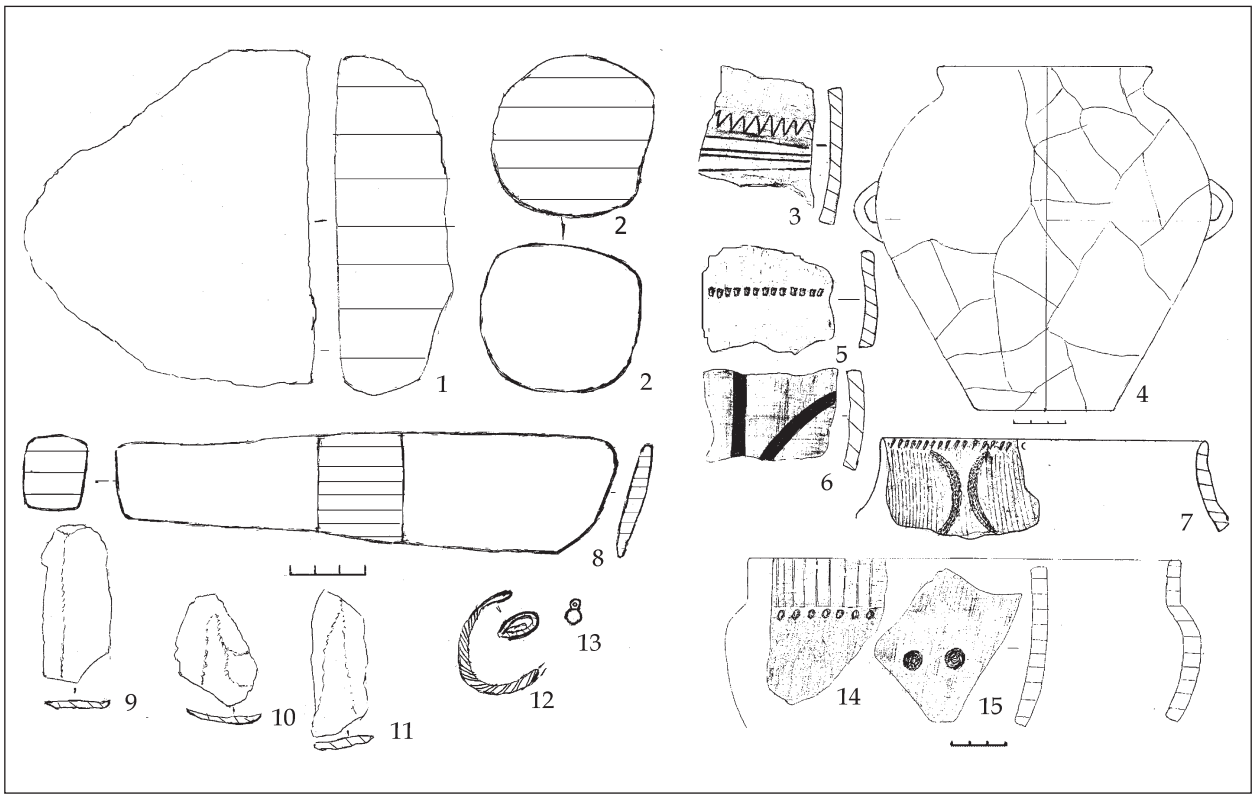

Рис. 2. Знахідки з об'єктів 2016 р. *Трипільська споруда*: 1 — фрагмент зернотерки; 2 — розтирач; 3, 5—7, 14, 15 — кераміка; 4 — реставрований горщик; 9—11 — крем'яні пластини; *давньоруські поховання*: 12 — № 48, браслет; 13 — № 46, бубонець

площею 196 м² закладено у місці між розкопами 2013 р. (з півдня), 2012 р. (з півночі) та 2014 р. (зі сходу).

У ході досліджень виявлено рештки наземного приміщення доби трипільської культури (рис. 1: кв. 3—7/А1—А—В). У плані будівля являє собою прямокутну форму розміром 8,0 × 6,3 м, простежену за скупченням глиняної обмазки і концентрації знахідок. Поза межами контуру обмазки, у двох місцях, зареєстровано сліди двох черенів печі з трипільською керамікою.

Наявну колекцію знарядь праці, яка походить з трипільської будівлі, складають крем'яні пластини, розтирач, зернотерка і крем'яна сокира (рис. 2: 1, 2, 8—11). Але кількісно найбільшу групу знахідок складають керамічні уламки (рис. 2: 3—7, 14—15) — 977 фрагментів. Керамічний комплекс розподіляється на кухонний, столовий і тарний посуд.

Зазначимо, що за межами зруйнованих трипільських об'єктів знайдено уламок чотиригранної кам'яної стели з аморфними обрисами людської голови. Стелу зафіксовано у лежачому положенні (рис. 1: кв. 3/Б—В). Враховуючи розміри та особливості залягання стели, вона ніяк не пов'язується з об'єктами, які досліджено у 2016 році. Стелу, передано на збереження до Державного історико-культурного заповідника «Самчики».

Важливим здобутком стало також відкриття шести ґрунтових поховань (рис. 1: кв. 7—9/А—Г), у двох із них (№ 46, 48) знайдено гудзик-бубонець і браслет дротяного типу (рис. 2: 12, 13). Досліджені могили виявили частину крайньої південно-східної межі християнського могильника, який розташовано безпосередньо на території південного укріплення Губинського городища. На могильнику вивчено 49 ґрунтових поховань, які датуються прикрасами і фрагментами давньоруської кераміки XII—XIII ст.

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

Ю. В. Болтрик, О. С. Пробийголова, Л. В. Кармазіна,
Д. П. Куштан, С. П. Коломієць

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА НА ГОРІ ЛИСУХА

Канівська експедиція ДП ОАСУ розпочала дослідження городища на горі Лисуха біля с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. Превентивні археологічні роботи на пам'ятці обумовлені потраплянням її в зону будівництва Канівської ГАЕС. Період функціонування цього городища — від часів скіфської культури до черняхівської.

Попередні, малі за обсягом, роботи на горі Лисуха були здійснені в 2004—2005 рр. експедицією ІА НАНУ під проводом В. О. Петрашенко. Окрім інформації про час функціонування городища, було встановлено, що гору, приблизно на висоті 60—70 м над рівнем заплави, було охоплено невеликим валом з дерев'яними конструкціями.

Сама гора (її вціліла частина має площу біля 4,5 га) видовженої в плані форми, витягнута вздовж берега Дніпра на 0,5—0,6 м. В середині 80-х років минулого сторіччя будівельною технікою розділили гору на дві нерівні частини, малу північну та більшу південну. Головні роботи експедиції зосереджено на південній частині, як такій, що безпосередньо потрапляє в зону будівництва. Гора Лисуха саме в південній частині на піднесеному плато, має ще один видовжений пагорб висотою 40—50 м. Пагорб увінчано геодезичним знаком «170», що значною мірою допоміг зорієнтуватися у вкритій густим лісом та чагарником місцевості. Початковими роботами, з'ясовано, що західні та південні схили гори були ескарповані і за 10—12 м вниз від зовнішнього краю валу мали рів глибиною до 2,2—3 м, при ширині понад 5 м. З боку Дніпра (зі сходу) гора Лисуха має круті схили, але час їхнього утворення ще потребує з'ясування.

Гору Лисуху позначено на картах XIX—XX ст. І схоже, що ця назва має давнє походження і перегукується з подібними назвами, притаманними київському нагір'ю, а також і більш широкого ареалу, що сягає і Нижнього Дніпра. З горою Лисуха перегукується Гора Красуха біля Витачева за 50 км вверх по Дніпру. Нагадаймо Дівич гору біля Трипілля та Іван Гору біля Ржищева (за 30 км від Лисухи), а також весь комплекс гір біля Канева (сусідні Дідів Шпиль, Бабину Гору, більш віддалені Пилипенкову та Чернечу гори).

Схоже, що гора Лисуха зазнала певного перепланування (вирівнювання поверхні та ескарпування) ще за часів доби раннього заліза, вірогідно, з доробками в ранньосередньовічний час. Наявність крутого урвища з боку Дніпра та глибоких балок з протилежного боку (переважно з заходу) робили городище на горі важкодоступним.

Свого часу В. О. Петрашенко в південно-західній частині городища, в густій рослинності, знайшла невеликий вал та зачистила в ньому залишки обвугленої дерев'яної конструкції, що лежали на глибині біля 1 м від сучасної денної поверхні. Три перетини рову підтверджують спостереження В.О. Петрашенко стосовно їхніх параметрів, хоча слід зауважити, що глибина рову сягає понад 1,5 м, переважно це глибини 2—2,25 м при ширині 5—6 м. *Перетин рову 1* на бермі біля **схилу Західного (W) розкопу** виявився з несподіваними знахідками. Тут над дном рову виявлено черняхівську кераміку, що дещо змінює уявлення про оборонні споруди, як такі, що зроблені в скіфський час. Проте подальші розкопки рову більш широкими площами мають дати відповідь на питання про час спорудження оборонних споруд.

Стосовно валу та його конструкції слід зазначити, що з трьох його перетинів у двох місцях виявлено наявність дерев'яних елементів конструкції. Тобто, залишки дерева простежуються не під всією поверхнею валу. Вертикально вкопані колоди (діаметром 0,25—0,3 м) створювали частокіл, а основу насипу валу посилювали попередньо обпаленні дерев'яні кліті. Це горизонтально покладені вздовж валу плахи, з поперечною перев'язкою півтораметровими дубовими колодами.

На городищі було закладено чотири розкопи, які прокопано на глибину в середньому 0,5—0,6 м. **Західний (W) розкоп** загальною площею 866 м^2, **Східний (E) розкоп** площею 899 м^2, **Південний (S)**, площею 396 м^2 та **Центральний (C)** площею 463 м^2.

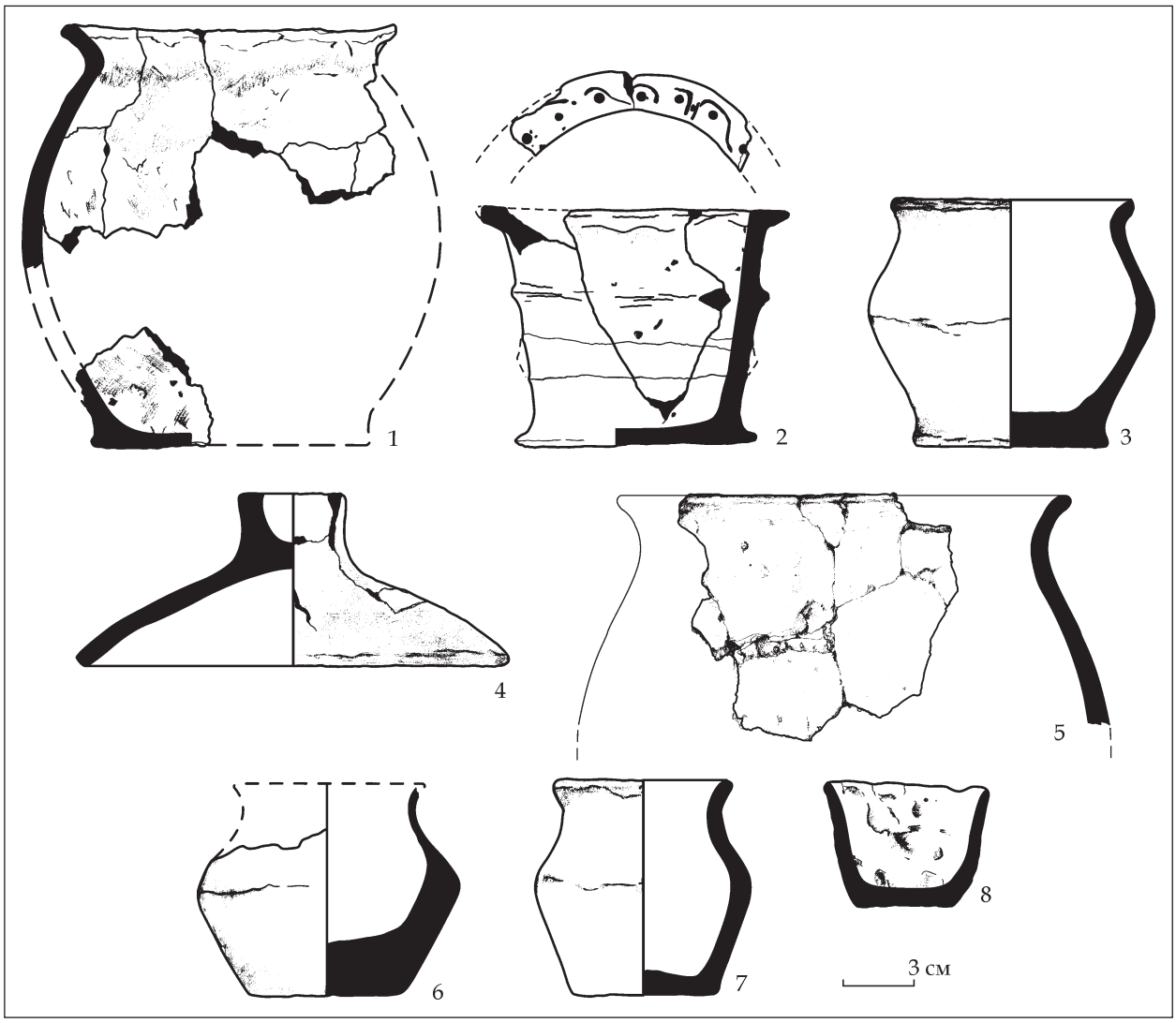

Рис. 1. Ліпний посуд з городища на горі Лисуха

Стратиграфія нашарувань: 1) 0—0,4 м — темно-сірий гумус (орний шар); 2) від 0,4 м до 0,7 м — щільний гумусний ґрунт; 3) 0,7—0,9 м темний ґрунт широкої виїмки перед валом; 4) від глибини 0,9 м залягає жовтий суглинок, що чергується з лінзами піску.

Культурний шар на городищі (в тих місцях, де він зберігся) практично позбавлений масових знахідок. Трапляються поодинокі уламки кераміки широкого хронологічного діапазону: від часів трипільської культури до середньовіччя. Проте, переважно домінують фрагменти зарубинецького часу. Це ліпна та гончарна кераміка, численні фрагменти амфор. Більша частина археологічного матеріалу походить з об'єктів. Серед археологічно цілих форм на городищі виявлено дрібну банкоподібну посудину (рис. 1: 8) та біконічний глечик із масивним денцем (рис. 1: 6).

На **Центральному (С) розкопі** відкрито чотири об'єкти різного часу та різного призначення.

Об'єкт 1 вірогідно є місцем функціонування металообробної майстерні. На площі розкопу вона має вигляд плями округлої форми (3,75 × 2,85 м) з чорноземним заповненням. По краях ями фіксуються сліди обпаленого ґрунту. Як в самому об'єкті, так і навколо нього концентруються залишки металовиробництва: дрібні шматочки шлаків, фрагменти плавильних тиглів, уламки бронзових пластин, скручені смужки бронзового листа. В об'єкті зафіксовано наявність двох печей: одна під східним, інша під західним краєм, обидві з обпаленими стінками. Більш виразною є західна піч, влаштована в круглій ямі, внутрішня її частина заповнена перепаленим та ошлакованим ґрунтом. На північ від цієї печі зафіксовано розвал ліпного круглобокого горщика з відігнутим вінцем (рис. 1: 1).

На південний захід від металообробної майстерні знаходився *об'єкт 2*. Це яма округлої форми розміром 1,5 × 1,2 м, заповнена темним ґрунтом. У верхній її частині знайдено уламок від тигля з ошлакованою внут-

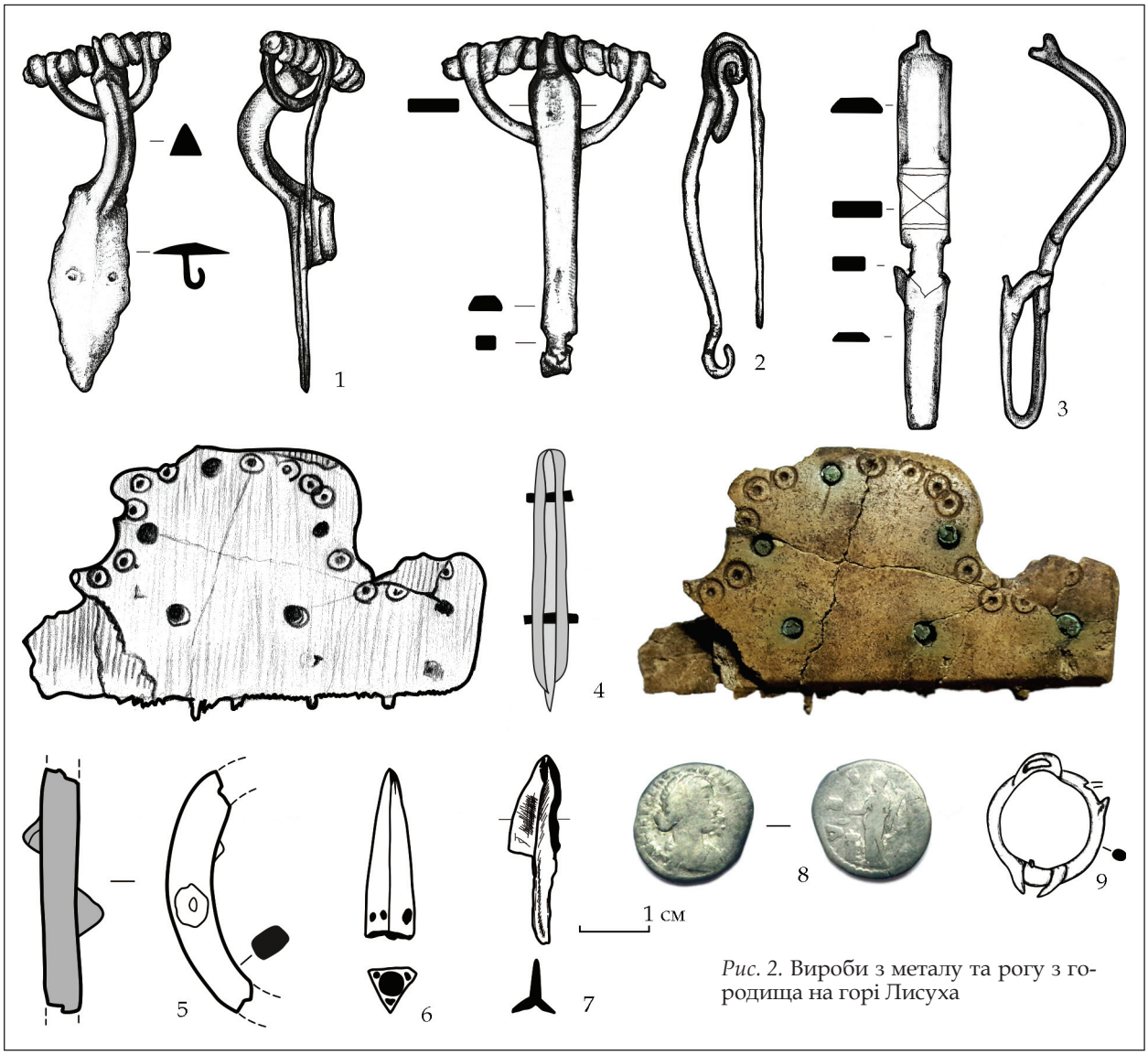

Рис. 2. Вироби з металу та рогу з городища на горі Лисуха

рішньою поверхнею та уламок бронзового виробу. На захід від ями простежено дугоподібне скупчення каміння. Можливо, яма була технологічним додатком до металообробної майстерні.

Об'єкт 3 — вірогідно, сміттєва яма округлої форми (0,95 × 0,9 м). У заповненні ями є кістки великих тварин, уламки ліпного та сіро-глиняного кружального посуду. Від рівня виявлення яма має глибину 0,2 м.

Об'єкт 4 — поховання 1 зафіксоване на глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні (слід зазначити, що над похованням шар ґрунту було зрізано технікою при підготовці до першого будівництва Канівської ГАЕС, у 1980-і рр.). Тіло небіжчика було покладено до ями овальної форми на глибині 0,55 м, що була орієнтована за лінією північний схід — південний захід. Поза небіжчика (зважаючи на відсутність супровідного інвентарю) може свідчити про приналежність поховання представникові кола Бабинської культури.

У верхньому шарі південної частини Центрального розкопу неподалік від траншеї В.О. Петрашенко були знайдені: уламок гончарної миски з піддоном та сарматська курильниця (рис. 1: 2).

На **Західному (W) розкопі** біля валу виявлені вістря стріл: бронзова тригранна скіфська (рис. 2: 6) та залізна трилопатева сарматська (рис. 2: 7). Остання обставина змусила ретельніше обстежити *дерев'яні конструкції валу* відкриті раніше, з метою пошуків слідів вірогідного нападу. Для цього на ділянці в 10 м вздовж довгої осі валу була зроблена траншея, заглиблена на 0,2—0,25 м з ціллю відкрити та зрозуміти ситуацію в нижній частині конструкції. Завдяки довгому перетину вдалося простежити, що всі частини обгорілих колод мають нахил у південний бік. Кути нахилу колод складають 40—65°, це побічно вказує, що при горінні частокіл почав завалюватися в одному напрямку. Фіксація факту загального нахилу конструкції,

разом із виявленням бронзового та залізного наконечників стріл вказують, що дерев'яні конструкції валу були спалені загарбниками. Разом з тим горизонтальні частини дерев'яних конструкцій — кліті, схоже були спалені з технологічною метою ще самими будівничими.

На **Західному (W) розкопі** досліджено два об'єкти: господарська яма (*об'єкт 1*) та житло-напівземлянка (*об'єкт 2*).

Об'єкт 1, має округлу форму, розміри 0,75 × 0,85 м та глибиною 0,7 м від рівня денної поверхні. У заповнені ями містилися рештки кісток великої рогатої худоби, шматочки деревного вугілля та печина.

Об'єкт 2, *напівземлянку* виявлено на глибині 0,30—0,35 м, контур котловану в плані має неправильну прямокутну форму, заповнення світло-сірого кольору. Її розміри 3,6 × 2,9 м, орієнтована за лінією північний захід—південний схід. На глибині 0,3—0,4 м виявлено розвал нижньої частини ліпного горщика зі сферичним тулубом, амфорної тари (фрагмент двоствольної ручки та стінок) та кістки тварини, фрагменти стінок ліпного посуду. В центральній частині об'єкта збереглися залишки горілого дерева. У північно-східному куті котлована житла знаходилася *піч-камін* (1,0 × 1,1 м). На дні печі (0,55 м) поруч із залишками деревного вугілля виявлено глиняне кружало біконічної форми.

У південній частині житла виявлено дві округлі ями: південно-західна *яма «А»* (1,7 × 1,6 м) і південно-східна *яма «Б»* (1,5 × 1,35 м). У шарі заповнення *ями «А»* знайдено фрагмент одноствольної ручки світло-глиняної амфори та уламки вінця ліпного горщика. У заповненні *ями «Б»* на глибині 0,4—0,6 м містилися фрагменти ліпних горщиків, розвал покришки (діаметр 18,4 см) випуклої форми з пустотілою ручкою (рис. 1: 4) та кружальної тарілки. Між *ямами «А»* і *«Б»*, та дещо над ними знаходилось скупчення обпаленої глини.

Серед індивідуальних знахідок на **Західному (W) розкопі** слід згадати керамічні біконічне з насічками на ребрі й по краях та конічне кружала (орієнтовно зарубинецьке), срібний денарій Марка Аврелія (рис. 2: 8), фрагмент бронзового браслета з шипами (рис. 2: 5) і бронзове «кільце-підвіска з вушками» (рис. 2: 9) та «арбалетоподібна» фібула (рис. 2: 2).

На **Східному (E) розкопі** внаслідок зачистки його західного крила вдалося виявити два об'єкти (*об'єкт 1* та *2*) — залишки жител-напівземлянок.

Об'єкт 1 має неправильну прямокутну форму та розміри 6,4 × 4,8 м, довгою віссю орієнтований за лінією схід—захід. У північно-східному куті розміщено піч круглої форми розміром 0,85 × 0,9 м. Товщина стінок печі 0,05 м. У південно-східному куті землянки знайдено яму неправильної овальної форми розміром 1,3 × 1,0 м при глибині 0,42 м від рівня підлоги. Вздовж західного борту землянки простежено припічок завширшки 0,7—0,8 м та висотою 0,1 м від рівня підлоги. У північній частині припічка було знайдено ліпний неорнаментований горщик біконічної форми (рис. 2: 7). У заповненні житла виявлено розвал ліпного горщика із загладженою поверхнею (рис. 2: 3) та низка фрагментів посуду ліпної формовки (рис. 2: 5) і камфорної тари.

Об'єкт 2, являє собою землянку прямокутної форми з розмірами 5,2 × 3,5 м, довгою віссю орієнтовану за лінією південний схід — північний захід. У центральній частині землянки простежується яма майже правильної прямокутної форми розміром 2,2 × 2,0 м при глибині 1,6 м від рівня сучасної поверхні. Яму було запущено з самого верхнього рівня землянки, тобто вона, імовірно, виникла пізніше за *об'єкт 2*. У північно-західному куті землянки досліджено яму овальної форми розміром 1,2 × 0,9 м при глибині 0,2 м від рівня підлоги, в якій знаходилося скупчення обпаленої глини, вугілля та дрібні уламки посуду (фрагменти денця кружальної сіро-глиняної миски на піддоні та стінок ліпного посуду) — можливо, рештки опалювального пристрою (каміна). Уздовж східної стінки землянки простежено ще одну яму розміром 2,0 × 1,4 м та глибиною 0,2 м від рівня підлоги. У шарі заповнення ями керамічний матеріал репрезентований фрагментами стінок сіро-глиняного та вінцями тонкостінних тарілок із залишками лаку на поверхні кружального посуду, фрагментами стінок амфор та стінок ліпного посуду.

Зауважимо, що біля житла 1, на південь від нього була знайдена фібула (рис. 1: 1) та уламок двоствольної ручки амфори (обидва артефакти, вірогідно, черняхівського часу). У північному крилі розкопу виявлено кістяний багатоскладовий гребінь з плічками, пластини верхньої частини якого скріплені бронзовими заклепками (рис. 1: 4). За своєю конструкцією гребінь належить до групи тришарових. Зовнішні пластини, оздоблені традиційним черняхівським концентричним орнаментом, формують спинку. А на внутрішній (вона збереглася частково) — були вирізані зубці гребня.

На **Південному (S) розкопі** вздовж внутрішньої сторони валу фіксується широка смуга (10—12 м) ресурсної виїмки, заповненої гумусованим піском і давнім перегноєм, які, схоже, були сюди змиті дощами та розталими водами. Наявність лінзи пропеченої

глини разом з обгорілим деревом у західному перетині, дозволяє сподіватись, що нижні верстви центральної бровки будуть більш інформативними. На відкритій площі розкопу виявлено корпус фібули з бронзи (рис. 1: 3).

Попередні етапи досліджень дозволили встановити факт домінування об'єктів зарубинецької та черняхівської культур на городищі Лисуха. Тут важливо додати, що археологічний комплекс гори Лисуха демонструє тенденцію, не властиву традиційним поселенням зарубинецької культури, оскільки відомо, що населення цієї культури мешкало на великих неукріплених поселеннях.

А. В. Борисов, О. В. Марченко

ДОСЛІДЖЕННЯ У НИЖНЬОМУ ПОРОССІ

Пороська експедиція ІА НАНУ продовжувала роботи з обстеження пам'яток у басейні р. Рось та прилеглих територіях. У цьому сезоні розвідками охоплено територію Богуславського району Київської області та Городищенського, Канівського, Корсунь-Шевченківського, Смілянського, Черкаського районів Черкаської обл. Роботи здійснювались за участі співробітників Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини (директор — М. П. Сиволап, О. В. Марченко, А. О. Артеменко).

Основну увагу в роботі експедиції було зосереджено на повторному обстеженні давньоруських пам'яток регіону. Зокрема, здійснено обстеження городищ у басейні р. Росава. Більшість із них були відомі ще з середини XIX ст. Добре обстежені впродовж 1940—1950-х рр. Більшість із них досліджувалось більш як тридцять років тому. Ці пам'ятки за наявними матеріалами не було змоги надійно локалізувати на детальних топографічних картах. Стан їхньої збереженості був невідомий.

Рис. 1. Схема розташування пам'яток, обстежених у 2016 р.

Рис. 2. Мародерська яма на городищі біля хут. Половецький. Богуславський р-н, Київська обл.

Обстежено ур. Вовківщина в с. Степанці. Не зважаючи на інформацію попередніх дослідників, матеріалів давньоруського часу в урочищі не знайдено. Така сама ситуація і в ур. Курган в с. Бабичі.

Підтверджено інформацію про знаходження давньоруських городищ в селах Кононча та Степанці Канівського р-ну Черкаської обл.

Розширено обстежену територію посадів давньоруських городищ в селах Кононча та Пішки.

На обстежених пам'ятках виявлено матеріали доби раннього заліза, черняхівської культури, слов'янського і давньоруського часів та XVI—XVIII ст.

На більшості обстежених пам'яток виявлено пошкодження внаслідок діяльності мародерів. Це різних розмірів ямки, які залишаються після пограбування культурного шару з застосуванням металодетекторів. За свідченнями місцевих жителів, виїзди мародерів на пам'ятки археології мають систематичний характер. Це стосується не лише поодиноких злочинців, а й організованих груп, які пересуваються мікроавтобусами.

Пороська експедиція обстежила 25 пам'яток: 6 городищ, 13 поселень, 5 місцезнаходжень, 1 курган.

М. Відейко, Н. Бурдо, Є. Слєсарєв, Й. Мюллер, Р. Хофман, Р. Улрау

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. МАЙДАНЕЦЬКЕ

Дослідження на поселенні біля с. Майданецького Тальнівського р-ну Черкаської обл. проводила спільна експедиція Київського університету ім. Б. Грінченка та університету ім. Альбрехта м. Кіль. Виконано магнітну зйомку на нових ділянках (рис. 1: 2), а також розкопки у двох місцях (розкопи 110 та 111) для перевірки виявлених раніше аномалій від об'єктів, попередньо пов'язаних з укріпленнями, громадською спорудою, а також випадками стратиграфії (рис. 1: 1). План поселення з доповненнями 2016 р. показав, що у забудові поселення можливо виділити кілька фаз, а саме: початкової забудови («вулиці» за межами основного поселення та деякі споруди всередині), коли було закладено структуру більшу за споруджену потім; забудови зі спорудженням першого периметру укріплень; розширення забудови зі спорудженням більшого периметру укріплень. Проведені польові дослідження в цілому підтвердили висновок, зроблений на підставі плану.

Метою досліджень на розкопі 110 було вивчення аномалії, зафіксованої 2012 р. за допомогою геомагнітної зйомки, яка могла бути інтерпретована, як залишки рову. На обраній ділянці окрім згаданої аномалії, знаходилися також інші, різних розмірів та конфігурації, які не неї накладалися. У кількох метрах проходив також ряд аномалій від спалених будівель, частину однієї з яких також включено до розкопу задля з'ясування співвідношення між об'єктами трипільського часу. Загальна площа розкопу складала 140 м^2 (рис. 2: 1)

Роботи, розпочаті з закладання двох траншей по лінії північ—південь довжиною в

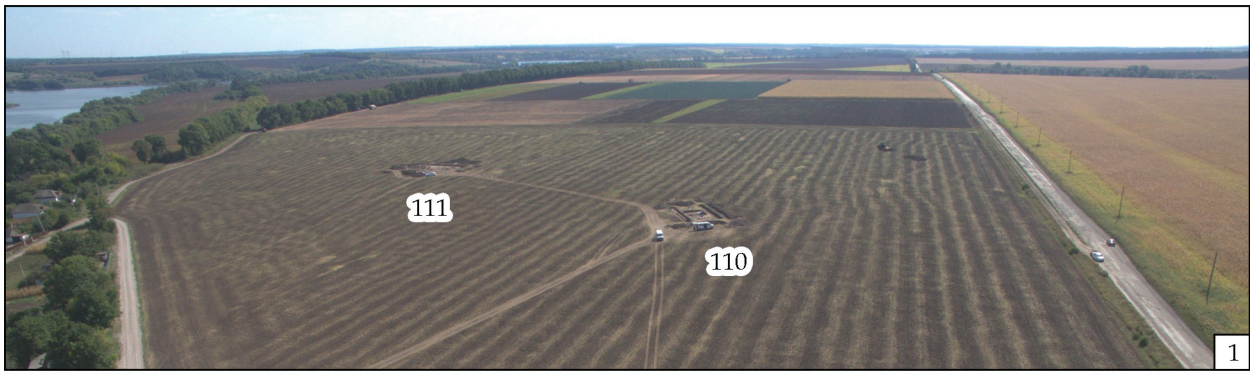

Рис. 1. Поселення трипільської культури біля с. Майданецьке, дослідження 2016 р.: 1 — вид на місце розташування розкопів 110 і 111 з дрона; 2 — ділянка поселення трипільської культури, охоплена магнітною зйомкою 2012, 2016 р.

22 та шириною в 2 м кожна, на віддалі 8 м одна від одної. Поетапне дослідження було зумовлене особливостями фіксації залишків давнього рову, а саме отримання якомога більшої кількості якісних перерізів, для можливості подальшої його реконструкції. У західній частині розкопу на глибині 0,5 м від рівня денної поверхні було виявлено безінвентарне поховання дитини (довжина випростаного на спині кістяка 53 см), яке мало західну орієнтацію. З урахуванням глибини залягання матеріалів трипільського часу, на цій ділянці це поховання виглядає пізнім, можливо — XX ст. У східній частині розкопу частково було досліджено залишки трипільської будівлі, що являли собою скупчення глиняної обмазки, яка залягала у вигляді двох нашарувань. Випал обмазки здебільшого рівномірний, траплялись поодинокі фрагменти ошлакованої обмазки. Розміри досліджуваної частини житла сягали до 4,7 м у довжину та 1,2 м у ширину по лінії північ—південь. Глибина залягання обмазки починалася з 0,2 м від денної поверхні, тов-

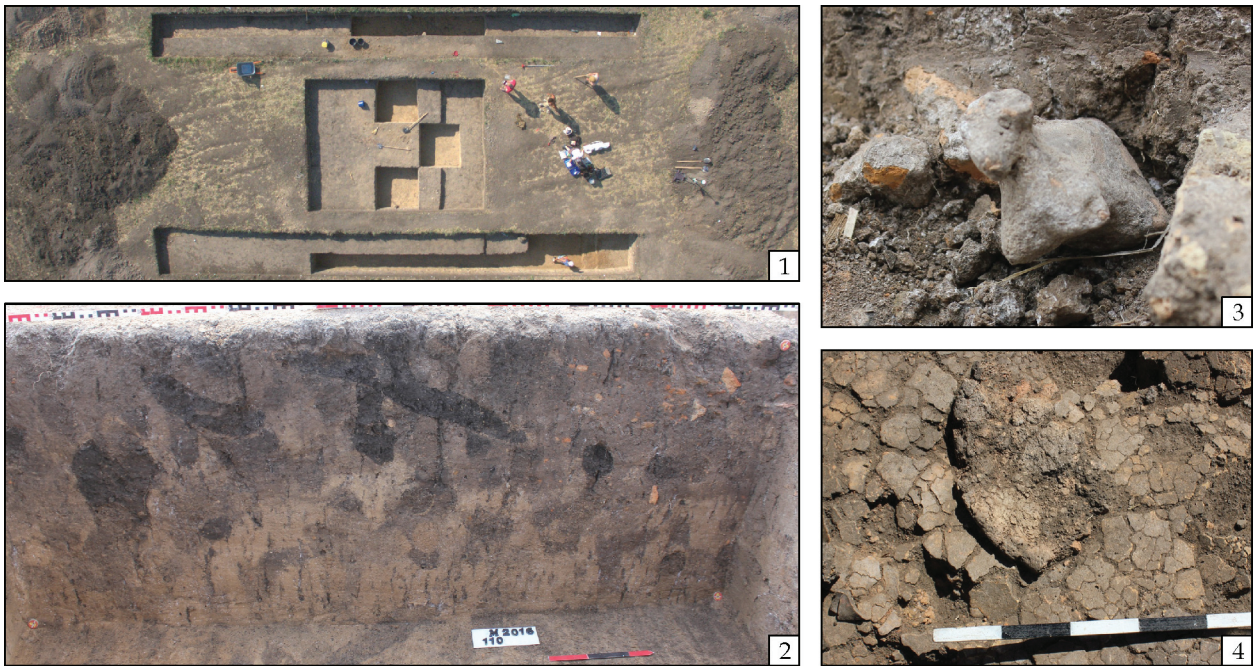

Рис. 2. Поселення трипільської культури біля с. Майданецьке, дослідження 2016 р., розкоп 110: 1 — вид з дрона; 2 — профіль рову у просторі між траншеями; 3 — зооморфна статуетка та обмазка у заповненні рову; 4 — вимостка з частково досліджених решток житла із залишками «чаші»

щина його у профілі — до 0,2 м. Серед знахідок, зафіксованих на обмазці були розвали столового посуду, глиняні відтяжки, кістки свійських тварин, шматок граніту. Особливої уваги заслуговує глиняна вимостка, яка являла собою досить фрагментований об'єкт з однорідного глиняного тіста, без домішок, що візуально нагадував залишки вівтаря або вимостки (рис. 2: 4).

У межах усього розкопу між траншеями знаходився давній рів, який приблизно відповідав лінії захід—схід. У східній своїй частині він розташовувався за 2 м на південь від решток житла. Глибина рову в різних місцях сягала від 1,3 м від денної поверхні в західній його частині, поступово піднімаючись до 0,6 м на сході. Заповнення рову нерівномірне, найбільш насиченими були його західна частина, та частина рову неподалік від решток будівлі (рис. 2: 2). Частини рову що прилягали до розташування решток будівлі, були місцями досить щільно заповнені обпаленою глиняною обмазкою, фрагментами кераміки, кістками. Також серед знахідок особливої уваги заслуговують мініатюрна фігурка тварини (можливо — вівці) з наколами по периметру виробу та частина керамічної моделі саней (рис. 2: 3).

У західній частині рову простежена досить висока концентрація кісток свійських тварин та розвалів кераміки, з порівняно незначною часткою обмазки у заповненні. Очевидно, що на певному етапі заглиблення почали поступово заповнювати, в тому числі битим посудом, кістками тварин, обмазкою, про що свідчить розподіл матеріалу за шарами. На відстані приблизно 3 м на південь від решток житла також зафіксована господарська яма, яка перерізала у південній частині рів та досягала близько 0,8 м у глибину та 1,5 м у діаметрі. Серед знахідок, зафіксованих у ямі, трапилися фрагменти кераміки, глиняна обмазка, кістки. Слід зауважити, що виявлена у заповненні рову та ями обмазка не мають відношення до решток спаленої споруди у північно-східному куті розкопу 110, а відноситься до іншої будівлі (будівель?), спалених раніше за неї.

Таким чином, дослідження на розкопі 110 підтвердили зафіксовані магнітною зйомкою як існування на цій частині поселення залишків рову, ями та решток будівлі трипільського часу, так і наявність певної стратиграфії. Спорудження рову відбулося до будівництва нового ряду споруд, самі укріплення, швидше за все у вигляді палісаду, були демонтовані при зміні меж поселення. Заглиблення частково використане для захоронення решток спаленої споруди (споруд), які були ліквідовані в процесі перебудови цієї частини поселення.

На розкопі 111, закладеному у цій самій частині поселення, на південний схід від розкопу 110 (рис. 1: 1), проведено вивчення залишків споруди великих розмірів, аномалія від яких також виявлена із застосуванням магнітної зйомки (рис. 1: 2, 3). Вона розташована у незабудованому проміжку між внутрішнім (першим) та наступним (другим) овалами забудови Майданецького поселення (рис. 1: 2).

Рис. 3. Поселення трипільської культури біля с. Майданецьке, розкоп 111: 1 — вид з дрона після розчистки решток громадської споруди; 2 — вид після зняття шару обмазки із домішкою полови

Слід відзначити, що при спорудженні будівель, що входять до другого овалу забудови було відсунуто «червону лінію», внаслідок чого навколо об'єкта утворилася невелика площа. Ця обставина дозволяє припустити, що споруда з розкопу 111 зведена дещо раніше, ніж розпочато згадане вище будівництво. Аномалія показувала скупчення решток споруди у північно-західній частині, натомість її частина представлена переважно контурним заляганням. Розкопки в цілому підтвердили ці попередні висновки.

У розкопі 111 розмірами 15 × 23 м (досліджена площа 345 м^2) вивчено залишки споруди розмірами 20 × 11 м, довгою віссю орієнтованої приблизно за лінією північний схід—південний захід (рис. 3). Вони включали нерівномірно розподілені у підпрямокутному контурі скупчення обпаленої глиняної обмазки (як із домішками полови, так і без неї), розвали та фрагменти керамічного посуду, камені. Все це знаходилося на глибині 0,6—0,9 м від сучасної поверхні. Нівелювання розкопу показало, що у давні часи на цій ділянці, як і зараз, існував невеликий схил плато в сторону долини розташованого неподалік струмка. Найбільша концентрація обмазки виявлена у північно-східній частині розкопу, де вона залягала кількома значними скупченнями, місцями у два шари. При цьому верхній шар складався з уламків із домішкою полови, відбитками дерева (колотого та жердин), подекуди обпалених до стану шлаку, а нижній, що був на поверхні землі — з плиток без домішки полови товщиною 1—5 см (рис. 4: 5, 6). Під верхнім шаром обмазки виявлено також і розвали посудин — від великих, біконічних і мисок та амфорок до кухонних горщиків, розташованих поодинці або групами (рис. 4: 1—3). При цьому розвали знаходилися на земляній поверхні. Під плитчастою обмазкою було видно виключно фрагменти посуду, при цьому на глибині 5—10 см нижче (рис. 4: 4).

Південно-східна частина залишків споруди була оконтурена смужкою з обмазки (місцями — плитчастої, місцями — з домішкою полови), тут так само у деяких випадках зафіксовано залягання обох шарів, плитчаста обмазка завжди знаходилася внизу. Під обмазкою зафіксовано розвали посудин, зокрема у південно-східному куті, що включало не менш як дві амфорки та сфероконічну посудину. На деяких ділянках контур складався з

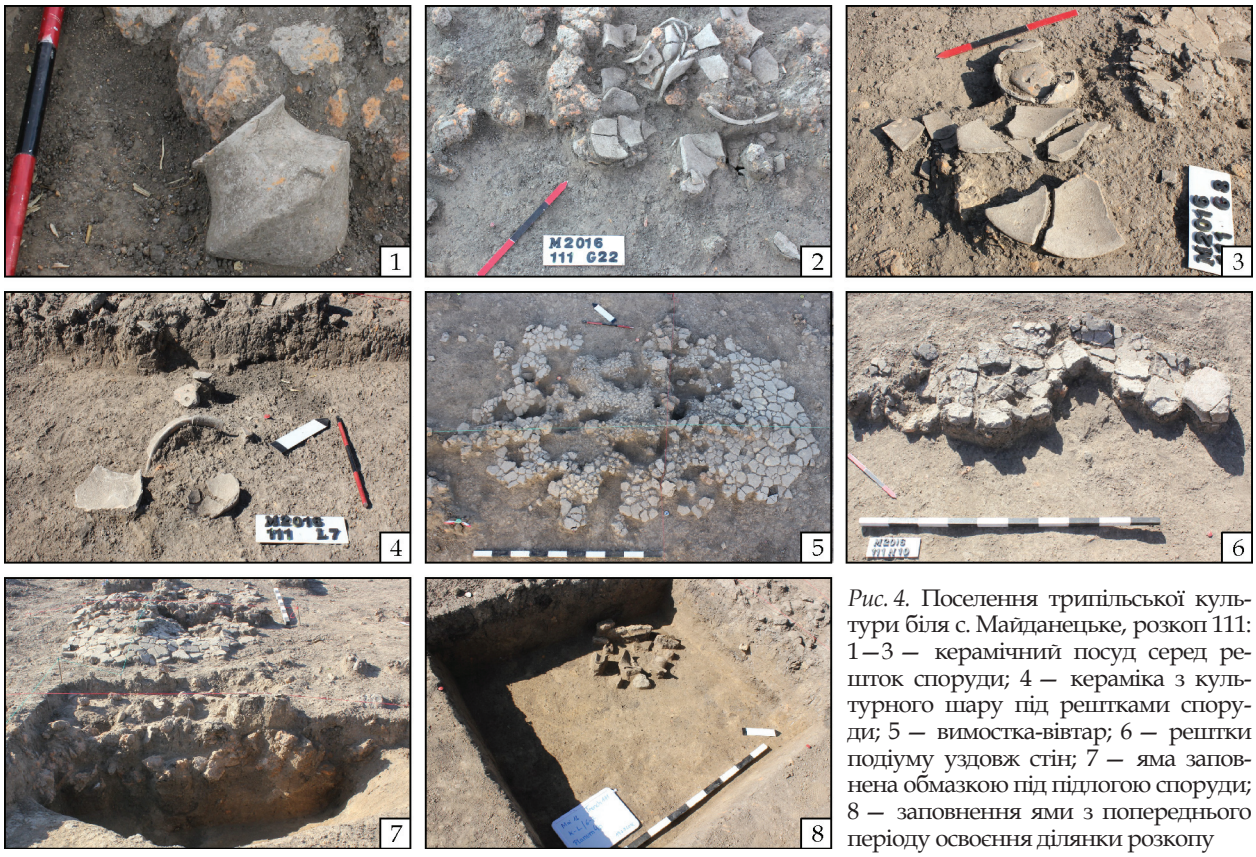

Рис. 4. Поселення трипільської культури біля с. Майданецьке, розкоп 111: 1—3 — керамічний посуд серед решток споруди; 4 — кераміка з культурного шару під рештками споруди; 5 — вимостка-вівтар; 6 — рештки подіуму уздовж стін; 7 — яма заповнена обмазкою під підлогою споруди; 8 — заповнення ями з попереднього періоду освоєння ділянки розкопу

досить потужного (до 3—4 шарів) скупчення ошлакованої обмазки з домішками полови, які мали переважно відбитки жердин. Всередині контуру розвали кількох великих кухонних мисок та горщика збереглися частково, деякі розсіяні на значній площі, що можна розглядати як наслідки процесу руйнування споруди при її спаленні. Крім того, слід відзначити розташування тут великих каменів (деякі попередньо ідентифіковані, як зернотерки та куранти) вздовж осі симетрії споруди, що утворювали ніби коридор. З інших знахідок на цій ділянці варто відзначити цілі та фрагментовані керамічні відтяжки до вертикального ткацького верстата, зосереджені на площі понад 10 м^2 у південно-східному секторі споруди, ближче до її середини.

У північно-західному секторі споруди в центрі розчищено залишки вимостки, спорудженої на землі. Вірогідно, збереглася лише її частина розмірами близько 2,1 × 1,4 м, за довгою віссю орієнтована так само, як і будівля. Вимостка являє скупчення різного розміру «плитчастої» обмазки, причому в середній частині є ділянка, де вона презентована дрібними уламками, розмірами 2 × 2 — 1 × 1 см (рис. 4: 5). Вдалося простежити до трьох шарів, пов'язаних із ремонтом вимостки. Є підстави вважати, що на вимостці розводили вогонь. Навколо вимостки зафіксовано кілька ділянок плитчастої обмазки, які могли бути або самостійними вимостками, або складати намащену на землю підлогу. Смуги з плитчастої обмазки уздовж країв споруди шириною до 0,4 м, довжиною до 12 м, можна пов'язати з подіумами уздовж стін (рис. 4: 6). Вони починалися, судячи з фрагментів, безпосередньо під північно-західною стіною.

Таким чином, перед нами рештки споруди площею понад 200 м^2, яка мала не менш як одну вимостку-вівтар, а також подіум по периметру частини приміщення. При цьому відсутні сліди вогнищ або печей типової для місцевих споруд конструкції. Положення на території поселення, особливості інтер'єру, розміри дають підстави розглядати будівлю у розкопі 111 як одну з громадських будівель місцевого значення.

Важливим стало відкриття на цій ділянці стратиграфії, а саме трьох ям, заповнених на момент будівництва громадської споруди. Заповнення складалося з ґрунту, у якому знайдені численні фрагменти керамічного посуду, кісток тварин, а також обпаленої обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій, які є частинами спалених будівель (рис. 4: 7, 8). Є підстави вважати, що ями та їхнє заповнення пов'язані з попереднім етапом існування цієї частини поселення. Одна з заповнених обмазкою ям знаходилася на місці, де пізніше було зведено вимостку-вівтар (рис. 4: 7).

Усі керамічні матеріали типові для етапу CI трипільської культури. Слід відзначи-

ти в обох розкопах наявність посуду, що належить томашівській, і в незначній кількості чечельницькій локальним групам. У 2016 р. перевірено аномалії від оборонних споруд (рову під палісад) та громадської будівлі, обидва об'єкти у Майданецькому досліджено вперше. Виявлення прикладів стратиграфії на різних ділянках поселення підтверджує результати радіовуглецевого датування зразків із розкопок 2013 р., які походили з іншої частини та охопили період у 150—200 років. Разом зі спостереженнями над планом поселення, це вказує на більш тривалу історію розвитку поселення, ніж вважалося раніше (70—100 років), як у випадку Майданецького включала зміну генерального плану забудови, перенесення укріплень тощо. Супроводом цих подій, вірогідно, були певні ритуальні дії, відбитком яких є заповнення рову, ям, у тому числі рештками спалених споруд.

Д. П. Куштан, М. П. Сиволап, О. В. Марченко

РОЗВІДКИ В ПОТЯСМИННІ

Спільною експедицією ІА НАНУ та Черкаського міського археологічного музею Середнього Наддніпрянщини проводилися розвідки в долині річки Тясмин на території Чигиринського району Черкаської області. Роботи проводилися переважно на правому березі річки між сс. Медведівка та Суботів. Метою досліджень було здійснення моніторингу вже відомих пам'яток археології, а також виявити нові.

Івківці, село, Медведівська сільська рада. Завдяки пильності місцевого краєзнавця, історика, директора Етнографічного просвітницько-розважального комплексу «Зерноленд» Н. П. Лавріненка було отримано інформацію про виявлення «чорними копачами» на території села в *урочищі Троянка* стародавнього поховання-кремації, з якого походив залізний умбон від щита (рис. 2: 1). Місцевість, звідки походить знахідка — мис надзаплавної тераси на правому березі р. Івка, притоки р. Тясмин. На місці нами виявлено невелику грабіжницьку яму розміром 1 × 0,7 м, глибиною 0,65 м. Навколо неї зна-

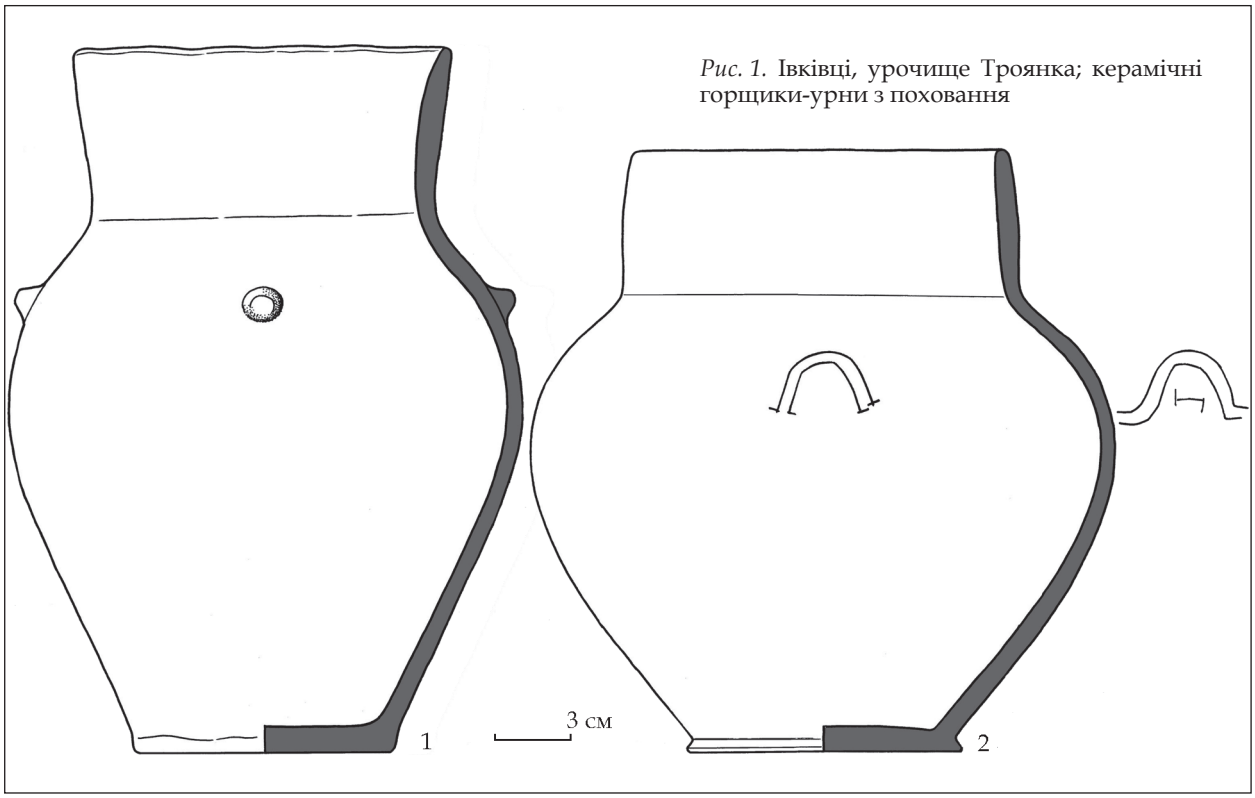

Рис. 1. Івківці, урочище Троянка; керамічні горщики-урни з поховання

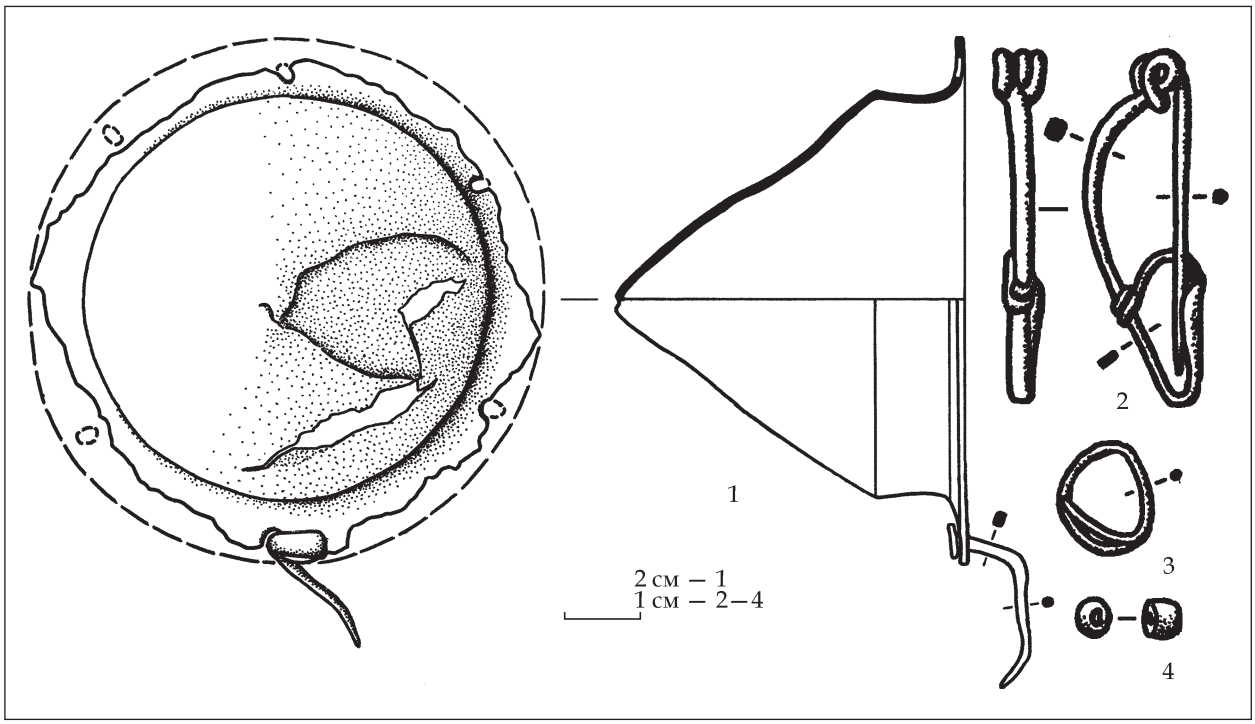

Рис. 2. Івківці, урочище Троянка; знахідки з поховання: 1 — умбон від щита; 2 — фібула; 3 — сережка; 4 — намистина (1 — залізо; 2, 3 — бронза; 4 — скло)

ходився викид, серед якого лежали фрагменти битих керамічних посудин із залишками кремації. За отриманою інформацією, «чорні копачі» виявили у похованні чималу бронзову фібулу «воїнського» типу. Удалося склеїти та повністю реставрувати дві ліпні керамічні посудини-урни: з високим конічним або циліндричним горлом, яйцеподібним тулубом та денцем із закраїною. Одна з них — горщик вертикальних пропорцій, орнаментований на плечиках чотирма конічними виступами-упорами (рис. 1: 1). Інша — більш присадкуватий горщик, також прикрашений на плечиках з чотирьох боків, але прокресленим елементом у вигляді підкови (рис. 1: 2). При промивці решток кремації в камеральних умовах вдалося виявити інші предмети інвентарю: невелику дротяну фібулу з підв'язним голкоприймачем (рис. 2: 2), сережку, скручену в півтора оберти із бронзового дроту (рис. 2: 3) та перепалену скляну намистину (рис. 2: 4). За виявленим інвентарем та обрядом поховання, комплекс попередньо можна віднести по пізньозарубинецького часу (перші ст. н. е.). Тож, на місці виявлення поховання, найпевніше, знаходиться ґрунтовий могильник цього часу. Окрім того, на поверхні знайдено фрагменти кераміки скіфського часу, що вказують на існування тут ще й поселення ранньозалізного віку.

Новоселиця, село. За інформацією, отриманою, від того самого Н. П. Лавріненка, виявлено факт грабування великого кургану, відомого, як «*Устина могила*». Він розташований на захід від села, на лівому березі р. Потік, що впадає у Тясмин, і входить до складу великої курганної групи, насипи якої витягнуті по краю надзаплавної тераси вздовж долини Тясмина. Курган найбільший у групі (висота до 5 м, діаметр 50 м), верхівка задернована. На верхівці насипу виявлено грабіжницький колодязь діаметром 1,5 м, глибиною 8 м. Яма перерізала насип, похований горизонт і на кілька метрів заглиблювалася у материк. У стінці колодязя у верхній частині насипу виявлено прошарки деревного тліну, що, можливо, пов'язані з перекриттям впускного поховання. Археологічних знахідок не виявлено: невідомим грабіжникам «не поталанило» натрапити на центральне поховання. Тим не менше, на місце були викликані представники місцевої влади та правоохоронці, в присутності яких складено акт про пошкодження пам'ятки археології.

На північ від с. Новоселиця, поруч із відомим поселенням доби неоліту-енеоліту «Молюхів бугор», розташоване поселення доби бронзи — раннього залізного віку «*Панський острів*». Колись воно займало піщане підвищення розміром 150 × 100 м у заплаві Тясмину, біля впадіння у нього р. Потік. Зараз більша частина поселення «Панський острів» зруйнована: протягом кількох десятиліть його територія нищиться стихійними піщаними кар'єрами. З метою з'ясування масштабів пошкодження пам'ятки, а також вияв-

лення пошкоджених археологічних об'єктів було здійснено зачистку стінок кар'єрів та шурфування. Встановлено, що більша частина поселення, за виключенням східної периферії, зруйнована вщент. У ході зачисток виявлено і досліджено залишки заглибленого житла та господарчу яму. Житло-напівземлянка майже овальної у плані форми розміром близько 5 × 3 м, глибиною 1,2 м. У заповненні виявлені фрагменти ліпних горщиків скіфського часу, уламки античних амфор та три скляні намистини. Господарча яма округлої в плані форми, діаметром 0,95 м, глибиною 1,1 м. При її дослідженні знайдено кілька фрагментів від горщиків скіфського часу.

Таким чином, у результаті проведених археологічних розвідок у долині р. Тясмин, виявлено два пошкоджені об'єкти археологічної спадщини: курган «Устина могила» та поселення «Панський острів» коло с. Новоселиця Чигиринського р-ну, що знаходяться на державному обліку. На останньому проведені дослідження аварійних об'єктів. Зважаючи на значне пошкодження поселення через несанкціоноване добування піску, необхідне дослідження тієї його частини, що ще збереглася. Також виявлено нову, раніше невідому комплексну пам'ятку археології — поселення скіфського часу та ґрунтовий могильник пізньозарубинецького часу в урочищі Троянка в с. Івківці Чигиринського р-ну. Даний об'єкт археологічної спадщини перспективний у плані проведення наукових досліджень, здійснення яких є необхідним з огляду на масштаби його грабунку «чорними копачами».

О. М. Лизун, П. С. Шидловський, О. Цвіркун, В. Ф. Федько

НОВІ ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ В КАНІВСЬКОМУ ПОДНІПРОВ'Ї

Межиріцькою експедицією Кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка за підтримки Hugo Obermaier Society for Quaternary Research and Archaeology of the Stone Age в межах проекту «Raw material and technological traditions of Middle Dnieper river basin in Upper Paleolithic times» здійснено розвідки в Черкаській та Київській областях з метою виявлення в Середньому Подніпров'ї нових пізньопалеолітичних пунктів. Наслідком досліджень стало відкриття чотирьох місцезнаходжень крем'яних виробів палеолітичного вигляду (Безпальче-Шлях, Паламарі; Бучак) та трьох пунктів знахідок пізньоплейстоценової фауни (Кулябівка, Нетеребки, Велика Яблунівка).

Кулябівка, с. Яготинського р-ну Київської обл. Викопні кістки було виявлено на території новобудови церкви в центрі села при проведенні земляних робіт (риття колодязя) та передано до Яготинського історичного музею. Топографічно місцезнаходження розташовується на високій точці мису правого берега р. Супій, що переходить у вододільне плато між Супоєм та Трубежем, на протилежному боці якого розташовані стоянки Семенівка I—III (рис. 1: 1—2). За свідченнями голови Кулябівської сільської ради С. І. Владімірова, кісткові рештки трапились на глибині 6—7 м від сучасної поверхні. Перевірка лесового викиду з колодязя додаткових знахідок, окрім дрібних кісткових фрагментів, не дала. У процесі огляду (спільно з Д. В. Ступаком) було встановлено, що кістки (два екземпляри) являють собою фрагменти: трубчастої кістки з епіфізом та хребця (*vertebra*) великого ссавця, можливо мамонта (*Mammuthus* Prim.). За рештками породи, обидві кістки залягали у щільному світложовтому лесі плейстоценової епохи. Поверхня кісток дегідратована, із вмістом вапняку, пошкоджена сучасними зламами в процесі видобутку. За характерними особливостями знайдені кістки можливо віднести до часу останнього (вюрмського) зледеніння.

Ще одне місцезнаходження фауністичних решток мамонта виявлено на території селища *Сахнівське* Нетеребської сільської ради Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл., на мису лівого берега р. Рось (рис. 1: 10). При проведенні місцевими мешканцями земляних робіт для господарських потреб на території садиби, на глибині біля 3 м від сучасної поверхні, виявлено щелепу та фрагмент бивня мамонта, що згодом були передані до Корсунь-Шевченківського краєзнавчого музею. Учасниками експедиції

в викиді ями виявлено уламки трубчастих кісток мамонта.

В кар'єрі поблизу с. *Велика Яблунівка* Смілянського р-ну Черкаської обл., влаштованому в яру правого берега р. Тясмин, виявлено бивень мамонта, що оголився в лесових відкладах, на глибині близько 4 м від сучасної поверхні тераси (рис. 1: 11). Зачисткою на місці знахідки встановлено, що рештки бивня продовжуються в стінку кар'єра і залягають *in situ* в світло-жовтому шаруватому лесі, який на рівні кісток має ознаки гумусації.

Місцезнаходження крем'яних виробів у підйомному матеріалі виявлено поблизу двох сіл — Безпальче Драбівського р-ну та Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. Обидва пункти поблизу с. Безпальчого виявлено на лівому березі Супою, на мисах амфітеатру долини річки, топографічно розміщуються на краю високої лесової тераси, на якій за 12 км вище за течією розташована Добраничівська стоянка (рис. 1: 3—5). Переважну більшість артефактів зібрано з поверхні мисів — в обох випадках край лесової тераси було знесено під час будівництва доріг Безпальче — Жорнокльови та Безпальче — Плешкані. Вироби, що походять з обох пунктів, виготовлено з чорно-сірого кременю досить доброї якості, що має вапнякову неокатану кірку. У колекції Безпальче-Шлях наявні два призматичні нуклеуси на невеликих жовнах крейдового кременю (рис. 2: 11). Відходи виробництва

Рис. 1. Пізньопалеолітичні пам'ятки Канівського Подніпров'я: 1 — Семенівка I—III; 2 — Кулябівка; 3 — Добраничівка; 4 — Безпальче-Шлях; 5 — Безпальче-Паламарі; 6 — Бучак; 7 — Канівська ГЕС; 8 — Гамарня; 9 — Межиріч; 10 — Нетеребки; 11 — Велика Яблунівка (фото бивня); *умовні позначки*: а — відомі пам'ятки з мамонтовою фауною; б — палеонтологічні знахідки; в — нові місцезнаходження пізнього палеоліту

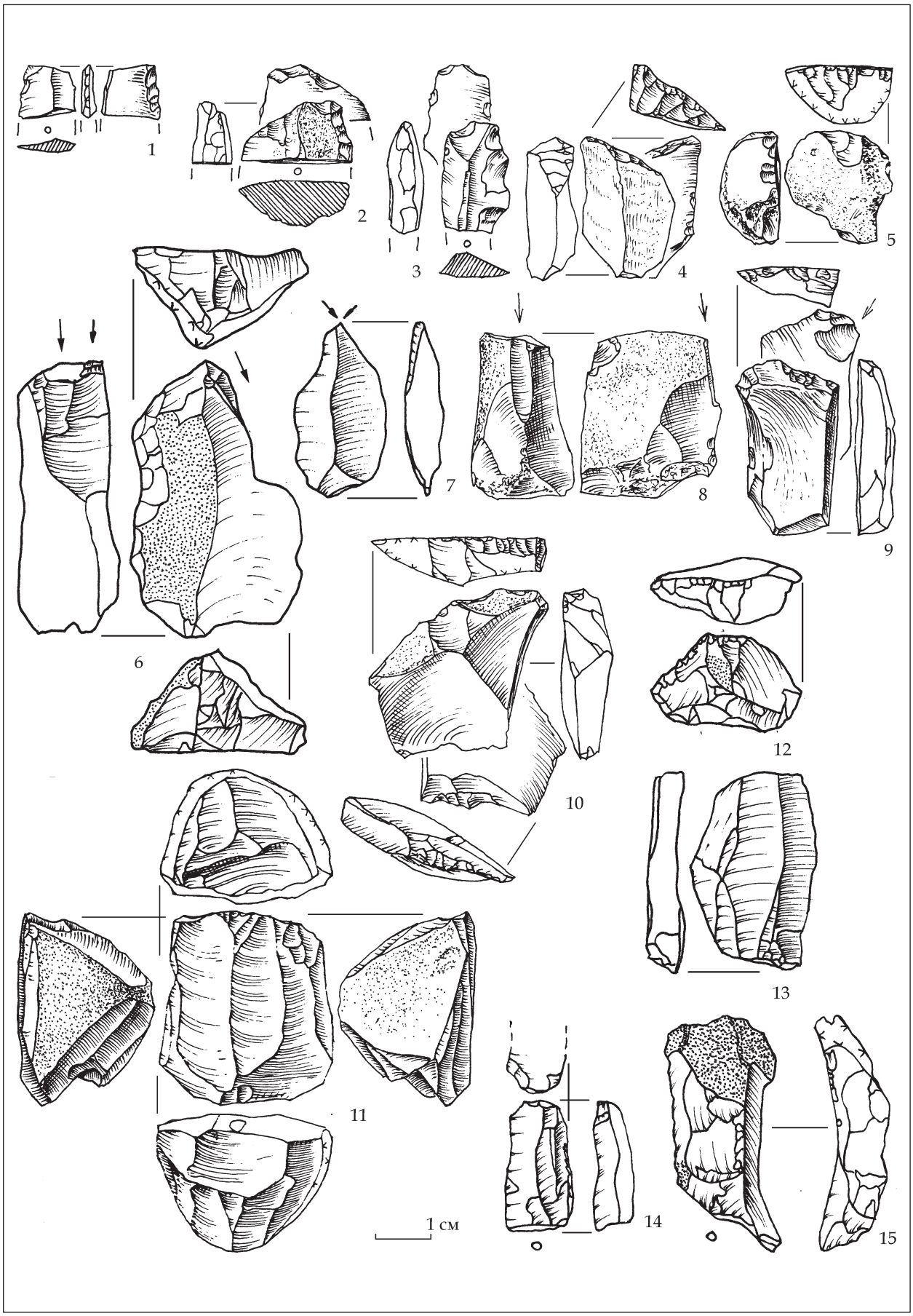

Рис. 2. Крем'яні вироби з нових пізньопалеолітичних пунктів Канівського Подніпров'я: 1—12 — Безпальче-Шлях; 13 — Безпальче-Паламарі; 14—15 — Бучак

представлені первинними, повздовжніми та безсистемними відщепами, пластинами (3 екз.). Ретушовані відщепи становлять найбільшу кількість виробів із вторинною обробкою (рис. 2: 2, 4, 10). Різці на відщепах (4 екз.) не складають морфологічно вираженої серії (рис. 2: 6—9). Також в колекції наявні скребачки (3 екз.), стамески (2 екз.), дистальний фрагмент пластинки з пласкою ретушшю по черевцю, тронкований відщеп.

Вироби з *Безпальче-Паламарі* представлені переважно відходами виробництва, серед яких наявні пластини та відщепи (рис. 2: 13). Невелика кількість виявленого матеріалу поки що не дозволяє зробити висновки про технологічні особливості комплексів.

Під час розвідувальних робіт навколо с. *Бучак*, на двох розташованих поруч мисах правого берега Дніпра, виявлено дві пластини пізньопалеолітичного вигляду (рис. 1: 6; 2: 14—15). Шурфуванням ознак культурного шару не виявлено.

Усі виявлені місцезнаходження являються перспективними для додаткових археологічних досліджень у зв'язку з можливістю виявлення нових стоянок кам'яного віку.

О. О. Прядко

РОЗВІДКИ В ДРАБІВСЬКОМУ РАЙОНІ НА ЧЕРКАЩИНІ

Спільна експедиція Інституту археології НАНУ та Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» провела розвідки в басейнах рр. Супій (Нехайки—Жорнокльови—Безпальче), Чумгак (Білоусівка—Миклашівка—Ковтунівка—Свічківка—Коломиці—Гай—Мойсівка—Ковалівка) та їх допливів. Метою розвідок був моніторинг стану збереженості відомих археологічних пам'яток та виявлення нових об'єктів археології. Слід зазначити, що технічну допомогу у проведенні робіт надав місцевий краєзнавець В. О. Прядко.

Вдалося обстежити двадцять три пункти, з яких одинадцять багатошарові. На території дев'ятнадцяти з них знайдено матеріали доби бронзи, а на чотирнадцяти пунктах виявлено знахідки ранньослов'янського часу, з п'яти походять артефакти давньоруського часу, на десяти пунктах зафіксовано матеріали XVII—XVIII ст.

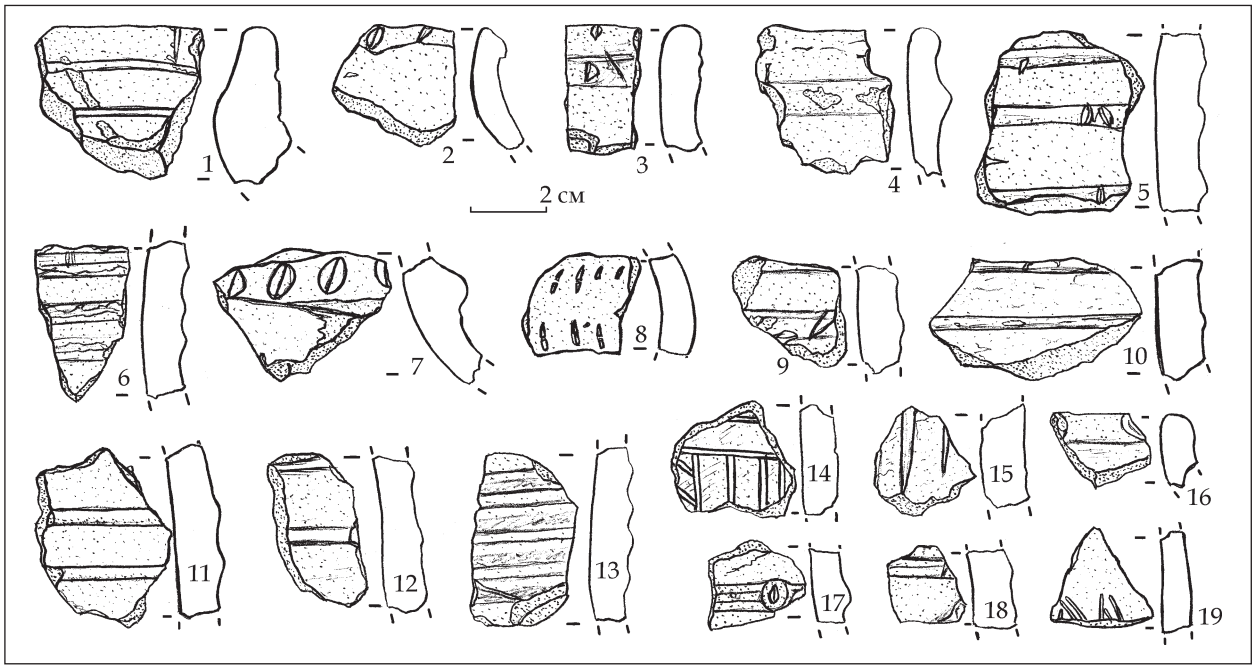

Рис. 1. Знахідки фрагментів кераміки з пам'яток на території Драбівського р-ну, Черкаської обл.: 1, 3—5, 8—9, 16—19 — р. Супій; 2, 6—7, 10—15 — р. Чумгак

У ході пошуків нами обстежено селітроварний майдан поблизу с. Коломиці, який за інформацією краєзнавців пов'язувався з городищем давньоруського часу. Складено детальний план майдану, здійснено його фотофіксацію.

На території с. Свічківка в кутку Кохнівка обстежено залишки фортеці Чумгак. Встановлено, що поверхня фортеці повністю знищена і майже нічого не вказує на її розташування тут у минулому. За допомогою дешифровки космознімків вдалось позиціонувати оборонні укріплення фортеці. Встановлено, що після зруйнування польської фортеці у 1648 р. на її місці був побудований маєток, який на початку X ст. був також знищений. Пам'ятка потребує більш детального дослідження та охоронних заходів з його збереження.

Внаслідок розвідок засвідчено щільну заселеність басейну річки Супій за давньоруської доби. Водночас встановлено, що в басейні р. Чумгак (доплив р. Оржиці) у межах району відсутні давньоруські пам'ятки. Цим доведено, що заселеність малих річок біля прикордонних території була незначною, або взагалі була відсутня. Причиною такого явища був постійний контакт цих територій з кочівниками, а не недостатня дослідженість цього мікрорегіону, як вважалось раніше.

П. С. Шидловський, С. Пеан, П. Езартс, О. М. Лизун

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕЖИРІЦЬКОЇ СТОЯНКИ — 50 років ПО ВІДКРИТТЮ

Межиріцька пізньопалеолітична стоянка знаходиться за 20 км на захід від р. Дніпро, на теренах с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл. Пам'ятка займає мис, утворений долинами річок Рось та Росава, за 200 м від високого корінного схилу плато долини першої. Внаслідок півстолітніх розкопок виявлено та досліджено чотири житлових конструкції та господарські об'єкти навколо них. Датування за радіовуглецевим методом визначило вік пам'ятки у досить вузьких межах — близько середини 15 тис. рр. тому. З 2003 р. стоянка досліджується комплексною українсько-французькою експедицією спільно з Національним природничим музеєм (Париж) із залученням вітчизняних та закордонних фахівців у галузі археозоології, геології, палеоботаніки, геоморфології тощо.

Одним з об'єктів дослідження останніх років є ділянка насиченого культурного шару з ямою 7 на південь від 1 межиріцького житла, дослідженого І. Г. Підоплічком у 1966 р. З метою вивчення стратиграфічних особливостей та площі поширення культурного шару, були продовжені розкопки його ділянки в кв. Т—Х/19—22, що безпосередньо прилягав до розкопу І. Г. Підоплічка 1966 р.

Культурний шар на цій частині мисового підвищення залягає приблизно на 3 м від сучасної поверхні в світло-жовтому лесі з тонкими піщаними прошарками. Стан шару, що фіксує давню поверхню добре збережений, подекуди порушений незначною кількістю кротовин. Ця ділянка являє собою щільний суцільний прошарок, що сягає до 12 см у товщину, з кісткового вугілля, фауністичних решток тварин, виробів з кременю, поодиноких шматочків вохри (рис. 1). За планами І. Г. Підоплічка, досліджувана ділянка знаходиться на південь від входу до першого житла. На північний схід від цієї ділянки в 2003—2007 рр. повністю досліджена яма 7 з прилеглими частинами культурного шару та виробничим комплексом. При проходженні верхніх шарів на квадратах ліній W—X було чітко простежено межу розкопу I 1966 р. — виявлено кути прирізки до цього розкопу 3 × 2 м, яка співвіднесена за сучасною сіткою з квадратами W—X/20—22. Таким чином, є можливість встановити з мінімальною похибкою розташування 1 житла.

Під час розчистки дна розкопу 1966 р. було з'ясовано, що рівні знімались за допомогою «штика» і матеріал вибраний не на всій згаданій площі. У кв. W/20—21, X/21 культурний шар продовжується під розкопом I, що чітко фіксується в стратиграфії.

Загальна кількість виробів з кременю на поточний момент складає понад півтори тисячі екземплярів, з яких знаряддя праці складають близько 12 %. Нуклеуси представлені рівною мірою одно- та двоплощадковими (2 % від відходів) (рис. 2: 16, 21), виявлено значну кількість різцевих сколів, що склада-

Рис. 2. Межиріч, перший господарсько-побутовий комплекс. Вироби з кременю ▷

ють 5 % від відходів виробництва. Найбільшу кількість серед знарядь становлять різці (рис. 2: 7—9, 11—15) — 38 %, серед яких домінують бокові ретуші на пластинах (рис. 2: 5, 12—14). Серед інших категорій значний відсоток складають тронковані та ретушовані пластини (32 %) (рис. 2: 3—4), мікроліти, представлені атиповими прямокутниками, вістрями і їхніми фрагментами (12 %) (рис. 2: 1), ретушовані відщепи (10 %). Поодинокими виробами представлені знаряддя для обробки шкіри — проколки (рис. 2: 6) та скребки — 4 % (рис. 2: 17—20).

Серед фауністичних знахідок у культурному шарі виявлено кісткові рештки переважно мамонта і зайця, також присутні кістки вовка та лисиці. Виявлено досить представницьку серію виробів з кістки та бивня, серед яких слід назвати проколки з променевих кісток зайця, скребки та ножі з відщепів трубчастих кісток мамонта, кістки дрібних ссавців з поперечними надрізами.

Особливості у співвідношенні категорій виробів з кременю та кістки, що походять із заповнення житла 1 з одного боку та з навколишнього культурного шару з іншого, дадуть можливість з'ясувати господарську спеціалізацію різних ділянок стоянки.

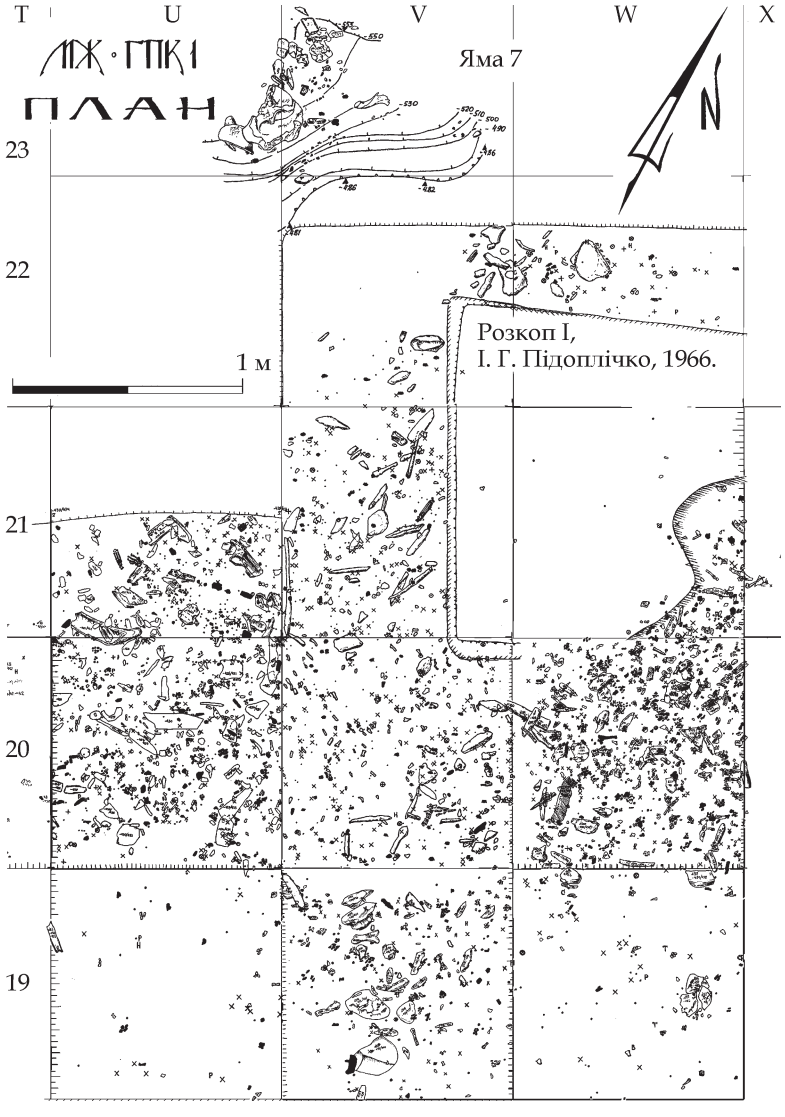

Рис. 1. Межиріч, перший господарсько-побутовий комплекс. Ділянка культурного шару на південь від 1 житла

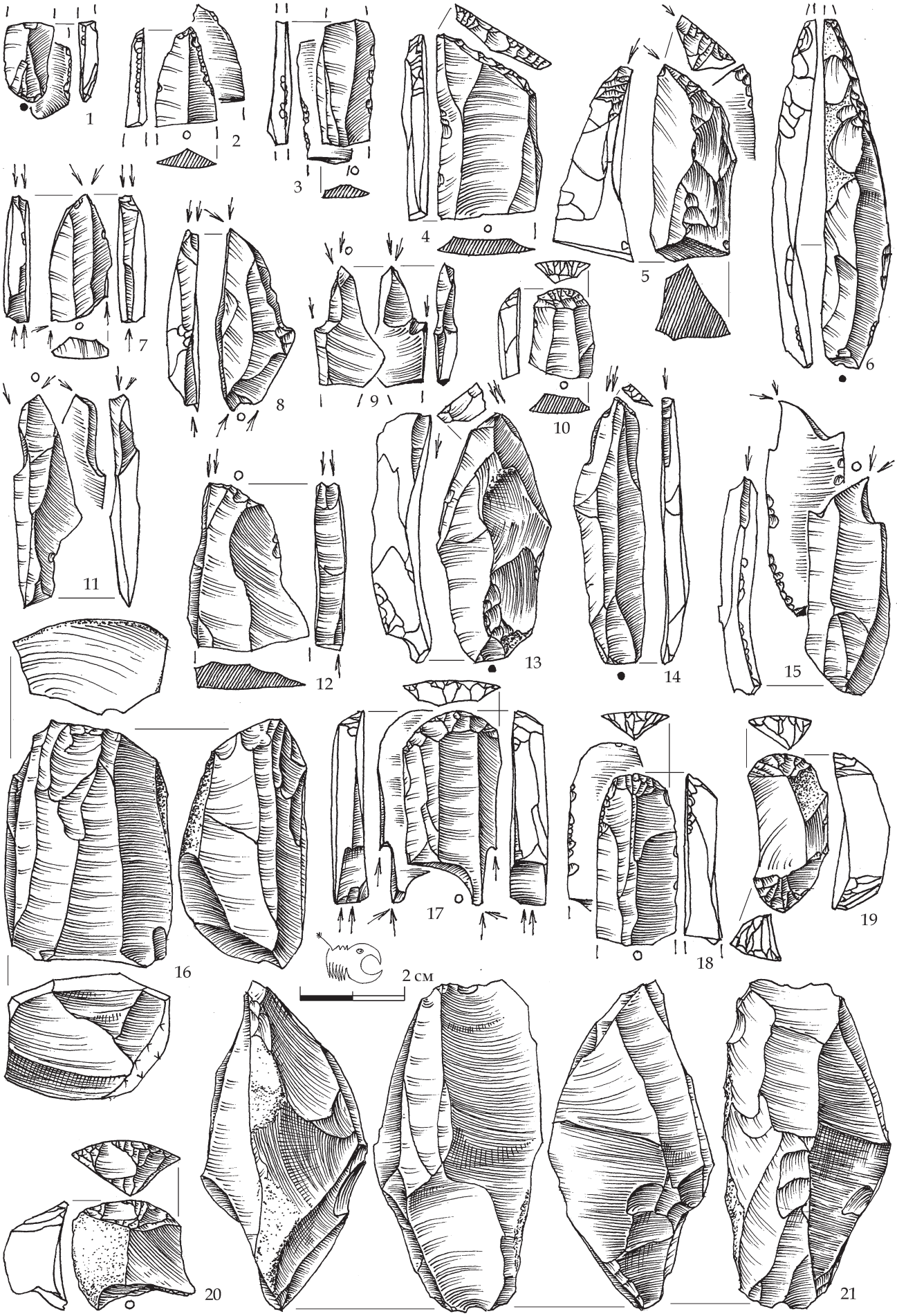
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
2 см
20
21

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

М. В. Ільків, С. В. Пивоваров, Є. В. Буйновська, В. А. Калініченко

ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Дослідження на території Хотинської фортеці проводилися на трьох ділянках: 1) південна частина Нової фортеці, східніше Бендерських воріт, між валом і брукованою дорогою; 2) південніше замку-цитаделі, із внутрішньої сторони стіни XVIII ст. під опорами мосту XV—XVII ст.; 3) підвал замку біля підніжжя Північної вежі.

На першій ділянці, де закладено три траншеї (№ 1—3), виявлено рештки колодязя нового часу. У підніжжі валу була присутня западина-деструкція із завалом кам'яних брил всередині, яка виступала поверхневим слідом шахти криниці. При поглибленні траншеї 3 зафіксовано хаотичне скупчення каміння, а згодом — і кам'яну кладку шахти колодязя діаметром орієнтовно 1,2 м. У зв'язку з цим траншею було розширено в розкоп 1 розмірами 5 × 3 м. Судячи з заповнення шахти та слідів руйнування північної стінки можна припускати, що колодязь не був засипаний навмисне, а був накритий зсувом пандуса і його опорної стінки, не виключено, під час бомбардувань артилерією. Для з'ясування низки аспектів з історії цього об'єкта, насамперед його датування, необхідно продовжити дослідження заповнення шахти, а також вивчення писемних і, особливо, картографічних матеріалів.

Траншея № 1 перерізала заглиблений об'єкт нового часу без вираженої долівки, у заповненні якого виявлено численний рухомий матеріал. Серед фрагментів керамічного посуду реконструйовано дві цілі форми, частково покриті поливою: глечик із видовженою шийкою та посудина з циліндричним корпусом і широкими горизонтально розхиленими вінцями (рис. 1: 1, 2). У перевідкладеному стані виявлено частину горловини горщика X—XI ст. що, поряд з іншими фактами, засвідчує поширення слов'янського поселення й на цю високу напільну територію мису.

Столовий посуд представлений фрагментованими чашами-піалами з напівфаянсу та фарфору. Перші, з огляду на характерні клейма на денцях у вигляді шестипроменевої розетки, а також рослинний поліхромний розпис, виготовлялися переважно в м. Кютахія. Серед других виділяються високоякісні вироби із вишуканим розписом. Так, наявність на одному з денець вручну написаного кобальтом клейма у вигляді двох перехрещених мечів із восьмипроменевою зірочкою під ними вказує на мейсенський фарфор останньої чверті XVIII — початку XIX ст. З культурних нашарувань першої траншеї походять також фрагменти скляних посудин, серед яких розпізнаються флакон з якісного темно-синього скла, дзвоникоподібний келих тощо. Тут само зафіксовано невелике скупчення кахлів, серед яких попередньо виділено безрамчасті лицеві виповнюючі та пояскові коробчасті. На кахлях нанесено рослинні мотиви, зокрема у вигляді розеток, листків і тюльпанів. До керамічних виробів відносяться також численні курильні трубки, переважно з пролискованою поверхнею та з багатим штампованим орнаментом. На тулійках, рідше на дні чашечок люльок, часто відтиснуті клейма у вигляді арабських ієрогліфів у круглому чи видовженому полі або стилізованих зображень птахів (рис. 2), що є характерним для турецьких виробів. На нижній частині однієї з тулійок присутня петелька для підвішування. З тютюнопалінням пов'язаний, імовірно, виточений із кістки трубчастий виріб, який міг слугувати муфтою складного мундштука (рис. 1: 8). Деякі знахідки з цього самого відкритого комплексу дозволяють припустити, що подібні складні вироби могли виготовлятися на місці. Це шість передніх і задніх метаподіїв великої рогатої худоби, з яких випилювалася середня трубчаста частина-заготовка. До виробів з кістки належить також астрагал кози / вівці з однією підточеною стороною, який, скоріш за все, входив до складу грального набору.

Значною кількістю представлені вироби із заліза. Це численні гарматні боєприпаси різних калібрів: ядра, бомби, кніпелі, а також конічний вток (рис. 1: 5), османські наконечники лучних стріл (рис. 1: 6, 7), вудила та підпружні пряжки, підкови «східного» типу, фрагменти казана, залізний кручений гак із петлею для парного запрягу, ручне свердло, молоток із хрестоподібним «клеймом» на бо-

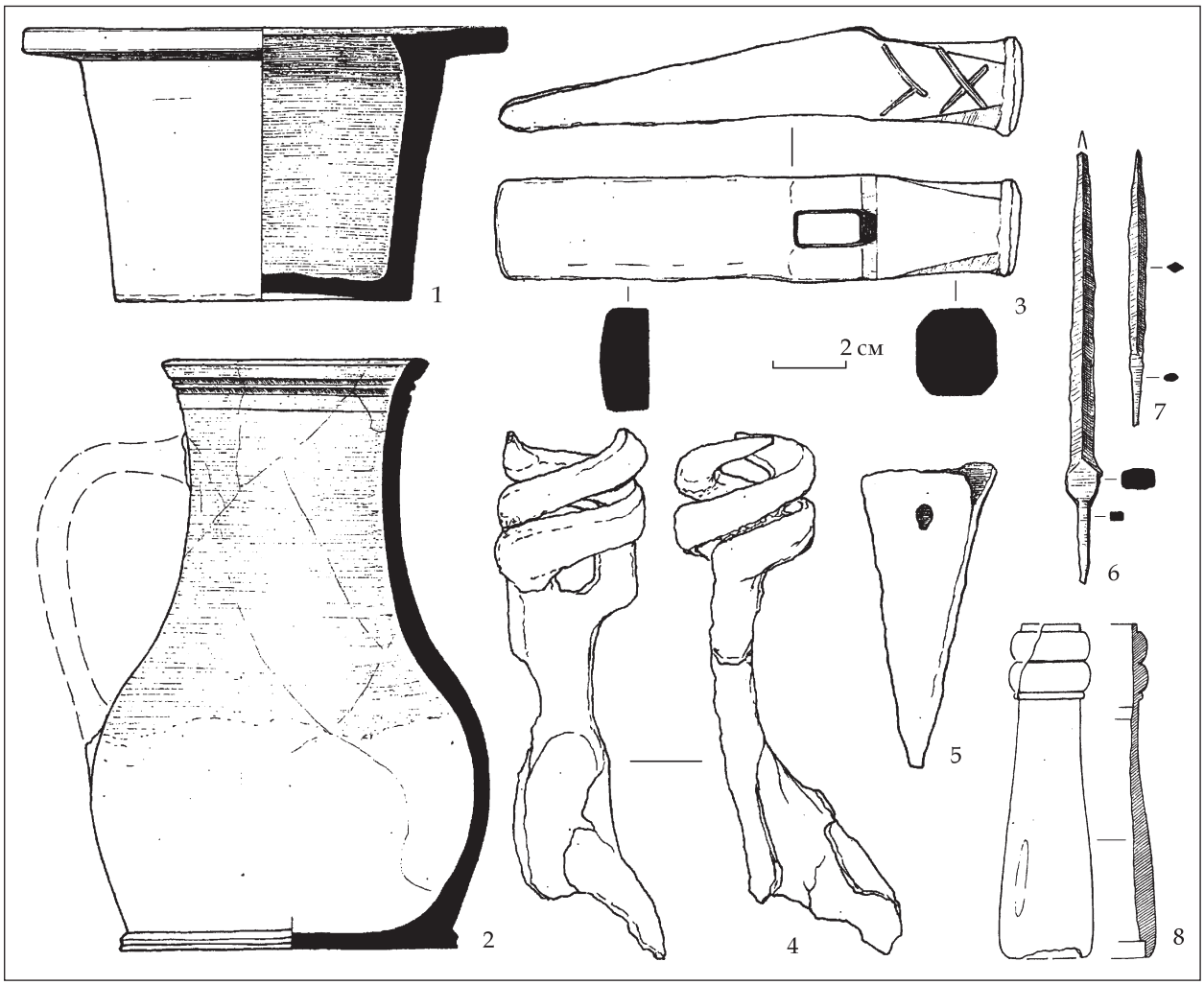

Рис. 1. Знахідки з Хотинської фортеці

ковій площині (рис. 1: 3) тощо. З артилерією пов'язаний розрядник із двома по спіралі закрученими стрижнями та кованою втулкою (рис. 1: 4). Порівняння різних категорій знахідок із траншеї 1 дозволяє попередньо датувати заглиблений об'єкт у межах XVIII ст. і пов'язувати із часом перебування турецької адміністрації у Хотинській фортеці.

У межах розкопу 2, орієнтованого вздовж оборонної стіни Нової фортеці, виявлено замуровані кам'яною кладкою проміжки між опорами від розвідного мосту XV—XVII ст., а також стіну, ззовні облицьовану каменем, а зсередини забутовану. У північній частині розкопу в культурних нашаруваннях XVIII—XIX ст. знайдено два фрагменти кам'яної плити, на яких проглядається зображення верхньої частини колони ліворуч та чотири горизонтальні рядки з літерами. Можливо, це фрагмент єврейського надгробка-мацеви. Серед індивідуальних знахідок трапилися гарматні ядра, керамічні люльки, монети, а також велика, прямокутна в перетині залізна голка (довжина — близько 30 см), якою нанизували листки тютюну для подальшого висушування на мотузках-шварах.

Третій розкоп у підвалі двору коменданта в підніжжі Північної вежі засвідчив насичену

Рис. 2. Зразки клейм на люльках із Хотинської фортеці

стратиграфічну колонку, але нашарування на досліджуваній ділянці майже абсолютно позбавлені рухомого матеріалу. На особливу увагу заслуговує знахідка подвійного молдавського гроша за межами розкопу біля однієї з опор склепіння. Основні зусилля були спрямовані на розкриття і вивчення кам'яних мурувань в основі вежі, які розділяють простір підвалу на дві частини — західну й східну.

Отже, під час археологічних досліджень на території Хотинської фортеці у 2016 р. виявлено нові об'єкти та численний рухомий матеріал нового часу.

М. В. Ількiв, Л. В. Кулаковська, В. І. Усик

ПАЛЕОЛІТИЧНЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Під час проведення археологічних досліджень на території Хотинської фортеці експедицією Чернівецької філії ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ та Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича виявлено новий стратифікований пункт кам'яної доби. Його зафіксовано у південній частині фортеці на високій ділянці мису правого берега р. Дністер і невеликої притоки (185 м над рівнем моря), східніше Бендерської брами, у підніжжі пандуса, що веде на Південно-Східний бастіон. У розкопі 1 на ділянці площею 6 м^2, не потривоженій шахтою колодязя нового часу, у відкладах лесу на глибині 1,6—1,7 м виявлено крем'яні вироби (рис. 1).

Колекція нараховує 78 предметів (таблиця), виготовлених з місцевого кременя, поверхня якого вкрита біло-сірою патиною, серед яких трапляються обпалені.

У зібранні: нуклеуси (9), відщепи (32), пластини та пластинки (23), авіважі (підживлення ударної площадки) (1), луски (2), уламки (6) та знаряддя праці (5).

Нуклеуси виготовлені на досить вузьких заготовках, стандартні за характером оформлення, віднесені до категорії торцевих із латеральною та білатеральною підправкою.

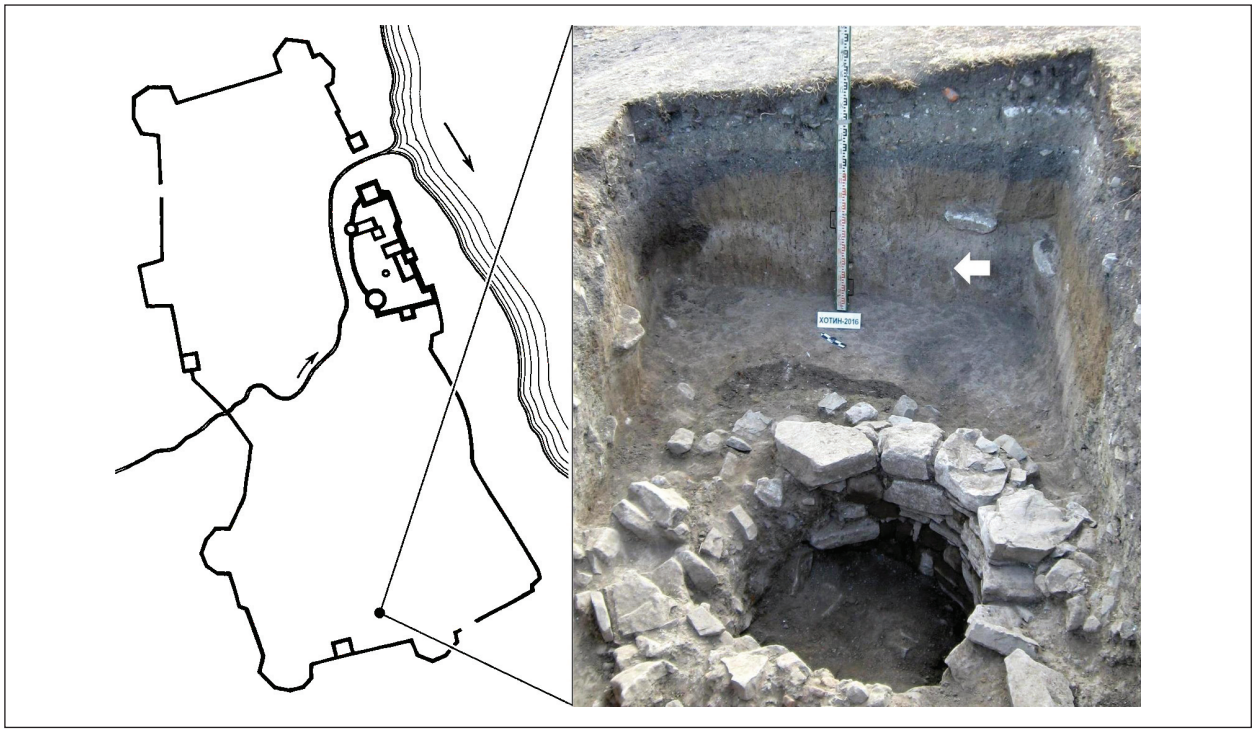

Рис. 1. Палеолітичне місцезнаходження Хотин III на території Хотинської фортеці

Колекція предметів з кременя

Назва	Кількість
Нуклеус	8
Нуклеус з відщепом (ремонтаж)	2
Відщепи	29
Відщеп з вентральним потоншенням	1
Відщеп із 2 фрагментів (ремонтаж)	1
Пластини, пластинки	20
Пластина з 2 частин (ремонтаж)	1
Пластини, що захопили нижній край нуклеуса	2
Авіваж (скол підправки ударної площадки)	1
Луски	2
Уламки	6
Скребок з косотронкованим кінцем	1
Різці на зламі	3
Тронкована пластина	1
Разом	78

Розміри 3—5 см × 2—3 см × 3—5 см. Відмічені сліди підправки дорсального краю між площадкою та робочою поверхнею. Ударні площадки скошені, пласкі. Усі нуклеуси використовувалися для зняття пластинок та мікропластин (пластинки мають ширину 7—12 мм, мікропластини — шириною до 7 мм) (рис. 2).

Продукти розколювання (відщепи, пластини) мають невеликі розміри (2—3 см). Серед пластин є реберчасті, що свідчать про початкову стадію розколювання або переоформлення нуклеуса в процесі роботи. Разом з авіважем (скол підживлення ударної площадки) та лусками вони відносяться до так званих технічних сколів. Більшість сколів фрагментовано, ударні площадки відсутні. Поодиноко трапляються ударні площадки з так званою губкою, що свідчить про застосування м'якого відбійника.

Знаряддя праці представлено трьома різцями на зламі, комбінованим знаряддям (один край пластини оформлено як скребок, протилежний — тронкований) та тронкованою пластиною. Варто зразу ж відмітити, що знаряддя досить невиразні.

Зафіксовано випадки ремонтажу, що свідчить про інсітність колекції. У попередньому плані індустрію можна віднести до гравету / епігравету.

У 1946 р. П. Й. Борисковський поблизу м. Хотина (500 м вище за течією від Хотинської фортеці) на березі Дністра зібрав невелику колекцію крем'яних виробів, серед яких були нуклеуси та відщепи. На думку автора знахідок, їх можна було б віднести до мустьє. Цю гіпотезу підтримав і П. П. Єфименко. Зображені у публікації артефакти виглядають досить невиразними, віднести їх беззастережно саме до середнього палеоліту не є коректним.

Вочевидь і сам П. Й. Борисковський був не впевненим у цьому датуванні, оскільки, підсумовуючи короткий опис мустьєрських пам'яток у регіоні, пише: «Как мы видим, кроме Касперовцев, остальные местонахождения Поднестровья можно назвать мустьерскими лишь очень условно. Это следы палеолитических местонахождений архаического облика и неопределенного возраста». Одначе, пункт «Хотин» ввійшов до переліку палеолітичних місцезнаходжень долини Дністра.

Верхньопалеолітичне, на думку Б. О. Тимощука, місцезнаходження локалізується також у східній частині населеного пункту, на високому мису правого берега р. Дністер, в ур. Грабарня.

Зважаючи на ці факти, нову пам'ятку, зафіксовану у 2016 р., слід іменувати Хотин III.

Дотепер у Хотинському районі була відома лише одна стратифікована палеолітична стоянка Кетроси, археологічний шар якої було віднесено до середнього палеоліту (молдовське левалуа). Хотин III є другою стратифікованою палеолітичною пам'яткою і, на думку авторів, перспективною з точки зору подальших досліджень.

Рис. 2. Нуклеуси

М. В. Ількiв, С. В. Пивоваров, Л. П. Михайлина, В. А. Калініченко

РОЗВІДКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОКОЛИЦЯХ ЧЕРНІВЦІВ

Чернівецькою філією ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ проводилися розвідки й експертизи, під час яких обстежено пам'ятки та місцезнаходження в околицях м. Чернівці: поселення-супутник Ленківецького городища XII — першої половини XIII ст. (вул. Коломийська, лівий і правий берег стариці р. Совиця), де виявлено фрагменти посуду

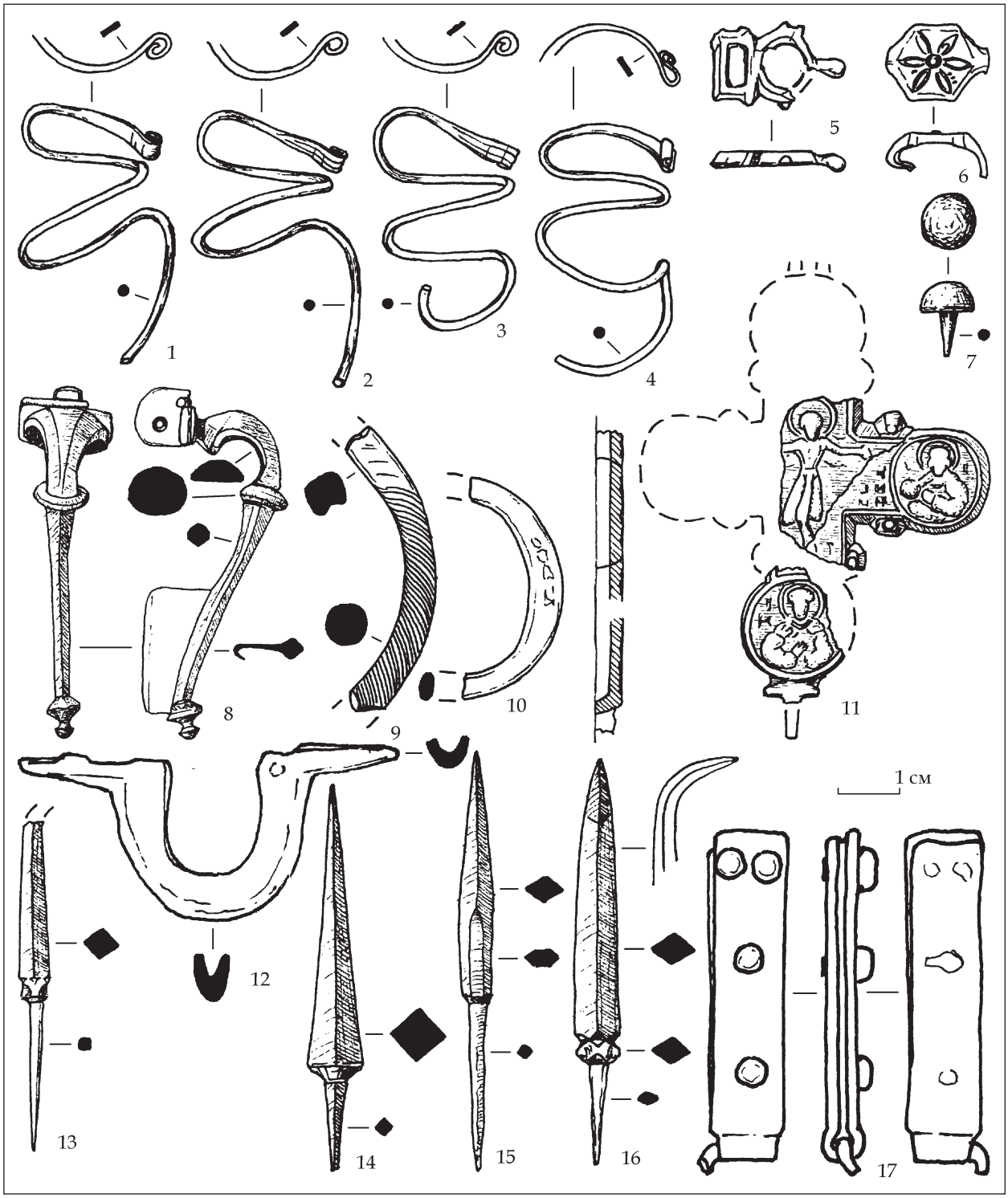

Рис. 1. Знахідки з Чорнівського городища

голіградської та давньоруської культур; 2) поселення давньоруської культури (XII—XIII ст.) (вул. Лазурна, ур. Турецька Поляна, північніше городища).

На Чорнівському городищі середини XIII ст. (уроч. Спринчени) продовжено науково-рятівні розвідки, зокрема просіювання відвалів. Виявлено вироби з кераміки, кременю, скла, чорного та кольорового металів.

Більшість предметів є пошкодженими, деформованими та подекуди окаленими. Традиційними знахідками на городищі є навісні циліндричні замки, деталі їхніх механізмів, а також ключі. За класифікацією Б. Колчина, замки з городища відносяться до типу В. Під час досліджень пам'ятки виявлено п'ять фрагментів ножів з черешком для руків'я, фрагмент леза серпа, три великі деформовані та три малі цвяхи. До сільськогосподарського інвентарю віднесено також залізне ботало з кільцем для підвішування. Низкою знахідок представлені предмети озброєння. До зброї дальнього бою належать 14 залізних наконечників стріл різних типів: двошипні, листоподібні, ромбоподібні, бронебійні шилоподібні (рис. 1: 13—16). Більшість наконечників пошкоджені, деформовані та окалені. Зброя ближнього бою представлена окуттям піхов клинкової зброї (рис. 1: 12). Окрім того, на городищі знайдено фрагментовані кольчужні кільця та 3 пряжки.

Вироби з кольорового металу в хронологічному діапазоні є різночасовими. Найбільш ранньою знахідкою є бронзова фібула перших століть нашої ери (рис. 1: 8), яка могла використовуватися середньовічним населенням городища в якості «громової стріли». До давньоруських прикрас відносяться чотири дротяні скроневі перснеподібні півторазворотні бронзові кільця, виявлених у вигляді одного клубка (рис. 1: 1—4), розбита намистина «мінського» типу, застібка від книжки (рис. 1: 6), фрагмент білонової пряжки (рис. 1: 10), щиток персня з шестипелюстковою розеткою (рис. 1: 6), свинцева лінзоподібна сплюснута пластина з отвором та скляний браслет (рис. 1: 9). Більшість знахідок мають численні аналогії на території Русі. Традиційними для Чорнівського городища є знахідки предметів християнської культової символіки. Виявлено три частини бронзового хреста-енколпіона з дрібними щільно скомпонованими дрібнорельєфними зображеннями святих (рис. 1: 11). Цей тип реліквраріїв був досить поширеним на Русі, де датується серединою — другою половиною XIII ст.

Таким чином, у результаті розвідкових досліджень виявлено нові об'єкти археологічної спадщини, а також зібрано низку предметів історико-культурного призначення з Чорнівського городища.

О. В. Петраускас, М. О. Авраменко, Т. Р. Милян, С. В. Діденко, О. В. Надвірняк

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЯ с. КОМАРІВ

Біля с. Комарів продовженні дослідження унікальної пам'ятки археології варварської Європи пізньоримського часу. Дослідження проводяться в рамках спільного науково-дослідного проекту, який виконують наукові співробітники відділу археології ранніх слов'ян та РАС ІА НАНУ. Загалом роботи носили розвідковий характер.

Комплекс пам'яток біля Комарова складається з виробничої факторії (шифр «Комарів»), унікальною галуззю якої була обробка скла, та синхронного їй могильника (Комарів-1). Під час робіт 2016 р. проведено обстеження поверхні поселення та могильника з метою фіксації його сучасного стану, збору підйомного матеріалу. Крім того, обстежено прилеглу до пам'ятки територію.

Слід зазначити, що і на поселенні й на могильнику на поверхні помітні численні ямки від роботи нелегальних шукачів. Інтенсивність діяльності грабіжників зростає з року в рік. Характер наших обстежень з урахуванням непомірної кількості нелегальних робіт можна прирівняти до рятівних. Крім того, на поселенні біля підніжжя говди, де вона змикається з долиною струмка, без узгодження з органами охорони культурної спадщини виритий котлован для невеличкого водосховища (розміри 10 × 10 м).

На поселенні та могильнику проведено збір археологічного матеріалу на поверхні (візуальний огляд) та металевих знахідок з орного шару (за допомогою металодетекторів). Всі індивідуальні знахідки фіксовані

в системі координат (похибка складає 0,5 м), масові знахідки — в межах локальної сітки координат археологічної пам'ятки (похибка до 10 м). У 2016 р. вдалося суттєво уточнити північно-східні межі поселення Комарів. За оглядом поверхні культурний шар чітко фіксується вздовж правого берега струмка протягом 300 м в напрямку його витоків (східна межа північно-східної чверті поселення, в бік ставка). Тут знайдені численні уламки гончарного та ліпного посуду черняхівської культури, кістки тварин, фрагменти глиняної обмазки та виразний уламок віконного скла. Таким чином загальна площа північної половини поселення складає мінімум 16 га. Серед знахідок з території поселення монети, фібули, уламки скла, амфор, пряслиця тощо. Інтерес становлять монета Гордіана III, уламки віконного скла та античних амфор типу Форлімпополі.

Проведене обстеження найближчої прилеглої території до виробничої факторії, що має дуже важливе значення для з'ясування культурно-економічного середовища, в якому існував цей феномен. Планомірні роботи розпочаті у 2014 р. дозволили створити карту пам'яток черняхівської культури на прилеглій площі до Комарова в радіусі приблизно 10—15 км.

Приблизно за 2 км на захід від поселення Комарів, нижче за течією струмка, було виявлено залишки укріплень у вигляді рову та валу (надано шифр «Комарів-6»). Укріплена ділянка в плані має прямокутну форму з незначною деформацією сторін. Розміри по контуру рову складають 200 × 240 м. Прямокутник укріплення орієнтований довгими сторонами по лінії схід—захід. Укріплення складаються з рову та валу. Глибина рову максимально сягає 1,0 м. Залишки викиду з рову не перевищують висоти 0,5 м (викид простежено на обидва боки від рову). Рів і вал збудовані з боку рівнини та схилів яру. З південної сторони залишки укріплень не фіксуються і це пояснюється тим, що з цього боку воно обмежене природними дуже крутими схилами правого каменистого берега безіменного струмка, що впадає за кілька кілометрів до Дністра (вище за течією струмка знаходиться археологічний комплекс Комарів). Із західної сторони укріплення за ровом і валом простежуються залишки ескарпування схилів невеличкого яру, що впадає до струмка.

Поверхня всередині укріплення на час обстеження була заорана та засаджена молодими фруктовими деревами. Умови огляду задовільні. Під час поверхневого огляду знайдено кілька уламків гончарного посуду. З них дві стінки мають ознаки керамічних посудин пізньоантичного виробництва (черняхівського типу) — гончарні, сірого кольору, домішки дрібного піску, сліди від гончарного кола. Інші уламки відносяться до пізнього середньовіччя, так звана молдавська кераміка XIV ст. У результаті ретельного обстеження площі всередині укріплення, в східній та південній частині за допомогою металодетекторів археологічних знахідок не зафіксовано.

Також під час обстеження прилеглої до пам'ятки пізньоримського часу Комарів відкрито поселення трипільської культури Комарів-5. Культурний шар площею близько 4 га зафіксований на кромці правого корінного берега безіменного струмка. На поверхні зібрано численні уламки трипільського посуду. Також було обстежено раніше відоме поселення черняхівської культури Бузовиця.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

О. М. Бондар, О. М. Веремейчик

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ЛИСТВЕНА

Лиственська експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка продовжила дослідження археологічного комплексу в с. Малий Листвен Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Роботи проводилися на городищі I, розташованому в центральній частині села, на лівому березі р. Білоус.

Розкоп 1 площею 24 м^2 було закладено у південній частині городища, поряд із ґрунтовою дорогою. У цьому місці оборонний вал городища зазнав значних руйнувань та майже не простежується візуально (рис. 1). Верхні шари розкопу до глибини 0,2—0,3 м були щільно спресовані та насичені різноманітним матеріалом, що містив як дрібні уламки керамічних посудин давньоруської доби, пізнього середньовіччя, так і залишків моторно-тракторної станції першої половини XX ст. Окрім цього в верхньому шарі виявлені залишки подрібненої цегли світло-теракотового кольору. На глибині 0,35—0,4 м від рівня денної поверхні в західній частині розкопу було зафіксовано пляму підпрямокутної форми 5 × 2,3 м, що західним боком виходила за межі розкопу. Імовірно, що це залишки наземної споруди. Судячи з керамічного матеріалу, що походив з неї, вона датується другою половиною XVII—XVIII ст. Споруда була розібрана після її функціонування, а місце, де вона стояла було вирівняно та підсипано жовто-сірим піском. У північно-західному куті розкопу цю споруду прорізав інший більш пізній об'єкт, що загинув у пожежі.

На глибині 0,35—0,55 м від рівня дерну культурний шар представлений темно-сірим гумусованим супіском із вкрапленнями вугликів, значної кількості подрібненої цегли та керамічним матеріалом, який датується XVII—XVIII ст. У цьому шарі знайдені дрібні фрагменти посудин білого та синьо-зеленого фаянсу. Враховуючи значну кількість фрагментованої цегли, що за товщиною та кольором може бути датована XVIII ст., можна припустити, що на городищі існувала мурована споруда або споруда з мурованим фундаментом. Це твердження відповідає повідомленням письмових джерел, що з 1715 р. на городищі знаходилась садиба відомої козацько-старшинської родини Лизогубів.

На глибині 0,55—0,65 м від рівня денної поверхні виявлено незначну кількість вінець кругових посудин XVI ст. Це підтверджує існування цього населеного пункту в 1527 р.

З глибини 0,70 м зафіксований шар світло-сірого супіску, що містить матеріали лише давньоруської доби. У ньому простежені плями від стовпових ям діаметром 0,25—0,45 м, а поперек розкопу проходила канавка. Стовпові ями були двох форм — круглі та підпрямокутні. У підпрямокутних ямах виявлений керамічний матеріал XVII—XVIII ст., в круглих ямах знайдений здебільшого давньоруський керамічний матеріал. З трьох круглих стовпових ям походять вінця, що датуються другою половиною X — початком XI ст. З канавки також походять матеріали кінця X — початку XI ст. Частина круглих ямок та канавка являють собою залишки оборонних укріплень городища. Вірогідно, вони датуються кінцем X або початком XI ст, а наявність у більшості округлих стовпових ям значної кількості вугликів свідчить про те, що оборонні споруди загинули у вогні. Під час зачистки передматерикового шару під тілом валу, було зафіксовано декілька фрагментів вінець, які можуть бути датовані першою половиною X ст.

У південно-західному куті розкопу було зафіксовано поглиблення з дуже пологим ухилом стінки. Дно цього поглиблення мало сліди вогню у вигляді пропеченої землі. Глибина заглиблення не перевищувала 0,25 м. Матеріалів у ньому не виявлено, однак, за стратиграфічними спостереженнями об'єкт існував до спорудження валу.

Також, за стратиграфічними спостереженнями над залишками давньоруського валу, вздовж останнього, на глибині 0,3 м від дернового шару проходила досить широка канавка глибиною до 0,5—0,7 м яка містила керамічний матеріал XVII—XVIII ст. Імовірно, це залишки від огорожі садиби XVII—XVIII ст. Ця огорожа проходила по давньоруському валу.

На північно-східному боці городища було зафіксоване місце, де місцеві жителі прово-

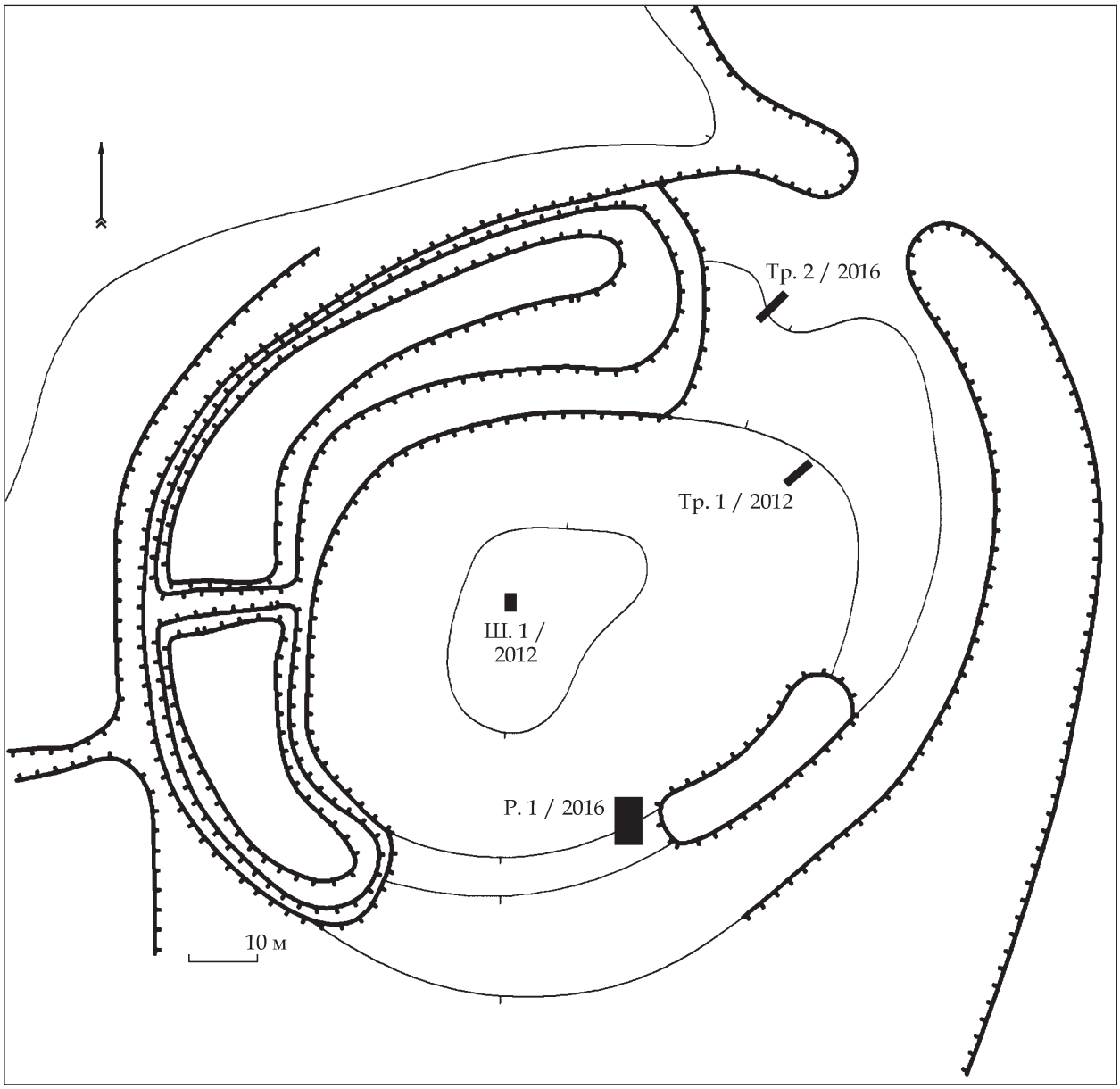

Рис. 1. Городище 1 у с. Малий Листвен

дили вибірку ґрунту. Пошкодження знаходилися на рівні переходу валу у рів. В цьому місці було закладено траншею 2 розмірами 4 × 1 м. Розріз показав хронологію існування пам'ятки від X до XX ст. В ньому були зафіксовані шари сповзання ґрунту з валу до рову.

Ще одним напрямком роботи експедиції було проведення розвідок на території с. Малий Листвен. Встановлено розповсюдження культурного шару XVII—XVIII ст. на північний захід від городища та місце розташування дерев'яної церкви XVIII ст. Вона знаходилася за 150—170 м на схід від городища I.

На північно-західній околиці с. Малий Листвен (на окраїні колишнього с. Пузики) на підвищенні при злитті річок Білоус та Кривиці виявлені культурні шари XII—XIII ст. та пізнього середньовіччя. Вірогідно, тут знаходилося невелике поселення, що відносилося до найближчої округи літописного Листвена.

Таким чином, були досліджені залишки оборонних споруд кінця X — початку XI ст. на городищі I, уточнена хронологія існування пам'ятки, а також виявлено нове багатошарове поселення.

О. М. Веремейчик, О. М. Бондар

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮБЕЦЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Любецька експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка продовжила дослідження в смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Основні роботи проведені на посаді Любеча, поблизу кам'яниці П. Полуботка.

Розкоп 2, площею 82 м^2 розташований за 11,50 м північно-західніше кам'яниці П. Полуботка. Він примикав до південно-західного кута розкопу 1 (2013 р.). У розкопі 2 зафіксовані залишки 4 споруд та 3 ям XVII—XX ст.

У східній частині розкопу досліджені залишки споруди 1, яка була побудована на підкліті. Вхід до споруди був зафіксований у південно-східному куті розкопу 1 (2013 р.). Основна маса керамічного та речового матеріалу була знайдена в горілому шарі навколо зруйнованої печі, який залягав на глибину 0,6—1,5 м від сучасної денної поверхні. Глинобитна піч знаходилась у верхньому приміщенні, зліва від входу. У результаті руйнації решткі її потрапили в центральну частину котловану споруди та були зафіксовані на площі понад 3 м^2. У шарі руйнування знайдені великі шматки печини, на яких зафіксовані відбитки прутів та деревини, розбита цегла та уламки обпаленого каміння, яке використовували в конструкції опалювального пристрою. Окрім того, були знайдені фрагменти дугоподібного керамічного облямування челюстів печі, прикрашені штампованим орнаментом та фрагменти кахлів, частина з яких була вкрита зеленою поливою.

У заповненні споруди виявлені розвали кухонного та столового посуду — горщиків, пателень, мисок, глеків, тарілок, мініатюрних посудин, тощо, які датуються першою половиною — серединою XVII ст. Частина столового посуду прикрашена зеленою, жовтою, світло-коричневою та коричневою поливою. На деяких фрагментах посудин помітні плями поливи, які потрапили випадково. Подібні сліди свідчать про місцеве виробництво полив'яного посуду.

Окрім керамічного матеріалу в заповненні споруди знайдені частини ножів з кістяними руків'ями, кресало, пружинні та шарнірні ножиці, фрагмент люльки, рибальські грузила, підковки тощо. Серед унікальних знахідок слід відзначити печатку, яка, вірогідно, належала господарю будинку. Вона відлита з мідного сплаву, овальної форми 18 × 15 мм. Загальна її довжина з трубчастою ручкою становить 4,7 см (рис. 1). У горілому шарі споруди та нижче нього знайдені речі, які датуються X—XIII ст. Група таких речей була виявлена під час досліджень частини споруди у 2013 р. (кругла лита підвіска, фрагмент енколпіона, пластинчастий браслет, які виготовлені з мідного сплаву). Тоді було висловлене припущення, що котлован споруди середини XVII ст. перерізав котлован давньоруської, з якого і потрапили більш ранні речі. Але під час досліджень 2016 р. споруда № 1 була досліджена повністю, ніяких залишків більш ранніх об'єктів у розкопі не зафіксовано, натомість у горілому шарі були знайдені ще речі, які датуються X—XIII ст. Це булавка, фрагмент лунниці, золотоскляна намистина, фрагмент скляного браслета й решма (рис. 2). Вірогідно під час господарських робіт мешканці Любеча XVII ст. випадково знаходили речі ранішого часу, збирали та зберігали їх.

Котлован споруди стовпової конструкції (6,40 × 4,50—4,60 м), орієнтований довгою віссю у напрямку південний захід—північний схід. Вхід із залишками трьох сходинок розташований з північного сходу. По підлозі (поміж канавками) споруда була розмірами 5,80 × 3,60—3,80 м. По кутах, посередині довжини стін та в центрі котловану виявлені

Рис. 1. Споруда 1, печатка (мідний сплав)

Рис. 2. Споруда 1, решма (мідний сплав, позолота)

стовпові ями діаметром 0,3—0,5 м та глибиною 0,3—0,35 м. У центральній частині котловану, на материку простежена обпалена пляма діаметром близько 1,0 м.

Таким чином, житлова споруда 1 належала заможному мешканцю Любеча першої половини XVII ст. і загинула в результаті пожежі в середині XVII ст.

У розкопі 2 досліджені також рештки забудови другої половини XVII ст. До цього періоду належить наземна житлова споруда 5, від якої зберігся фундамент печі розмірами 1,5 × 0,6—0,7 м, у муруванні якої використані фрагментовані жолобчасті та гладкі цеглини. У печі збереглися 3 ряди цегляної кладки. Аналогічні печі досліджені в 2013 р. (споруда 3).

Забудова XVIII ст. представлена господарською спорудою 4 та зерновою ямою 10. Котлован споруди підквадратної форми розмірами 2,40 × 2,30 м, глибиною 0,6 м, виявлений у східній частині розкопу. По кутах та по центру котловану розташовані стовпові ями діаметром 0,15—0,20 м та глибиною 0,2—0,3 м. У заповненні виявлені дрібні фрагменти кераміки XVIII ст. Яма, яка була розташована за 1,7 м на північний схід від будови була дзвоноподібної форми з діаметром на рівні материка 1,0 м та мала 1,30 м у найбільшому розширенні. Глибина ями становила 1,45 м.

У розкопі 2 були досліджені також споруда та каналізаційні канавки середини XX ст. Їхнє існування пов'язане з функціонуванням маслозаводу, під який була переобладнана у 1930—60-і рр. пам'ятка архітектури XVIII ст. — кам'яниця П. Полуботка.

Споруда 6 представлена залишками заглибленого сховища, орієнтованого довгою віссю у напрямку південний захід—північний схід. Довжина споруди становила 4,4 м, ширина 1,0 м. Вхід із двома сходинками шириною 0,6 м був влаштований з південно-західного боку споруди. У котловані не виявлено датуючого матеріалу, але за формою та розмірами споруда подібна до тимчасових сховищ, так званих «перекритих щілин» середини XX ст., які потрібно було будувати поблизу підприємств.

Таким чином, в розкопі 2 виявлена забудова чотирьох хронологічних періодів XVII—XX ст.

На території маєтку Г. О. Милорадовича, поблизу ближньої печери, спорудженої на честь Преподобного Антонія Печерського був закладений шурф розмірами 2 × 2 м. У шурфі виявлений котлован споруди початку XX ст.

У звітному сезоні проведені також дослідження на території Антонієвого скиту, який виявлено роботами Любецької експедиції у 2014 р. на схилі корінного берега Дніпра. Скит знаходився на відстані 250 м на південь від городища Монастирище, де розташовувався Антоніївський чоловічий монастир. Тут у траншеї розмірами 6 × 2 м знайдені залишки підмурків від дерев'яної споруди XVIII ст., аналогічної рештам фундаментів церкви Іоакима та Анни та ряд стовпових ям. Візуальне обстеження цієї ділянки дозволило припустити, що на території скиту в схилі тераси знаходиться ще один об'єкт, представлений западиною діаметром понад 2,5 м, який може бути печерою.

Г. В. Жаров, С. Д. Лисенко

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ БРОНЗИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Лівобережною експедицією ІА НАНУ на теренах Городнянського та Ріпкинського районів Чернігівської обл. у 2016 р. було досліджено два поселення доби бронзи.

Одне з них біля **с. Лашуки, ур. Варковщина** (Городнянський р-н, Конотопська сільська рада). Поселення розташоване за 0,15 км на північ від центральної частини с. Лашуки в ур. Варковщина (рис. 1: 1). Займає дюноподібне узвишшя у заплаві лівого берега р. Крюкови (правий доплив р. Снов). Висота над рівнем заплави 0,3—1,3 м. Центральна частина пам'ятки знищена меліоративним каналом. Попередньо площа поселення складає не менше 0,5 га.

Для з'ясування меж пам'ятки та ступеню збереженості культурного шару було проведено шурфування. У шурфі 14 (3 × 4 м) виявлено розвал ліпної посудини.

Стратиграфічно культурні нашарування у шурфі розподіляються на три шари. Верхній — темний брунатно-сірий супісок товщиною до 0,2 м. Середній — темно-сірий плямистий супісок товщиною 0,08—0,12 м. Нижній — сіро-жовтий плямистий супісок потужністю 0,08—0,1 м. Материк — жовтий

пісок. Розвал посудини знайдено у середньому шарі.

Посудина — куляста амфора тюрингського типу (рис. 2). Вінце низьке; його край плавно відігнуто під кутом біля 40°. Денце плоске, зі звуженим піддоном із заокругленим краєм. По обидві сторони корпусу розташовані дві широкі горизонтальні ручки з горизонтальним отвором. Тісто з домішкою дрібного шамоту та незначною кількістю дрібного піску. Колір сірий. Поверхня загладжена. Діаметр вінця — близько 12,0 см. Діаметр шийки — близько 11,2 см. Діаметр корпусу — близько 32,5 см; габарити по ручках — близько 36,2 см. Діаметр денця — близько 9,4 см. Висота посудини — близько 34,8 см. Висота вінця — 2,0—2,2 см. Висота нижньої частини — 18,2 см. Товщина вінця — 1,0—1,05 см. Товщина стінок — 0,65—0,7 см. Товщина денця — 1,0 см. Розміри ручок: висота — до 5,5 см; ширина — від 7,0 см (у центрі) до 10,0 см (в основі); висота над корпусом посудини — близько 1,4 м; діаметр отвору — 0,8 см.

Посудина орнаментована прокресленими борознами та круглими наколами. Горизонтальна лінія, що обрамлена зверху і знизу наколами, проходить по максимальному діаметру посудини від ручки до ручки. Лінії вдавлень продовжуються і на ручки, заокруглюючись навколо отвору. У верхній частині посудини, між шийкою і горизонтальною лінією розташовано сім груп вертикальних ліній — три з одного боку посудини та чотири з іншого. Групи містять по 6—8 борозенок, які обрамлені з обох боків наколами; ще одна вертикальна лінія наколів проходить по центру кожної групи ліній, залишаючи по три лінії з однієї сторони та по трип'ять — з іншої. Нижня частина посудини не орнаментована.

Амфора належить до загальноєвропейського горизонту культур шнурової кераміки та може бути датована серединою 3 тис. до н. е. Найближчі аналогії: Красів, курган I (Львівська обл.), Колоколин, курган IV (Івано-Франківська обл.). Посудина показує зв'язки ранньої середньодніпровської культури шнурової кераміки з прикарпатською культурою. Звертають увагу широкі ручки, характерні для культури кулястих амфор попереднього періоду доби бронзи.

Інше поселення біля **смт Ріпки, ур. Кар'єр** (Ріпкинський район). Пам'ятка знаходиться за 1 км на північний схід від північного краю смт Ріпки. Займає низьку ділянку південного берега болота Північний Замглай. Висота над рівнем болота — 0,5—1,5 м (рис. 1: 2). Поверхня задернована. Східна частина пам'ятки знищена піщаним кар'єром. Попередньо площа поселення складає не менш ніж 1 га.

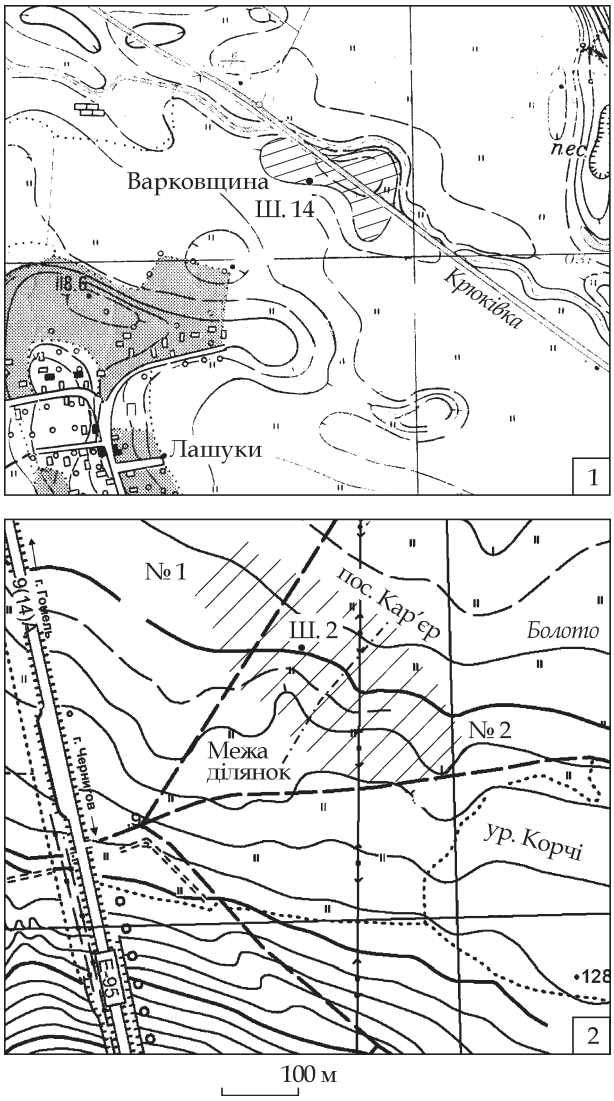

Рис. 1. Ситуаційні плани поселень: 1 — Лашуки, ур. Варковщина; 2 — Ріпки, ур. Кар'єр

Для встановлення точних меж пам'ятки та ступеня збереженості культурного шару було проведене шурфування. У результаті виявлені дві нові ділянки поселення (ділянки 4, 5). Тут, у шурфі 2, було знайдено розвал ліпної посудини.

Стратиграфічно культурні нашарування у шурфі складалися з двох шарів. Верхній — темний брунатно-сірий супісок потужністю 0,2 м. Нижній — жовто-сірий плямистий супісок потужністю 0,1 м. Материк — жовтий пісок. Розвал посудини виявлений у нижньому шарі.

Посудина — велика слабопрофільована тюльпаноподібна посудина малополовецького типу (рис. 3). Вінце слабо відігнуте, скраю вінце сплощене під кутом близько 35° та трохи заокруглене. Тісто з домішкою жорстви. Колір зовнішньої поверхні бурий, сірий, місцями — оранжевий, чорний; внутрішня поверхня — чорна, темно-сіра. Зовнішня поверхня вінця та денця якісно загладжена;

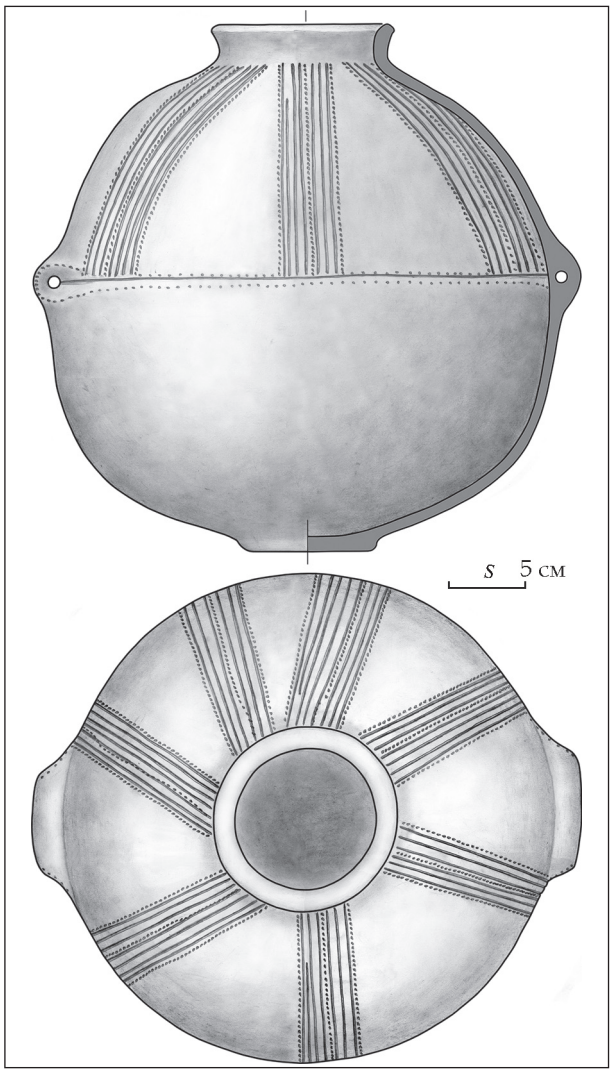

Рис. 2. Лашуки, ур. Варковщина; амфора тюрингзького типу

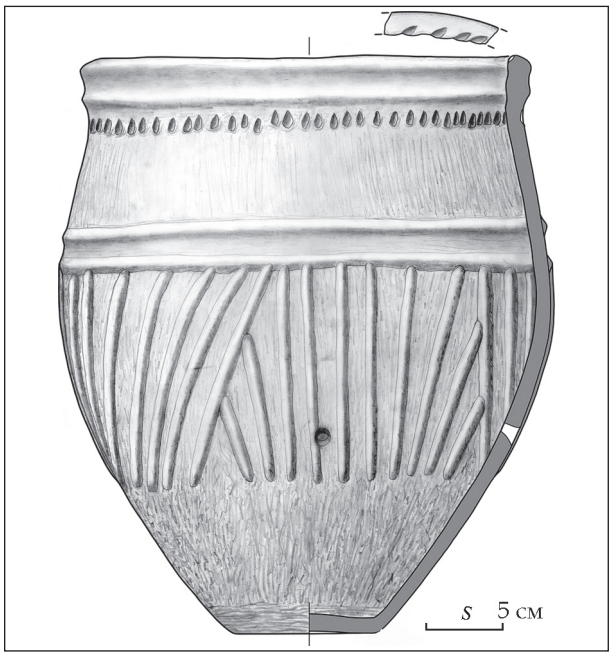

Рис. 3. Ріпки, ур. Кар'єр; посудина малополовецького типу

верхня частина посудини — шерехато-загладжена, нижня частина — шерехата. Внутрішня поверхня має сліди розчосів тріскою (?). Діаметр вінця — близько 30,0 см. Діаметр шийки — близько 28,8 см. Діаметр максимальний — близько 32,0 см; разом з валиками — до 32,5 см. Діаметр денця — близько 10,0 см. Висота посудини — близько 38,2 см. Висота вінця — 3,5 см. Товщина вінця — 1,5—1,6 см. Товщина стінок — 1,0—1,1 см. Товщина денця — від 0,9—1,05 см (біля стінок) до 1,2 см (у центрі).

По внутрішньому краю вінця нанесені нігтьові вдавлення, що відступають. На відстані близько 2,0 см від зрізу вінця розташували відтягнутий (?) валик. По внутрішній поверхні вінця проходять дві широкі неглибокі горизонтальні канелюри, виникнення яких, можливо, пов'язане із технологією формування краю вінця та валика під ним. Нижче валика проходить пояс витягнутих підтрикутних вдавлень, нанесених під кутом, зверху вниз. На відстані 10,5—11,0 см від краю вінця розташовані два горизонтальні наліпні валики, які утворюють пояс 3,0—3,5 см завширшки; відстань між валиками — 0,7—1,2 см. Нижня частина посудини під горизонтальними валиками обшерхла — оброблена рідкою глиною; по храпу нанесені хаотичні вертикальні розчоси (гребінкою?), а в придонній частині (нижні 2,0 см) — горизонтальні розчоси. Безпосередньо по храпу нижче горизонтальних валиків посудина орнаментована поясом вертикальних наліпних валиків, загальною шириною до 14,5 см. Частина валиків наліплена під нахилом у протилежні сторони, що місцями створює композиції, близькі до «паркетних». У нижній частині пояса валиків, на відстані близько 12,5 см від денця, з зовнішньої сторони посудини до середини просвердлений отвір; зовнішній діаметр отвору — до 1,3 см, внутрішній — 0,6 см.

Форма посудини дозволяє однозначно віднести її до тшинецького культурного кола (ТКК). Виявлена вона в ареалі сосницької культури ТКК, далеко на північ від межі лісостепу та Полісся. Поєднує риси кераміки бабинського (багатоваликовий орнамент), малополовецького (масивні вінця, храп), сосницького (нігтьові вдавлення, наколи) типів, а також несе певні анахронізми середньодніпровської культури (розчоси гребінкою). Розвал може бути віднесений до ранніх проявів кераміки малополовецького типу (горизонт МП-ІІ києво-черкаської групи комарівської культури ТКК), які проникають в ареал сосницької культури по краю давньої долини Дніпра. Попередньо його можна датувати в межах кінця XVII — XVI ст. до н. е.

І. С. Кедун, О. Г. Пархоменко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ м. НІЖИН

Лівобережна експедиція ІА НАНУ провела головні роботи на поселенні Магерки І. Також було обстежено ряд поселень та проводилось спостереження за земляними роботами в різних частинах сучасного міста Ніжин.

Поселення Магерки І розташоване на північно-західній околиці Ніжина та займає підвищення вздовж краю болота Смолянка. Пам'ятка відкрита Ю. М. Ситим у 1989 р., обстежувалася в 1990-х рр. О. С. Морозовим і за матеріалами розвідок була датована часом Давньої Русі (XI—XIII ст.). Культурний шар простежувався на площі 30 × 300 м, його потужність складала від 0,2 до 0,6 м.

З 2014 р. поселення досліджується співробітниками ІА НАНУ та Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Роботи 2016 р. стали продовженням досліджень попередніх років. На території поселення було закладено три розкопи загальною площею близько 130 м^2.

Розкоп 1 (15 × 4 м) примикав до північно-східної стінки розкопу 2015 р. У ході розбирання культурного шару на ділянці розкопу було виявлено колекцію фрагментів давньоруських кругових посудин XI ст., кольчужні кільця, наконечник стріли, цвяхи та інше. Археологічні об'єкти представлені канавкою (від огорожі?), впущеною в материк.

Розкоп 2 (4 × 8 м) є продовженням розкопу 1 2015 р. Закладений з метою повного дослідження споруди, частково розкритої раніше. З'ясовано, що в плані споруда мала форму, наближену до овалу розміром 4 × 1,6 м і була заглиблена в материк на 0,8—0,9 м. У верхній частині заповнення споруди містило фрагменти давньоруських гончарних посудин, а в придонній частині — деревинне вугілля.

Розкоп 3 (5 × 5 м) був закладений у північній частині поселення. В його межі входило дві споруди. Перша в плані мала овалоподібну форму (2,7—2,4 м) та була впущена в материк на 0,3 м. Друга споруда частково виходила за межі розкопу; її глибина — 02—0,25 м. У ході розчистки споруд було зібрано колекцію уламків кругових посудин XI ст. Там само знайдено пряжку, кольчужні кільця, наконечник стріли, уламок пірофілітового (шиферного) жорна тощо.

Для уточнення зони поширення культурного шару на північному краю поселення було закладено чотири шурфи площею 8 м^2. Судячи з усього, шурфи розташовувались вже за межами території пам'ятки — археологічний матеріал (окремі фрагменти кругових посудин) тут містився лише у верхньому, дерновому шарі. Він міг бути занесений сюди внаслідок оранки (у минулому поселення розорювалось).

Всі виявлені тут матеріали не виходять за межі XI ст.

Водночас із дослідженням поселення Магерки І проводилися розвідкові роботи на поселенні Магерки ІІ.

Поселення Магерки ІІ займає підвищену ділянку розміром 600 × 100—120 м на північно-східному березі болота Смолянка. Відкрив пам'ятку Ю. М. Ситий у 1986 р., а в 1994 р. її обстежував О. С. Морозов. За матеріалами розвідок було визначено, що культурний шар поселення сягає потужності 0,2 м та містить матеріали доби бронзи (ІІ тис. до н. е.), київської культури (III—V ст.) і Давньої Русі.

На поселенні було закладено шурф 2 × 1 м. Під час розбирання культурного шару зібрано невелику колекцію давньоруської кераміки, а також фрагмент залізної оковки.

Спостереження за земляними роботами здійснювались по вул. Батюка (садиба ЗОШ № 7). Як з'ясувалось, культурний шар на цій ділянці був зруйнований в ході розбудови сучасного міста. У ході робіт зібрано невелику колекцію кераміки XVIII—XX ст. у перевідкладеному стані.

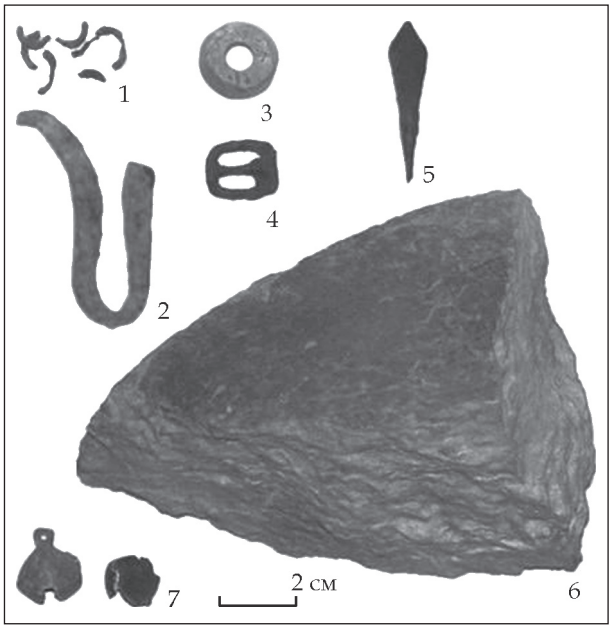

Рис. 1. Знахідки на поселенні Магерки І 2016 р.: 1 — фрагменти кольчужних кілець; 2 — фрагмент кресала; 3 — пряслице; 4 — пряжка; 5 — наконечник стріли; 6 — фрагмент пірофілітового жорна; 7 — фрагменти бубонців

Р. Кравченко

РОЗВІДКИ В МЕНСЬКОМУ ТА СОСНИЦЬКОМУ РАЙОНАХ

Розвідки проведені в межах Сосницького та Менського районів Чернігівської обл., мали на меті перевірку стану археологічних пам'яток, складання їхніх нових планів та прив'язки системи координат за допомогою GPS.

У центральній частині *с. Волосковці Менського р-ну* оглянуто *городище в ур. Замок*.

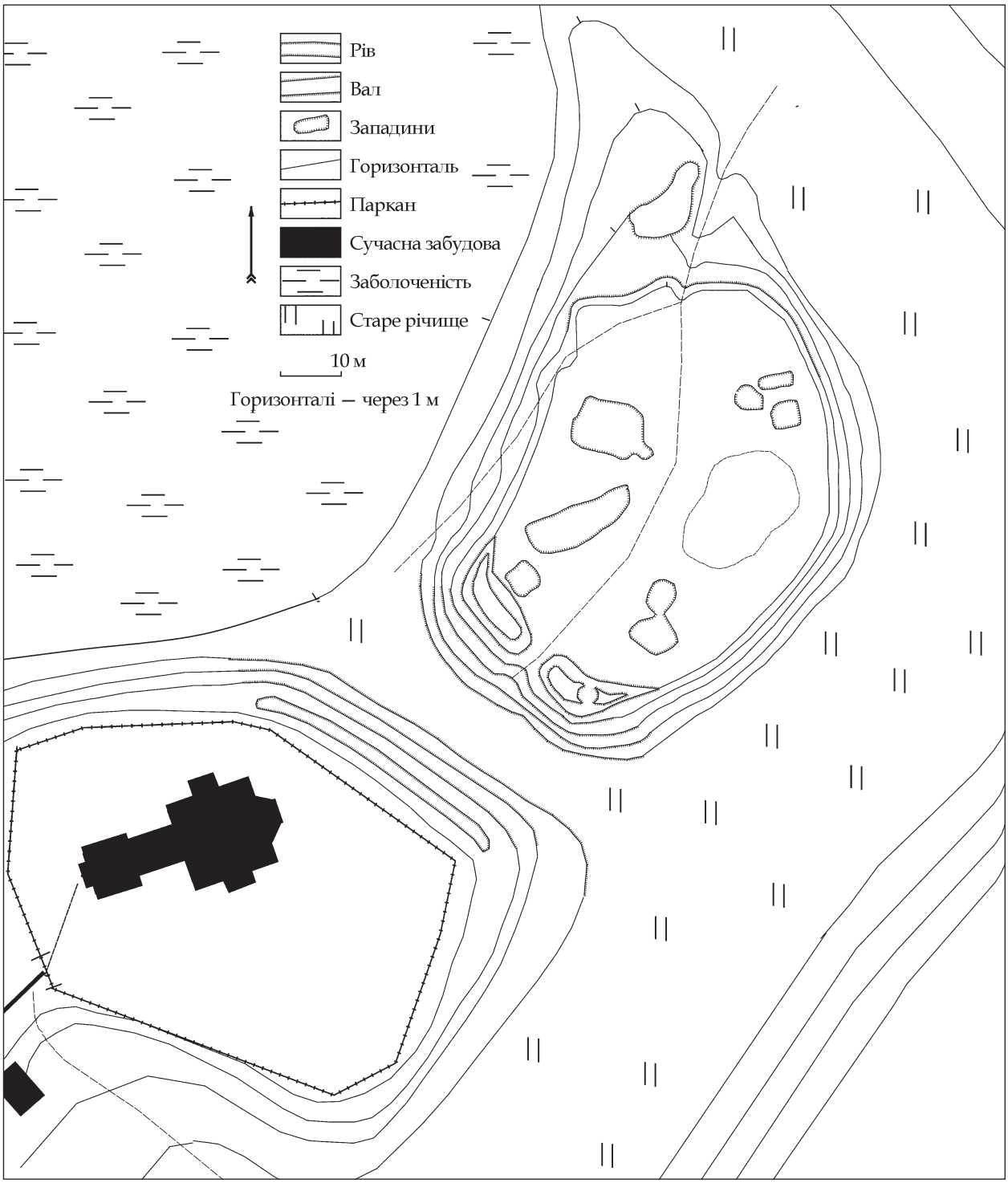

Рис. 1. Городище в с. Волосківці, план (топозйомка О. Бондаря, Р. Кравченка, О. Дудко, 2016 р.)

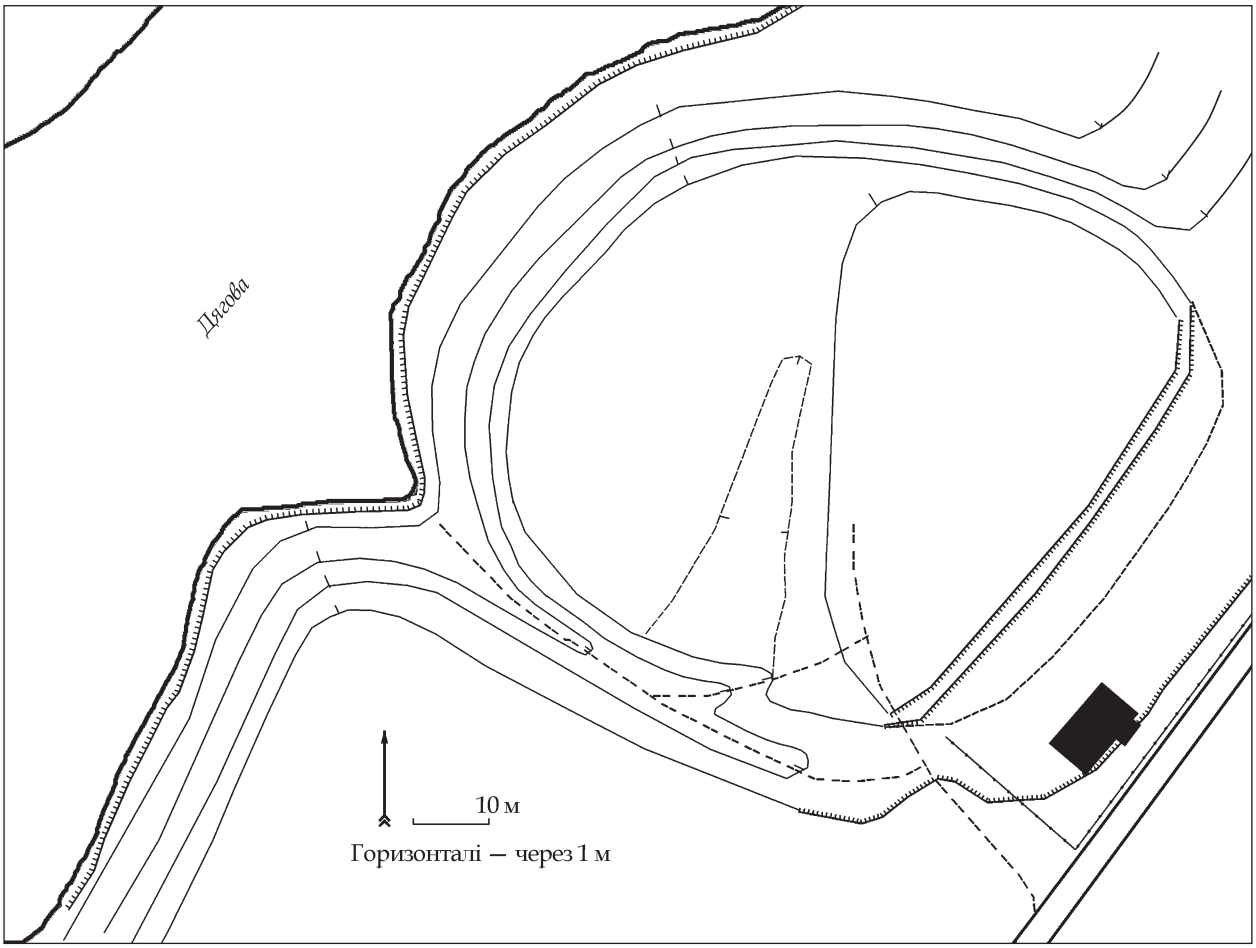

Рис. 2. Городище в с. Дягова, план (топозйомка О. Бондаря, Р. Кравченка, О. Дудко, 2016 р.)

Пам'ятка відома з кінця XIX ст. Обстежували Ю. С. Виноградський (1927), О. О. Попко (1947), І. І. Єдомаха (1959), Е. О. Симонович (1960), М. П. Кучера та О. В. Сухобоков (1971), А. М. Обломський (1981) й О. В. Шекун (1991).

Пам'ятка займає мисоподібний останець лівого берега р. Дягова, що вдається у заплаву річки. Укріплений майданчик має округлу в плані форму розмірами 44—55 × 70 м. З південно-західного (напільного боку) поселення обмежене ровом. Залишки валу зафіксовані лише з напільного боку. Схили городища на висоту до 2 м.

Площадка городища рівна, задернована. На її поверхні візуально фіксуються заглиблення, які О. В. Шекун вважав грабіжницькими ямами та не засипаними шурфами. Однак форма та глибина деяких «ям» дозволяє вбачати в них залишки котлованів споруд XVII—XVIII ст. (рис. 1).

Дата спорудження городища залишається невідомою. Утім, в описі замку 1654 р. в с. Волосківці вказано, що його споруджено на старому городищі. В підйомному матеріалі домінували кераміка XVII—XVIII ст. До цього самого часу відноситься фрагмент поливної плитки. Нечисленні уламки ліпних посудин датовані добою пізньої бронзи — раннього заліза. Обстеження на території сучасного поселення показали тут наявність культурного шару давньоруського часу. Так, він фіксується на північ від городища. Однак, через щільну приватну забудову встановити межі його розповсюдження проблематично.

Також було обстежено городище в центрі *с. Дягова Менського р-ну*. У XX ст. його обстежували Ю. С. Виноградський (1920—1930-і), О. О. Попко (1947), І. І. Єдомаха (1959) та О. В. Шекун (1991).

Пам'ятка займає мисоподібний виступ лівого берега р. Дягова, який з півдня і заходу обмежений ярами. Площадка городища рівна, задернована. Схили поросли деревами. Сучасна площа становить близько 0,4 га (рис. 2).

Зі східного напільного боку фіксуються залишки валу, який частково знищений приватною забудовою. На сьогодні його ширина не перевищує 4—5, а висота 0,5 м. Рів не простежується. З південного боку помітний невеликий пандус, по якому, імовірно, в давнину вела стежка від річки до городища. На городищі зібрані дрібні уламки стінок кругових посудин X—XIII ст.

У 4,7 км від *смт Сосниця* оглянуто залишки городища в *ур. Бурімка*. Поселення відоме

за дослідженнями В. Є. Козловської (1910), Ю. С. Виноградського (1928—1937), І. І. Ляпушкіна (1947), С. С. Березанської (1954) та П. М. Третьякова (1966).

Пам'ятка займає піщане підвищення правого берега р. Десна, яке вкрите насадженнями сосни. З північного та північно-західного боку воно обмежене о. Бурімка.

Поселення розмивається руслом р. Десна. Порівнюючи його сучасні розміри з даними мап початку XX ст., можна дійти висновку, що на сьогодні втрачено вже близько 70 % його площі. Зі сторони річки вціліла частина майданчика поселення закінчується майже вертикальним урвищем висотою 15—18 м. У верхній частині обриву помітні оголені давні культурні відкладення. На даній ділянці їхня товщина сягає близько 1 м; безпосередньо під дереном залягає шар темно-сірого супіску потужністю до 0,4 м. З цього шару походять фрагменти плитки, уламки глиняних та скляних посудин. Всі знахідки датуються XVII—XVIII ст.

Нашарування доби козаччини підстилає прошарок стерильного піску товщиною до 0,2 м. Під ним залягає шар світло-коричневого супіску потужністю до 0,4 м. З нього походять уламки ліпних керамічних посудин, які попередньо датовані періодом пізньої бронзи.

Таким чином, у ході розвідувальних робіт, проведених у Менському та Сосницькому районах, було знято плани та уточнено хронологію городищ у с. Волосківці, с. Дягова та в ур. Бурімка біля смт Сосниця. Слід зазначити, що на території усіх пам'яток зафіксовано грабіжницькі мікрошурфи.

О. П. Моця, А. Л. Казаков

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГОВА

Лівобережна експедиція Інституту археології НАН України проводила дослідження на території посаду давньоруського Чернігова. Роботи здійснювалися в зонах новобудов і фінансувалися замовниками.

Один із таких об'єктів, розташований по вул. Князя Чорного у безпосередній близькості до Єлецького монастиря та неподалік від Чорної могили на південний захід від неї. Ці розкопки стали продовженням робіт, що були розпочаті у 2015 р., коли було досліджено дві житлові будівлі XII ст.

Розкоп 2016 р. розташований на північний захід від попереднього і мав площу понад 800 м^2. У центральній частині розкопу виявлено сліди давньоруської огорожі у вигляді потужної канавки, яка розходилась у трьох напрямках — відповідно на схід, південь і північний захід. Глибина її коливається в різних частинах від 0,6 до 1,2 м, ширина у верхній частині від 0,7 до 1,5 м, у нижній — від 0,3 до 0,8 м. Скоріше за все, це був частокіл. Подібні споруди вже зустрічалися в межах чернігівського посаду.

Як з'ясувалося в ході розкопок, ця огорожа відділяла житлово-господарську частину міста від міського цвинтаря. Міська забудова представлена в даному розкопі кількома господарськими спорудами, з яких лише одна має більш-менш чітку підквадратну форму 4,0 × 4,5 м, рівну материкову підлогу та глибину 0,8—0,9 м від рівня давньої денної поверхні. Решта будівель являли собою, скоріше за все, легкі наземні споруди незначної глибини.

Рештки ґрунтового некрополя займали північно-східну частину розкопу. Тут сліди міської забудови відсутні. Досліджено вісім поховань, шість з яких мали орієнтацію захід — схід з незначними сезонними відхиленнями. Ці поховання здійснені за православним християнським обрядом на спині головою на захід, руки підібрані у ліктьових суглобах і розташовані переважно в районі живота.

Одне поховання має орієнтацію північний схід—південний захід, головою на південний захід.

Ще одне поховання орієнтовано головою на південний схід. У всьому іншому ці два поховання відповідають християнським православним канонам — кістяки лежать на спині, руки розташовані в районі живота. Параметри поховальних ям коливаються таким чином: довжина — від 1,4 м до 2,2 м, ширина — від 0,6 м до 0,8 м, глибина — від 0,15 м до 0,6—0,8 м. Поховальний інвентар представлено кількома категоріями знахідок: фрагментами глиняного посуду, дротяними білоновими скроневими кільцями, пастовими та скляними намистинами різного кольору та срібною невеличкою підвіскою овалоподібної форми. Всі поховання відносяться

до часів Київської Русі, загальна потужність культурного шару дослідженої ділянки становить 1,0—1,2 м у північно-східній частині та 1,8—2,7 м у південно-західній.

Інша ділянка, де проводились розкопки, розташована на бульварі (сучасний проспект Миру). У давнину ця ділянка входила до складу літописного Передгороддя (згадується у літописі під 1152 р.) і розташована на значній відстані від дитинця на північний захід від нього.

Тут роботи носили, переважно, наглядовий характер, але в одній із траншей вдалося зафіксувати і повністю дослідити рештки господарської споруди XII — першої половини XIII ст. Вона мала підпрямокутну форму 4,0 × 3,1 м і була заглиблена у материк до 0,8—0,9 м. У підлозі розчищено кілька неглибоких ям, також господарського призначення. Із заповнення будівлі походить характерний для давньоруських міських об'єктів матеріал — залізні ножі, точильні бруски, фрагменти скляних браслетів та уламки глиняного гончарного посуду.

Останній об'єкт, де проводились археологічні роботи, розташовувався в зоні реконструкції скверу імені Богдана Хмельницького, неподалік від П'ятницької церкви початку XIII ст. (між сучасними вулицями Гетьмана Полуботка та Шевченка).

У давнину ця територія також входила до складу літописного Передгороддя. Дослідження на позначеній ділянці, як і на попередній, також мали наглядовий характер. У ході нагляду за земляними роботами, які здійснювалися на незначну глибину, вдалося дослідити п'ять поховань, які відносяться до часів Київської Русі. Всі вони здійснені за християнським православним обрядом — кістяки розташовані на спині головою на захід, руки складені в області живота. У двох ямах кістки майже не збереглись. Параметри ям відповідають іншим чернігівським ґрунтовим похованням домонгольської доби — у даному випадку — довжина ям не перевищує 2,0, ширина — 0,5—0,6, проте глибина поховальних ям незначна — 0,15—0,25 м. З поховань походить кілька дрібних фрагментів давньоруського глиняного посуду.

Окрім цього, в різних частинах скверу, де проводились земляні роботи, простежено характер культурних нашарувань, його культурна приналежність, зафіксовано рештки цегляних фундаментів XIX — початку XX ст., у тому числі й біля П'ятницької церкви. Частина з них, що розташована в безпосередній близькості, відноситься до періоду так званої перебудови П'ятницької церкви, зокрема до XIX ст. Матеріал, зібраний у ході робіт, представлений давньоруським та пізньосередньовічним глиняним посудом, залізними предметами різного часу, пірофілітовими пряслами, фрагментами скляних браслетів домонгольської доби тощо.

О. П. Моця, К. М. Капустін, Л. Ф. Сита

ДОСЛІДЖЕННЯ В смт СЕДНІВ

На території смт Седнів Чернігівського р-ну і обл. в межах охоронних зон пам'яток археології нині відомо декілька комплексів, що досліджувалися у різні роки. У центрі селища в ур. Коронний Замок у 1982 р. В. П. Коваленком був зроблений розріз оборонних споруд дитинця літописного Сновська. Але на території центральної частини селища існує ще одна оборонна лінія, що охоплює площу 27 га і має назву «Княжий город».

Експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка продовжила археологічні дослідження Седнева. З метою вивчення оборонних конструкцій середньовічної фортеці та з'ясування дати їхнього спорудження було здійснено розріз Батиєвого валу та рову (траншея 1, розмірами 18 × 2,0 м, орієнтована перпендикулярно довгій осі валу, у північно-західній частині парку колишньої садиби Лизогубів).

У ході робіт вдалося виділити декілька хронологічних горизонтів та окремі споруди (господарські) X—XI та XVII—XVIII ст.

Отже, найбільш раннім можна вважати шар темно-сірого супіску із включенням дрібних вугликів та печини. З нього походять переважно фрагменти гончарного посуду давньоруського часу (X—XI ст.). У квадраті 4 досліджено яму овальної форми (розміром 1,5 × 1,1 м, орієнтовану довгою віссю за лінією північний захід—південний схід), з похилими стінками та пласким дном (яма 1). У заповненні об'єкта знайдено фраг-

менти гончарного посуду X—XI ст., скляну одночасну намистину та два залізні вироби.

Другий горизонт — темно-сірий гумусований супісок із включеннями дрібних вугликів та печини — можна датувати за знахідками кераміки та монети білого металу, ймовірно, карбування Густава II Адольфа (1594—1632 рр.) другою половиною — кінцем XVII — серединою XVIII ст. З ним пов'язані такі об'єкти:

Канавка I була витягнута вздовж валу, мала розміри 0,40 × 0,08 м і заглиблена у культурний шар на 0,22 м. Із заповнення походять дрібні фрагменти стінок гончарних посудин XVII—XVIII ст. та давньоруського часу.

У квадраті 3 на глибині 2,85 м від R^0 зафіксовано невелику яму довжиною 0,5 м, заглиблену у культурний шар на 0,24 м. Знахідок в об'єкті виявлено не було.

Канавка II у плані мала вигляд смуги сірого супіску з великою кількістю попелу та вугликів, оточеної з заходу та півдня смугами сіро-коричневого супіску з попелом та печиною, а також сіро-коричневим супіском. Відзначимо, що у верхній частині заповнення виявлено кілька фрагментів кераміки X—XI ст., у середній та нижній — переважали знахідки посуду XVII—XVIII ст.

Канавка III виявлена за 0,9 м на південь від канавки II. Фіксувалася з глибини 2,81—2,93 м від R^0 у вигляді смуги сірого супіску із включеннями дрібних вугликів. У заповненні виявлено фауністичні рештки та уламки гончарного посуду нового часу (XVII—XVIII ст.).

Верхні нашарування (сірий супісок із включеннями дрібних вугликів) слід віднести до пошкоджень пам'ятки. Найбільша висота насипу становить близько 1,3—1,4 м. За час розкопок виявлено окремі фрагменти гончарного посуду давньоруського часу та XVIII ст.

Одночасно з валом викопується рів. Його заповнення було добре помітним від глибини 3,10—3,12 м від R^0 у вигляді плями сірого мішаного супіску із включеннями дрібних вугликів. На рівні материка заповнення рову мало вигляд плями сірого плямистого супіску із включеннями жовтого піску, дрібних вугликів та печини (кв. 8—9) та сірого супіску із включенням дрібних вугликів та печини (кв. 7).

За результатами робіт вдалося повністю дослідити половину рову та визначити його орієнтовні розміри: глибина 2,8 м від рівня материка, ширина — не менше 6,0 м. Він мав похилі стінки та рівне дно шириною 1,1 м. Стратиграфічний розріз дозволив виділити декілька етапів його функціонування.

Зокрема, у верхній частині (глибина 3,07—4,40 м від R^0) рів заповнено шарами темно-сірого супіску із вугликами та печиною, сірого супіску з вугликами та сірим плямистим супіском із включеннями жовтого піску, вугликів та печини, які фіксують час остаточного запливання рову. Зважаючи на знахідки (гончарний та скляний посуд кінця XIX — початку XX ст., керамічний та будівельний бій, кістки тварин, незначна кількість кераміки давньоруського часу), це відбулося на початку XX ст. Індивідуальні знахідки представлені залізним ножем та кістяним виробом зі слідами обробки у вигляді кружечків із крапками.

Заповнення середньої частини (глибина 4,40—6,27 м від R^0) складалося з шарів сірого та сірого шаруватого супісків із вугликами, а також сіро-жовтого мішаного супіску, з яких походять фрагменти гончарного посуду XVII—XIX ст. (вінця, стінки та денця горщиків), скляний бій (віконниці, посуд тощо), виріб із кольорового металу та керамічна люлька. Виявлені матеріали дозволяють припустити, що поступове запливання рову відбулося у другій половині XVIII — на початку XIX ст.

Нижня частина рову (глибина 6,27—6,76 м від R^0) була заповнена жовтим плямистим супіском, сірим плямистим супіском та сіро-жовтим супіском. Знахідки на цьому рівні майже відсутні — лише кілька фрагментів гончарного посуду Нового часу. Імовірно, формування цих шарів слід пов'язати з функціонуванням оборонних споруд Седнівської фортеці у середині — другій половині XVII ст.

Відзначимо, що у квадраті 1 досліджено дві ями (яма 3 та 4), які можуть бути залишками внутрішнього рову.

Таким чином, під час розкопок 2016 р. вдалося зафіксувати культурний шар давньоруського часу (X—XI ст.), що підстилає вал, залишки оборонних конструкцій другої половини XVII ст. У цей час Седнів стає частиною володінь родини Лизогубів. Не виключено, що у середині — другій половині XVIII ст. відбувається чищення рову шириною не менше 6,0 м та глибиною 2,8 м. Пошкодження верхівки валу фортеці не дозволяють визначити всі періоди його існування, але можна впевнено датувати час засипки рову (кінець XIX — початок XX ст. — у такому вигляді рів залишається й до сьогодні).

Остаточно підтвердити або спростувати давньоруську гіпотезу зведення укріплень Фортеці дозволять додаткові розкопки у центральній частині фортифікаційних споруд.

З півдня від валу розташоване поселення Садиба Лизогубів, датоване X—XIII та XVII—XVIII ст. За 46,8 м від північно-східного кута будинку Лизогубів (приміщення колишньої школи) був закладений розкоп

розміром 6,0 × 10 м, орієнтований довгою віссю з півдня на північ. У верхньому шарі міститься кераміка часів існування садиби та школи (XVIII—XX ст.). З глибини 0,3 м у розкопі фіксувалася післямонгольська кераміка (XIII ст.). У культурному шарі над материком містилися матеріали давньоруського часу з невеликою домішкою ліпної кераміки попередніх епох. Давньоруські матеріали з шару представлені уламками туфових та пірофілітових жорен, фрагментами скляних браслетів, шматками залізних металургійних шлаків, печиною, уламком футуровки горна та керамікою X—XIII ст. На рівні материка виявлені котловани двох споруд та дев'яти ям. Одна споруда датується XII ст. всі інші відносяться до X — початку XI ст. Такі результати досліджень вказують на період найвищого розквіту міста у X — на початку XI ст.

О. П. Моця, Л. Ф. Сита

ДОСЛІДЖЕННЯ В смт СЕДНІВ У 2015 р.

На території смт Седнів Чернігівського р-ну і обл. в межах охоронних зон пам'яток археології нині відомо декілька комплексів, що досліджувалися у різні роки. На посаді городища Орєшня у 1975 р. проводилися роботи під керівництвом Є. В. Максимова; В. П. Коваленком у 1982 р. на території городища Орєшня та дитинці літописного Сновська в ур. Коронний Замок були зроблені розрізи оборонних споруд.

За матеріалами розвідок 1993 р. В. В. Мултанен, на території сучасного селища відоме ще одне городище, розташоване в ур. Трифоновщина. Воно знаходиться на південно-східній околиці Седнева, за 100 м вглиб від краю тераси р. Снов.

Городище розташоване на мису, утвореному двома потужними рівчаками, має підтрикутну в плані форму площею 0,7 га. Поверхня його відносно рівна з незначним ухилом на схід. З напільного боку (з заходу) городища фіксуються залишки оборонних споруд у вигляді валу заввишки до 2,0 м. З цього боку також наявний рів завглибшки до 6 м та завширшки до 20 м, що з півночі та півдня поєднується з вищезазначеними природними рівчаками. Сучасний в'їзд на городище знаходився з заходу і сьогодні має вигляд пологого під'їзного пандуса завширшки 2,0 м.

У північній частині городища на вільній від дерев території була закладена траншея 1 завширшки 1,0 м та завдовжки 19 м, що розпочиналася на майданчику, прорізала вал та закінчувалася на місці пандуса, що веде на городище.

На верхівці валу були виявлені рештки згорілих дерев'яних конструкцій. У насипу верхньої частини валу та поблизу решток дерев'яних укріплень були знайдені залізні пластини з заклепками від панцирного обладунку воїна. Знайдено ряд залізних панцирних пластинок, що належать до двох систем набору — ламеллярної та бригандинної.

Як деталь ламеллярного панцира, з великою долею вірогідності, інтерпретується уламок пластини підпрямокутної форми завширшки 23 мм (рис. 1: 1). Вздовж її короткого боку, на відстані 5 мм від краю, розташована пара отворів діаметром близько 1,5 мм.

З панциром бригандинної конструкції впевнено пов'язуються 5 пластинок витягнутих пропорцій розмірами 27 × 57—60 мм (рис. 1: 2, 3) та 22 × 40 мм. Уздовж верхнього горизонтального краю кожної з цих пластинок наявні заклепки.

Природні рівчаки навколо мису значно спрощували завдання по зведенню укріплень. Проте у північній частині городища вал був насипаний не лише на західному боці майданчика, а й на схил природного рівчака, для чого був використаний ґрунт з рову. Отже, по центру траншеї потужність валу від рівня материка становить 2,2 м, а в західній її частині сягає 3,4 м. Насипаний на схилі рівчака вал на глибині 1,5—2,0 м від дерну містить прошарок жовто-сірого супіску з вугликами, з якого походять уламки посудин кінця XIII—XIV ст. та викинуті у рів численні кістки тварин. Наявність вказаного прошарку свідчить про перерву під час насипання валу. Керамічний матеріал з нижньої частини валу аналогічний до знахідок з верхньої частини, що вказує на незначний хронологічний розрив у спорудженні укріплень.

Ґрунт для насипання тіла валу, як зазначалося, був узятий з напільного рову, крім того у східній частині траншеї (з внутрішнього

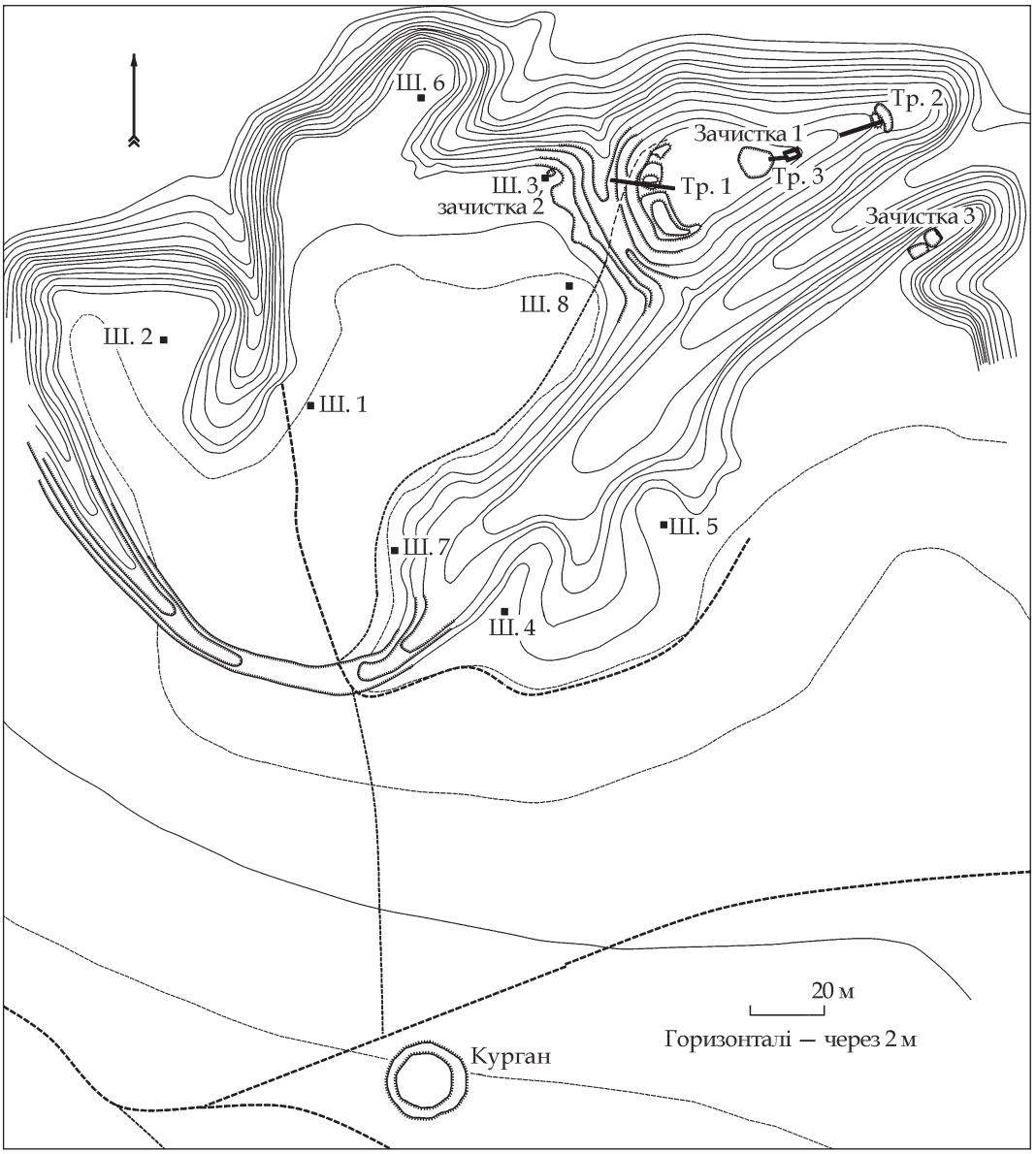

Рис. 1. Роботи на городищі та посаді в ур. Трифоновщина смт Седнів

боку від валу) було частково досліджено округлий в плані котлован діаметром понад 2,4 м та глибиною 2,4 м нижче рівня материка. Скоріше за все, ґрунт з цього котловану також був використаний для зведення укріплень. Верхня частина заповнення котловану містить нашарування з вугликами — результат пожежі укріплень на верхівці валу.

На рівні похованого шару під тілом валу вздовж краю природного рівчака вдалося простежити канавку під частокіл. З канавки під частокіл та розташованих на схід від неї невеликих об'єктів походять матеріали кінця X — початку XI ст.: уламки кругових посудин, фрагменти ліпних посудин роменської культури, шиферне пряслице біконічної форми. Знайдено також деталі ремінного набору — кільце та кінцеві накладки з металевого сплаву білого кольору (рис. 1: 4—6). Діаметр кільця становить 28—29 мм при товщині дроту 3—3,5 мм. Розміри накладок — 40 × 12 × 4 мм.

Судячи зі знахідок, на початку XI ст. на мису функціонували дерев'яні укріплення легкого типу, що, ймовірно, з боку поля обмежували територію садиби кінця X — початку XI ст.

У східній частині городища на мису, утвореному двома рівчаками, фіксуються залишки ескарпу. Для його дослідження закладено траншею 2 розмірами 16 × 1,0 м. У центральній частині траншеї (кв. 4—6) зафіксовано підрізку материкового схилу, у кв. 7—8 досліджено рештки рову, що перерізав стрілку мису. Ширина рову 4,0 м, глибина 0,7 м. Внаслідок ескарпування ухил поверхні стрілки мису змінився з 20° до 35°.

У східній частині городища було зафіксоване пошкодження культурного шару на площі 5,0 × 5,0 м — землянкою кінця XX ст.

Було здійснено зачистку трьох стінок котловану і з'ясовано, що потужність культурного шару становить до 1,3 м. У нижній частині культурного шару виявлено тонкі прошарки культурного шару, а поверх них — шар вугликів, (загальна товщина шарів до 0,55 м). Вони перекриті шаром сіро-жовтого плямистого супіску з включенням глини — рештки тіла валу, що був насипаний на стрілці мису.

На захід від залишків цього валу на поверхні простежується западина діаметром близько 5,0 м. Зі східного краю вона була частково прорізана траншеєю № 3. Дослідження показали, що западина утворилася в результаті вибирання ґрунту для насипання валу на стрілці городища. Із заповнення котловану походять уламки кераміки кінця XIII—XIV ст.

Археологічний комплекс в ур. Трифоновщина нині є єдиною пам'яткою на Чернігівщині, де у XIV ст. були зведені нові земляні укріплення (на інших городищах у цей час на старих валах будувалися укріплення легкого типу).

Є. В. Ногін

РОЗВІДКИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ТА СУМЩИНІ

Розвідувальним загоном Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського та Чернігівського національного державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка проводилися обстеження на території Городнянського, Сновського, Бахмацького районів Чернігівської області та Кролевецького району Сумської області.

Завданням досліджень було обстеження та, за необхідності, шурфування пам'яток доби неоліту.

Чернігівська область. Було обстежено вісім вже відомих пам'яток доби неоліту — пізнього середньовіччя та знайдено сім нових пунктів доби неоліту — слов'янського часу. Шурфи було закладено на двох поселеннях.

Поселення в урочищі Турбін (с. Смяч, Сновський р-н), раніше невідоме. Займає низьку ділянку мису першої надзаплавної тераси правого берега р. Снов у місці впадіння в неї р. Смяч. Зібрано багатий підйомний матеріал. На стрілці мису закладено два шурфи розмірами 2 × 2 м кожний. Виявлено культурний шар потужністю 0,7—0,9 м. Артефакти: переважно фрагменти глиняного посуду та крем'яні й кварцитові знаряддя доби неоліту, в меншій кількості — бронзового віку та ранньослов'янського часу. На рівні материка у шурфах зафіксовано залишки об'єктів — ймовірно господарських ям.

Поселення Серикові Сосни I (с. Красне, Бахмацького р-ну, виявлене автором у 2006 р.). Закладено два шурфи. Знайдено велику кількість фрагментів ліпного посуду доби неоліту, відходи обробки кременю та кварциту, невелику кількість фрагментів посуду доби бронзи. У шурфі 2 зафіксовано залишки споруди, глибиною 0,90 м від давньої поверхні, на долівці якої, перевернутий догори денцем, лежав абсолютно цілий неолітичний горщик, прикрашений відбитками гладкого штампа (рис. 1).

Поселення Серикові Сосни II (с. Красне, Бахмацького р-ну, виявлене автором у 2006 р.). Закладено два шурфи. Знайдено велику кількість фрагментів ліпного посуду доби неоліту, відходи обробки кременю та кварциту,

Рис. 1. Поселення Серикові Сосни I, шурф 2, буд. 1; горщик

невелику кількість фрагментів посуду доби бронзи. У шурфі 1 зафіксовано залишки споруди, глибиною 0,75 м від давньої поверхні.

Сумська область. Завданням досліджень було шурфування вже відомої пам'ятки доби неоліту — поселення *Погорілівка-Вирчище* (с. Погорілівка Кролевецького р-ну) на якій було закладено 2 шурфи.

У шурфі 1, розмірами 2 × 2 м, який був прирізаний до розкопу автора 2008 р., зафіксовано звичайну для цієї пам'ятки стратиграфію: культурний шар потужністю 0,65—0,70 м, перекритий алювієм завтовшки 0,35—0,40 м. Шар щільно заповнений артефактами: фрагментами ліпного глиняного посуду доби неоліту (інколи трапляються фрагменти кераміки доби бронзи), відходами обробки та знаряддями з кременю й кварциту, кістками. Слідів житлових або господарських об'єктів виявлено не було.

Шурф 2, розмірами 2 × 1 м було закладено за 50 м від шурфу 1 (азимут 200°). Потужність культурного шару, перекритого невеличким (0,25 м) шаром алювію, становила 0,25—0,30 м. Насиченість артефактами слабка, оскільки це — периферійна ділянка пам'ятки. Однак під шаром сіро-білого суглинку, що підстилає материк (потужність 0,20—0,25 м), було знайдено нечисленні фрагменти неолітичної кераміки, крем'яні скребачки та відходи обробки кременю. Можливо, рештки похованого під материком культурного шару, що виявлені у шурфі 2, відносяться до іншого періоду існування поселення Погорілівка-Вирчище, який не був зафіксований під час попередніх досліджень.

Ю. М. Ситий, В. І. Мезенцев

РОБОТИ В БАТУРИНІ

Експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка провела археологічні дослідження на території охоронних зон заповідника «Гетьманська столиця» у м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. Роботи проводилися в різних частинах міста та його околицях. У межах укріплень фортеці Батурина XVII — початку XVIII ст. було закладено три розкопи: два — на вул. Партизанській, 18 (№ 1 на відстані 17 м від розкопу 2 2015 р., а № 3 — впритул до розкопу 2015 р.). Всі ці ділянки досліджень розташовані з півночі майже впритул до однієї з головних вулиць XVII ст. У розкоп 1 потрапили стовпові ямки від огорожі двох сусідських садиб та забудова XII ст.

Розкоп 3 (розмірами 4,0 × 6,0 м) мав верхній шар представлений темно-сірим плямистим (східна частина) супіском та світло-коричневим супіском і містить цеглу та матеріали XX ст.

Нижче до глибини 0,7—0,9 м від сучасної поверхні залягали шари темно-сірого мішаного та сірого супіску з вугликами. У заповненні траплялися фрагменти кераміки XVII—XX ст.

Материк знаходився на глибині 0,76—1,0 м від сучасної денної поверхні. Нижче рівня материка зафіксовано: котлован споруди 1 та низку ям.

Споруда 1 знаходилася в північно-східному куті розкопу. Розміри споруди становлять 2,0 × 2,0 м. У заповненні котловану фіксуються перекопи з матеріалами XX ст., а нижче (до глибини 1,82 м) виявлена кераміка XIX ст. У північно-східному куті розкопу також досліджено яму 6, яка може бути частиною споруди 1 і яка містила подібний матеріал.

У розкопі досліджено сім господарських ям XII—XIX ст. та на рівні материка виявлено скупчення каміння у квадраті 5 та одинокий камінь у кв. 1. У розкопі було виявлено п'ять стовпових ямок діаметром від 0,2 до 0,5 м.

Із заповнення ями 4 походить залізне окуття дерев'яної лопати.

Розкоп 2 був закладений зі сходу від ще однієї вулиці XVII ст., що йшла від Ніжинських воріт фортеці до собору Живоначальної Трійці (сучасна вул. Ющенка, 25). Розкоп прямокутної форми 10 × 6,0 м, довгою віссю був зорієнтований за лінією схід—захід.

У розкопі представлені напластування кількох хронологічних періодів.

Культурний шар був пошкоджений перекопами XIX—XX ст. та кладками від знесеного будинку. Цегла кладок червоного кольору має розміри 26 × 13 × 5,0—6,0 см та 28—29 × 13 × 5,0—6,0 см і може бути датована XIX та XVIII ст. Фундаментні конструкції прорізають культурний шар і заглиблені в материк на 0,2—0,3 м.

Загальна потужність культурного шару становить 1,0—1,2 м. Верхні 0,6—0,8 м містять кераміку, монети та речі побутового вжитку XVIII—XX ст. На значній частині території розкопу нижче простежено прошарок яскравої оранжевої глини потужністю до 0,3 м, утворення якого можна пов'язати з нівелюванням зруйнованого валу фортеці у XVIII ст. Під глиняним прошарком простежено супісок сірих відтінків потужністю до 0,4 м, що лежать на материку. З цього шару походять матеріали XVII — початку XVIII ст.

У західній частині розкопу зафіксовано кут котловану споруди підпрямокутної форми зі сторонами, довжина яких становить понад 4,0 м. Споруда заглиблена в материк на 1,3 м. Котлован простежується з глибини 0,6 м, що разом з отриманими матеріалами дозволяє віднести споруду до часів Кирила Розумовського.

У розкопі виявлено різноманітний побутовий матеріал. Серед знахідок відзначимо пряжку та уламок гарди від шпаги XVIII ст. (часів Розумовського). Індивідуальні знахідки з розкопу представлені портупейною пряжкою XVIII ст., порцеляновою статуеткою — зображення чоловіка у одязі XVIII ст.

Розкоп 4 був закладений з метою продовження досліджень ділянки неукріпленого посаду, розташованої на південний схід від території Цитаделі. Ця ділянки вивчалася у 1997 та 2006 рр. У межах розкопу 2016 р. було досліджено дві споруди, дві господарські ями з підбоєм та декілька дрібних ям. Житло, що займало південно-західну частину розкопу, мало розміри 3,05 × 3,00 м та підкліт глибиною 1,25 м від рівня материка. Стіни споруди орієнтовані за віссю південний захід—північний схід. Біля південно-східного кута житла розташовувалася кахляна піч, сліди розвалу якої фіксувалися з глибини 0,45 м від рівня сучасної денної поверхні у вигляді завалу кахлів разом із перепаленою глиною та дрібними уламками цегли. Піч мала просту конструкцію і складалася з лицьових та карнизних кахлів із рослинно-геометричним орнаментом. Під час розбирання заповнення підкліту на глибині 0,62—0,80 м від рівня материка фіксувалися залишки вертикально поставлених дощок від конструкції стін, що знаходилися на відстані 0,2—0,5 м від стінок котловану. Збережені фрагменти мають товщину 1,0—2,0 см та фіксуються на висоту 0,34—0,58 м. Вони були впущені у ровики шириною 0,12—0,17 м, викопані у дні котловану по його периметру. А в кутах споруди знаходилися залишки дерев'яних стовпів діаметром 0,1 м. На висоті 0,10—0,12 м від дна котловану фіксуються залишки дерев'яної підлоги у вигляді прошарку з вуглинками та горілою деревиною товщиною 0,02—0,04 м. Керамічний матеріал, виявлений у процесі дослідження, дозволяє датувати житло кінцем XVII — початком XVIII ст.

Друга споруда виявлена у північно-східному куті розкопу. Котлован глибиною 0,68 м від рівня материка мав уступ з двома стовповими ямками діаметром 0,20—0,25 м. Знахідки скляних браслетів у заповненні та уламки керамічного посуду дозволяють датувати об'єкт XII ст. Відсутність у межах розкопу більшої частини споруди печі не дозволяє визначити її характер.

На території садиби В. Кочубея були продовжені дослідження розкопу 1 (фіксація залишків дворової церкви) та закладені два шурфи з метою пошуку нових об'єктів забудови подвір'я. В обох шурфах виявлені кладки часів перебування садиби у власності гетьмана К. Розумовського. Ці дві паралельні цегляні кладки являли собою основу дерев'яної будівлі, що продовжувала напрямок довгих стін основного будинку садиби у південному напрямку.

На території заміської резиденції гетьмана І. Мазепи в ур. Гончарівка було проведене шурфування з метою виявлення нових споруд. Вдалося знайти об'єкти першої половини XVII ст., які на нашу думку, відносяться до часу існування поселення гончарів на околицях міста Батурина.

В. М. Скороход, К. М. Капустін, О. В. Терещенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка й Інституту археології НАН України, під керівництвом В. М. Скорохода та О. П. Моці, продовжила дослідження посаду Виповзівського городища. Розкоп 13 (площа — 56 м^2), орієнтований стінками за сторонами світу, розташовувався у південно-східній частині

посаду за 170 м від городища у західному напрямку. Ця ділянка досліджується з 2011 р. єдиною площею.

За час робіт було досліджено одну господарську споруду XII ст. (яка, ймовірно, була частиною садиби XII ст., розташованої на північ від об'єкта — розкопки 2015 р.), а також господарські ями раннього залізного (ями 38, 41) та давньоруського часів — кінець IX—X ст. (ями 36, 37, 39, 40).

Яма 36 (розмірами 0,48 × 0,40 м, заглиблена у материк на 0,44 м) мала овальну форму і була витягнута довгою віссю за лінією північ — південь. З півночі вона була прорізана ямою 37, південна частина — ввійшла до південної стінки розкопу. Із заповнення об'єкта походить велика кількість тваринних кісток, риб'яча луска, фрагменти гончарного посуду кінця IX—X ст., половинка гудзика та залізний стрижень.

Яма 37 овальної форми (розмірами 0,72 × 0,60 м), витягнута довгою віссю за лінією північ — південь, була заглиблена у материк на 0,57 м і мала похилі стінки та пласке дно. Під час вибірки зібрано чисельні фрагменти гончарного посуду X ст., фрагменти печини, кістки тварин та зерна злакових культур.

Яма 38 овальної форми розміром 0,8 × 0,7 м розташовувалась у центральній частині розкопу і була заглиблена у материк на 0,72 м. Вона мала пласке дно і майже вертикальні стінки, однак її північну частину було зруйновано під час спорудження ями 41. Тут виявлено незначну кількість гончарного посуду X ст., а також окремі фрагменти ліпної кераміки раннього залізного часу. Відзначимо, що середньовічні матеріали виявлено лише у верхній частині заповнення, з придонної походять декілька уламків ліпних горщиків раннього залізного часу.

Яма 39 розташовувалась у південно-західній частині розкопу. Вона мала круглу форму (діаметром 0,32 м), вертикальні стінки та пласке дно, яке знаходилось на рівні — 0,22 м від рівня материка.

Із заповнення походять дрібні стінки гончарних горщиків давньоруського часу (переважно стінки та денця).

У центральній частині розкопу розташовувалась господарська яма круглої форми (діаметром 0,7 м) із похилими стінками та закругленим до низу дном (яма 40). Вона була заглиблена у материк на 0,38—0,40 м. Під час вибірки верхньої частини об'єкта виявлено дрібні фрагменти кераміки X ст., із нижньої походять тваринні кістки та фрагменти печини.

Яма 41 овальної форми (розміром 0,26 × 0,60 м) була витягнута довгою віссю за лінією північний схід — південний захід. Північна частина об'єкта ввійшла до стінки розкопу, південна була знищена під час спорудження ями 38. Досліджуваний об'єкт був заглиблений у материк на 0,33 м. З огляду на те, що об'єкт перерізала розташована поруч яма раннього залізного часу (яма 38), цим самим часом слід датувати й досліджену господарську споруду.

Споруда 26, орієнтована стінками за лінією північний схід — південний захід, розташовувалась у південно-східній частині розкопу. Контури об'єкта простежувалися вже від рівня материка (глибина 214—219 см від R^0) у вигляді плями сірого супіску із включеннями дрібних вугликів та печини, оточеної за периметром смугою сіро-жовтого плямистого супіску із включеннями дрібних вугликів.

На глибині 201—203 см від R^0 зафіксовано невеликі фрагменти горілого дерева, розміром 0,20 × 0,06 м, які концентрувалися у північно-західній частині споруди. Об'єкт був заглиблений у материк на 0,23 м, що дозволяє припускати існування на цьому місці наземної споруди господарського призначення. Знахідки з об'єкта не є численними — окрім дрібних фрагментів кераміки давньоруського часу, зібрано незначну кількість тваринних кісток та невеликі уламки печини. Індивідуальні знахідки представлено кістяним астрагалом та залізною пластиною. Уламки амфор та дрібні фрагменти гончарного посуду XII ст., виявлені в культурному шарі (що залягав над заповненням об'єкта), дозволяють попередньо датувати господарську споруду XII ст.

Під час польових робіт сезону 2015 р. на західній ділянці посаду Виповзівського археологічного комплексу було не завершено дослідження житлової споруди 1 у розкопі 12. Споруду було вибрано до материка, зачищено, проведені відповідні заходи з фіксації на фото та креслення. Сама споруда була представлена котлованом підквадратної у плані форми 5,3 × 5,2 м, орієнтованим кутами за сторонами світу і заглибленим у материк на 1,2 м.

У північному куті споруди зафіксовано розвал глинобитної печі. У плані його розміри становлять близько 1,3 × 2,2 м. Найвища точка розвалу знаходилася на позначці -1,31. Підлога в районі печі розташована на глибині 1,6—1,7 м. У розвалі знайдено придонну частину гончарної посудини. На її дні клеймо у вигляді вписаного в коло хреста.

Зачистка підлоги споруди 1 виявила розташовані без очевидної системи плями від ям. Їхні розмір від 0,05 м в діаметрі до 1,0 × 0,6 м. З найбільшої з них походить пірофілітове пряслице. У той самий час по кутах та вздовж стін плями від стовпових конструкцій відсутні.

У польовому сезоні 2016 р. розкоп 12 було розконсервовано для завершення дослідження споруди 1.

Головна увага приділялася дослідженню решток глинобитної печі. Після розбору завалу конструкцій, з глибини 1,5—1,6 м окреслився план опалювального пристрою. Піч мала округлу у плані форму розмірами 1,15 × 1,10 м, товщина стінок становила від 5,0 до 25 см. Челюсті, ширина яких складала 40 см, піч була орієнтована на південь — південний схід.

Під піччю зафіксовано відповідної форми заглиблення у материк (приблизно на 20—25 см), заповнене горілим шаром коричневого кольору та шматками залізної руди.

Навколо печі розчищено чотири стовпові (по кутах печі) та 11 дрібних (з південного та західного боків) ям.

Таким чином у сезоні 2016 р. на посаді Виповзівського городища було досліджено ділянку господарської забудови X, XII ст. у південно-східній частині, та продовжено вивчення житла X ст. у західній частині посаду.

В. М. Скороход, О. П. Моця, В. С. Жигола

РОБОТИ НА ВИПОВЗІВСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка та Інституту археології НАН України під керівництвом В. М. Скорохода та О. П. Моці провела археологічні дослідження на городищі біля с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. Попереднього сезону в розкопі 6 було виявлено західну частину споруди 10 та північно-західний кут споруди 11, котловани яких заходили під східну та південну стінки розкопу. З метою дослідження жител у 2016 р. закладено ділянку розкопу 7 на схід (12 × 4,0 м) та південь (8,0 × 2,0—3,0 м) від розкопу 6.

Сучасна денна поверхня місця влаштування розкопу була занесена шаром дюнного піску. Наявний природній схил у бік заплави р. Десна, що відбилося на різниці залягання рівня материка з перепадом близько 0,8 м із півдня на північ. Цього року не вдалося зафіксувати звичний для пам'ятки культурний шар чорного гумусованого супіску — під дюнним насипом залягали шари сірого, темно-сірого та сірого плямистого супіску. Лише над заповненням споруд були плями чорного гумусованого супіску, який відноситься до їхніх верхніх заповнень. Верхній шар містив керамічний матеріал енеоліту — бронзового та давньоруського часу, фрагменти кременю, металеві вироби давньоруського часу, значну кількість болотної руди.

На рівні передматерика виявлено три підпрямокутні плями від християнських поховань. Поховання 9 було виявлено у 2014 р. та досліджено частково. Поховання 13 минулого року було досліджене лише до кісток тазу, тож цього року його вибрали повністю. У південній частині розкопу розчистили поховання 14, від якого лишилася лише кістка від правої руки небіжчика. У східній частині дослідили поховання 15, скелет якого зберігся повністю. Усі поховання мають орієнтацію за віссю захід—південний захід — схід—північний схід, усі містили рештки дерев'яних дощок та тліну.

На рівні передматерика також виявлено декілька об'єктів, зокрема ями 35—38, а також споруди 10 та 11. Яма 35 підпрямокутної форми, розмірами 1,2 × 1,0 м, потрапила у межі споруди 11. Заповнення ями містило світло-сірий плямистий супісок та керамічний матеріал давньоруського часу. Яма 36 також була у межах споруди 11, мала видовжену підпрямокутну форму та заповнення із сірого супіску.

Котлован споруди 10 було частково зафіксовано у північно-східному куті розкопу 6 (2015 р.), цього року до розкопу не потрапила лише північна стінка споруди. Котлован прямокутної форми розмірами 5,0 × 4,0 м, орієнтовано довгою віссю за лінією південний захід—північний схід. Заповнення виявилося не дуже потужним (до 0,4 м) через природній схил майданчика городища, де ерозією пошкоджено споруду 10. Верхня частина містила сірий супісок з печиною, над материковим дном залягав світло-коричневий супісок та чорний гумусований супісок з печиною, перемішаний з глеєм. У материковому дні споруди зафіксовано систему стовпових ямок діаметром до 0,4 м та глибиною до 0,3 м від рівня дна споруди. Приблизно по центру споруди зафіксовано округле скупчення глею розмірами 1,7 × 1,3 м та завтовшки до 0,4 м, що дуже нагадує зруйновану чи недобудовану піч. В її розрізі зафіксо-

вано різні плями супісків з печиною, золою та вугіллям, а також сірий та помаранчевий глей. Під південно-західною частиною скупчення розміщувалася система дрібних ямок та канавок, які притаманні конструктивним особливостям печей Виповзівського городища та посаду. У заповненні споруди 10 знайдено керамічний матеріал X ст.

Споруда 10 частково досліджена минулого року. Котлован квадратної форми розмірами близько 4,5 × 4,5 м, орієнтовано кутами майже за сторонами світу. У північно-східному куті стінку котловану прорізає поховання 13, у південно-східному — яма 38. Верхнє заповнення споруди складав чорний гумусований супісок потужністю до 0,2 м. Нижче залягали шари темно-сірого плямистого та сірого мішаного супіску (загальною потужністю до 0,8 м), які утворилися після припинення функціонування споруди та її засипання. Вздовж стінок котловану зафіксовано шар світло-сірого супіску, мішаного з жовтим піском, завширшки до 0,4 м — засипка вздовж стіни споруди. У нижній частині споруди також зафіксовано подібну засипку, з внутрішнього краю якої виявлено деревний тлін двома прямими неширокими (до 5,0 см) лініями, що зійшлися під прямим кутом — залишки дерев'яних конструкцій житлової частини споруди.

За стратиграфічною ситуацією південної бровки сектора споруди 11 було виявлено, що вона мала два етапи використання. Перший етап фіксується прошарком горілого супіску над материковою підлогою, а також вона містила зруйновану глейову піч, частини якої фіксуються на значній площі підлоги котловану. На другому етапі котлован використали у тих самих контурах (лише південно-західна стінка має східцеподібний виріз — котлован дещо розширили під час ремонту), але залишили на дні недоторканим до 0,3 м завтовшки заповнення першого етапу. Підлога другого етапу теж має чорний горілий прошарок, під яким помітно білу піщану підсипку (для нівелювання підлоги). На рівні підлоги другого етапу виявлено значну частину великих конкрецій болотної руди різних розмірів (до 0,2 × 0,5 × 0,6 м), загальною вагою близько 200 кг. Ймовірно, споруда на другому етапі використовувалася як складське приміщення. Вздовж східної стіни зафіксовано канавку в материковому дні споруди першого етапу — так само, як і в минулому році у вже дослідженій частині споруди.

У північному куті споруди зафіксовано глейову піч розмірами 1,5 × 1,5 м, влаштовану черенем на південь (вздовж східної стіни котловану). Склепіння обвалене, черінь заповнена глеєм, фрагментами обпаленого глею (печини), а також подекуди значними за розмірами фрагментами кружальної кераміки. Збережена висота печі (склепіння) — 0,6 м. У нижню частину зовнішньої задньої (північної) стінки печі в глей вмонтовано конкреції руди (діаметром до 0,4 м), фрагменти печини та кружальної кераміки.

У південно-східному куті споруди 9 зафіксовано розвал глейової печі та її склепіння, розмірами 1,4 × 1,7 м. Залишки челюстів указують, що черінь було орієнтовано на північ. Під розвалом печі виявлено стовпову конструкцію, яка складалася з ямок діаметром до 0,2 м по контуру та всередині конструкції, а також дві більших ями (діаметром 0,4 та 0,9 м і завглибшки 0,26 та 0,36 м нижче рівня дна споруди). Заповнення споруди 9 містило керамічний матеріал та металеві вироби давньоруського часу, а також металургійні шлаки та болотну руду. Конструкція печі складалася з сірого глею (ззовні), обпеченого помаранчевого (зсередини) та коричневого і темно-коричневого пропаленого крихкого глею. В середині череня також було вмонтовано конкреції руди, діаметром до 0,3 м. Під піччю, а також перед нею (на південь), виявлено пляму зруйнованої нижньої печі, від якої залишився черінь, задня стінка з сірого глею та нижня частина челюстів, також орієнтованих на південь. Під печами та на південь від них зафіксовано низку дрібних округлих ямок від конструкції печей, а також передпічні ями із глеєм та попелом у заповненні.

Дно споруди, яке зафіксоване на глибині 1,0 м від рівня материка, у різних частинах котловану його вкриває шар чорного гумусованого супіску з вугликами та печиною (потужністю до 0,1 м), шар білого піску та темно-сірого супіску. У материковому дні споруди 11 влаштовано декілька округлих стовпових ямок діаметром 0,1—0,5 м, які на 0,05—0,50 м глибші за дно споруди. Заповнення споруди 11 містило кераміку X ст.

Таким чином, у 2016 р. було досліджено три християнські поховання, чотири ями та два котловани від жител давньоруського часу з залишками опалювальних споруд.

О. Є. Черненко, І. С. Кедун

ДОСЛІДЖЕННЯ В НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ

Експедиція Чернігівського національного педагогічного університету за участі співробітників Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя здійснювала дослідження на території стародавнього Новгорода-Сіверського. Роботи проведено в рамках «Обласної цільової програми археологічних досліджень Чернігівської області».

Дослідження здійснювалися на території міського посаду, в районі сучасної базарної площі. Роботи на цій ділянці посаду започаткував І. І. Єдомаха у 1960 р. У 1983 р. їх продовжив В. П. Коваленко.

Розкоп площею близько 80 м^2 був розбитий на північ від водонапірної вежі. Культурний шар на ділянці розкопу виявився майже повністю знищеним у ході розбудови міста у XIX—XX ст. Вціліли лише незначні рештки давніх напластувань загальною потужністю до 0,4 м. У ході їхнього розбирання були виявлені матеріали доби Давньої Русі та пізнього середньовіччя.

Залишки археологічних об'єктів збереглися в материку; вони прорізали один одного. Всього було досліджено сім споруд та кілька ям, які можна віднести принаймні до трьох різних етапів формування забудови посаду.

До давньоруського часу належать дві напівзруйновані споруди (входили в межі розкопу частково) та дві зернові ями (діаметр 1—1,2 м; завглибшки 1—1,1 м). У ході їхньої розчистки знайдені фрагменти ліпних роменських та кругових посудин XI—XII ст., амфори (група II, тип 1 за Ю. В. Ковалем), уламки скляних бокалів, а також залізні предмети, астрагал.

Одну з досліджених споруд можна віднести до XV ст. У плані вона мала наближену до квадрата форму (2,1 × 2,2 м). Її котлован був врізаний у материк на 1 м. Судячи з характерного розташування ямок від стовпчиків (в основі стін, по кутах), він мав каркасно-стовпову обшивку. У заповненні котловану фіксувалися рештки обваленого перекриття. Під час розчистки споруди було виявлено уламки гончарних посудин XIII—XV ст. та плінфи. Звідти ж походять вироби з металу (пряжка, ножі, цвяхи, хрестоподібна ланка ланцюга від панікадила), скла (намистина, уламки браслетів), каменю (пірофілітове пряслице) тощо.

Серед знахідок, які походять з цього об'єкта, окремо слід відзначити хрестик, вирізаний зі стінки керамічної посудини та стулку енколпіона. Енколпіон має закруглені завершення та дугоподібні елементи середохрестя (рис. 1). На стулці рельєфно зображене Розп'яття, а в медальйонах — напівфігури Богоматері, Іоанна Богослова та архангелів із зерцалами та мерилами. Аналогічні хрести відомі серед старожитностей межі XIV—XV ст. Водночас згладжений характер поверхні рельєфу дозволяє віднести його до імітаційних виробів другої половини XV ст. (за В. Г. Пуцком).

Інші досліджені об'єкти (споруда та господарські ями) належать до козацької доби та, судячи з усього, мали господарське призначення. На жаль, вони виявилися напівзруйнованими перекопами, що не дозволяє визначити їхню конструкцію. Під час розчистки решток їхніх котлованів виявлено уламки кругового посуду, кахлів, цегли-пальчатки (так звана «литовка»), вирізані зі стінок полив'яних кругових посудин гральні фішки, люльки для паління тютюну, взуттєві підкови та інше.

Більш чи менш добре збереглася зернова яма з приямком прямокутної форми (2,1 × 2,4 м), врізана в материк на 2 м. З її заповнення походять численні археологічні матеріали. Окрім уламків кругових посудин XVII—XVIII ст. та кахлів у ній було знайдено ножі, взуттєві підкови, керамічне грузило для рибальської сітки, різноманітні залізні предмети.

Рис. 1. Новгород-Сіверський, хрест-енколпіон XV ст.

О. Є. Черненко, Р. А. Кравченко, Р. М. Луценко

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА СВЕРДЛОВСЬКЕ-1

Мезинська експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка продовжила дослідження городища Свердловське-1 на території Мезинського національного природного парку. Роботи проводились на виконання «Обласної цільової програми археологічних досліджень Чернігівської області».

Городище Свердловське-1 розташоване на 1,5 км північніше с. Деснянське (до 1920 р. — с. Псарівка, до 2016 р. — с. Свердловка) Коропського р-ну, Чернігівської області. Пам'ятка займає високий (45—50 м) мисоподібний виступ тераси правого корінного берега р. Десна. Площа укріпленої площадки становить близько 0,3 га. З південного боку до неї примикає відкрите поселення.

Було продовжено розпочаті 2015 р. дослідження на прилеглому до городища відкритому поселенні (розкоп 1), а також здійснено вивчення оборонних споруд (розкоп 2).

Розкоп 1 площею близько 40 м^2 закладено в північній частині відкритого поселення. Потужність культурного шару на цій ділянці складала 0,2—0,3 м. З нього походили матеріали роменської та юхнівської культур (переважно уламки ліпних керамічних посудин та грузил). Досліджені археологічні об'єкти представлені котлованами двох споруд.

Споруда 1 (рис. 1) відноситься до часів існування роменської археологічної культури. Її котлован підквадратної в плані форми, розміром 4,5 × 4,5 м. Він був орієнтований кутами за сторонами світу та врізаний у материк на 0,8—1,2 м (відповідно до пониження рівня поверхні в північно-східному напрямку). Долівка котловану рівна, материкова. По центру стінок та в кутах (окрім західного) розчищено стовпові ями діаметром до 0,5 м, завглибшки 0,4—0,6 м. Окрім цього, численні ями різноманітної форми та глибини виявлені по всій площі долівки.

У східному куті споруди збереглася кубопобідна піч (№ 1) орієнтована челюстями на північний захід. Тіло печі було сформовано у дерев'яному коробі з материкової породи. Топка влаштована з використанням каркасу. Простір між стінкою котловану та піччю (завширшки 0,12—0,2 м) заповнювали материкова порода та гумусований супісок.

Ще одна піч (№ 2) була врізана в материкову стінку котловану на висоті 0, 21 м від рівня його долівки та виходила за межі розкопу. Була розкрита лише її частина (1,1 м завдовжки). Вірогідно це — так звана «піч-камін».

Печі 1 та 2 виходили челюстями до припічної овалоподібної ями (у плані 1,2 × 0,8 м; завглибшки 0,5—0,6 м), заповнення якої

Рис. 1. Городище Свердловське-1; споруда 1, вигляд із південного сходу

Рис. 2. Городище Свердловське-1; ливарна форма з крейди

було насичене уламками печини та деревного вугілля.

У ході розчистки споруди знайдено уламки ліпної кераміки роменської археологічної культури, окремі фрагменти гончарних посудин X ст., ножі, кістяні проколки, керамічні пряслиця, залізні шлаки, кістки тварин, птахів та риб. Окремо слід відзначити вирізьблену з крейди ливарну форму для виготовлення підвіски (рис. 2).

Споруда 2 відноситься до часу існування юхнівської археологічної культури. У межі розкопу входила лише частина її котловану, заглибленого в материк на 0,8 м. Дно споруди рівне. В основі стінок на дні розчищено ряд ямок від стовпчиків 0,03—0,04 м у діаметрі.

Заповнення споруди містило уламки ліпної кераміки та фрагменти керамічних грузил.

Розкоп 2 (2—14 м) був закладений з напільного боку городища для дослідження оборонних споруд. У ході робіт вдалось зафіксувати структуру валу та (частково) конфігурацію рову.

Потужність насипу валу на досліджуваній ділянці складала 1,2 м. У ньому простежувалися залишки деревинно-земляних конструкцій. У ході розбирання насипу було знайдено окремі дрібні уламки ліпних посудин. З шару, що підстилав вал (завтовшки 0,2 м) походили фрагменти керамічних посудин доби бронзи.

Глибина рову сягала 4,5 м від рівня площадки городища (3,4 м від сучасної поверхні). На його внутрішньому схилі та на дні зафіксовано сліди існування дерев'яних конструкцій у вигляді ямок від стовпчиків та трьох рядів повздовжніх канавок (дві — на схилі; одна — на дні). Верхні шари заповнення рову містили уламки кругових посудин X ст., ліпних роменських та юхнівських горщиків. Там само знайдено уламок кам'яної сокири доби бронзи. У нижніх шарах заповнення рову виявлено фрагменти ліпних посудин роменської та юхнівської культури.

О. Є. Черненко, Т. Г. Новик, К. М. Міхеєнко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО ЧЕРНІГОВА

Експедиція Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка за участі співробітників Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» здійснювала дослідження на теренах старого міста. Роботи проводилися на виконання «Обласної цільової програми археологічних досліджень Чернігівської області».

На території міської фортеці-дитинця, на ділянці, прилеглій до північно-східного краю її площадки (на північний захід від так званого Будинку Лизогуба кінця XVII ст.), було закладено розкоп площею 48 м² (6 × 8 м). За припущенням М. В. Холостенка, у XII ст. тут міг розташовуватись княжий двір, згаданий у літописній статті 1173 р. Згідно

Рис. 1. Розкоп 1, споруда 1; вигляд з півдня

з картографічними матеріалами та згадками пізніх писемних джерел, до середини XVIII ст. частину цієї ділянки займав погост Михайлівської церкви, а згодом вона була відведена під «обывательские строения и присутственные места». Її дослідження були започатковані наприкінці XX ст. А. А. Карнабедом та В. П. Коваленком.

У 2015 р. їх продовжила експедиція ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка. Як було тоді з'ясовано, давні нашарування в цій частині дитинця зруйновані під час розбудови чернігівської фортеці. Від рівня поверхні тут залягають нашарування кінця XVIII—XIX ст. (потужністю до 1,5 м), що перекривають материк. Їх прорізають перекопи XIX—XX ст. Археологічні об'єкти, які належать до різних етапів функціонування міста, збереглись переважно в материку.

Найпізніший із досліджених об'єктів можна віднести до другої половини XVIII—XIX ст. Судячи з усього, це — льох. Його котлован овальної в плані форми, завдовжки 3,7 м, завширшки близько 1,6 м, був впущений у материк на 1,5 м. Стінки котловану поступово звужувались до дна. У північній стінці були вирізані сходинки. Дно рівне (0,8—2 м). З об'єкта походять уламки керамічних (у тому числі фаянсових) посудин, взуттєві підкови та інше.

До часів козаччини можна зарахувати три споруди та кілька ям. Заповнення споруд містило синхронний матеріал (уламки гончарних та скляних посудин, кахлів, фрагменти віконниць, люльки для паління тютюну, взуттєві підкови тощо), який дозволяє датувати їх XVII—XVIII ст. Виходячи з їхнього взаєморозташування (орієнтовані паралельно, знаходяться на незначній, до 1 м, відстані одна від одної), вони могли належати до одного садибного комплексу.

Усі три споруди входили до меж розкопу частково. Втім, у двох випадках вдалось простежити характерні особливості їхньої конструкції.

Споруда 1 (рис. 1) у плані мала прямокутну форму, розмір 3,8 × 4,1 м. У її заповнені фіксувались прошарки деревинного тліну (залишки обваленого перекриття?). Котлован був впущений у материк на 0,8 м. На поверхні дна простежувалися численні сліди від лопати. Вздовж стінок котловану виявлено сліди невеликих ямок від стовпчиків, на дні розчищено кілька ям.

Споруда 2 (розкрита частина: 4 × 2 м) у плані також мала прямокутну форму. Її котлован був впущений у материк на 1,3 м. Судячи з усього, він мав каркасно-стовпову обшивку. Про це свідчили стовпові ями та канавки від лагів в основі стінок (рис. 2).

З рівня дна споруди 2 в материк була впущена яма трапеціеподібної форми (в плані 0,35—0,50 × 0,9 м, завглибшки 0,7 м). У ямі поховано немовля (збереглося кілька кісточок від скелета та цвяшки від гробовища). Напевно, цю могилу можна пов'язати з традицією поховання нехрещених немовлят у будівлях житлового призначення. Вона добре відома за етнографічними матеріалами (детально розглянута Д. К. Зеленіним, А. К. Байбуріним), втім археологічно її сліди фіксуються досить рідко.

До ранішого часу належить поховання, частково знищене котлованами споруд XVII—XVIII ст. Воно впущене з верхнього, знищеного рівня та сягало материка (заглиблене в материк на 0,15 м). Поховання здійснене за християнською обрядовістю, безінвентарне. Його досить впевнено можна пов'язати з погостом Михайлівської церкви XVII — середини XVIII ст. (аналогічно до могил, зафіксованих в розкопах 2015 р.).

До давньоруської доби належать яма та канава (завглибшки 0,7 м, завширшки 0,4—0,5 м, що пересікли ділянку розкопу в напрямку північний схід — південний захід). У їхньому заповненні виявлено уламки гончарних посудин XII ст.

Раніші матеріали на ділянці розкопу не виявлені.

Паралельно з роботами у північно-східній частині дитинця, було закладено шурф (2 × 2 м) на південний захід від будівлі Колегіуму, навпроти Борисоглібського собору. Традиційно цю ділянку відносять до території «Красного двору», згаданого в «Повчанні Мономаха». У XVII—XVIII ст. вона знаходилась у межах оточеного мурованими стінами подвір'я Борисоглібського монастиря.

У звітному сезоні була уточнена інформація (отримана під час досліджень Г. А. Кузнецова 1985 р.), щодо наявності тут розвалів плінфи та решток давньоруської ювелірної майстерні.

З глибини близько 0,4 м по всій площі шурфу фіксувались напластування, які містили матеріали давньоруського часу. Загальна потужність цих нашарувань перевищувала 2 м. При цьому на глибині 0,5—0,8 м в їхній товщі залягав шар будівельного сміття: уламки плінфи зі слідами цем'янкового розчину, фрагменти тиньку, голосників (аналогічні виявленим М. В. Холостенком у Борисоглібському соборі). Потужність даного шару сягала 0,5 м. Окрім архітектурних матеріалів у ході його розбирання знайдено також уламки кругових посудин X—XII ст., фрагменти скляних бокалів та браслетів, кородовані металеві предмети. Судячи з характеру залягання, даний шар сформувався внаслідок нівелювання цієї території в давнину.

Материк на ділянці шурфу виявлений на глибині 2,4 м від сучасної поверхні. В нього були впущені котловани кількох об'єктів, із заповнення яких походять уламки кругових посудин X ст.

Ще одним напрямком робіт стало продовження розпочатих у 2015 р. архітектурно-археологічних досліджень Іллінської церкви (XI—XVIII ст.). Раніше вивчення пам'ятки здійснювались Ю. С. Асеєвим і Г. Н. Логвіним (1948 р.), М. В. Холостенком і М. М. Говденко (1952—1982 рр.), І. М. Ігнатенком (1996—1999 р.). Роботи 2016 р., як і в попередньому сезоні, спрямовувалися на з'ясування характеру примикання Іллінської церкви до схилу Болдиної гори та розташованих в її товщі підземних споруд. Для цього було розчищено простінок між мурованим склепінням тамбуру XVIII ст. на вході до Антонієвих печер та північною стіною Іллінської церкви. Як з'ясувалося, склепіння тамбура перекрито штучним насипом часів його будівництва. Мурування тамбура примикає до стіни церкви та перекриває її на висоту до 1,5 м. Кладка зовнішньої фасадної поверхні стіни церкви з цього рівня недбала, без вичинки. У кладці пробита горизонтальна штроба. Нижче в товщі стіни церкви є розвантажувальна арка (не відзначена під час попередніх досліджень), яка відповідає улаштованому в інтер'єрі аркасолію. Ця арка знаходиться безпосередньо під такою ж самою, закладеною в муруванні другого ярусу церкви (зафіксована М. В. Холостенком). Слід відзначити, що використання подібних розвантажувальних конструкцій є нетиповим для давньоруської монументальної архітектури. Воно вважається одним з проявів романського впливу на чернігівську школу зодчества (М. В. Холостенко, О. М. Іоаннисян).

Рис. 2. Розкоп 1, споруда 2; вигляд зі сходу

МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ

ПЕРЕЛІК ПАМ'ЯТОК З БІОЛОГІЧНИМИ ВИЗНАЧЕННЯМИ

1. Гард, могильник і поселення, **багатошарове** (Доманівський р-н, Миколаївська обл.). Дослідження Миколаївської АЕ Інституту археології НАН України (ІА НАН України) під керівництвом В. М. Фоменка і М. Т. Товкайла у 2010—2016 рр. **Класичні методи**: *антропологія*, **могильник маріупольського типу, могильник усатівської культури, буго-дністровська, XVIII—XIX ст.**

2. Гнідавська Гірка, пам'ятка **культури лінійно-стрічкової кераміки (неоліт)** на багатошаровому поселенні (с. Рованці, Луцький р-н, Волинська обл.). Дослідження АЕ ДП «Волинські старожитності» під керівництвом О. Є. Златогорського у 2009 р. **Класичні методи:** *антропологія.*

3. Тальянки, поселення, **трипільська культура** (Тальнівський р-н, Черкаська обл.). Дослідження Трипільської АЕ ІА НАН України під керівництвом О. Г. Корвіна-Піотровського, 2016 р. **Флотація** і **промивання**: практично *безрезультатні*.

4. Кордишів, курган, **комарівська культура** (Шумський р-н, Тернопільська обл.). Дослідження Кордишівської АЕ Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток історії та культури спільно із ДП «Подільська археологія» під керівництвом М. О. Ягодинської ті В. В. Ільчишина у 2015 р. **Класичні методи**: *антропологія*.

5. Хотів, городище, **ранній залізний вік** (Києво-Святошинський р-н, Київська обл.). Дослідження Інкерманської АЕ ІА НАН України під керівництвом Е. А. Кравченко, 2016 р. **Класичні методи**: *антракологія*.

6. Северинівка, городище, **ранній залізний вік** (с. Межирів, Жмеринський р-н, Вінницька обл.). Дослідження Северинівської АЕ ІА НАН України під керівництвом Ю. В. Болтрика та М. Ігначека у 2009, 2015 рр. **Класичні методи**: *антропологія*.

7. Більське городище, курган в ур. Розрита Могила, ур. Царина Могила, **ранній залізний вік** (Котелевський р-н, Полтавська обл.). Дослідження АЕ ІА НАН України під керівництвом Д. С. Гречка у 2016 р. **Класичні методи**: *антропологія*.

8. Ольвія, місто-колонія, **матеріали IV ст. до н. е.** (Очаківський р-н, Миколаївська обл.). Дослідження Ольвійської комплексної міжнародної АЕ (спільно з Національним музеєм у Варшаві) на території римської цитаделі в Ольвії під керівництвом А. В.Буйских, А. Твардецького, 2016 р. **Класичні методи, промивання**: *археозоологія – іхтіологія*.

9. Олександрополь, курган, **IV ст. до н. е.** (Солонянський р-н, Дніпропетровська обл.). Дослідження Скіфської степової АЕ під керівництвом С. В. Поліна, 2004—2009 рр. **Класичні методи**: *антропологія*, *археозоологія*.

10. Верхнє Козаче, городище, раннього залізного віку, **IV—III ст. до н. е.** (Задонський р-н, Липецька обл., РФ). Дослідження загону АЕ Воронезького державного педагогічного університету під керівництвом Ю. Д. Разуваєва, 2015 р. **Флотація** (виконавець О. М. Меркулов): *палеоетноботаніка*, *антракологія*.

11. Циркуни, городище, **ранній залізний вік** (Харківський р-н і обл.). Дослідження Циркунівської АЕ Харківського історичного музею під керівництвом К. Ю. Пеляшенка, 2016 р. **Класичні методи**: *палеоетноботаніка*; **флотація** (виконавці С. А. Горбаненко, А. О. Беліменко): *палеоетноботаніка*, *антракологія*.

12. Консулівка, городище, ділянка Цитадель, **I ст. до н. е. — II ст. н. е.** (Бериславський р-н, Херсонська обл.). Дослідження АЕ керівництвом Д. Д. Ніконенко (з українського боку), М. Матера (з польського), 2016 р. **Класичні методи**: *археозоологія*.

13. Свердловське-1, городище і відкрите поселення, **юхнівська** і **роменська культури** (Конотопський р-н, Чернігівська обл.). Дослідження Мезинської АЕ Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка (ЧНПУ) під керівництвом О. Є. Черненко, 2015—2016 р. **Класичні методи** (2015—2016): *археозоологія*; *палеоетноботаніка* за відбитками на виробах з глини; (виконавець Р. А. Кравченко): **флотація** (2016): *палеоетноботаніка*, *антракологія*; **промивання** (2016): *археозоологія – іхтіологія*.

14. Барбара I, поселення, **рубіж III / IV — друга половина IV ст. н. е.** (Горішньоплавнівська міськрада, Полтавська обл.). Дослід-

ження Комсомольської ранньослов'янської АЕ під керівництвом Ю. Ю. Башкатова, 2016 р. **Класичні методи**: *палеоетноботаніка* за відбитками на виробах з глини; **флотація** і **промивання**: *безрезультатні*.

15. Звенигород, могильник **липицької, пшеворської культур** (Пустомитівський р-н, Львівська обл.). Дослідження АЕ Львівського історичного музею під керівництвом І. К. Свєшнікова у 1953—1955 рр. та Звенигородського загону Волинської АЕ під керівництвом Т. І. Слободян (відкритий лист Д. Н. Козака) у 2013 р. **Класичні методи**: *антропологія – кремація*.

16. Болотня, могильник **липицької, пшеворської культур** (Перемишлянський р-н, Львівська обл.). Дослідження АЕ Львівського історичного музею під керівництвом І. К. Свєшнікова у 1954 рр. **Класичні методи**: *антропологія – кремація*.

17. Вітенки, поселення **черняхівської культури** (Валківський р-н, Харківська обл.). Дослідження Германо-Слов'янської АЕ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом М. В. Любичева. **Флотація** (виконавець Е. Шультце): *палеоетноботаніка*, *антракологія*.

18. Шумівці, одиночне поховання **черняхівської культури** (Хмельницький р-н і обл.). Випадкова знахідка комплексу у 2012 р. Передано на тимчасове зберігання до державного історико-культурного заповідника «Межибіж». **Класичні методи**: *антропологія – кремація*.

19. Мильне V, могильник **бронзового** і **пізньоримського часу** (Зборівський р-н, Тернопільська обл.). Дослідження Мильнівської АЕ під керівництвом В. В. Ільчишина у 2011 рр. **Класичні методи**: *антропологія – кремація*, **черняхівська культура**.

20. П'ятницьке I, поселення, **салтівська культура** (Печенізький р-н, Харківська обл.). Дослідження АЕ ДП ОАСУ «Слобожанська археологічна служба» під керівництвом В. І. Квітковського, 2016 р. **Флотація**: *палеоетноботаніка*, *антракологія*; **промивання**: *археозоологія – іхтіологія*.

21. Радичівське-3, городище і відкрите поселення, **роменська культура** (Конотопський р-н, Чернігівська обл.). Дослідження Чернігово-Сіверської АЕ Чернігівського обласного археологічного центру під керівництвом А. Л. Казакова, 1991—1992 рр. **Класичні методи**: *палеоетноботаніка* за відбитками на виробах з глини.

22. Новгород-Сіверський, Замкова гора, городище з матеріалами роменської культури **X — початку XI ст.** (райцентр, Чернігівська обл.). Дослідження 1981 р. АЕ під керівництвом В. П. Коваленка, А. В. Кузи, а також 2014—2015 рр. АЕ ЧНПУ під керівництвом О. Є. Черненко. **Класичні методи**: *палеоетноботаніка* за відбитками на виробах з глини.

23. Пісочний Рів, городище з матеріалами **роменської культури** (Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.). Дослідження АЕ Національного університету Києво-Могилянська академія під керівництвом Л. Л. Залізняка, 2002 р. **Класичні методи**: *палеоетноботаніка* за відбитками на виробах з глини.

24. Червоне, городище уличів, **середина — друга половина X ст.** (Немирівський р-н, Вінницька обл.). Дослідження АЕ Вінницького педагогічного інституту під керівництвом П. І. Хавлюка, очевидно 1989 р. **Класичні методи**: *палеоетноботаніка*.

25. Шестовиця, могильник, **X—XI ст.** (Чернігівський р-н, обл.). Дослідження АЕ під керівництвом Я. Станкевич та Д. Бліфельда, 1946, 1948, 1956—1958 рр. (колекція з НФ ІА НАН України). **Класичні методи**: *археозоологія*.

26. Київ, Десятинний провулок, 16, поховання **X—XI ст.** (м. Київ). Дослідження архітектурно-археологічної експедиції НАН України під керівництвом Г. Ю. Івакіна, 2016 р. **Класичні методи**: *антропологія*.

27. Київ, Поштова площа, культурні шари **XI—XII** ст. (м. Київ). Дослідження АЕ Центру археології Києва ІА НАН України під керівництвом М. А. Сагайдака й С. П. Тараненка у 2015 р. **Класичні методи**: *антропологія*.

28. Ходосівка-Рославське, поселення, **давньоруський час** (Васильківський р-н, Київська обл.). Дослідження Північної постійнодіючої АЕ ІА НАН України під керівництвом І. А. Готуна, 2015 р. **Класичні методи**: *фізико-хімічний аналіз*; **флотація**: *антракологія*.

29. Софіївська Борщагівка, поселення, **давньоруський час** (Києво-Святошинський р-н, Київська обл.). Дослідження Північної постійнодіючої АЕ ІА НАН України під керівництвом І. А. Готуна. **Класичні методи**, 2015—2016 рр.: *фізико-хімічний аналіз*; **флотація**, 2015 р.: *антракологія*.

30. Київ, Кирилівська, 37, поселення, **XI, XVIII ст.** (м. Київ). Дослідження архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України під керівництвом Г. Ю. Івакіна, 2016 р. **Класичні методи**: *археозоологія – орнітологія*; **промивання** (виконавець М.С. Сергєєва): *археозоологія – орнітологія*.

31. Глинське, посад в уроч. Левуднюкова гора, **давньоруський час (кінець XIII — XIV ст.)** (Зіньківський р-н, Полтавська обл.). Дослідження Глинської АЕ Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України за участі співробітників Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України під керівництвом Ю. О. Пуголовка у 2016 р. **Класичні методи**:

антропологія; **флотація**: *антракологія, палеоетноботаніка*.

32. Острів Кемпа, **XVI ст.** (м. Дубно, Рівненська обл.). Дослідження АЕ Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно під керівництвом Ю. Л. Пшеничного. **Класичні методи**: *археозоологія – орнітологія*.

33. Києво-Печерська лавра, Митрополий сад, **XVII ст.** (м. Київ). Дослідження сектору археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника під керівництвом С. П. Тараненка, 2016 р. **Класичні методи**: *археозоологія – орнітологія*; (виконавці С. А. Горбаненко, студенти-практиканти) **флотація**: *палеоетноботаніка, антракологія*; **промивання**: *археозоологія – іхтіологія*.

34. Кам'янець-Подільський, західна частина Старого міста, Францисканська, 10, **XVII ст.** (райцентр, Хмельницька обл.). Дослідження Кам'янець-Подільського ААЕ (підрозділ ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України) під керівництвом П. О. Нечитайла. **Класичні методи**: *палеоетноботаніка*.

35. Київський Поділ, вул. Юрківська, 3, могильник **XVI—XVIII ст.** (Київ). Дослідження АЕ Центру археології Києва ІА НАН України під керівництвом М. А. Сагайдака у 2016 р. **Класичні методи**: *антропологія*.

36. Київ, Арсенал, кладовище **XVII—XVIII ст.** (Київ). Дослідження ААЕ під керівництвом В. Г. Івакіна у 2005—2006 рр. **Класичні методи**: *антропологія*.

С. А. Горбаненко

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ 2016 р.

За звітний період на визначення надійшли матеріали з 25 об'єктів досліджень 13 поселенських пам'яток, з яких на восьми пам'ятках проведено флотацію; матеріали ще приблизно з десяти пам'яток, отримані флотацією, досі не визначено. З двох пам'яток матеріали отримано у ході класичних археологічних досліджень. Зведені дані представлено у таблиці; нижче подаємо мінімально необхідні коментарі.

У тексті й таблиці використано загальну нумерацію пам'яток, присвоєну у вступі до блоку біологічних визначень. Звідти також можна дізнатися стандартну інформацію про пам'ятку і дослідника; результати археологічних досліджень цих пам'яток також переважно можна знайти у цьому збірнику за відповідними прізвищами й назвами пам'яток. Нумерація об'єктів дана згідно стандартів, використовуваних відповідними експедиціями.

Встановлення видової приналежності проведено за морфологічними ознаками і завдяки порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками, широким колом публікацій на цю тему; зернівки бур'янів визначено також за «Атласом-визначником бур'янів» І. В. Веселовського, А. К. Лисенка, Ю. П. Манька (К., 1988). Усі кількісні показники наведено в таблиці.

3. Тальянки. На пам'ятці проведено забір зразків з різних об'єктів у розкопі 20 і на розчищеній площадці 50: з різних рівнів заповнення, з-під «консервуючих» об'єктів (горщики, кубки тощо). Загальна кількість — 6 зразків не менше 6 відер. Палеоетноботанічних решток взагалі не виявлено (антракологічні рештки дуже незначні). Можливо, для реалій поселення методи флотації й промивання слід визнати неефективними.

10. Верхнє Козаче. У полі валу виявлено рештки згорілої житлової будівлі з вогнищем IV—III ст. до н. е. З її заповнення для флотації відібрано 4 зразки ґрунту по 10 дм^3. Зустрічальність палеоетноботанічних макрорешток складає 100 %; насиченість — 50—70 од. (середня — 61 од.); загальна кількість — 245 од. За природною збереженістю матеріал ділиться на дві категорії: просо — 5 балів, інші культурні злакові — 2 бали (за О. Ю. Лебєдєвою). Також виявлено 3 грудочки плівок (відходів) від проса, що спеклися, 4 фр. шкаралупи горіха ліщини (*Corylus* sp.) і 2 фр. зчленувань стебел (відходи, солома). Усі зернівки проса без плівок — підготовлене до приготування їжі пшоно. Переважно зародки не збереглись.

11. Циркуни. Відібрано зразки ґрунту з шести господарських ям (13—16, 20, 21). У ямі 14 макрорештки зернівок культурних рослин простежені візуально; флотація й промивання використані лише для відокремлення зернівок від ґрунту. З ями 13 відібрано шість відер ґрунту, з ям 15, 16, 20 і 21 — по два відра. Зустрічальність складає 100 %; середня насиченість, за ямами: 14 — 5 дм^3 / 10 дм^3; (далі показни-

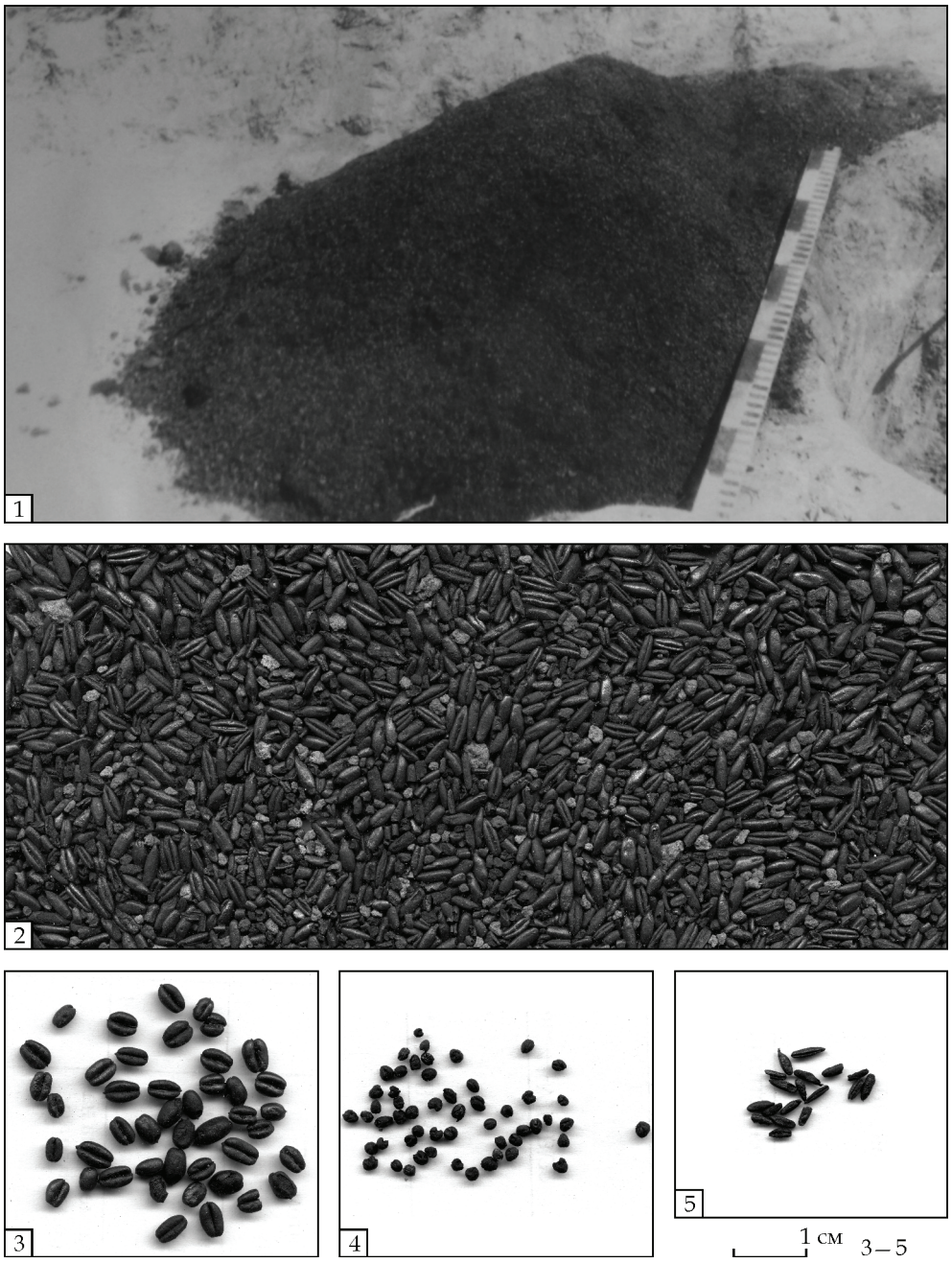

Рис. 1. Червоне, зерно з господарської ями 78, 1989 р., фото зі звіту (1); жито (*Secale cereale*), загальний вигляд зразка (2); пшениці м'які голозерні (*Triticum aestivum* s. l.) (3); просо (*Panicum miliaceum*) (4); стоколос (*Bromus* sp.) (5)

ки: зернівка / 10 дм^3) 13 — 5; 15 — 7; 16 — 3,5; 20 — 1,5; 21 — 1. Збереженість: стан матеріалу з ям 11 і 14 — 5 балів; з решти — 1—3 бали.

13. Свердловське-1. Переглянуто вироби з глини юхнівської й роменської культур. Також за результатами флотації надійшли зразки зі споруди 1 роменської культури: печей 1 і 2, ями 1.

Юхнівська культура (у таблиці — *13* / ю.): крім одиничних відбитків, виявлено 1 стінку горщика з кількома відбитками проса.

Роменська культура (у таблиці — *13* / р.): крім одиничних відбитків, що представляють статистичну цінність, виявлено: проса — 3 днища горщиків, 1 розвал горщика, 1 фр.; проса і відходів від обмолоту — 1 днище горщика; трави — 1 фр. обмазки. Карбонізовані рештки зернівок з флотації мають збереженість ближче до 2 балів. Тому доволі значна кількість дрібних і значно пошкоджених фрагментів зернівок не підлягає ідентифікації. Крім визначених зернівок, виявлено: яма 1 — спечені у грудку рештки плівок проса; яма 2 — рештки від обмолоту (плівка, зчленування, вилочка).

14. Барбара І. Методом фільтрації вибірково опрацьовано об'єкти з усіх розкопів. Ґрунт

Палеоетноботанічні визначення насіння і зернівок рослин

№ / об'єкт	Культурні													Бур'яни								Разом
	Зернові										Бобові											
	P. m.	*H. v.*	*T. d.*	*T. m.*	*T. a.*	*T.* sp.	*S. c.*	*A.* sp.	*O. s.*	Cer.	*P. s.*	*V.* sp.	*L. c.*	*Br.* sp.	*C. a.*	*G.* sp.	*P. a.*	*R.* sp.	*Set.* sp.	Br.	?	
3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
10	181	5	4	–	1	3	4	–	–	25	1	–	–	–	–	12	–	–	–	–	–	236
11 / 13	11	4	3	–	–	–	2	–	–	8	1	–	–	–	–	2	–	–	1	–	–	32
11 / 14	–	10 дм^3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	10 дм^3
11 / 15	4	2	1	–	–	–	2	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	14
11 / 16	3	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	7
11 / 20	–	1	1	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
11 / 21	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
13 / ю.	4	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6
13 / р.	19	5	3	–	4	–	10	2	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	46
13 / п. 1	57	17	13	–	15	–	28	8	–	106	–	–	–	–	7	–	–	–	–	–	–	251
13 / я. 1	9	3	3	–	4	–	6	–	–	19	–	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	48
13 / п. 2	6	1	1	–	–	–	3	–	–	4	–	–	–	–	3	–	–	–	1	–	–	19
14	21	5	8	1	3	–	3	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	46
17 / 17б	10	3	7	1	–	–	11	2	–	2	1	–	–	1	–	–	–	–	–	2	–	40
17 / 18б	11	–	3	–	1	–	1	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	2	–	–	–	21
17 / 29б	2	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	*	–	4
20 / 16	3	–	–	–	–	–	1	–	–	3	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8
21	18	4	4	1	2	–	8	2	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	41
22	6	1	2	–	3	–	3	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16
23	7	1	1	–	2	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	14
24	54	–	–	–	44	–	*	–	–	–	–	–	–	18	–	–	–	–	–	–	–	*
31 / об. 1	6	–	3	–	1	–	2	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	15
31 / об. 2	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	3	–	–	1	–	6
31 / об. 3	6	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	8
31 / об. 11	4	–	–	–	1	–	2	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	9
33	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
34	–	–	–	–	–	–	–	–	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	*

Скорочення. *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *H. v.* v. — *Hordeum vulgare* var. *lagunculiforme* (ячмінь плівчастий пляшкоподібний); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. m.* — *Triticum monococcum* (пшениця однозернянка); *T. a.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *T.* sp. — *Triticum* sp. (пшениця, не визначено); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *A.* sp. — *Avena* sp. (овес); *O. s.* — *Oryza sativa* (рис посівний); Cer. — Cerealia (зернові); *P. s.* — *Pisum sativum* (горох посівний); *V.* sp. — *Vicia* sp. (вика); *L. c.* — *Lens culinaris* (сочевиця); *Br.* sp. — *Bromus* sp. (стоколос); *C. a.* — *Convolvulus arvensis* (березка польова); *G.* sp. — *Galium* sp. (підмаренник); *P. a.* — *Polygonum aviculare* (спориш звичайний); *R.* sp. — *Rumex* sp. (щавель); *Set.* sp. — *Setaria* sp. (мишій); Br. — Brassicaceae (капустяні, раніше — хрестоцвітні); ? — бур'ян, не визначено.

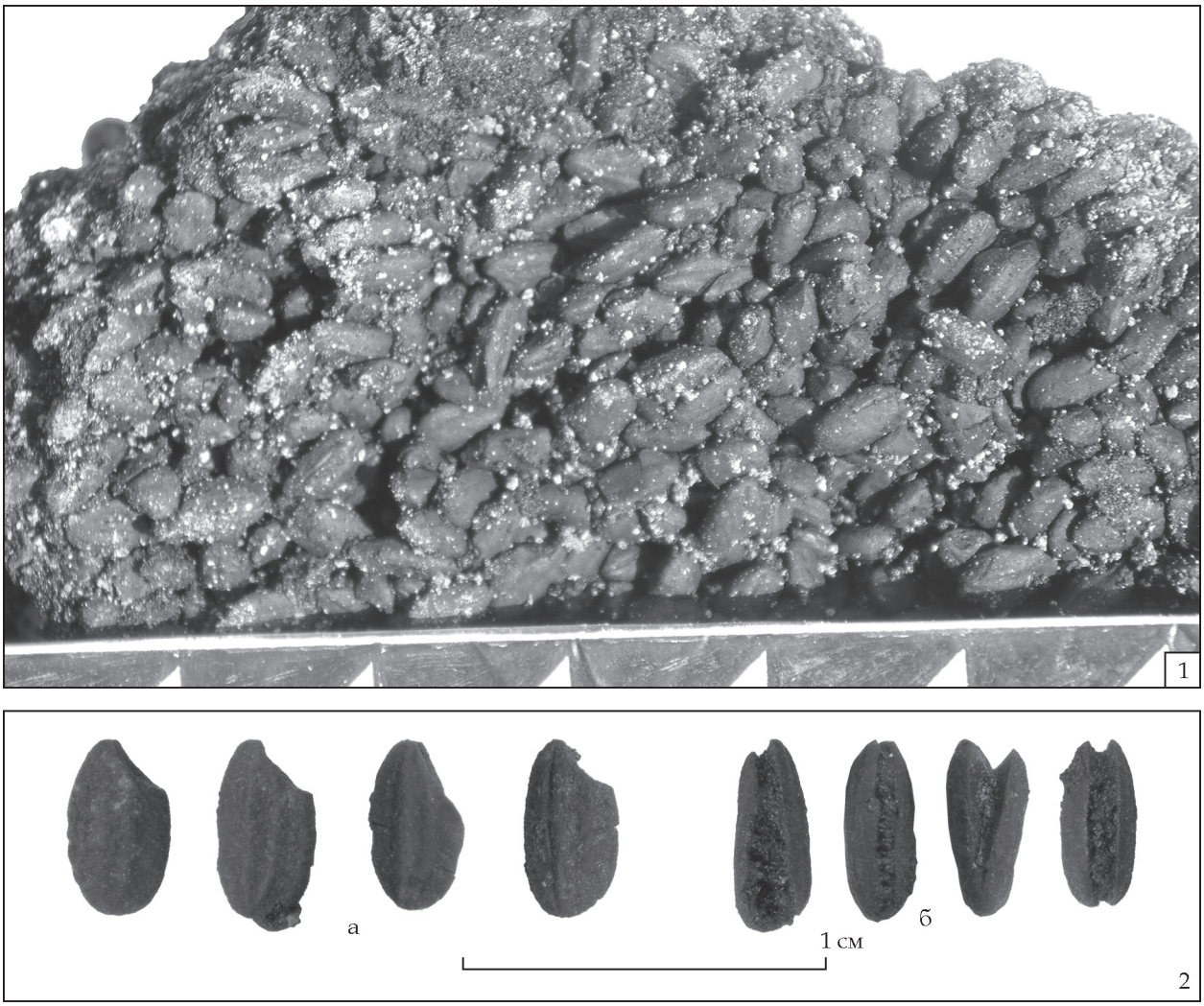

Рис. 2. Кам'янець-Подільський, приклад спеченої грудки зернівок (1) і приклади зернівок рису (2: а — бічна сторона; б — черевна сторона)

пам'ятки становить пісок; поселення підтоплене у результаті антропогенного підняття рівня води. У результаті флотації не виявлено **жодного** біологічного зразка. Стан збереженості біоматеріалів в сучасних природних умовах незадовільний. Подальші спроби ретельніших спорадичних досліджень за допомогою фільтрації ґрунту з метою забору дрібних біологічних решток слід визнати **неперспективним**.

Також переглянуто вироби з глини. Крім одиничних відбитків, виявлено масові відбитки проса: на 4 денцях, 13 фрагментах (можливо, 5 з них становлять розвал), 1 фр. обмазки; на 1 фр. обмазки виявлено по 1 відбитку: проса, пшениць м'яких голозерних, мишію. Матеріал зберігається в Комсомольському історико-краєзнавчому музеї.

17. Вітенки. Відібрано зразки з 3 об'єктів: ями 17б, 18б, споруда 29б. Зустрічальність складає 100 %; об'єм — 3,8, 4, 2,4 дм^3; насиченість — ≈10, 5, ≈2 од.; кількість — 40, 21, 4 од.; природна збереженість — 4 бали. Із заповнення ями 17б також походить 2 фр. відходів обмолоту: зчленування і вилочка ячменю. Заповнення з ями 19б (профільтровано 0,6 дм^3) на аналіз не надійшло через відсутність там помітних ботанічних макрорешток. У заповненні зі споруди 29б матеріал був загалом незначним і переважно складався з насіння капустяних (Brassicaceae), сучасних за виглядом.

20. П'ятницьке I. Матеріал з ями 16 доволі незначний. Зустрічальність менше 100 % (зернівки виявлено не у кожному зразку об'ємом 10 дм^3); насиченість — від 1 зернівки / відро; збереженість — 3 бали.

21. Радичівське-3. Переглянуто вироби з глини. Крім одиничних відбитків, виявлено масові відбитки проса на 5 денцях (в одному випадку разом з зернівками виявлено відходи обмолоту — луски), можливо, відбиток кісточки терену (*Prunus* sp.).

22. Новгород-Сіверський, Замкова гора. Переглянуто вироби з глини.

23. Пісочний Рів. Переглянуто вироби з глини. Крім одиничних відбитків, виявлено

масові відбитки проса 5 денець з відбитками проса (можливо, на денці зі споруди 2 є відбиток тканини). Матеріал зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського.

24. Червоне. На аналіз надійшли матеріали, що зберігаються в фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. Очевидно, до фондів музею була передана частина матеріалів з ями 78. Звідки на аналіз передано близько 220 мл обгорілого збіжжя. Переважно, це виявилися зернівки жита, що може становити близько 13500—14000 зернівок. Для детальнішого аналізу було відібрано близько 50 мл палеоетноботанічного матеріалу, де виявлено одиничні зернівки інших злакових культур: пшениць м'яких голозерних і проса. Крім культурних, виявлено зернівки супутнього (переважно — житу) бур'яну — стоколосу (рис. 1).

31. Глинське. Досліджено чотири об'єкти: № 1—3, а також *об'єкт 11 = господарська яма 2012 р.* Крім палеоетноботанічних матеріалів, в об'єкті 3 виявлено 1 фрагмент шкаралупи горіха ліщини. Матеріал не суперечить раніше проведеним визначенням.

33. Лавра. Відібрано зразки зі споруди 1, розкопу 1.

34. Кам'янець-Подільський. Палеоетноботанічний матеріал — переважно зернівки, що під дією значних температур (пожежі?) злиплися в грудки загальним обсягом близько 300 мм. Матеріал однорідний, при візуальному обстеженні поверхні грудок домішки не виявлено. За визначеннями доктора, співробітника Німецького археологічного інституту (Deutsches Archäologisches Institut), палеоботаніка Рейндера Неефа (Reinder Neef), зернівки належать до рису посівного (*Oryza sativa*) [1]. Зернівки неочищені, покриті плівками. Середні розміри (мм, за 10 вимірами): довжина — 5,0 (від 4,66 до 5,4), ширина — 2,77 (від 2,68; до 2,9), товщина — 2,16 (від 2,06 до 2,22). У порівнянні із сучасними — розміри незначні, ближче до мінімальних (рис. 2). Однак, зважаючи на деформацію в результаті дії вогню, не слід перебільшувати значення цих вимірів. Рис навіть зараз на території України майже не вирощують. Тому очевидно, що зерно було привезеним. Що також дуже добре узгоджується зі знахідкою комплексу мідного турецького посуду XVII ст. (за даними П.О. Нечитайла) і вказує на походження рису. Нині це перший відомий нам випадок виявлення рису на археологічних пам'ятках території України.

1. Принагідно щиро вдячні Р. Неефу за визначення, а також д-ру Е. Шультце (Німецький археологічний інститут) за налагодження контакту.

М. С. Сергєєва

АНТРАКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Породи дерева визначено за особливостями їхньої мікроструктури за трьома розрізами за допомогою мікроскопа з подальшим порівнянням отриманих результатів з даними визначників деревини. За відносно задовільної збереженості деревини або вугілля, породу дерева визначають до роду. Визначення до виду можливе в окремих випадках з певними застереженнями; наприклад, коли йдеться про єдиний вид для певного ареалу. Насамперед це стосується сосни звичайної (*Pinus silvestris*) і ясена звичайного (*Fraxinus excelsior*).

Результати дослідження. *5. Хотів.* Проаналізовано 69 зразків. Виявлене вугілля широколистяних дерев таких порід: береза, ясен, тополя / осика, дуб. З них деревина берези та ясена репрезентована відносно великими шматками вугілля, які слушно пов'язувати з габаритними конструкціями, дуб і тополя / осика репрезентовані окремими вугликами, точній інтерпретації не підлягають. Майже все вугілля репрезентоване стиглою деревиною. Гілка (дуб) — 1.

10. Верхнє Козаче. Проаналізовано 31 екз. дрібного вугілля з будівлі. Визначено зразків: ясен — 7, тополя / осика — 3, ільмові (ільм, в'яз, берест) — 3, дуб — 1. 17 екз. вугілля належить невизначеним широколистяним породам, з них 2 — розсіяносудинні. Хвойні породи відсутні.

11. Циркуни. Надійшов 61 зразок вугілля з різних об'єктів. Усі зразки репрезентовані дрібним вугіллям. До роду визначено 28 екз., 33 екз. репрезентовані широколистяними деревами невизначених порід, з них 19 — розсіяносудинні. Хвойні породи відсутні. Серед деревини, визначеної до роду, перева-

жає дуб. Кількість дубового вугілля складає понад половину визначеного дерева, воно присутнє серед матеріалів зі всіх комплексів. Друге місце у вибірці посідає деревина роду тополь. Усе вугілля репрезентоване стиглою деревиною.

17. Вітенки. Проаналізовано 284 зразки вугілля з двох ям (№ 17б і 18б). Усі зразки репрезентовані дрібним вугіллям. 227 екз. визначено до роду або родини (ільмові). 57 екз. належать широколистяним деревам невизначених порід. Хвойні породи відсутні. Вугілля належить переважно стиглій деревині, тільки один екземпляр є фрагментом гілки (ільмові — в'яз або ільм).

Визначені такі породи: дуб — 61 і 12 зразків (відповідно ями 17б і 18б), ясен — 23 і 13, ільмові — 13 і 59, тополя / осика — 3 і 1, верба — 2 і 1. У ямі 18б також виявлені ліщина — 22, клен — 9 (від молодого стовбура, можливо, від одного дерева), липа — 4, горобина — 4. Загалом в обох комплексах переважають такі породи, як дуб, ільмові, ясен. Звертає увагу велика кількість вугілля ільмових в обох комплексах, при цьому в ямі № 18б ільмові посідають за кількістю перше місце і складають майже половину всієї кількості визначених зразків. Така кількість вугілля може свідчити про те, що воно залишилося від відносно великого масиву деревини (конструкція або склад дров для палива). Також відносно великою кількістю зразків у зазначеному комплексі репрезентоване вугілля ліщини, яка у кількісному відношенні (17,6 %) посідає друге місце. Зазвичай це дерево в археологічних комплексах фіксується нечасто і репрезентоване поодинокими вугликами. В іншому комплексі серед деревини, визначеної до роду, цілком переважає дуб, що не вибивається з загальної тенденції, простеженої для Дніпровського Лівобережжя раніше.

13. Свердловське-1. Проаналізовано 392 екз. дрібного вугілля з культурного шару і різних об'єктів. Через стан збереженості й розміри до роду визначено 386 зразків. Усі зразки деревини походять з комплексів, пов'язаних зі спорудою 1 / 2016 р.: з печі 1, передпічної ями (яма 1) та ями 2 (стовпової). Крім того, проаналізовано вугілля від обшивки споруди, дослідженої у 2015 р.

Переважна більшість вугілля стосується пічного комплексу, його можна пов'язувати з паливом. Репрезентоване вугіллям дуба і сосни, переважно стиглою деревиною, що вказує на спеціальну заготівлю стовбурів дерев на дрова. На рівні череня виявлено виключно дубове вугілля. У передпічній ямі виявлено також окремі вуглики дерев розсіяно-судинних порід. Серед них діагностовано березу і дерево роду тополь (тополя / осика). Обвуглене дерево від обшивки споруди визначено як сосна.

20. П'ятницьке І. Проаналізовано 19 екз. вугілля; зразки дрібні. Виявлено такі породи: ясен — 9, дуб — 2, горобина — 1. 9 екз. репрезентовані широколистяними деревами невизначених порід серед них 2 — розсіяно-судинні. Хвойні породи відсутні.

28. Ходосівка-Рославське. Матеріали досліджень 2015 р. Проаналізовано 24 зразки дрібного вугілля з давньоруського культурного шару. Породи дерева до роду визначені для 18 екз., з них 7 — сосна, 4 — дуб, 2 — клен, по одному — ясен, тополя / осика, вільха, верба, горобина. 6 зразків належать невизначеним широколистяним породам. Усе вугілля репрезентоване стиглою деревиною.

29. Софіївська Борщагівка. Матеріали досліджень 2015 р. Надійшло дерево з двох об'єктів, усього 59 екз. В обох комплексах переважає сосна, на другому місці дуб. Поодинокими екземплярами репрезентовані ясен, тополя / осика, береза. 14 зразків належать дереву широколистяних порід, не визначені до роду. Переважна більшість вугілля репрезентована стиглою деревиною.

31. Глинське. Проаналізовано 68 зразків вугілля з різних об'єктів. Матеріали з кожного комплексу репрезентовані невеликою кількістю зразків або взагалі поодинокими вугликами До роду або родини (ільмові) визначено 43 екз., 25 екз. репрезентовані широколистяними деревами невизначених порід. Хвойні породи відсутні. Усе вугілля репрезентоване стиглою деревиною.

33. Лавра. На визначення надійшло 14 зразків дрібного вугілля. Усього до роду визначено 8 екз. вугілля. Три екземпляри належали до невизначених широколистяних порід, три зразки визначити не вдалося через поганий стан збереження. Усе вугілля репрезентоване стиглою деревиною.

Висновки. Досліджені пам'ятки розташовані на території Полісся і лісостепу. Уся визначена деревина належить місцевим породам, характерним і для широколистяних лісів, і для лісових масивів лісостепової зони. Розподіл порід дерев представлений у таблиці. Як видно, він неоднаковий на різних пам'ятках, що може демонструвати місцеві особливості сировинної бази деревообробного виробництва і господарства на рівні не лише природних зон, але й окремих мікрорегіонів. При цьому дослідження 2016 р. підтвердили деякі простежені раніше регіональні особливості. Це надання переваги сосні на таких пам'ятках Дніпровського Правобережжя, як Ходосівка-Рославське і Софіївська Борщагівка і її відносно невелика кількість (порівняно з дубом) на Лівобережному Поліссі (Свердловське-1). Дубова деревина

Деревні породи, виявлені на різних пам'ятках

№	Дерево, кількість / % від визначених												
	Сосна звичайна (*Pinus sylvestris*)	Дуб (*Quercus* sp.)	Ясен (*Fraxinus* sp.)	Ільмові (Ulmaceae)	Клен (*Acer* sp.)	Тополя / Осика (*Populus* sp.)	Верба (*Salix* sp.)	Береза (*Betula* sp.)	Вільха (*Alnus* Mill.)	Ліщина (*Corylus* sp.)	Липа (*Tilia* sp.)	Горобина (*Sorbus* sp.)	Глід (*Crataegus* sp.)
5	–	2/2,9	18/26,1 **	–	–	5/7,2	–	44/63,8 **	–	–	–	–	–
10	–	1/7,2	7/50	3/21,4	–	3/21,4	–	–	–	–	–	–	–
11	–	16/57,1	–	–	3/10,7	6/21,4	1/3,6	–	–	–	2/7,2	–	–
17	–	73/32,1	36/15,8	72/31,7	9/4,0 *	4/1,8	3/1,3	–	–	22/9,7	4/1,8	4/1,8	–
13	67/17,4	316/81,9	–	–	–	1/0,2	–	2/0,4	–	–	–	–	–
20	–	2/16,7	9/75	–	–	–	–	–	–	–	–	1/8,3	–
28	7/38,9	4/22,2	1/5,6	–	2/11,1	1/5,6	1/5,6	–	1/5,6	–	–	1/5,6	–
29	24/53,3	17/37,8	2/4,4	–	–	1/2,2	–	1/2,2	–	–	–	–	–
31	–	10/23,3	7/16,3	9/20,9	–	8/18,6	–	3/7,0	–	1/2,3	4/9,3	–	1/2,3
33	7/87,5	1/12,5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

П р и м і т к а. *Номер* відповідає номеру пам'ятки в переліку (див. «Вступне слово»). * вугілля, можливо, від одного дерева; ** вугілля може бути пов'язане з однією конструкцією.

зафіксована на всіх досліджених пам'ятках, у Поліссі й у лісостепу, що відповідає ролі дуба як основної лісоутворюючої породи, яка формує місцеві ліси, і відповідно основної ділової деревини. Ареал виявлення ільмових також підтверджує дані попередніх антракологічних досліджень, які фіксують наявність ільмових в археологічних об'єктах переважно на схід від Дніпра.

Дрібне вугілля не завжди дає можливість для інтерпретації. Зв'язок з археологічними комплексами дозволяє вбачати в ньому залишки конструкцій або виробів, а отже трактувати як приклади ділової деревини. Матеріали з культурного шару надають додаткову інформацію для характеристики рослинності в мікрорегіоні в окремі історичні періоди. Отримані матеріали важливі для створення джерельної бази деревної рослинності у давнину, яка надалі, за створення достатньо репрезентативної вибірки дозволить перейти до використання антракологічного матеріалу у контексті вивчення палеоекології й господарчої діяльності у цей період.

Л. В. Горобець

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕШТОК ПТАХІВ

Методи. При визначенні решток птахів використовували порівняльну остеологічну колекцію Національного науково-природничого музею НАН України. Шкарлупу яєць вимірювали фрезерувальним штангенциркулем із точністю 0,02 мм. Масу яєць підраховували за формулою $W = \sqrt[0,458]{L}/56,65$, де W — маса яйця (в грамах), L — товщина шкарлупи (в нанометрах).

13. Свердловське-1. Виявлено рештки семи таксонів птахів.

Гуска сіра або домашня (*Anser anser / Anser anser* f. *domestica*). Виявлено рештки чотирьох кісток: правого коракоїду та вилочки в кв. 2/Б; правого карпометакарпусу в ямі 1; правої лопатки в кв. 7. Розміри кісток знаходяться в межах властивих як дикій, так і одомашненій формі, тому достовірне визначення неможливе. Також у кв. 2/Б виявлено діафіз правої плечової кістки, який, ймовірно, належав гусці.

Крижень (*Anas platyrhynchos*). Знайдено праву ліктьову кістку в ямі 1.

Чирянка мала або велика (*Anas crecca / querquedula*). Знайдено одну променеву кістку в кв. 7.

Чапля сіра (*Ardea cinerea*). Знайдено рештки наддзьобку в ямі 9.

Тетерук (*Lyrurus tetrix*). У ямі 1 виявлено рештки лівої ліктьової та лівої променевої кісток. Також з ними виявлено рештки грудини представника ряду куроподібні, які, найімовірніше, належали тетеруку.

Курка домашня (*Gallus domestica*). Виявлено рештки щонайменше 4 особин: правий тібіотарзус у кв. 9, праву ліктьову в кв. 7, тарсометатарсус півня в ямі 1 та праві стегнову й тібіотарзус курчати в кв. 4—5. Рештки курей належали представникам різних статево-вікових груп. Доступні для промірів показники менші не лише за аналоги сучасної безпородної курки, але й за курей з давньоруських поселень XI—XIII ст.

30. Київ, вул. Кирилівська, 37. В *об'єкті 11*, в шарах XI ст. виявлено 3 кістки птахів та декілька десятків фрагментів шкарлупи яєць. Із них одна кістка (права плечова) належала молодому курчаті (*Gallus domestica*) віком менше півроку. Ще дві кістки (правий карпометакарпус та права квадратна кістка) належали горобцю польовому (*Passer montanus*).

Фрагменти шкарлупи яєць за товщиною можна поділити на сім розмірних класів: 0,24, 0,26, 0,28, 0,3, 0,32, 0,34 та 0,38 мм, що відповідає показникам дрібних курячих яєць масою приблизно 23, 28, 33, 38, 44, 50 та 64 г.

В *об'єкті 8*, в шарах XVIII ст., виявлено одну кігтьову фалангу курки та кілька десятків фрагментів шкарлупи яєць які поділяються на вісім розмірних класів: 0,24, 0,26, 0,28, 0,3, 0,32, 0,34, 0,36 та 0,38 мм, що відповідає показникам дрібних курячих яєць масою приблизно 23, 28, 33, 38, 44, 50, 57 та 64 г.

В іншій вибірці із цього ж шару виявлено рештки курки (фрагменти грудини, вилочки, хребця, складного крижу та фаланги) та фрагменти шкарлупи яєць, які поділяються на дев'ять розмірних класів: 0,24, 0,26, 0,28, 0,3, 0,32, 0,34, 0,36, 0,38 та 0,4 мм, що відповідає показникам дрібних курячих яєць масою приблизно 23, 28, 33, 38, 44, 50, 57, 64 та 71 г.

32. Острів Кемпа. Знайдено 62 кістки птахів та 9 фрагментів шкарлупи яєць. Для визначення придатна 57 кісток птаха. 48 кісток належали курці домашній (*Gallus domestica*), мінімальна кількість особин: 7, із яких 2 — молоді курчата, 1 — напівдоросла особина. Також виявлено рештки щонайменше двох яєць, які за розмірами відповідають курячим із розрахунковою масою 70 та 40 г.

Три кістки належали крижню або качці домашній (*Anas platyrhynchos / Anas platyrhynchos* f. *domestica*), щонайменше двом особинам.

10 кісток належали гусці сірій або домашній (*Anser anser / Anser anser* f. *domestica*), щонайменше двом особинам. Виявлено шкарлупу щонайменше двох яєць, які знаходяться в розмірному діапазоні гусячих. Розрахункова маса: 170 та 140 г.

33. Києво-Печерська Лавра. Знайдено рештки двох видів: гуски домашньої або сірої (*Anser anser/ domestica*) (чотири кістки, щонайменше двох особин) та курки домашньої (*Gallus domestica*) (дві кістки, можливо, однієї особини).

Є. Ю. Яніш

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2016 р.

8. Ольвія. Об'єм вибірки — 157 кісток риб. Виявлено 8 видів риб: сазан (*Cyprinus carpio*), лящ (*Abramis brama*), щука (*Esox lucius*), сом (*Silurus glanis*), судак (*Sander lucioperca*), осетер (*Acipenser gueldenstaedti*), севрюга (*Acipenser stellatus*), стерлядь (*Acipenser ruthenus*). Осетроподібні склали 60,5 % від всіх залишків риб. На першому місці за кількістю кісток севрюга та осетер, на другому місці сом.

9. Олександрополь. Матеріал визначено спільно з В. Панковським. Об'єм вибірки — 26 кісток ссавців, з них 24 належали коню свійському (*Equus caballus*), ще дві — бику свійському (*Bos taurus*). Усі кістки є залишками тризни.

12. Консулівка. При аналізі остеологічних матеріалів з розкопок було визначено 530 залишків тваринного походження. З них 513 — кісти ссавців, 15 — кістки риб, 2 — молюски (колекція оброблена частково). Найбільша кількість фрагментів кісток належить ДРХ (123 фр.). Друге місце за кількістю знайдених фрагментів належить бику свійському (*Bos taurus*) (91). Кінь свійський (*Equus caballus*) за кількістю фрагментів кісток посідає третє місце (26 фр.). Визначених фрагментів кісток свині домашньої (*Sus scrofa domesticus*) було 9. Одна кістка належала кабану (*Sus scrofa*). З диких тварин 2 кістки належали оленю благородному (*Cervus elaphus*) та 2 козулі (*Capreolus capreolus*).

Виявлені залишки шести видів риб: сазан (*Cyprinus carpio*), плітка (*Rutilus rutilus*), лящ (*Abramis brama*), щука (*Esox lucius*), вирезуб (*Rutilus frisii*), судак (*Sander lucioperca*) та сом (*Silurus glanis*). В цілому, в матеріалах з пам'ятки, набір видів риб представлений видами, типовими для іхтіофауни малих та середніх річок Чорноморського басейну. Обидва екземпляри молюсків належали річковій перловиці (*Unio crassa*).

14. Барбара I. Кістки ссавців визначено спільно з Т. В. Бітковською, молюсків визначив В. В. Аністратенко. Об'єм вибірки — 356 залишків тваринного походження (з них 355 — ссавці й 1 молюск). В матеріалі присутні кістки 7 видів ссавців: бика свійського (*Bos taurus*), коня свійського (*Equus caballus*), свині свійської, собаки свійського (*Canis familiaris*), вівці (*Ovis aries*) та, можливо, кози свійської (*Capra hircus*). Дуже важлива знахідка — дві кістки (за попередніми результатами) степового зубра (*Bison priscus*), який мешкав у степових ландшафтах та вимер в кінці плейстоцену.

Перше місце в стаді за чисельністю кісток посідав бик свійський, друге — кінь, третє — ДРХ, а свиня відігравала найменшу роль з основних сільськогосподарських видів. В одному випадку знайдений прісноводний молюск рогова катушка *Planorbarius corneus*.

25. Шестовиця. Об'єм вибірки — 303 залишки тваринного походження (з них 202 — кістки ссавців, 16 — птахів, 80 — фрагменти яєчної шкаралупи та 1 молюск). У матеріалі присутні кістки 12 видів ссавців: бика свійського (*Bos taurus*), коня свійського (*Equus caballus*), свині свійської, собаки свійського (*Canis familiaris*), вівці (*Ovis aries*) та кози свійських (*Capra hircus*).

З диких ссавців визначено залишки оленя благородного (*Cervus elafus*), ведмедя бурого (*Ursus arctos*), вовка (*Canis lupus*) та бобра (*Castor fiber*). Крім того, в матеріалі з кургану № 47 (52) були виявлені кістки куниці *Martes* sp. (за попередніми результатами аналізу). Птахи представлені залишками курки свійської (*Galus gallus*). Крім того, знайдений один молюск — перловиця товста (*Unio crassus*).

* * *

Крім того, протягом 2016 р. були визначені кістки тварин з таких пам'яток: *Манжелія*, городище, **перша половина — середина XII ст.**; *Глинське*, посад в уроч. Левуднюкова гора, **давньоруський час (кінець XIII — XIV ст.)**, матеріал за 2014—2015 рр. визначено спільно з М. Кублієм; *Тростянчик*, поселення **трипільської культури етапу BII**, частину матеріалу визначена спільно з М. Кублієм; *Старобільське I*, **ранній неоліт, 5900—5800 рр. до н. е.**, розкопки 1979—1980 рр. під керівництвом О. Г. Шапошнікової та Ю. Г. Гуріна; *Десятинна церква*, рів 5, **давньоруський час**, НФ ІА НАН України, керівник Г. Ю. Івакін; продовжуються визначення остеологічних матеріалів з *Ольвії*; *Збараж* (Тернопільська обл.), **давньоруське поховання**; *с. Єрестовка*, група курганів 2, курган 1 «Ємцівська могила», керівник О. Б. Супруненко; *Барбара II*, матеріали 1991 р.

І. Д. Потєхіна

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ПІЗНЬОМЕЗОЛІТИЧНОГО ТА ЕНЕОЛІТИЧНОГО МОГИЛЬНИКІВ У СТЕПОВОМУ ПОБУЖЖІ

Антропологічні фонди Інституту археології НАН України в останні десятиліття вкрай повільно поповнюються матеріалами з поховальних пам'яток первісної доби, причиною чого є відсутність серед досліджуваних археологами об'єктів масових могильників цього часу. Тому особливо цінним є надходження нових антропологічних колекцій із двох некрополів, відкритих нещодавно Миколаївською археологічною експедицією Інституту археології НАН України у ході дослідження знаменитого багатошарового поселення Ґард.

Раніша колекція з Ґарда датована пізньомезолітичним — ранньонеолітичним часом і походить з могильника маріупольського типу, а друга репрезентує носіїв усатівської культури епохи енеоліту. Пам'ятка розташована у південній частині Гранітно-Степового Побужжя. Антропологічні матеріали польового сезону 2016 р. з обох могильників передані нам М. Т. Товкайлом.

1. Ґард, могильник **маріупольського типу**. Отримано кісткові рештки людей із семи поховань (№ 19, 37—42), здійснених в індивідуальних ямах безпосередньо під ранньонеолітичним культурним шаром поселення і, найвірогідніше, належать до пізнього мезоліту. Водночас, автори розкопок не виключають, що цей могильник міг бути пов'язаний і з початковим етапом формування ранньонеолітичного шару.

Разом із раніше визначеними нами антропологічними матеріалами з розкопок попередніх років, колекція цього некрополя нараховує 22 поховання. Збереженість кістяків задовільна, повних посткраніальних скелетів практично немає, черепи в основному представлені у вигляді фрагментів. Разом з тим, можна відзначити досить хороший стан збереженості кісткової тканини. Це пов'язано з великою масивністю як чоловічих, так і жіночих скелетів, що є характерною рисою похованих у всіх могильниках маріупольського типу, зокрема у Надпоріжжі та Приазов'ї. Проведено первинне опрацювання та інвентаризацію кісток скелетів. Матеріал потребує значної реставраційної роботи, після чого буде здійснено його комплексне дослідження.

Могильник **усатівської культури**. У 2016 р. антропологічна колекція цього могильника, досліджуваного з 2006 р., поповнилася матеріалами з трьох захоронень (№ 34—36). Скелети знаходилися у скорченому на боці положенні, більшість з них збереглася у фрагментованому стані. Загалом матеріали усатівської культури з Ґарда нараховують 17 поховань, однак кількість їх ще має зрости, оскільки розкопано лише частину могильника, дослідження якого будуть продовжуватися. Розпочато первинне опрацювання цих матеріалів, а їхнє вивчення за антропологічними програмами буде можливе після проведення реставрації.

Аналіз зазначених матеріалів з могильників Ґарда дозволить пролити світло на процеси формування антропологічного складу населення у Північно-Західному Причорномор'ї у перехідний період від мезоліту до неоліту, а також в епоху міді.

І. Д. Потєхіна

ПЕРШИЙ ДОСЛІДЖЕНИЙ ЧЕРЕП З ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Поховання культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) епохи неоліту на території України, на відміну від країн Центральної Європи, трапляються вкрай рідко. Наразі достовірно підтвердженими є лише три: це частково кремоване захоронення в с. Незвисько на Дністрі, а також дві інгумації (Баїв та Сьомаки) на Волині. Антропологічні матеріали з них, на жаль, не збереглися, відповідні дослідження не проводилися. Череп з поселення КЛСК в ур. *Гнідавська Гірка* (2), нині єдиний в Україні, пов'язаний з цією культурою. Він відкритий А. Б. Бардецьким під час розкопок, які проводилися ДП «Волинські старожитності» у 2009 р. Череп знаходився у ямі під житловою спорудою КЛСК (розкоп 10, об'єкт 19).

Збереглися великі фрагменти мозкової коробки, кістки обличчя відсутні. Найбільший фрагмент включає передню частину склепіння черепа, спереду обмежена лобною кісткою, а ззаду і з боків — двома третинами тім'яних кісток. Інший великий фрагмент є задньою третиною тім'яних кісток, обох скроневих кісток, а також потиличною кісткою. На правій скроневій не вистачає передньої частини луски. До дрібніших частин, що також збереглися, входять уламки бокових поверхонь правої й лівої тім'яних кісток, уламок луски лівої скроневої кістки, маленький фрагмент потиличної кістки, що примикає до лівої точки *Asterion*, а також невеличкий уламок верхньої стінки правої орбіти.

Попри добру збереженість кісткової тканини, при реставрації виникли певні труднощі. Склепіння було посмертно дещо деформоване з боків під вагою землі, частина уламків з'єднана міцним клеєм, який завадив нам відкоригувати належним чином кути стикання окремих кісток при виведенні сферичної форми склепіння. У зв'язку з цим хотілося б застерегти колег від використання клеїв, не призначених спеціально для реставрації антропологічних матеріалів. Виниклі при реставрації похибки були враховані при вимірюванні відповідних краніологічних

розмірів. Зокрема, це стосується поздовжнього (похибка 0,5 мм) та поперечного (похибка 0,3 мм) діаметрів черепа.

У результаті реставрації отримано мозкову коробку (*calva*), у якої не вистачає основи та невеликого фрагмента луски на правій скроні. Форма черепа у вертикальній нормі — між пентагоноїдною і ромбоїдною, ближче до другої. Бокові стінки, утворені тім'яними та висковими кістками, сплощені й майже вертикальні, що вважається архаїчною ознакою будови черепної коробки. Кістковий рельєф розвинений слабко. Надбрівні дуги невеликі, їхній рельєф не виражений. Випинання надпереніссяя мінімальне. Зовнішній потиличний горб майже відсутній. Верхні та нижні вийні лінії потиличної кістки не простежуються. Соскоподібні виростки невеликі, обидві вершини зруйновані. Чоло пряме, лобні й тім'яні горби значно виражені. Сагітальний валик відсутній. Верхній край орбіт досить гострий. Слабкий розвиток кісткового рельєфу та морфологія описаних ознак статевого диморфізму на черепі вказують на приналежність черепа жінці.

При визначенні віку жінки ми опиралися на ступінь облітерації швів за схемами Сімпсона і Олів'є. Сагітальний та вінцевий шви як на зовнішній, так і на внутрішній стороні черепа повністю заросли. Потиличний шов зсередини частково облітерований, а зовні — майже повністю відкритий. Скроневі шви відкриті ззовні й зсередини. Такий стан облітерації черепних швів відповідає віку приблизно 45—50 років. Товщина диплое тім'яної кістки значно перевищує товщини зовнішньої та внутрішньої пластинок, що узгоджується із вказаним віковим інтервалом.

На внутрішній поверхні правої скроневої кістки, біля основи виличної ості є чіткий слід зламу, який продовжується на луску і йде в напрямі до скронево-тім'яного шва. Рівна поверхня та гострі краї цих пошкоджень, ймовірно, утворені внаслідок відрізання кістки. Можливо, зрізані також нижньобокові частини тім'яних кісток та основна кістка в області, що примикає до бокових стінок орбіт. Зруйновані також вершини обох соскоподібних відростків (мастоїдів) на скроневих кістках. Ці пошкодження, а також повна відсутність лицевої частини чи будь-яких її фрагментів *in situ* наводять на думку про те, що череп зазнав певних маніпуляцій перед потраплянням до ями. По всьому периметру заднього краю потиличної кістки помітні сліди погризів, залишені, ймовірно, собачими іклами (визначення Є. Яніш).

На лобній кістці, над правою орбітою, на відстані 3 мм вище переходу бокової поверхні лоба в передню, знаходиться невелика заглибина з пологими стінками. Діаметри становлять 2 та 3 мм, глибина — 2 мм. З огляду на повністю регенеровану поверхню кістки на стінках заглибини, вона є слідом від повністю загоєної травми, отриманої задовго до смерті. Травма була непроникаючою, оскільки на внутрішній пластинці черепа її сліди не простежуються.

На верхніх стінках орбіт помітні сліди не до кінця загоєної *Cribra orbitalia.* Ця ознака асоціюється з низкою патологічних станів, серед яких найімовірнішим є анемія чи інфекційне запалення в орбіті. Ці стани викликають реакцію кістки (деструкцію й неоформацію) задньої стінки склепіння орбіти. Крібра в орбіті вважається маркером анемії, яка може розвивається в результаті довгого голодування, певних недоліків у харчуванні, дефіциті заліза чи при кишкових захворюваннях. Наявність *Cribra orbitalia* відзначається у населення культури лінійно-стрічкової кераміки Моравії, про що свідчать матеріали могильника Vedrovice.

На внутрішній пластинці черепа, на лобній кістці в області точки *Bregma,* а також на тім'яних кістках вздовж сагітального шва знаходяться глибокі вдавлення — так звані ямки пахіонових грануляцій, або арахноїдальні ямки діаметрами від 2 до 3,6 мм. Вони виникають в результаті значного розвитку екстрадуральних пахіонових розростань. На поверхні ендокрану помітний також посилений судинний рисунок (результат підвищеного внутрішньочерепного тиску), а також сліди склеротизації судин.

Слід відзначити значну пневматизацію мастоїдів. Специфічні зміни на стінках комірок сосковидних виростків свідчать про загоєний мастоїдит, який міг бути наслідком хронічного отиту.

Череп має досить масивні кістки й відповідну значну вагу. Відмінною його рисою є велика товщина стінок склепіння, яка в різних точках варіює від 9 до 12 мм. Аналогічні розміри товщини кісток черепної коробки характерні для пізньопалеолітичних форм, а у пізніший час трапляються нечасто, зазвичай вони притаманні масивним черепам гіперморфного варіанту протоєвропейського типу. На території України надзвичайно товсті кістки склепіння мають черепи з пізньомезолітичних і неолітичних могильників Дніпровського Надпоріжжя, які належали населенню дніпро-донецької культурно-історичної спільності. В епоху енеоліту такі товстостінні форми (щоправда, у суміші з тонкостінними) входили до змішаного антропологічного складу носіїв усатівської культури енеолітичної епохи у Північно-Західному Причорномор'ї.

Окрім значної масивності, череп мав досить великі розміри. Величина горизонталь-

ної окружності через точку *ophrion* належить до категорії найбільших значень для жінок у світовому масштабі. Череп має дуже великий поздовжній і великий поперечний діаметри, які зумовлюють його мезокранну форму (черепний індекс 76,9). Абсолютне значення висотного діаметра від рівня точок *porion* також дуже велике, водночас за висотними індексами склепіння помірно високе. Чоло широке, пряме, висота вигину чола виходить за верхні межі світового максимуму цієї величини. Задня і нижня частини черепної коробки звужені: ширина потилиці мала, основа черепа дуже вузька. Єдиний розмір, який вдалося взяти на скелеті обличчя — це верхня його ширина, вона помірна (102 мм). Оскільки цей параметр перебуває у тісній фізіологічній кореляції з іншими широтними розмірами лиця, зокрема, з діаметром вилиць, можна припустити, що обличчя не було широким.

Через відсутність основної інформації про лицевий скелет неможливо точно визначити антропологічний тип жінки, однак порівняльний аналіз розмірів і пропорцій мозкової коробки з аналогічними параметрами черепів КЛСК Східної Європи дозволяє зробити певні припущення. Так, співставлення з середніми значеннями краніологічних серій КЛСК / LBK Бжест-Куявський (Польща), Ведровіце (Моравія) та збірною серією басейну Дунаю показує, що досліджуваний череп дещо відрізняється від них більшим поперечним діаметром і відповідно вищим (мезокранним) черепним індексом. Однак це не означає, що ці доліхокранні (в середньому) серії не мають у своєму складі індивідів з мезокранною формою черепа, подібних до черепа з Гнідавської Гірки. Що стосується інших рис будови черепної коробки (висота склепіння, ширина лоба), то за цими ознаками череп з Гнідавської Гірки також вписується до кола згаданих вище краніологічних серій Польщі, Моравії та басейну Дунаю.

На думку більшості дослідників КЛСК / LBK, населення цієї культури належало до середземноморського антропологічного типу. Краніологічний комплекс черепів з поховань культури лінійно-стрічкової кераміки загалом характеризується поєднанням помірної доліхокранії чи мезокранії з вузьким обличчям та грацильністю. Разом з тим, деякі дослідники відзначають, що в середовищі носіїв КЛСК, очевидно, не було антропологічної однорідності, і тут виділялось до шести краніологічних варіантів, в тому числі і близький до нордичного. Таким чином, не виключається імовірність змішаного характеру антропологічного складу населення КЛСК, і зокрема, участі у його формуванні краніологічного компонента північноєвропеоїдного типу. Такі особливості жіночого черепа з Гнідавської Гірки, як дуже велика товщина кісток склепіння, сплощена (на відміну від сферичної) поверхня вертикальних бокових стінок черепа, наводять на думку про те, що цей череп також може бути результатом метисації середземноморського з північноєвропеоїдним або протоєвропеоїдним варіантом. З огляду на співіснування в неолітичну епоху груп населення різних антропологічних типів на сусідніх територіях Східної Європи, імовірність такого біологічного змішування населення була досить високою.

О. Д. Козак

КОМПЛЕКСНІ ПАЛЕОПАТОЛОГІЧНІ Й АНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2016 р.

4. Кордишів. Досліджено парне жіноче поховання комарівської культури (к. 3, п. 1, 2). Поховані жінки 30—35 та 35—40 років. Кісткові рештки досліджено комплексними морфологічними методами, а також зразки віддано для генетичного аналізу.

У результаті дослідження виявлено, що жінки відрізнялися як за походженням, так і за соціальним статусом. Стан кісткової системи, розподілення слідів навантажень на опорно-рухову систему та наслідків захворювань, зокрема, пов'язаних з харчуванням, дозволив припустити, що молодша жінка належала до вищого соціального класу (господиня), ніж старша (рабиня / служниця / компаньйонка). Це підтвердили й археологічні дані.

Решта поховань з курганів комарівської культури, відкриті в попередні роки знаходяться в стадії опрацювання.

7. Більське, ур. Розрита Могила. У кургані 2, похованні 1 виявлені рештки трьох індивідів. Збереженість кісток, стан зовнішньої поверхні та консистенція відповідає знайденим раніше в курганних могильниках городища. Основне поховання належало жінці 24—30 років з мертвонародженою дитиною (між 34 та 38 тижнями). Крім того, в кургані знайдено кістки стоп та окремі кістки посткраніального скелета ще однієї особи. Друге, впускне поховання належало дитині 6—7 років. Рештки чоловіка 20—30 років з пограбованого кургану 7 мали темний колір, та зміни, які вказували на дуже добре фізично розвинену особу.

На некрополі Більського городища, в кургані 3, група А знайдено два фрагменти лобної кістки дуже поганої збереженості. Судячи з розвитку рельєфу і товщини кісток, вони належать дорослому чоловіку, понад 45—50 років.

Окрім того, в *ур. Царина могила*, під валом було відкрито два фрагменти черепа, а саме — лівої тім'яної кістки, скоріше жінки, аніж чоловіка, молодше 35 років.

Матеріали знаходяться у стадії обробки.

9. Олександрополь. У 2016 р. крім поточних звітних матеріалів 2015—2016 рр., було завершено вивчення матеріалів розкопок минулих років. Серед них — найважливішими є серія з тризни Олександропольського кургану. Крім окремих кісток, очевидно, витягнених з поховань грабіжниками, хижаками чи гризунами, було знайдено 11 повних або частково збережених поховань, серед яких 8 належало чоловікам , одне — жінці та два — дітям 3—5 і 10—13 років. Ймовірно, вони представляли частину ритуалу, який входив до комплексу подій, що супроводжували похорон скіфського царя. Судячи з присутності в похованнях (у кістках і в межах абрису тіла) наконечників стріл, неприродних поз кількох похованих, а також з інших особливостей, вони загинули одночасно від смертельних поранень. Вік чоловіків коливався від 18 до 50 років (переважно — до 30 років). Стан кісткової системи, розвиток м'язового рельєфу, стан суглобів, тип та поширення загоєних травм свідчать про значні фізичні навантаження, які витримували ці люди за життя. Лівостороння асиметрія передпліччя, специфіка травм кисті, сліди навантажень на плечі є ознаками лучництва. З іншого боку, деякі виразні особливості в розвитку рельєфу нижніх кінцівок могли розвинутись, зокрема, внаслідок постійних навантажень, пов'язаних з вершництвом. При цьому зношеність опорно-рухової системи у кількох випадках, і загальних стан здоров'я більшості чоловіків, вказує на надмірні навантаження на їхні організми, які могли бути пов'язані з їхнім залежним становищем і відносно низьким соціальним статусом. Окремі ознаки на черепі молодшої дитини і жінки дозволяють припустити їх генетичну близькість, можливо близьку спорідненість. На їхніх скелетах не знайдено ознак насильницької смерті (можливо завдяки смертельним ранам, що не досягли кісток), однак вони мають сліди загострення інфекції, яка могла б бути прямою причиною їхньої загибелі. Повні результати антропологічного дослідження цього комплексу знаходяться у друці.

13. Северинівське городище. Досліджено нижню щелепу підлітка. Аналіз тафономічних ознак, таких як колір, стан поверхні кістки, консистенція кісткової тканини, вказує на те, що кістка довгий час знаходилась при високих температурах, але не у вогні. Крім того, на її краях знайдено сліди зубів, ймовірно, собак.

31. Глинське (повідомлення у цьому збірнику). Досліджено 7 поховань постмонгольського періоду. Для дослідження представлені 5 повних кістяків дорослих чоловіків, та рештки двох дітей — 1,5—2 років, 1—3 місяців від народження. Чоловіки характеризуються мезо- та брахікранією, їхній зріст коливається від середнього до дуже великого. Вони мають деякі спільні риси в будові та поверхневих особливостях кісток посткраніального скелета, які можуть бути як спадковими, так і обумовленими подібними для більшості з них навантаженнями (професії або звички). Проведені краніометричне, остеометричне та палеопатологічне дослідження.

Крім того, під підлогою будинку XIX—XX ст. (за датуванням авторів розкопок), знайдено рештки мертвонародженої дитинки 32—38 тижнів внутрішньоутробного розвитку.

Т. І. Слободян

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТІЛОПАЛЬНИХ ПОХОВАНЬ 2015—2016 р.

У 2015—2016 рр. було проведено антропологічний аналіз кремаційних решток із поховальних пам'яток латенського й римського часу (Звенигород, Болотня, Шумівці, Мильне V), а також продовжено опрацювання антропологічного матеріалу з пам'яток Івківці, Мутин, Шацьк.

15. Звенигород. Антропологічний аналіз здійснено для двох тілопальних поховань: 21/1953, 26/2013.

П. 21/1953. Ступінь заростання метопічного шва, стан приростання епіфізів до діафізів трубчастих кісток вказують на приналежність кісток особі дитячого віку (групи infantilis I — inf. II, 0—14 рр.). Представлено всі відділи скелета. Загальний температурний режим вогнища коливався в межах 450—800 °С, на що вказує колір кісткових фрагментів, який варіюється від чорного до білого. Кісток тварин не зафіксовано.

П. 26/2013. Представлене 1765 фрагментами загальною масою 1188 г. Перепалені кістки належать особі дорослого віку, ознаки жіночої статі переважають (f > m). Виявлені кістки належать особі дорослого віку — вікова група adultus, 25—35 (40) рр. Кістки індивіда були виявлені як в урні, так і поза її межами. Найбільша кількість кісткових фрагментів виявлена в заповненні поховальної ями (1325 фрагментів загальною вагою 772 г); у заповненні урни — 440 фрагментів загальною вагою 416 г. Переважна їх більшість не перевищує 25 мм в довжину. Тваринних кісток не виявлено. Поховання представлене всіма відділами скелета. Дослідження виявило сліди патологічних процесів на хребцях. Комплекс ознак (на хребцях шийного відділу) вказує на наявність остеохондрозу — комплексу дегенеративних порушень у хребті (середня ступінь розвитку ознак за А. П. Бужиловою) Також варто вказати на значний розвиток м'язового рельєфу в області передпліччя (ліва сторона), у першу чергу ліктьового м'яза та передньої групи м'язів передпліччя, що відповідають за згинання та розгинання області передпліччя. На фрагментах перепалених кісток виявлено значну кількість металевих (залізних) відбитків. Вони зафіксовані в таких областях: черепне склепіння і лицьовий відділ, плечовий пояс та передпліччя, хребет, стегнова кістка, колінний та гомілкостопний суглоби. Температура поховального вогнища, визначена за кольором кісток, варіюється в межах від 300 до 900 °С.

16. Болотня. Антропологічний аналіз здійснено для двох тілопальних поховань 3/1954, 6/1954.

П. 3/1954. Репрезентоване фрагментами усіх відділів скелета. Кістки належать особі дорослого віку (вікова група adultus, 20—35 (40) рр.), на що вказують повна відсутність облітерації черепних швів, ступінь приростання епіфізів кінцівок, стан поверхні тіл хребців. Визначення статі, у цьому випадку вкрай складне; єдиною статевовизначальною ознакою є вираженість потиличного горба (1—2 бали за Дж. Байкстрою), що є свідченням можливої належності до жіночої статі. Загальний температурний режим — 400—800 °С. На черепних кістках та кістках передпліччя помічено відбитки й фрагменти приплавленого заліза; крім того, у комплексі виявлено фібулу та ніж. Кісток тварин не зафіксовано.

П. 6/1954. Репрезентоване фрагментами усіх відділів скелета. Кістки належать особі дорослого віку (juvenis—adultus), на що вказує стан облітерації черепних швів, структура компактного шару трубчастих кісток, внутрішня будова черепних кісток. Визначення статі неможливе. Загальний температурний режим поховального вогнища невисокий — в межах 500 (450) — 600 °С (колір від чорного до світло-сірого і крейдоподібного). Кісток тварин не виявлено.

18. Шумівці. Кількість кісткових фрагментів нечисленна — 38 фрагментів. Серед них фрагменти черепа, ребер, верхніх і нижніх кінцівок. На кістках зафіксовано відбитки металу, бронзи. Товщина компактного шару трубчастих кісток відповідає визначенням особи дорослого віку. Температура поховального вогнища — 450—900 °С. Окрім кісток у похованні зафіксовано рештки поховального вогнища (вуглинки). Патологій не зафіксовано.

19. Мильне V. Антропологічний аналіз здійснено для одного тілопального поховання — № 1. Представлене 1648 фрагментами. Їхня переважна більшість не перевищує 15 мм у довжину. Окрім того, зафіксовано 28 фрагментів кісток тварин, частина з яких перепалена. Неспалені кістки належать свині, молодому індивіду. Людські кістки належать особі дорослого віку (adultus, 30—40 рр.), чоловіку. За кольором кісток визначено температуру поховального вогнища — 100—1000 °С. Патологій не зафіксовано.

Окрім вказаних на опрацюванні знаходиться антропологічний матеріал з таких тілопальних поховань.

- Мутин (Кролевецький р-н, Сумська обл.) — тілопальний могильник (15 поховань), датований епохою латену. Дослідження Р. В. Терпиловського, 2013 р.
- Івківці (Чигиринський р-н, Черкаська обл.) — урнове ранньоримське трупоспалення. Дослідження експедиції під керівництвом Д. П. Куштана та М. П. Сиволапа, 2016 р.
- Шацьк (Шацький р-н, Волинська обл.) — урнове тілоспалення латенського часу, дослідження А. Б. Бардецького, 2015 р.

О. Д. Козак

КОМПЛЕКСНІ АНТРОПОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАНЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО ТА РАННЬОМОДЕРНОГО КИЄВА (XI—XVII ст.) У 2016 р.

26. Київ, Десятинний провулок, 16. Досліджено два жіночі кістяки. Молода жінка, 18—20 (25) років, середнього зросту (156,2 см). За краніологічними даними належить до брахікранного варіанту з середньошироким, високим, прогнатним та сплощеним на рівні перенісся обличчям, з вузьким та помірно виступаючим носом. За життя дівчина страждала на анемію, можливо, пов'язану з якимось захворюванням, перенесеним у дитинстві, а також, запалення ока та гайморит. Присутність широкого карієсу та зубного каменя свідчить про багаті на вуглеводи дієти, а також про певне зниження імунітету. Більшу частину життя (можливо, починаючи з дитинства), дівчина займалась домашніми ремеслами, які вимагали сидячого положення й широких монотонних рухів руками (ткацтвом, шиттям або вишиванням).

Інша жінка 30—40 років, мала низький зріст (близько 145 см) та дуже вузькі плечі. Травми суглобів та зв'язок в стопах, значні зміни в суглобах плечей та ніг, травми та дегенеративні й запальні зміни хребта, вказують на важку роботу, що вимагала вимушеного положення рук в плечах, навантаження на спину й ноги. Загальний стан кісток, а також сліди запалень навколоносових пазух, і певних запальних змін в оболонках мозку, можуть свідчити про перебування у вологому та холодному середовищі й часті простудні захворювання. Навантаження на коліна та стопи обумовлені, припустимо, працею, яка вимагала колінно-схиленного положення (та / або стояння на колінах на холодній землі чи камінні), як то при пранні білизни в річці, що підтверджується й розширенням та змінами на внутрішній пластинці черепа.

27. Київ, Поштова площа. При реконструкції Поштової площі було знайдено частину давньоруського цвинтаря — ймовірно XI—XII ст. На невеликій ділянці було виявлено 7 дитячих поховань. Усі вони належали дітям від 6 місяців до 5 років. В одному похованні виявлено близнюків віком 6—9 міс. Судячи з того, що майже у всіх дітей були присутні сліди захворювань, переважно — гострого дефіциту вітаміну С та різних інфекційних і запальних захворювань, їхній стан здоров'я відповідає загальній картині населення цієї частини Давньоруського Подолу. Не виключено, однак, що частина з цих дітей могла загинути в один короткий проміжок часу, зокрема, внаслідок однієї з епідемій, які мали місце впродовж перших століть II тис. в Києві.

Досліджено також рештки жінки 20—30 років і дитини 6—7 років (ймовірно, хлопчика) (XIII ст.?). Пози цих людей та контекст поховання говорить про те, що вони могли загинути від задухи і були завалені уламками згорілої споруди. Наявність деяких спільних рис у морфології скелета може бути вказівкою на те, що тут похована мати з дитиною. Зміни на кістках свідчать про значні монотонні фізичні навантаження на опорно-рухову систему як жінки, так і дитини.

36. Іншим проектом, який добігає кінця цього року, є вивчення дитячих поховань на території *Київського Арсеналу* (кладовище XVII—XVIII ст.). Некрополь, як відомо, формувався у два етапи: як цвинтар жіночого Вознесенського монастиря кінця XVI — початку XVIII ст., а після руйнування монастиря і побудови на його місці Вознесенского собору — як погост, на якому ховали військових печерського гарнізону (починаючи з 1711—1712 рр. На жаль, досі достеменно неможли-

во співвіднести більшість дитячих поховань з одним з двох етапів формування некрополя. Досі невідомо, чи ховали на погості родини офіцерів. Однак, можемо припустити, що за наявності на території монастиря лікарні, притулку й рукодільної школи для дівчат, саме у перший період варто очікувати найбільшу кількість дитячих поховань. Загалом було досліджено близько 70 поховань дітей від новонароджених до підлітків. Досліджено віковий склад серії, метричні показники, стан зубної системи та захворювання дітей різного віку. На цій основі вдасться зрозуміти, якими були умови життя в монастирі та серед людей, що мали до нього відношення, які захворювання лікували у шпиталі тощо.

Ю. В. Долженко

КРАНІОЛОГІЯ ПОХОВАНИХ У КИЄВІ XVI–XVIII ст.

35. Київський Поділ. Всього досліджено 65 поховань з вул. Юрківська (33 чоловічих і 31 жіночих черепи та їхні уламки). Поховання під шифром 1014 автор записав як не визначене за статтю, тому воно не входить до середніх даних, оскільки абсолютні лінійні розміри переважно перебільшують межі дуже великих жіночих показників. За даними краніометрії визначено, що чоловіча група за черепним покажчиком належить до категорії брахікранних форм. Обличчя мезогнатне, сильно профільоване, помірно широке та низьке. Орбіти помірної висоти, ніс середньоширокий. Кут випинання носових кісток сильний. Виявлено морфологічну подібність досліджуваної чоловічої групи до черепів із м. Суми та Михайлівського монастиря в Києві. Після багатовимірних аналізів, за даними краніометрії, простежується статистична подібність досліджуваної чоловічої групи до черепів із Вишгорода, Чигирина, Сум, київського Михайлівського монастиря та, певною мірою, латишів.

Жіноча серія має брахікранну форму черепної коробки. Обличчя широке, мезогнатне, помірно високе та сильно профільоване. Орбіти помірної висоти, ніс середньоширокий, перенісся низьке. Кут випинання носових кісток сильний. За даними краніометрії, простежується морфологічна подібність досліджуваної жіночої групи до черепів із м. Батурина. За даними етнічної краніоскопії, методом головних компонент та за даними кластерного аналізу визначено, що збірна серія (чоловіки та жінки) споріднена з київською вибіркою з цвинтаря по вул. Ярославська (Поділ), сумською групою та латишами. За даними коефіцієнтів статевого диморфізму, виявлено морфологічні відмінності та різне вихідне походження чоловіків і жінок у київській вибірці Юрківська, 3.

І. С. Нікітенко, О. В. Старік

ПЕТРОГРАФІЧЕ ВИВЧЕННЯ КОЗАЦЬКИХ КАМ'ЯНИХ ХРЕСТІВ З ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У 2016 р. проведено петрографічне дослідження сировини козацьких кам'яних хрестів із зібрання Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. В наш час хрестів, що належать саме запорізьким козакам, відомо лише близько 50 одиниць з понад тисячі хрестів «запорізького типу». Колекція музею була зібрана на початку XX ст. самим Д. І. Яворницьким. Нині в музеї проведено їхню повну ідентифікацію. Найбільш збережені зразки виставлені у другій залі експозиції. Фрагментовані та сильно

пошкоджені хрести зберігаються на музейному подвір'ї. Для нової каталогізації експонатів важливим є точне визначення сировини артефактів. Крім того, оскільки для деяких зразків місце знахідки невідоме, необхідно також визначити приблизні території, де ці хрести могли бути виготовлені, виходячи з наявності відслонень подібних порід.

Через неможливість пошкодження цінних зразків, що експонуються в музеї, проби для проведення петрографічного аналізу були відібрані з ушкоджених зразків, що зберігаються на музейному подвір'ї (таблиця).

У результаті проведеного дослідження, на основі петрографічного аналізу, було встановлено кам'яну сировину, з якої були виготовлені козацькі кам'яні хрести з колекції музею, визначені імовірні райони її походження, а відповідно і зони, звідки дані артефакти могли бути привезені.

У результаті мікроскопічного дослідження порід у шліфах було визначено їхні петрографічні особливості.

Зразок 484. Вапняк органогенно-хемогенний, оолітовий.

Ооліти мають форму від округлої до видовженої внаслідок стискання. Форма переважної більшості — еліптична. Розмір оолітів — 0,2—1,2 мм. Найбільший розмір (в одному напрямку) мають видовжені індивіди. Ооліти карбонатні, мають радіально-променисту, рідше — концентрично-зональну будову. Ооліти з радіально-променистою будовою найчастіше мають один шар-концентр. У центрі оолітів часто розташовані багатокамерні форамініфери (п'ятикамерні). В окремих оолітах в центрі знаходяться зерна кварцу розміром 0,1—0,2 мм. Частина оолітів повністю виконана карбонатним прихованокристалічним агрегатом (псевдооліти), що має більш темне забарвлення. Поза оолітами в цементуючій масі присутні поодинокі зерна кварцу, що мають більший розмір у порівнянні з уламками, розташованими в центрі оолітів. Їхній розмір складає 0,3—0,4 мм, форма даних зерен необкатана. У шліфі відмічаються пори, в яких також могли знаходитись уламки кварцу або цілі ооліти і скелети форамініфер.

Цемент породи складений мікрозернистим агрегатом кальциту з незначною домішкою глинистих мінералів. Також у вапняку присутні кристали кальциту більшого розміру — до 0,5 мм.

Зразок 679. Вапняк органогенно-хемогенний, оолітовий.

Порода аналогічна зразку 484. Відрізняється більшим розміром основної маси оолітів.

Обидва зразки відрізняються від решти переважанням округлих оолітів та меншою довжиною деформованих, які за розміром не перевищують розмір округлих.

Зразок 480. Вапняк органогенно-хемогенний, оолітовий.

Порода складена оолітами сильно видовженої (стисненої) та округлої форми. Розмір округлих оолітів 0,3—1,3 мм, розмір видовжених — до 3 мм (в середньому близько 0,5 мм). Ооліти мають тонку оболонку з радіально-променистою будовою, у меншої кількості агрегатів наявні кілька шарів і, відповідно, концентрично-зональна будова. Ооліти складені карбонатом. Мікрозернистий карбонатний агрегат оолітів часто перекристалізований у більш крупний — дрібнозернистий з розміром кристалів 0,1—0,2 мм. У ядрі оолітів знаходяться скелети багатокамерних форамініфер, пори та перекристалізований дрібнозернистий агрегат кальциту, рідше — прихованокристалічний карбонатний агрегат. У шліфі відмічається велика кількість пор округлої та еліпсоїдальної форми, де могли розташовуватись піщинки та ооліти. Також у шліфі присутнє необкатане зерно польового шпату розміром 0,25 мм.

Ооліти зцементовані дрібнозернистим карбонатним агрегатом. Часто цемент присутній лише на контактах оолітів, решту породи складають пори.

Зразок без номера (б / н). Вапняк органогенно-хемогенний, оолітовий.

Порода за літологічними характеристиками близька до зразка 480. Відрізняється від останнього меншою кількістю сильно видовжених оолітів та прихованокристалічною структурою цементуючої карбонатної маси.

Зразок 483. Вапняк оолітовий, піщаний.

Порода складена оолітами ізометричної форми, у ядрах яких знаходяться зерна кварцу. Уламки кварцу також присутні поза ядрами. Ооліти карбонатні, часто з одним тон-

Досліджені кам'яні хрести

Найменування, розмір, см	Інв. №	Місце знахідки
Кам'яний хрест, 160 × 136 × 27	484	с. Капулівка
Кам'яний хрест, верхня частина, 123 × 77 × 32	480	Цвинтар Нової Січі, с. Покровське
Кам'яний хрест, верхня частина, 41 × 43 × 15	483	Невідоме
Кам'яний хрест, без верхньої частини, 120 × 80 × 25	679	Цвинтар Базавлуцької Січі
Кам'яний хрест, нижня частина вертикальної балки	б / н	Невідоме

ким шаром, що облямовує кварцове зерно. За наявності кількох шарів-концентрів мають типову концентрично-зональну будову.

Розмір оолітів 0,2—0,8 мм, розмір кластичних зерен кварцу досягає розміру оолітів (0,8 мм), основна маса кварцових зерен, що розташовуються у ядрах оолітів має розмір 0,2—0,3 мм. Форма кварцових зерен — від необкатаної до обкатаної. Ступінь обкатаності уламків збільшується з їхнім розміром. Серед кластичних зерен зустрічаються уламки польових шпатів.

Порода містить пори, ооліти зцементовані на контактах, на окремих ділянках — по всій поверхні. Цемент мікрокристалічний, карбонатний, з домішкою глинистих мінералів і дисперсного гетиту, присутні агрегати більш розкристалізованого дрібнозернистого кальциту.

Вапняки у Середньому Придніпров'ї найбільше проявлені по лінії Запоріжжя — Кривий Ріг. Природні відслонення сьогодні знаходяться в долині Дніпра в районі міст Запоріжжя, Марганець, Нікополь, смт Широке та ін. Також вапняки відслонюються в долині р. Конка, є незначні прояви сарматських вапняків-черепашників на лівобережжі Дніпропетровської області.

Всі досліджені кам'яні хрести були виготовлені з достатньо міцних оолітових вапняків, які також містять органічні рештки морських організмів, а деякі — істотний домішок кластичного матеріалу. Міцний оолітовий вапняк, який за властивостями може використовуватись як блочний камінь, у Середньому Придніпров'ї найчастіше відноситься до нижнього шару понтичного ярусу пліоцену. Родовища міцних оолітових вапняків переважно зосереджені у Нікопольському та Апостолівському районах Дніпропетровської області. Таким чином, найбільш вірогідно, що для виготовлення надгробних хрестів запорізькими козаками використовувалися місцеві вапняки, що відслонювались у районі Нової та Базавлуцької січей.

О. А. Шевцов

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛИШКІВ ЗАЛІЗОДОБУВАННЯ З СЕРЕДНЬОВІЧНИХ СЕЛИЩ ОКРУГИ КИЄВА

Розвиток будь-якого соціуму, зокрема й середньовічного, тісно пов'язаний зі зростанням потреби в залізі й сталі. Питання оцінки ролі київської сільської околиці у залізодобуванні ще не знайшло остаточного вирішення. Це викликано тим, що залізоробні об'єкти (горни, печі тощо) у ході розкопок трапляються доволі рідко, а найбільша кількість знахідок репрезентована шлаками, які важко інтерпретувати. Тому вивчення залишків залізодобування, особливо в синтезі з експериментальною археологією, залишається одним із актуальних завдань.

В Україні періодично здійснюються спроби моделювання сиродутного процесу отримання кричного заліза з болотної руди, але такі, в ході яких було б отримано якісні криці, досі невідомі. Основна проблема полягає у складності відокремлення від відновленого заліза відпрацьованої породи зі шлаком, оскільки останній недостатньо рідкий.

З огляду на недостатність інформації щодо сиродутного процесу на території України і його регіональних особливостей, пов'язаних як з місцевими рудами, так і з рівнем знань давніх металургів, проаналізовано хімічний склад давньоруських шлаків, отриманих у ході археологічних робіт Північної експедиції ІА НАНУ (кер. І. А. Готун та О. М. Казимір), зібрані у 2015 р. на селищі давньоруського і монгольсько-литовського часу Ходосівка-Рославське (*28*) та у 2015—2016 рр. в горизонті доби Київської Русі багатошарового поселення Софіївська Борщагівка (*29*). З кожної пам'ятки із великої кількості зразків відібрано по два шматки шлаків.

Матеріали з урочища Рославське поблизу Ходосівки демонструють типовий для ранніх шлаків вміст заліза у 45—49 % від маси. Це відповідає рівню металу в найбагатших болотних рудах, наведеному в роботі П. К. Федоренка. Тобто шихта, яку завантажували в піч металурги з Рославського, повинна була мати на 10—20 % більше заліза, ніж найбагатші руди, вказані в праці означеного дослідника. Також у шлаках із Рославського зареєстровані досить суттєві концентрації фосфору: 1,5—2 % маси. Його наявність у таких кількостях певною мірою підтверджує те, що це були шлаки сиродутного процесу або

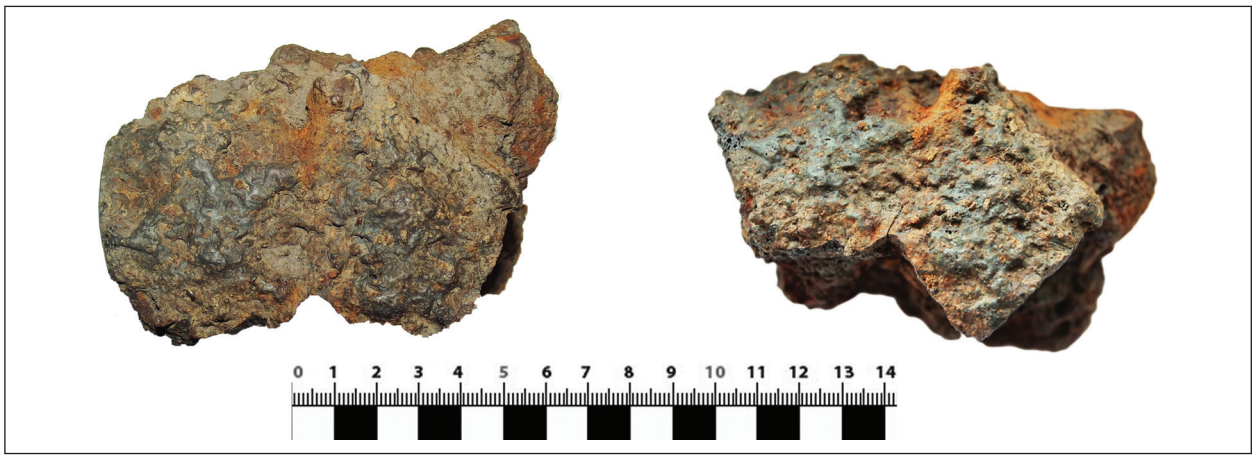

Рис. 1. Шлак з Софіївської Борщагівки, зразок № 1. Зліва — фото верхньої частини, справа — лінія зламу

Хімічні формули зразків з розкопок ПЕ

Хімічна формула	Ходосівка-Рославське, 2015, р. I		Софіївська Борщагівка	
	зразок № 1, с. 23, кв. Д/2, гл. 0,25—0,5 м	зразок № 2, с. 25, кв. Д/2, гл. 0,5—0,75 м	зразок № 1, 2-16, 14, об. 1	зразок № 2, 2015, р. I, с. 69, кв. Б/4, гл. 0—0,1 м
Fe_2O_3	69,55	65,367	64,915	67,389
SiO_2	21,358	21,069	24,791	24,989
CaO	3,812	5,63	4,255	3,052
P_2O_5	3,555	4,766	0,56	1,042
K_2O	0	0,989	0	1,254
Al_2O_3	1,116	1,195	2,94	1,255
MnO_2	0,463	0,827	2,384	0,931
SO_2	0,0415	0,055	0,0357	0,03
Сума	99,896	99,898	99,881	99,942

консолідації криць, а не шлаки від ковальства. Високі рівні фосфору характерні для руд болотного походження, хоча фосфор у таких значних концентраціях міг негативно впливати на якість кричного заліза.

Шлаки з Софіївської Борщагівки повторюють результати Ходосівки-Рославського щодо вмісту заліза — 45—47 % від загальної маси, але вигідно відрізняються низьким рівнем фосфору: 0,2—0,5 %. Відповідно, залізо та сталь, отримані в Софіївській Борщагівці, мали бути кращої якості.

Шлак № 1 із названого пункту (рис. 1) було відламано в гарячому стані, через що на зламі можна побачити оксидацію. З одного боку на початку лінії відлому видно вм'ятину, яка може бути слідом від інструмента. У середній частині є порожнини, заповнені оксидом заліза й піском, серед яких можна побачити краплину металу зі шлаком.

Шлак № 2 має червонувату ввігнуту верхню частину, подібне явище фіксується й у наших експериментах: при витяганні криці з рідкого шлаку рівень останнього зменшується, що приводить до утворення ввігнутої поверхні. Червонуватий колір у верхній частині виникає у результаті контакту розжареного залізовмісного шлаку з повітрям.

Для характеристики обстежених зразків показовий отриманий за допомогою вбудованої функції рентгенофлюорисцентного експрес-аналізатора EXPERT 4L розрахунок хімічних формул за масовими долями елементів (таблиця).

Отримані результати вказують на наявність на території середньовічних пам'яток в околицях Києва шлаків, хімічно близьких до шлаків сиродутного процесу. Виникає необхідність отримати більше інформації про руди, криці та шлаки з інших синхронних пунктів, що в майбутньому дозволило б відтворити процес підготовки руди й уточнило б наші уявлення про майстерність давніх металургів півночі України.